Stockholms universitet

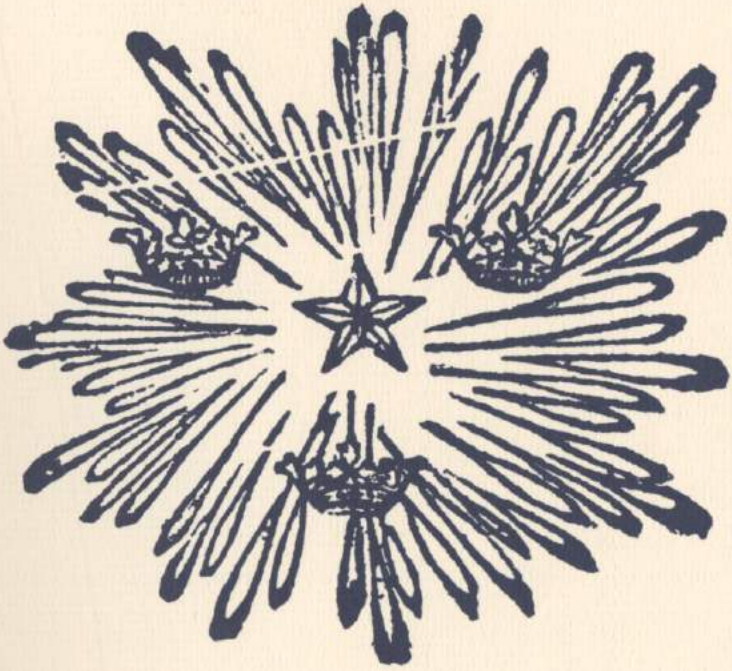
Denna digitala kopia är tillgängliggjord av Stockholms universitetsbibliotek enligt avtal med avtalslicensverkan som ingåtts med upphovsrättsorganisation.
Får användas i enlighet med gällande lagstiftning.

This digital copy is provided by Stockholm University Library by extended collective licence in agreement with a Reproduction Rights Organization.
May be used according to current laws.

Jonas Nordin

Ett fattigt men fritt folk

Nationell och politisk självbild i Sverige
från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden

Symposion

Omslagsvinjetten avbildar Sveriges tre kronor som omger den strålande Nordstjärnan. Polstjärnan kom från slutet av 1600-talet att användas som en pendang till den franske konungens solemblem för att symbolisera Sveriges stormaktsposition. Vinjetten användes vid mitten av 1700-talet i böcker från både svenska och finska tryckerier. Endast i de finska träsnitten uppträder dock sprickan i bilden, vars växande längd använts av bokhistoriker för att datera arbeten från denna tid.

Se Anna Perälä, »Typografisk atlas för identifiering av gammal Fennica«, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 80:3–4, 1993.

Foto: Kungliga biblioteket.

Jonas Nordin

Ett fattigt men fritt folk

Symposion

Jonas Nordin
Fil. kand.

ETT FATTIGT MEN FRITT FOLK
NATIONELL OCH POLITISK SJÄLVBILD I SVERIGE FRÅN SEN STORMAKTSTID TILL SLUTET AV FRIHETSTIDEN

Akademisk avhandling som för avläggande av filosofie doktorsexamen vid humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet kommer att offentligen försvaras i G-salen, Arrheniuslaboratorierna, Frescati, fredagen den 15 september 2000 kl. 10.00.

ABSTRACT

Nordin, Jonas, 2000: *A People of Poverty and Liberty. National and political self-image in Sweden from the late Age of Greatness to the end of the Age of Liberty (c.1660–1772).* 528 pp.
Language: Swedish, with a summary in English.

This study deals with questions about national identity and national consciousness in Sweden from the middle of the 17th to the second half of the 18th century. Two embracing hypotheses have guided the inquiry. The first proposes that a clearly distinguishable national sentiment existed in Sweden already by the middle of the 17th century. The second proposes that the rulers tried to encourage and distribute this national consciousness to the lower echelons of society in order to obtain a less arbitrary rule over the subjects. The core of the investigation consists of five thematically and chronologically supplementing studies (chapters 2–6) that seeks to confirm these hypotheses.

Chapter 1 defines the problem and outlines methodological and theoretical themes. Chapter 2 examines the composition of the Swedish empire during the Age of Greatness, the Crown's integration policy towards its foreign provinces, as well as the subjects' personal bonds to the Crown before the birth of modern citizenship. Chapter 3 investigates the national rethoric of Swedish propaganda during the Great Nordic War. Chapter 4 is mainly concentrated on the 18th century and investigates what content was given to the Swedish national character in a cultural and scholarly context. Chapter 5 examines the same topics with regard to the Finns as subjects of the Swedish realm. This chapter also surveys official and semi-official attitudes towards the 'Lapps' (Samis). Chapter 6 examines the political use of concepts such as *patriotism* and *love of the Fatherland*, first in a scholarly and theoretical context, and secondly in the vivid parliamental debates about civil rights that concluded the Age of Liberty. The last chapter summarizes the case studies and interprets the results in relation to dominant theoretical conceptions regarding nationalism. In this context it is argued that the national sentiments and the political use that was made of them during the period under investigation only differed in a quantitative, though not in a qualitative way from nationalist ideologies of the 19th century.

Keywords: national consciousness, propaganda, history of political ideas and mentalities, Swedish province politics, history of Sweden and Finland

JONAS NORDIN, Historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm, Sweden.

ISBN: 91-7139-486-9

Distribution: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Box 148, 241 22 Eslöv, Sweden.
Tel: +46 (0)413 609 90. www.symposion.se

ADRESS TILL FÖRLAGET

Brutus Östlings Bokförlag Symposion
Box 148
241 22 Eslöv
Ordertelefon 0413-609 90
www.symposion.se

Jonas Nordin

Ett fattigt men fritt folk

Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden

Brutus Östlings Bokförlag Symposion
Stockholm/Stehag 2000

Nordin, Jonas
Ett fattigt men fritt folk.
Nationell och politisk självbild i Sverige
från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden
Stockholm/Stehag:
Brutus Östlings Bokförlag Symposion
2000
ISBN: 91-7139-486-9

© Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB
samt författaren 2000
Alla rättigheter förbehålles.
Kopiering utan förlagets medgivande är förbjuden.
Gäller även för undervisningsbruk.
Grafisk produktion:
Brutus Östlings Symposion 2000
ISBN: 91-7139-486-9

Innehåll

Förord 9

1. STAT, NATION, IDENTITET 11

Det svenska forskningsläget 15

Stat – nation – identitet. Några definitioner 18

Stat 20

Nation 21

Identitet 24

Frågeställningar, metod och disposition 35

Delundersökningarna 38

Praktiska påpekanden 40

2. RIKE, PROVINS, UNDERSÅTAR 42

Det svenska väldet 42

Skånelandskapen 49

Gotland, Jämtland, Härjedalen och Bohuslän 67

Östersjöprovinserna 73

Ingermanland och Kexholm 73

Livland och Estland 80

De tyska besittningarna 87

Pommern och Bremen-Verden 87

Zweibrücken 95

Undersåtarna 96

Adelsståndet 100

Borgarståndet 106

Prästeståndet 108

Bönder och egendomslösa 109

Infödda och inflyttade 111

Trohetseder 115

Provinsbornas trohetseder 119

Nationalitet, trohet och rang 122

Slutsatser 128

3. FÖR KONUNGEN ELLER FÄDERNESLANDET? 144
Svensk krigspropaganda under stora nordiska kriget 144
Nordens Israel och Sparta 151
Stat eller Nation? 157
Carla seger-skiöld 168
Slutsatser 175

4. "ETT FATTIGT, MEN ETT FRITT FOLK" 182
Framtiden efter frederna 182
Språkforskningen 188
Stormaktstiden 188
Frihetstiden 197
Historieforskningen 215
Stormaktstiden 215
Frihetstiden 218
Göticismens minskande inflytande 225
Statskunskap och nyare historia 229
Geografin: Land och folk 233
Svenskarnas egenskaper 235
Slutsatser 262

5. DEN ÖSTRA RIKSHALVAN 267
Förrådshus och förmur 267
Land och folk 272
Språkfrågan 285
Försvenskningsförslag 295
Finlands ställning i det svenska riket 301
Lapparna 313
Slutsatser 321

6. DET BORGERLIGA SAMHÄLLET OCH PATRIOTISMEN 328
Från undersåtar till medborgare 328
Fäderneslandskärlek och patriotism 338
Medborgare – auktoriteterna 342
Medborgare – uttolkarna 350
Fischerström och den upplysta patriotismen 362
Kosmopoliter och infödda 374
Konsensus och konflikt 384
Den första privilegiestriden 390
Kepplerus' memorial 394
Odalståndens privilegier 402
Pamflettdebatterna 408
Slutsatser 418

7. LUTHERANISMEN, FRIHETEN OCH FATTIGDOMEN 429
Sammanfattning 429
Kapitel 1 429
Kapitel 2 430
Kapitel 3 432
Kapitel 4 433
Kapitel 5 434
Kapitel 6 436
Resultat 437
Nationen – modern eller gammal konstruktion? 442

Summary 455
Bilaga till kapitel 3 471
Förteckning över årstrycket 1700–1721
Källor och litteratur 489
Förkortningar 522
Personregister 523

Förord

Slave for soldiers 'til you starve
Then your head is skewered on a stake
Now you can go where people are one
Now you can go where they get things done
Jello Biafra

Att skriva avhandling är som att spela flipper: det är kul medan det varar, men det är skönt när det är över. Skönast är att äntligen få tacka alla dem som bistått mig genom åren.

Detta arbete initierades efter ett uppslag från min förste handledare, docent Harald Gustafsson. Genom jämkning av intressen och ambitioner lyckades vi formulera något som föreföll kunna bli ett lämpligt avhandlingsämne. Harald försvann snart till Lund och lämnade ämnet åt mig själv. Jag har aldrig haft anledning att ångra valet, och jag hoppas att slutresultatet också i någon mån kan stimulera den som gav uppslaget.

Två personer har varit viktigare än andra för att föra arbetet till fullbordan. Den ene är professor Jan Glete, som övertog handledarskapet efter Harald. Den andre är min gode vän och seminariekamrat Anders Claréus.

Jan har med oöverträffad skärpa och sakkunskap lett specialseminariet Stat och samhälle och det frispråkiga och prestigelösa diskussionsklimat som varit rådande är till största delen hans förtjänst. Det erkännande och den tilltro som Jan alltid visat mig har varit enormt stärkande för självförtroendet och haft oerhört stor betydelse för arbetets genomförande. Tack Jan, för allt stöd!

Med Anders har många av de dagliga problemen dryftats och det har varit av oskattbart värde att ständigt kunna diskutera historiens väsentligheter och petitesser med någon med hans outtömliga entusiasm. Dessutom har Anders givit ovärderlig vägledning i Riksarkivets materialgömmor och minst lika ovärderlig hjälp var gång datorerna obstruerat mitt arbete. Tack Anders, för dessa förmåner!

Jan och Anders har båda på nära håll följt och präglat arbetet under framväxten. Därutöver har de läst hela det färdiga manuskriptet. Övriga som läst och lämnat värdefulla kommentarer på slutmanuset är professor Arne Jarrick, professor Klas Åmark och fil. dr Göran Stenberg. I sista stund avstyrdes där-

med några av de värsta tanklösheterna från att nå offentlighetens ljus. Särskilt Göran har bidragit till avhandlingens slutliga utformning genom sin ständiga beredvillighet att diskutera frågor om språk och stil. Alla kvarstående tillkortakommanden både i tanke och text är likväl mina egna.

Både små och stora, men för arbetet väsentliga anmärkningar har lämnats i mycket god atmosfär av mina kamrater på seminariet Stat och samhälle och dess muterade efterföljare. Bland deltagarna där vill jag särskilt nämna fil. kand. Mats Hallenberg. Delar av kapitel 6 har jag haft förmånen att få granskat vid högre seminariet i idéhistoria, Stockholms universitet, under professor Bo Lindbergs kunniga ledning. Arkivrådet dr phil. Helmut Backhaus och fil. kand. Martin Wottle har lämnat enskilda betydelsefulla kommentarer som jag är extra tacksam för. Professor Göran Dahlbäck vill jag tacka särskilt för stöd och visat förtroende som känts speciellt uppmuntrande.

Det är också att bra att ha goda vänner utanför de historiska institutionerna. Christopher Sanitate har tjänstvilligt renritat figurerna till kapitel 1 och 2. Kristina Fjelkestam har hjälpt mig att hyfsa Summary till något som liknar engelska.

Generösa ekonomiska bidrag till tryckning av avhandlingen har erhållits från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Stiftelsen Lars Hiertas Minne samt Åke Wibergs stiftelse.

Många andra onämnda har på olika sätt bidragit till att göra de gångna åren roligare och lättare, såväl privat som professionellt. Flera av dem kommer jag att kunna ge enskilda tack, andra hoppas jag känner med sig detta själva.

Min enda sorg när avhandlingen nu är klar är att min pappa aldrig hann se den i färdigt skick. Mina föräldrar Ulf och Brita Nordin har alltid visat odelat förtroende och givit full uppbackning oavsett vad jag företagit mig. Utan den grundtrygghet de skänkt mig på alla plan skulle denna bok förmodligen aldrig blivit till. Fastän det bara kan nå en av dem vill jag därför kärleksfullt dedicera den till dem båda.

Stockholm, den 28 april 2000

Jonas Nordin

KAPITEL I

Stat, nation, identitet

Alldenstund Er alla nogsamt är veterligt att det landet Jämtland och Härjedalen har tillförne varit under Sveriges krona och – – – eftersom Ni allesammans är av svenskt blod utsprungna och härkomna, så förmanar vi Er att giva Er under Sveriges krona igen och svära oss och efterkommande svenska konungar Er trohet. Då skall intet ont vederfaras Er, ty vi hava sänt vår krigsmakt till Er och givit vår överste befallning att ihjälslå alla de danska. Men Er skola de skona, eftersom Ni är ett folk med oss och av svenskt blod, så framt Ni alla give Er till oss igen. Men vill ni icke, så må ni stå i Er egen sak.

Om ni vill fly fördärv och undergång så må ni betänka, att Ni är av svenskt blod först komna och i fordom tid haver detta landet mest alltid legat under Sverige, vilket nog hos en och annan ännu kan vara i mannaminne. – – – Och i det fall Ni ville med godo gå mig på högbemälte Kungl. Maj:ts vägnar till handa, så kommer jag med Guds nådiga bistånd Er för dansken och de norska ärligen försvara, och Er skall av mitt medhavande och underlydande krigsfolk icke ett ägg, mycket mindre en höna bliva frånataget, och jag kommer över mitt krigsfolk upprätthålla en sådan justis och aga, att ingen ärlig man skall över mig eller dem hava att beklaga i någon måtto. Men om det ärliga svenska blodet i Er alldeles har kallnat och Ni vill hava min nådigaste konungs krigsfolk och Hans Kungl. Maj:ts undersåtar till fiender, så vill jag skriva till min nådigaste konungs krigsfolk – att de kommer hit till mig och med mord, rov och brand hela detta landet förstör, så att (inte ens) barnet i vaggan bliver förskonat – – –

Så skrev först Karl IX till Jämtlands och Härjedalens bönder i augusti 1611 och vändningarna återupprepades av hans krigsöverste Baltzar Bäck.[1] Formuleringarna pekar på flera av de problem som denna avhandling har för avsikt att utreda. Vad betydde det att "vara svensk" förr i tiden? Breven talar både om svenskt blod och om en historisk samhörighet. Alla danskar, eller *norska jutar* som Bäck också skrev, skall slås ihjäl. Hade sådana nationella kategoriseringar någon betydelse för folkets självbild, identitet och lojalitet? Karl IX hyste

1. Karl IX:s brev tryckt av Henning Stålhane, "Baltzar-fejden. Anteckningar om krigshändelserna i Jämtland och Härjedalen 1611–1613", *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift* 1903, s. 78; Bäcks brev på danska i *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarii. Samling af Kongens Rettertings Domme 1605–1614*. Udgivet af V. A. Secher (Köpenhamn 1885–86) s. 483 f. Här i översättning och med moderniserad ortografi.

uppenbart föreställningen att jämtarnas föregivet *svenska härkomst* skulle befrämja deras trohet mot det svenska majestätet.

Men vad hade troheten för förbindelse med nationaliteten? Att hänvändelsen sker just till jämtarna är intressant. Det jämtländska området hade ända från de nordiska rikenas uppkomst haft en märklig särställning. Att det *mest alltid legat under Sverige* var en betydlig överdrift. Politiskt och formellt hade det tillhört den norske konungens inflytelsesfär, men kyrkligt hade det legat under det svenska ärkestiftet. Vad innebar en sådan splittring mellan statsmakt och kyrka för jämtarnas identitet? I praktiken hade landskapet alltid haft en relativt hög grad av självständighet, vilket väcker frågor om centrala maktorgans betydelse över huvud taget för dess invånares föreställningsvärld och lojaliteter.

Man kan dessutom undra hur Baltzar Bäck, född av tyska föräldrar och med sin hemort i Finland, kan hänvisa till en svenskhet. För våra moderna, vardagliga uppfattningar tycks sammanhangen märkliga. Hur hänger ett sådant rike samman där en tyskbördig finländare definierar ett norskt landskaps invånare utifrån en blodsbunden och historisk svenskhet? Och, som Karl IX säger, endast – *så framt* – under förutsättning att de avlägger trohetsed till konungen. I annat fall skall de betraktas som fiender och slås ihjäl!

I modern forskning möter man det vanliga svaret, att de nationella identiteterna hade långt kvar att utvecklas och att de större politiska sammanhangen var okända för de allra flesta under förevarande tidevarv. Den tidens människor hade inga föreställningar om tyskt, finskt eller svenskt ursprung, än mindre om något svenskt, danskt eller norskt rike. Men även om sådana kategoriseringar avvisas som anakronistiska kvarstår frågan varför det i samtiden återkommande hänvisades till dessa begrepp.

Oavsett vilken världsbild som präglade gemene man torde en sak ha stått klar: En krigare som hotar med mord och brand förtjänar uppmärksamhet. Här kan intresset förskjutas mot den senare delen av Bäcks uttalande. Hans löfte om god justis och ordning pekar på en ömsesidighetstanke. I det fall jämtarna svor trohet kunde den svenske konungen erbjuda något som de efterfrågade, nämligen säkerhet. Om man antar att jämtarnas främsta intresse berörde detta motiv och i den mån beskyddet kunde utfästas med fullständiga garantier – det gällde ju för jämtarna att rätt bedöma vilken part som skulle komma att få överhanden i kriget – torde valet ha underlättats. Barn som mördas i vaggan eller en god rättslig ordning? Men hade undersåtarnas ställningstagande någon betydelse och kunde de verkligen fästa tilltro till en överhet som utfärdat sådana ultimatum? Var det kanske därför krigsherren också ansåg sig behöva hänvisa till det gemensamma föreningsbandet, det *ärliga svenska blo-*

det? Det finns, som jag ser det, ingen anledning att utgå från att formuleringarna bara var slumpmässigt eller godtyckligt valda.

I denna spänning mellan en förgången tids retorik och dess realiteter finns många frågor som väntar på sin lösning. Redan grundläggande begrepp som *stat, landskap* och *provins, konungamakt, trohet* och *nationalitet*, ställer historikern inför svåra tolkningsproblem. Än mer komplicerat blir det om man börjar tala om *nationell identitet* och *nationalism*. Hur ser korrespondensen ut mellan de nämnda begreppen och har de senare föreställningarna eller ideologierna haft något som helst inflytande? När har de i sådant fall börjat uppmärksammas och hur ser utvecklingsgången ut?

I Sverige saknas nästan helt genomförda empiriska studier av dessa frågor. Internationellt har däremot de senaste två decennierna sett en ständigt växande mängd av undersökningar som har sin brännpunkt kring liknande problemkomplex. Grovt sett kan tre huvudlinjer urskiljas i synen på de nationella identiteternas utveckling och nationalismens kronologi.

Den första vill se nationalismen som ett urgammalt eller ursprungligt ("primordialt") fenomen. Dess rötter kan spåras tillbaka till antiken och den har alltid styrt det politiska handlandet. Forskningen med denna inriktning är något daterad. Amerikanen Carlton Hayes och den tysk-tjeckiske historikern Hans Kohn brukar betecknas som grundarna av den moderna nationalismforskningen och deras huvudsakliga produktion ligger mellan 1920- och 1950-talet. Från dem stammar uppdelningen mellan en "västlig" och en "östlig" nationalism. Kortfattat är den förra av äldre datum, liberal, subjektivt-politiskt definierad och vanligen statsbyggande. Den senare är relativt modern, kollektivistisk, objektivt-kulturell och ofta revolutionärt separatistisk. Även om Hayes' och Kohns arbeten har grundläggande kvaliteter som gör att de fortfarande tillhör standardverken inom området så har de kritiserats på flera punkter. Bland annat har de en ogenomförd begreppslig uppdelning mellan termer som *nation, nationellt medvetande* och *nationalism*. Samtidigt finns en ofta olycklig sammanblandning av nationens objektiva och subjektiva kriterier.[2]

Den andra linjen uppträdde i slutet av 1970- och början av 1980-talet och ser tvärtom nationalismen som ett uteslutande modernt fenomen. Nationalis-

2. Huvudarbeten i eller sammanfattningar av deras omfattande produktioner är Carlton J. H. Hayes, *Essays on nationalism* (New York 1926); dens., *The historical evolution of modern nationalism* (New York 1931); Hans Kohn, *The idea of nationalism. A study in its origin and background* (New York 1951; orig. 1944); dens., *Nationalism. Its meaning and history* (Princeton, Toronto, London & New York 1955).

men uppstod som en produkt av de samhälleliga förändringar som ledde fram till industrialismen och de idéer som beledsagade och i viss mån föregick den utvecklingen. Denna så kallade modernistiska teoribildning är utpräglat strukturfunktionalistisk i den meningen att ideologiska fenomen endast kan förklaras med förändrade behov på det materiella planet. Industrialismen och upplösningen av ståndssamhällena bröt upp alla invanda strukturer och identifikationsformer och som svar på den rotlöshet som därmed uppstod skall nationalismen ha uppträtt eller rentav skapats. Namnkunniga företrädare för denna uppfattning, som fått ett oerhört starkt genomslag, är socialantropologen Ernest Gellner och historikern Eric Hobsbawm.[3]

Den tredje, etnicistiska linjen, slutligen, intar en medlande position mellan de båda andra. Företrädarna för denna uppfattning ser den etniska gemenskapen eller nationen som en gammal kollektiv identifikationsform som existerat parallellt med en rad andra och möjligen endast inom vissa samhällsklasser. Genom historien omformas det nationella medvetandet och det har varit olika starkt i olika länder vid skilda tidpunkter. Nationalismen som ett politiskt massfenomen och den allt överskuggande identitetsformen uppstår dock först framemot modern tid. Det mesta kända namnet i detta sammanhang är den brittiske historiesociologen Anthony D. Smith som började publicera sina studier i början av 1970-talet. Med viss reservation kan även sociologen Benedict Anderson räknas till denna grupp.[4]

Här finns inga skäl att fördjupa presentationen av teoribildningen. Det räcker med konstaterandet att den modernistiska skolbildningen länge dominerat tolkningarna. Till följd av den grundforskning som bedrivits har man internationellt emellertid nått en punkt då det börjat bli dags att omformulera teorierna, så att de bättre svarar mot de nya forskningsresultaten. Det står nämligen fullt klart att nationella identiteter åtminstone i Europa har en utvecklingshistoria som sträcker sig bakåt långt före det sena 1700-talet.[5]

3. Se fr.a. Ernest Gellner, *Stat, nation, nationalism* (Nora 1997), orig: *Nations and nationalism* (1983); Eric J. Hobsbawm, *Nationer och nationalism* (Sthlm 1994).

4. Anthony D. Smiths produktion är mycket omfattande. Se fr.a. *The ethnic origins of nations* (Oxford & Cambridge, Ma. 1986) och *National identity* (London 1991). Den senare är väl den bästa sammanfattningen av hans tankar. Benedict Anderson har främst blivit känd för arbetet *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg 1992). Det är förmodligen inte fel att, som många gör, placera Anderson bland modernisterna. Emellertid tar han upp många processer som har en gammal historia, och det sätt på vilket han framställer de relevanta processerna gör arbetet användbart även för att analysera äldre skeenden.

5. Ett aktuellt försök att revidera teoribildningen är Anthony D. Smith, *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (London & New York 1998). Denna bok kompletterar samme författares tidigare arbete *Theories of nationalism.* Second edition (New York 1983).

Den svenska forskningens nuvarande ställning ger inga möjligheter att presentera konsistenta teorier om drivkrafterna bakom den svenska nationella identitetens ursprung och utveckling. Den primära uppgiften måste därför vara att kartlägga dess utseende och innehåll. De grundantaganden som funnits bland svenska historiker har pendlat mellan två poler med mycket lite däremellan. Antingen har man hävdat svenskhetens urgamla och oföränderliga karaktär, eller har man helt avvisat dess existens före 1800-talet eller det sena 1700-talet. I denna undersökning avser jag att utreda vilket innehåll som gavs åt en svensk nationell identitet och vilken tillämpning denna fick från 1600-talets andra hälft till slutet av frihetstiden.

Det svenska forskningsläget

I stort saknas alltså svenska studier om dessa frågor.[6] En presentation av den forskning som mer direkt berör de aktuella problemen går därför att göra tämligen kortfattad.

Äldre historieforskning uttalar sig naturligtvis ofta och gärna om den svenska nationalkaraktären. I allmänhet ges överflödande beskrivningar av det svenska folkets oföränderliga ståndaktighet och undersökningarna lider i de flesta fall brist på vetenskaplig genomarbetning. För att ta endast ett exempel ur denna tradition kan anföras historikern Nils Ahnlunds konstaterande i uppsatsen "Nordisk nationalism". Nationalismens "höga ålder", heter det där, "bör en gång för alla få anses tillräckligt bestyrkt".[7] Några fåtaliga försök att ifrågasätta detta äldre, oreflekterande synsätt gjordes vid mitten av 1900-talet.[8] I nyare tid har historikern Erik Lönnroth skrivit en kortfattad granskning i ämnet. Omfånget har dock begränsat möjligheterna att problematisera själva

6. Över de båda senaste århundradena finns dock en hel del forskning, då ofta kopplad till minoritetsfrågor. Se t.ex. Mattias Tydén & Ingvar Svanberg, "I nationalismens bakvatten. Hur svensken blev svensk och invandraren främling", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.), *Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån* (Sthlm 1994); Sven Tägil (red.), *Ethnicity and nation building in the Nordic world* (London 1995); Lars Petterson (red.), *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik* (Uppsala 1999).

7. Nils Ahnlund, "Nordisk nationalism", i *Svenskt och nordiskt från skilda tider* (Sthlm 1943) s. 249. Se även Clas Theodor Odhner, *Om nationalitetsprincipen med särskildt afseende på Norden* (Lund 1867); Ludvig Stavenow, *Historieundervisningens betydelse för vårt folks fostran till äkta svenskhet* (Göteborg 1901). I övrigt går samma bild att studera i otaliga äldre handböcker.

8. Eli F. Heckscher, "Svenskt och utländskt under Sveriges stormaktstid", särtryck ur *Festskrift till Verner Söderberg den fjärde oktober 1932* (Sthlm 1932). Föremålet för denna festskrift hade själv bidragit till utgivandet av en statlig utredning om nationalism i historieböckerna: *Report on nationalism in history textbooks*, I–II (Sthlm 1928). Se också Sven Eriksson, "Den svenska nationalkänslan före 1800-talet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 1949 (Sigtuna 1949).

nationalitetsaspekten och hans uppsats blir framför allt en kartläggning av de mest uppenbara fenomenen.[9]

En omfattande översikt på svenska är *Den globala nationalismen* av Björn Hettne, Sverker Sörlin och Uffe Østergård. Trots en skandinavisk författartrio har arbetet ambitionen att förhålla sig till de generella frågorna. Exempelvalen rör därför i allmänhet internationella förhållanden under de två senaste århundradena. Några kapitel tangerar dock ämnen som kommer att behandlas i det följande. Så finns avsnitt om försvenskningen av Skånelandskapen och om den lutherska kyrkans betydelse för framväxten av de skandinaviska nationalstaterna och, i förlängningen, välfärdsstaterna. I första hand är arbetet dock en handbok och en översikt, och i dessa avsnitt förmedlas huvudsakligen redan bekanta tolkningar.[10]

Den mest utförliga studien hittills inom fältet är väl statsvetaren Patrik Halls avhandling, som omspänner en period från senmedeltiden in i modern tid. Hall har intresserat sig för tre ämnesområden som nära ansluter till föreliggande undersökning. Det första är att studera den historiska utvecklingen av begrepp som folksjäl och nationell identitet, det andra är att studera nationalismens roll i statsbildningsprocessen och det tredje är att studera relationen mellan lärt teoretiserande och praktisk politik inom detta fält.[11]

Grundargumentet i Halls arbete har likheter med syftet i denna undersökning. Han menar att nationella identiteter och det nationella som social och känslomässig kategori har haft betydelse även i äldre tid. Emellertid är avsikten med Halls avhandling i första hand att skapa en *teoretisk* förståelse av nationalismen. Tolkningarna blir därför ofta ohistoriska, i en analytisk mening. Utsagorna organiseras i relation till en teoretisk ram och inte till ett historiskt sammanhang, vilket gör det svårt att överföra dem till en undersökning som likt den föreliggande vill analysera en kronologisk utveckling eller åtminstone en samtidsbunden praktik.

Ytterligare ett annat aktuellt arbete – litteraturvetaren Nils Ekedahls avhandling *Det svenska Israel*, om ärkebiskopen Haquin Spegels predikningar – har en ansats väl i linje med denna undersökning. I anslutning till viss nyare

9. Erik Lönnroth, "Sweden", i Otto Dann & John Dindwiddy (red.), *Nationalism in the age of the French revolution* (London & Roncverte 1988).

10. Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid* (Sthlm 1998) s. 31, 78 f., 109–113, 223–235, 275 ff., 285 f. Detta arbete är i övrigt den mest omfattande svenska introduktionen till forskningsområdet. Det har dock sina problem eftersom det samtidigt också utgör ett debattinlägg.

11. Patrik Hall, *The social construction of nationalism. Sweden as an example* (Lund 1998).

internationell forskning betonar Ekedahl religionens roll i skapandet av nationella myter. I likhet med den brittiske teologen Adrian Hastings framhåller han det gammaltestamentliga föredömet för den praktiska användningen av nationsbegreppet under tidigmodern tid. Denna koppling är tydlig också i den följande undersökningen. För Ekedahl blir dock statsmaktens rationalitet allenarådande och den religiöst sammanhålla myten framhålls därför med lika stark betoning åt alla håll.

> Gränserna för vem som tillhörde det utkorade svenska Israel betingades inte av etnisk eller språklig tillhörighet eller kulturella mönster, utan av – förutom den lutherska bekännelsen – rikets territoriella utsträckning.[12]

Föreliggande arbete avser i stället att visa, att statsmakten i sin retorik betonade växlande moment i förhållande till olika nationella och sociala grupper i den svenska statsbildningen. Religionen var förvisso av grundläggande betydelse i all statlig propaganda, men även den universella förkunnelsen kunde få en nationell prägel.

Med denna genomgång torde presentationen av det svenska forskningsläget i det närmaste vara uttömd. Studier som i en allmän mening behandlar betydelsefulla och närliggande problemkomplex saknas däremot inte. Inom dessa vida fält finns emellertid ingen möjlighet att presentera något definierat forskningsläge; det torde bäst framgå på respektive plats i undersökningen.

Ett par påpekanden bör dock göras. En stor del av de tilldragelser på det politiska och militära området med mera, som utgör ramen för många av de företeelser som behandlas, har avsiktligt refererats sparsamt. Exempelvis innehåller studien om stora nordiska krigets propaganda inga kopplingar till de faktiska tilldragelserna på slagfälten, och de mer allmänna skeendena förväntas vara någorlunda bekanta för läsaren. Ett annat, möjligen iögonenfallande utelämnande är att den göticistiska historieskrivningen, med Johannes Magnus och Olof Rudbeck d.ä. som främsta exponenter, inte kommer att nämnas annat än i förbigående, trots att den i hög grad anknyter till avhandlingens tema. Skälet är att detta område bedömts som relativt väl utforskat även i förhållande till de aktuella frågorna.[13] I gengäld har det ansetts motiverat att

12. Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst* (Uppsala 1999) cit. s. 20; Adrian Hastings, *The Construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge & New York 1997).

13. För att bara nämna några studier: Johan Nordström, *De yverbornes ö. Sextonhundratalsstudier* (Sthlm 1934); dens., *Johannes Magnus och den götiska romantiken* (Sthlm 1975); Kurt Johannesson, *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker* (Sthlm 1982); Axel Strindberg, *Bondenöd och stormaktsdröm* (1988; orig. 1937). Michael Roberts behandlar dessa frågor även i förhål-

något behandla rudbeckianismens sönderfall och de nya vägar historievetenskapen sökte under 1700-talet.

Stat – nation – identitet. Några definitioner

Mängden teoretiserande kring de frågor som kommer att beröras i avhandlingen är oöverskådlig till den grad att det är ogörligt att ge en heltäckande översikt.[14] Det har ansetts mer relevant att sammanfatta de överväganden som legat till grund för frågeställningar och valda undersökningsområden. Här kommer därför inte att lämnas djupare orsaksförklaringar till samtida sammanhang, eller någon fullständig översikt av de tolkningförslag som lämnas av litteraturen. Syftet är i stället att ge en bild av vilka resonemang som väglett valet av studieobjekt och någon bakgrund till mitt eget sätt att resonera kring identitetsskapande. Presentationen nedan är alltså långtifrån en fullständig sammanställning av tänkbara perspektiv, utan endast ett instrumentellt motiverande av föreliggande undersökning.

Denna avhandling kommer *inte* att handla om nationalism. En enkel och i de flesta sammanhang fullt tillräcklig definition av nationalismen som politisk ideologi har givits av Ernest Gellner: "Nationalism är först och främst en politisk princip enligt vilken den politiska och nationella enheten bör överens-

lande till det politiska spelet i *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall* (Sthlm 1980). I Patrik Halls avhandling (1998) är studiet av göticismen i denna tappning typiskt nog grundläggande. Mats Malm har nyligen behandlat göticismen ur litteraturhistorisk synvinkel: dens., *Metafysik och pragmatism. Förhållningssätt till poesi och allegori inom 1600-talets göticism* (Göteborg 1994); *Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism* (Sthlm 1996). Även i Finland har göticismen fått en aktuell behandling av Erkki Urpilainen (se litteraturlistan). Man skall heller inte glömma bort Sten Lindroths klassiska arbete *Svensk lärdomshistoria* och dess närmaste förelöpare *Illustrerad svensk litteraturhistoria* av Henrik Schück och Kurt Warburg.

14. För den äldre forskningen se Koppel S. Pinsons kommenterade bibliografi *A bibliographical introduction to nationalism* (New York 1935). Kompletterar denna gör Karl W. Deutsch, *An interdisciplinary bibliography on nationalism, 1935–1953* (Cambridge, Ma. 1956) och Karl W. Deutsch & Richard L. Meritt, *Nationalism and national development. An interdisciplinary bibliography* (Cambridge, Ma. & London 1970). De båda senare har breda ansatser och är tämligen svåröverskådliga. Kommenterad och bättre strukturerad är Anthony D. Smith, "Nationalism. A trend report and bibliography", *Current Sociology*, XXI:3 (Haag & Paris 1973). Tonvikten ligger dock på 1800- och 1900-talet. Såvitt bekant finns inga lika uttömmande arbeten för de senaste decennierna. För bibliografiska uppslag se dock Louis L. Snyder, *Encyclopedia of nationalism* (Chicago & London 1990); Keith Stringer, "Social and political communities in European History: Some reflections on recent studies", i Claus Bjørn, Alexander Grant & Keith J. Stringer (red.), *Nations, nationalism and patriotism in the European past* (Köpenhamn 1994).

stämma med varandra."[15] Även vid en ytlig betraktelse står det klart att denna princip inte kan karakterisera det svenska riket under 1600- och 1700-talet. Inte heller kan man se att en sådan strävan uttrycktes med någon ideologisk pregnans.

Det finns även en annan, mer normativ användning av begreppet nationalism. Det betyder då ungefär *överdrivet eller partiskt försvar av sin nation och sina landsmän.* I det sammanhanget jämställs nationalism ofta med chauvinism. I Tyskland förekom begreppet *Nationalismus* i denna mening redan under 1600-talet, men rörde då endast studenternas värnande om varandra inom universitetsnationerna. Åtminstone från 1774 försvarade dock den tyske filosofen Johann Gottfried Herder det som andra kallade för "Eingeschränkten *Nationalism*" i en mellanfolklig betydelse. I franskan sägs termen *nationalism* något överraskande ha använts först 1798. *Svenska Akademiens ordbok* anger sitt äldsta belägg för ordet *nationalist* från 1795. Även i Norge förekom begreppet med negativ innebörd – "fornærmende Nationalismus" – senast 1796. I ett fransk–svenskt lexikon från 1755 används begreppet *nationnale* i betydelsen "partisk, som allenast talar sit folks bästa".[16] Själv har jag funnit termen *nationalist* i samma betydelse, men med positiv anstrykning, använd i samband med *patriotism* redan 1769.[17]

Gellners politiskt-ideologiska definition väcker emellertid några intressanta begreppsliga frågor om nationen å ena sidan och om staten å den andra. I vilket förhållande befinner sig dessa begrepp till varandra? Staten kan här betraktas som ett politiskt-juridiskt begrepp medan nationen är ett kulturellt-emotionellt.

15. Gellner (1997) s. 11. Motsvarande definition har formulerats t.ex. av Elie Kedourie, *Nationalismen* (Sthlm 1995; orig. 1960) s. 39. Bl.a. Thomas Hylland Eriksen har kritiserat definitionen för att vara cirkulär; dens., *Etnicitet och nationalism* (Nora 1998) s. 125 f.

16. Aira Kemiläinen, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification* (Jyväskylä 1964) s. 48 f.; Jacques Godechot, "The new concept of the nation and its diffusion in Europe", i Dann & Dindwiddy (1988) s. 15 f.; Odd Arvid Storsveen m.fl., *Norsk patriotisme før 1814* (Oslo 1997) s. 21; Sörlin, Hettne & Østergård (1998) s. 83; *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (*SAOB*), 18 (Lund 1949) sp. N 136. För en vidare diskussion av begreppet och fr.a. dess normativa konnotationer, se Kemiläinen, a.a., t.ex. s. 9–12. Kemiläinens studie torde fortfarande vara den mest grundliga *begreppsliga* utredningen av dessa frågor, även om hennes bestämningar ibland tenderar att vara väl rigida.

17. "[...] understån Eder aldrig at ohelga det älskans wärdiga och wördna[d]sfulla namnet Patriot; [...] Lären at tänka djupsinnigare af Ädelmodiga Nationalister, och kommen i hog, at Friborne Swänskar ej behöfwa lära sig Tankekonsten och Regerings-formen utaf Politiska wäderhanar"; *Bref til politiske eqvilibristen, eller Swar på en patriots tankar om grund-lagens nödwändiga förbättring, hälst i det som rörer fides publica och dess befästande* (Sthlm 1769).

Stat

Från omkring första hälften av 1700-talet började begreppet *stat* mer allmänt få sin moderna betydelse. Dessförinnan hade man med stat vanligen avsett något liknande budget. Man talade om hovstat, militärstat och så vidare, och menade då hovbudget och militärbudget.

Någon exakt definition av statsbegreppet är inte nödvändig för avhandlingens syfte. En i sammanhanget instrumentellt tillräcklig definition har serverats av den amerikanske historiesociologen Charles Tilly: Staten är *en organisation som skiljer ut sig från hushålls- och släktskapsgrupperingar, och som genom tvångsmekanismer söker skapa sig prioritet framför andra organisationer inom ett territorium av viss storlek.*[18] Grundläggande i definitionen är tvångsmekanismerna. Den välkände tyske sociologen Max Weber har betonat strävandet efter våldsmonopol som den förnämsta mekanismen i statsbildningsprocessen.[19] Våldsmonopol innebär att statsmakten har den högsta auktoriteten inom områden som rättskipning och territoriellt försvar. Statsmaktens våldsmonopol tillåter alltså inte enskild domsrätt eller folkliga uppbåd och privatarméer, som står utanför statens kontroll. Historiskt ges det många exempel på stater som uppfyller den här enkla definitionen redan från tiden före vår tideräknings begynnelse. De har uppstått och upplösts under historiens gång.

Viktigare är frågan vad som skiljer de moderna statsbildningarna från de antika eller medeltida. Inom den anglosaxiska forskningen brukar man skilja mellan begreppen *national state* och *nation-state*. Tidigare har båda formerna översatts med "nationalstat", men i nyare svensk forskning har man i stället börja använda begreppet "enhetsstat", stundom även "territorialstat", för *national state* och reservera "nationalstat" för engelskans *nation-state*. Även i den engelskspråkiga forskningen har terminologin börjat revideras. Charles Tilly har ersatt sin tidigare användning av *national state* med *consolidated state*.[20]

18. Charles Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992* (Cambridge, Ma. & Oxford 1993) s. 1.

19. Se t.ex. *From Max Weber. Essays in sociology* (London 1991) s. 78. *Tvångsmonopol* vore egentligen en lämpligare term än *våldsmonopol* eftersom användande av *fysiskt* våld endast är en yttersta konsekvens av och egentligen ett symptom på statsmaktens misslyckande att uppnå ett visst syfte på andra vägar. Engelskan använder begreppet *coercion* i dessa sammanhang, ett begrepp som saknar direkt motsvarighet i svenskan. Emellertid har termen våldsmonopol blivit väl inarbetad och visar också en lämplig korrespondens med begreppet *symboliskt våld*, som kommer att diskuteras nedan.

20. Den svenska terminologin är dock inte helt accepterad. Exempelvis Hettne, Sörlin & Østergård (1998) använder *nationalstat* och *territorialstat* som synomyma begrepp. Därmed illustreras det olyckliga med denna terminologiska oklarhet eftersom författarna å ena sidan hävdar att nationalismen uppstod först efter franska revolutionen, men å den andra att nationalstaterna – som enligt dem uppstod senast med westfaliska freden – är nationalismens "organisatoriska uttryck"; s.st., s. 8, 18, 20 f.,

En enhetsstat kan definieras som *en statsmakt som har monopoliserad kontroll över ett väl definierat territorium, är relativt centraliserad med en enhetlig lagstiftning och som skiljer ut sig från och har prioritet framför konkurrerande institutioner.* Grundläggande i den här definitionen är den *territoriella* kontrollen. De moderna statsmakterna styr ensamma över sina avgränsade områden, utan den politiskt-territoriella sönderdelning som tidigare varit vanlig. Denna typ av enhetliga statsbildningar är relativt ovanlig i de medeltida feodala samhällena. Förutom att den politiska makten ofta är uppsplittrad på läntagare och andra, saknas i allmänhet såväl professionella ämbetsmän som ett gemensamt regelsystem för rättskipningen. Mot slutet av 1700-talet har enhetsstaten däremot blivit den dominerande statliga organisationsformen i hela Europa.[21]

Nationalstaten, slutligen, uppfyller alla enhetsstatens kriterier, men dessutom tillkommer flera kulturella faktorer, såsom gemensamt språk, gemensamma seder och gemensam religion. En nationalstat i den meningen kan definieras utifrån Gellners bestämning av nationalismen, nämligen där alltså den politiska och nationella enheten sammanfaller. Som genomförd idé är nationalstaten i praktiken närmast otänkbar. Som politiskt ideal utgör den dock nationalismens tänkta slutmål och den är av den anledningen också ett viktigt analysinstrument för att undersöka politiska strävanden.

Sverige under 1700-talet närmar sig mer än många andra samtida stater idealet enhetsstat, och övergår under 1800-talet till att jämförelsevis väl motsvara idealet nationalstat (i personalunion med en annan nationalstat).

Nation

I första hand är det dock föreställningar om *nationen* som kommer att följas i undersökningen, inte begreppsligt men väl innehållsligt. En för studien central dikotomi kan skönjas redan i ursprunget till begrepp som nation, folk och medborgare. Grundordet *natio* har med skiftande innehåll överförts från det antika latinet till de romanska och germanska språken. *Natio* kommer av *natus*, 'född', particip av *nascor*, 'födas'. Redan här antyds alltså blodsbandens betydelse för nationsbegreppet. Överfört var *natio* en större grupp människor eller ett folk med en gemensam stam. I den bemärkelsen var termen *natio* mer

25, 37 ff., 62, 274, 402 f. Charles Tilly, "Entanglements of European cities and states", i Charles Tilly & Wim P. Blockmans, *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, San Fransisco & Oxford 1994) s. 4 f.

21. För en lättfattlig översikt över statens utveckling enligt detta schema, se Hagen Schulze, *States, nations and nationalism. From the middle ages to the present* (Cambridge, Ma. & Oxford 1996) kap. 1, "The advent of the modern state".

avgränsande än *gens*, som vanligen avsåg 'folk' i en allmännare mening. Vid sidan av dessa fanns ett annat begrepp, *populus*, som avsåg folket i dess politiska roll, folket som medborgare. *Populus* bestod av enskilda individer eller 'medborgare', *cives*, som konstituerade ett 'samhälle', *civitas*. I modernt språkbruk korresponderar alltså *natio* och *gens* med etnicitet och folkslag medan *populus*, *cives* och *civitas* närmast motsvarar medborgare och stat.[22] Begrepp som folk, nation och stat används emellertid i vardagligt språkbruk – i dag såväl som under antiken – ofta synonymt. Det är likväl viktigt att ha klart för sig ordens skiftande ursprung: det kulturella och det politiska. Att dessa båda aspekter ofta ledsagat varandra motiverar också undersökningens betoning av den nationella *och* den politiska självbilden.

I avhandlingen kommer att visas exempel på hur skiftande uppfattningar använts utgående från de anförda principerna. Vilka vida kriterier som användes för nationalitetsbestämningar kan exemplifieras genom den bekante Olof Rudbeck d.ä:s uppställning. Åtskillnaden mellan folken (*De Ratione faciendi discriminis inter gentes*) görs enligt honom[23] genom:

1. Ursprung
2. Språk
3. Landet de bebor
4. Lagar, ordningar, seder och regemente
5. Kroppsbyggnad
6. Hud- och hårfärg
7. Kläder, vapen, husbyggnad och inredning

De flesta bestämningar såväl hos Rudbeck som andra samtida utgick från kulturella faktorer. Även om politiska avgränsningar ibland gjordes förefaller det kulturella nationsbegreppet alltid ha haft försteget. Begreppet nation kommer därför i det följande att beteckna *en grupp människor som skiljer sig från andra genom gemensamma och specifika kulturdrag där språket är den viktigaste särskiljande faktorn.*[24] Märk väl, att detta är en definition som kan innefatta både objektiva och subjektiva kriterier.

22. Kemiläinen (1964) kap. II, "Origins of the word »nationalism»", särsk. s. 18 ff.; Schulze (1996) s. 99 f.

23. Olof Rudbeck d.ä., *Atland eller Manheim*. Första delen (Uppsala & Sthlm 1937 [1679]) s. 15–27.

24. Jfr Rudbeck d.ä., I (1937) s. 16, 22: "Den andra och största åtskilnan synes språket göra: ty hafwa uti alla tider de erkiäntz för et annat Folck, som hafwa haft ett annat språk"; "Såsom då dhe Lärda ingen åtskillnad emillan Folken erkänna större uthaf dhesse siu upräknade, än Språket".

De *objektiva* faktorer som brukar anses konstituera nationen skiftar. Vanligen ingår där till exempel överensstämmelser i språk, religion, historia och traditioner, specifika kulturdrag och lagar, ibland geografisk hemvist och stundom även fysiska särdrag. Emellertid ger sig två huvudsakliga definitioner. Antingen kan man avse en grupp människor med gemensamt ursprung och med gemensam kultur, eller kan man mena en grupp människor som befolkar ett mer eller mindre väldefinierat territorium, lyder under samma statsmakt och följer samma lagar. Den förra applikationen är kulturell och är ekvivalent med folkslag, den andra är politisk och beskriver en stats invånare.[25] Båda bestämningarna har en gammal historia och uttrycks bland annat i latinets åtskillnad mellan *natio–gens* och *populus–res publica*. Under 1700-talet levde begreppen delvis sida vid sida, men en stor del av diskussionen handlade, som kommer att visas, om att sammanjämka dem.

Den kulturella definition som här valts har naturligtvis karaktär av antagande i detta skede av framställningen. En tidig bestämning är ändå nödvändig för att förstå det följande, särskilt som syftet inte är att följa nationstankens begreppsliga utveckling utan snarare att se vilket innehåll man gav denna när den applicerades på det svenska folket.[26] Fortsättningsvis är alltså begreppet, när det används av mig och inget annat anges, kulturellt betingat och frikopplat alla politiska och juridiska undermeningar. Detta motiveras både av stipulativa skäl och av att det förefaller ha varit den vanligaste betydelsen i Sverige fortfarande under 1700-talet. Ännu i början av 1800-talet talade man till exempel om den *tyska nationen* och refererade då till den tyskspråkiga kulturkretsen och inte till någon tysk stat.[27] Exempelvis svenskar och finnar kom-

25. Otto Dann, "Introduction", i Dann & Dindwiddy (1988) s. 4 f.

26. "National consciousness was a common phenomenon in 18th century Europe", har Aira Kemiläinen hävdat; dens. (1964) s. 56. Det är från sådana utsagor denna avhandling tar sin utgångspunkt. Själv följer hon främst nationsbegreppets förändringar, men inte den nationella identitetens innehåll. Att detta perspektiv ofta saknas i forskningen har bl.a. uppmärksammats av Hall (1988) s. 254: "Most theories of nationalism do not care about the content of the nationalist discourse. In particular, modernist theories only view nationalism as 'functional' to modern society by creating a unitary communicative code whereby it facilitates the division of labour." För exempel på en studie som till syfte och metod dock nära sammanfaller med den aktuella, se Linda Colley, *Britons. Forging the nation 1707–1837* (London 1994).

27. Se t.ex. Daniel Djurberg, *Geografie för begynnare*. Femte upplagan (Sthlm 1805) s. 12 och flerst. Kemiläinen (1964) s. 27 f., 39; Hobsbawm (1994) s. 82. Även Voltaire använde "nation allemande" i denna betydelse; Jacques Godechot, i Dann & Dindwiddy (1988) s. 13. Jfr begreppet *das Heilige Römische Reich Deutscher Nation*, det heliga romerska riket av tysk nation, som brukades första gången 1486. Under 1600-talet tolkade rättslärda det som att den tyska nationen härskade över riket. Nyare historieforskning har antytt att originaltexten snarast avsåg att kejsarens makt endast sträckte sig till

mer alltså i den här undersökningen att behandlas som *två skilda nationer som ingår i samma stat.* I flera samtida citat används nation i en mer obestämd mening. Möjligen öppnar det för en vidare tolkning, men i inget av fallen bryter användningen direkt mot den uppställda definitionen.

En genomgående strävan har varit att i alla begrepp så långt möjligt följa en samtida terminologi. Även om nationsbegreppet i den valda innebörden nära sammanfaller med *etnicitet* har denna beteckning därför medvetet undvikits.[28] Det har heller inte ansetts motiverat med någon fastare definition av nationsbegreppet, emedan det alltid varit amorft. De avvikelser som förekommer i undersökningen torde framgå av sammanhanget. Den samtida begreppsanvändningen har dock ofta betydelse för avhandlingens frågor och då den därför blir en del av bevisningen har det varit nödvändigt med utförliga citat och referat ur källmaterialet.

Med detta sagt torde vissa resonemang behöva föras angående den *subjektiva* innebörden av nationsbegreppet. Benedict Anderson har välfunnet karakteriserat nationen som en "föreställd gemenskap".[29] Med denna beskrivning framhålls dels nationens kulturella rötter, dels dess karaktär av konstruktion. Nationen är föreställd därför att den enskilde individen inte ens i en aldrig så liten stat kommer att få möta bråkdelen av sina landsmän. Likväl uppfattas deras öden både av dem själva och av omvärlden som sammankopplade i en gemenskap. Viktig för förnimmelsen av denna gemenskap blir ett samhälles tillgång till kommunikativa resurser, och då kommer vi över till frågan om identitetsskapande.

Identitet

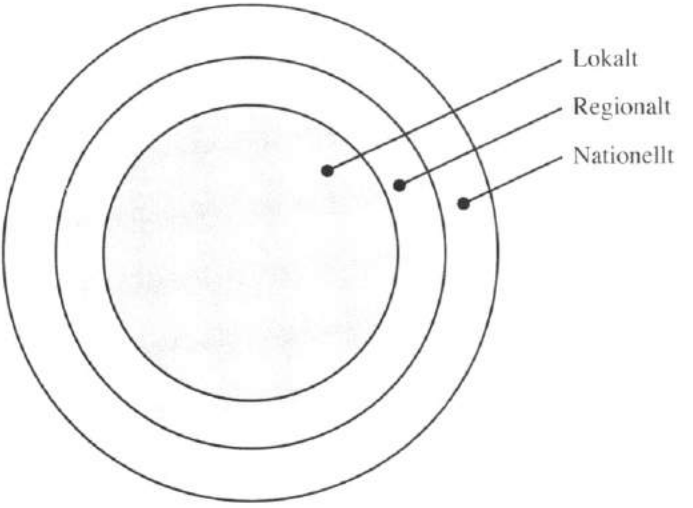
För alla former av identiteter gäller att de saknar ett fast innehåll. De skapas ofta för stunden och i särskilda sammanhang. I den mån de går att separera gäller det i högre grad för kollektiva identiteter än för individuella. Innehållet i

de tyska områdena; Kemiläinen (1964) s. 55. Voltaire häcklade f.ö. denna benämning; kejsarriket var enligt honom "ni saint, ni romain, ni empire", vare sig heligt, romerskt eller ett rike. Men tyskt var det uppenbarligen.

Olika uppfattningar finns om denna definition. Intill 1880-talet "användes ordet nation uteslutande om den politiska nationen" heter det t.ex. i Hettne, Sörlin & Østergård (1998) s. 79. Uppfattningen är sannolikt hämtad från Hobsbawm (1994) s. 25 f. Som undersökningen kommer att visa är denna uppfattning inte riktig (vilket även Hobsbawm något senare ambivalent uppger; a.a., s. 29 f.).

28. Ordet etnicitet eller olika avledningar därav tycks uppträda först i början av 1800-talet. *SAOB*, 7 (1925) sp. E 757, belägger den första sammansättningen med stammen *etno-* till 1808.

29. Benedict Anderson (1992) s. 21 f.: nationen "är en föreställd politisk gemenskap – och den föreställs som både i sig begränsad och suverän". Originaluttrycket är *imagined community.*

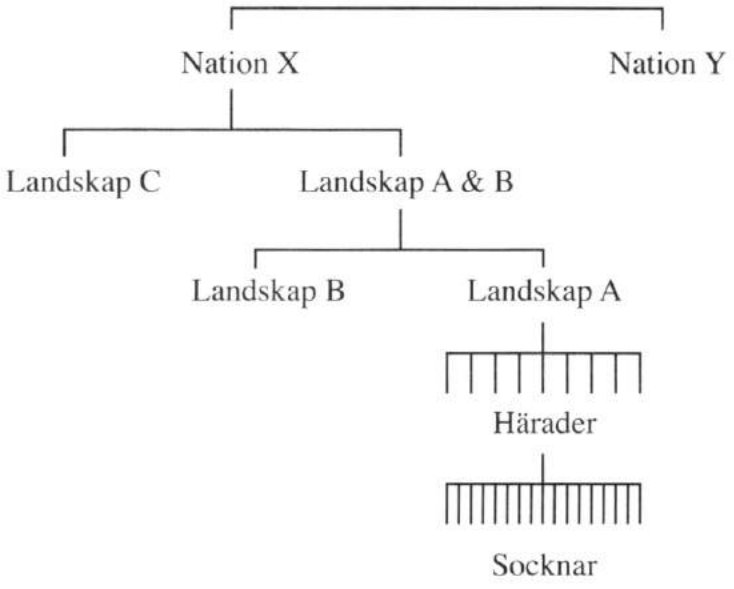

Figur 1. Överlagrande identiteter enligt "lökskalsmodellen".

denna graderade identitet brukar illustreras med olika modeller. Enklast är den så kallade lökskalsmodellen, som kan beskrivas med en figur av koncentriska cirklar (Figur 1). Enligt denna tanke föreställs identiteten ha en konsistent hjärtpunkt som sedan överlagras av sekundära identifikationsformer. Emellertid ger denna bild endast en begränsad beskrivning av identiteternas komplexa natur. Vid sidan av det faktiska innehållet konstrueras identiteten nämligen lika mycket av vad man *inte* är. I detta sammanhang får *"den Andre"* avgörande betydelse.

I en undersökning av lokala, regionala och nationella identiteter i Pyrenéerna har den amerikanske historikern Peter Sahlins använt en mer sammansatt modell som illustrerar komplementära identiteter (Figur 2). Denna modell beskriver vad som kan kallas relationellt eller kontrastivt identitetsskapande – att identiteten alltid utformas i relation till den Andre.[30] Ett objekt eller en

30. Modellen är inte konstruerad av Sahlins, men han har tillämpat den i ett syfte nära överensstämmande med det aktuella i denna undersökning. Sahlins kallar principen "complementary opposition" eller "structural relativity"; Peter Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles & Oxford 1989) s. 110–113. Se också Schulze (1996) s. 98 f. Etnologen Anders Linde-Laursen har benämnt samma fenomen "skismogenetetiskt identitetsskapande"; dens., *Det nationales natur. Studier i dansk–svenske relationer* (Köpenhamn 1995) s. 104 f., 119. Eftersom begreppen här inte behöver användas återkommande har jag ansett det överflödigt att begagna en sådan möjligen mer exakt, men samtidigt dunklare terminologi.

Figur 2. Komplementära identiteter, efter Sahlins (1989) s 112.

individ som man sympatiserar med på en nivå och i ett sammanhang kan i andra situationer vara föremål för ett mer eller mindre starkt avståndstagande. Omvänt kan det inom ett land råda större eller mindre konkurrensförhållanden mellan olika regioner, en konkurrens som dock ofta överbryggas i tider av starka yttre hot. Just försvaret mot inkräktare utifrån gör det emellertid tydligt att det i många fall finns en yttersta gräns för hur långt solidariteten kan tillåtas sträcka sig.[31]

Men även om den nationella liksom andra kollektiva identiteter har en negativ bestämning – skapas i relation till den Andre – så måste där också finnas en positiv grund. Gellner har framhållit att det är ett absolut krav för att två människor skall kunna sägas tillhöra samma nation, att de ömsesidigt erkänner detta förhållande. Det räcker inte att utdefiniera en grupp, man måste också erkänna en annan.[32] *Kunskapen* om den Andre, både i en positiv och en negativ mening, är en nödvändig betingelse för detta erkännande. Därav

31. "Nationen uppfattas som *begränsad* eftersom även den största av dem, omfattande kanske en miljard människor, har ändliga om än elastiska gränser bortom vilka ligger andra nationer. Ingen nation inbillar sig att den sammanfaller med hela mänskligheten"; Benedict Anderson (1992) s. 22.

32. Gellner (1997) s. 18.

följer den vikt som bland andra Benedict Anderson och Anthony D. Smith har lagt vid skrivkonsten för uppkomsten av nationella identiteter.[33] Det betyder inte att varje människa behöver kunna läsa och skriva, men att någon förvaltar och förmedlar den kollektiva kunskapen. Därför alltså kommunikationens betydelse för identitetsskapandet.

Ur undersökningens perspektiv måste utnyttjandet av kommunikationerna uppfattas som en fråga om makt. Inom forskningen har man ibland talat om tre former av maktresurser: *tvångsresurser*, *betalningsresurser* och *normativa maktresurser*, eller bestraffning, belöning och manipulation. Maktutövningen i sin mest primitiva form vilar på våldsutövning, potentiell eller faktisk. Att använda öppet våld för att tvinga de styrda till lydnad är emellertid en i längden kostsam, ineffektiv och osäker metod. De styrande strävar alltså att överge en bestraffande eller belönande maktutövning till förmån för en manipulerande och normativ.[34]

Den franske sociologen Pierre Bourdieu har lanserat begreppet *symboliskt våld*, som i vissa sammanhang kan ses som en normativ maktresurs som ersätter det manifesta våldet. Med symboliskt våld avses en informationsspridning som inte i första hand syftar till att förmedla kunskap utan till att nedlägga ideologier i en målgrupp med potentiellt andra värderingar.[35] Det symboliska våldet är både effektivare och mindre kostsamt än det manifesta, eftersom dess effekt fortsätter att verka även efter att det upphört att utövas.[36] I betraktande av statsmakten syns en parallell mellan skolsystemets monopol på symboliskt våld och ett polisiärt och militärt monopol på fysiskt våld. Detta är särskilt tydligt i det traditionella samhället.

De symboliska relationer som framställs i undervisningssammanhang uttrycker eller avspeglar alltid maktrelationerna. Bourdieu poängterar dock att budskapet för att framgångsrikt kunna accepteras av de undertryckta eller dominerade klasserna måste ta hänsyn till de materiella och symboliska intressen som behärskar den tilltänkta målgruppen. Men även för de dominerande

33. "[W]ithout memory, there can be no ethnicity"; Smith (1986) s. 87.

34. Se allmänt Walter Korpi, "Maktens isberg under ytan", i Olof Petersson (red.), *Maktbegreppet* (Sthlm 1987), för dessa begrepp särsk. s. 93 ff.

35. Begreppet "symboliskt våld" återkommer i flera böcker av Bourdieu. Här har främst begagnats Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Reproduction in education, society and culture* (London 1977; 1:a franska utg. 1970). Symboliskt våld har i samband med nationalism använts av Göran Andolf, "Nationalism och objektivitet i historieböckerna", i *Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984* (Sthlm 1985).

36. Bourdieu & Passeron (1977) s. 35 f.

klasserna får den ideologiskt färgade undervisningen en självreproducerande karaktär, som sker på ett omedvetet plan.[37]

Den lutherska treståndsläran, som förmedlades genom tidens stora folkbok, katekesen, och som låg till grund för samhällsförklaringen från reformationen och ett par hundra år framåt, var maktlegitimerande och maktbevarande. Därmed kan en av dess grundläggande funktioner ses som en ersättning för det manifesta våldet som de styrandes instrument för kontroll av de styrda.[38] Den bärande tanken i ståndssamhället är att de olika delarna har sina särskilda positioner och utför sina fastlagda sysslor i och för uppfyllandet av det gemensamma bästa, eller med ett i undersökningen återkommande latinskt begrepp: *salus populi*. I princip råder vattentäta skott mellan de olika stånden och en alltför stor ståndscirkulation tenderar att underminera grundvalarna för hela samhällsformen. Av den danske Sorø-professorn Jens Schelderup Sneedorf uttrycktes detta under 1700-talet på ett sätt som utan svårigheter kan överföras på svenska förhållanden:

> Dersom Bonden kunde, naar det lystede ham, forlade Ploven for at blive Borger, og Borgeren sin Handel for at blive Adelsmand, saa maatte det tilsidst gaa med en Stat, ligesom med det menneskelige Legeme, dersom Blodet søgte fra alle Lemmerne til Hovedet uden at drives tilbage ved Cirkulationen.[39]

De huvudsakliga uppgifterna som treståndsläran fördelar mellan samhällsgrupperna är *beskydd, undervisning* och *produktion*. Den största av grupperna är den som sörjer för produktionen. I övergången från teori till praktik är producenterna också de som mest oförfalskat behåller sin ursprungliga position i samhällspyramiden. De andra stånden har flera komplementära uppgifter som komplicerar och förvanskar deras teoretiska åligganden.[40] I princip kan olika former av nationella medvetanden fylla samma funktion som treståndsläran. Även dessa har ofta använts för att tjäna de härskande klassernas politiska och

37. Bourdieu & Passeron (1977) s. 25, 31. Om intresseanpassningen säger Andolf: "Vad som är av avgörande betydelse är att denna påtvingade inlärning inte framstår och upplevs som övergrepp eller våld utan som en överföring av information"; dens. (1985) s. 3. Se även Korpi (1987) s. 106.

38. Jfr Bourdieu & Passeron (1977) s. 40 f.

39. Cit. efter Edvard Holm, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770)*, (Köpenhamn 1883) s. 65.

40. Jfr Peter Burke, "The language of orders in early modern Europe", i M. L. Bush (red.), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification* (London & New York 1992) s. 2 f. Burke poängterar i denna uppsats, att språket hjälper till att forma den verklighet som det ger sig ut för att beskriva, s.st., s. 1, 8. Det innebär alltså att modeller av samhället har en tendens att bli självuppfyllande, eller – för att uttrycka det annorlunda – vinna något slags inre rationalitet genom symboliskt våld, som verkar på dess användare/avsändare.

ekonomiska intressen, dock inte för det som den nationella identiteten representerar i sig, utan för att dess innehåll definieras av dem som innehar den samhälleliga makten.

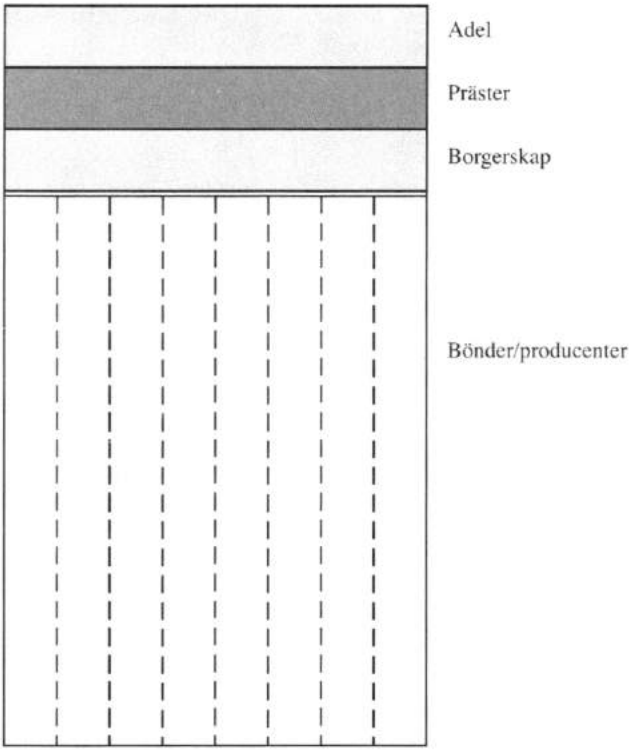
Med en idealtypisk förenkling kan bondehushållet i ett traditionellt samhälle beskrivas som en självförsörjande ekonomisk enhet. Det mesta som behövs för hushållets subsistens produceras på den egna gården. Det som inte framställs där inhandlas på den lokala marknaden eller i utbyte med andra bönder i närsamhället. I princip finns alltså inga kollektiva materiella bindningar som går utanför lokalplanet.[41] Bland urbana klasser och tärande eliter finns däremot en osäkerhetskänsla grundad i att de är beroende av andra för sin försörjning. Att dominera och behärska bondeklassen blir en absolut livsnödvändighet, eftersom den handhar den mest fundamentala maktbasen – jorden. Lika avgörande är att de härskande klasserna kan motivera det tillägnande av produktionsöverskottet, som är förutsättningen för deras maktposition. På detta sätt uppfyller den nationella ideologin samma funktion som treståndsläran. Lojaliteten mot staten och nationen är överordnad alla andra kollektiva lojaliteter, till exempel mot den egna sociala och ekonomiska klassen.[42]

För det beskrivna förhållandet har en annan modell, som kommer att diskuteras i undersökningen, sin betydelse. Gellner har en figur som illustrerar organiseringen av det tidigmoderna samhället (Figur 3). De övre, horisontellt och hierarkiskt ordnade skikten består av samhällsklasser i besittning av de kommunikativa resurserna och därmed betydande samhälleligt inflytande. De kan ha varierande faktisk sammansättning. I Gellners efterföljd kan här användas grupperna adel, präster och borgare. Ofta finns såväl skiftande kulturformer som rivaliserande materiella intressen mellan dessa grupper, säger Gellner. Kampen mellan de horisontella skikten handlar därför om tillgången till de lägre klassernas produktion.

De lägre klasserna beskrivs i samma modell som lateralt (sidoställt) insulära lokalsamhällen utan kommunikation med varandra. Detta är producentgrup-

41. Gellner (1997) s. 21 ff., hänvisningen gäller också det som sägs i det följande. För att illustrera att denna beskrivning av bondesamhället inte enbart är en teoretisk konstruktion kan hänvisas till Janne Backlund, *Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748* (Uppsala 1993) t.ex. s. 116–124, 197–205. Se även det sätt varpå Nils Erik Villstrand beskriver bondeekonomin i *Finlands historia*, 2. Huvudredaktör: Märtha Norrback (Esbo 1993) s. 137, 143, 238 och 253–257. Jfr dock den kritik som framförs av Eva Österberg mot Hilding Pleijels påståenden i denna riktning: "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1992, s. 90 ff.

42. Jfr Charles Tilly "Reflections on the history of European state-making", i dens. (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975) s. 19 ff.; Smith (1991) s. 54 f.; Benedict Anderson (1992) s. 22.

Figur 3. Det traditionella agrarsamhällets sociala struktur, enligt Gellner (1997) s 21.

perna, eller "bönderna". Förutom att de saknar kommunikativa maktresurser kan de dessutom ofta vara kulturellt åtskilda från varandra. De härskande klassernas strategi för att tillägna sig deras produktion blir därför att homogenisera dem i överensstämmelse med sina egna kulturformer, för att därigenom skapa ett incitament för frivillig resursöverlämning.[43]

Gellners modell är en statisk och därmed starkt förenklad idealtypisk beskrivning av det "traditionella samhället". Som utgångspunkt är den ett lämpligt analysinstrument. Gellner ger dock en alltför mörk beskrivning av möjligheterna till kommunikation, och hans starka betoning av det nationella projektets moderna karaktär gör att dess kronologiska tidsfästande eventuellt behöver justeras i de enskilda empriska fallen. Som det viktigaste med modellen framhåller Gellner, att "såväl för det styrande skiktet i sin helhet, som för

43. Gellner (1997) s. 20–23.

dess olika delskikt, ligger stark tonvikt på kulturell differentiering snarare än på kulturell homogenitet".[44] Han betonar med andra ord att de härskande klassernas sinsemellan motstridande intressen drar i olika riktningar i sina försök att skapa skilda kulturer, som skall befordra klassinterna fördelar.

En viktig tes, som kommer att prövas i avhandlingen, är i stället att utvecklingen i Sverige under den epok som behandlas har nått den punkt då de härskande klassernas intressen tvärtom sammanfaller till att skapa en *gemensam* kultur som, om något, försöker fånga upp även de "lateralt" organiserade producentgrupperna. Några motstridande samhällsförklaringar anteciperas alltså inte mellan de härskande klasserna. I stället förväntas deras kultur röra sig inom ett gemensamt, överideologiskt plan. Denna poäng är viktig att bära med sig till presentationen av avhandlingens hypoteser.

Ytterligare några klargöranden måste emellertid göras i detta ämne. Det har i många sammanhang hävdats att det traditionella ståndssamhället skapade en ståndssolidaritet som var obunden av nationella överväganden. Med visst fog har det sagts att en svensk eller tysk adelsman under den tidigmoderna tiden kände en större samhörighet med sin franske ståndsbroder än med sin underlydande bonde.[45] Härvidlag sker en förändring mellan det förnationalistiska, feodala samhället i en historiematerialistisk mening och det kapitalistiska samhället. Denna förändring har beskrivits av den brittiske historiesociologen Perry Anderson:

> Adeln var en jordägande klass som hade kriget till yrke; detta kall var inte något som tillades utifrån utan en inneboende funktion av dess ekonomiska ställning. Det normala mediet för den inomkapitalistiska konkurrensen är ekonomin, och dess typiska struktur är additativ: rivaliserande parter kan både expandera och blomstra – om än ojämnt – under en pågående konfrontation, därför att produktionen av fabricerade varor till sin natur är obegränsad. Det för den inomfeodala rivaliteten karaktäristiska mediet var däremot kriget, och dess typiska struktur var nollsummekonflikten på slagfältet, där givna mängder jord vanns eller förlorades.[46] Jorden är till sin natur

44. Gellner (1997) s. 22.

45. Jfr t.ex. Ole Feldbaek, "Fædreland og Infødsret. 1700-tallets danske identitet", i dens. (red.), *Dansk identitetshistorie*, 1. Fædreland og modersmål 1536–1789 (Köpenhamn 1991) s. 214; Colley (1994) s. 152–177, särsk. s. 155 och 164 f.; Geoffrey Best, *War and society in revolutionary Europe 1770–1870* (Leicester 1982) s. 27 f. Denna tanke har även uttryckts på liknande sätt av Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*, 1 (Köpenhamn 1906) s. 5. Se även Lönnroth (1988) s. 103: Nobiliteten i det frihetstida Sverige "included a considerable number of immigrant families; and its members were international in outlook and had little understanding of the Swedish people".

46. Jfr Backlund (1993) s. 199, som beskriver samma förhållande på mikroplanet: "Produktionsbefrämjande åtgärder kan i princip sammanfattas med ett ord, arealutdvigning, och den kunde ske antingen genom nyodling eller köp av jord." Se även Dag Lindström, "Statsbildningsprocesser och handel i Östersjöområdet ca 1500–1700", i Kåre Tønnesson (red.), *Norden og Baltikum* (Oslo 1994) s. 99.

> monopol; den kan inte utvidgas i det oändliga, bara omfördelas. Det aristokratiska styrets objekt var territoriet, oberoende av vilket samhälle som bebodde det. Jorden som sådan, inte språket, bestämde de naturliga gränserna för dess makt. Den feodala härskarklassen var sålunda till sitt väsen mobil på ett sätt som den kapitalistiska aldrig kunde bli. Kapitalet är internationellt rörligt, vilket gör det möjligt för dess innehavare att vara nationellt fixerade; jorden är nationellt orörlig, och aristokraterna måste förflytta sig för att ta den i besittning.[47]

Som den yttersta konsekvensen av denna jordexpanderande ekonomi fanns idén om det universella konungadömet. Denna idé uppfattades av de enskilda monarkerna inte så mycket som ett reellt slutmål för den egna expansionen som ett potentiellt hot från konkurrerande furstar.[48] Vi ser också i Andersons citat anledningen till att nationalismen i princip är oförenlig med feodalismen. I en ekonomi vars expansion ständigt behöver mera jord är de styrande inte betjänta av en ideologi med en slutpunkt för utvidgningen, som bestäms av nationella eller geografiska gränser.[49] Detta förhållande säger likväl enbart något om vilka argument som kunde anses verksamma i ett visst politiskt sammanhang under en given period. Det säger ingenting om vilka föreställningar eller motiv som i själva verket låg bakom argumenten.

De förda resonemangen har inte syftat till att ge en orsaksförklaring till det nationella medvetandets eller nationalismens framväxt. Avsikten har varit att motivera valet av studieobjekt. Undersökningen kommer nämligen att nästan uteslutande röra sig bland litterata och samhällsbärande skikt, för att använda en oprecis men medvetet vald formulering. Analysen kommer endast i mycket begränsad utsträckning att kunna besvara frågan om de uppfattningar som fanns inom lägre samhällslager stod i samklang med dem som spreds uppifrån.

Emellertid finns anledning att antaga en någorlunda överensstämmelse, *i den mån dessa frågor över huvud taget upptog "vanligt folks" medvetande.* Nationen kan i detta sammanhang beskrivas som ett "socialt faktum" i den franske

47. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling* (Lund 1987) s. 32 f. Jfr även Tilly (1992) s. 116.

48. John Robertson, "Union, State and Empire. The Britain of 1707 in its European setting", i Lawrence Stone (red.), *An imperial state at war. Britain from 1689 to 1815* (London & New York 1994) s. 228 f. Det uppfattade hotet illustreras av ett brittiskt kopparstick från 1755 hos Colley (1994) s. 89, där Frankrikes stjärna sjunker i havet beledsagad av kometsvansens text "Universal Monarchy – ha! ha! ha!". Spänningen mellan idén om den universella kristendomen och den om en nationell kyrka behandlas utförligt av Hastings (1997) s. 198–205.

49. Även Linda Colley berör det statiska ekonomiska tänkandet under 1700-talet och menar att det i lika mån gällde den *kommersiella* ekonomin; Colley (1994) s. 62, 64. Jfr Otto Dann, "Introduction", i Dann & Dindwiddy (1988) särsk. s. 6.

sociologen Émile Durkheims mening. Sociala fakta utgörs av "sådana handlings- och tankesätt som karakteriseras av förmågan att utöva ett tvångsinflytande på de enskilda medvetandena". Fastän ett tvång verkar det endast indirekt på individen. Den enskilda samhällsmedlemmen kan i varje givet ögonblick välja att ställa sig vid sidan av konventionerna, men varje försök att förändra dem begränsas av ett strukturellt tryck. Det kan vara antingen handfast, såsom betalningssystem, juridiska regelverk och språk, eller helt immateriellt, såsom moralkoder, religiösa uppfattningar och opinionsströmningar. Även om dessa strukturer har en tvingande makt kan de gillas av och kännas angelägna för individen.[50]

Sociologerna brukar ta statistiken till hjälp för att studera sociala fakta. Sådana företeelser som giftermål, barnafödande och självmord, politiska och moraliska uppfattningar, namnskick, klädedräkt och bostadsförhållanden etcetera, har lika många orsaker som det finns individer; alla är frukten av individuella ställningstaganden. Likväl går sådana fenomen att mäta med en statistisk samvarians inom ett givet kollektiv. Som sociala strukturer skapas de av individerna i ett samhälle, men det samlade resultatet blir ändå något större eller annorlunda än summan av de enskilda viljorna. "Det är alltså frågan om sätt att handla, tänka och känna, som har den anmärkningsvärda egenskapen att de existerar utanför de individuella medvetandena."[51]

Att sociala eliter bestämde samhällsordningen betyder inte att de lägre samhällsklasserna skulle ha saknat en nationell identitet. Tvärtom har källmaterialet sekundärt bibringat mig övertygelsen att de inte bara ägde en sådan, utan att den också till stora delar sammanföll med eliternas. Men forskningsuppgiftens inriktning har inte givit någon möjlighet att uttala sig om detta förhållande med några anspråk på empirisk säkerhet. Hur jämtarna uppfattade Baltzar Bäcks propåer skulle alltså denna undersökning inte ha svarat på även om det legat inom de kronologiska ramarna. Däremot kommer försök göras att analysera vilka motiv som styrde Bäcks konsorter i liknande, senare framställningar.

I det specifika fallet med nationella identiteter är det troligen inte bara de samhälleliga elitskikten som har ett intresse av att skapa sådana sociala fakta. (Tvärtom torde det vara de som är i störst besittning av kulturellt kapital som för sin personliga del är minst beroende av en homogen omgivning.) Nationen kan därför inte, som stundom sker, uteslutande betraktas som frukten av en utstuderad konspiration uppifrån med syftet att dominera producentgrupperna.

50. Émile Durkheim, *Sociologins metodregler* (Göteborg 1991) s. 8–28, cit. s. 15.
51. Durkheim (1991) s. 8–28, cit. s. 21.

Därvid pekar Benedict Andersons kritik av Gellners utpräglat konstruktivistiska och strukturfunktionalistiska uppfattning på något viktigt. Nationalismen, har Gellner menat, bygger inte på existerande emotionella strukturer, nationalismen *uppfinner* dessa strukturer. "Därmed", svarar Anderson, "antyder han att det existerar 'verkliga' gemenskaper som med fördel kan sättas upp mot nationer. I själva verket är alla gemenskaper utöver primitiva byar (och kanske till och med dessa), där kontakterna sker ansikte mot ansikte, föreställda."[52]

Intresset – både i en materiell och en känslomässig mening – av att skapa en nationell gemenskap kan vara lika starkt i de lägre klasserna, *men det är de härskande som har de effektivaste resurserna att definiera dess innehåll.*

Elitskiktets uppfattningar kan ändå strängt taget enbart uppfattas som representativa för gruppen själv. Undersökningen kommer att visa flera exempel på vilka föreställningar som *spreds* nedåt men däremot nästan ingenting om hur budskapet faktiskt *emottogs*, tolkades och omtolkades. Men i den mån avhandlingen rör sig på allmogens nivå kommer den också att visa en återkommande tendens hos denna grupp att nära ansluta till överhetens retorik. Dels är bönderna impregnerade av denna retorik (symboliskt våld) och dels är det omöjligt för dem att ställa sig utanför den (socialt faktum). Det grundläggande innehållet i det nationella medvetandet kan sålunda vara detsamma i olika samhällsgrupper.[53] Materiella och samhälleliga förhållanden i övrigt kan däremot starkt påverka både den tonvikt som läggs vid vissa element ingående i detta medvetande och den genomslagskraft en nationell retorik kan tänkas få vid en särskild given tidpunkt. Även för samhällseliterna begränsas alltså möjligheterna att fritt formulera innehållet.

52. Benedict Anderson (1992) s. 21.

53. För att alternativa uppfattningar skall produceras krävs alternativa informationskanaler. Bourdieu har utformat sina teorier efter att ha studerat det moderna franska utbildningsväsendet. Monopoliseringen av informationen är tillräckligt stark även i ett modernt samhälle, menar han, för att symbolproduktionen skall bli ensartad. I ett tidigmodernt samhälle bör detta informationsmonopol uppfattas som ännu starkare. Den stora skillnaden mot dagens situation ligger alltså inte i informations*styrningen* utan i informations*spridningen*. Hellre än att finna *alternativa* samhällsförklaringar eller lojaliteter på denna nivå borde därför en studie av allmogen – i den mån avvikelser hittas – visa en *avsaknad* av uppfattningar.

Allmänt uttryckt: I det fall bönderna hade några nationella identitetsuppfattningar finns det större anledning att anta att dessa bibringats dem genom från överheten serverad information (symboliskt våld) snarare än genom egna erfarenheter, såsom resor och personliga kontakter. Det nationella medvetandet blir på det sättet en form av gemensam *överideologi* till vilken alla samhällsmedlemmar hade att förhålla sig. De mer praktiskt betingade samhälleliga motsättningarna kom att röra sig under ett tak som utgjorde en allmän och nödvändig referensram för ömsesidig förståelse.

Det kan anmärkas att t.ex. Hobsbawm framfört kritik mot sådana här försök att göra analogier mellan de styrande och de styrdas världsbild; dens. (1994) s. 20 ff.

Ett annat motiv, till sist, som varit avgörande för att studera de litterata överklasskikten är att se idéernas påverkan på en praktisk politik. I den mån alternativa uppfattningar verkligen fanns inom lägre samhällslager har dessa ändå inte påverkat den förda politiken i avgörande utsträckning.

Frågeställningar, metod och disposition

För undersökningen som helhet har funnits två grundläggande och generella hypoteser. Den första har antagit att det redan vid den studerade periodens början existerat en föreställning om en nationell svensk identitet – allmänt erfaren och omfattad eller inte – som befordrades av den svenska statsmakten. För att försöka bekräfta denna hypotes har undersökts hur den kan tänkas ha sett ut, hur den understöddes och på vilket sätt den förmedlades.

I relation till denna hypotes uppträder tänkbara motargument som måste bemötas. Några möjliga motinstanser är (1) att lojalistiska bindningar till exempelvis dynastier och/eller religiösa och världsliga korporationer gjorde nationella bindningar omöjliga eller överflödiga; (2) att statsmakten för sina materiella ambitioner inte var betjänt av en nationellt-kulturell homogenisering; (3) att solidariteten inom enskilda stånd verkade starkare än en klassöverskridande, nationell gemenskap; (4) att starka regionala bindningar och identiteter skulle ha legat hindrande i vägen för befrämjandet av en nationell identitet.

Eftersom hypotesens perspektiv ligger på uppfattningar och ambitioner hos *statsmakten* och dess bärande skikt kan den endast falsifieras av invändningarna 1 och 2. Däremot falsifieras den inte av att det jämsides med statsmaktens strävanden kan ha funnits motpoler med andra föresatser. De tänkta argumenten 3 och 4 behöver därför inte bemötas med samma eftertryck, men förtjänar ändå någon diskussion i det följande.

Som en följd av den första hypotesen har utkristalliserats en andra, nämligen att den beskrivning som samhällseliten gav av den nationella identiteten var tämligen oomtvistad till sitt innehåll, men att man från de styrandes håll däremot sökte olika vägar att befrämja den och befordra den till bredare samhällslager. Den nationella identiteten fungerade som en en form av överideologi som de styrande grupperna gemensamt försökte förmedla till större folkskikt. Denna hypotes går alltså tvärt emot den gellnerska uppfattningen, enligt vilken det fanns en konkurrens om de nationella uttrycksformerna mellan samhällets elitgrupper.

Dessa hypoteser har givit upphov till fyra övergripande frågeställningar som varit vägledande för arbetet:

- Hur uppfattades relationerna formellt och emotionellt inom riket och mellan de olika riksdelarna och provinserna?
- Hur såg den svenska nationella självbilden ut och kom den att förändras över tid, efter stormaktsväldets fall och under inflytande av nya politiska idéer under 1700-talet?
- Hur förmedlades bilden av nationen, riket och statsmakten för undersåtarna?
- Hade den beskrivna självbilden någon politisk förändringskraft?

Det kan noteras att de två första frågorna i första hand behandlar *innehållet* i den nationella identiteten, medan de två senare rör *tillämpningen*. Det finns uppenbara skäl att sammankoppla dessa båda aspekter, vilket hör samman med metodfrågorna.

Många skildringar av nationsbegreppets, den nationella identitetens och nationalismens utveckling handlar om vem som var först: Vem var den förste tänkare som formulerade värderingar om en nationell egenart? Var uppstod ett nationellt medvetande tidigast? Vilken stat utvecklade före alla andra en politisk praktik byggd på nationalistiska principer? Jag anser att alla sådana försök är gagnlösa.

För det första är materialet så ofantligt att frågor om vem som var först alltid kommer behöva revideras utifrån nya upptäckter. För det andra har samma fenomen rumsligt och över tid betecknats med skiftande termer. För det tredje har samma termer rumsligt och över tid betecknat skiftande fenomen. För det fjärde har forskarna aldrig kunnat komma överens om några gemensamma kriterier som skulle underlätta sökandet efter det man ger sig ut för att studera. För det femte är dessa frågor så uppblandade med andra samhälleliga fenomen, som vid en första anblick saknar förbindelse med de aktuella processerna, att det blir omöjligt att isolera några konstitutiva drag i en analys som gör en sådan jämförelse möjlig.

Detta betyder dock inte att all komparation är meningslös, långt därifrån. Men en analys av idéer som utgår från målsättningen att undersöka när någon särskild och komplex föreställning först uppstod är på förhand dömd att misslyckas. Idéer uppstår aldrig i ett vakuum. De är frukten av och står i organisk förbindelse med tankar som tänkts före och som kommer att tänkas efter. Undersökningar som söker en (europeisk) föreställnings idéhistoriska rötter har en tendens att alltid sluta hos Aristoteles. Därmed blir idéernas samtidsrelevans ofta svårbedömda. Det räcker heller inte att enbart studera *begreppen*, man måste studera de *föreställningar* som ligger bakom terminologin.

Den, som jag ser det, mest fruktbara metoden att studera en allmän, idémässig, emotionell och social företeelse är att noga definiera problemområdet, avgränsa undersökningsperioden och sedan undersöka hur ett specifikt fenomen tog sig uttryck *efter dessa kriterier, vid denna tid och inom detta område.* Långt intressantare än att följa någon given idés tankemässiga föregångare har jag uppfattat ambitionen att se samma idés praktiska verkningar. Hänsyn måste i den delen tas till sociala och politiska förhållanden i källproducenternas samtid.

I en undersökning som den föreliggande är det potentiella källmaterialet oöverskådligt. Någon central källserie som koncentreras kring de teman som stått i fokus existerar inte. Metoden måste därför vara att välja ut relevanta undersökningsområden och därefter formulera avgränsade frågeställningar som får vara bestämmande för källgenomgången. Materialet och metoden har sällan räckt till att ge en fullständig beskrivning av en processuell utveckling. Av dessa skäl kan urvalet endast sägas representera *några* samtida uppfattningar, men en heltäckande bild har inte alltid varit möjlig att ge. För historikern är det svårt att enbart utifrån en intellektuell kontext avgöra vilka opinioner och uppfattningar som verkligen varit dominerande under en viss tidsperiod. Däremot kan en svepande beskrivning i bästa fall fånga in *spännvidden* i samtidens tänkesätt. Denna spännvidd kan sedan prövas mot till exempel undersökningsperiodens politiska praxis. Och det är först här, menar jag, som en sådan studie eventuellt kan få sitt värde.

Sådan har målsättningen varit med denna undersökning, men naturligtvis har även den valda metoden brister som kommer att framgå i det följande. Först som sist skall också betonas, att intresset i denna undersökning hela tiden har legat på *värderingar* och hur olika fenomen *framställdes.* En utsaga eller en uppfattning som fick spridning i samtiden är därför alltid intressant, oavsett om den hade bärighet i faktiska förhållanden eller inte.

De ämnesområden som ansetts strategiska och de mer begränsade frågeställningar som följt därav presenteras lättast med en genomgång av avhandlingens disposition och delundersökningar.

Den valda undersökningsperioden – "från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden" – sträcker sig över vanliga tidsindelningar, såsom gränsen mellan det "ortodoxa" 1600-talet och det "upplysta" 1700-talet, mellan envälde och riksdagsvälde och mellan stormaktsinflytande och småstatsrealitet. När syftet är att se hur vissa emotionella föreställningar styrde det politiska handlandet är det en poäng att undersöka dessa föreställningar över en längre period, som

innehåller grundläggande förändringar av både materiell och politisk karaktär. Den bakre gränsen motiveras av att stormaktsbygget vid denna tid – utgångspunkten har legat omkring 1660 – kan uppfattas som färdigt. Efter Karl X Gustavs död vidtog en tid av relativ fred och konsolidering – från början av tvingande skäl, men med tiden allt mer medvetet. Tanken har varit att denna förändring kan innebära intressanta förändringar av både kronans retorik och integrationssträvanden. Den tidigare stormaktstiden har också bedömts vara bättre undersökt utifrån flera av avhandlingens teman.

Dispositionen följer en grov kronologisk indelning där kapitel 2 behandlar andra hälften av 1600-talet, kapitel 3 stora nordiska kriget (1700–1721) och kapitel 4 främst frihetstiden (1721–1772) med någon slagsida åt dess första hälft. Kapitel 5 berör huvudsakligen frihetstiden med någon återblick på föregående perioder, medan kapitel 6 har sin tonvikt på frihetstidens båda sista decennier. Därutöver finns en tematisk uppdelning mellan de olika kapitlen. I flera fall följs dessa teman bakåt eller framåt och bryter de kronologiska ramar som annars ställts upp.

Undersökningen har dock en fast slutpunkt: statskuppen 1772 markerar dess senare gräns. Endast i några enstaka fall har använts källor producerade efter frihetstidens slut. Flera av de tendenser som kan skönjas i materialet får sin fullbordan i den närmast efterföljande perioden, men det har varit en tanke att inte låta den utveckling som erkänt äger rum i samband med den franska revolutionen påverka bilden av de äldre föreställningarna.

Delundersökningarna

Nästa kapitel kommer i första hand att behandla kronans provinspolitik under stormaktstiden. Här undersöks om kronans förhållningssätt gentemot de erövrade områdena skiftade beroende på nationella, historiska och politiska omständigheter. Avsnittet utgör en nödvändig bakgrund för att förstå det svenska väldets sammansatta karaktär och de olika delarnas statsrättsliga position i förhållande till centralmakten i Stockholm. Den bärande frågan är helt enkelt: Vad var *Sverige* vid denna tid? Därtill undersöks de enskilda undersåtarnas position i samma avseende. Hur såg deras position som statsrättsliga subjekt ut innan det moderna, formella medborgarskapet uppstått?

En vanlig uppfattning i tidigare forskning är att statsmakten, personifierad av konungen, ensam utgjorde det lojalitetsskapande och sammanhållande kittet i tidigmoderna stater. I kapitel 3 testas denna uppfattning genom en studie av retoriken i stora nordiska krigets propaganda. Fanns det vid sidan av statslojalismen utrymme för en mer emotionell solidaritetskänsla som vilade på

nationalitet? Vilka argument användes för att skapa uppslutning kring krigspolitiken?

Med kapitel 4 når undersökningen fram till frihetstiden och frågan om den manifesterade svenska självbildens innehåll i periodens kulturliv. Hur svenskarnas egenskaper uppfattades och beskrevs undersöks genom att följa tre teman: språkpolitik, historia och geografi. Fanns det inom dessa tre områden något incitament att skapa eller förstärka en nationell identitet och vilket innehåll hade den i sådant fall?

Kapitel 5 behandlar den östra rikshalvan. Om det existerade en svensk identitet och denna var kulturellt definierad, hur förhöll man sig då från centralt håll till Finland och de finska undersåtarna? Finland var statsrättsligt en fullt inkorporerad del av riket och dess invånare hade samma representation och rättigheter som övriga undersåtar, men fanns det några skillnader i emotionellt förhållningssätt mot den östra rikshalvan och vad fick det i sådant fall för konsekvenser? Dessa frågor undersöks genom att studera samma områden som i föregående kapitel – språk, historia och geografi. Kapitlet innehåller också en undersökning om synen på samerna och deras ställning i politik och kultur.

Kapitel 4 och 5 behandlar i första hand känslomässiga föreställningar om nationalitetens karaktär, såsom den återspeglas i samtida kultur och vetenskap. Det avslutande empiriska kapitlet berör i stället de politiska konsekvenser dessa uppfattningar förde med sig. Kapitlet sönderfaller i två avsnitt. I det första undersöks utvecklingen av vissa nyckelbegrepp som *patriotism* och *fädernesländskärlek* samt den idémässiga transformeringen av folket från *undersåtar* till *medborgare*. Det frihetstida statsskicket gav ökat utrymme åt folkligt deltagande i politiken. Både som förutsättning och som resultat fick också de beskrivna begreppen ökat utrymme i den offentliga retoriken. Undersåten som blev medborgare hade helt andra teoretiska möjligheter att göra sin röst hörd i det politiska livet och den allmänna debatten. Därför utreds den betydelsefulla övergången från en teokratisk till en naturrättsligt grundad samhällssyn. Denna förändring är i sig väl känd, men den direkta kopplingen till det nationella credot har tidigare inte blivit tillräckligt uppmärksammad. För att ge ytterligare konkretion åt dessa frågor ägnas andra delen av kapitlet åt en utredning av argumenten under den ståndsstrid som dominerade frihetstidens avslutande riksdagar.

I avslutningskapitlet ges först en sammanfattning av avhandlingens olika kapitel. Därefter diskuteras resultaten i förhållande till uppfattningen om nationalismens modernitet. Försök görs att tolka vad som eventuellt var unikt med 1600- och 1700-talens nationella och politiska självbild och vad som var

gemensamt med nationalismen såsom den kom till uttryck under 1800- och 1900-talen.

En vanlig disposition i avhandlingar är att varje delundersökning avslutas med en sammanfattning av dess resultat. Här har i stället lösningen valts att samla dessa sammanfattningar på ett ställe, alltså i inledningen av det sista kapitlet. Den som av olika skäl känner sig otillfredsställd med de mer resonerande slutsatserna i slutet av varje kapitel kan därför med fördel konsultera avslutningskapitlets sammandrag av de enskilda undersökningarna innan läsningen fortsättes.

Praktiska påpekanden

I citaten har exakthet eftersträvats så långt möjligt både vad gäller ortografi och interpunktion. Framför allt med den äldre, "tyska" handstilen uppträder därvid ofta tolkningssvårigheter. Mindre avvikelser kan därför förekomma mot originalet. Till exempel är det vanligen svårt att särskilja *ÿ* eller *y* från *ij* liksom bokstäverna *a* och *e* i framför allt ordändelser. Detta har dock sällan någon betydelse för innebörden. Vissa smärre förändringar har dock medvetet gjorts. Till exempel har den vanligt förekommande ligaturen *ß* återgivits som *ss* i svenska citat. Däremot har *æ* och *œ* genomgående behållits. Dubbelkonsonanter markerades ofta med ett överliggande så kallat nasalstreck: *m̄* och *n̄*. Av tekniska skäl har dessa skrivits ut som *mm* respektive *nn*. Den tryckta frakturstilen saknade bokstaven *i* som versal. Det gjordes därför ingen åtskillnad mellan *I* och *J*. Då bokstaven *J* ensam eller i inledning av ord markerar vokal har denna ändå utskrivits som *I*. Undantag har gjorts i de fall där citaten återges efter senare urkundsutgåvor som behållit originalstavelsen, eller från samtida texter tryckta med antikva (som har båda versalerna). Efter vanlig bibliografisk norm har bruket av versaler och gemener normaliserats i titlar på tryckta arbeten.

Utom i direkta anföringar från använda källor är alla bibelspråk citerade efter Karl XII:s kyrkobibel från år 1703.

De kungliga förordningar och pamfletter ur årstrycket som använts till kapitel 3 återfinns med individuell numrering i en särskild bilaga. I övrigt har de förtecknats kronologiskt bland det tryckta källmaterialet. Ett fåtal pamfletter återfinns därför både i bilagan och i källförteckningen under "Kungl. förordn."

Längre citat på latin, tyska, franska och engelska har översatts inom enkla anföringstecken ('...'). Originalcitatet återfinns då i noterna eller i direkt anslutning till översättningen.

När begreppen *konung, konungamakt* och så vidare används i undersökningen avses själva ämbetet, majestätet, medan *kungen* syftar på det regerande subjektet. *Konungen* eller *Kungl. Maj:t* är att jämställa med *kronan* och kan då betraktas som en personifiering av den offentliga makten, medan *kungen* i många fall endast är en aktör bland andra inom statsapparaten. Denna nyansering är i somliga fall av betydelse även om en konsekvent uppdelning inte alltid går att göra. Med konungen kommer emellertid undersökningen att ta sin början.

KAPITEL 2

Rike, provins, undersåtar

Det svenska väldet

Det svenska väldets utseende under 1600-talets andra hälft uttrycks lättast genom titlarna för den person som genom sitt ämbete utgjorde den enda gemensamma institutionen för denna samling disparata provinser – den svenske konungen:

> Wij CARL medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes och Wändes Konungh och Arff-Förste, Stoor-Förste til Finland, Hertigh vthi Skåne, Estland, Lijfland, Carelen, Brehmen, Vehrden, Stettin-Pommern, Cassuben och Wenden, Förste til Rügen, Herre öfwer Ingermanland och Wissmar; Så ock Pfaltzgrefwe widh Rhein, i Beyern, til Gülich, Cleve och Bergen Hertigh.[1]

Titulaturen kom att vara oförändrad från Karl X Gustavs sena regeringstid till Ulrika Eleonoras trontillträde.

Den mer vardagliga benämningen på detta imperium skiftade. Man talade ofta blott och bart om *Sverige* eller *riket*. Då en närmare precision var av nöden kunde man tala om "hele rikiet och dess underliggiende provincier", "rijket och alle thess tilhörige landskaper", "Swea Rike och dess underliggande Länder", "hemma i Riket [...] och medh Riket inlifwade Länder: såsom Lifland" eller "Wårt Konunga Rijke Swerige, Storfurstendömet Finland sampt alle Sweriges Crono tillhörige och der under liggiande Länder och härskaper".[2] Med *kronan*, den term som uppträder i det sista citatet, avsågs den stormaktstida statsmaktens samlade myndighetssfär. Det var inte ett territoriellt begrepp men motsvarade i praktiken det område där den svenske regenten

1. Efter *Kongl. May:tz försäkring, gifwen samptlige rijkzens ständer på rijkzdagen i Stockholm then 18. decembris anno 1672* (Sthlm u.å.) årstrycket. Finns även avtryckt i Emil Hildebrand (utg.), *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt Konungaförsäkringar 1611–1800* (Sthlm 1891) s. 214–218.

2. Exemplen från *Kongl. May:tz försäkring [...] 1672*; förordet till 1719 års regeringsform, i Anders Anton von Stiernman (utg.), *Alla Riksdagars och mötens besluth*, 3 (Sthlm 1733) s. 1281; Simon Isogæus, *Carla seger-skiöld* (Sthlm 1714) s. 808; brev om böndagsplakaten 10/1 1695, Riksregistraturet (RR), Riksarkivet (RA).

på något sätt utövade inflytande som länsherre, utan att därför vara liktydigt med majestätspersonen. Begreppet *rike* hade under medeltiden haft ungefär den betydelse som kronan nu hade. Enligt rättshistorikern Nils Herlitz hade rike betecknat "sammanfattningen av en konungs maktbefogenheter", men sedermera – möjligen redan från Magnus Erikssons regeringstid – kom det att få en territoriell innebörd som det sedan behållit. *Kronan* skulle väl på nutidssvenska närmast kunna ersättas med *staten* eller *statsmakten.*[3] Den svenska kronans makt var inte ens teoretiskt jämnt spridd över hela det behärskade territoriet. Eller annorlunda uttryckt: det område som behärskades av den svenska kronan utgjorde ingen enhetsstat.

Provins var ett tvetydigt begrepp. Ibland kunde det beteckna ett enskilt landskap eller län – såsom Småland, Västergötland eller Åbo län. "Fremmande machter kan man intet gärna kalla *landskaper,* betydandes detta senare ordet allenast en province", förklarade statssekreteraren och hovkanslern Gustaf Henrik von Müllern 1713.[4] I andra sammanhang använde man det för att skilja de erövrade länderna från huvudlandet. Skarabiskopen Jesper Swedberg definierade 1716 provins som ett "landskap som genom wäpnad hand är tilkommit".[5] I Karl XI:s berättelse om tillståndet i riket från 1693 uppträder begreppet i båda betydelserna. Först talas det om den "årliga Ordinarie Staten, så inrikes, som särdeles uti Provincierne" och lite senare omnämns en "förrättning [som] mäst öfwer alla Provincier har måst anställas, Östergöthland undantagandes".[6] Vanligen övervann man oklarheterna genom olika preciseringar. Sålunda talade guvernören och amiralen Hans Wachtmeister om "de *uthrijkes* provincierne dhe måtte bera sig sielf, dee måtte vara såsom förmurar

3. Se t.ex. lagkommissionens protokoll 6/4 1688: "emedan Konungar offta ändras, men Cronan eij, synes ordet Crona mehr perpetuelle wara", i *Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736*, I, utg. av Wilhelm Sjögren (Uppsala 1900) s. 30. Även rådets svar 1682 på frågan om "emellan Konungen och Riket wore någon wärckelig skilnad, och hwaruti den månde bestå?", i Jacob Wilde, *Det så kallade oinskränkta enwäldet* (Sthlm 1742) s. 120 ff. Övrigt: Nils Herlitz, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia* (Sthlm 1952) s. 16 f.; Herman Schück, "Riksdagens framväxt: tiden intill 1611", i *Riksdagen genom tiderna*, red. Nils Stjernquist (1985) s. 12, 15; Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997) s. 81 f. Se även Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*, III (Köpenhamn 1952) s. 11.

4. Anmärkningar till Karl XII:s förslag till förnyad kansliordning, i *Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929* (Sthlm 1931) s. 162.

5. Jesper Swedberg, *Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtighet* (Skara 1716) s. 293.

6. "Kongl. Maj:ts Proposition til Ständernes Fullmägtiges Secrete Utskott, om Riksens närwarande tilstånd och angelägenheter, i anseende til det inhemska wäsendet; Gifwen Stockholm den 14 November 1693", i Samuel Loenbom (utg.), *Handlingar til konung Carl XI:tes historia*, XIV (Sthlm 1774) s. 158, 170.

till rijket och intet vara rijket till besver".[7] Här ställs alltså provinserna i motsatsställning till och utanför riket, med vilket avsågs det gamla kärnlandet öster och väster om Bottenviken, eller det som Karl XI kunde kalla "Wårt arf Rijke".[8] Riket var det område där den svenska landslagen utgjorde rättsnorm och som hade representation på riksdagen.[9]

Ibland förekom dock skiljaktiga definitioner, till exempel då man i Stockholms riksdagsbeslut 1599 skrev "här i Rijket, såsom och i Finland och Estland".[10] En nittio år yngre något förbryllande formulering lyder: "heela Sverige, och des underliggiande Provincier, jämwäl Stoor Furstendömet Finland, sampt Est- Lijf- och Ingermannland".[11] Generalguvernören i den sistnämnda provinsen gör i ett brev från 1680-talet som behandlar justitieväsendet en klar åtskillnad mellan "Provincien" och "Rijket", medan 1634 års regeringsform i § 8 talar om olika "Rijkzens" institutioner däribland dess fyra hovrätter – Stockholm, Jönköping, Åbo, Dorpat – på ett sätt som inbegriper även provinserna.[12]

Även om det undantagsvis syns en brist på konsekvens syftade begreppet *riket* i sin grundbetydelse endast och uteslutande på Sverige och Finland. Hans Wachtmeister hjälper oss även på den punkten då han 1680 förtydligar, att "Skåne, Hallandh, Blekinge, Bohus Lähn ähro fasta vallar att försvara rijket och att eemothstå all tillfallande mackt; så lenge de intet komma tillbakas till rijket, ähr rijket intet säkert".[13] Skånelandskapen uppfattades med andra ord ännu inte som en del av, men kunde i framtiden bli inkorporerade i riket.[14]

7. *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll* (*SRARP*), 13. 1680 (Sthlm 1896) s. 72. Kursiv här. Adelns riksdagsprotokoll fram till 1778–79 är utgivna i två serier, en serie före och en efter 1719. Båda förkortas här *SRARP*, men för att skilja dem åt numreras den tidigare serien med arabiska bokstäver och den senare med romerska. Dessutom anges genomgående riksdagsåret.

8. Exemplet fr. RR 10/1 1695, se ovan not 2. Jfr även förslaget till konungabalk 1696 i *Förarbetena till Sveriges rikes lag*, IV (1902) s. 3 ff. Någon konungabalk infördes aldrig i den färdiga lagen.

9. Jfr David Nehrman, *Inledning til then swenska iurisprudentiam civilem* (Lund 1729) s. 66.

10. Stiernman, 1 (1728) s. 486.

11. Titel från böndagsplakat 28/1 1689, tr. i Sthlm, årstrycket.

12. Göran Sperling till Kungl. Maj:t, 20/12 1683, Livonica II, vol. 186, RA; RF 1634, § 8, i Stiernman, 2 (1729) s. 894. Notera, att regeringsformen säger att "4. Hoff-Rätter anställas öfwer Rijket", men räknar som en femte även upp hovrätten i "Pryssen". Regeringsformerna finns också samlade i Emil Hildebrand (1891) men citeras i detta kapitel genomgående efter Stiernman. Notera att de rubriker från Stiernman och andra äldre urkundsutgåvor som ibland angives i noterna inte behöver vara samtida med källorna. I flera fall har de dock medtagits för klarhetens skull.

13. *SRARP*, 13. 1680 (1896) s. 73.

14. Jfr orden i Malmö recess 1662: de skånska ständerna åstundar att "incorporeras och förbindas med Sveriges Rikes ständer och invånare, att såsom the ähre under ett hufvud, the ock tillika uti en kropp förenas och för inbördas ledamöter skattas och erkännas måtte"; cit. efter Fabricius, II (1906) s. 37.

I sitt trontal 1672 använde Karl XI uttrycket "Fäderneslandet och thes vnderliggiande Provincier", en formulering som även återkommer i Ulrika Eleonoras försäkran 1719.[15] Vad som avsågs med *fäderneslandet* är i detta sammanhang osäkert, och var kanske inte heller fullt klart för talarna. Förmodligen menade de sitt arvrike, det vill säga Sverige och Finland.

Sverige kunde i vissa fall beteckna Svealand, men då ofta med preciseringen "Suea Rijke egenteligen så kallat".[16] I ett exempel från 1741 ges samma fras en betydelse åtminstone ungefärligen motsvarande det nuvarande Sverige: Finland "Är beläget Öster ut i anseende til Swerige egenteligen så kalladt".[17] Förmodligen bör också detta citat tolkas som avseende Svealand, men det råder ingen tvekan om att man i andra officiella sammanhang betraktade Sverige och Finland som två i geografiskt hänseende separata storheter. I Karl XI:s redan citerade berättelse om tillståndet i riket redogjordes för indelningsverkets framåtskridande först "här i Swerige", sedan i Skåne, därefter i Finland och slutligen om dess framsteg i "Provincerne".[18] Den vanliga skrivningen i svaren på allmogens riksdagsbesvär var "Kongl. May:tz Nådige Resolution och Förklaring uppå de Allmänne Beswär och Klage-Puncter, som dess trogne Vndersåtare samptl. Almogen i Swerige och Finland, wid denna påstående Rijkzdag igenom deras utskickade Fullmächtige hafwa låtit inlefwerera".[19] För krigsbefälen och de övriga tre ständen förekom normalt ingen territoriell bestämning i Kungl. Maj:ts svar.[20] Den närmast till hands liggande förklaringen är att de högre ständen i sin kultur – det vill säga främst språket – var helt försvenskade. I det geografiska Finland fanns företrädare för de tre högre ständen men Kungl. Maj:t mötte hos dem sällan eller aldrig några som – vilket ofta var förhållandet bland allmogen – ej förstod svenska. Avsteg från regeln förekom vid riksdagarna 1698 ("Ridderskapet och Adelen i Swerige och Finland") och 1727 ("Städerne uti Swerige och Finland"). Vid båda dessa tillfällen

15. Stiernman, 2 (1729) s. 1656; dens., 3 (1733) s. 1274.

16. RF 1634, § 8, efter Stiernman, 2 (1729) s. 894.

17. Eric Tuneld, *Inledning til geographien öfwer Swerige* (Sthlm 1741) s. 327.

18. Loenbom (utg.), *Handlingar*, XIV (1774) s. 171.

19. Detta exempel från 1693, i Stiernman, 3, (1733) s. 2089. Se även s.st., s. 1683, 2000, 2049, 2138, 1346, 2340, 2242, 2604, 2710 (notera att volymen på sina håll är felpaginerad). Se även flerstädes i RF 1634. Detta språkbruk fortsatte under 1700-talet, vilket kan ses av Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718. utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer*, 1–15 (Sthlm 1742–1829) passim.

20. RF 1634, 45 §, kallar dock till riksdagarna alla adelsmän och prästerskapet "j Swerige och Finlandh", de högre krigsbefälen "aff hwart Landz [d.v.s. landskaps] Regemente" samt minst en borgare "aff hwar Stadh, sidst een Bonde aff hwarie Häradh i Swerige och Finlandh".

utfärdades dock generella förordningar som var specifika för de respektive stånden i den östra rikshalvan. 1727 fick till exempel "Städerne å Finska sidan" särskilda lättnader på grund av kvardröjande svårigheter från krigsåren.[21] Vid andra tillfällen valde man att särskilt poängtera, att "Spannemåls försel ifrån Refwel til Finland skal uthi toll och Licenten hållas effter lijka ordning, som elliest med den Spannemål ifrån R[e]fwel hijt til Swerige afskepad blifwer".[22] Att rättsbestämmelserna var desamma i Sverige och i Finland var inte alltid självklart.

I förekommande fall kunde *Finland* beteckna landskapet Egentliga Finland eller landskapen Norra och Södra Finland, som i dag innefattas i Åbo och Björneborgs län. I andra sammanhang och vanligare avsåg man dock hela den östra rikshalvan. Gränserna för denna var dock något skiftande. Ibland innefattades Ingermanland och Karelen med Kexholm, ibland inte. När Per Brahe d.y. tillträtt som generalguvernör 1640, skrev han sig "GeneralGouverneur öfver Stor-Förstendömet Finland, Åland och begge Carelerna". I andra sammanhang kunde han kalla sig "General Gubernator Vthöfwer Stoorfurstendömet Finland, med Åhland och Österbotn".[23] I de fallen avsågs dock Egentliga Finland med omkringliggande landskap. Detta bruk, att med Finland blott mena något eller några av de sydvästra landskapen, blev dock allt mer ovanligt mot senare delen av 1600-talet vilket kan illustreras med citatet "Kongl. Maj:ts och Sweriges Rikes land och provincier, Finn- Est- Lif- och Ingermanland", där med Finland givetvis avses hela den östra riksdelen.[24] Under 1700-talet upphörde begreppet Finland så gott som helt att användas som enbart en landskapsbeteckning.

21. För riksdagen 1698, se Stiernman, 3 (1733) s. 2147 ff., jfr § IX; riksdagen 1727, s. 2668 ff., jfr §§ (XIII), XXII, XXIII. Vid båda tillfällena utfärdades även specialbestämmelser för Skånelandskapen, vilket inte särskilt markeras i överskriften, men framgår av resolutionstexten – "de Skånske Godzen woro af en heel annan beskaffenhet, än de Swenske", s. 2157.

22. "Placat om de finske skärebönders frie seglation på Räfle", 24/4 1651, i *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523. in til närwarande tid*, utg. av Anders Anton von Stiernman, 2 (Sthlm 1750) s. 654. Se även "Ordning, hwar efter Kiöpmän och Skieppare, som på Swerige och Finnland handla, sigh uthi In- och Utseglande rätta skole", 16/6 1668, s.st., 3 (1753) s. 646 ff., där det upprepade gånger understrykes att samma regler skall gälla i Finland som i Sverige. Så var inte fallet med de baltiska och tyska besittningarna, men däremot för Skånelandskapen, vilket framgår av §§ 13–15.

23. Per Brahe, *Svea rikes drotset grefve Per Brahes Tänkebok* (Sthlm 1806) s. 44; "Grefve Per Brahes patentbref för Vekkelaks stad", 30/3 1653, i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, VI (Jyväskylä 1894) s. 10. Se även Carl Hillebransson Uggla, *Svea-rikes råds-längd* (Sthlm & Norrköping 1791–93) "Bihang", § 8.

24. "Relation, om Fäderneslandets Tillstånd, hwilken den 3 October 1660 på Riddarhuset i Stockholm, de 3 förnämste Ständernas utskott föreläste", i Loenbom (utg.), *Handlingar*, XIV (1774) s. 57. Dokumentet även avtryckt i *SRARP*, 8. 1660. Senare riksdagen (Sthlm 1886) s. 164–188.

Liknande oklarheter i begreppsanvändningen förekom även då man talade om till exempel Livland. I 1634 års regeringsform står det under § 23, att generalguvernören i "Lifland och Ingermanland" skall hava sitt residens i Dorpat. I skrivningen förstår man att *guvernementet* innefattade samtliga Östersjöbesittningar i Baltikum.[25] I gengäld talade man också om *länet* Livland, som styrdes av en landshövding med säte i Riga, liksom om länen Estland och Ingermanland, som hade sina egna landshövdingar.

Finland bar som enda del i riket namn av *storfurstendöme*. Detta är mest att betrakta som en titelmässig spetsfundighet som började användas officiellt av Johan III. Denne hade tidigare innehaft de sydvästfinska landskapen som hertigdöme.[26] Statsrättsligt och juridiskt var Finland sedan länge en helt och hållet integrerad del av riket. På båda sidor om Bottenviken var, som nämnts, Magnus Erikssons och Kristofers landslagar rättesnöret och den i Finland boende befolkningen hade samma rätt till riksdagsrepresentation som den svenska. Att Finland i statsrättsligt hänseende inte gick att skilja från Sverige och inte såsom många andra områden hade någon särlagstiftning berodde givetvis på Finlands gamla ställning i riket. Under medeltiden när Finland först inlemmades fanns lika lite i Finland som i Sverige någon enhetlig lag för riket. När den första landslagen infördes i mitten av 1300-talet och när integrationen av riket stärktes från 1500-talet och framåt fanns det ingen anledning att särbehandla de redan inom riket befintliga landskapen. Östersjöbesittningarna som tillkom efter att denna process påbörjats, och som dessutom hade en inhemsk lagstiftning till vilken hänsyn måste tas, kom dock aldrig att inkorporeras i samma utsträckning fastän en strävan i denna riktning stundom syntes under 1600-talet.

Den samtida begreppsanvändningen rörande det svenska väldet kunde alltså skifta avsevärt. I en analys får bestämningen många gånger göras från fall till fall. Även för de samtida aktörerna kunde oklarheterna ge upphov till långa

25. Med *Östersjöbesittningarna* eller *Östersjöprovinserna* avses här endast de baltiska provinserna – Estland, Livland och Ingermanland – till skillnad från de tyska provinserna – Pommern, Bremen, Verden, Wildeshausen och Wismar. Att på detta vis använda begreppet Östersjöbesittningarna förekommer t.ex. hos Sigurd Schartau, "De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott", *Karolinska förbundets årsbok* (*KFÅ*) 1924, och Jaak Naber, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704* (Uppsala 1995) s. 9.

26. Titeln antogs senast 1577; *Sverige–Finland under 800 år* (Sthlm 1987) s. 30. Jfr Palmskjöldska samlingen, vol. 256, Uppsala universitetsbibliotek (UUB), pag. 399. Även om det blev en officiell benämning först från Johan III hade Johannes Magnus redan 1518 skrivit "magnus ducatus Finlandiae" och Gustav Vasa 1523 "ducatus Finlandiae"; Jarl Gallén, "Finland och Österland", *Historisk tidskrift för Finland* 1964, s. 135.

diskussioner. Kristofers landslag inleddes med förklaringen, att "Swerikis Rijke är af Hedhna wärld samman komit, af Swea land och Götha". I den kommission vars arbete så småningom skulle utmynna i 1734 års lag fördes år 1697 en lång diskussion om vad man skulle kalla sitt fädernesland i den nya lagtexten. Göta hovrätt hade som remissinstans vänt sig emot att bara säga "Swea rijket" och sålunda utesluta Götaland. Problemet sammanfattades av kommissionens ordförande, hovkansler Nils Gyllenstolpe:

> den difficultet finnes, att om Götha sättes til [efter Svea rike], är det anstötteligit för de andra, emedan alt är begripit under Swerige; Estland, Lijfland är incorporerat; Ingermanland kommer til rikzdagar med, och woro wid den tid [då landslagen skrevs] desse länder eij här, är och allenast pure historicum, att rijket är incorporerat af Swea land och Götha, warandes allenast de twå rijken då, som förnembst constituerade rijket; men nu äro fast flere land och herskaper.

På samma gång som detta resonemang försöker tillgodogöra sig de historiska argumenten röjer det juristens legalistiska syn på statsterritoriet. I den fastställda formen bestämde sig lagkommissionen också för att lämna alla diskussioner som låg utanför dess egentliga kompetensområde och enbart skriva "Swerges rijke" (trots invändningen att det "intet annat woro, än att seija Swea rijkes rijke") eftersom det, enligt borgmästaren i Stockholm Gustaf Holmströms ord, "synes bäst, ty det, som historicum är, må den som wil weta, söka historierne". I den färdiga lagen kom den historiska argumentationen med i företalet: "Sverige är ifrån hedenhös ett fritt Rike: Thes Inbyggare Svear och Giöthar." En anledning till att detta poängterades var den stora ära man tillmätte släktskapen med de gamla göterna. Denna uttrycks av fortsättningen som kopierats från den gamla lagen: "Ei fins Giötha namn i flera Länder fastståndande, utan i Svea Rike allena; förty at af them utspriddes Giötha namn i annor Land".[27]

Att enbart se på begreppsanvändningen räcker således inte för att få en uppfattning om det svenska väldets sammansättning. Det är därför motiverat att studera de ingående delarna i deras enskildheter. Syftet med följande avsnitt är inte att ge en komplett framställning av den svenska provinspolitiken under 1600-talet och det finns ingen möjlighet att här behandla alla frågor lika ingående. Främst gäller det att skönja tendenser i ett omfattande material med många och komplicerade problem. De viktigaste förändringarna i förhållandet mellan centralmakt och provins äger, som kommer att visas, rum från 1680-

27. *Förarbetena till Sveriges rikes lag*, II (1901) s. 77–81, cit. s. 81; *Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734* (Lund 1984; faksimil av 1780 års upplaga).

talet. För att sätta handlingarna i sitt rätta sammanhang blir det dock i flera fall nödvändigt att gå utanför de uppställda tidsramarna och även snegla på äldre tidsperioder.

Två frågor står i centrum för denna del av undersökningen. Den första gäller hur de olika delarna stod i förhållande till centralmakten i Stockholm – främst i förhållande till idealtypen "enhetsstat" – och om dessa förhållanden kom att förändras över tid, det vill säga om det genomfördes försök till centralisering. Den andra frågan gäller om det fördes någon politik i nationellt homogeniserande riktning; om statsmakten i ett kulturellt hänseende agerade på ett sätt som kan anses ha betingats av nationellt *svenska* hänsyn. Den första frågan behandlar *statsbyggande* och den andra behandlar *nationsbyggande*. När de olika provinsdelarna beskrivits utifrån dessa frågeställningar kommer de enskilda undersåtarnas förhållande till statsmakten att undersökas. I ett avslutande avsnitt kommer de visade tendenserna att försöka tolkas. Finland utelämnas avsiktligt i detta kapitel för att tas upp i ett större sammanhang i en senare del av undersökningen.

Skånelandskapen

I frågan om försvenskningen av de före detta danska landskapen i södra Sverige är forskningen väl underrättad genom den danske historikern Knud Fabricius' inträngande fyrabandsverk som huvudsakligen inriktar sig på de problem som här står i fokus.[28] Politiken mot de tidigare danska landskapen hade från början mycket av ad hoc-karaktär där dock slutmålet – en fullständig inkorporering med Sverige – redan från början låg fast.

Historikern Jerker Rosén publicerade år 1946 en för senare forskning mycket inflytelserik uppsats om den svenska provinspolitiken. Den går till största delen ut på att följa och förklara innebörden av de viktiga begreppen *inkorporering* och *uniformitet*. Fabricius har sagt att inkorporering "ikke udelukker en vis provinsiel Selvstændighed".[29] Rosén menar i stället att inkorporering uppfattades som beroende av uniformiteten, varav följde gemensamma lagar och privilegier och riksdagsrepresentation för provinsundersåtarna.[30] Strävan att i

28. Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefrederne*, I–IV (Köpenhamn 1906–58).

29. Fabricius, II (1906) s. 10; Jerker Rosén, "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss", i *Från Sveriges stormaktstid* (Lund 1966) s. 124. Ursprungligen publicerad i *Scandia* 1946.

30. Rosén (1966) s. 128, 134.

denna mening inkorporera provinserna var, enligt Rosén, den dominerande i kronans politik alltifrån Erik XIV:s och hertig Karls tid och under senare perioder med myndig kung. Efter Gustav II Adolfs död kom politiken att föras med mer begränsade målsättningar där inkorporering aldrig låg i förmyndarregeringens intresse. Rörande Skånelandskapen infördes i Roskildefreden mellan Sverige och Danmark 1658 paragrafer som genom sina formuleringar kan uppfattas som influerade av internationell statsrättslära där med inkorporering endast behövde avses accepterande av *jura majestatis* och *leges fundamentales.* Rosén uppfattar emellertid detta som endast en skenbar överensstämmelse och att den tidigare definitionen i själva verket låg fast. Å andra sidan menar han att det under Karl XI:s förmyndarregering, i enlighet med sagda formuleringar, tillfälligt gjordes avsteg från principen om uniformitet som villkor för inkorporering. Den tidigare politiken återtogs dock efter 1670-talets skånska krig.[31]

Halland tillföll som det första av de skånska landskapen Sverige 1645. Det avsågs då fungera som en pant på trettio år för att garantera den svenska tullfriheten i Öresund. Brömsebrofreden uttryckte klart att de danska lagarna och privilegierna skulle behållas ograverade. Appellationsrätten för de lägre domstolarna hamnade på Göta hovrätt, som alltså blev tvungen att döma efter dansk lag i frågor rörande invånarna i Halland. Hallänningarna skulle avlägga trohetsed till den svenska drottningen. Undantagna var de adelsmän som ägde gods i Halland men huvudsakligen uppehöll sig i Danmark. Adelsmän som enbart innehade halländska gods hade ej denna valmöjlighet. Alla tull- och skatteinkomster från landskapet tillkom den svenska kronan.[32]

Trots fredsbestämmelserna är det tydligt att den svenska kronan redan från början valde att optimistiskt bortse från det tidsbegränsade innehavet.[33] Nästan genast inleddes en anpassning till svensk förvaltning. Kyrkoväsendet lades under Göteborgs stift och krav ställdes på de prästmän som önskade befordran, att de skulle ha studerat i Sverige. En översyn av skattesystemet och adelns rusttjänst genomfördes. Försök gjordes att utskriva allmogen, men motståndet blev så starkt att man nöjde sig med att ta ut ett fast penningvederlag. Mest energi lades, enligt Fabricius, på att knyta borgerskapet till sig, vilket man bland annat

31. Rosén (1966) fr.a. s. 134 f., 141–152.

32. Fabricius, I (1906) kap. 1.

33. Fabricius, II (1906) s. 22 f.; Rosén (1966) s. 123, 139; Lars Ericson, "Absolutism eller nationalism? Till frågan om försvenskningen av magistraterna i de erövrade danska städerna under 1600-talet", *KFÅ* 1984, s. 44 f.; Inger Dübeck, *Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retlige forsvenskning i de tabte territorier 1645–1683* (Haderslev 1987) s. 18 f. Se även "Memorial om Hallands förvaltning, af Magnus Dureel", odat., omkr. 1655, i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 30 (Sthlm 1849) t.ex. s. 126.

försökte göra genom att avskaffa gränstullarna mellan Halland och de omgivande svenska landskapen.[34] Redan till riksdagen 1649, som var den andra efter provinsens övertagande, sände landskapets allmoge två representanter. Vidare lämnades fullmakter in från städerna Halmstad och Laholm, men endast den förra staden var med att underteckna riksdagsbeslutet.[35] Detta kan möjligen förklaras med Nils Ahnlunds uppgift att de halländska ombudens deltagande berodde på ett misstag. Redan till den året efter påföljande riksdagen inskränktes också deltagandet till att bara gälla Halmstad. Ahnlund uppger fortsättningsvis att den halländska adeln erhöll riksdagskallelser från 1654.[36] Huruvida dessa även omfattade Hallands *danska* adel är oklart, men de synes endast ha hörsammats av de svenska adelsmän som ägde gods i provinsen.[37] Efter de inledande oklara principerna förblir det ett märkligt men talande faktum att Halmstads borgare ensamma bland de halländska ständerna (och städerna) blev representerade på den svenska riksdagen, ett förhållande som varade fram till 1664.[38] Jerker Rosén har, i likhet med Fabricius, som generellt fenomen för den tidigare provinspolitiken påpekat att "provinsstäderna lättare drogs in på den svenska riksdagen än provinsernas övriga ständer". Anledningarna var att kronan visade tillmötesgående på grund av handelns betydelse och att borgarståndet lättare assimilerades på grund av sin allmänt heterogena karaktär.[39]

Liksom i Brömsebrotraktaten sades det även i Roskilde- och Köpenhamnsfrederna, att dansk lag och rätt skulle bibehållas i de nu utökade skånska landskapen, såvitt det icke stred mot de svenska fundamentallagarna. Den svenska lagen skulle gälla som komplement där inga bestämmelser fanns. Det var i grunden varken Karl X Gustavs eller den efterföljande förmyndarregeringens avsikt att efterleva dessa villkor, men någon konsekvent politik att sätta sig över fredstraktaterna fördes inte. I huvudsak kom den danska lagstiftningen att gälla fram till tiden för skånska kriget. Den mest väsentliga förändringen blev, liksom tidigare i Halland, att appellationsrätten hamnade hos Göta hovrätt.[40]

34. Fabricius, I (1906) s. 28 f.

35. Ludvig Mårtensson, *Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1600–1697* (Sthlm 1950) s. 75; *Borgarståndets riksdagsprotokoll före frihetstiden* (Uppsala 1933) s. 375 f.

36. Nils Ahnlund, *Sveriges riksdag*, I:3. Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672 (Sthlm 1933) s. 368 f.

37. Jfr Fabricius, I (1906) s. 27 f.

38. Anders Olsson, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660* (Lund 1995) s. 65 f.; Ericson, *KFÅ* 1984, s. 45 f.

39. Rosén (1966) s. 140 f.

40. Fabricius, II (1906) kap. 12; Dübeck (1987) s. 18–28. Fundamentallagsbegreppets innebörd var vid denna tid omtvistat. För denna diskussion, se Dübeck, a.a., s. 24–34; jfr Fabricius, I (1906) s. 50.

Brömsebrotraktaten (och senare Roskilde- och Köpenhamnsfrederna) hade stipulerat att alla förvaltnings- och domstolshandlingar som kunde ha betydelse för det löpande styret av Halland skulle avlämnas till den svenska kronan. Avsaknaden av de aktuella handlingarna i svenska arkiv har tolkats som att danska ämbetsmän försökte obstruera förvaltningen av de förlorade territorierna genom underlåtenhet att överlämna de danska ämbetsarkiven. Den danska rättshistorikern Inger Dübeck har i polemik mot framför allt svensk forskning menat att så förmodligen inte var fallet. Vinsten av ett sådant handlande är för danskt vidkommande svår att skönja. Det skulle ju endast ha tvingat de svenska myndigheterna att bygga upp ett nytt förvaltningssystem som lättare kunde böjas efter svenska förhållanden. Dübecks tolkning är av den anledningen den motsatta, att det i stället var de svenska myndigheterna som själva förstörde arkivalierna för att sedan hävda att dessa antingen saknats eller varit obrukbara. Därigenom skulle ingen hänsyn behöva tas till äldre dansk praxis och det svenska fiskala systemet lättare kunna införas.[41] Den skånska adelns handlande kan dock ge viss anledning till försiktighet i accepterandet av denna tolkning. Då Karl XI 1684 beslutade att reduktionen i Skånelandskapen skulle utsträckas även till de försvenska donationerna anmodades adeln att presentera godsens åtkomsthandlingar från 1523 och framåt. Trots hotet om sekvestrering om de rätta handlingarna inte förevisades inom utsatt tid, protesterade adeln och menade detta vara en omöjlighet. Dels hade den senare tidens krig förstört de gamla dokumenten, dels hade tidigare överlåtelser skett på "tro og love" och dokumenten hade därför inte behövt bevaras med omsorg.[42] Även om det låg en överdriven oskuldsfullhet i förklaringen accepterade kronan slutligen argumentet och hotet om kvarstad verkställdes aldrig.

Inledningsvis hade den skånska adeln verkat för bildandet av en svensk–skånsk "dubbelstat" där stora delar av dess mer långtgående adelsprivilegier skulle bibehållas. Man hänvisade därvid till Kataloniens förhållande till Madrid. Detta var en lösning som också var åtråvärd för delar av den svenska aristokratin, som redan tidigt fått betydande godsinnehav i de erövrade provinserna. Som argument för ett sådant arrangemang hävdade den skånska adeln med en betydlig överdrift att man *frivilligt* givit sig under den svenska kronan.[43]

Förmyndarregeringen var emellertid inte inställd på en sådan lösning.

41. Dübeck (1987) kap. III. Se också dens., "Arkivaflevering eller sabotage?", i Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Sthlm 1985).

42. Fabricius, IV (1958) s. 222.

43. Fabricius, I (1906) s. 66, 94, jfr s. 76 och 89; dens., II (1906) s. 20.

Redan i slutet av 1661 hade man i brev till generalguvernören uttryckt åsikten, att Skåne "såsom en gammel nu recupererad Ledamoth, warandhes aff ett Tungomåhl, religion seeder och maneer medh Swerige, måste så småningom kunna bringas till een lijkheet medh andre Swenske undersåtare, så i det gemenare Lefwerne som Lag och rätt, och werdzligh Regeringz administration". För verkställandet av denna plan bad man därför generalguvernören Gustaf Otto Stenbock sända in alla gamla danska lagar, recesser och privilegier som han kunde komma över jämte ett förslag om hur harmonieringen skulle kunna genomföras "utan justitiens förfång".[44]

Adelns förslag om en dubbelstat synes inte ha varit särskilt detaljformulerade, men denna lösning skulle ha ordnat förhållandena på ett sätt liknande dem mellan Sverige och Livland. Även adeln i den sistnämnda provinsen kom att hänvisa till att den förment frivilliga underkastelsen borde ge den speciella privilegier.[45] Tanken på en sådan ställning för Skåneland hade åtminstone tillfälligt föresvävat Karl X Gustav före det andra danska kriget, men övergavs ganska bestämt redan under hans levnad. Jerker Roséns rimliga tolkning är att det var en möjlighet som skulle erbjudas adeln uteslutande formellt. Avgörandet skulle vara beroende av hur de övriga stånden valde att lösa sin ställning, och för dem framställdes endast alternativet fullständig inkorporering. Fortfarande vid tiden för ständermötet i Malmö 1662 fanns tankarna kvar bland den skånska adeln, men då hade först borgarna och sedan de övriga stånden accepterat att ta säte på riksdagen.[46] Vid nästföljande riksdag 1664 lämnade landskapets adel emellertid in ett förslag om att åtminstone få hålla särskilda årliga provinsmöten i generalguvernörens närvaro, där olika "inbördes ährenden" av ekonomisk art kunde avhandlas. Denna proposition avslogs av regeringen under hänvisning till att alla viktiga ärenden som berörde Skånes adel torde kunna avhandlas på ordinarie riksdagar.[47]

Av stor vikt för försvenskningen var kyrkoväsendet. Malmö recess, som antagits av ständermötet den 18 september 1662 och som kom att bli rättesnöre för förmyndarregeringens politik, var i sin nionde artikel ganska mild i sina bestämmelser på detta område:

44. Regeringen till Gustaf Otto Stenbock, 23/11 1661, RR, RA. Jfr Fabricius, II (1906) s. 27. Det kan noteras, att förmyndarregeringens avoga inställning till en dubbelstat bryter mot Roséns huvudtes, att det fr.a. var de myndiga regenterna som verkade för uniformitet och inkorporering.

45. Alvin Isberg, *Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland* (Lund 1953) s. 17.

46. Fabricius, I (1906) s. 88 f.; dens., II (1906) s. 36; Rosén (1966) s. 145 f.

47. Skånska adelns besvär i *SRARP*, 9. 1664 (1891) s. 391; Kungl. Maj:ts svar i Stiernman, 4, Bihang (1743) s. 416. Se även Ahnlund (1933) s. 372.

> Belangande Clericiet och thet andeliga Ståndet så förblifwer thet sammaledes widh sin respect och heder och wid the stadgar och ordinantier sampt lofligt bruk och sedwahna, them och theras Stånd, och Kyrkio-wäsendet angående, som the hertill öfwat hafwa. [...] deremoth Biskoppen och hela Ståndet tillbjuder sig till en underdånig trohet och hörsamhet emot hans Kongl. Maij:t och till en närmare förknippelse och Combination medh Sweriges Riikes Ständer tillbjuda sig att förenas, så mycket möjeligt ähr med Prästerskapet i Swerige och theras privilegier, Stadgar och Constitutioner, att een lijkformighet uthi Kyrckio-Regementet och Ceremonier, så wäl som uthi sjelfwa läran hålles och observeras måtte, däröfwer med hans Kongl. Maij:ts nådiga tillåtelse een särdeles afhandling och författning uti General Consistorio på Rijksdagarne i Stockholm framdeles står till at uprätta; [...][48]

Som man kan se är bestämmelserna något vacklande. Å ena sidan skall de gamla privilegierna och det gamla väsendet behållas, å andra sidan skall en särskild "afhandling" utarbetas för att bringa dessa i samklang med svenskt skick och bruk. Någon större betydelse kom det senare stadgandet inte att få i praktiken. Fortfarande när skånska kriget bröt ut var den danska kyrkoordinansen i princip helt förhärskande.[49]

Den andra framkomliga vägen för en andlig försvenskning var prästetillsättningarna. Störst frihet att genomdriva sin politik hade förmyndarregeringen i de fåtaliga regala pastoraten (35 i Skåne och 6 i Blekinge av summa 228 i hela stiftet). Den skånska kommissionen av år 1669–70 föreslog att den normala väntelistan som brukade gälla vid dylika tillsättningar skulle frångås, och att tjänsterna i stället skulle besättas av infödda präster "af den svenske Nation". De förtjänta av lärostånde med skånskt ursprung kunde i stället belönas med pastorat i Uppsverige, såsom Småland eller Västergötland. Trots detta finns det, enligt Fabricius, inte ett enda säkert exempel på att den svenska regeringen mellan 1663 och 1676 tillsatt någon svensk i de regala pastoraten. Däremot var det vanligt att de patronella pastoraten fick en svensk präst i det fall godsägaren var svensk. Men förhållandet med svenskt ägande i patronella pastorat förekom bara i begränsat antal före skånska krigets utbrott.[50]

Ett annat exempel på den varsamhet varmed den svenska kronan agerade är

48. "Malmö Recess", cit. efter Nils Henric Sjöborg (utg.), *Samlingar till Skånes historia och beskrifning*, I:2 (Lund 1802) s. 165 f.

49. Fabricius, II (1906) s. 126 ff. Fabricius säger s. 126, att antagandet av den svenska kyrkoordningen – bl.a. Karl X Gustavs religionsstadga av 1655 – skall ha varit ett villkor för ståndets upptagande på riksdagen. Som synes av citatet är dessa två frågor frikopplade från varandra i recessen.

50. Fabricius, II (1906) s. 126–133, cit. s. 129. Leif Dannert har annan uppfattning om de patronella pastoraten trots att han bygger sin framställning på Fabricius: Dannert, *Försvenskningspolitik under 1600-talet* (Visby 1935) s. 6.

att den gamle danske Lundabiskopen Peder Vinstrup fick sitta kvar i ämbetet fram till sin död fastän han understundom orsakade regeringen stor irritation. Trots allt uppträdde han mestadels lojalt mot kronan, men det skall främst ha berott på rent egoistiska skäl.[51]

Den skånske 1700-talsprästen Severin Schlyter återberättar i en krönika – "Till Skånes biskopshäfd" – en tradition från skånska krigets dagar. Enligt berättelsen försökte Kristian V övertala Vinstrup att sända en rundskrivelse till stiftets prästerskap där detta skulle uppmuntras till att resa allmogen mot svenskarna. Vinstrup skall då ha svarat att "E. Maj:s herr fader har satt mig till biskop här, och så länge Skåne tillhörde honom, har jag hållit min ed. Nu är landet under svenska kronan och jag har svurit konung Carl; således är min skyldighet att hålla min ed. Vinner E. M:t Skåne, så är jag alldeles danska kronans undersåte. Emellertid täckes E. K. Maj:t hafva mig ursäktad." Även om hela denna historia är uppdiktad – någon källa anges naturligtvis inte – så motsvarar den väl uppfattningen, att Vinstrup handlade främst utifrån egennyttiga bevekelsegrunder och en anpassning efter den starkares rätt. Detta torde också vara förklaringar som, bland annat mot bakgrund av den tidigare krigsutvecklingen, ligger närmare till hands än att ståndsintressen och framför allt lojaliteten mot fursten i förekommande fall kunde verka starkare än nationella band. Schlyters konklusion, att detta är ett gott exempel på hur en "ärlig man" borde handla inför denna så "nedriga dessein", räknar betecknande nog bort egenintresset.[52]

Den nya regimen kom emellertid att medföra *en* viktig förändring i kyrkoväsendet. Tidigare hade huvuddelen av det skånska prästerskapet hämtats från Danmarks västra delar, främst Själland. Det finns enskilda exempel på detta även i fortsättningen, men i huvudsak kom nu att anlitas infödda skåningar (en princip som också förfäktades av Vinstrup) och, i några enstaka fall, uppsvenskar. Vidare förpliktades alla tjänstemän – "Andelige eller Werldslige" – att "studera uti the Gymnasier och Academier, som under Sweriges Krona lyda".[53]

51. Se t.ex. Fabricius, I (1906) s. 51 ff., 79; dens., II (1906) s. 120–126; dens., III (1952) s. 186 f. Fabricius påpekar visserligen att det i RR för den 26/5 1677 finns ett brev vari han får sitt avsked. Detta synes dock ej ha blivit avsänt. Vinstrup kvarstod i biskopsämbetet till sin död 1679; Fabricius, III, s. 78.

52. Schlyters krönika tryckt i *Skånska samlingar.* Utgifna af Martin Weibull. 1892. II,1 (Lund 1893) cit. s. 36. Se även det autentiska brev från samma tid som citeras av Fabricius, III (1952) s. 47, och som understryker andemeningens riktighet.

53. Cit. fr. Malmö recess § 9, i Sjöborg (1802) s. 167. Den huvudsakliga anledningen till att man lejde skåningar synes ha varit att de var Kungl. Maj:ts undersåtar och att man därför om deras "tro- och huldheet kunne skattas försäkrade"; Fabricius, II (1906) s. 130, se även 133, jfr dock s. 135 och 137. Bru-

Även om förhållandena är motsägelsefulla kan några slutsatser dras utifrån denna redogörelse. Om än politiken fördes något vacklande under de första decennierna, så tyder allting på att en fullständig integration av de skånska landskapen redan från början var målet för den svenska statsledningens politik. Under 1690-talet kan man skönja samma tillvägagångssätt i förhållande till Livland, och på båda håll kan man förklara det relativa saktmodet i politiken med de förhållandevis stabila omständigheterna. I Skånes fall fanns det ingen anledning att förmoda, att provinsen löpte någon överhängande risk att återerövras av Danmark. Därför fanns det inte heller någon anledning att riskera en konfrontation med provinsundersåtarna genom att allt för hastigt tvinga fram en utveckling som i sinom tid skulle följa av sig själv.[54] Härvidlag kom förhållandena att kraftigt förändras efter det skånska kriget, då man upplevt faran av att se landskapen förlorade.

Den lyckosamt genomförda integrationen av Skånelandskapen verkade senare, tillsammans med de allmänt förstärkta centraliseringstendenser som det karolinska enväldet medförde, förmodligen som en inspirationskälla i politiken mot de övriga provinserna. Nyckelordet i sammanhanget var *uniformitet.* Med uniformitet avsågs i första hand rättsenhet i betydelsen lika lagar i moderland och provins. Det här var en form av politik som inte tidigare hade prövats i de andra stormaktstida erövringarna. I de baltiska provinserna och i synnerhet Estland, som ju hade givit sig frivilligt under den svenska kronan, hade man sedan slutet av 1500-talet diskuterat en uniformitetspolitik, som bland annat skulle ha givit dem riksdagsrepresentation. Dessa dryftanden ledde dock aldrig till några konkreta resultat.[55]

För Skånelands vidkommande var det särskilt två omständigheter som torde ha varit avgörande för inkorporeringspolitiken: dels det faktum att de låg på den skandinaviska halvön med direkt anslutning till de svenska landskapen och med en naturlig gräns i Öresund, dels – som man ofta poängterade – deras karaktär av *återerövrade* landskap. Anslutning till båda motiven gjordes i den "Relation om fäderneslandetz tillståndh" som efter Karl X Gustavs död

ket att studera vid Köpenhamns universitet fortsatte, om än i starkt avtagande grad, trots recessens bestämmelser. Från 1667, året då Lunds universitet upptog sin verksamhet, upphörde det nästan helt, för att stiga något under det skånska kriget; Fabricius, II, s. 151 f. Av sammanlagt 132 prästtillsättningar i Skåne och Blekinge mellan 1658 och 1676 har vid högst vart sjunde tillfälle en uppsvensk kallats; Fabricius, III (1952) s. 18.

54. Fabricius, II (1906) s. 250, menar att utvecklingen före skånska kriget talar i denna riktning: det belägringsliknande tillståndet började mattas och folkets attityd mot den svenska kronan blev mer avslappnad.

55. Rosén (1966) s. 128 ff.; Dübeck (1987) s. 15 ff.

upplästes för de tre högre ständen på riksdagen i Stockholm i oktober 1660. Det hette där, att man i Köpenhamn hade

> een reputerlig fredh åther till Swärige förwärfwadt, således att, föruthan the Swänsches genom Sundet fahrande skepz frijheet, the förnähme gambla Swäriges provincier, Skåne, Hallandh och Bleking medh öen Hween och thär owfanpå Boohuus Lähn sampt Borneholm, eller derföre ett æquivalent wederlagh i Skånische godzen, Kgl. Maij:t och Swäriges Chrono till ewige dagar cederade äre. Huru Swäriges gräntzer medh förberörde provincier icke allenast förwidgas uthan ock winna aff Öster- och Wästersiöen och the thär widh liggiande hampner een märckelig förmuur, det lembnas alle rättsinnige Swänske att betänckia. [...] Alle Swänske hafwa sannerligen orsak sigh att glädia öfwer een sådan Gudz försyn [...] Ty det som förre Konungar hafwe öfwer 300 åhr efftertrachtat, att ofwanberörde provincier som dess rätte fäderne schulle till Swärige igen kunna vindiceras, och doch fåfengt der på arbetat, det är nu genom Hans Sahl. Kgl. M:t, fordom Swäriges Konung, Konung Carl Gustafs wapn och den aff Hans Maij:tt för sin dödh wäl incaminerade tractat postliminio igenhemptat och medh Swäriges Rijke ewerdeligen incorporerat.[56]

Köpenhamnsfreden innebar ju bland annat att Bornholm skulle återlämnas till Danmark. Men till all lycka blev resultatet av dess restitution att det "ingen skada till Swärige medh sigh förde". I utbyte erhöll kronan nämligen en rad skånska adelsgods för vilka Karl Gustav hade uttänkt den planen, att man med dem efter hand kunde "rensa den provincien aff uthländingar och henne igen medh Swänscht folck besättia".[57] Som utlänningar betraktades i sammanhanget alla de skåningar som inte visat tillräcklig trohet mot Kungl. Maj:t. En kärnpunkt i tidens ekonomi var att jorden i sig saknade värde. Först när den brukades gav den avkastning. Att man här övergav detta axiom visar på den vikt som kronan lade vid lojala undersåtar. Hellre avstod man från viktiga inkomster än man hyste opålitliga halvdanskar inom riket. Lojaliteten uppfattades som förbunden med nationaliteten till den grad att man, visserligen långt mer verbalt än faktiskt, kunde förespråka en fördrivningspolitik mot dem som inte lät sig assimileras.

Rutger von Ascheberg, som tillträdde som generalguvernör efter skånska kriget, menade att denna hårda ståndpunkt dominerat bland de svenska styresmännen. Många hade ansett, "att dhet vore rådeligast, det man dhe gambla jnbyggare på hvariehanda sätt uthrootade och heller äga ett öde land än med

56. *SRARP*, 8. 1660 (1886) s. 170 f. Notera, att formuleringen lyder "medh Swäriges Rijke", vilket enligt vad som inledningsvis sagts är något annat än "Sveriges krona". RF 1660, eller det s.k. Additamentet, säger, att "Giöta Riket nu mera är förwidgat, och åtskillige store Provincier lagde under dess Hofrätt i Jönkiöping"; Stiernman, 2 (1729) s. 1346.

57. *SRARP*, 8. 1660 (1886) s. 172.

så många tusend malcontanter upfyllt, till des man det effter handen med nya jnbyggiare uppe ifrån landet igen populera kunde". Ascheberg som klok guvernör hade avvisat sådana föreställningar, men inte av medmänsklighet, utan för att de vilade på falska principer och skulle ha förfelat sitt syfte. Han jämförde därvid med Savolax och Ingermanland som länge hade behövt påfyllning av pålitligt och flitigt folk. Men genom den svenska folkbristen hade man i stället tvingats till den enligt honom mindre lyckliga åtgärden att uppfylla utrymmet med sådana ryssar som till och med gjort sig omöjliga i hemlandet.[58]

Den tyskfödde juristen, rikshistoriografen och professorn vid Lunds universitet Samuel Pufendorf deklarerar i sin som lärobok använda och till flera språk översatta *Innledning till swänska historien*, att genom de tidigare danska och norska landskapens erövrande hade man "de gammle Swerikes Gränsar igen heladt" och "tillbaka wunnit". Med dessa vinster hade Sverige inte enbart erhållit rika provinser till gagn för rikets ekonomi utan även fått en bättre och mer lättförsvarad gräns emot Danmark, menade han.[59] Det tidigare innehav som främst hänvisades till och vars betydelse kraftigt överdrevs var Magnus Erikssons tjugoåttaåriga pantinnehav på 1300-talet. I en fjärran forntid förlorar sig Riksarkivets föreståndare Elias Palmskjölds ur mångahanda källor kompilerade uppfattning, som i sitt fantasteri kan sägas vara ganska representativ för den samtida historieskrivningen. Han ansåg att Skåne sedan "urminnes tijder warit ett stycke af Götharijket" vilket dock genom Amund (Emund) den slemmes förvållande år 1034 för första gången gått förlorat till Danmark. Därpå hade följt några århundraden av stridigheter om landskapet tills det under Magnus Eriksson verkade ha för "ewig tijdh" återlösts av sin rätte ägare, "såsom Konung Waldemars i Danmark eget bref åhr 1343 den 10 Octobris uthfärdat och med många biskopars och Damarkz Rijkes rådz försegling stadfästat" visar. Men Magnus Eriksson, som enligt Palmskjöld därför fick tillnamnet "Smeek", "lät genom smikrande detta landet ifrån sigh smickra" och även "alla dhe breff som lydde på Skåne" med vilka den svenske konungen hade kunnat bevisa sin överhöghet. Därför tvingades Karl X Gustav med vapenmakt återta detta landskap, så att det "åther medh sin gambla stamm wardt förrenat".[60]

58. Cit. efter Jerker Rosén (utg.), "Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693", *Scandia* 1946, s. 23 f.

59. Samuel Pufendorf, *Innledning till swänska historien* (Sthlm 1688) s. 911 f.

60. Palmskjöldska samlingen, vol. 304, UUB, pag. 75 ff., jfr även vol. 254, pag. 479. Detta är, med vederbörliga hänvisningar till äldre historieverk, skrivet omkring sekelskiftet 1700. Historien hade tidigare återberättats av Samuel Pufendorf, *Sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder*, 2 (Sthlm 1915

Trots att den påstådda återföreningen återkommande framträder i det samtida materialet är den ändå närmast att betrakta som ett slags programförklaring eller ett legitimitetsanspråk som framfördes som yttersta argument. Som sådant hade det använts redan långt *före* den slutliga erövringen. Även om 1700-talets auktoriserade historiesyn fortsatte att räkna de sydsvenska landskapen till det gamla Götariket är det vanskligt att avgöra om man verkligen lät sig övertygas av de historiska bevisen eller icke.[61] Detta kan ha skiftat med

[1696]) s. 423 f., och i förordet till Johan Hadorphs utgåva av Skånelagen från 1676. Schering Rosenhane d.y., som hundratalet år senare utifrån allehanda avhandlingar från Johannes Magnus, över Pufendorf till Dalin och Lagerbring försökte sammanställa en säker kungalängd, kom fram till att Emund Slemme levde någon gång kring mitten av 900-talet; dens., *Svea rikes konunga-längd* (Sthlm 1789) s. 13, 84 ff. Unionen under Magnus Eriksson framhölls även av den skånske prosten Olof Bagger på riksdagen 1664; Ahnlund (1933) s. 375. Jfr även [Gustaf Rålamb], "Beskrifning öfver Sverige", Rålambska handskriftssamlingen 4:o n:o 11, Kungliga biblioteket (KB), pag. 10 ff. Inom parentes kan nämnas att den moderna forskningen verkar ge de äldre författarna rätt i frågan om den svenska kronans förbehållslösa ackvisition av Skånelandskapen under medeltiden; se Michael Nordberg, *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374* (Sthlm 1995) s. 63 f.

61. Redan ett halvsekel före Skånelandskapens "återförening" räknade Johan Skytte dem till de urgamla svenska länderna: "först är Östergöthland, Östgöthernes fosterland, thet begrijper vnder sigh Gothland, Öland oc Småland, Blekingen oc Skåne. Sedan kommer Westergöthland, ther vthi äre och bägge Hallanden, Dal och Wermeland begripne". Svenskarnas förfäder kom från "Scandia thet är Swerijke Göthland och Skåne"; Skytte, *Een oration om the suenskes och göthers första vrsprung, och mandom j krijgh* (Sthlm 1604) opag. Utgående från samma föreställning skrev Johannes Messenius obetydligt senare (1612) och med adress till Kristian IV, att "Skåne/ Blekingen och Halland/ Skal gånga från tigh oss til hand"; cit. efter Sven Ulric Palme, *Sverige och Danmark 1596–1611* (Uppsala 1942) s. 623. För senare exempel, se bl.a. Isogæus (1714) s. 331 f., 1311; Tuneld (1741) s. 9, 18, 218 ff.; Knut Reinhold Bildt & Carl Friedrich Degenkolb, *En kort dock redig anwisning til en grundelig kundskap om Gud, människone och werldene* (Göteborg 1753) s. 146, 154; [Charlotta Frölich], *Swea och Götha christna konungars sagor, sammanfattade til underrättelse för Sweriges almoge och menige man* (Uppsala 1759) s. 5 f., 17 ff., 40, 45; Olof von Dalin, *Svea rikes historia ifrån dess begynnelse til wåra tider*, 1 (Sthlm 1763) kap. 14; se även dens., 2 (Sthlm 1765) "Företal", opag.; Sven Bring (Lagerbring), *Swea rikes historia, ifrån de äldsta tider til de närwarande*. Första delen, som innefattar rikets öden, ifrån des början til år 1060 (Sthlm 1769) s. 326. Även en initierad utländsk betraktare beskrev Skånelandskapen som "recovered"; *John Robinson's Account of Sweden, 1688* (Sthlm 1998) s. 59. I Samuel Loenboms närmast officiella lärobok framställdes visserligen Skånelandskapen som svenska i forntiden. Han ifrågasatte ändå inte danskarnas anspråk och rättigheter och gjorde ingen särskild anmärkning om landskapens slutliga förening med riket; [Samuel Loenbom], *Kort inledning til swenska historien och stats-kunskapen* (Sthlm 1768) s. 7, 15–18, 32 f., 54 f., 68 f. Eftersom detta verk syftade till att bli en allmän lärobok hade det av författaren underkastats frivillig censur. Många götiska vanföreställningar utrensades där och författaren tog rentav upp sådana mindre smickrande episoder som normalt uteslöts i arbeten av denna typ, såsom dalupproret 1743 och den politiska oenigheten på 1750-talet, m.m. Jfr rec. i *Lärda tidningar* 1769, n:o 30, s. 117–120. Anmälan är sannolikt skriven av förf. själv; Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772* (Lund 1896) s. 175.

T.ex. antikvarien Nils Reinhold Brocman gjorde också en inventeringsresa i "Skåne och de öfriga för detta Danska Provinser" för att utröna de nu svenska landskapens historia "intil Cessions-Året 1658"; "Allerödmiukaste Memorial", i "Berättelse om Resan till Blekinge, Skåne och Danmark. 1764. af N. R. Brocman", Fe 24, KB.

budskapets avsändare. Kungl. Maj:t vidhöll alltid troget denna uppfattning, vilket inte minst framgår av diskussionerna på 1664 års riksdag.

På denna avhandlades jämte mycket annat Lunds rangmässiga placering bland stiften. Prästerskapet menade självt i sitt betänkande, att eftersom landskapet "under Konungarijket belli juri tilkommit" skulle det inskjutas efter Viborgs stift. Placeringen sades falla naturligt eftersom Skåne upptogs i konungatiteln näst efter storfurstendömet Finland. Biskop Vinstrup borde dock fortsatt, på grund av "trogne tienster och meriter", få behålla det hedersrum han intagit vid Karl X Gustavs begravning, nämligen till vänster om ärkebiskopen.[62]

Viborgs stift författade en egen inlaga då man fruktade den "orimeligheet, blygd- och neesa" det skulle innebära att placeras i rang efter Skåne. Som främsta argument mot detta framhölls

> Att Diœcesis Wiburgensis är ett inrijkes stifft, huilkes diœcesani hafwa af ålder legat under Sweriges Crono och beteedt sigh emot wår allernådigste höge öfwerheet så i feigde- som fredeliga tijdher hulde och trogne.[63]

Man menade också att det vanliga bruket hitintills varit att nytillkomna stift fick ta plats efter de äldre, "huilcket klarligen bewijsas uthaf diœces. Rewaliensi". I ståndets följande diskussioner varnade Västeråsbiskopen inför två representanter från rådet, att om något "missförstånd upkommo antingen i dessa eller tillkommande tider, hoo weet om icke kallt hierta bleffwe hooss them, som så lenge hafua incorporerade warit och nu degraderas". Detta måste uppenbarligen syfta på Viborgs stift.

Förmyndarregeringen fick ställd inför dessa argument göra en kompromiss i motiveringen till sitt beslut. Det skånska stiftet hade ju "när man på urgamble tijdh tillbakars seer" intagit ett av de förnämsta rummen vilket även nu borde hållas "uthij consideration" när det "till sitt förra corpus och j så måtto till sin förra natur kommen ähr". Men prästerskapet fick ändå medhåll i det att "Skåne under Swäriges crono åter kommen ähr icke aldeles wijdh sine gamble wilckor" utan under nya betingelser och pakter och – kanske viktigast – "mediantibus armis", med vapenmakt. Kungl. Maj:t kunde heller inte finna annat än, att eftersom "Swea och Giöta Rijke och Aboensis i Storfurstendömet Finland" följer på varandra i landslagens text så kan de inte omflyttas "uthan

62. *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 2. 1660–1664 (Uppsala 1954) s. 305 f., cit. s. 532; Ahnlund (1933) s. 371 f.

63. *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 2. 1660–1664 (1954) s. 532.

förklening af ofwansagde biskopsdömens [...] dignitet". Kungl. Maj:t ägde dock "een frij disposition" i frågan och för att visa det skånska stiftet sin "nådige benägenheet" beslutades sålunda, att Lund skulle ha sitt säte näst efter Åbo, men före Viborg och Reval, etcetera.[64]

På samma riksdag diskuterades även den skånska adelns upptagande på riddarhuset. Enligt Kungl. Maj:ts förklaring hade Roskilde- och Köpenhamnsfrederna stadgat att den skånska adeln "fuller" kommer under "K.M:tt och Swerige, men icke då första gången, uthan medh heele landet postlimino". Det sista begreppet, som uppträtt redan i talet till ständerna på riksdagen 1660 (ovan s. 57), var hämtat från den romerska rätten. Ursprungligen avseende krigsfångar fick det småningom en vidgad betydelse som enligt ordboken lyder: "af fiende tagen egendoms *återgång* till sin förre egare l. [eller] persons *återinträde* i förut egd medborgerlig ställning, hwilken man genom laga dom, landsförwisning l. genom att blifwa borgare i annat samhälle förlorat".[65] I detta ärende gjordes en analogi mellan den romerska rättens begränsade och en senare, utsträckt betydelse. Riddarhusordningens § 12 stadgade, att en svensk adelsman som gått i främmande furstes tjänst – vare det fiende eller vän – åter kunde tas till nåder och "nåå sitt eller sin Faders säthe och stämma igen". På samma sätt kunde de skånska adelsmännen som "warit söndrade ifrån sin rätte och egentlige kropp här i Sweriges Rijke" därför kollektivt bestås samma nåd. Då var det av mindre betydelse att den skånska adeln "mist och förlorat känslan af sitt gambla och forna tilståndh under Swerige", för vem av den *svenska* adeln, erkändes det, "kunne om then tijdhens beskaffenheet egenteligen nu berätta"?[66]

Uppfattningen om Skånelands urgamla samhörighet med Sverige lät även Karl XI under skånska kriget sprida i flygblad till landskapens invånare. Det var väl känt, framkom i ett av dem, "at desse Landskaper och Folck, aff uhrgamble tijder med the Swenske och Giöther hafwa warit ett tilsammans, och [att] Historierne nogsampt vthwijsa på hwadh behändigt sätt, the ther ifrån

64. *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 2. 1660–1664 (1954) s. 369–373, 531–535; Ahnlund (1933) s. 375. Notera, att Lundastiftet redan i "urgamble tijdh" – vilket torde avse före 1034 då, enligt Palmskjölds ovan citerade uppgift, Skåne gått Sverige förlorat – hade hunnit intaga "ett av de förnämsta rummen" bland alla rikets stift. Enligt den moderna forskningen räknar ju Lunds stift som bekant sin födelse från omkring 1050!

65. *Latinskt lexikon till läroverkens tjenst, i etymologisk uppställning utarbetadt.* Senare delen. Utg. av Christian Cavallin (Lund 1888) s. 370; Cicero, "Pro Balbo", i *The speeches.* With an English translation by R. Gardner. The Loeb classical library (London & Cambridge, Ma. 1958) kap. XI–XII, s. 657–663.

66. "Kongl M:tz nådige Förklaring angående Skåneske Ridderskapetz admission och incorporerande uthi Sweriges Riddarehuus", 7/6 1664; Stiernman, 2 (1729) s. 1435.

skilde, och til Danmarcks Crona hafwa dragne warit". Flygbladet utgjorde svar på ett av Kristian V utspritt plakat vari hade framhållits, att den svenska kronan genom sina försök att införa svensk lag och rätt förbrutit sig mot fredsfördragen och att undersåtarnas trohetsplikt därmed hade upphävts. Kung Kristian ansåg sig av dessa och andra rättmätiga skäl föranlåten att använda sina vapen till dessa under bördan suckande provinsers "Befrielse oc redning", och att återföra dem till deras förra lyckliga regemente. Befolkningen i Skåne – civila som soldater – lockades med pengar att överge den svenske konungen och antingen träda i Kristians militära tjänst eller erhålla asyl i dennes länder och där fritt söka sin näring. När sedan de gamla landskapen genom "en ønskelig Fred igien med Danmarcks Crone vorder foreenet" lovar Kristian att upphäva deras tidigare kända bördor, på det att de i honom skall finna "en mild Regentere, oc en Landsens Fader".

Hela skriften väckte Karl XI:s harm. Det var ju nämligen så, framhålls det i kontraplakatet, att Skånelands invånare nu med "theras uhrgamble, rätta och sanskyllige Bohl och Stamm" blivit återförenade. Detta hade till yttermera visso bekräftats genom undersåtarnas trohetsed och främmande potentaters garantier. Något inkräktande på skåningarnas rättigheter hade där inte alls varit fråga om. Visserligen hade de belastats med olika utlagor, men icke mer än "andre Sweriges och Giötes Inwåhnare" och enbart på grund av de svåra tidernas tvingande omständigheter. Dessutom hade de "såsom käre Med-ledamöter, vthi alle Rijkzens Ständers Frij- och Rättigheter" kunnat vara delaktiga i bestämmandet av utskyldernas storlek. Om någon önskat framföra klagomål över privilegiernas inskränkande eller annan oreda, hade de i samma riksdag haft ett vederbörligt forum, men något sådant missnöje hade aldrig avhörts. Nej, tvärtom, de hade "vthi all trooheet, huldheet och lydna[d], vthan någor oloflig geensträfwigheet, framhärdat".

Hur annorlunda var inte, framhölls det vidare, förhållandena i Danmark, där undersåtarna under "Ooket så swårmodeligen sucka", urgamla privilegier kastas över ända och där "fremmande" innehar alla titlar och tjänster. Hur var det till exempel inte i "dhet i forna tijder frije Norske" riket som nu det "swåra träldoms Ook smaka och tåhla måste". Att som kung Kristian försöka lägga skulden för kriget på den svenske konungen är inget att fästa avseende vid. I hela den "Ehrbara Werlden" är bekant hur Karl XI på alla sätt sökt freden och genom en särskild ambassad och med äktenskap önskat befästa vänskapen med Danmark. Det är förvisso att beklaga, att ett syndfullt leverne har uppväckt Guds vrede och inledningsvis skänkt dansken stora segrar, men genom böner och kristelig bättring skall den allsmäktige Guden blidkas och straffet

vändas på fienden. Vare det, sägs det slutligen som svar på de danska uppmaningarna till avfall från den rätta överheten, några "som aff skräck och räddhåga, missförstånd, [eller] enfaldigheet" lyssnat till Kristians locktoner så skall kungen ändå låta sin mildhet lysa över dem "så frampt the sigh under Hans Kongl. May:tz Lydna igen vthan drögzmåhl förfoga".[67]

I Karl XI:s plakat återkommer de historiska argumenten, men denna gång riktade mot en ny målgrupp. De tidigare exemplen har varit hämtade från de rikspolitiska diskussionerna, medan denna skrift var avsedd att kungöras i de skånska predikstolarna. Vad som framför allt väckt indignation i det danska manifestet är antydningarna om att skåningarna skulle ha hamnat under en icke lagstyrd regim. Dessa påståenden avvisas dels genom hänvisningar till den egna konstitutionen med den fria riksdagsdebatten, dels genom att kontrastera förhållandena i Sverige mot den nya absolutistiska regimen i Danmark. (Det var ju ännu några år kvar till enväldets införande i det egna landet.) Intressant är också, att man beskriver "the infödde Danske" som förtryckta av "fremmande", det vill säga av den till stora delar tyska adeln.

Det kan anmärkas, att den här formen av offentlig debatt kunde ge upphov till lojalitetskonflikter och förvirring på sina håll, eftersom båda kronorna krävde att deras kungörelser skulle läsas upp för församlingarna i Skåne. Somliga präster tog det säkra före det osäkra och förkunnade lojalt bägge sidornas påbud.[68] Åtminstone om man får tro kungens överhovpredikant, sedermera ärkebiskopen Haquin Spegel, hade Kristians V:s plakat god effekt. Spegel skrev i sin dagbok, troligen med syftning på det refererade plakatet, att Kristians locktoner gjorde att många skåningar

> toge danskt gewär och giorde sin eed, och margfallige både unge och gamle slogo sig til snaphanernas styggeliga parti, tilfogandes ej allenast swenska män, utan och wärlösa qwinnor och theras oskyldiga barn all then skymf, skada och wedermöda, som någon barbar skulle kunna uptenkia men neppeligen föröfwa, så at alle utj Schåne anten wore tå danske utaf hiertat eller måtte utaf rädhoga stella sig såsom danske.[69]

67. Kristian V:s plakat: "Paa Hans Kongelige Mayestets Vegne til Danmark oc Norge, etc.", opag. Dat. för hand: Helsingborg 1/7 1676. Karl XI:s kontraplakat: "Vppå dhen Stoormäcktigste Konungz och Herres wägnar aff Swerige, etc. etc. etc.", opag. Dat. "Christianstad [22]. Julij Åhr 1676". Se [Gustaf Edvard Klemming], *Samtida skrifter rörande Sveriges förhållanden till fremmande magter*, 2:1659–1700 (Sthlm 1882) s. 254. Se också Helge Almquist, "Bidrag till kännedomen om den karolinska tidens politiska publicistik", *Historisk tidskrift* (*HT*) 1936, s. 166–170.

68. Fabricius, III (1952) s. 70, jfr s. 47.

69. *Hakvin Spegels dagbok*, ånyo utgiven av Sune Hildebrand (Sthlm 1923) 2/10 1676, s. 35.

Genom kriget kom mycket av den svenska kronans tidigare åtgärder att tillintetgöras. Fram till dess hade politiken kunnat bedrivas någorlunda lågintensivt och med långsiktig planering. Enligt Fabricius hände också någonting avgörande i inledningen av 1670-talet. Man kan då börja skönja slutet av den danska lagens inflytande och Skånes särställning inom riket. Det märks bland annat i förmyndarregeringens allt hårdare attityd mot de adelsmän som inte visat någon affektion mot den svenska kronan och som vägrat att avlägga hyllningsed. Till stor del förklarar Fabricius denna njuggare attityd med inflytandet från en person, den nyutnämnde landshövdingen[70] i Kristianstad och Blekinge län – Magnus Durell. Hans verksamhetsiver beskrivs på ett sätt som, om än i miniatyr, erinrar om den generalguvernör i Livland, Jakob Johan Hastfer, som kommer att möta senare i undersökningen. Den huvudsakliga frukten av Durells ingripanden skall dock ha varit att driva befolkningen till en mer avog attityd gentemot kronan.[71] Fabricius säger sammanfattningsvis att det under 1660-talet är svårt att skönja några särskilda prodanska attityder i Skåne. "Skulde man stille et Horoskop for Udviklingen efter dette Tiaar at dømme, maatte det blive, at Forsvenskningsarbejdet noget før eller senere vilde naa sit Maal."[72] Oavsett Durells roll i sammanhanget så kom dock hans och regeringens centraliseringssträvanden att avbrytas av det skånska kriget.

*

Enligt den 1680 tillträdde generalguvernören Rutger von Ascheberg hade kriget inte bara avslöjat en "hemlig aversion och förborgat haat" mellan svenskar och skåningar utan också de senares "vijdrige sinnen emot heela det svänska nampnet och den svenske estaten och deremot innerliga åstundan att blifva åthersammanfogade med Dannemarck". Att dessa frågor hade ett intimt samband var i mycket kungens uppfattning och trots egna reservationer hade Ascheberg att foga sig. För att skapa förtroende för svenskarna och för att öka skåningarnas lojalitet hade kungen uppfattat det som helt oundgängligt med en omnationalisering och kulturell likriktning. Ascheberg hade för detta uppdrag ansett fyra delvis överlappande åtgärder som väsent-

70. Generalguvernörsämbetet i Skåneland avskaffades tillfälligt mellan 1670 och 1676, vilket i sig är ett tecken på försök att normalisera förhållandena.

71. Fabricius, II (1906) kap. 12, särsk. s. 234 ff. Något särskilt ingripande i förhållandena från den nyss myndige kungens sida omnämner inte Fabricius.

72. Fabricius, II (1906) s. 250.

liga: (1) införande av uniformitet i gudstjänst och språk; (2) konformitet i justitieväsendet; (3) blandning mellan svenskar och "provincialerne", främst genom giftermål; (4) inbyggarnas och framför allt ungdomens "uptuchtelsse i svänska språket och trogna manuduction til gudzfruchtan, dygd, ehrbarheet och spaakfärdighet". Verkställandet av denna plan kunde Ascheberg efter uträttat arbete rapportera som framgångsrik. De tidigare kampanjerna, som enligt Ascheberg utan förberedelser hade inriktat sig på nedflyttning av uppsvenskar, hade endast lett till kollisioner mellan svenskar och skåningar. För förtroendet dem emellan var den språkliga försvenskningen, som omnämndes flera gånger, inte minst viktig.[73]

Men även om den kulturella försvenskningen var viktig behövdes också en rättslig. Freden i Lund 1679 ändrade inte något i de gamla bestämmelserna om bibehållande av danska lagar och privilegier. För att inte stöta den danske konungen var det därför lämpligt om de skånska ständerna kunde förmås att själva begära uniformitet och förnyat tillträde till rikdagen, från vilken de utestängts under kriget. Vad därför gällde den rättsliga försvenskningen hade Ascheberg insett att den skulle gå enklast om uniformitetsbestämmelserna delades upp i sina beståndsdelar (såsom kyrkostyre, tullbestämmelser och rusttjänst) och förelades det stånd enskilt som de i första hand berörde. Så skedde också under kuppartade former.

Med några veckors mellanrum i maj 1681 behandlades inför generalguvernören prästerskapet och borgarnas privilegier samt lagarna i kyrko- och näringsfrågor och deras respektive bringande till uniformitet med de svenska. I båda fallen gick besluten längre än vad ståndena själva medgivit. Frågan om adelns nya privilegier blev mer segdragen. Diskussionerna pågick under ett par års tid innan Kungl. Maj:t på riksdagen 1682 – där ännu inga skånska ständer var representerade – förklarade att uniformiteten redan var beslutad och antagen och vidtog åtgärder därefter. Sålunda ställd inför fullbordat faktum accepterade även den skånska adeln i maj 1683 helt svensk lag och rätt.[74]

Om någon kohandel med bondeståndet var där aldrig fråga. Denna styvmoderliga behandling av befolkningsmajoriteten var ingen för Skåne enskild företeelse. När kanslikollegium 1694 diskuterade frågan om det livländska ridderskapet skulle inkallas till den svenska riksdagen framhöll Nils Gyllenstolpe

73. Jerker Rosén (utg.), "Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693", *Scandia* 1946, s. 18–25, cit. s. 18, 24.
74. Fabricius, IV:1 (1958) kap. 5–7; Alf Åberg, *Rutger von Ascheberg. Fältmarskalk och generalguvernör* (Malmö 1950) s. 144–155; Rosén (1966) s. 148 f.; Ericson, *KFÅ* 1984, s. 51. Se även Nehrman (1729) s. 62 f.

att det skulle "mycket contribuera till unionen och förtrooligheeten". Han menade att "Städerna i Lifflandh skulle och wähl kunna dragas hijt, at altså Lifflandh blef een heel och hållen incorporerad Provintz; warandes wij då som Sambröder, där Wij nu allenast lefwa mädh hwarandra som Stiuff- eller Halffbröder".[75] Enligt Gyllenstolpes åsikt var det alltså fullt tillräckligt att ge representation åt de högre stånden för att kunna tala om en fullständig inkorporering. Det är väl närmast att betrakta som ett förbiseende att prästerskapet inte nämns i sammanhanget. Däremot var det aldrig tal om att efterhöra böndernas inställning trots att även de, efter att reduktionen dragit in det mesta av adelsjorden till kronan, borde ha fått rätt att skicka sina representanter till riksdagen. Principen var vanlig i den svenska kronans politik. I de provinser där bönderna inte sedan tidigare hade haft någon politisk representation (vilket gällde de flesta) tog man heller inte hänsyn till dem i senare förhandlingar eller andra sammanhang.[76]

Det har sagts att Halland främst av ekonomiska skäl hade en närmare anknytning till det danska huvudlandet än vad Skåne och Blekinge hade. Trots att Halland längre hade lytt under den svenska kronan än de övriga Skånelandskapen och trots att landskapet till exempel sände sina representanter till riksdagen 1680, lyckades myndigheterna inte förmå dess ständer att själva begära uniformitet. Försvenskningen kom därför i Halland att genomföras med mer hårdhänta metoder. Till viss del berodde det på att landskapet sorterade under Göteborgs stift, och dess biskop Daniel Wallerius tog sig an verket med stor entusiasm och mindre hänsyn än sin ämbetsbroder i Lund. Först 1685 – alltså fyra år efter Skåne och Blekinge – fick Wallerius till stånd ett möte med Hallands prästerskap där det lovade att bruka svenska ceremonier och svenskt språk. Adeln och borgerskapet tillfrågades aldrig om sitt samtycke till en försvenskning. Även den rättsliga anpassningen skedde med tvångsmedel. I slutet av 1682 utnämnde Karl XI helt enkelt de nya häradshövdingarna i landskapet, som efter hänvändelse till generalguvernören fick tillstånd att börja döma efter svensk lag. Fabricius menar att försvenskningen gick långsammare i Halland än längre söderut, och processen kan inte, säger han, anses vara avslutad förrän i mitten av 1700-talet.[77]

75. Kanslikollegiums protokoll, 15/12 1694, A II a, vol. 12, RA.
76. Jfr Ahnlund (1933) s. 370, och Rosén (1966) s. 147.
77. Fabricius, IV:1 (1958) kap. 16.

Gotland, Jämtland, Härjedalen och Bohuslän

För fullständighetens skull skall några ord sägas om de övriga danska landskap som kom att bli svenska riksdelar efter frederna i Brömsebro och Roskilde: Gotland, Jämtland, Härjedalen och Bohuslän.

Åtminstone de förstnämnda hade sina speciella förhållanden till Sverige och kunde med större fog än övriga nya landskap kallas för återerövrade.[78] Jämtland hade ända sedan kristnandet och fram till freden i Stettin 1570 legat under det svenska ärkestiftet. Även på andra sätt hade landskapet behållit en förhållandevis självständig ställning mellan de norska och svenska konungarna. Bland annat betalades endast halv skatt mot Norge. Senast under Kalmarkriget (1611–12) hade Jämtland och Härjedalen varit omtvistade. Striderna på denna front har också kallats Baltzarfejden och det var i det sammanhanget Karl IX och Baltzar Bäck hade utfärdat sina i inledningen anförda brev som bidrog till att jämtarna avlade svensk trohetsed och att svensk förvaltning tillfälligt infördes. Denna otrohet mot den danske konungen ledde till räfst efter freden i Knäred, något som förstärkte den tendens som funnits sedan Kalmarunionens upplösning, att det självständiga förhållandet började anfäktas av den dansk-norska konungamaktens centraliseringssträvanden.[79]

Efter Brömsebrofreden 1645 infogades Jämtland och Härjedalen genast i den svenska länsindelningen. Jämtland uppfattades väl som det viktigare av de båda landskapen och bestämmelserna där kom överfört att lämpas även på Härjedalen.

Vid detta krigsslut var det svenskarna som höll rättarting. Jämtlänningarnas uppträdande mot de svenska ockupanterna under det föregående kriget lämnade rum för reprimander från Kungl. Maj:t. Rikskanslern Axel Oxenstierna menade därför att "man skulle förstella dem dedh dee hade för gort, män lijkväl lenitate et clementia dragha dem till sigh och intet revangera".[80] Den nye landshövdingen rekommenderade också ett försiktigt handhavande som på sikt skulle göra invånarna benägna för det svenska styret. Mot avläggande av trohetsed tilläts därför befolkningen att efter egen begäran behålla sina tidiga-

78. Såsom gjordes t.ex. om Gotland, som "effter så lång tijdz förlopp, återkommit til Oss och vnder Sweriges Chrono"; plakat om seglationen på Visby och hamnar på Gotland, 9/4 1646, i *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c.*, 2 (1750) s. 442.

79. Se Janrik Bromé, *Jämtlands och Härjedalens historia.* Andra delen. 1537–1645 (Sthlm 1945) s. 221–277; Barbro Bergner, "Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt", *Heimen. Lokalhistorisk tidsskrift* 1988:3; *Räfsten med jämtarna 1613. Rannsakningsprotokollen efter Baltzarfejden.* Utgivna av Hasse Petrini (Östersund 1959).

80. *Svenska riksrådets protokoll* (*SRP*), XI. 1645, 1646 (Sthlm 1906) s. 200.

re präster. Den gamla kyrkoordningen, som Kungl. Maj:t sade uppvisade få olikheter mot den svenska, skulle successivt anpassas och prästerna ålades att i görligaste mån vänja sig vid svenska språket och att sända sina barn till svenska skolor. Redan till riksdagen 1647 sände landskapen representanter till präste- och bondeståndet – någon lokal adel fanns inte och landskapen saknade köpstäder. För befrämjandet av uniformiteten ansåg rådet det önskvärt att förbjuda allmogehandeln med och över Norge. Här blev dock hänsynstagandet till invånarnas intressen bestämmande. Att tvärt skära av deras gamla handelsförbindelser skulle, ansåg man, kunna orsaka oroligheter och protester. Bättre var därför att låta anpassningen ske gradvis. Detta var, som redan påpekats, en ganska vanlig form av återhållsamhet i kronans provinspolitik. Så tilläts Jämtland även befrielse från utskrivning mot underhåll av ett kompani knektar från Hälsingland om 300 man. Härjedalen skulle endast underhålla 40 soldater. Detta var de styrkor som uppställts under den danska tiden och det var en väsentligt lättare börda än vad andra svenska riksdelar hade att bära.[81]

En fördjupning av försvenskningsarbetet blev följden av den västernorrländska kommissionens arbete 1670 och än mer aktualiserades frågan efter skånska kriget. Jämtland och Härjedalen hade under kriget besatts av norska trupper, som tycks ha funnit stort stöd bland befolkningen. Bland annat rapporterade landshövdingen Carl Sparre om en visa som diktad av en bonde hade omkvädet: "Tijg vare priss o Gudh, vår vän/ som gaf oss vår danske konung igen/ med glaedie". Där ombesjöngs vidare Sparres tyranniska styre med utskrivningar, ödeläggelse och hur han "förstört vårt gambla mål".[82] Försvenskningen tillgick annars i stort enligt samma mönster och med samma problem som i andra erövrade landskap. En fullständig anpassning av rättsväsendet var redan från början målsättningen, men landskapen kom att behålla vissa egenheter ända till slutet av Karl XII:s regeringstid. Prästtjänsterna, var det tänkt, skulle tillsättas med förtjänta män från gamla svenska landskap, en politik som ofta mötte svårigheter i tillämpningen. Som en provinsiell motsvarighet till försvenskningsinstrumentet Lunds universitet beslutade Karl XI 1674 att inrätta en trivialskola på Frösön med daglig svensk läsning på schemat. Trots detta framhärdade allmogen fortfarande 1690 i att sända sina barn till norska skolor, enligt landshövdingens berättelse. Så pass långtgående var emellertid försvenskningen att de jämtländska dragonerna under stora nordiska kriget enbart sade sig vara tvingade till försvar mot norrmännen, och till

81. Janrik Bromé, *Jämtlands och Härjedalens historia.* Tredje delen. 1645–1720 (Sthlm 1954) s. 13–40.
82. Bromé (1954) s. 437.

detta ändamål begärde de dessutom extra hjälptrupper. Även om det kan ha funnits olika motiv till ställningstagandet hade kronan nått syftet att erhålla lojala soldater, som senare också kunde användas i tåget mot Trondheim.[83]

En liknande fri ställning som Jämtland hade Gotland ursprungligen haft. Officiellt som en del av Linköpings stift – också till 1570 – hade ön omväxlande under danska och svenska konungar haft relativt stort egenstyre fram till reformationstiden. Därefter hade det danska styret, jämte andra administrativa åtgärder, börjat tillämpa Skånelagen vid sidan av Gutalagen. När Gotland slutligt övergick till Sverige 1645 rådde därför en säregen blandning av dansk och inhemsk rättsordning.[84] Till skillnad från Halland och de senare tillkomna skånska landskapen kom varken Gotland, Jämtland, Härjedalen eller Ösel att omfattas av några bestämmelser om bibehållen dansk rättsordning. Men medan Ösel genast erhöll gemensam provinsstatus med Baltikum skulle Gotland helt inkorporeras med det svenska riket.[85] Den 3 november 1645, alltså mindre än två månader efter freden, instämde amiralen Erik Ryning alla gotlänningar eller deras ombud till en officiell edsavläggelse i Visby, om de "i denne provincie Gotland vele boendes bliva".[86] Redan från första året fick gotlänningarna riksdagsrepresentation. Denna bestod enbart av ofrälse stånd eftersom Gotland helt saknade adel.

I inkorporeringen av Gotland uppvisade regeringen sedvanlig försiktighet. Eftersom inkorporeringen var en långsiktig målsättning och då man utrikespolitiskt för tillfället hade överhanden och inte behövde befara revidering av fredsvillkoren så kunde uniformiteten införas mer med saktmod än med maktmedel. Viktigast var att hålla befolkningen tillfreds och stilla och kronan ville därför varken forcera utvecklingen eller alltför klart avslöja sina långsiktiga målsättningar. När landshövdingeämne diskuterades betonade Axel Oxenstierna därför vikten av "att han [landshövdingen] comporterar sigh väl emot undersåterne; der aff hänger myckit i förstone, att hålla dem med justitie och allvar till devotion, [...] Ty han måste tänkia, att dedh landet aldrigh skal komma utur E. K. M:tz händer". Rådet framhöll också att man inledningsvis, om inte uppenbar anledning till misstro mot individen förelåg, borde undvika att byta ut ämbetsmän och präster. Därvid kunde också vara taktiskt om "man intet läte se åtskilnat emellan nationerne".[87]

83. Bromé (1954) s. 207–230, 502–506.

84. Adolf Schück, "Gotlands politiska historia intill Brömsebrofreden", i *Boken om Gotland.* Första delen (Visby 1945).

85. Inger Dübeck (1987) s. 17 f.; Rosén (1966) s. 138 f.

86. Richard Steffen, "Återgången 1645", i *Boken om Gotland* (1945) s. 11 f.

87. *SRP*, XI. 1645, 1646 (1906) s. 185, 199 f.

På vissa nyckelposter inom rättsväsendet var man ändå tvingade att skifta biträden, eftersom hela den gamla rättsordningen genast revs upp och ersattes med svenska lagar och bruk. Samma omedelbara anpassning gjordes med kyrkorätten. Däremot fick ambitionen att enbart tillsätta präster som studerat i Uppsala av praktiska skäl uppges. Ett relativt stort antal fastlandssvenskar erhöll dock pastorat redan under det första decenniet (6 av summa 15 utnämningar). På Gotland förefaller tonvikten vid en språklig försvenskning inte ha varit lika stark som senare i de södra landskapen. En del programförslag framfördes om svenskt skolväsende, men dessa tycks åtminstone inledningsvis inte ha omsatts i praktisk handling. Den tillförordnade landshövdingen Per Fleming var ivrigare än regeringen och krävde redan på 1640-talet förgäves ökade insatser i försvenskningsarbetet.[88]

Något avvikande blev landskapets ställning då kronprins Karl Gustav erhöll Gotland tillsammans med Öland som underhållsland 1652. I det stora följde han emellertid den av kronan förda politiken, möjligen rentav med ännu större iver. Däremot innebar underhållslandets övergång till Kristina efter tronavsägelsen att gotlänningarna avlade trohetsed till den abdikerade drottningen. Formellt kom hon att styra dem närmast som en vice-regent genom en generalguvernör som också var medlem av rådet. Kristina hade ursprungligen rätt att tillsätta lokala ämbetsmän "af infödde Swenske män", men denna rättighet inskränktes redan 1660 på grund av hennes ständiga obstruktioner mot kronans intressen. I synnerhet gällde det prästtillsättningarna efter hennes konversion. Efter att Kristina utarrenderat Gotland till industriidkaren Jakob Momma Reenstierna beslutade regeringen 1668 att återta förvaltningen av ön. De återkommande slitningarna bilades först med Karl XI:s regeringstillträde. Med 1660 års inskränkningar i behåll lämnade han förtroendefullt skötseln åt sin företrädares ansvar.

Som sammanfattning av denna avsöndring kan sägas att den i det stora endast berörde inkomsterna från länet, medan majestätsrättigheterna och det militära ansvaret kvarstod hos kronan. Undersåtarnas riksdagsrepresentation och besvärsrätt jämte övriga privilegier var oförändrade. Vad gällde administrationens försvenskning bromsades väl denna tillfälligt, men ambitionerna blev av redan nämnda skäl desto starkare på det kyrkliga området och 1657 tillsattes också en svensk superintendent. Införandet av svenska läseböcker i trivialskolor

88. Leif Dannert, "Gotland 1645–1654", i *Skrifter utgivna av Humanistiska föreningen vid Stockholms högskola*, I (Sthlm 1939) s. 63–67, 89 ff.; dens. (1935) s. 5 f. Se även Hilding Pleijel, *Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772*. Svenska kyrkans historia, 5 (Sthlm 1935) s. 28.

och pedagogier gav dock endast långsamma resultat. Efter känt mönster var det verkningarna av kriget som initierade en fastare konformitetssträvan. Gotland var ockuperat från inledningen av skånska kriget till dess slut och danskarna hade omedelbart återinfört de gamla administrativa formerna. Efter fredsslutet fanns därför många tjänstemän som utbyttes anklagade för medlöperi och man utvisade även de näringsidkande danska undersåtar som bosatt sig på Gotland. Ytterligare personalombyten skedde då landskapet efter Kristinas död 1689 odelat återgick till svenska kronans fulla kontroll. Vissa administrativa säregenheter kom dock att kvarstå till slutet av 1700-talet.[89]

Bohuslän tillföll Sverige på samma villkor som övriga landskap i Roskildefreden, alltså med bevarade privilegier. Formellt var ju Bohuslän en erövring från tvillingmonarkins norska del, men detta innebar inga avgörande skillnader i handhavandet. Bland de nya sydsvenska landskapen var det förmodligen också det som hade minst ekonomisk och politisk betydelse för kronan. I allt väsentligt kom Bohuslän därför att hanteras efter de riktlinjer som gällde för Skånelandskapen. I förstone behölls de norska lagarna och den danska kyrkoordningen även om en svensk landshövding tillsattes och landskapet kom att delas mellan superintendenterna i Göteborg och Karlstad (från 1693 endast Göteborg). Ståndеn hade också bibehållna privilegier, men vad gällde potentiellt oppositionella grupper bland adel och borgare var dessa så lätt räknade att edsavläggelsen kom att dröja längre här än i Skåne. Den fåtaliga adeln utbyttes också snabbt eller ingiftes med den svenska. Även i förvaltning och domstolsväsende arbetade kronan på att ersätta lokala ämbetsmän med svenskar. Bondeseglation förbjöds allmänt, vilket ju var den svenska kronans normala politik, men här liksom i andra nya landskap syftade det särskilt till att bryta gamla förbindelser med Danmark och Norge. Talande för Bohusläns tillbakaskjutna position är att landskapet inte deltog i det möte som ledde fram till Malmö recess. Ändå kom det att omfattas av dess bestämmelser om riksdagsrepresentation utan att uniformiteten drivits särskilt långt heller här.[90]

Den verkliga och långtgående försvenskningen kom även här att vidta efter freden i Lund. Det tycks som om landskapets invånare inte haft något djupare

89. Kristinas abdikationsskrift 1/6 1654, i Stiernman, 2 (1729) s. 1208–1217. Undersåtarnas plikter mot Kristina respektive kronan, fr.a. §§ IV och X. Se i övrigt Leif Dannert, "Huvuddragen av Gotlands politiska historia. Förvaltningen och rättsväsendet", i *Boken om Gotland.* Andra delen (Visby 1945).

90. Åke Holmberg i *Bohusläns historia.* Under redaktion av Erik Lönnroth (Sthlm, Göteborg & Uppsala 1963) s. 191–224.

samarbete med ockupanterna under kriget, och till skillnad från i Skåne kom aldrig några förräderikommissioner att hållas i Bohuslän. Men därutöver drabbade samma försvenskningsåtgärder här som i Skånelandskapen. Några månader senare än i Skåne genomdrevs kyrklig och juridisk uniformitet som påtvingade ansökningar från landskapets ständer. Under den efterföljande fredsperioden gjordes också halvhjärtade försök att normalisera de sociala och ekonomiska förhållandena.[91]

Integrationen av de nya svenska landskapen gick, alla tillfälliga bakslag till trots, förvånansvärt friktionsfritt. Fabricius och andra forskare har menat att det varken i samtiden eller tidigare har funnits några exempel på en liknande integrationsprocess, och att det inte heller går att hitta några främmande inspirationskällor till den förda politiken.[92] Även mot bakgrund av den självklara reservationen att alla historiska processer i grunden är unika måste konstateras att tillgången på jämförande studier ännu är allt för otillräcklig för att vi skall kunna dra sådana säkra slutsatser. Det bör också sägas att talet om en lyckad integration formats av den efterföljande historien, som visat att tanken på en dansk återerövring aldrig var ett reellt hot för Sverige eller en faktisk möjlighet för Danmark efter slaget vid Helsingborg år 1710. I den svenska statsledningen hade man hänvisat till såväl en geografisk och historisk äganderätt som en kulturell likhet, vilket underlättat integrationen. De erövrade danska landskapen var de enda stormaktstida provinser som kom att fullständigt inkorporeras i riket och de fick snart bära namn av *inrikes landskap*, vilket jämställde dem med de medeltida svenska distrikten. Trots att alla avgörande juridiska och statsrättsliga skillnader mellan provinserna och moderlandet var utsuddade och trots den propagandabild som ville framställa dem som återerövrade riksdelar, så dröjde det ändå långt in på 1700-talet innan föreställningen om dem som naturligt svenska landskap hade slagit igenom. Åtminstone i slutna sammanhang vågade man ibland också medge att äganderätten inte var oomtvistad och att Danmark kunde ha åtminstone historiskt legitima anspråk

91. *Bohusläns historia* (1963) s. 242–264.

92. Fabricius, IV (1958) s. 18 ff. Se även kommentar av Jerker Rosén till "Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693", *Scandia* 1946, s. 13; Anders Linde-Laursen, *Det nationales natur. Studier i dansk–svenske relationer* (Köpenhamn 1995) s. 62; Harald Gustafsson, "Conglomerates or unitary states?", i Thomas Fröschl (red.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert* (Wien & München 1994) s. 52 n. 19. Omdömet i den sista skriften har Gustafsson sedermera modererat något: dens., "The conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe", *Scandinavian journal of history* 1998, s. 208 f.

på dessa områden.[93] Fortfarande i en handelsförordning från 1724 var man tvungen att särskilt betona likformigheten i bestämmelserna mellan de nya landskapen och moderlandet: "det Gods, som föres ifrån Swerige eller Stapelstäderne i Finland til Skåne, Bleking, Halland, Bohus-Län och Gottland, eller från Skåne, Bleking, Halland, Bohus-Län och Gottland til Swerige eller Finland, [skall] för Store Siö-Tullen fritt wara". Ännu tydligare poängteras längre ned, att samma gäller "det som uti Skåne, Bleking, Halland, Bohus-Län och Gottland inskeppes, och på *någon annan Inrikes Ort* föres".[94]

Östersjöprovinserna

Ingermanland och Kexholm

Både provinsen Ingermanland och Kexholms län tillföll Sverige genom freden i Stolbova 1617. De utgjorde undantag bland de stormaktstida svenska erövringarna i det att de var de enda områden där en majoritet av befolkningen tillhörde en annan religion än den lutherska. Befolkningen var blandat slavisk och finsk-ugrisk med stora tyskspråkiga inslag bland godsägarklassen och framför allt stadsbefolkningen. De speciella problem som den ortodoxa religionen kom att medföra för den svenska statsmakten har utretts av Lundahistorikern Alvin Isberg, medan de nationella konflikterna mellan olika språkgrupper i provinsen särskilt har beaktats av den estniske Uppsalahistorikern Jaak Naber.[95]

Till skillnad från de övriga Östersjöprovinserna existerade det inte i Ingermanland något äldre förvaltningssystem att ta i anspråk. Den befintliga adeln var svag och oorganiserad, vilket underlättade den svenska kronans åtgärder. Redan från 1617 kom därför den svenska lagen att användas för att lösa rättstvister. Mellan 1629 och 1642 utgjorde Ingermanland ett gemensamt guvernement med Livland, men fördes därefter samman med Kexholm till ett eget generalguvernement. Generalguvernören kom till en början att residera i

93. Gustaf Rålamb skriver på 1720-talet att "bägge [Sverige och Danmark] willia draga Skåne, Halland och Blekinge till sig, och ingedera hafwer orätt"; Rålambska handskriftssamlingen 4:o n:o 11, KB, pag. 10. Se även t.ex. Samuel Åkerhielms och Jacob Cronstedts betänkanden upplästa i sekreta utskottet 15/4 1747; Mindre sekreta deputationens protokoll och expeditioner 1746–47, R 2883, RA.

94. Modée, 1 (1742) s. 568. Kursiv här.

95. Alvin Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704* (Uppsala 1973). Om nationell och religiös sammansättning, se s.st., s. 10 ff., 29, 40 f., 79 f. Jaak Naber, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704* (Uppsala 1995). Skriften utgör en omarbetad version av delar av författarens licentiatavhandling *Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i stormaktstidens Estland* (dupl. Uppsala 1994).

Viborg, men det direkta styret av provinsen låg hos guvernören i Narva utan att kompetensområdena dem emellan klart formulerades.[96]

Förhållandena är på många sätt mer oklara rörande dessa båda provinser än andra svenska erövringar. Jerker Rosén har förmodat att den svenska lagens liksom de svenska adelsprivilegiernas införande från 1617 talar för att politiken fördes med ett enda mål i sikte: "fullständig uniformitet och inkorporering".[97] Jaak Naber verkar acceptera Roséns användning av begreppen utan att fullt uppfatta att det finns en distinktion mellan dem.[98] Medan Rosén talar om inkorporeringen som en ambition betraktar Naber den som ett faktum, trots att han på flera ställen i sin undersökning visar att det aldrig rådde någon fullständig konformitet mellan lagarna och styret i Ingermanland och i Sverige och Finland.[99] Så genomfördes först under 1680-talets tidiga hälft vad Naber kallar en "Ännu större unifiering" på rättsväsendets område, vilket bland annat ledde till att ingermanländska ärenden överfördes från Dorpats till Åbo hovrätt från 1684.[100]

På ett ställe antyds att Nabers tolkning vilar på det faktum att Ingermanland tillsammans med de tidigare danska landskapen innefattas i de så kallade rikshushållningsplanerna i början av Karl XI:s regeringstid.[101] Redan 1680 har detta emellertid ändrats så att de även upptar såväl Estland och Livland som de tyska provinserna.[102] Om man använder Roséns definition är det svårt att se Estland och Livland och än mindre de tyska provinserna som inkorporerade kring 1680. Fortfarande 1683 ställde superintendenten i Ingermanland frågan till Karl XI om den planerade nya kyrkolagen var tänkt att införas även i hans

96. Carl Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, 1. 1617–1645 (Uppsala 1898) s. 134, 147 ff.; Naber (1995) s. 41 f.; Rosén (1966) s. 132, 140.

97. Rosén (1966) s. 132, jfr ovan s. 49 f.

98. Det oklara i Nabers begreppsanvändning framgår av följande stycken: "Under svensktiden var staden i socialt avseende och vad gäller *självstyrelsen* mycket lik de baltiska provinsstäderna med sitt tyska, privilegierade överskikt, men den tillhörde en *statsinkorporerad* provins med *svensk rätt och svenska lagar*. [...] Bland de svenska städerna i Östersjöprovinserna framträder Narva som den starkast inkorporerade och direktunderställd den svenska statsapparaten. [..., men] Narva behöll sin tyska självstyrelse och sin balttyska karaktär"; dens. (1995) s. 148 f. Kursiv här. Jfr även t.ex. s. 43, där Naber i stället använder uttrycken "integration" och "unifiering".

99. Jfr t.ex. Naber (1995) s. 41 med s. 49, 54 n. 53 och s. 56. På sistnämnda ställe talar Naber dock om de "baltiska provinserna", vilket enligt hans egen definition avser Estland och Livland, s.st., s. 9.

100. Naber (1995) s. 129–132, cit. s. 129.

101. Naber (1995) s. 106 f., se även s. 149.

102. Stellan Dahlgren, "Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reiches", i Aleksander Loit & Helmut Piirimäe (red.), *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (Sthlm 1993) s. 19. Detta är samma källställe som Naber hänvisar till, dock utan att uppmärksamma denna förändring.

stift.[103] Denna undran hade varit överflödig om uppfattningen om Ingermanland som en inkorporerad provins varit helt accepterad.

Frågan om invånarna i det, enligt Naber, "inkorporerade Ingermanland" sände representanter till riksdagen har inte besvarats tillfredsställande av honom eller andra forskare. Ämnet kräver viss utredning för bedömandet av provinsens position.

Att de svenska adelsprivilegierna, med därav åtföljande riksdagsrepresentation, infördes fick endast betydelse för de svenska adelsmän som kom att äga gods i provinsen.[104] Nils Ahnlund säger, att "Kexholms län" i allmänhet negligerades vid riksdagskallelserna, men att dess prästerskap från 1644 deltog i valet av representanter från Viborgs stift. 1654 utsågs rentav en av deras egna. Ursprungligen hade staden Narva sorterat under Revals stift, medan resten av provinsen Ingermanland var underställd Viborg. 1641, året innan det gemensamma generalguvernementet bildades, blev emellertid Ingermanland ett eget stift under en superintendent med säte i Narva. Om Ahnlunds uppgift är riktig synes den därför endast kunna avse Kexholm men ej Ingermanland.[105] Ludvig Mårtensson, som upprättat en förteckning över 1600-talets riksdagsbönder, upptar för år 1625 en allmogerepresentant från Karelen med namnet Tyta Kyriloff, vilket onekligen har en rysk klang. Frågan är dock om Karelen skall räknas till Ingermanland. Naber säger att Ingermanland mellan 1629 och 1642 var förenat med Livland och Karelen, men enligt 1634 års regeringsform skall "Landzhöffdingen i Carelen" styra över Viborgs, Nyslotts och Kymmenegårds län, dock ej Ingermanland. Nils Ahnlund anger att den ingermanländska allmogen skall ha varit företrädd vid 1650 års riksdag, men några sådana representanter kan ej återfinnas i de bevarade förteckningarna. I Riksarkivets och Kungliga bibliotekets exemplar av Mårtenssons register finns dock ett maskinskrivet tillägg av författaren som för detta år upptar tre karelska bönder, däribland en Simon Sinkin och en Åkian Neuffoe. Att dessa skulle vara ingermanlänningar är möjligt, men förefaller inte troligt.[106] De bevarade pro-

103. Isberg (1973) s. 91; Naber (1995) s. 125.

104. Om adelsprivegier, jfr t.ex. Öhlander (1898) s. 49.

105. Ahnlund (1933) s. 386; Isberg (1973) kap. III; Kyösti Väänänen, *Herdaminne för Ingermanland*, 1 (Helsingfors 1987) s. 17. Naber (1995) diskuterar frågan om riksdagsrepresentation på s. 49, utan att ge något svar.

106. Mårtensson (1950) s. 35, KB:s och RA:s ex. med maskinskriven bilaga; Naber (1995) s. 42; Stiernman, 2 (1729) s. 902; Ahnlund (1933) s. 386. Ingermanland indelades i pogoster i stället för den i Sverige och Finland vanliga socken- och häradsindelningen. Pogoster, lutherska kyrkor och kapell har identifierats genom kartbilagan i Väänänen (1987) som sedan jämförts med hemortsuppgifterna i Mårtensson.

tokollen från borgarståndet uppvisar inget deltagande av de ingermanländska städerna. De saknas också i de samtida förteckningarna över sessionsordningen under riksdagarna.[107]

En vanlig princip var att provinsundersåtarna sände representanter till kröningsriksdagar och vid kungliga dödsfall. Men detta innebar endast att de närvarade vid den allmänna hyllning som vid dylika tillfällen framställdes av samtliga underlydande provinser. Det betyder inte att de deltog i de riksdagssammanträden som samtidigt ägde rum mellan de svenska och finska ständerna.

Nils Gyllenstolpes redan anförda citat från 1697 (ovan s. 48) säger ju å ena sidan att "Estland, Lijfland är incorporerat; Ingermanland kommer til rikzdagar med" vilket skulle besvara frågan om riksdagsrepresentationen, men antyder å andra sidan också att detta inte automatiskt följer på inkorporering. Detta förstås även av Kungl. Maj:ts svar på borgerskapets i Narva underdåniga anhållan 1673, "att dhe som ähr födde utj Kongl: M:tz incorporerade provincier, måtte declareras för Swänska" vilken begäran finnes "skiählig [...] declarerandes dee Personer för Swänska, som dhe och ähre, hwilcke dher å orthen födde ähre".[108]

Detta senare kan anses strida mot definitionen av svensk nationalitet utifrån språkliga kriterier, men deklarationen villkoras i en förklaring elva år senare. Karl XI beslutade då att tyskar endast fick uppta hälften av magistratens platser, men att de som i 30, 40 eller 100 år varit svenske konungens undersåtar måste betraktas som infödda svenskar. De hade nämligen, sades det, uppfostrats i svenska språket och enligt svenska sedvanor. En förutsättning var dock att de hade tillgodogjort sig denna uppfostran.[109]

Mot bakgrund av ovanstående utredning kan konstateras, att det i samtiden inte verkar ha funnits någon fullständig enighet i innebörden av begreppet inkorporering. Jerker Roséns exempel, att se en klar "grundprincip" i den samtida användningen av begreppet inkorporering, bör följas med någon försiktighet då flera belägg som bryter det av honom uppställda mönstret går att finna. Liksom när det gäller många andra begrepp som användes av de samtida aktörerna förefaller det rimligast att utifrån en ungefärlig grundbetydelse göra en bestämning i varje enskilt fall. Ingenting tyder heller på att Ingermanland sände ordinarie representanter till riksmötena och området behöll i det avse-

107. *Borgarståndets riksdagsprotokoll före frihetstiden* (1933). Städernas rang- och arbetsordningar samt förteckning över de olika utsända återfinns på s. 325–413. Jfr dock nedan s. 99.

108. Cit. efter Naber (1995) s. 110.

109. Naber (1995) s. 133, jfr s. 136 f. och 139 f.

endet sin ursprungliga provinsstatus. Statsmaktens strävan var däremot att på olika vägar skapa en närmare förbindelse mellan provins och moderland.

Religionsproblematiken hade redan från övertagandet av Ingermanland 1617 sysselsatt den svenska statsmakten. Den första fråga som behövde utredas var huruvida de ortodoxa trosbekännarna över huvud taget kunde betraktas som kristna. Många lärda män i Uppsala penetrerade detta problemkomplex för att slutligen avge ett positivt svar. Jämfört med katolikerna, menade en av dem, stod de ortodoxas religionsutövning närmare den augsburgska bekännelsen, och de förra hade man ju om än motvilligt måst erkänna för kristna.[110] Bland annat med detta underlag kunde kronan under Gustav II Adolf och en tid framöver förhålla sig avvaktande i religionsfrågan.

Under Karl XI:s förmyndarregering började man allmänt inta en hårdare attityd gentemot främmande trosbekännare i riket, men någon egentlig konversionspolitik kom inte att drivas i Ingermanland förrän från 1680-talets början. Syftet uttrycktes klart av superintendenten Johannes Gezelius: "in sacris moste det begynnas att implanta i de Provincierne den rätte Swänska Kärleken".[111]

Om man tidigare ställt frågan huruvida de ortodoxa kunde betraktas som kristna, fästes intresset nu på vilka som skulle betraktas som ortodoxa respektive lutheraner. Därvid kom nationalitetsfrågan att bli av stor betydelse.[112] De svenska myndigheternas uppfattning gick ut på att ingrerna, voterna och de finsktalande provinsborna hade ett västgermanskt ursprung och att de därför var lutheraner. Deras västliga ursprung försökte man bevisa genom geografiska, folkpsykologiska, språkliga och historiska exempel. De sistnämnda hämtades bland annat från Olof Rudbecks *Atlantica*.[113] De rysktalande undersåtarna betraktades däremot som ortodoxa och garanterades därmed enligt fredsfördragen sin fria religionsutövning. Emellertid fanns det många ortodoxa trosbekännare även bland de icke rysktalande och dessa måste alltså återföras till den rätta tron. I titeln på Alvin Isbergs undersökning – "segregations- och konversionspolitik" – finner man kärnpunkten i frågan. Genom att skilja de olika nationella och religiösa grupperna från varandra menade man sig kunna minska det skadliga inflytandet från det ortodoxa prästerskapet. Härvid lades

110. Isberg (1973) s. 16–26.
111. Cit. efter Naber (1995) s. 134. Se även Isberg (1973) s. 100.
112. För det följande, se allmänt Isberg (1973) kap. VI.
113. Isberg (1973) s. 101, 103, 107 ff., 120.

särskild vikt vid språket – endast på sitt eget språk kunde man föras till den rätta saligheten. De som inte förstod ryska skulle automatiskt överföras till de lutherska församlingarna, likaså den som i en rysk familj befanns tala finska bättre än ryska. De rysktalande ortodoxa lämnades ostörda i sin religionsutövning, men deras prästerskap måste avlägga trohetsed till konungen och församlingen ålades att följa dess undervisning samt inbegripa den svenska överheten i bönerna.[114]

Glädjen över konversionspolitiken kom inte ens hos de finsktalande att bli så stor som myndigheterna hade tänkt sig. Generalguvernören lade skulden för detta på de lokala godsherrarna, vilka sades genom religionen önska behålla bönderna under det i Ryssland vanliga träldomsoket. Karl XI hade, på grund av rädslan för att allmogen skulle fly till Ryssland och provinsen avfolkas, redan från början understrukit att konversionen inte fick genomdrivas med våld eller hot. När det visade sig att dessa stadganden inte efterlevdes och sedan detta faktum uppmärksammats av tsaren som avsände protestbrev, beslutades att konversionspolitiken skulle upphöra. Detta skulle dock inte öppet proklameras, utan man skulle låta all planmässig verksamhet upphöra i tysthet.

Nationaliteten, som främst definierades utifrån språkmässiga kriterier,[115] fick även betydelse i andra sammanhang. 1673 avslogs generalguvernören Jakob Johan Taubes begäran att få anställa en tysk sekreterare. Liksom andra civiliserade nationer (Spanien och Frankrike nämndes) skulle även Sverige sköta förvaltningen på sitt eget språk, sades det. För stadsmagistraten i Narva infördes bestämmelsen att dess ledamöter till varsin halvpart skulle utgöras av svenskar respektive tyskar. Vid denna tid klargjordes också att de tyska magistratsmedlemmarna måste vara svenska undersåtar och edsvurna till konungen. Redan Gustav II Adolf hade utfärdat en förordning om att magistratens arbetsspråk skulle vara svenska. Förordningen hade inte fått någon större efterlevnad, varför Karl XI såg sig föranlåten att upprepa den. Förutom att all korrespondens från guvernementskansliet till konungen eller kollegierna måste avfattas på svenska framställdes kravet att inga andra skulle antagas vid "Advocaterne i Narfwen" än

114. Isberg (1973) s. 90, 94 ff., 113; jfr Naber (1995) s. 134. Hovpredikanten Simon Isogæus prisade senare denna politik, som han menade i vishet kunde mäta sig med kungarna Davids och Salomos handlingar; dens. (1714) s. 274 f.

115. Kari Tarkiainen menar att språket och den regionala hemvisten var de två huvudsakliga kriterierna, men den senare var inte alltid lätt att avgöra; dens., "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661", *HT* 1972, s. 517. Jfr även Nabers diskussion i dens. (1995) s. 5 f.

> the som woro Swänske, hwarigenom icke allenast alle twister och Rättegångar kunna på dhet Swänska tungomåhlet föhras och drifwas, uthan och dhe onödige och wijdlyfftige processer som Tyska Advocaterne sättia Wåre Undersåthare uthi, afskaffas, jämwähl Wåre Undersåthare till nationens heder wänias widh Wårt Swänska Tungomåhl.[116]

Av olika orsaker kom inte förordningen att efterlevas till fullo heller denna gång och den fick därför återupprepas tiotalet år senare. I ett anonymt betänkande, som tillkom under 1680-talets första hälft och vars rekommenderade åtgärder till stor del kom att följas, sägs att om Narva skall "wara een Swänsk Stadh, och Nationen intet förachtat" måste den svenska kyrkan och skolan i staden underhållas. Till detta är det enda och rätta medlet, att Gustav Adolfs resolutioner "som seder mehro af wår nu Regerande nådigste Konung förnyiat och Confirmerat är, som lyda, at halfva Rådet med Secret:[erare] skole wara Swenska män, och der föras ett Swenskt protocol, blifua stelde i execution".[117] Vid skolorna i Narva skulle från samma tid även de tyska barnen få svenskundervisning.

Hänvisning till äldre förordningar gjordes samtidigt av den nytillträdde generalguvernören Göran Sperling i ett närliggande ärende. Eftersom Karl XI:s företrädare på tronen hade ställt Sveriges lag, stadgar och beslut som ett fundament i provinsen så borde "när i Rijket några ordningar stadgas" dessa, "till styrkiande af uniformiteten", även publiceras i Ingermanland. I samma brev föreslås den förändring som redan omnämnts, att provinsen Ingermanland borde överföras från Dorpats till Åbo hovrätt. Omorganisationen motiverades med att provinsen till största delen befolkades av svenskar och finnar. Dessa skulle med större förtroende kunna driva sina frågor i Åbo, där ledamöterna utgjordes av "infödde Swenske eller Finnar" och där det enbart dömdes efter Sveriges lagar och förordningar, än vid en tysk domstol (så kallad med hänsyn till språket) där man dessutom på livländskt manér följde den romerska rätten. På så sätt "Hedras och Nationen" då den inte behöver anpassa sig efter tyskarna, som sägs utgöra en minoritet av provinsens undersåtar. Generalguvernörens uppfattning var att den nya ordningen skulle "styrkia alt dhet som Swenskt ähr, både Personer, seeder och Språåk".[118] Något senare sade Sperling, att besvärsrättens överflyttning skulle minska inflytandet av "dhe tyske osee-

116. Kungl. Maj:t till generalguvernören i Ingermanland, 8/9 1673, RR, RA; Naber (1995) s. 36, 42 ff., 105 ff.

117. Naber (1995) s. 122 f.

118. Göran Sperling till Kungl. Maj:t, 20/12 1683, Livonica II, vol. 186, RA. Se även Naber (1995) s. 129.

derna" och underlätta för "wår Swänske Nation att roota sigg bettre in här i orten".[119]

Den nye generalguvernör som hade föreslagit dessa åtgärder och vilken det främst ålåg att genomföra dem hade åren 1677–79 varit guvernör i Skåne och kan därför förväntas ha haft en viss vana av försvenskningsarbete. Rosén anger Sperling som en av de närmast inblandade när det kom till uniformitetens införade efter freden i Lund, och Naber menar att dennes avoga inställning mot tyskarna i Ingermanland kan ha funnit näring i den livländska adelns samtidiga opposition mot kronan. Sperling hade redan strax efter ankomsten till sitt nya guvernement i brev till kungen uttryckt förhoppningen, att han i Narva skulle kunna "introducera och styrkia både Swenske språket och Seeder".[120] Liknande propåer framfördes några år senare i Livland efter att oppositionen där hade tystats och de lokala självstyrelseorganens makt hade förintats.

Livland och Estland

Staden Reval med tre estniska landskap hade 1561 frivilligt lagt sig under den svenska kronan. Ytterligare delar fogades sedan hit, och med Livlands erövring på 1620-talet och Ösels ackvisition 1645 fick Sveriges Östersjöprovinser sin slutliga omfattning.

De båda provinserna Livland och Estland hade likartade styresformer med varsin omväxlande guvernör eller generalguvernör som verkade som Kungl. Maj:ts ställföreträdare i provinsen. Vid sin sida hade de lantdagar bestående av det lokala ridderskapet och adeln. Lantdagen i Estland sammankallades vart tredje år, från mitten av 1600-talet varje år. Den hade att besluta om provinsens bevillningar och styrde över alla lokala beslut. Det yttre försvaret skulle enligt privilegiebrevet från 1561 handhavas av den svenska kronan. Enligt en resolution av 1662 skulle alla lantdagsbeslut stadfästas av guvernören eller, efter 1673, generalguvernören. Lantrådets medlemmar utsågs på livstid genom kooptation och fick endast uppta adelsmän som innehade sina gods enligt den lokala, så kallade harrisk-wieriska rätten som tillförsäkrade innehavaren en nästintill obegränsad disposition.[121] Detta inskränkte naturligtvis möjligheterna för de svenska adelsmän som ägde gods i provinsen att vinna insteg i organet. Det formella hindret härvidlag upphävdes dock från 1651. Lantrådet sam-

119. Naber (1995) s. 129, 132, cit. s. 130.

120. Rosén (1966) s. 150 f.; Naber (1995) s. 123, 126 ff., 135, cit. s. 128. Språkbestämmelserna och annat dithörande utreds grundligt av Naber, s. 105–141.

121. Aleksander Loit, *Kampen om feodalräntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710* (Uppsala 1975) s. 44 f.

manträdde med den svenske guvernören som ordförande och fungerade dels som rättslig överinstans, dels som rådgivande organ åt guvernören.[122] I och med att provinsen Estland hade givit sig under den svenska kronan genom fördrag, *per pacta*, och inte genom erövring, kringskars möjligheterna att förändra dess statsrättsliga förhållanden. Kronans åtgärder för att knyta provinsen närmare till sig blev därför aldrig lika långtående här som i andra provinser, om man undantar de tyska.[123]

Lantdagen i Livland var en gammal organisation som hade existerat redan under det polska styret och ordenstiden dessförinnan. Dess arbetsformer kom att regleras genom en lantdagsförordning 1647.[124] Lantdagen verkade främst som motpart till Kungl. Maj:t i bevillningsfrågor, men hade även ett visst inflytande i justitie- och politiärenden. Lantdagen nominerade också de kandidater till lantrådet som sedan utsågs av generalguvernören. Lantrådet inrättades 1643 på begäran av det livländska ridderskapet. Det är tydligt att man från den svenska regeringens sida helst önskade se att lantrådet skulle bli ett kontrollerande och förmedlande organ mellan centralmakten och provinsadeln. Dess viktigaste uppgifter skulle vara (1) att "dem General-Gouverneuren treulich an die Hand gehen", (2) att tillsammans med kronans betjänter befordra rusttjänsten och bilägga därvid uppkomna tvister, samt (3) att avhöra besvär från sina respektive kretsar och redogöra för dem vid de konventsdagar som inkallades efter Kungl. Maj:ts gottfinnande.[125] När lantrådets inrättande diskuterades i riksrådet uttryckte kanslern Axel Oxenstierna farhågan, att de "kunne controllera oss".[126] Sådana försök till styrning sade man sig redan ha märkt från motsvarande institution i Estland, och erfarenheten i Livland blev sedermera den man befarat. I ett försök att på förhand minimera denna risk bestämdes det att hälften av lantrådets ledamöter (ursprungligen sex stycken;

122. Loit (1975) s. 58 f.; Emil Hildebrand, *Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar* (Sthlm 1896) s. 208.

123. Loit (1975) s. 42; Rosén (1966) s. 126–134, 137.

124. Lantdagsförordningen publicerad av Gustav Johann von Buddenbrock i *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landtrecht enthalten, kritisch bearbeitet*, 2:I (Riga 1821) s. 208–212. För styret i Livland, se Emil Hildebrand (1896) s. 207–210, och Anna Christina Meurling, "Lantdag och lanträd i Livland", *Svio-Estonica*, XVIII, ny följd 9 (Lund 1967).

125. Lantrådsförordningen av den 4/7 1643, i *Sammlung der Gesetze*, 2:I (1821) cit. fr. art. 1, s. 181. Förordningen utgör egentligen en resolution på de förslag som framställdes inför riksrådet av en livländsk adelsdeputation den 8/6 s.å., och som diskuterades i rådet den 14; *SRP*, X. 1643, 1644 (1905) s. 184 f., 193–195. Se även Meurling (1967) s. 34 f.

126. *SRP*, X. 1643, 1644 (1905) s. 194; Rosén (1966) s. 137; jfr Sven Lundkvist, "The experience of empire: Sweden as a great power", i Michael Roberts (red.), *Sweden's age of greatness 1632–1718* (London & Basingstoke 1973) s. 41.

1648 utökat till tolv) skulle utgöras av svenskar. Bestämmelsen kom emellertid aldrig att efterlevas.[127]

Från 1660-talet började det livländska ridderskapet att med ökad kraft agera för att kapa åt sig ett större inflytande i styret av provinsen. Generalguvernören klagade ofta över att ridderskapet i gemen och lantrådet i synnerhet lade sig i statssaker och justitieärenden. 1660 ansökte den livländska adeln om att bli upptagen på det svenska riddarhuset och därmed få svensk riksdagsrepresentation. Livländarna visade däremot ingen vilja att samtidigt avstå från några särrättigheter till följd av en inkorporering. Exempelvis ville de att alla riksdagsfrågor som rörde Livland även skulle diskuteras i lantdagen och att beslutanderätten skulle ligga där. Bland annat av detta skäl, och senare med hänvisning till att det uppkomna problemet med de nyligen erövrade danska provinsernas framtida ställning först måste finna sin lösning, avslog regeringen i Stockholm deras begäran.[128] Så mycket mera hände inte med Livlands statsrättsliga ställning före Karl XI:s enväldesperiod, då en grundläggande omdaning började genomföras.

Tanken att helt förinta de livländska självstyrelseorganen fanns åtminstone från 1688 och initiativet kom, enligt Alvin Isberg som grundligt studerat denna fråga, ursprungligen från generalguvernören, Jakob Johan Hastfer. 1694 infördes en ny regeringsform i Livland som avskaffade lantrådsinstitutionen och genom vilken lantdagen, med Isbergs ord, "degraderades till ett inregistreringsinstitut för kungliga skatteförordningar".[129] Resultatet av Karl XI:s aktioner i provinsen blev enväldets införande och med endast någon hårdragning kan sägas att lantdagens funktioner kom att motsvara den ställning riksdagen hade i det karolinska enväldets Sverige.[130]

127. Meurling (1967) s. 35 ff., 40 f.

128. Meurling (1967) s. 45–49; Rosén (1966) s. 135 ff.; Isberg (1953) s. 287 f.

129. Isberg (1953) s. 54, 68, 109, 289.

130. Åsa Karlsson har resonerat kring det svenska enväldets natur och menar, att Karl XII agerade på ett sätt som kan tyda på att han inte ens godkände riksdagens bevillningsrätt och som absolut monark uppträdde han även i övrigt med föga respekt för riksdagens sedvanliga rättigheter. Detta självsvåldiga handlande från konungamaktens sida hade grundlagts redan av Karl XI vid riksdagen 1680 och uttrycktes klart i lagkommissionens förslag till konungabalk 1696. Konungens skyldighet att rådfråga riksdagen vid kontributioner upphörde också i praktiken med suveränitetsförklaringen 1693, alltså året innan den nya livländska grundlagen infördes. Slutpunkten på denna utveckling blev som Karlsson sammanfattningsvis säger, att "överlåtandet av bevillningsrätten till kungen [1712] innebar att ständerna förlorade kontrollen över både *när* och *hur* kontributionen uttogs"; Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713* (Uppsala 1994) s. 103 ff., cit. s. 105. Jfr även s. 126 f. och 130 f. Se också Gösta Hasselberg, "De karolinska kungabalksförslagen och konungens makt över beskattningen", *KFÅ* 1943.

Förutsättningen för den nya hårdare linjen i Livland hade varit reduktionens genomförande. När fem sjättedelar av adelsjorden indragits till kronan hade kungen fått ett verksamt medel att krossa provinsadelns motstånd.[131] Många av de påföljande politiska reformerna blev ofullgångna och med det stora nordiska krigets utbrott upphörde alla möjligheter till planens fullföljande. Mycket i de steg som hann vidtagas tyder dock på att slutmålet här liksom i Skåne var en fullständig inkorporering med Sverige. Vägen till detta måls realiserande – avskaffandet av lantdagen och alla särskilda institutioner – hade i förstone stått på dagordningen men efter hand strukits. Exakt när denna plan övergavs av kungen och regeringen går inte att avgöra utifrån det bevarade källmaterialet, men man bör komma ihåg – som redan påpekats i avsnittet om Skånelandskapen – att Sverige under 1690-talet satt tryggt i provinsen och det fanns ännu ingen anledning att forcera den utveckling som man ansåg skulle komma av sig själv.[132] Presidenten Bengt Oxenstierna hade uttryckt denna tanke i kanslikollegiet, på tal om hur tydligt man skulle avslöja sina syften i ingressen till provinsens nya regeringsform:

> När man effter handen och insensiblement kan komma till dät måhlet som man sigh hafwer föresatt, synes dät wara bäst, uthi sådane saaker, och widh slijka occasioner. Dät som man will hafwa fram, dät kan låta giöra sigh, män man behöfwer eij seija, at dät skall skie.[133]

Kommentarer av detta slag återkommer upprepade gånger i kollegie- och rådsprotokollen och man kan i de slutna diskussionerna ana ett ränkspel där målsättningen klart framstod för medlemmarna, men där också oron för reaktionerna i provinsen manade till en viss återhållsamhet eller försiktighet i tonfallet.

Karl XI:s första steg mot en harmoniering av lagstiftningen hade tagits med den nya kyrkolagen av 1686. Det uttalade syftet med denna hade alltifrån början varit att den skulle införas över hela riket och i provinserna.[134] Redan 1634

131. Av det totala livländska godsbeståndet hade år 1680 endast 1,25 % varit i kronans ägo. En stor del av jorden innehades av den svenska högadeln; 1655 uppges andelen till 45 % av totalbeståndet; Isberg (1953) s. 4, 12; Rosén (1966) s. 154.

132. Alvin Isberg (1953) har noggrant utrett alla turer kring tillkomsten av den nya regeringsformen; se särsk. kap. XIV: "Livlands självstyrelse förintas". Jfr även Rosén (1966) s. 154.

133. Kanslikollegiums protokoll, 9/1 1695, A II a, vol. 13, RA.

134. Göran Inger menar att arbetet med kyrkolagen forcerades för att förhindra att de nya kyrkobestämmelserna i Kristian V:s *Danske Lov* från 1683 skulle komma till användning i Skåne; dens., "Den svenska kyrkolagen 300 år", *Kyrkohistorisk årsskrift* (*KHÅ*) 1986, s. 18. Se även Naber (1995) s. 125.

års regeringsforms första paragraf hade ju nämligen uttryckt, att "enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundvalen till ett lofligit, samdrächtigt och varachtigt regemente".[135] Kyrkolagen trycktes på tyska 1689 och i juni följande år meddelade Karl XI Hastfer samtidigt med att han översände 150 exemplar, att den nya kyrkoordningen skulle efterlevas i Livland. Den hade då varit gällande i Ingermanland i nära två år.[136]

Inom det livländska överkonsistoriet accepterades beslutet utan större opposition efter att man fått infört några undantagsbestämmelser. Adeln protesterade däremot vilt och hävdade att alla nya provinslagar först måste godkännas av lantdagen. Karl XI:s svar blev att det var "intet någon provinsiallag utan en allmän ordning, som i hela Kungl. Maj:ts rike och dess underliggande provinser borde lända hvar och en till rättelse och efterlefnad i kyrkoväsendet".[137] I den nya livländska regeringsformen från 1694 angavs den svenska kyrkolagen som enda ecklesiastiskt rättesnöre, och alla undantagsbestämmelser avskaffades påföljande år.

För att ytterligare befrämja ortodoxin bestämdes att en rad kyrkliga skrifter skulle översättas till lettiska och de två större estniska dialekterna. I första hand var det fråga om Nya Testamentet, men även fullständiga bibelöversättningar, katekeser och andra liturgiska skrifter utgavs från 1685 och framåt. Vidare var det ett klart uttalat önskemål att allmogen skulle få höra predikan på sitt eget språk i stället för på tyska.

Kungl. Maj:t hade redan efter reduktionen fått nya utvägar att tillsätta behagliga präster eftersom den övervägande majoriteten av socknarna hade blivit regala.[138] Man hade från regeringens sida uttryckt missnöje över att en så

135. Äldre liknande formuleringar återfinns i Norrköpings arvförening 1604; Stiernman, 1 (1728) s. 575. Se även § 1 i RF 1660, 1719 och 1720; Stiernman, 2 (1729) s. 1342 ff.; dens., 3 (1733) s. 1283 och 2314. Se även Rosén (1966) s. 132; Samuel Clason, "Studier i 1600-talets svenska statsrätt. Johannes Loccenius och hans lära om rikets 'fundamentallagar'", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1901, s. 185 f.; Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst* (Uppsala 1999) s. 45–52. Principen har i själva verket varit fundamental i den kristna världens historia och återgår i grunden på första budordet; jfr Jan Arvid Hellström, *Vägar till Sveriges kristnande* (Sthlm 1996) s. 199 ff.

136. Isberg (1973) s. 121 f.

137. Fredrik Westling, "Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710", *KHÅ* 1901, s. 60–65, cit. s. 65. Jfr *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, [...] åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera*, tryckt i Stockholm, (cit. *Kyrkolagen 1686*) kap. 1, §§ I, III och VII. Stadfästelsen i slutet av lagen säger, att lagen skall efterlevas av "alle Wåre trogne Undersåtare, och the som i Wårt Rijke boo och byggia", s.st., s. 213. Se även *Sammlung der Gesetze*, 2:II (1821) s. 1596 ff. n. 1.

138. Minst 103 av omkring 120 församlingar var regala under de sista åren av den svenska tiden; Westling, *KHÅ* 1901, s. 71.

stor del av det livländska prästerskapet utgjordes av inflyttade tyskar. Dels försvårade det allmogens möjligheter att ta del av predikan och dels var man rädd för att den vägen få in präster med kätterska åsikter. I kanslikollegiet frågade Bengt Oxenstierna om inte svenskar i första hand borde komma i fråga vid tillsättningar av vakanta pastorat. Hastfer menade dock att

> dät wore wähl at hädaneffter på Landzens inwåhnares barn l:där dee äre skickellige:l först måtte giöras reflexion widh sådane öpningar, och sedan på Swenska. Effter man nu haf:er een Academia i Landet, kunna då Föräldrarna, när dee sådant see, tillhålla sijne barn till Theologiske studier och ungdomen så mycket mehra upmuntras at förskaffa sigh därutinnan godh kundskap och capacitet.

Oxenstierna invände då, att svenskar åtminstone borde antagas "där eij några capable subjecta af Landzens barn finnas: män iagh weet eij om dät behöfwas [d.v.s.: det är ej lämpligt] at slijkt insettias uthi een sådan public Skrifft och Förordning". I diskussionen fastnade man slutligen för Nils Gyllenstolpes förslag:

> Dät lärer wara bäst at man så settier, widh Gäldens besettiande bör man för all ting haf:a sitt afseende på Landzens Inwåhnares Barn, samt Kl: M:tz Undersåtare som kunna pröfwas wara därtill capable och skickelige, då nämbnas hwarken Swenske, Pommrer eller andra.[139]

Bestämmelsen verkar inte ha fått någon ögonblicklig effekt, då en propå av samma innebörd återkommer några år senare i ett memorial från Erik Dahlbergh, där denne som nytillträdd generalguvernör påpekar de åtgärder som omedelbart är av nöden i provinsen.[140]

Historikern Stellan Dahlgren har när han behandlat integrationspolitiken under slutet av 1600-talet menat att det kulturella samförståndet i de högre samhällsskikten varit stort. Adeln i riket och provinserna delade en gemensam kultur, säger han, de bekände sig till den protestantiska religionen och de kunde kommunicera med varandra på framför allt tyska. För den absoluta staten var det även viktigt att upprätthålla en grundläggande kulturell symmetri bland de lägre samhällsklasserna. Dahlgren talar – med ett uttryck lånat från den tyske historikern Gerhard Oestreich – om fundamentaldisciplinering. Det var i detta avseende som religionen hade sin stora betydelse som kontrollinstrument för centralmakten. Dahlgren säger: 'Om man önskade uppnå "fundamentaldisciplinering" av samtliga undersåtar och förverkliga en total folk-

139. Kanslikollegiums protokoll, 9/1 1695, A II a, vol. 13, RA.
140. Memorial av den 24/7 1698, i Livonica II, vol. 95, RA. Jfr Schartau, *KFÅ* 1924, s. 23 f.

uppfostran, så måste också deras eget språk användas.'[141] Förutom att bättre kunna kommunicera med allmogen – vilket inte minst var viktigt då prästerna ålagts att inpränta undersåtarnas trohetsed mot konungen – minskade man med en starkare kontroll över prästtillsättningarna också risken av att importera teologiska irrläror från kontinenten. Man får här även en förklaring till den stora vikt statsmakten lade vid folkundervisningen i både skola och kyrka.[142]

Om det viktigaste i förhållande till allmogen var att bibringa den en grundläggande, eller fundamental, disciplinering, så var kronan vad gällde de högre ståndén inställd på att ta ytterligare steg mot ökad integrering.[143] När Livlands nya regeringsform diskuterades i rådet den 20 december 1694 uttalade kungen nämligen den önskan, att den livländska adeln hädanefter i sin kommunikation med Kungl. Maj:t skulle använda sig av svenska "så att de småningom alt mehroch mere kunne wänjas wid språket". Vidare bestämdes, att det nya reglementet skulle författas på svenska och slutligen, att "alle General Gouverneurer och effter giörligheten andre Kongl: Maij:ts Män och betiänte uti sine bref och skriffter til Kongl: Maij:t" skulle begagna svenska och till den ändan också helst bruka svenska sekreterare.[144]

Kravet på svenska språkets användande återkommer kungen till flera gånger under rådsdiskussionen den 20 december och den 15 januari påföljande år, vilket antyder att det var mer än ett tillfälligt infall från hans sida. Vad som fick honom att uppge kravet har dock ej gått att utröna – om detta nämns nämligen ingenting i den utfärdade regeringsformen. Det är tänkbart men knappast troligt att denna punkt ytterligare framhålls i den instruktion som avfattades av Kungl. Maj:t till Hastfer. I denna får han order att efter sitt återvändande sammankalla lantdagen och inför adeln läsa upp den nya förordningen. Han skall då också noga betona att nyordningen tillkommit på grund av adelsmännens tidigare uppstudsighet och för att de hädanefter inte skall sätta sig upp mot sin rätta överhet.[145]

141. "Wollte man, daß die 'Fundamentaldisziplinierung' alle Untertanen erreichte, um die totale Volkserziehung zu verwirklichen, so mußte auch ihre eigene Sprache benutzt werden"; Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 22 f., cit. s. 24.

142. För detta, se t.ex. Greta Wieselgren, "Johann Fischer och kulturpolitiken i Livland under Karl XI", *KFÅ* 1986; Westling, *KHÅ* 1901, s. 71 ff., 81; Schartau, *KFÅ* 1924, s. 22 ff., 47.

143. Jfr Naber (1995) s. 145 f.

144. Rådsprotokoll, 20/12 1694, vol. 91 a, RA. Se också diskussionen den 15/1 1695, s.st. Se även Isberg (1953) s. 289. I Livonica II, vol. 167 a, RA, finns generalguvernementets ämbetseder till Karl XII i behåll, av vilka sekreterarens jämte kanslisternas och kopistens är avfattade på svenska, medan somliga andra ämbetsmän skrivit sina på tyska.

145. Isberg säger att denna förordning utfärdats den 9/1 1695 och skall återfinnas i riksregistraturet för denna dag; dens. (1953) s. 289. Detta brev har ej kunnat påträffas efter genomgång av RR för måna-

Det var, som redan framgått, inte första gången de svenska språkkraven hade uppträtt i Östersjöprovinserna, vilket ytterligare understryker att det inte var fråga om ett sporadiskt påfund av Karl XI. Argumenten var desamma redan 1615 då Gustav II Adolf för rådet i Narva, som "med rätte ähr en Swensk Stadh", föreskrev att de förutom att följa svenska lagar och förordningar skulle

> her effter alle Saker, Domar och Breef som för Rätten handladhe, gifne och giorde blifwe, anteckne, författe och skrifwe på Swenska: Jemwäll och, när de H.K.M. sielff om några Sacker tillskrifwe, och icke på Tyske, På dedh att dhe Swenske Tungomåledh hoos dhem må komma uthi Bruck, och dee sigh desto bättre opå Swenske Saaker, Lagh och Rätt skule kunne förstå.[146]

Om motsvarande förordningar utfärdats så tidigt även i Livland eller i några andra provinser har ej efterforskats, men Naber anför utan närmare precisering en rad exempel på språkförordningar från såväl Ingermanland som Estland och Livland mellan åren 1621 och 1646.[147]

Mellan den 2 och den 25 oktober 1695 avhölls den lantdag där den nya livländska regeringsformen kungjordes och Hastfer kunde meddela hemmaregeringen att allt avlöpt utan komplikationer.[148] Med detta var det första betydande steget mot en fullständig inkorporation av provinsen vidtaget. Arbetet på att införa svenska lagar, ordna rättegångs- och kyrkoväsendet efter svenskt mönster samt att förbättra undervisningen för allmogen fortskred ännu då det stora nordiska kriget bröt ut år 1700.[149]

De tyska besittningarna

Pommern och Bremen-Verden

Alla Sveriges besittningar i Tyskland hade tillkommit genom den westfaliska freden 1648. Dessa provinsers ställning såg helt annorlunda ut än de baltiska,

derna januari och februari och Registratur i utrikesärenden, 9/1 1695, C I, Utrikesexpeditionens registratur, RA. Ej heller i diariet över RR kan något sådant identifieras under första halvåret 1695. Livonica II, vol. 328–329, RA, inkomna skrivelser till Livlands generalguvernörer, innehåller inga brev från Kungl. Maj:t. En instruktion till Hastfer diskuteras dock i rådet såväl den 15 som 26 januari. Någon diskussion om språkfrågan förs inte där i samband med detta brevs behandlande.

146. Cit. efter Naber (1995) s. 36.

147. Naber (1995) s. 44.

148. Rådprotokoll, 29/11 1695, vol. 91 a, RA.

149. Jerker Rosén, *Det karolinska skedet* (Lund 1963) s. 234 f. Se även *Förarbetena till Sveriges rikes lag*, I (1900) s. 4.

eftersom de var beroende av en annan furstemakt. "Uthi senare tider", hette det i början av 1700-talet, "äre åtskillige andra Landskaper under Sveriges Konung och Crono komne, där ibland det, som innehafwes i Tyskland, ärkännes som ett Lähn af Keysaren och det Tyske Rijket".[150] Den svenske konungen utnyttjade sina tyska provinser som en del av det Tysk-romerska riket. Detta förhållande illustreras till exempel av att de tyska till skillnad från de baltiska provinserna i samtida kartblad över det svenska väldet sällan är medtagna. Så är fallet, vilket framgår av påskriften, i lantmäteridirektören Carl Gripenhielms "geographiske carta öfwer heela Swea och Giöta rijke samt storfurstendömmet Finland, Lijfland, Est- och Ingermanland" från 1688, som bevaras i Kungliga biblioteket. Gripenhielms handritade blad var den första rikskarta som nyritats sedan Anders Bures från 1626, och är "med all möijelig flijt och förmedelst ett heelt åhrs arbete tillsammans dragen utaf dee lantcort, som denne tijden uthi Kongl. lantmäterij contoiret på Stockholms slått finnas". Bladet representerar det yppersta i samtidens svenska kartografi, men kom av militära skäl aldrig att mångfaldigas.[151] Ett annat exempel kan hämtas från skrytverket *Suecia antiqua et hodierna*, vilket inte minst syftade till att för en internationell publik visa upp allt av kulturellt värde som fanns inom den svenska stormaktens gränser. Med undantag av Skottorps slott i Halland, ett fåtal stadspanoramor (bl.a. det nyanlagda Karlskrona) samt några fästningar i Finland, Halland och Bohuslän är samtliga vyer hämtade inom Svea- och Götalands gamla gränser. Även de nya landskapens vapensköldar avbildas, dock ej provinsernas. Gränslinjerna på den karta – "nova et accurata" – som skall utvisa det svenska väldets utsträckning omfattar tydligt de baltiska besittningarna, medan de tyska provinserna inte är till fullo avbildade, än mindre särskilt utmärkta (Bild 1).[152] I de fall några svenska områden i Tyskland över huvud taget skymtar på kartorna är de vanligen inte utmärkta med gränslinjer eller kommentarer som anger deras svenska tillhörighet. Förhållandet är det-

150. *Swerikes rijkes lands-lag [...] Nu å nyo andra gången med anmärckningar uplagd* (Sthlm 1726) s. 2, not a. Denna utgåva av Kristofers landslag, cit. *Landslagen*, är försedd med omfattande kommentarer av f.d. häradshövdingen Petter Abrahamsson och utgör en utmärkt vägledning i den snåriga djungel av lagar, förordningar och resolutioner som skymde sikten före den nya lagens utgivande 1734. Alla hänvisningar till landslagens text och anmärkningar över denna sker i det följande till nämnda utgåva.

151. Herman Richter, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800* (Uppsala 1959) s. 87 f.

152. Erik Dahlbergh, *Suecia antiqua et hodierna* (Sthlm 1715, m.fl. senare upplagor). Anledningen till att slottet Skottorp i Halland avbildats torde enbart vara att det var här som Karl XI vigdes vid Ulrika Eleonora. Övriga avbildade objekt utanför det svenska kärnlandet är Halmstad, Kungsbacka och Varbergs fästning i Halland, Marstrand, Uddevalla, Strömstad och Bohus fästning med Kungälv i Bohuslän, Viborgs stad och Tavastehus i Finland samt Kastellholm på Åland. Även Visby avbildas, men staden utgör ett gränsfall mellan gamla och nya svenska områden.

Bild 1. *"Ny och exakt karta över Norden". Erik Dahlbergh,* Suecia antiqua et hodierna *(Sthlm 1715), plansch I:6.*

samma i den geografiska litteraturen från tiden, där Livland brukar beskrivas som en svensk provins medan exempelvis Pommern behandlas som en del av kejsardömet.[153]

I statsrättsligt hänseende var förhållandet mellan den svenske konungen och de tyska besittningarna att betrakta som en personalunion, med den svenske konungen som hertig underställd kejsaren. Talande är att de av kronan proklamerade kyrkobönerna i Bremen och Verden inbegrep både kejsaren och det tyska riket jämte den svenska överheten. När Sverige 1659 hamnat i fiendskap med kejsaren uteslöts denne tillfälligt. Förbönerna omfattade även annars många rikstyska angelägenheter och exempelvis kejserliga frånfällen hugfästes alltid genom särskilda sorgehögtider.[154]

Svenska lagar hade inget inflytande i dessa provinser. Konungens tyska undersåtar hade heller ingen representation på den svenska riksdagen utan verkade helt i enlighet med sina gamla privilegier inom det tyska rikets ram. Den svenska riksdagen eller andra statsorgan hade alltså föga att säga till om vad gällde lagstiftningen i provinserna. Det enda sätt på vilket den svenska kronan kunde göra sig gällande i sin strävan efter likformighet var genom förvaltningen. I gengäld gav provinsinnehavet den svenska kronan ett visst inflytande på den tyska riksdagen där Sveriges konung i sin hertigroll var företrädd i de nedersachsiska, westfaliska och översachsiska kretsarna.[155]

Åtminstone en viktig statsrättslig förändring skedde dock med det svenska styret, nämligen att de tyska provinserna förlorade sin riksomedelbarhet. Det innebar bland annat att provinsundersåtarna förlorade appellationsrätten hos kejsaren och att den svenske konungen erhöll den högsta domsrätten i sina territorier, på villkor att han följde de tyska rikslagarna och den lokala rätten. Till den ändan inrättades en appellationsdomstol i staden Wismar, som tillsammans med den närliggande enklaven Neukloster lydde under Sverige. Tyska undersåtar fick inte kallas inför svensk domstol utan alla överklaganden från

153. Carl-Julius Anrick & Olof Thaning, "Adelig öfning och annat. Anteckningar om stormaktstidens svenska geografi", *Svenska turistföreningens årsskrift* 1950. I Eduard van Ermen & Erik van Mingroot, *Sverige och de skandinaviska länderna i gamla kartor och tryck* (Sthlm 1987) vilken, det skall betonas, dock inte är komplett på något vis, finns den äldsta angivelsen av "Pommeranie Suedoise" på ett franskt blad från 1692. Bremen-Verden syns dock inte på denna karta, som skall avbilda Skandinavien; s.st., s. 104 f. Först från mitten av 1700-talet börjar "Svenska Pommern" regelmässigt att markeras på kartorna. Detta var en benämning som knappast användes under 1600-talet.

154. Rainer Brüning, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697–1712* (Stade 1992) s. 29 f., 75, 80 f., 116 ff.

155. Beate-Christine Fiedler, "Förvaltningen av hertigdömena Bremen och Verden under svensktiden 1652–1712. Organisation och praxis", *KFÅ* 1987, s. 105; Lundkvist (1973) s. 39 f., 49 f.; Christian Naumann, *Sveriges statsförfattnings-rätt*, 1 (Sthlm 1879) s. 266 ff.

svenska besittningar i Tyskland skulle ställas till tribunalet i Wismar. Av hänsyn till kejsaren och riket kunde den svenska kronan inte ändra rättegångsordningen i någon större utsträckning, men genom att justera och jämka kompetensområden försökte man att inom de givna ramarna förändra justitieväsendet så att det skulle passa kronans intressen.[156]

Ytterligare en omständighet som understryker de tyska besittningarnas avskildhet från riket är att de följde delvis andra tullbestämmelser än de svenska och finska hamnarna. Den svenske konungen hade inte heller frihet att bestämma tulltaxorna vid provinsernas handel med andra tyska furstendömen; därvid var man bunden av det westfaliska fredsfördraget och kejserliga recesser.[157]

Liksom med de baltiska provinserna kom åtminstone delar av styresformerna att knytas närmare de svenska efter enväldets införande. I generalguvernementet Bremen-Verden gällde det, som ovan påpekats, i första hand finansförvaltningen. Redan från början hade man i den bremiska kammaren följt svenska principer, med svenska ämbetsmän och med svenskt språk. Kammaren hade dock stått under överinseende av regeringsrådet, som var ett lokalt provinsorgan med säte i Stade under generalguvernörens ordförandeskap. Verden hade en egen lantdag i staden med samma namn. Från 1680 centraliserades finansförvaltningen och kom att hamna under kammarkollegiets i Stockholm styre. Därmed upphörde i praktiken den lokala bevillningsrätten. Från 1692 skulle inte heller några domsaker rörande ekonomiska mål behandlas av tribunalet i Wismar, utan slitas av kammarkollegiet. Ansvaret för finanspolitiken i provinsen lämnades helt och hållet i generalguvernörens händer.[158]

Reduktionen kunde aldrig genomföras fullständigt i de tyska provinserna. Försök påbörjades 1655 att genomföra fjärdepartsräfsten, men de stupade

156. Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 94–105, 132 f.; Werner Buchholz, "Schwedisch-Pommern als Territorium des deutschen Reichs 1648–1806", *Zeitschrift für Neuere Rechts-Geschichte* 1990, s. 16; Emil Hildebrand (1891) s. 210 ff.; Nils Herlitz (1952) s. 90; John G. Gagliardo, *Germany under the old regime, 1600–1790* (London & New York 1991) s. 98.

157. Se t.ex. Oscar Malmström, *Nils Bielke såsom generalguvernör i Pommern 1687–1697* (Lund 1896) s. 23 f., 37 f. Christian König, *Lärdoms-öfning sjette tomen, om Swea rikes in- och utländska handel* (Sthlm 1747) s. 78 ff., redogör för Pommerns och Wismars tullbestämmelser under frihetstiden. Den tullfrihet som Sverige uppnådde i Öresund 1645 gällde inledningsvis bara Sverige, Finland och de baltiska besittningarna; "Instruction för Handels eller Commercii Collegio [...]", 23/8 1651, i *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c.*, 2 (1750) s. 670 f. Detta tycks dock ha ändrats med freden i Roskilde; Bertil Rimborg, *Magnus Durell och Danmark. Studier i information* (Göteborg 1997) s. 147 f., 155 ff., 167 f., 231 ff.

158. Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 114 ff., 133.

bland annat på de svenska riksrådens motstånd. Liksom i Östersjöprovinserna infördes aldrig indelningsverket,[159] varför man inte heller behövde godsen för soldaternas underhåll. De gods som trots allt reducerades fortsatte därför i många fall att arrenderas av de forna ägarna. I Livland och även i Estland hade utarrenderingen delvis dikterats av praktiska skäl och man hade i förstone betraktat det som en verksam metod att lindra motståndet mot reduktionen genom att inte ställa adeln utan försörjning.[160] Reduktionen blev mindre omfattande i Pommern än i Livland eller någon annan provins, då kungen menade att tyska rikets lagar och stadgar skulle gälla framför de svenska i detta fall och alla gods som hade kejserlig konfirmation skulle tills vidare lämnas i fred. Här liksom i Livland kom emellertid reduktionen att utsträckas även till försvenska donationer, men det gällde att gå varsamt fram i de fall rättigheterna garanterades av annan furstemakt och där kejsaren såsom överlänsherre i slutändan kunde inkallas av det pommerska ridderskapet att slita tvisterna.[161] Sådana hänsyn behövde man ej ta i Östersjöbesittningarna.

Den svenska kronan lade i de tyska provinserna liksom på andra håll stor vikt vid undervisningsväsendet. Genom att de forna biskopsdömena Bremen-Verden med det svenska övertagandet hamnade under världsligt styre kom dessa frågor liksom kyrkoväsendet att administreras av statsmakten. Någon möjlighet att införa den nya kyrkolagen fanns inte; däremot ordnade man kyrkostyret under ett konsistorium där de världsliga företrädarna hade majoritet och betonade i övrigt giltigheten av den augsburgska bekännelsen, som ju var grunden för den under världslig kontroll ställda kyrkan. Religionen i sig utgjorde inget problem då de tyska provinserna var lutherskt-protestantiska ända sedan reformationen. De fåtaliga bekännarna till de reformerta och katolska lärorna fick också behålla sina präster i Bremen-Verden.[162]

159. Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 18 f. Dahlgren refererar i not 8 till detta avsnitt Sigurd Schartaus uppgift, att det varit Erik Dahlberghs avsikt som generalguvernör att införa indelningsverket i Livland. I det memorial som uppgiften hämtats från nämns dock endast uppsättandet av en "landtmilitie" och ett "Regemente af 1000 Dragoner" i gränstrakterna, vilket ingalunda behöver vara detsamma som indelta regementen; se Erik Dahlberghs memorial 24/7 1698, Livonica II, vol. 95, RA. Fredrik Ferdinand Carlson uppger att den livländska adeln godtog att upprätthålla ett visst antal ryttarboställen på sina gods; dens., *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset*, 4 (Sthlm 1875) s. 232. Om förhållandena i Estland, se Loit (1975) s. 260–264.

160. Loit (1975) s. 258–264; Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 126 ff.; Oscar Malmström (1896) s. 132, 144, 150; Isberg (1953) s. 74–81, jfr även s. 83 f.

161. Oscar Malmström (1896) s. 131 ff., 140 f., 144 f.; Christian Naumann (1879) s. 267; Rosén (1963) s. 204; *Sveriges historia till våra dagar*, utgiven av Emil Hildebrand & Ludvig Stavenow. Åttonde delen. Karl XI och Karl XII av Rudolf Fåhræus (Sthlm 1923) s. 240–247.

162. Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 118 ff., 134 f. Se även Brüning (1992) s. 14 ff.

Till generalguvernementet Bremen hörde två små amt, Wildeshausen och det med Verden sammanhängande Thedinghausen, som kan nämnas helt kort. Det senare överlämnades redan vid freden i Celle 1679 till huset Braunschweig-Lüneburg. Det förra förlänades genast efter westfaliska freden åt den grevliga ätten Wasaborg, dock under det att trohetsed till kronan Sverige avlades i oktober 1651. Efter kortare strider pantsattes området till den katolske furstbiskopen av Münster 1679. Amtet återlöstes tjugo år senare och ett viktigt motiv var att beskydda dess evangeliska trosbekännare. Efter återlämningen utvisades de katolska prästerna och undersåtarna avlade förnyad trohetsed till Sveriges konung. Detta förhållande blev emellertid kortvarigt. Som förtroendeåtgärd pantsattes även detta område till Lüneburg, eller Hannover, i augusti 1700 då Karl XII sökte dess stöd i krigföringen mot Danmark. Denna övergång permanentades vid freden i Stockholm 1719, då Wildeshausen överläts tillsammans med Bremen och Verden.[163]

Det är ett anmärkningsvärt faktum, att det svenska riket i var och en av sina ingående huvuddelar och provinser ägde ett universitet. Strategin skilde sig från den som användes i Danmark, där kronan under hela tiden fram till 1800-talet endast hade ett universitet, nämligen det i Köpenhamn. Medan de svenska universiteten som utlokaliserade institutioner ansågs befrämja integrationspolitiken, bearbetade det danska systemet de enskilda studenterna som vid återvändandet till hemorten sedan kunde verka som en surdeg för de rätta tänkesätten.[164] Det danska systemet hade i förstone föresvävat Gustav II Adolf och förespråkades fortfarande av Åboprofessorn Israel Nesselius i ett reformförslag från 1709:

> Är Swerige under ett hufwud, och studerande ungdomen såssom seminarium reipubl. hwadan alla wärf och tienster skohla besättias; och kan aldrabäst under den högsta rådandes ögon, och med större vivacité och æmulation opbringas.[165]

163. Herman Lübbing & Wolfgang Jäkel, *Geschichte der Stadt Wildeshausen* (Oldenburg 1970) s. 91–102; Jöran Nordberg, *Konung Carl den XII.tes historia;* förre delen, ifrån Hans Maj:ts födelse år 1682. til slutet af junii månad år 1709 (Sthlm 1740) kap. 2, § 76, s. 54.

164. Eino Jutikkala, "The integration policies of Sweden and Denmark", *Scandinavian studies* 1973, s. 207 f.; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Sthlm 1975) s. 47–56; Matti Klinge, *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808* (Helsingfors 1988) s. 41–60. Talande är att universitetet i Kiel inrättades 1665 av hertigen av Holstein-Gottorp för att avhålla hans undersåtar från att söka sig till Köpenhamn.

165. *Israel Nesselius' betänkanden.* Utg. av Mertti Kerkkonen (Helsingfors 1949) s. 57. Nesselius' viktigaste argument var annars att undervisningskvaliteten skulle höjas och mindre pengar försvinna ur landet, om studenterna tvingades läsa i Uppsala; s.st., s. 58 f. Klinge (1988) s. 48 f.

Universitet i Greifswald, som grundats 1456 och därmed var det äldsta i hela det svenska väldet, kom reellt under den svenska kronans kontroll redan 1637 om än formellt först med westfaliska freden. Från början visades ingen större ambition att binda universitet närmare till Sverige. Den förste svenske kanslern utsågs 1654 i Johan Oxenstierna. Denne efterträddes sedermera av Carl Gustaf Wrangel som därmed förenade denna roll med generalguvernörens, vilket också kom att förbli praxis under hela den svenska tiden. Kanslern kom att få stor betydelse vid tillsättandet av nya professurer, vilket egentligen stred mot de gamla privilegierna från 1545 enligt vilka denna rättighet tillkom fakultetskollegiet. Viljan att utnyttja den här möjligheten att styra undervisningen var dock från början tämligen liten. Det främsta intresset synes ha varit att garantera den religiösa renlärigheten, inte bara mot katolska strömningar utan även mot reformerta. En annan åtgärd i denna riktning var att göra studier i Greifswald obligatoriska för alla tilltänkta präster och tjänstemän i Pommern, och senare även för alla svenskar som tänkte studera vid andra utländska universitet.[166]

Först i och med det karolinska enväldets införande och från Nils Bielkes tid som generalguvernör (1687–98) började kronan visa intresse för att anpassa denna akademi till svenska universitetsförhållanden. Strävandena, som i mycket kom att bli ofullgångna, var också i starkt beroende av en annan person – den svenskvänlige professorn Johann Friedrich Mayer.[167]

Kvaliteten på undervisningen hade under 1600-talet lämnat rum för erinringar, varför man tillsatte en rad kommissioner under slutet av detta och början av nästa sekel. Dessa kom att leda fram till den nya "visitationsrecess" av 1702 som kompletterade 1545 års statuter. Förändringarna i denna syftade främst till besparingsåtgärder, men strävade också efter bättre likformighet med förhållandena vid andra universitet under kronan och reformerade undervisningen i viss utsträckning.[168] I en interimsförordning som utarbetats av Mayer tillsammans med dåvarande generalguvernören Jurgen Mellin fanns flera förslag som syftade till en närmare förbindelse med den svenska kronan. Bland annat föreslogs att disputationsövningarna skulle bära namn av konungen och att dennes födelse- och namnsdag skulle högtidlighållas i staden. Vidare skulle vid promotionerna förbön hållas för de svenska vapnen. Mayer återkom även 1704 med en önskan

166. Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637–1815* (Uppsala 1952) s. 25 f., 42, 54, 56, 59, 63 ff., 69, 72, 102, 110, 114, 123.

167. Seth (1952) t.ex. s. 93–104, 126, 145.

168. Seth (1952) s. 119–124.

att det svenska språket borde befordras genom tillsättandet av en svensk språkmästare.[169] Inget av dessa förslag återfanns i den slutliga recessen. Oavsett detta firade man återkommande de kungliga bemärkelsedagarna och andra svenska högtider åtminstone från 1693, då jubelfesten över Uppsala möte högtidlighölls.[170]

Zweibrücken

Till besittningarna bör även räknas Zweibrücken i södra Tyskland, som var den pfalziska ättens ursprungliga stamland. Då Karl XI:s kusin Friedrich Ludwig av Zweibrücken avled den 22 mars 1681 kom den svenske kungen att stå närmast i arvsföljd. Av ålder hade furstendömet (eller hertigdömet som det vanligen kallades bland den svenske konungens titlar) en rang som placerade dess innehavare näst efter de tyska kurfurstarna, och Karl XI fick genom innehavet representation i ytterligare en tysk krets – den överrhenska. Dilemmat var att Zweibrücken vid tiden för dödsfallet var ockuperat av Ludvig XIV, som krävde att läntagaren skulle avlägga hyllningsed till honom och inte till kejsaren. Sveriges dåvarande ambassadör i Paris, Nils Bielke, vägrade detta under hänvisning till att det kunde försvåra förhållandet mellan kejsaren och kronan Sverige rörande andra tyska provinser. Också erbjudandet att mot ersättning i pengar avstå alla anspråk på hertigdömet avvisades av den svenske kungen såsom oanständigt.[171] Som ytterligare komplikation tillkom att Adolf Johan, Karl XI:s farbror, hävdade att han stod närmare i arvsföljd än den svenske kungen. Detta orsakade inledningsvis en del irritation, men problemet löstes av sig självt då Adolf Johan avled 1689. Det dröjde ändå fram till freden i Rijswijk i september 1697 innan den unge Karl XII kunde odelat överta landet.

Strax efter att Karl XII förklarats myndig utsåg han den förste svenske generalguvernören i hertigdömet. Provinsen brottades under hela den tid den var i union med Sverige med kroniskt dålig ekonomi och man underhöll där endast en mindre garnison om 180 man som lydde under svenska officerare.[172] Eftersom Zweibrücken endast var förbundet till kungens person, och egentligen inte tillhörigt *kronan* Sverige så upphörde alla dess anspråk i och med

169. Seth (1952) s. 112 ff., 119, 125, 128.

170. Seth (1952) s. 97, 168, även t.ex. s. 142. Uppsala möte och de kungliga namnsdagarna celebrerades även i Bremen-Verden; Brüning (1992) s. 55 f.

171. F. F. Carlson, 3 (1874) s. 303 ff.; Anthony F. Upton, *Charles XI and Swedish absolutism* (Cambridge 1998) s. 95 f., 102, 104.

172. Palmskjöldska samlingen, vol. 316, pag. 860, UUB.

Karl XII:s död. Efter skottet i Fredrikshald kom hertigdömet sålunda att övergå till Adolf Johans son Gustaf Samuel Leopold.

En viss betydelse fick besittningen ändå för svenskt vidkommande, då den från 1714 fungerade som reträttpost åt Karl XII:s avsatte vasall Stanislaus I (Leszczynski) av Polen. Året innan hade Karl XII beordrat att medel till dennes underhåll skulle tas från den kontribution som var avsedd för flottans och andra krigsbehov.[173] Genom inkomsterna från Zweibrücken avlastades den svenska staten i någon mån kostnaden för den polska hovhållningen. Furstendömets inkomster var dock inte tillräckliga i det avseendet och underskottet fick i slutändan ändå tas ur den svenska skattkistan. Det var för övrigt också Leszczynskis gunstling Stanislaus Poniatowski som var Sveriges siste guvernör i Zweibrücken.[174]

*

För fullständighetens skull bör bland provinserna också nämnas den svenska kolonin, eller snarare handelsstationen, Cabo Corso (1650–63) på Guineakusten i Västafrika och besittningen Nya Sverige (1638–55) i Nordamerika. Båda dessa ligger emellertid ämnes- och tidsmässigt utanför avhandlingens ramar.

Undersåtarna

Den svenska kronans maktområde innefattade utanför riket alltså en lång rad disparata provinser med mer eller mindre särpräglade förvaltningslösningar. Strävan mot centralisering blev allt tydligare under loppet av 1600-talet, även om projekten blev fullgångna endast i några få områden. Kulturell likriktning ansågs på de flesta håll verka befrämjande för integrationen även om ambitionerna fick skiftande räckvidd i olika områden. Efter att ha betraktat de olika provinsernas förhållande gentemot centralregeringen i Stockholm återstår att se i vilken position deras respektive invånare befann sig i statsväsendet.

Det vanliga uttrycket under 1600-talet för att beteckna personens anknytning till statsmakten var *undersåte*. Denna term beskrev i första hand den enskildes förhållande till konungamakten och betonade ett lydnadsförhållande mer än de rättigheter som tillkom individen.[175] Ett medborgarskapsbegrepp

173. Karlsson (1994) s. 176 f.

174. För ovanstående skildring, se förutom angivna arbeten Åke Kromnow, "Sverige–Zweibrücken. En bortglömd personalunion", i *Bibliotek och historia. Festskrift till Uno Willers* (Sthlm 1971) s. 193–204. Se även Janina Kowalik, "Leszczyński i Zweibrücken", *KFÅ* 1976.

175. Erik Fahlbeck, Stig Jägerskiöld & Halvar G. F. Sundberg, *Medborgarrätt* (Helsingfors 1947) s. 75.

som uttrycker både individens fordringar på och plikter mot staten är en förhållandevis ny skapelse. Åtminstone från början av 1700-talet kan man se det användas i en mening som någorlunda sammanfaller med nutidens. Sålunda sägs det i ett ödmjukt memorial inlämnat på riksdagen 1719, att man icke kan "förneka någon infödd Svänsk, han vare så ringa, som han vara må, des frie röst på een allmenn Rijksdag, som icke genom een uppenbar och bevislig missgärning giordt sig des medborgerlige rättighet förlustig".[176] Något decennium dessförinnan hade hovpredikanten Simon Isogæus kallat dem fädernes-landets fiender som stämplade emot "wåra medborgares wälfärd, lijf och lefwerne".[177] I sin äldsta form avsåg begreppet vanligen förhållandet mellan undersåtarna; först kanske mellan två borgare i inskränkt mening, som bodde i samma stad. Så svor den burskapssökande i Stockholm på 1670-talet att inte handla "Staden och min MedBorgare til skada och fördärff".[178] De som sålunda var medborgare i förhållande till varandra var undersåtar i förhållande till överheten.[179] Så kan också passagen i det citerade riksdagsmemorialet tolkas. Att medborgarbegreppet inte var helt naturligt för samtiden visar även det ganska ofta förekommande begreppet *medundersåtare*.[180]

I den äldre medborgarrätten har man skilt mellan statsborgarskap och medborgarskap, där det förra betecknat de yttre, folkrättsliga förhållandena, medan det senare betecknat det statsrättsliga förhållandet mellan medborgarna.[181] Med någon förenkling kan man säga att statsborgarskapet anger *skyldigheter* och medborgarskapet *rättigheter*. Att använda begreppet medborgarskap för 1600-talets vidkommande låter sig därför inte göras. Här kommer begreppet *statsborgare* att användas för att beskriva de enskilda undersåtarnas förhål-

176. *SRARP*, I:1. 1719 (1875) s. 120.

177. Isogæus (1714) s. 1245, även s. 588. Författaren avled 1709.

178. Borgared för Stockholm undertecknad 12/12 1677; Magistrat och Rådhusrätt, Burskapshandlingar, vol. F12:1, Stockholms stadsarkiv. Enligt påteckning finns ett likadant formulär dat. 23/2 1670. Från 1715 finns ett exempel på begreppet *medborgare* i denna betydelse hos Karlsson (1994) s. 162. Se även Naber (1995) s. 112. Den överförda betydelsen och nära korrespondensen mellan *borgare* och *medborgare* återgår på romersk rätt, vilket ses tydligt i 1600- och 1700-talets ordböcker. Den begreppsliga bodelningen var dock så pass oklar att Anders Berch fortfarande vid 1700-talets mitt fick förklara, att med "Borgerligit Samhälde förstår jag icke blott det lefnads sätt, til hwilket de, som sig uti nogon Stad nedsatt, sig förbundit, i hwilket afseende Borgerliga sammanlefnaden sättes emot Landtmanna lefnaden, utan menar jag därmed bägge desse lefnadssätt eller en Menighet, som med samfälte krafter bidrager til inbördes wälstånd"; Berch, *Inledning til almänna hushållningen* (Sthlm 1747) s. 24 f.

179. Jfr t.ex. Andreas Rydelius, *Sede-bok* (Sthlm 1743 [1731]) s. 32 f., och Sven Gudmund Strömwall, *En lättad och förbättrad lärdoms wäg, uti hwilken alla lärda wettenskaper afhandlas* (Sthlm 1739) s. 337.

180. För endast ett exempel, se *Bondeståndets riksdagsprotokoll* (*BdP*), 1. 1720–1727 (Uppsala 1939) s. 285.

181. "Medborgarrätt", *Nordisk familjebok*, 17 (Sthlm 1912) sp. 1380.

lande till krona och rike. Den fråga som intresserar är vilka av invånarna i det svenska väldet som under den sena stormaktstiden skulle kunna betraktas som svenska statsborgare. Det avgörande kriteriet blir, som skall visas, riksdagsrepresentationen.

Borgmästaren och juristen Claudius Kloot tillkännager i sin 1676 utgivna handbok i lagkunnighet, att "*AF Födelses Orten* förorsakas then Åthskildnat och Beskaffenheet emellen Personerne, at somlige äre *Inländske*, somlige *Uthländske*".[182] Här är födelseorten bestämmande. 1634 års regeringsform § 46 anger i stället vistelseorten som kriterium: "Ingen som icke ähr bofast innan om Sweriges och Finlandz enskilte, och aff ålder fattade grentzer, haffue något ordh på Rijkzdagar eller i andre Rådslagh och Regementet, och huadh der aff hänger, medh mindre någon ähr eller bliffuer medh special privilegio der till hedrat". Skrivningen är egentligen en utvidgning av landslagens ord att konungen "skal medh sins Radz radhe i Swerike, Rijke sino Swerike styra och radha, med Inföddom Swenskom mannom, och ey Utländskom".[183] Då landslagen kom till hade ju riksdagen ännu inte den reglerade position i statslivet, att den särskilt omnämndes i lagtexten. Hur Sveriges och Finlands "aff ålder fattade grentzer" skall förstås anges emellertid aldrig i regeringsformen 1634. Det var alltså inte stridande mot denna speciella men oprecisa formulering då den skånska adeln under namn av återförenat stånd vann säte och stämma på det svenska riddarhuset.

Konungabalken, som inleder Kristofers landslag, delar in riket i sju biskopsdömen med elva lagmansdömen. Bland stiften kommer först Uppsala, följt av Linköping, Skara, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo. Detta avspeglar bilden 1442. I 1634 års regeringsform (§§ 8, 23, 26) har antalet lagsagor svällt, likaså har tillkommit landshövdinge- och andra ämbeten. Regeringsformen listar dock alla kronans besittningar, inklusive de tyska (undantaget uppräkningen av lagsagorna) och de baltiska, utan åtskillnad och ger ingen ledning i vad som skall betraktas som gamla eller nya, inrikes eller utrikes provinser. Då regeringsformen skrevs stod det fortfarande som ett öppet alternativ att inkorporera de nyerövrade provinserna och man hade ännu inte till fullo behövt konfronteras med de lokala självstyrelseorganens bristande uppskattning av denna

182. Claudius Kloot, *Then swenska lagfarenheetz spegel* (Göteborg 1676) s. 48, jfr s. 14. Om Kloot och detta arbete, se Lars Björne, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia*, I. Tiden före 1815 (Lund 1995) s. 32–35, 394.

183. Konungabalken, kap. 4, § 4, *Landslagen* (1726) s. 95.

tanke. Troligen kan man se den lösa formuleringen i regeringsformen som ett uttryck för möjligheterna till en framtida inkorporeringspolitik. Regeringen ville inte redan från början binda händerna genom att i den stadga som skulle "här eftter ewärdel. hållas och i acht tagas" utestänga provinserna från den centrala riksstyrelsen.

Jerker Rosén har menat, att regeringsformen ger öppet uttryck för den dualism mellan rike och provins i det svenska statssystemet som i praktiken kom att bli rådande under hela stormaktstiden.[184] De oklara formuleringarna i regeringsformen lämnar emellertid utrymme för tolkningar åt två håll. Att praxis kom att utformas enligt den dualistiska modellen betyder inte att detta var ambitionen redan från början. Någon fullständig konsekvens i dessa avseenden kom heller aldrig att råda. Rigas borgerskap hade, enligt Nils Ahnlund, sänt en deputation till riksdagen 1622, något som de därefter kom att undvika förutom vid särskilda tillfällen såsom kungliga kröningar eller begravningar. Vid sådana tillfällen deltog beskickningar från de flesta provinser. I borgerskapets avsked från utskottsmötet 1632 uppges som allmän sessionsordning emellan städerna på riksdagarna Stockholm främst, följt av i tur och ordning Riga, Reval, Uppsala och Åbo.[185] Kallelser till de högre ståndena i Östersjöprovinserna samt Preussen utgick vidare såväl 1633 som 1634. Delar av det baltiska prästerskapet deltog i riksdagsarbetet under 1640- och 1650-talen. Att deltagandet inte nådde någon större omfattning kan förklaras med bristande intresse från båda håll. Regeringen skickade aldrig ut regelrätta kallelser och de baltiska ständerna önskade heller inga. Frågan om att giva representation åt de baltiska ständerna *in corpore* dryftades återigen 1660 utan avgörande.[186] Additamentet 1660 nämner ingenting i dessa frågor, förutom att konungen eller regeringen må ändra länsindelningen efter "Statens trångmål och tidernes förändring".[187] Rättsvetaren Christian Naumann har noterat att 1634 års regeringsform lämnar utrymme för extraordinärt deltagande i riksdagsarbetet genom formuleringen att någon kan bliva "medh special privilegio der till hedrat", och gjort det rimliga antagandet att det är denna regel som använts vid de tillfällen då företrädare från Östersjöprovinserna närvarat.[188]

184. Rosén (1966) s. 135 f.
185. *Borgarståndets riksdagsprotokoll före frihetstiden* (1933) s. 326; Ahnlund (1933) s. 389 f.
186. Ahnlund (1933) s. 388–392; Naber (1995) s. 17.
187. Stiernman, 2 (1729) s. 1348.
188. Naumann (1879) s. 263 f.

1720 års regeringsform räknar endast upp länen i Finland och Sverige inklusive Skånelandskapen. Den femtionde paragrafen tillägger dock, att "Kongl. Maj:t drager en nådig försorg för de Tyska Länder, så at deras wälfångne Privilegier måge stadfästas, enär några af desse Länder ifrån fienden återbekommas". Häradshövdingen Petter Abrahamsson förtydligar i sina kommentarer till landslagen det som vi redan vet, nämligen att de tyska provinserna egentligen var tysk-romerska län.[189]

Av det sagda ger det sig, att enbart de geografiska och/eller historiska gränserna inte är tillräckliga för att förstå vilka som betraktades som inländska respektive utländska. En annan möjlighet att besvara frågan är att se vilka bestämmelser som gällde för olika ståndsföreträdares inflyttande i riket.

Adelsståndet

Gustav II Adolfs adelsprivilegier av den 6 juni 1626 stadgar i sin nionde artikel, liksom landslagen, att den adelsman "som är födder af Swensk eller Finsk Fader och Moder, eller aff Swensk och Finsk Fader allena, fast Modren är fremmand, han är Swensk Adelsman [...] hwadh heller han födes innan Rijkes eller uthan". Härav framgår, att Kloots definition som avgör statsborgarskapet efter födelseorten inte täcker in de fulla paragraferna. Även adelsbarn till utländsk man och svensk kvinna blev "af Födzlerätten och effter gammel Sedhwane Swenske af Adell".[190]

Om en främmande adelsman inflyttar i riket och gifter sig med svensk adelsdam äger han frälse på sina gods, men ej säte och stämma på riddarhuset, det vill säga han äger de ekonomiska, men ej de politiska rättigheter som tillkommer en svensk adelsman. Detta överensstämmer med uppfattningen, att "uthi Rättegånger och Lagsökningar äre Uthländske Inländskom jämpnlijke".[191] Det räckte att en av föräldrarna stammade ur svensk adel för att deras söner skulle vinna inträde på riddarhuset. Även om alltså de politiska rättigheterna enbart tillkom männen kunde de ärvas även på mödernet. Om däremot båda makarna var av utländsk adel kunde de ej erhålla frälseprivilegier med

189. RF 1720, i Stiernman, 3 (1733) s. 2332 f., 2338; *Landslagen* (1726) s. 2; Emil Hildebrand (1896) s. 430 f.

190. *Privilegia uthaff [...] herr Gustaf Adolph [...] giffne Sweriges rijkes rådh, ridderskap och adel, ifrån anno M.DC.XVII. in på åhr M.DC.XXVI.* (Sthlm 1641) opag., cit. *Adelsprivilegier*, innehåller privilegieförordningarna av den 8/10 1617, 7/5 1622, 20/5 1626, 6/6 1626, 15/6 1626. Privilegierna av 6/6 1626 även tryckta i Carl Hallendorf (utg.), *Sveriges riddarhus. Ridderskapet och adeln och dess riddarhus* (Sthlm 1926) s. 527–532.

191. Kloot (1676) s. 51; *Landslagen* (1726) anmärkn. s. 60.

mindre än att de – och deras barn – naturaliserades av konungen eller begåvades med särskilda privilegier för sina gods.[192]

Naturalisering var också ett krav i det fall en utländsk adelsman ville ha ett ord med i politiska angelägenheter. I 1617 års adelsprivilegier hade Gustav Adolf deklarerat, att "Wij wele ock Rijksens höge Embeter låte beställa och besättia medh infödde Swenske Män, aff Riddare och Swenner". I synnerhet skulle till de fem höga riksämbetena väljas "the bäste, bådhe aff ålder, förstånd och Skickeligheet, som här i wårt Rijke Swerige, aff Swensk Slächt och Bördh födde äre". Även vanliga riksråd och kammarråd skulle vara av svensk släkt.[193] Redan Johan III hade vid sin kröning lovat att inte över "de förnämsta" ständerna sätta några "främmande och utländska eller ringa och obördiga män", och detta är återigen bara ett förtydligande av landslagens text: Konungen skall "ey Vtföddan man i Radh hans i Swerike taki".[194]

I adelsprivilegierna 1626, artikel 10, klargörs förhållandena ännu tydligare: "Ingen annan fremmandh Man aff hwadh Ståndh eller Nation han och är" äger "Säthe och Stämme ibland Ridderskapet, medh mindre han eller the i synnerheet aff Oss eller Wåre Effterkommande naturaliseras". Efter att ha erhållit Kungl. Maj:ts brev om naturalisering måste den främmande adelsmannen sedan bli immatrikulerad på riddarhuset. För krigsbefälen ned till kaptens grad gällde, att de ägde rätt att deltaga i riksdagarna "så widt dee infödde besittne och bofaste män äre i Rijket". Att vara fast bosatt i riket – det vill säga Sverige och Finland – var ett krav för alla "aff fremmande Landh, eller uthur de wundne Landskap kommandes" som önskade vinna inträde på riksdagen. Sålunda skulle inte, enligt regeringsformen, de svenska adelsmän som ägde och uppehöll sig vid sina gods i Östersjöprovinserna erhålla kallelser till riksdagarna förrän de "åter skiffter sitt boo och sätter sigh neder i Swerige eller Finla[n]dh".[195] Den senare bestämmelsen kom aldrig att tolkas efter orden eftersom till exempel generalguvernörerna både deltog i riksdagsarbetet och var självskrivna medlemmar av rådet.

Om man läser lagtexterna bokstavligt skulle man kunna dra slutsatserna, att

192. *Adelsprivilegier*, 6/6 1626, art. X. Jfr Ahnlund (1933) s. 391 f. Om begreppet: "naturalisera, gifwa enom fremmande borgare-rett"; Jesper Swedberg, *Schibboleth* (Sthlm 1716) s. 285. Detta ord kommer liksom *nation* av *natus*, 'född'.

193. *Adelsprivilegier*, 8/10 1617, art. III, IV.

194. Herman Schück (1985) s. 44 f.; konungabalken, kap. IV, § 4, *Landslagen* (1726) s. 95. Jfr även "Sweriges Rijkes Rådz förklaring uppå thet Ordet Inländsker [...] giord i Calmare Anno 1436" (senare titel), i Johan Hadorph, *Twå gambla swenske rijm-krönikor. Then andra delen til rijm-crönikorne hörande* (Sthlm 1676) s. 115 ff.

195. RF 1634, §§ 31, 46–47. Jfr kommentar till *Landslagen* (1726) s. 38 f.

naturaliserade adelsmän väl kunde vinna säte och stämma på riddarhuset men ej i rådet, och att provinsadeln, som inte deltog i riksdagens arbete, ej hade "Swenske Manna Rätt och Privilegium".[196] Huruvida de förra konsekvenserna också var i enlighet med lagstiftarens mening går ej att avgöra. Under alla omständigheter kom praktiken att se annorlunda ut. Det finns en rad exempel på rådsherrar tillsatta i strid med lagtexternas bestämmelser. Från provinsadeln härstammade till exempel Henric von Thurn (riksråd 1653–56) och Georg Paikull (dito 1654–57). Rådsherrar av rent utländsk härstamning var bland andra Hans Christopher von Königsmarck (1651–63), Paul Khewenhüller (1653–55), Robert Douglas (1657–62), Christopher Carl von Schlippenbach (1657–60) och Rutger von Ascheberg (kungligt råd 1681–93).

Om Ascheberg säger prästen och skriftställaren Georg Gezelius i slutet av 1700-talet, att trots att han "var utrikes född, har han dock med lika nit som en infödd Svensk, fört svärdet emot rikets fiender" och han befrämjade alltid "såsom god medborgare [...] det Rikets bästa som han tjente".[197] Ascheberg hade kungligt brev på sin friherretitel från 1673, upphöjdes till greve 1687, men introducerades på riddarhuset först 1689.[198] Då han utnämndes till kungligt råd 1681 hade ju emellertid de tidigare regeringsformerna – vilka krävde att utländska adelsmän skulle vinna introduktion på riddarhuset – upphört att gälla.[199] Å andra sidan uppställde Karl XI på ständernas begäran ett testamente som reglerade styrelseformen i händelse av hans frånfälle före kronprinsens myndighetsålder. Detta, som först utfärdades den 29 november 1682 och förnyades den 15 augusti 1693, kan även ses som en programförklaring för styret under kungens egen livstid. Testamentet uppehåller sig inte lika länge vid rådsherrarnas nationalitet som de tidigare regeringsformerna, men under den sjätte artikeln sägs uttryckligen, att till rådsherrar skall inga andra än "redelige Swenske Männ af Rijksens Ridderskap och Adell" brukas.[200]

I en särskild klass av rådsherrar kan placeras Ebbe Ulfeldt som 1664 ut-

196. Om rådsmakten, se även RF 1634, § 5.

197. Georg Gezelius, *Försök til et biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenske män*, 1 (Sthlm, Uppsala & Åbo 1778) s. 31, 33.

198. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 1 (Sthlm 1925) s. 181 f.

199. Se "Kongl. M:tz Nådigste Approbation, vppå Rijkzens Ständers Förklaring, angående några ährender", 10/12 1680, i Stiernman, 2 (1729) s. 1873 f.

200. "Konung CARL den XI:tes Testamente eller Disposition giord i Stockholm den 15. Augusti år 1693", i Stiernman, 3 (1733) s. 2114. Jfr Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sueo-gothica*, 12 (Uppsala 1815) n:o 6832.

nämndes till riksråd. Född i det dåvarande danska Skåne var han ju när han kallades till rådsherre representant för adeln i det då "återerövrade" landskapet.[201]

Om vi för ögonblicket bortser från Ascheberg, vars utnämning ägde rum under nya statsrättsliga förhållanden, kan tänkas att det var denna tydliga diskrepans mellan lagtext och praxis som gav upphov till det förtydligande som återfinns i 1660 års regeringsforms åttonde artikel. Vid tjänsters tillsättande skall "de af Swenske Nationen, när de capable finnas, icke [...] efter de främmande sättias tillbakars; dock så förståendes, at wäl meriterade och tienlige Officerare af främmande Nationer icke förskiutes och föraktas". På grund av de ständiga krigens behov kunde något större tolerans tillåtas för krigsbefälen. Redan drottning Kristinas konungaförsäkran 1644, artikel 1, hade lämnat öppningar i religionstvånget för främmande officerare. Svenskar skulle dock, allt annat lika, alltid äga företräde, vilket återigen upprepades 1720.[202] Emellertid förefaller påpekandet i 1660 års regeringsform överflödigt då redan den fjärde punkten säger, att "de förnämste Riksens Collegia", som är de fem höga riksämbetena, skall besättas med "där til hörige personer af Swenske infödde Män". Under den tolfte punkten upphävs konungens prerogativ att naturalisera utländska undersåtar och även förmyndarregeringen tilldelas denna rättighet. Dock kan denna naturalisering endast gälla personen och dennes avkomlingar, men ej en hel släkt. Samtidigt artikuleras en rad uttryckliga begränsningar av de nya undersåtarnas rättigheter. Den nyligen naturaliserade får "icke straxt admitteras" till de förnämsta av rikets tjänster och inte heller ha befäl över fästningarna eller uppsyn över konungens uppfostran. Ej heller får han brukas i riksrådstjänster "som allena af infödde Swenske, af Riddare och Swänner böra besättias".[203]

Efter denna regeringsforms införande, och sedan under Karl XI och Karl XII, har bruket att använda naturaliserade adelsmän i rådstjänsterna om inte helt försvunnit (jfr Ascheberg) så åtminstone minskat avsevärt. Vidare kan märkas, att

201. Uppgifterna om rådsherrarna hämtade ur Carl Hillebransson Uggla, *Svea rikes råds längd*, Femte afdelningen (Sthlm 1792) s. 29, 32, 35, 37, 43, samt Sjette afdelningen (Sthlm 1793) s. 3.

202. RF 1660 cit. efter Stiernman, 2 (1729) s. 1347 f.; Kristinas konungaförsäkran, s.st., s. 1061. "Icke heller böra fremmande de hemfödde föredragas, när eljest förtiensten och nöden äro lika"; resolution över krigsbefälets besvär, 27/6 1720, i Modée, 1 (1742) s. 230.

203. Notera, att den tidigare citerade § 4, RF 1660, säger om riksämbetsmännen, att de skall besättas med män ur "Sweriges Ridderskap och Adel, *jämwäl och af andra Ständ*, så wida de, efter Embetes qualitet där til komma kunne"; cit. efter Stiernman, 2 (1729) s. 1340–1354. Kursiv här.

till de fem höga riksämbetena utnämndes under hela 1600-talet fram till dess att de upphörde under Karl XI endast adelsmän av helt svensk börd.[204]

På fråga om Karl XI:s uppfostran framhöll ridderskapet och adeln 1668 vikten av att lärarna i enlighet med regeringsformen hämtades bland infödda svenska män. Det erinrades därvid om att drottning Kristina varit skötsam så länge hon stått under svenskars inseende, men "sedan Fransoser och andre fremmande begynte att vara omkring henne, vet man väll, huru då tillgick". En omständighet som enligt lantmarskalken försvårade frågan var att "Kongl. Maij:t hafver tvenne Tyska provincier och derföre af den nationen ochså bör hafva affection". Med hänvisning till föregående riksdags animerade diskussioner om de utländska officerarna, menade han att dessa frågor måste beröras med stor försiktighet. Man kunde aldrig veta om överläggningarnas innehåll verkligen kom att stanna inom riddarhusets väggar.[205] Som mer än ett kuriosum kan också anmärkas, att till den ömtåliga tjänsten som Karl XI:s hovapotekare måste brukas en "infödd Person [...] som är Kongl. Maj:ts egen och Edsworne tjänare".[206]

Regeringsformen 1720 förnyade bestämmelserna om att endast söka riksråden bland "infödde Swenske Män och Undersåtare". Emellertid träder nu några nya föranstaltanden i kraft. Fortsättningen på formeln lyder: "som Riket med huldhet, trohet och manskap förbundne äro". Att troheten skall ställas mot riket i första hand och ej mot konungen är ett helt nytt inslag. Även formellt upphör därmed bruket att ställa troheten som en personlig förbindelse till härskaren och i stället kopplas den till riket eller fäderneslandet. Detta hänger naturligtvis delvis samman med den rädsla för enväldet som genomsyrar hela regeringsformen.[207] Än viktigare var dock att Fredrik I i sin konungaför-

204. Ett diskutabelt undantag är Carl Gustaf Wrangel (riksamiral och riksmarsk). Han var emellertid född i Uppland, hade en fader som vederbörligen introducerats på riddarhuset och en moder av gammal svensk adel (Grip). Därmed uppfyllde han med råge alla krav på att vara svensk statsborgare. För en förteckning på alla riksämbetsmän, se Uggla, *Bihang hörande till Sveriges rikes råds-längd* (Sthlm 1793).

205. *SRARP*, 10. 1668 (1893) s. 156 f. Några utländska officerare hade vid den senaste riksdagen inlämnat klagomål till Kungl. Maj:t över att den svenska adeln baktalat och förvägrat dem tillträde till tjänster de ansåg sig meriterade till. Adeln, som insåg vad detta betydde för Sveriges anseende i omvärlden, försäkrade i två försvarsskrifter att den alltid handlat till fäderneslandets heder och att alla "krijgzbetiente af Svänsk och fremmande nationer" alltid varit som "bröder och camerader". Diskussionerna finns återgivna i *SRARP*, 9. 1664 (1891) s. 185 f., 189 f., 195 ff., 210 f., 227, bilaga 28 s. 418 ff., och bilaga 30 s. 426 ff., cit. s. 427 f.

206. "Underrättelse om CARL Kon. XI:tes Hof-Stat och Hof-Betiänte", i Samuel Loenbom (utg.), *Uplysningar i swenska historien*, 3 (Sthlm 1774) s. 102.

207. RF 1720, § 12, efter Stiernman, 3 (1733) s. 2317. Formuleringen återfinns redan i RF 1719; s.st., s. 1287. En förordning av den 20/11 1727 föranstaltade att "ingen *infödd* Undersåte någonsin kan eller

säkran avlagd tidigare samma år förbundit sig, att "inga främmande ock utländske [...] häruti Riket at indraga, naturalisera ock til några Riksens beställningar in- eller utomlands at bruka".[208]

I denna bestämmelse fanns flera moment. För det första önskade man förhindra att den hessen-kasselske fursten förde in sina tyska släktingar i riket och gav dem företräde framför den inhemska adeln. Detta argument hade en månad före försäkrans avläggande intressant nog framförts särskilt i ett av bondeståndet inlämnat memorial om villkoren för Fredriks upphöjelse. Jämte att den nye kungen skulle antaga den lutherska läran med mera önskade allmogen försäkringar om "att icke några herrar af tysk el. annor främmande nationer måtte inkomma och bekläda tiensterne af högre el. mindre beställningar". I den deputation som hade att utreda tronskiftet fördes också diskussionen om man kunde antaga Fredrik själv, såsom varande en person av främmande härkomst och religion, till det kungliga ämbetet. För det andra fanns där en önskan att minska antalet adelssläkter på det allt mer svällande riddarhuset; en önskan som även kommer till uttryck i regeringsformens § 44: "uti Swerige [...] är större myckenhet af Adel, än Landet kan tåla" varför adelskap endast skulle få utdelas i strikt begränsat antal i samband med kröningar.[209]

Fullt så strängt kom dock lagen inte att tillämpas, men under hela frihetstiden och fram till Gustav III:s regementsförändring fanns där bara en rådsherre vars svenskhet inte fullt rimmade med lagens bokstav: Gustaf Fredric von Rosen, som utnämndes till riksråd 1739, var född i Reval 1688 som son till den estländske adelsmannen Johan von Rosen och dennes svenska hustru Brita Stenbock. Han hade hela livet varit i svensk tjänst och var bland annat en av Karl XII:s följeslagare på ritten mellan Bender och Stralsund. Dock naturaliserades och introducerades han på riddarhuset först 1724.[210]

År 1747 beslutade adeln att utländska adelsmän ej skulle kunna erhålla naturalisation för sig själva utan blott för sina barn. Undantag skulle endast

bör afkläda sig den Trohet, som han är skyldig sitt *Fädernes-Land* och sin *naturlige* Öfwerhet"; cit. efter Modée, 1 (1742) s. 733. Kursiv här.

208. Konungaförsäkringen 22/3 1720, § 14, jfr § 17, i Stiernman, 3 (1733) s. 2292 f. Jfr Fredriks förbindelse 15/3 1720, § 5, i *SRARP*, I:2. 1720 (1875), s. 296, och kommentar till *Landslagen* (1726) s. 38, 100.

209. *BdP*, 1. 1720–1727 (Uppsala 1939) s. 57; deputationens betänkande i *SRARP*, I:2. 1720 (1875) s. 297 ff.; Stiernman, 2 (1733) s. 2336; Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död* (Uppsala 1953) s. 275 ff.; Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 1 (Sthlm 1893) s. 241, 243 f., 248, 250 f., 418 n. 1, 487.

210. För rådsherrarna under frihetstiden, se Uggla, *Svea-rikes råds-längd.* Sjunde afdelningen [...] ifrån år 1718 til år 1772 (Norrköping 1793); von Rosen behandlas på s. 15.

göras för dem som fötts i Sveriges forna provinser och sedan stadigt varit i svensk tjänst. Den hänsyn som detta förfarande innebar gentemot den före detta stormaktens tidigare undersåtar torde dock haft sin praxis redan tidigare, såsom i fallet von Rosen.[211]

Borgarståndet

Om lägre tjänster i riket stadgade den allmänna stadslagens andra kapitel, att "Borgamästara skulu wara fyre, Swenske män: ock rådhmän fyra ock tiugu, Swenske och eig uthländske".[212] Enligt borgmästaren Israel Arnells kommentarer hade den medeltida stadslagen endast angivit, att hälften av magistraten skulle vara svenskar och hälften tyskar, men detta privilegium vilket "Tyskarne hade lätt sigh at förwärfwa" är dem "igenom denna reformerade lagen betagit wordet". Handelsmän födda i utlandet kunde dock antagas i stadens råd om "de desförinnan wunnit burskap här i Riket" och således är "ansedde för Swenske undersåtare".[213] Med burskap följde normalt rätten att upptagas i borgarståndet, varför samma förhållande gäller här som för adelsmän, att riksdagsrepresentation var nyckeln till svenskt statsborgarskap.

Uppenbarligen var detta bestämmelser som kunde få oönskade konsekvenser. Karl XI uppmärksammar i sin handelsordinantia från 1673, att det förekom att "mången för een ringa penning Burskap winner" och därmed även "nampnet Swenske" trots att de "hafwa theras störste interesse på andra orter". Till undvikande av dylika missbruk stadgas därför bland annat, att ingen får räknas som svensk undersåte som med ed är bunden till annan överhet, som har sin stadiga hemvist på någon annan ort eller som där har sin "förnembste egendomb". Många av de särskilda privilegier som tilldelats utländska handelsmän hade, påpekas det också, missbrukats till förfång för det svenska borgerskapet. Från efterföljande år skulle sålunda ingen utländsk handelsman med sitt gods få vistas i riket längre tid än två månader, om han inte därefter ville "afläggia Borgare-Edh och draga Stadzens tunga". Vidare fick ingen äga burskap på två

211. Erik Naumann, "Adeln som riksstånd under 1700- och 1800-talen", i Hallendorf (1926) s. 314 ff. C. G. Malmström, 1 (1893) s. 340, antyder att denna regel knäsattes strax efter fredsslutet 1721, åtminstone vad gäller krigsbefälen. Jfr dock dens., 3 (1897) s. 52, om en officer von Mengden som "hade varit ryttmästare i svensk tjänst men måst taga afsked vid [finska] krigets utbrott, emedan han var född i Livland och där ägde gods". I denna fråga tycks det dock enbart handla om personens tjänst och ej om adelskap. Om von Rosen, se också s.st., s. 68.

212. *Swerikes Stadz-lagh, [...] uthgången aff trycket åhr 1618. Nu åter å nyo med anmärckningar uplagd* [av Israel Arnell] (Sthlm 1730), cit. *Stadslagen*, s. 17. Jfr Gustav II Adolfs konungaförsäkran 1611, § 8, i Stiernman, 1 (1728) s. 657.

213. *Stadslagen* (1730) s. 18, not (b). Jfr Kloot (1676) s. 49.

orter, vare det "här och uthom landz" eller i "twenne Wåre och Rijkzens eller thes underliggiande Provinciers städer". De som önskade vinna burskap i Sverige måste uppfostra sina barn i den evangeliska läran och för egen del "taga Swenska infödde til sigh at lära, och underwijsa them i Handelen eller Handtwärcken". Den som avlade borgmästare- och rådseden förpliktades dessutom, "at taga Swenska barn i läro, och dem på bästa sättet underwisa".[214]

Jaak Naber anför från Narva två exempel på främmande undersåtar som naturaliserades och intogs i stadsmagistraten. Den förste, Herman Dittmer, hade tyska föräldrar men fadern var uppvuxen i Narva. Själv hade han uppehållit sig länge i Stockholm och var dessutom gift med en svenska och kunde därför på goda grunder "reknas för een infödd Swensk". Den andre, Henrich Browne, var en från början engelsk köpman som länge hade bott både i Narva och Stockholm och ansågs fullständigt försvenskad både till seder och språk.[215]

I 1734 års lag upprepas handelsordinantians bestämmelser utan större förändringar. Det tillades dock, att den sökande måste ha uppehållit sig minst sex år i staden innan han kan erhålla burskap. Intressant att notera är, att det var borgmästaren och rådet som med borgerskapets hörande utdelade burbreven, varför naturaliseringsprocessen för borgare – till skillnad från för adelsmännen – i praktiken blev en municipal angelägenhet och inte kronans.[216] För främmande naturaliserade borgare infördes också förbehållet, att de efter sju års burskap fick såsom elektorer välja riksdagsmän, dock så att de ej översteg femtedelen av de församlade elektorernas antal. Ett annat villkor var att de inte röstade på sig själva, "så at ingen utaf främmande Nation, nu eller framdeles, må til Riksdags Fullmäcktig för någon Stad wäljas eller antagas". De ägde alltså en begränsad valrätt, men ej valbarhet. Dessa bestämmel-

214. "Kongl. May:tz Handels-Ordinantie, hwar effter alla the som medh Handel och Wandel umgås, hafwe sigh at effterrätta", 21/3 1673, i *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c.*, 4 (1760) s. 6–12. Jfr "Kongl. May:tz Ordning öfwer Siö-Tullen, hwareffter den samma på uth- och ingående wahror widh alle tilordnade Siö-hampner bör anläggias och upbäras", 15/12 1667, s.st., 3 (1753) s. 607. Se även *Kyrkolagen 1686*, kap. 1, § V. Borgmästare- och rådsed – ursprungligen från 1687, förnyad och något förändrad 1720 – i *Stadslagen* (1730) s. 9–14, cit. s. 11. Karl XI:s förordning kritiserades i början av det följande seklet av den tyske geografen Johann Hübner såsom ett medvetet plågande av det utländska borgerskapet; dens., *Vollständige Geographie*, 2 (Hamburg 1733; 1:a uppl. 1731) s. 107. Hübners anmärkningar avfärdades av Sven Gudmund Strömwall som grundlösa; dens., *Historiska och politiska anmärckningar* (Sthlm 1736) s. 128 ff., se även s. 119 f.

År 1694 inrättades en fransk skola i Stockholm så att barn till främmande religionsutövare skulle kunna uppfostras i den lutherska läran; Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Sthlm 1992) s. 137.

215. Naber (1995) s. 136 f., 139 f.

216. Handelsbalken, kap. III, §§ 1–2, *Sveriges rikes lag* (1780). Se även C. G. Malmström, 2 (1895) s. 45 f.

ser skulle varje gång fullmäktigeval företogs särskilt läsas upp och noga iakttagas.[217]

Utöver borgerskapet innehöll den nya lagen inga särskilda föreskrifter om olika ståndsföreträdares naturalisering. De enskilda bestämmelser som gällde för de två högre ståndens återfanns i privilegiebreven och något motsvarande existerande inte för borgerskapet. För övrigt var ju en av tankarna bakom 1734 års lag att den endast skulle innehålla sådana grundläggande stadganden som kunde förväntas få lång giltighet och alla privilegier som innebar undantag från den allmänna lagen skulle utmönstras.[218]

Prästeståndet

Prästerskapet befann sig i ett annat läge än övriga stånd i och med att man inträdde i denna samhällsklass så att säga å yrkets vägnar. Prästerna vann representationsrätt i riksdagen i samma stund som de erhöll ett ämbete. Samtidigt stadgade kyrkolagen, att biskoparna och superintendenterna inte fick prästviga fler än som kunde förses med egna pastorat eller tjänster i skolor, gymnasier eller akademier (KL 1686, kap. 19, § VI). Några formella hinder för utländska prästmän att bosätta sig och försörja sig i ett svenskt ämbete synes inte ha förelegat så länge de var av den rätta tron.[219] Emellertid fanns där vissa allmänna regler som i sig verkade begränsande. Dels var det exempelvis kravet att kunna svenska och dels skulle man enligt 1723 års prästprivilegier i första hand ha stiftens infödda barn och den föregående prästens söner i åtanke vid tillsättningar.[220] Dessa tillgick allt framgent på det sätt som varit rådande före 1680 och rent allmänt gällde också regeringsformens fyrtionde paragraf som sade, att "Ei måge främmande

217. "Förordning, angående Riksdags-Fullmäcktiges Wahlen i Städerne", 23/8 1731, § 9; "Resolution på Städernes Allmänne Beswär", 12/12 1734, § 25; "Förklaring öfwer Förordningen af den 23. Aug. 1731", 5/6 1739, § 4, samtliga i Modée, 2 (1746) s. 911, 1195, resp. 1556 f., cit. s. 1195. Axel Brusewitz (utg.), *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (Sthlm 1916) s. 406, återger bestämmelserna så, att de naturaliserade elektorerna inte får överstiga 1/3.

218. C. G. Malmström, 1 (Sthlm 1893) s. 125; Kjell Å. Modéer, *Historiska rättskällor. En introduktion i rättshistoria* (Sthlm 1993) s. 87.

219. Jfr konungabalken, kap. VIII och kommentar över *Landslagen* (1726) s. 15–36; förklaringarna över religionsväsendet i *Landslagen* (1726) s. 97 ff.; *Kyrkolagen 1686*, kap. 19; Prästeståndets privilegier, 16/10 1723, i Modée, 1 (1742) s. 482–499.

220. Om språket: *Kyrkolagen 1686*, kap. 19, § II. Bestämmelsen om svenska språket återkommer även i de finska och tyska upplagorna av kyrkolagen; *Kircko-laki ja ordningi* (Åbo u.å. [1688]) s. 79, och *Sammlung der Gesetze*, 2:II (Riga 1821) s. 1813, 1826 n. III. Dessa bestämmelser skall emellertid inte tolkas bokstavligt. I Livland predikades på tyska, lettiska och estniska. Andemeningen i lagen var att predikan skulle ske på folkspråket. I detta låg också att prästerna skulle avhålla sig från svåra eller främmande begrepp; Isberg (1973) s. 51; Holger Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands*

utländske Män [...] härefter brukas eller sättias til några Riksens beställningar in- eller utom landz, hwarken uti Civil eller Militair Ståndet".[221] Fastän undantag möjligen förekom så torde det inte ha varit alltför vanligt att höra svenska med främmande brytning under prästeståndets riksdagsdebatter.

Bönder och egendomslösa

Några särskilda bestämmelser för bönders inflyttande i riket och hur de skulle kunna erhålla riksdagsrepresentation har inte gått att återfinna. I det stora gällde riksdagsordningens stadgande, att allmogen skulle utse en representant "som innom Häradet bor, och bofast Man är, och tilförende icke i något annat Stånd eller Beställning stådt hafwer".[222] Det kan antas att inflyttningen inte var av en sådan omfattning, att några bestämda regler behövde utarbetas. Inom lokalsamhällets täta relationer var också den lokala prestigen av stor betydelse för valprocessen. Inflytandet från de ofta misstrodda främlingarna kunde därför regleras på lokalplanet. På det centrala planet var det även så, att inflyttning intresserade landets styrande endast i den mån den kunde anses vara för landet nyttig, och några särskilda önskemål om immigranter till just jordbruksnäringen tycks aldrig ha uttryckts. Principen med statsnyttan illustreras tydligt i Göta hovrätts utlåtande 1721 över den nya handelsbalkens bestämmelser om utlänningars erhållande av burskap:

> Till handelens utwidgande, särdeles af manufacturer och navigationer, synes nyttigt, om uti sjelfwa lagen för slika handtwerkare, eller de, som reda uti skepp, några års frihet eller andre förmoner som en ständig rättighet för främmande kunde införas, hwaraf man skulle göra sig det säkra hopp, att manufacturerne och sjöfarten, hwilka begge delar riket är alldeles utblottad af och dock uti andra länder största förmögan, rikedom och styrka förorsaka, inan kort här skulle tilltaga och förkofra sig.[223]

svenskbygder omkr. 1600–1865 (Åbo 1932) s. 230 f. Tillsättningar: Prästeståndets privilegier 1723, §§ 21, 26, i Modée, 1 (1742) s. 496, 498; jfr *Kyrkolagen 1686*, kap. 19, § VIII. Kristinas prästprivilegier 28/11 1650 synes ha förutsatt en indigenatspraxis även om denna inte var kodifierad. Stiften fick inte, hette det, "trängia sina Prester, [...] in på itt annat Stifft, ther the hwarken äre födde, ordinerade, eller vti någon förnembligh Tienst brukade"; *Privilegia [...] giffne biskoperne och meenige prästerskapet, i Swerige och thess vnderliggiande landskap* (Västerås 1650) § 21; jfr Emil Hildebrand (1896) s. 311.

221. RF 1720, efter Stiernman, 3 (1733) s. 2334. Jfr Modée, 1 (1742) not (k), s. 25 ff.

222. Riksdagordningen 1723, § VII, efter Stiernman, 3 (1733) s. 2541.

223. *Förarbetena till Sveriges rikes lag*, VII (1908) s. 314. Nyttoaspekten åberopades f.ö. också i de båda fall som ovan anförts då utländska köpmän i Narva naturaliserades. Det låg även handelspolitiska beräkningar bakom den relativa tolerans som visades främmande trosbekännare i provinserna; Naber (1995) s. 137. Fortfarande i slutet av 1700-talet var nyttosapekten levande, vilket inte minst illustreras av det s.k. judereglementet 1782, som välkomnade kapitalstarka näringsidkare utanför skråsystemet, men avvisade "Tiggarejudar". På olika sätt kringskars också judarnas frihet och de uteslöts från allt politiskt inflytande; Svanberg & Tydén (1992) s. 184 f.

Till de nyttiga grupperna av inflyttare hörde inte olika kategorier egendomslösa. Men dit kan räknas de utländska tjänare eller drängar som adelsmän hade rätt att engagera så länge de kunde sörja för deras uppehälle. Drängen hade dock inte rätt att skifta husbonde, och så fort han önskade avsluta sin tjänst måste han "förfoghe sigh åther vthrijkes igen".[224]

Inkallade bruksarbetare och vallonsmeder var en grupp av stor betydelse för kronan. Dessa var inte bara av främmande språk och kultur utan många gånger också av annan religion än det omgivande svenska samhället. Emellertid kom brukssamhällena länge att fungera som slutna enklaver med både egen gudstjänstordning och jurisdiktion. Det är därför tveksamt om bruksarbetarna över huvud taget ägde samma rättigheter som övriga undersåtar. Dessa omständigheter gjorde att de blev isolerade inom sitt lokalsamhälle, gifte sig inom gruppen och länge bevarade språk och seder. I arbetarnas kontrakt ingick ofta hjälp till återflyttning och assimileringen förefaller som regel ha gått långsamt i förhållande till omgivningen. För vallonerna som kollektiv skedde därför ingen omedelbar rättsanpassning, men däremot fanns många individer som genom egna färdigheter gjorde karriär och upptogs som svenska statsborgare.[225]

En grupp av utlänningar vars närvaro fick ökad aktualitet under slutet av stormaktstiden var krigsfångarna. Olika utfärdade bestämmelser från stora nordiska krigets dagar antyder att de understundom kunde hamna på gemytlig fot med lokalbefolkningen. I en resolution från 1716 förbjuds krigsfångar av främmande religion att ingå äktenskap med svensk kvinna med mindre än att de redan haft lägersmål. 1719 kom emellertid en ny förordning, att äktenskap kunde tillåtas om mannen antog den evangeliska läran och blev svensk undersåte.[226]

Det var naturligtvis ett allmänt krav för alla som önskade erhålla svenskt statsborgarskap att de antog "then rätta Christeliga Läran, efter then oförandrade Augsburgiske Bekännelsen".[227] Utländska näringsidkare av främmande religion tilläts av ekonomiska skäl att uppehålla sig i landet och utöva sin religion "in privato, stilla och utan förargelse", men "Deras barn skola upfostras i wår Lära, och där wid stadigt förblifwa, så framt de wilia niuta Burskap".[228]

224. *Adelsprivilegier*, 15/6 1626, § 8.

225. Svanberg & Tydén (1992) s. 96–99.

226. Otto Fredrik Stålhammar, *Swenska justitiæ och politiæ-wärket* (Sthlm 1749) s. 49. Jfr Svea hovrätts kungörelse genom Gabriel Falkenberg, 27/9 1706, årstrycket.

227. *Kyrkolagen 1686*, kap. 1, § V. Se även t.ex. Ulrika Eleonoras trontal, 21/2 1719 i Stiernman, 3 (1733) s. 1275, och *Sveriges rikes lag* (1780) ärvdabalken, VIII:4, missgärningsbalken, I:3.

228. Prästerskapets privilegier 1723, § 1, i Modée, 1 (1742) s. 482; Isberg (1973) s. 15 f.

Infödda och inflyttade

De två vanliga principerna för förvärvande av medborgarskap eller motsvarande är *jus soli* och *jus sanguinis*, jordens rätt och blodets rätt, eller rättighet av födelsorten respektive rättighet genom härstamning.[229] Hos Claudius Kloot och underförstått i landslagen och 1634 års regeringsform ges uttryck för den förra principen – de som är födda i Sverige betraktas som svenskar. I adelsprivilegierna däremot blandas båda principerna. De skiftande normerna illustrerar, snarare än någon åtskillnad mellan stånden, den planlöshet eller hellre pragmatiska inställning man hade till inflyttning. Immigrationen var inte av sådan omfattning att konsekventa regelsystem behövde utarbetas. De flesta inflyttare som blev fast bosatta inom rikets gränser ägnade sig åt verksamheter som ägde statsmaktens gillande. Tidens kommunikationer gjorde det omöjligt för stora grupper av egendomslösa eller nödlidande att komma till och in i landet. Samtidigt, i en tid då statsborgarskapet mer bestod av plikter än av rättigheter (några sociala nyttigheter att utnyttja fanns där ju knappast), hade man mer att vinna än att förlora på att befolkningen växte genom tillskott utifrån. I det samtida ekonomiska tänkandet betraktades befolkningstillväxt som något i sig gott. Rättigheterna som tillkom de svenska undersåtarna bestod i första hand i rätten att utse representanter till olika politiska fora.[230] Denna rättighet ansågs i somliga fall behöva inskränkas för att naturaliserade utländska undersåtar inte skulle vinna allt för stort inflytande.

I dansk forskning har man fäst stor vikt vid den lag om "indfødsretten" som utfärdades 1776. Bakgrunden till lagen var den starka kontroll över även de högsta administrativa ämbetena som utövades av framför allt inflyttade tyskar. Problemet hade aktualiserats av den tyskfödde Struensees äventyrliga myndighet över rikspolitiken. Efter dennes fall inrättades i början av 1772 ett geheimestatsråd med vilkets hörande alla kungliga beslut skulle utfärdas. Av dess sex första medlemmar var fem danskar och en holsteinare. Det var den första regering sedan enväldets införande 1660 som var helt utan utländskt inslag. Med lagen följde även bestämmelser om att danska skulle vara adminstrativt språk i hela den danska monarkin, med undantag för de tyska delarna. Detta gällde även armén, där kommandospråket tidigare varit tyska. Fyra år senare fullstän-

229. Fahlbeck, Jägerskiöld & Sundberg (1947) s. 78.

230. Jfr Fahlbeck, Jägerskiöld & Sundberg (1947) s. 77; Gagliardo (1991) s. 162, 164, 171. Den totala mängden invandrare har uppskattats till 2–3 % av det egentliga Sveriges befolkning vid 1600-talets mitt. I denna siffra skall då inräknas inflyttare från den östra rikshalvan. Enligt en samtida lista uppgick antalet främmande trosbekännare till 600 i Stockholm år 1693, vilket torde motsvara omkr. 1 % av befolkningen; Svanberg & Tydén (1992) s. 71 f., 136.

digades så processen genom *Loven om Infødsretten* som reserverade alla former av offentliga ämbeten – höga som låga, kyrkliga, militära, civila eller vid hovet – för den danske konungens undersåtar från Danmark, Norge och Holstein. "Som national manifestation", säger den danske historikern Ole Feldbæk, "er loven om Infødsretten enestående i 1700-tallets Europa. Der kan påvises eksempler på, at afgrænsede samfundsgrupper har opnået en nationalt betinget første- eller eneret til bestemte embeder, rettigheder eller erhvervudøvelse. Men det er det eneste eksempel på, at eneret til samtlige embeder gives til dem, der er født i vedkommende stat – og fordi de er født der."[231]

Mot bakgrund av de skildrade svenska förhållandena bör denna utsaga dämpas något. Redan i inledningen av 1600-talet framfördes protester mot att "främmande utlänningar", som det kunde heta, erhöll godsdonationer och höga militära ämbeten och Gustav II Adolfs utfärdade adelsprivilegier reserverade, som nämnts, alla höga riksämbeten för infödda svenska män, en formulering som återgick på den medeltida svenska landslagen.[232] Statsvetaren Fredrik Lagerroth har menat, att landslagens paragrafer om att konungamakten med undersåtarnas bistånd skall värna om rikets integritet rentav "äro de centralaste i hela vår lagstiftning, ja, att vår historia över huvud ytterst handlar om deras tillämpning". Detta oberoende hade två moment: att bevara territoriet oförminskat samt att utestänga främmande män från riksstyret.[233] Oavsett hur

231. Ole Feldbæk, "Fædreland og Infødsret. 1700-tallets danske identitet", i dens. (red.), *Dansk identitetshistorie* 1. Fædreland og modersmål 1536–1789 (Köpenhamn 1991) s. 185 ff., 197–201, cit. s. 197. *Infødsretten* har även tidigare fått stor uppmärksamhet i dansk historieskrivning. Omdömena har dock varit något mer återhållsamma. Svend Cedergreen Bech säger t.ex. att lagen var "en understregning af det tresprogede riges enhed [...] Men i sin konsekvens, hvori den åbnede for alle chauvinismens sluser, indeholdt loven om infødsretten spiren til helstatens sprængning"; *Danmarks historie*. Under redaktion af John Danstrup og Hal Koch. Bind 9. Oplysning og Tolerance 1721–1784 (Köpenhamn 1965) s. 515–520, cit. s. 520. Om det utländska inflytande som beredde vägen för lagen, se s.st., s. 315–319. Odd Arvid Storsveen har en liknande uppfattning; dens., *Norsk patriotisme før 1814* (Oslo 1997) s. 22.

232. Svanberg & Tydén (1992) s. 109–112. Begränsningarna fanns också inskrivna i stadslagen. Även om Magnus Erikssons stadslag upplåtit hälften av Stockholms rådsplatser åt tyskar var ett nyckelämbete som stadsskrivarens p.g.a. protokollföringen hela tiden reserverat åt en svensk. I praktiken minskade tyskarnas inflytande redan under medeltiden och från 1471 upphävdes deras företräde även formellt. Det tillades då, att "Eig må eller skal någon tijdh något vthländsker Borgamästare eller Rådhman wara: ock eig heller hafwa Embete i Stadenom [...] eller nokot annat Embete ther makt vppå ligger"; *Stadslagen* (1730) s. 17. Jfr kommentar i *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*, av Åke Holmbäck och Elias Wessén (Sthlm 1966) s. 19–22.

233. Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Sthlm 1915) s. 23–60, se särsk. s. 31 ff. (cit. s. 31), 44 f., 49. Lagerroths tolkning av dessa inslag ger ibland en normativ vridning åt hans framställning; se t.ex. om Karl XII:s utländska rådgivare, s.st., s. 233 f.

starkt man skall framhålla dessa principer är det otvetydigt att de genom historien upprepats med sådan frekvens att de inte enbart kan ha uppfattats som tomma formler. Under 1600-talet kom man regelmässigt att tumma på den senare principen. Bland rådsmedlemmarna och kanske främst bland krigsbefälen finner vi många exempel på personer som inte "aff Swensk Slächt och Börd födde äre". I 1720 års regeringsform och Fredrik I:s konungaförsäkran fördes samma bestämmelser emellertid fram med större eftertryck och i huvudsak verkar de ha efterlevts under det nya seklet. Visserligen fanns en modererande passus beträffande krigsbefälen som sade att utlänningar aldrig skulle *föredras* framför svenskar. Även om inflyttade och naturaliserade undersåtar sålunda accepterades på olika poster fanns olika begränsningar som skulle hindra dem från att uppnå politisk dominans. Särskilt inom adeln men också i övriga riksdagsstånd återfanns många naturaliserade utlänningar. Dock betonades i riksdagsordningen att till de viktiga talmansposterna fick ingen kallas, "som icke infödd Swensk Man är, och uppfödd i wår Lära".[234] Det politiska inflytandet för naturaliserade borgare inskränktes formellt först med 1734 års lag och det var inte förrän 1747 som naturalisering av utländska adelsmän uttryckligen förbjöds. Dock fanns även från *Loven om Indfødsretten* en rad undantag vilka Feldbæk som "få, rimmelige og nødvendige" presenterar i förbigående: "udlændinge, der allerede havde embeder, eller som havde eller ehrvervede fast ejendom, industrianlæg eller kompagniaktier til specificerede mindstebeløb, samt lærere ved universitetet i Kiel, præster ved de tyske reformerte menigheder og missionaerer i Tranquebar samt indkaldte fabrikanter, teknikere og mestre".[235]

Med kännedom om dessa undantag framstår inte lagen som fullt så radikal eller originell som den framställts.[236] Att en särskild lag – som kom att uppfattas som grundlag – utfärdas i Danmark, medan motsvarande bestämmelser förs in bland en rad andra paragrafer i den svenska regeringsformen är mer att hänföra till respektive lands föregående erfarenhet än till någon exceptionellt utvecklad nationalkänsla i det ena eller andra riket. Feldbæk framför för sin del tolkningen att just detta senare var fallet i Danmark. Ingen annanstans i Europa ser man före den franska revolutionen den nationella identiteten och dess påverkan på politiken så tydligt som i Danmark, menar han. Några idémässiga inspirationskällor från utlandet kan han heller inte finna.

234. Riksdagsordningen 17/10 1723, § 10, cit. efter Modée, 1 (1742) s. 508.

235. Feldbæk (1991) s. 200 n. 216.

236. Detta har påpekats även av Linde-Laursen (1995) s. 75. Han ser *Loven om indfødsretten* som en blandning av äldre "statspatriotiske tanker" och ett nytt, kulturellt fäderneslandsbegrepp.

I en antologi som samlar bidrag från en rad europeiska forskare (däribland även Feldbæk) framförs liknande uppfattningar. Samtliga uppsatsförfattare presenterar åsikten, att den franska revolutionen utövat ett starkt inflytande på utvecklandet av nationalkänslan, även om denna har existerat redan tidigare. Inte sällan anses dock utvecklingen i det egna landet ditintills ha varit unik i det avseendet.[237] Även historikern Kåre Lunden har för norskt vidkommande menat, att bönderna där troligen var både mer och tidigare nationellt "engasjerte" än i andra länder.[238]

Att på detta sätt försöka värdera det nationella medvetandets styrka i olika länder i äldre tid förefaller föga fruktbart. Den senare tidens forskning har genom punktstudier ofta övertygande påvisat dess existens, och att nationella bevekelser och rädslan för inflytande från utlänningar ligger bakom de berörda lagarna både i Sverige och i Danmark torde vara otvetydigt. Men när man skall förklara de skilda omständigheter under vilka de kom att uttryckas måste även andra bakomliggande faktorer beaktas. I Sverige hade aldrig det utländska inflytandet över rikspolitiken varit lika stort som i Danmark. Det kan erinras om att många inflyttade adelsmän visserligen hade beklätt rådsposter, men de hade aldrig innehaft något av de höga riksämbetena. I Danmark infördes bestämmelsen redan fyra år före *Indfødsretten*, att administrationens och den politiska ledningens språk skulle vara danska.[239] Något motsvarande behövde aldrig påbjudas i Sverige där svenskan alltid hade varit det naturliga språket i inrikesförvaltningen.[240] Samtidigt är det talande att både regeringsformen 1720 och *Loven om Indfødsretten* utfärdades vid politiskt avgörande brytpunkter. Att Struensees regim var den utlösande faktorn för den senare har också viss

237. Otto Dann & John Dindwiddy (red.), *Nationalism in the age of the French revolution* (London & Roncverte 1988) passim. Jfr även Gunner Lind: "Den danske borgerlige nationalisme falder [...] ind i det gængse vesteuropæiske mønster, selv om den var særegen ved sit tidlige frembrud"; dens., "Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark", i *Søfart, politik, identitet*, tilegnet Ole Feldbæk (Helsingør 1996) s. 92.

238. Kåre Lunden, *Nork grålysing. Norsk nasjonalisme 1770–1814 på allmenn bakgrunn* (Oslo 1992) t.ex. s. 181.

239. Feldbæk (1991) s. 185.

240. Jfr klagomålen i Göteborg, som genom specialprivilegier från början varit en tvåspråkig stad. På 1670-talet slog magistraten emellertid fast att Göteborg "är en Swensk ort, stad och republica och alle borde sig efter landets tungemål, som hufwudspråket inom Rijket är, i rättegångar dess handlingar regulera, såsom hos ale andre nationer och gäller, jämwäl och allestädes här i Swerige brukeligit är". Redan 1635 hade den svenske superintendenten Anders Prytz ansett det för exempellöst både i Sverige och utlandet, "att högsta hufvudet skall vara utländskt"; cit. efter Svanberg & Tydén (1992) s. 83. I Danmark användes tyska inom krigsmakten fram till 1772 medan i Sverige svenskan blivit kommandospråk även i de finska regementena redan på 1680-talet.

likhet med Fredrik I:s trontillträde och den oro som dennes tyska bakgrund framkallade i Sverige. Om man oftast förhöll sig avvaktande mot utlänningar kunde denna hållning stegras till direkt misstro i vissa känsliga lägen.

Trohetseder

De formella rättsbestämmelserna angående statsborgarskapet uppvisade betydande luckor. I de fall det fanns specificerade föreskrifter var de ofta motsägelsefulla och de måste ha tillämpats med någon urskillning. Rätt ofta torde någon form av intuitiv föreställning om svenskhet eller främlingskap ha spelat in i bedömningarna. Men i avsaknad av den moderna tidens pass och registrerade medborgarskap behövdes trots allt någon mer bindande utfästelse mellan överhet och undersåtar. Ett krav som därför ställdes på alla undersåtar, inflyttade som infödda, riksundersåtar som provinsbor, var att de avlade trohetsed till konungen. Något skilde de sig emellertid åt mellan olika grupper av undersåtar.

Befolkningen i på olika sätt avsöndrade delar av riket var bundna av samma trohetsed som andra riksundersåtar. För Johans hertigdöme hette det på sin tid, att "de som i Furstendömmet [Finland] boendes äre, båda adell och oadell, andelige och werldzlige, ware Konungen medh dhen allmännelige eedh och plicht som alle andre Sweriges inbyggiare besworne". För Kristinas underhållsländer gällde ju det något speciella förhållandet att de avlade ed både till drottningen och till kronan. Som framhölls i abdikationsskriften var detta "ett oförlijkneligit exempel" som inte fick leda till praxisförändring. Kristina fick heller inte vidtaga åtgärder som gick det svenska majestätet för när, och undersåtarna hade oförändrade rättigheter och skyldigheter i förhållande till riket.[241]

För de svenska statsborgarna ägde edsavläggelsen rum vid kröningsriksdagarna, efter det att konungen avlagt sin ed.[242] På riksdagarna deltog endast ständerna, men deras utsända representanter ansågs företräda alla ståndsbröder och deras svärjande gällde för samtliga boende i riket: "frånwarande bindis med eeden, lika som de der när warit och eeden swurit". I lagen skilde man därför mellan "Allmogen", som avsåg alla rikets meniga inbyggare, och den "Skattskyldige Allmogen", som avsåg bondeståndet.[243] För att överkomma

241. "Stadga om Konungzlig och Furstelig rättigheet öfwer Furstendömen oprättat emellan Konung Johan och dess Furstelige Bröder", 27/1 1582, i Stiernman, 1 (1728) s. 356; drottning Kristinas abdikationsskrift 1654, i Stiernman, 2 (1729) s. 1211–1217, cit. s. 1217.

242. Hyllningsederna till Karl XII svors dagen före kröningen och jämlikt sin syn på konungamakten avlade kungen aldrig själv någon ed; Mårten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (Sthlm 1999) s. 137, jfr även s. 140 ff.

243. *Landslagen* (1726) kap. V, anmärkningar s. 134 f., cit. s. 157.

oklarheter i alla sådana fall användes ofta formuleringar som "Ständerne, eller andre af Undersåtare i Swerige och des underliggande länder".[244]

Edsceremonin hade medeltida rötter och ägde ursprungligen rum i samband med kungavalen vid Mora sten. Redan då var trohetseden förmedlad i det att lagmännen avlade hyllningseden i allmogens ställe, en ceremoni som sedan upprepades i de olika landskapen under kungens eriksgata. Skillnaden mot de samtida ämbetsederna för prelater och rådets medlemmar var att dessa uppfattades som personliga och den som avlade eden hamnade därmed i ett troskapsförhållande till kungen som dennes "man".[245]

Vid Karl XI:s kröning i Uppsala 1675 upplästes edsformulären i tur och ordning av kungen, riksråden, adeln och krigsbefälen, prästerskapet, borgerskapet samt slutligen av allmogen.[246]

Konungen lovade (1) att älska Gud och hålla alla ständer vid hans rena och klara ord; (2) att hålla all rättvisa och sanning i styrka; (3) att hålla alla undersåtar i säkerhet till liv och egendom; (4) att styra sitt rike med råds råde och endast med infödde svenske män; (5) att värja sitt rike och överlämna det oförminskat till sin efterträdare; (6) att leva av honom tilldelade medel och ej öka skatterna såvida ej främmande invasion, inre uppror eller andra synnerliga skäl förelåg. Eventuella tvister om detta skulle slitas av konungen tillsammans med ett utskott från samtliga ständer. Vidare lovade han (7), att hålla alla inbyggare vid deras privilegier samt att inte i riket draga in någon utländsk lag "Allmogen til tunga". I synnerhet lovade han därvid att upprätthålla de gamla fridslagarna och att hålla ofreden borta från riket. Slutligen lovade konungen med handen på Bibeln, att han "alla desse Articlar af Trygge Troo hålla wil allom Allmoge min, Ungdom och Gamblom, oföddan som föddan, okäran som käran, frånwarande som närwarande, och dem i ingen måtto bryta, uthan heller [hellre] medh allo goda öka".

Hela eden återfinnes redan i konungabalkens fjärde kapitel i landslagen – "Eedha som Konunger swäria skal, Och huru han skal swäria" – och är i långa stycken en ordagrann upprepning av detta. En och annan "Påwisk willfarelse", såsom att vid skyddshelgonen svärja edens obrottsliga hållande, hade dock strukits ur edsformuläret.[247]

244. Exemplet från Ulrika Eleonoras försäkran 1719, § 1, i Stiernman, 3 (1733) s. 1273. Se även s.st., s. 1277, och dens., 2 (1729) s. 1664.

245. Carl Göran Andræ, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid* (Uppsala 1960) s. 153 ff., 170 f.

246. Edsformulären i Stiernman, 2 (1729) s. 1738–1746.

247. *Landslagen* (1726) s. 95 f., anmärkningar s. 132.

Riksrådens och de olika ståndens eder inleddes med tre likalydande artiklar. Först svor de att hålla Karl XI för sin ende lagkrönte konung intill dennes död – vilken "Gudh nådeligen länge fördröije" – och därefter dennes arvingar efter successionsordningen av 1650. För det andra svär de att alltid rätt lyda konungens bud, ty det anstår "Kongl. M:tt att biuda, och oss att giöra". För det tredje lovar de att alltid vara Kungl. Maj:ts trogne undersåtare och för denne efter vart ståndsförmåga offra liv och gods. För prästerskapet räckte det dock, att "sökia och styrkia allmennelig Landzfredh och på dhet flijtigaste förmana alla wåra åhörare til Hörsamheet, Lydno och Rättrådigheet emoot wår nådigste Laghkrönte Konung".

Efter de inledande allmänna trohetslöftena till konungen följde olika ståndsspecifika artiklar. Riksråden lovade att till Kungl. Maj:t driva in alla skatter från den skattskyldiga allmogen, att handla oväldigt och ojävigt, att vårda lag och rätt samt hålla hemligt allt vad som kan skada "H. K. M:tt och H. K. M:tz Rijke". Ridderskapet och adeln lovade att efter lagen och privilegierna fullgöra rusttjänsten, "antingen til wapnesyn eller Rijkzens wärn", samt att tillse att den skattskyldiga allmogen "uthom all tresko" betalade sina utskylder. Det senare förpliktades även prästerskapet, som vidare svor att hålla sig till Guds rena och oförfalskade ord samt att undervisa alla åhörare i den rätta läran "och alle Kätterske Lärdommar undfly, såsom Siälennes förgifft". Borgarståndet ankom endast, enligt edsformuläret, att betala alla tullar, skatter och utskylder som dem av lagen pålades, vilket sammalunda med vederbörlig anpassning även bondeståndet lovade. Alla stånden svor avslutningsvis med uppsträckta händer inför Gud att hålla dessa löften obrottsligen.

Undersåtarnas trohetsed hade i flera fall utvidgats och förändrats jämfört med landslagens text. Första artikeln, som gällde lydnaden till den valde konungen, hade naturligtvis ändrats efter arvrikets införande. De olika ståndens särskilda skyldigheter till rikets värn var också mer specificerade i de nya edsformulären. På samma sätt som i konungaeden hade det gamla bruket att taga helgonen till vittnen strukits.

Trohetsederna riktades i alla punkter mot konungen, eller Hans Kungl. Maj:ts rike. Mot *folket* svor endast konungen trohet i det han lovade att hålla dem vid fred, lag och rätt. Folket, eller "allom Allmoge mino", som konungen lovar beskydda utgörs av statsbefolkningen, ej nationen. Lojaliteten mot Kungl. Maj:t kunde dock i samtiden anses symboliskt ersätta lojaliteten mot riket och folket: "Det stadfäster mehr Konungens och undersåternes kärlek emellan annan, om ordet *Konung* brukas i ställe för *Crona*, ty såsom ordet Konung är i arfrijket beqwämare, och arfrijke är en gåfwa af Gud, så är undersåternes plijkt

att sig och sine ord rätta til sin Konungs underdån. och förbindande."[248] I sammanhanget bör också erinras om att begreppet *Kungl. Maj:t* användes för att beteckna regeringsmakten och i förlängningen den lagliga överheten som sådan.[249]

Även i de gamla lagtexterna återkommer stadganden med samma innehåll. Landslagens högmålabalk, nionde kapitlet, anger straff för den som "bär afwoghan Skiöld moth sinom rätta Herra, och härghiar sitt eghit Fosterland". I Petter Abrahamssons förklaring över landslagen kommenteras att denna lagparagraf är tillämplig på "Swänsk Man eller Undersåtare", vilket är ett förtydligande som vill göra lagen tillämplig på såväl svenska statsborgare som provinsbor.[250] Det var bland annat efter högmålabalken, som de upproriska livländska adelsmännen med Johan Reinhold Patkul i spetsen kom att dömas år 1694, om än enligt det åttonde kapitlet: "Reser noghor Här moth Konunge eller Landsens Herra". Konungen och landets herre var en lojalitet av mindre arbiträr karaktär än Fosterlandet. Trots detta vågade man inte i domen mot Patkul ange det tillämpade lagrummet, möjligen just därför att livländarna som provinsbor inte borde dömas efter svenska lagar. En annan av anklagelsepunkterna var att livländarna hade förbrutit den mot konungen avlagda trohetseden.[251]

Som redan har visats kom med regeringsformerna 1719 och 1720 riksrådens troskap mot konungen att ersättas med troskap mot riket (se ovan s. 104). Även krigsmakten fick en utökad trohetsförpliktelse till "Kongl. Maj:t, Riket och Ständerne".[252] Det var ju enligt de nya regeringsformerna ständerna som hade att styra över krig och fred och formuleringarna dikterades till stor del av rädslan för enväldet. Trohetsförklaringen mot ständerna innebar dock att ansvarigheten inför hela folket underströks på ett helt nytt sätt.

248. Nils Gyllenstolpe i lagkommissionen 1688; *Förarbetena till Sveriges rikes lag*, I (1900) s. 30. Jfr Fabricius, I (1906) s. 97: "Ligesom Ordet Fædreland [...] nok saa meget betegner den danske Stat som Danmark, er det omvendt bekendt, at Ordet Kongetroskab i det 17de Aarhundrede ogsaa dækker over Begrebet Nationalfølelse, hvad enten nu denne var knyttet mest til Riget eller til Folket." Även Lagerroth (1915) s. 442 f.; Melkersson (1997) s. 100 f.

249. Harald Gustafsson, *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund 1994) s. 50; jfr Nils Forsell, "Kansliet från Gustav II Adolf till år 1660", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia*, 1 (Uppsala 1935) s. 40.

250. *Landslagen* (1726) s. 733. *Kvinnor* och majestätsbrott behandlas på s. 735.

251. Isberg (1953) s. 62, 269.

252. RF 1719, § 20, och RF 1720, § 25.

Provinsbornas trohetseder

Provinsbornas trohetseder skilde sig något från dem som svors av de svenska statsborgarna. Den livländske hävdatecknaren Friederich Konrad Gadebusch säger i sin årskrönika från slutet av 1700-talet, att den svenska riksdagen i slutet av föregående sekel år från år hade ökat konungens makt intill den gräns då den ej kände några skrankor. Denna förökade makt måste erkännas i en förnyad undersåtlig trohetsed i Livland.[253] I vad mån den skilde sig från tidigare eder har ej gått att utröna då för äldre perioder enbart några spridda ämbetseder kunnat återfinnas.[254]

Den förnyade trohetseden svors av samtliga ständer – som här inte innefattade bondeståndet[255] – inför generalguvernören på slottet i Riga den 23 september 1687. Akten ägde rum med stor högtidlighet till ljudet av pukor och trumpeter och med paraderande trupper. Varje gång Guds eller konungens namn nämndes avtäckte generalguvernören sitt huvud. Generalsuperintendenten Johann Fischer höll en predikan över ett avsnitt i Konungaboken – "Da machte Jojada einem Bund zwischen dem Herrn und dem Könige". I Karl XII:s Bibel lyder texten: "SÅ gjorde Jojada ett förbund emellan HERran, och Konungen, och folcket, at the skulle wara HERrans folck; theslikes ock emellan Konungen och folcket." Därefter serverades folket vin ur en springbrunn prydd med det kungliga vapnet. Det planerade fyrverkeriet fick dock uppskjutas på grund av infallande regn. Under följande månader upprepades proceduren i mindre skala i Dorpat och andra städer.[256] En motsvarande hyllning, också bara av de tre högre ständen, skedde i Ingermanland på Karldagen den 28 januari 1688 och i Estland i september 1690. Liknande hyllningar ägde sedan rum vid Karl XII:s trontillträde.[257]

253. Gadebusch, *Livländische Jahrbücher*, III:2 (Riga 1782) s. 430. Generalguvernören Hastfer kallade till ceremonin genom ett tryckt plakat utfärdat i Riga 23/7 1687. Enligt detta har Kungl. Maj:t "zu mehrer Befestigung der gebührenden Erbpflicht, vor nöhtig erachtet, von Dero getreuen Ritter- und Landschafft die feyerliche Abstattung des Huldigung-Eydes erfordern zu lassen". Kallelsen som bilaga till Hastfers brev till Kungl. Maj:t, 25/7 1687, i Livonica II, vol. 89, RA.

254. I Livonica II, vol. 640, RA.

255. Kallelsen vänder sig främst till adeln, prästerskapet samt alla andra som i provinsen Livland "Eigenthum besitzen"; bilaga till Hastfers brev till Kungl. Maj:t, 25/7 1687, i Livonica II, vol. 89, RA.

256. Livlands trohetseder finns samlade i original med underskrifter i Livonica II, vol. 167 a, RA. Ceremonierna finns beskrivna i Gadebusch, III:2 (1782) s. 433–439. Gadebusch anger bibelstället till 2 Kon. 11:6. I Karl XII:s Bibel har det versnummer 11:17. Isberg (1953) s. 56–62, behandlar det politiska spelet kring edsavläggelsen och på den därmed sammanfallande lantdagen. Se även [Arvid Moller], *Fata Dorpati. Den i förra tiden namnkunniga liflandiska staden Dorpts öde* (Västerås 1755) s. 51 f.

257. Carl-E. Normann, *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede* (Sthlm 1948) s. 193 ff., 199–204, 249 ff. Ederna för Estland i Livonica II, vol. 55, RA.

Ständernas eder i Riga avlades samtliga på tyska, medan till exempel garnisonerna på Ösel något senare avlade sina eder enligt formulär på svenska respektive finska eller möjligen estniska.[258] Borgerskapets ed inleddes på samma sätt som de svenska med trohetsförklaring mot konungen och dennes arvingar enligt successionsordningen. Den svärjande lovade sedan att på alla sätt vara Kungl. Maj:t till tjänst, nytta och fromma och mot "Ihr. Königl. Majestät und der Hochlöblichen Cron Schweden" förhålla sig såsom "einem treu-geschwornen Bürger und Unterthan gegen seinen natürlichen Landes-Herrn und Erb-Könige". Därpå följde löften att följa lag och rätt samt handla oväldigt och oberoende av släktskap eller andra sympatier. Den största skillnaden mot den svenska borgareden uppträder i sista stycket: Medan det svenska borgarståndet lovade, att efter sin "yttersta förmögenheet medh Lijf och Godz hielpa Hans Kongl. M:tt Rijke och Landh att wäria" inskränkte sig det livländska borgerskapets försvarsplikt till det fall "die gute Stadt feindlich angesochten werden", varvid löftet avgavs att försvara den till "den letzten Blutstropffen". Detta överensstämmer med den svenska borgmästar- och rådmanseden, i vilken de svärjande lovar att "til Stadsens Conservation, beskydd och wälfärd, wåga och upsättia [...] godz samt lif och blod". Emellertid hade ju den allmänna trohetsed som Sveriges borgerskap dessutom avlade utsträckt försvarsplikten till hela riket.[259] Ridderskapet och adelns i Livland eder innehöll märkligt nog ingenting om försvarsplikt. Den mest iögonenfallande innovationen i deras edsformulär är att de både in- och utrikes – "in- und außerhalb Reiches" – skall förhålla sig som trogna undersåtar och alltid akta Karl XI som sin naturlige länsherre och arvkonung.[260] Prästerskapet fick först svära att hålla sig till den rena evangeliska läran som antagits av rikets ständer vid Uppsala möte ("der unveränderten Augsburgischen Confession, die im concilio zu Upsal Anno 1593. von allen Reichs-Ständen angenommen und vor gültig erkandt worden"). Först därefter svor de trohet mot konungen och dynastin. Allt i enlighet med regeringens intentioner fick de också lova att hålla församlingen i en rätt kyrkodisciplin, "nach der von Ihrer Königl. Majestät gegebenen Kirchen-Ordnung", samt avhålla sig från all inblandning i det världsli-

258. Garnisonernas eder, dat. Arensburg 27/10 1687; Livonica II, vol 167 a.

259. Förtryckt edsformulär undertecknat i Riga 23/9 1687 av Livlands församlade borgerskap, i Livonica II, vol. 167 a. Liknande edsformulär finns för prästerskapet, och ett särskilt förtryckt för Rigas borgare. Den svenska borgmästar- och rådseden i *Stadslagen* (1730) s. 9–14, cit. s. 14.

260. Handskrivet edsformulär med adelns underskrifter, dat. 23/9 1687, i Livonica II, vol. 167 a. Några separat undertecknade edsformulär synes ha insänts i efterhand av adelsmän som ej deltagit i ceremonin i Riga.

ga regementet. Slutligen lovade de, att om de i något stycke felade och blev varnade av sin överhet så skulle de med Guds bistånd rätta och bättra sig.[261]

Även i Pommern svor undersåtarna eden till "unsern rechten ErbKönig [...] den Dürchleuchtigsten, Großmächtigsten König und HERRN Herren Carl den Zwölfften". I Riksarkivets Pommeranicasamling finns från 1697 endast de olika statstjänarnas ämbetseder bevarade. Dessa är personligen nedtecknade efter ett uppsatt formulär och separat insända. Huruvida någon allmän hyllningasakt avhållits har ej gått att utröna, men är troligt. Under Karl XI:s minderårighet hade Carl Gustaf Wrangel den 15 juli 1663 i Wolgast såsom generalguvernör avhört de olika länsmännens edsavläggelser för vilka han sedan avlämnade garantier till regeringen i Stockholm. Detta år infördes den nya regeringsformen för de tyska besittningarna och dessa förändrade avtal måste bekräftas med en förnyad ed.[262]

I Bremen-Verden ägde en allmän edsavläggelse rum 1651–52, och återigen 1692 och 1699. Ämbetseder svors regelbundet först från år 1690.[263] Vid hyllningsakten 1699, då Karl XII:s trontillträde skulle bekräftas, kom det till kollisioner mellan kronan och de lokala ständerna. Dessa ville få bekräftelse både på bestämmelserna i det westfaliska fredsfördraget och på sina hävdvunna rättigheter inom det tyska riket. Den unge kungen vägrade likmätigt sin syn på majestätet att bekräfta förbindelsens ömsesidighet och hyllningen blev en synlig bekräftelse på den enväldige monarkens anspråk. På grund av sparsamhetskrav genomfördes ceremonierna med långt mindre pompa än vid föregående hyllningar. Personliga eder avlades av regeringsrådet, konsistoriet och ridderskapet. I städerna svor råd, prästerskap, skolbetjänter och de burskapsägande eder som band även övriga stadsinvånare. Eftersom bönderna i Bremen var fria skulle även de avlägga hyllningar. Vid tidigare tillfällen hade eder från landsbygdsbefolkningen inkrävts genom utskickade delegationer, men denna gång avlades de inför landsrätterna (*Landgerichten*) och insändes successivt under det följande året. Möjligheten att återigen få privilegierna bekräftade tycks ha gjort de lokala ständerna mer beredvilliga att acceptera den danska ockupationen 1712 och den slutliga övergången till Hannover 1719.[264]

261. Tryckt edsformulär, dat. 23/9 1687, i Livonica II, vol. 167 a.

262. Pommeranica, vol. 457–458, RA. För uppgifter om ceremonielet vid hyllningsakten 1663, se "Pommersche Hulldnings Rächningen Anno 1663", i Pommeranica, vol. 458. Se också Helmut Backhaus, *Reichsterritorium und schwedische Provinz. Vorpommern unter Karls XI. Vormündern (1660–1672)*, (Göttingen 1969) s. 115 n. 16, 172; Emil Hildebrand (1896) s. 210 f., 430 f.

263. Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 136, 142.

264. Brüning (1992) s. 21–27.

I Skånelandskapen blev de nya undersåtarnas edsavläggelse efter Köpenhamnsfreden en utdragen historia. Några adelsmän gjorde svårigheter och anförde att de redan var edsbundna till sin förre herre, Fredrik III, ett problem som delvis löstes med regementsförändringen i Danmark, vilken av somliga ansågs annullera alla tidigare löften. En av adelsmännen, Nils Krabbe, menade att hans rätta "Fæderneland" var Skåne, och att han därför måste svära troskap mot dess härskare enligt fredsfördragen.

Redan efter Roskildefreden bestämdes det att alla skåningar måste antingen avlägga trohetsed eller utvandra. Karl X Gustav hade också vägrat att förhandla med dem som inte var hans undersåtar, det vill säga inte hade avlagt eden. Fabricius omnämner ingen allmän edsceremoni. För adeln gällde att de insände sina personliga edsformulär till generalguvernören. Det dröjde till 1666 innan man hade fått in den sista försäkringen från de kvarboende adelsmännen. De obeedigade hade i mellantiden naturligtvis inte fått deltaga i riksdagsarbetet. Under skånska kriget fick allmogen i de säkrade områdena personligen förnya och med sina bomärken bekräfta lydnaden mot den svenske konungen. Det kan här också påminnas om att Hallands befolkning redan vid upprättandet av det tillfälliga pantinnehavet från 1645 fått avlägga trohetsed till drottning Kristina.[265]

I provinsernas edsformulär syns även ett troskapsförhållande träda i förgrunden som sätter lojaliteten mot staten före lojaliteten mot folket. Det föga nationella budskapet illustreras också av det faktum att den livländska borgared som avlades till den svenske konungen med vederbörliga ändringar fortsatte att användas av den ryska statsmakten under 1700-talet.[266] Den största skillnaden mot de svenska trohetsederna är att provinsbornas försvarsplikt inte omfattar hela statsterritoriet utan inskränker sig till den egna regionen. Det kan nämnas att Nystadsfredens fjärde artikel uttryckligen löste de av Ryssland erövrade provinsernas undersåtar från den "Edz-plicht, hwarmed de Sweriges-Rike warit förbundne".

Nationalitet, trohet och rang

Uppenbarligen fanns det ett latent nationellt problem i den multinationella svenska armén. Karl XI:s förnyade krigsartiklar av 1683 innehåller uttryckliga bestämmelser om att den soldat som kommer i bråk med en annan "och roper hielp hoos sin Nation" skall tillika med eventuella bispringande landsmän

265. Ahnlund (1933) s. 371; Fabricius, I (1906) s. 21, 49 f., 57, 74, 155; dens., II (1906) s. 13–17, 23, 32; dens., III (1952) s. 92 f.

266. Gadebusch, III:2 (1782) s. 439.

"som Saaken och Fahran ähr till, till Lijfwet, eller elliest straffas". Just denna bestämmelse fanns också med i det extrakt ur krigsartiklarna som trycktes som plakat på svenska, tyska och lettiska i Riga, och som dagligen skulle uppläsas för de meniga knektarna vid vaktavlösningen "pådet dee hädan effter sigh icke medh någon Okunnigheet uhrsäckta kunna".[267] Bestämmelsen behöver inte nödvändigtvis ha författats med provinsundersåtarna främst i åtanke utan fastmer de värvade "främmande".

Även om antalet utlänningar och provinsundersåtar alltid var stort inom den högre officerskåren var andelen stadigt sjunkande under 1600-talet. Så långt möjligt användes alltid svenska officerare i de svenska landskapsregementena, medan de mera sällan var stationerade i Finland eller i provinserna. Ett intressant faktum är att endast i gruppen svenskfödda officerare kan personer med ofrälse bakgrund återfinnas i någon större utsträckning. Officerare från Finland och provinserna samt rena utlänningar var nästan uteslutande adelsmän och till stor del aristokrater. För icke-svenskar förefaller alltså hög börd ha varit närmast ett rekvisit, medan för svenskarna andra kriterier kan ha varit mer bestämmande för karriärmöjligheterna. Med 1600-talets krigsavgång tvingades kronan att fylla luckorna med utlänningar, men under fredsperioden i slutet av Karl XI:s regering föredrogs uppenbart "Vårt rikes eller dess underliggande herrskapers trogne undersåtare".[268]

I slutet av 1690-talet ställde Nils Bielke såsom generalguvernör i Pommern frågan till Karl XI angående regementens uppsättande, om med svenska undersåtar skulle "förstås liflandhare, bremer och pommerar, häller dhe, som äre rätt swenske infödde". Därvid fick han till svar, att "iagh [Karl XI] intet kan uthsluta liflandhare, bremer och pommerar, emedhan dhe äre ochså mina undersåtar". Emellertid menade kungen det vara säkrast att, om inte de "rätt swenske" kunde vara i majoritet, de åtminstone skulle utgöra halva antalet.[269] Några år tidigare hade kungen retat sig på att "dhe oförnuftige pomerana" inte

267. *Krigz-articlar [...] åhr 1683 förnyade [...]* (Sthlm u.å.) s. 48; *Extract uthur H[s] Kongl. May.[ts] Krigs articlar [...]* (Riga 1696) tryckt i folioformat och avsett att upphängas offentligt. Plakatet på lettiska finns avtryckt i *Svenskтiden i Lettland*, utg. av V. Tepfers, m.fl. (Riga 1934) plansch 56. Jfr också förbudet från 1682 mot användande av nationellt betingade öknamn mellan invånarna i Skåne; Fabricius, IV (1958) s. 278.

268. James Cavallie, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del* (Sthlm 1981) s. 36–42, 76–87, cit. s. 42.

269. Karl XI till Bielke, 22/1 1697; "Karl XI:s bref till Nils Bielke", utgivna av Oscar Malmström, i *Historiska handlingar*, 18:2 (Sthlm 1900) s. 99 f. Se även Stellan Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 29 n. 22, som gör en liknande tolkning. Det framgår inte klart i brevet om rekommendationen gäller manskapet eller enbart officerarna. Dahlgren drar dock den senare slutsatsen. Jfr också Upton (1998) s. 79, 88.

ville betala för rytteriets inkvartering och deras egen därav åtföljande säkerhet. Bielke skulle inte mera resonera med dem utan förmana dem att åtlyda deras av Gud förordnade överhet och sluta inbilla sig att "mina käre och redliga trogna swänska undersåthare skolla hwar[a] dheras trällar".[270]

Liknande resonemang återkommer inom civilförvaltningen. Karl XII preciserade 1713 vilka ärenden som såväl "inrijkes som uti de tyska och andra provincier" skulle handhas i handelsexpeditionen. I ett betänkande föreslog Henrik Gustaf Müllern förtydligandet att nyttja "swenske till de swenske Expeditionerne, och Kongl. Maij:tz tyske undersåtare till tyske Expeditionerne".[271] Förutom att befrämja kompetensen ansågs det väl också minska de spänningar som kunde uppstå vid utnämningsärenden om man utsåg andra än, som det hette, landsens barn. Det senare var ju en princip som uttalades vid tillsättningar av lokala ämbetsmän även inom riket.

För att återvända till militärväsendet så framfördes i flera fall uppfattningen att de svenska och finska trupperna kunde anses mer pålitliga än provinsregementen. Nils Bielke menade i ett brev till kungen, att endast svenskar och finnar hade tapperhet och disciplin att besegra de franska i ett fältslag; alla andra nationer resonerade så mycket att det var svårt att föra dem i strid.[272] Något senare skrev kungen till Bielke och uttryckte önskemålet att översten Gustaf Mauritz Lewenhaupt inför ett tåg till Holland skulle få överta ett regemente svenskar i stället för de uppenbarligen för mindre pålitliga ansedda tyskarna, som han nu kommenderade.[273] En liknande åsikt kommer till uttryck i Erik Dahlberghs tidigare citerade memorial från 1698, där det för Rigas försvar framställs som önskvärt med "flere national Troupper" – med vilket avsågs svenska och finska soldater – emedan garnisonens trupper till "största delen äro Wärfwade fremmande nationer som offta till Rebellion och myterij inclinera".[274] Jaak Naber menar att det var en aktiv politik från konungamaktens

270. Karl XI till Bielke, 17/10 1689, i *Historiska handlingar*, 18:2 (1900) s. 64; Oscar Malmström (1896) s. 49.

271. "Källor till kansli- och arkivväsendets historia", i *Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929* (Sthlm 1931) s. 130, 160.

272. Oscar Malmström (1896) s. 76.

273. Karl XI till Bielke, 4/9 1690, i *Historiska handlingar*, 18:2 (1900) s. 73. Ännu lite senare ville kungen förhindra utländska värvningar i "Swerige och mina provinsier [...] för hwem wett, dhet kan hända, dhet mina käre swenska behöfwas til mitt kiäre fädhernenslandz besta, och är dhet bäthere, dhet dhe dåå tillicha medh migh hafwa ospart lif och blod"; Karl XI till Bielke, 12/11 1690, s.st., s. 76. Det går dock inte att med fullständig visshet utröna vad "wåårt redliga och tro[g]na swenska" syftar på i detta fall.

274. Dahlbergh till Kungl. Maj:t, 24/7 1698, i Livonica II, vol. 95, RA. Se även Max Hein (utg.), "Christoph von Brandts relationer om den svenska staten under Karl XI", *KFÅ* 1920, s. 54. Om beteckningen *nationaltrupper*, jfr t.ex. Backhaus (1969) s. 57, 264 f.

sida att öka den svenska befolkningsandelen över huvud taget i de orter som var viktiga i försvarshänseende.[275]

I ett odaterat memorial från 1660-talets början om "huru affectionen uthi Schåne hos undersåtharna emoot Sweriges Chrona oc Regering kunde redresseras och conserveras", förs fram som en av punkterna, att de tyska och polska trupperna i Skåne borde omplaceras till andra delar av riket och i stället ersättas med svenska soldater. Åtgärden skulle "mehra än någon tror kan" uppskattas i de skånska städerna.[276] Samma tankegångar framfördes också av generalguvernören Stenbock. Han menade att åtminstone halvparten av garnisonernas besättningar borde utgöras av svenskar, både för att vinna städernas förtroende och på grund av den farliga närheten till ett främmande rike, något som ökade behovet av pålitliga trupper. Av den senare anledningen förlades också svenskarna på slotten, medan tyskarna och polackerna inkvarterades nere i städerna.[277] Under det skånska kriget kom denna lojalitet att sättas på prov, och det är inte utan stolthet som den anonyme författaren till en relation över slaget vid Lund talar om "dhe Wåres Tapperheet" och att segern vanns av en armé "som uthi bahra National-Manskap bestodh".[278] Det faktum att man tillmätte de olika undersåtarnas troskap olika styrka illustreras också av det plakat som utfärdades vid stora nordiska krigets utbrott och som inskärpte provinsbornas trohetsed mot det svenska majestätet.[279] Något liknande är inte känt för de svenska och finska undersåtarna och betraktades förmodligen inte som nödvändigt.

I andra fall sattes statstjänarnas förhållande inbördes och till konungamakten i förgrunden. Adeln framställde på riksdagen 1680 önskemålet att en

275. Naber (1995) s. 123, jfr s. 126. Karl XI:s misstänksamhet mot främlingar återkommer hos Upton (1998) s. 79, 88, 103 f., 152 f., 228.

276. Engeströmska handskriftssamlingen, B VIII, 2, 27, KB. Jfr "Relation om fäderneslandetz tillståndh", 3/10 1660, i *SRARP*, 8. 1660 (1886) s. 187. Jfr Naber (1995) s. 93 f., om konflikter mellan borgerskapet och soldaterna i Narva under motsvarande tid. Här vittnade även stadens svenska invånare om övergrepp. Enligt Naber bestod garnisonerna i Östersjöprovinserna huvudsakligen av finskt manskap.

277. Fabricius, II (1906) s. 175 f.

278. *Relation om dhen herlige victorie, som dhen högste Gudh hans Kongl. Mayst. aff Swerige [...] den 4. decemb. 1676 uthi dhet under Lund förelupne slaget nådigst förlänt hafwer* (Sthlm u.å.) opag. Se [Gustaf Edvard Klemming], *Kongl. bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges krig*, 2:1653–1679 (Sthlm 1890) s. 195. Redan Gustav II Adolf hade gärna framhävt sina nationalsvenska truppers insatser framför de värvade utländska; Sven A. Nilsson, "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten", *Scandia* 1994, s. 132 f.

279. *Uppå Hans Kongl. May:tz den stormächtigste konungz och herres, wägnar af Swerige &c. &c. &c. till des trogne undersåtare uti hertigdömerne Est- Lijf- och Ingermanland*, 3/4 1700, tr. i Sthlm, årstrycket. Jfr Margus Laidre, *Segern vid Narva. Början till en stormakts fall* (Sthlm 1996) s. 72, 83 f., 101, 110.

vederbörlig rangordning mellan olika ämbeten skulle utfärdas så att främst de ofrälse officerarnas rang kunde specificeras.[280] För att tillgodose denna begäran utfärdade Kungl. Maj:t den 10 december 1680 en resolution avsedd att efterföljas vid såväl publika som privata sammankomster. Enligt denna skulle konungen och riksråden alltid ha främsta rummet följda av fältmarskalkarna, riksjägmästaren, rikstygmästaren samt presidenten i wismarska tribunalet. Därefter följde generaler av infanteriet och kavalleriet före överstar av olika regementen efter deras rang, såsom drabanterna före gardet, och gardet före livregementet. Statssekreterarna placerades före hovrätternas vicepresidenter (presidenterna var ju rådsmedlemmar) följda av andra civila statstjänare och officerare ned till "Ryttmästare, capitainer och Assessorerne i Collegierne, efter som de äre gamble i Tiänsten". Förordningen upptog tjugoåtta klasser. I ett förtydligande reglemente av den 1 mars 1695 inskärpes vikten av rangordningens efterlevande så att ingen på grund av "Skyld- Wän eller Swågerskaps skull" ger företräde åt en ringare tjänare "och således förringar det Wärde och den Förmon, som Kongl. May:t har tillagt [någon annan] dess Embete". Hela frågan handlar alltså uppenbart om konungamaktens anseende där personens ställning gentemot majestätet har företräde framför privata band. Ärendet rör på så sätt ämbetsmannaväsendets professionalisering.

Den 23 februari 1689 utfärdades för klarhetens skull en förnyad rangordning med några smärre förändringar för Estland, Livland och Ingermanland.[281] Förordningarna om rangen upptog endast olika befattningshavare i statstjänst och alltså inte magistratspersoner eller andra ansedda personer i den lokala hierarkin, vilket kom att bli en grogrund för konflikter. Dahlbergh berättar i sitt meromnämnda memorial, att det fordom rått "öfwer alla måttan stor Concordance och fortroligheet" mellan soldaterna och borgerskapet i Riga. De hade ätit och druckit "som bröder" och ofta konverserat i samförstånd. Numera hade emellertid detta förhållande ändrats så att inga borgare längre, trots inbjudan, infann sig till samkväm hos officerarna och de senare blev inte längre inbjudna till borgarhemmen. Allt detta berodde, menade

280. Adelns supplik i *SRARP*, 13. 1680 (1896) s. 356 ff. En liknande supplik från 1664 återfinns i *SRARP*, 9. 1664 (1891) s. 317 f. Frågan återkom 1668 och 1672; Ulf Sjödell, *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI* (Lund 1966) s. 60–63. I korthet hade den aristokratiska förmyndarregeringen föredragit börden, medan Karl XI hela tiden värderade ämbetet. Rangstriderna har ingående diskuterats av Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Sthlm 1989) kap. 9, "Dygd och individualism". Se även P. J. Edler, *Om börd och befordran under frihetstiden* (Sthlm 1915) s. 7 ff. 1600- och 1700-talens rangordningar finns förtecknade hos Warmholtz, 13 (1816) n:o 7890–7900.

281. I Bremen-Verden infördes rangreglementet 1688; Fiedler, *KFÅ* 1987, s. 136.

Dahlbergh, på den olyckliga rangordningen. Medan borgmästare och magistratspersoner tidigare hade tävlat med generallöjtnanter i rang måste de numera lämna företräde åt kaptener. Konflikten spred sig allt djupare och borgerskapet allierade sig med rådspersonerna mot militärbetjänterna. Under dessa omständigheter fruktade Dahlbergh att lokalbefolkningen kunde drivas att ta motståndarens parti vid en eller annan "fientligh händelsse". Som enda rimliga lösning ställer han därför "uthi Eders Kongl. May:tz nådigste behagh, om Eders Kongl. May:tt med sådan beskaffenheet icke täckes härupå hafwa någon reflexion, och dheras Rang förbättra, att dhe någorlunda kunna ställas till fredz och all jalousie upphäfwas, och åter en godh harmonie igen uprättas må". Den unge Karl XII ansåg dock att det kunde vara betänkligt, att göra några förändringar i "högtsal. H.K.M.tt förordning", och lät saken förbli vid det gamla.[282] I det här fallet ansåg Kungl. Maj:t uppenbarligen att strävandet mot en enhetlig lagstiftning vägde tyngre än hänsynen till lokala elitgrupper. De senare var dock föga trakterade av den svenska statsmaktens ingripande i deras lokala vardag, och frågan hur de skulle bestå ett lojalitetsprov kom att besvaras bara ett par år senare.

Statslojalismen var utan tvivel viktig under denna tid. Den berörde den ovillkorliga lydnadsplikt som varje anställd tjänare hade till statsmakten. Framför allt var den en nödvändighet eftersom den var det enda sättet att förbinda de många utlänningarna i svensk tjänst till kronan. För de nationellt svenska undersåtarna gällde dock andra och strängare bestämmelser. Deras eventuella förbindelse med annan furstemakt upphävde inte utan vidare deras trohetsplikt mot den svenske konungen. Karl XII framhöll i ett rangreglemente 1713 att de som var "uti werckelig tienst hos fremmande Puissancer" inte kunde påräkna sig några särrättigheter i hemlandet eftersom "de äre lika fullt Kongl. Maj:ts Vasaller, och intet lösgifne ifrån den undersåteliga trohets Ed, hwilken de Kongl. Maj:t swurit".[283] Om sålunda deras nye herre hamnade i fientligheter mot Sverige blev därför deras edsförbindelse liktydig med landsförräderi.

I fångutväxlingen mellan Danmark och Sverige efter stora nordiska kriget framhölls detta redan i den första artikeln. Alla de som stridit för den andre

282. Dahlbergh till Kungl. Maj:t, 24/7 1698, i Livonica II, vol. 95, RA, resolutionen påtecknad i marginalen. Se även Schartau, *KFÅ* 1924, s. 22.

283. *Rang-ordning, sammandragen utur kongl. stadgar, bref och resolutioner, ifrån år 1696. til 1712. hwarefter Kongl. Maj:ts wederbörande betiente uti publiqve och private sammankomster deras ställen hafwa at intaga* (Sthlm 1713) årstrycket, § 11, jfr § 3. Bestämmelsen sades återgå på en kungl. resolution av den 25/4 1699 och var således inte enbart påkommen av kriget.

potentatens räkning skulle ömsesidigt överlämnas, men undantag gjordes för dem "som äro af samma *nation* och under det Herrskap födde, och äro dens Undersåtare, hwars fångar de sedan blifwa". Oavsett frivilligheten i övergången och eventuella edsförbindelser ansågs inte deras medfödda undersåteförhållande upphävt. Att de undantogs från utlämningsavtalet berodde utan tvivel – även om det inte utsägs – på att deras tidigare herre fritt ville ställa om bestraffningen för deras trolöshet. Hur strängt man såg på just det att ha, som det hette, burit avog sköld mot sin rätte herre understryks av att desertörer eller andra förbrytare som flytt utomlands, men inte deltagit i krigshandlingar, inte fick utlämnas.[284] Själva deserteringen var inte tillräcklig grund för ett utlämnande, men landsförräderi var det.

Slutsatser

Undersökningen så här långt har presenterat en bild som visar klara centraliseringsförsök i den svenska kronans provinspolitik under 1600-talets senare del. Vi har ännu alltför bristfälliga kunskaper för att kunna sätta in denna politik i dess rätta europeiska sammanhang. Exempelvis skulle en jämförelse med den samtida franska inkorporeringspolitiken gentemot erövrade territorier kunna vara fruktbar. I denna finns flera drag som känns igen från den svenska kronans agerande i provinserna.

Béarn norr om Pyrenéerna, som tidigare varit ett oberoende furstendöme under den franske konungen, underkuvades av Frankrike på 1620-talet. Provinsen kom formellt att behålla en självständig position gentemot centralmakten och denna ställning förnyades genom ömsesidig edsavläggelse vid varje trontillträde. Det lokala parlamentet, som hade instiftats av den franska kronan, kom allt mer att verka som en bevakare av de givna privilegierna, vilka bland annat omfattade beskattningsrätten. I den ursprungliga överenskommelsen mellan konung och provins hade religionsfriheten garanterats, men denna upphävdes 1685. Förhållandena på det officiella planet liknade mycket dem som rådde mellan den svenska kronan och Östersjöprovinserna, något som ytterligare understryks av att den franska kronans första harmoniseringsförsök ägde rum inom det juridiska området med införande av franska som rättegångsspråk.

284. *Cartel, emellan Swerige och Danmark, om krigs-fångarne slutet Stockholm den 30 april/11 maji åhr 1719* (Sthlm 1741). Jfr *Kongl. Maj:ts öpne bref och warning, til samtl. des trogne undersåtare emot konungens af Dannemark wid des nyligste inbrott utspridde patenter*, 1/8 1719 (Sthlm 1719). Båda i årstrycket. Jfr Gunner Lind (1996) s. 103 f. Jfr också not 207 ovan.

I Flandern, som i omgångar tillföll Frankrike mellan 1659 och 1678, följde konungamakten en långsiktig strategi som syftade till fullständig inkorporering. Appellationsrätten överfördes från Gent i Spanska Nederländerna till Tournai och senare Douai. I den sistnämnda staden inrättades ett franskspråkigt universitet och alla präster och universitetslärare måste bekänna sig till den deklaration som utfärdades av den franske biskopen 1682. Stämningarna hos den flamländska befolkningen var inledningsvis uttalat anti-franska, men efter att provinsen tillfälligt ockuperats av engelsmän och holländare under spanska tronföljdskriget kom lojaliteterna att skifta till Frankrikes favör. Detta fick engelsmän och österrikare erfara under revolutionskrigen i slutet av 1700-talet, då området kom att utgöra ett bålverk för den franska republiken.[285]

Det finns många drag i de ovannämnda exemplen som påminner om den svenska erfarenheten men samtidigt många drag som är skiljaktiga. Mycket tyder dock på att dessa olikheter snarare bör sökas i institutionella skillnader än i skilda ambitioner. Oförmågan hos den franska kronan att införa en enhetlig lagstiftning gäller såväl i de gamla kärnområdena som i nyerövrade territorier. Det faktum att tullarna kom att bevaras mellan Flandern och Frankrike är inte ägnat att förvåna i ett land där de inrikes tullbestämmelserna även i en internationell jämförelse var osedvanligt tillkrånglade. Sverige såg i det avseendet väsentligt annorlunda ut då lagstiftningen i dess gamla svensk-finska kärnområde var förhållandevis enhetlig. Huruvida detta var en fördel eller en nackdel när det gällde att inkorporera nya regioner måste stå som en öppen fråga, men det kan konstateras att om än processen var långsam blev integrationen av de nämnda franska regionerna i slutändan lika fullständig som den av Skånelandskapen. Man bör därför också vara försiktig med att dra slutsatser om det generella eller det unika i den svenska provinspolitiken så länge erforderliga komparativa studier saknas. Framför allt måste det också vid sådana jämförelser klargöras om man diskuterar mål eller medel. Emellertid finns det här anledning att presentera de olika förklaringar av den svenska politiken som lämnats av den tidigare historieforskningen.

Jerker Roséns uppsats "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid" har sedan den ursprungligen publicerades 1946 bildat utgångspunkten för flertalet efterföljande resonemang om stormaktstidens svenska provinspolitik. Roséns uttalade syfte med uppsatsen är att undersöka "de principer,

285. Se Mark Greengrass, "Introduction", Christian Desplat, "Louis XIII and the union of Béarn to France" och Alain Lottin, "Louis XIV and Flanders", alla i Mark Greengrass (red.), *Conquest and coalescence. The shaping of the state in early modern Europe* (London 1991).

som i spörsmålet om uniformitet och inkorporering besjälat den svenska statsledningen vid olika tidpunkter, och de inrikespolitiska faktorer, som kan tänkas ligga bakom dessa faktorer".[286] I enlighet med detta syfte uppehåller han sig främst vid interna förklaringar som utgår från materiella intressen för olika maktgrupper inom riket. Under perioder av stark rådsmakt har, menar han, tendensen varit att hålla provinserna i avskildhet från kärnlandet, medan den under perioder av stark konungamakt har gått mot integrering. Enligt argumenteringen verkade rådsaristokratin för bevarande av status quo. Provinsernas mer långtgående privilegier kom ju även deras egna gods tillgodo och samtidigt fanns en rädsla för ökad politisk konkurrens från provinsadeln om den gavs tillträde till riksdagen.[287]

Utöver de inrikespolitiska förklaringarna nämner Rosén även några andra i sammanhanget betydelsefulla faktorer. Dit hör institutionella skillnader mellan de olika provinserna – till exempel förekomsten eller frånvaron av en stark inhemsk adel – samt, i förekommande fall, konkurrens från andra grannstater.[288] Ytterligare en relevant omständighet ser han i vikten av bevarad stabilitet i provinserna så länge som möjligheten till vidare erövringar var för handen. Kronan sökte undvika konfrontation med de provinser vars inkomster var viktiga för krigföringen. Dessutom fanns en önskan att visa upp de goda förhållanden som rådde mellan kronan och dess provinser inför de länder som mer eller mindre frivilligt kunde tänka sig ett samgående med Sverige.[289]

Av särskilt intresse i detta sammanhang, är Roséns konstaterande att politiken gentemot de från Danmark 1645 vunna landskapen i konsekvens skilde sig från den som hade förts mot de baltiska provinserna. Orsaken till dessa skilda handlingsstrategier är, menar han, "givetvis i avgörande grad att söka i de genom Brömsebrofreden vunna landskapens läge och befolkningens närmre släktskap med svenskarna" och även att man med "ett visst berättigande kunde [...] anföra, att det rörde sig om 'återerövrade' delar av riket". Helt säkert har han, som framgått av den tidigare undersökningen, rätt i detta. Bortsett från detta konstaterande uppehåller sig Rosén ändå huvudsakligen vid "ståndsfak-

286. Rosén (1966) s. 125.

287. Rosén (1966) s. 137 f., 141 f., 149, 152.

288. Rosén (1966) s. 125.

289. Rosén (1966) s. 134. Liknande tolkning ger Dannert (1935) s. 10. Det senare skälet menar Stellan Dahlgren vara giltigt fortfarande under Karl X Gustav; Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 17. Det goda exemplets makt kunde framhållas även för att locka enskilda undersåtar att ge sig under svenska kronan; se "Kungl. memorial för sekreteraren vid armén Nicolaus Ruth. Stockholm 4 februari 1645", i *Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929* (Sthlm 1931) s. 116 f.

torn". Det fanns, med undantag för Halland, ingen inhemsk adel i de nyerövrade provinserna, och det nämnda undantaget ser han också som orsaken till de särbestämmelser som där infördes.[290]

Sven Lundkvist har i en uppsats från 1973 helt anslutit sig till Roséns modell när det gäller Östersjöbesittningarna, men till skillnad från denne uppehåller sig Lundkvist inte alls vid integrationen av Skånelandskapen. I gengäld behandlar han de tyska provinserna, vilka inte berörs av Rosén.[291]

Förutom de interna förklaringarna (aristokratins och konungamaktens intressen) understryker Lundkvist även provinsernas roll för rikets säkerhet och förhållandet till grannstaterna. Den relativt försiktiga politiken gentemot de tyska besittningarna bedömer han i detta ljus inte främst utifrån Sveriges förhållande till kejsaren. I stället betonar han vikten av goda relationer med de lokala ständerna. Framför allt Pommern var alldeles för viktigt i militärt hänseende för att man skulle våga äventyra kronans position i provinsen genom statsrättsliga tvister.[292]

En viss tveksamhet uttrycker Lundkvist i frågan om det i konflikterna mellan provins och moderland gavs uttryck för nationella motsättningar. Sammanstötningarna mellan livländarna och kronan betraktar han som huvudsakligen dikterade av motstridande intressen, vilket illustreras av att det endast var adeln som öppet protesterade mot kronans centraliseringspolitik medan borgerskapet, som han menar gynnades av förändringarna, aldrig gav uttryck för något missnöje.[293] Å andra sidan säger han att de förändringar kronan genomförde på det juridiska och kyrkliga området – bland annat med införandet av predikan på folkspråk – provocerade den lokala aristokratin, som mestadels hade tyskt ursprung.[294] Hans åsikt är också att diskussionerna om Pommerns statsrättliga förhållande till den svenska kronan fick ytterligare skärpa av nationella motsättningar.[295]

Även Lars Ericson framför en tolkning som delvis ansluter till Rosén, när han undersöker försvenskningen av stadsmagistraterna i de nya sydsvenska landskapen främst under karolinsk tid. Ericson ser en konsekvent linje i denna politik där man från kronans sida först insätter ett mindre antal uppsvenskar på

290. Rosén (1966) s. 139 ff.
291. Lundkvist (1973), om anslutningen till Rosén fr.a. s. 40 ff.
292. Lundkvist (1973) s. 51, jfr även s. 27 ff.
293. Lundkvist (1973) s. 45, 47 ff.
294. Lundkvist (1973) s. 46.
295. Lundkvist (1973) s. 49.

nyckelposter i magistraterna. Med dessa som observatörer och pådrivare försöker man – med ringa resultat – få städerna att frivilligt antaga svenska lagar och förordningar. Slutligen, efter skånska kriget och enväldets införande, genomdrivs den juridiska försvenskningen i ett slag vid mötet i Malmö 1681.[296]

Den fråga Ericson ställer sig är om man skall se denna politik som utslag av "absolutism" eller "nationalism". Trots att man bör vara öppen för bägge argumenten menar han att det i första hand handlar om det förra – kunglig centraliseringspolitik. Han vill se en parallell i centralmaktens stärkande av inflytandet även över de uppsvenska städerna under tidigare delen av 1600-talet. På många håll både i Sverige och Finland hade man för att stärka kontrollen på lokalplanet på viktigare poster inom magistraterna insatt professionella ämbetsmän som verkade som kronans förlängda arm i stadsstyrelserna. Denna form av ökad centralisering ser han som ett allmäneuropeiskt fenomen, och han menar att resultatet hade blivit i princip detsamma oavsett om huvudstaden hade hetat Stockholm eller Köpenhamn, nämligen ett nedbrytande av städernas gamla självständighet och deras på sedvanor grundade lagstiftning. Även om kampen mot centraliseringen i detta fall kom att få nationella undertoner, var nationell animositet ingalunda, enligt Ericson, någon orsak till konflikterna.[297]

I Ericsons resonemang ingår som en grundförutsättning, att de av kronan tillsatta magistratspersonerna, vare det i de nya eller gamla landskapen, skall stamma från en mot kronan lojal ämbetsmannakrets; poängen var ju nämligen att bryta ned de gamla köpmannaoligarkiernas makt. I de exempel han tar upp verkar detta också i stor utsträckning ha varit fallet. De nya ämbetena burggreve och justitieborgmästare infördes i flera städer. Dessa, som var kronotjänare, tillät en ökad kontroll över städernas styrelse utan att egentligen bryta mot de gamla privilegier som garanterades i fredsfördragen.[298]

Stellan Dahlgren har i en uppsats undersökt enväldets teoretiska grundvalar och frågat sig om deras inflytande på integrationen av riket under slutet av 1600-talet kan betecknas som en ny fas i den svenska statsutvecklingen. Med integration menar Dahlgren sammansmältning av riket i fem hänseenden: integration av statsförvaltningen samt politisk, statsfinansiell, ekonomisk och social integration. Av dessa fem betraktar han den ekonomiska och sociala integrationen som viktigast.[299]

296. Ericson, *KFÅ* 1984, s. 51 f.
297. Ericson, *KFÅ* 1984, s. 59–62. En liknande tolkning har framförts redan av Dannert (1935) s. 8.
298. Ericson, *KFÅ* 1984, s. 49 ff.; jfr Naber (1995) s. 96.
299. Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 16.

I uttalad motsats till främst Rosén och Lundkvist, som enligt hans uppfattning i första hand tolkar Karl XI:s integrationspolitik som endast gradskild från tidigare decenniers, menar Dahlgren att enväldet medför en *kvalitativt* ny provinspolitik. Det nya moment som Dahlgren anser karakterisera enväldets politik är kameralismen, som han beskriver som ett system vars ändamål är att integrera hela samhället i ett närmare samarbete.[300] Enligt denna teori sammanfaller konungens vilja med statens mål. Dahlgren sammanfattar kameralismen i sex huvudpunkter: (1) befolkningen skulle hållas i gudsfruktan, god ordning och politi; (2) befolkningstillväxten skulle befrämjas; (3) de inhemska näringarna skulle befordras, främst vad gäller manufaktur, jordbruksproduktion och råvaruförädling; (4) handeln uppmuntrades (dock var den underordnad produktionen); (5) alla statsinkomster skulle vila på kronans domäner, regalrättsliga pålagor och direkt styre; (6) utrikespolitiken skulle inriktas på fred och försvar.[301]

Medan den tidigare statsideologin starkt betonat *monarchia mixta*-läran och därmed skyddat de feodala strukturerna i samhället, säger Dahlgren, så befrämjade den kameralistiska politiken i första hand de borgerliga näringarna och ställde alla undersåtar i ett mer jämställt förhållande till statsmakten. Därigenom menar han sig kunna förklara varför motståndet mot integrationspolitiken främst stod att finna i provinsadeln, medan borgerskapet förhöll sig tämligen stilla.[302]

Om man utgående från Dahlgrens beskrivning av forskningsläget följer det schema som ställts upp av Harald Gustafsson kan man säga, att Rosén och Lundkvist är stats*bildnings*- medan Dahlgren framstår som stats*byggnads*-teoretiker. Enligt de förra är statsintegrationen mer att betrakta som en oavsiktlig konsekvens av en politik som i grunden egentligen har andra mål, såsom ökat resursuttag, under det att Dahlgren själv ser integrationspolitiken som styrd av en medveten plan.[303] Det kan emellertid ifrågasättas om Dahlgren har givit en rättvis beskrivning av den tidigare forskningen. Roséns modell utesluter inte

300. Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 24 f. Den amerikanske forskaren Zenon E. Kohut har hävdat kameralistisk påverkan även på den ryska integrationspolitiken under det sena 1700-talet; dens., "Ukraine: From autonomy to integration (1654–1830s)", i Greengrass (1991) s. 188 f. Denna uppfattning har uppenbarligen blivit omdebatterad; jfr s.st., s. 196 n. 25.

301. Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 25 ff. Kameralismens teori, som Dahlgren bara berör översiktligt i denna text, har han även behandlat i sin uppsats om Karl XI i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII* (Sthlm 1992), samt i "Karl XI:s envälde – kameralistisk absolutism?", i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid* (Sthlm 1993) och "Johan Claesson Risingh och tillkomsten av hans skrifter", *Personhistorisk tidskrift* 1992.

302. Dahlgren, i Loit & Piirimäe (1993) s. 24 f. Att borgerskapet intog en avvaktande hållning är inte alltigenom korrekt, vilket visas flerstädes av Naber (1995).

303. Jfr Harald Gustafsson, "Statsbildning och territoriell integration", *Scandia* 1991, s. 194 f.

inflytandet från nya statsteoretiska eller ekonomiska doktriner; den förutsätter över huvud taget inte förekomsten av något som helst program. Det enda den konstaterar är att politiken förs med större målmedvetenhet under perioder av stark konungamakt. Samtidigt är det en viktig poäng hos Rosén, att det han kallar grundprincipen – uniformitet som en förutsättning för inkorporering – är idémässigt oförändrad under hela stormaktstiden. Det finns alltså ingenting som hindrar att man kombinerar Roséns modell med Dahlgrens tanke om kameralismens inflytande. Lundkvist introducerar å sin sida inga generella förklaringar utöver dem som serverats av Rosén. Den största skillnaden mellan de båda är att Lundkvist i större utsträckning för in utrikespolitiska hänsynstaganden i sin förklaring, vilket heller inte kan sägas stå i motsats till Dahlgren då även han främst uppehåller sig vid interna faktorer.

Om det fanns något program för Karl XI:s integrationspolitik skulle det lika väl ha kunnat influeras av den förda politiken under föregående perioder. Vi har ju sett hur Karl XI vid ett flertal tillfällen enbart söker inskärpa efterlevnaden av tidigare utfärdade förordningar. Det gäller till exempel kravet på användande av svenska i provinsförvaltningen, som först formulerats av Gustav II Adolf i Ingermanland och som upprepas av Karl XI både där och i Livland, och stadgandet att lantrådet i Livland skall bestå av hälften svenska ledamöter, en bestämmelse som återfinnes redan i lantrådsförordningen från 1643 och som sedan stipuleras också för stadsmagistraterna i andra Östersjöprovinser.[304]

Dahlgrens försök att påvisa kameralismens inflytande på svensk politik under den sena stormaktstiden har ännu så länge inte kunnat beläggas övertygande. Av de sex kriterier som Dahlgren menar särskilt utmärker kameralismen är det bara de två sista som kan sägas utgöra nya element i det karolinska enväldets politik, och om inspirationen till dessa nya drag kommer från tyska ekonomer eller från annat håll kan inte anses klarlagt. Exempelvis utsägs utrikespolitikens inriktning på fred och försvar redan i konungaförsäkringarna och med kännedom om Karl XI:s karaktär är det inte omöjligt att han tog sina löften på större allvar än vad hans företrädare gjort. Att det var ett villkorat löfte mer än en fullständig politisk omsvängning påverkad av nya nationalekonomiska teorier visar ju om inte annat den nästföljande kungens regeringsperiod.[305]

304. Fler exempel finns t.ex. i Isberg (1973) s. 91 f. Även Naber ser ett nygammalt drag i provinspolitiken även om de genomförda reformerna under 1680-talet enligt honom främst har inspirerats av 1670-talets omdaningsförsök; dens. (1995) s. 102 f.

305. Dahlgren ser i den tidigare stormaktstiden förelöpare till den "kameralistiskt" färgade politiken under Karl XI:s envälde, men tendensen var då mycket svagare och politiken omtvistad; dens., i Dahlgren, Florén & Karlsson (1993) s. 130 f.

Så länge inget säkrare samband mellan kameralismen och det karolinska enväldet kan påvisas och så länge detta eventuella samband inte är nödvändigt för att framföra tillfredsställande förklaringar bör den få stå som en obekräftad hypotes.

Det missriktade i Dahlgrens kritik av Rosén kan också illustreras med ett citat av Jaak Naber: "Rosén behandlar i sin uppsats [...] statsmaktens unifieringssträvanden, med uniformitet och särskilt inkorporering som nyckelbegrepp, vilkas innehåll skiftade i takt med de inrikespolitiska förändringarna; speciellt under övergångarna från en stark kungamakt vilande på bredare samhällsbas till de högadliga förmyndarregeringarna för Christina och Karl XI och tvärtom."[306] Det är just detta enväldets försök att bredda samhällsbasen under påverkan av kameralismen som Dahlgren anser vara den främsta orsaken till konflikterna mellan provins och centralregering, ett förhållande som ju dock redan uppmärksammats av Rosén. Trots detta Nabers konstaterande ansluter han ändå flera gånger till Dahlgrens tolkning. Naber har en mer komprimerad karakteristik av kameralismen än Dahlgren. Den beskrivs som "en ideologi som ansåg det vara statsmaktens uppgift att integrera hela samhället och organisera alla samhällsmedlemmar i ett nära samarbete, givetvis i kungamaktens och statens intresse".[307]

Nabers text utgör ett av de intressantare bidragen som på senare tid behandlat den svenska provinspolitiken, om än undersökningen huvudsakligen begränsas till Ingermanland och staden Narva. I inledningen av sin undersökning säger Naber, att "bland de många motsättningar som satte sin prägel på livet i och utvecklingen av lokalsamhället Narva, mellan den svenska erövringen 1581 och den ryska 1704, tycks de etnisk-sociala slitningarna mellan olika 'nationer' ha tillhört de allra viktigaste".[308] Enligt Naber hade de främsta konfliktorsakerna mellan befolkningsgrupperna (särskilt tyskar och svenskar) sin upprinnelse i centralregeringens i Stockholm politik. Denna utmärktes av vad han valt att kalla "svenskhetspolitik" – till skillnad från försvenskningspolitik – och den innebar "att framhäva den svenska 'nationen' på olika sätt" med den huvudsakliga målsättningen att få invånare av alla nationaliteter att erkänna och lyda den svenska konungamakten. Naber menar alltså att politiken i Östersjöprovinserna, som den utformades under hans undersökningsperiod, inte såsom i Skåneland i första hand gick ut på en försvenskning. Sådana

306. Naber (1995) s. 11.
307. Naber (1995) t.ex. s. 12, 83 och 102 f., cit. s. 102.
308. Naber (1995) s. 6.

ambitioner kan likväl skönjas hos flera av tidens högre ämbetsmän.[309] Ibland kom det dock att föreligga en motsättning mellan uniformitetspolitiken (eller "unifieringspolitiken" i Nabers terminologi) och kronans merkantila intressen. Därför kom regeringens avgöranden i de nationella konflikterna i Narva – framför allt under det tidigare 1600-talet, men även under Karl XI:s regeringstid – ofta att verka i tyskarnas riktning till förfång för de i socialt hänseende i många fall ringare svenskarna och finnarna.

Man får heller inte, menar jag, bortse från rent praktiska svårigheter eller vad man skulle kunna kalla en otillräcklig spridning av socialt kapital. När fäderneslandet var i behov av utbildat folk till höjandet av den egna kompetensen på olika områden – främst administration, krigsmakt och merkantilistiska affärsföretag – var de styrande i många fall tvungna att åtminstone i ett inledningsskede söka detta kunnande bland utlänningar. En dominerande tanke inom den merkantilistiska teorin var att produktionen av hantverksprodukter och utvinning av råvaror i så stor utsträckning som möjligt skulle ske inom det egna territoriet. Samma princip färgade synen på "humankapitalet". De utlänningar som bidrog med produktionsmedel och framför allt kunnande och kontakter förväntades så snabbt som möjligt dela med sig av färdigheterna till sina jämlikar i det nya hemlandet, så att man även på dessa områden skulle kunna bli självförsörjande. Invandring befrämjades endast så länge som det förelåg ett behov av olika färdigheter som ej kunde tillgodoses inom riket. När dessa behov i olika hänseenden var tillfredsställda försvann också behovet att inkalla främlingar.[310]

Fastän kronans strävan var att tillsätta lojala svenskar, så fanns det inte alltid ett tillräckligt antal personer som utöver formell behörighet till olika ämbeten uppfyllde de kriterier som ställdes när det gällde förmögenhet och kompetens samt nationalitet.[311] På vissa nyckelposter krävdes oundgängligen trogna, infödda svenskar. Detta faktum hade i Axel Oxenstiernas ögon desavouerat den annars lämpade Hans Wachtmeister från guvernörsposten på Ösel: "Her R. Cancelleren sade honom wara godh karl, män lijkväl een lijfländer."[312]

309. Naber (1995) s. 8 f.

310. Detta är också den förklaring som ges av Eli F. Heckscher, "Svenskt och utländskt under Sveriges stormaktstid", särtryck ur *Festskrift till Verner Söderberg den fjärde oktober 1932* (Sthlm 1932) särsk. s. 9 ff.

311. Naber (1995) s. 76, 102 f., 133, 136 ff., 143. Jfr Svanberg & Tydén (1992) s. 52 f., 64 f., 93, 114 f., 178 f. Liknande tolkning av danska förhållanden vid 1600-talets mitt har gjorts av Gunner Lind (1996) s. 99 ff.

312. *SRP*, XI. 1645, 1646 (1906) s. 186.

Kansliordningen från 1661 höll däremot öppet för mer pragmatiska lösningar. Där sades att Kungl. Maj:ts ministrar och sändebud måste vara edsvurna till kronan "och om möjeligit ähr af then Swensche Nationen". Likaså fastställdes att korrespondensen "ther thet fogeligen skee kan" skulle föras på svenska.[313] Principen är i detta fall uppenbar, även om den ibland fick vika för realiteter.

Med Karl XI:s regering och framför allt under enväldesperioden inträdde, enligt Naber, provinspolitiken i ett kvalitativt nytt skede. Förändringen vill han förklara med kameralismens inflytande som såg "provinsernas integration i riket som huvuduppgift".

> Vad gäller de praktiska uttrycksformerna, betydde det fortfarande en politik till Sveriges fördel. Förändringarna i förvaltning, rättsväsende och även i undervisning genomfördes enligt svenskt mönster, och det svenska språket gavs en förstärkt ställning i administrationen. Även provinsernas sociala struktur försökte man göra mer lik den svenska, så långt detta lät sig genomföra.[314]

Det som skiljer Nabers undersökning från tidigare tolkningsförsök är att han inför det nationella som en avgörande eller åtminstone självständig kategori i förklaringen. Tidigare forskare har gått runt denna fråga och hellre talat om klassgemenskap och intressekonflikter. Nationella motsättningar har inte givits ett eget förklaringsvärde. Även Naber uppehåller sig vid klassintressen men ser att dessa ofta går längs nationella skiljelinjer vilka inte enbart behöver vara förstärkande element utan ibland också uppfattas som själva orsaken till motsättningarna. Intressant i sammanhanget är också Nabers konstaterande, att "det nationalistiska" framfördes mer av de övre skikten bland Narvas svenskar än av konungamakten som i stället betonade relationen överhet–undersåtar.[315] Detta är resonemang som finner stöd också i den här företagna undersökningen.

Här når vi sålunda någon form av slutsats. Även om nationella hänsyn fanns i bakgrunden av kronans politik så förelåg inga skäl att öppet framföra detta. Stärkandet av den nationella medvetenheten kan ses som ett verksamt medel att främja integrationen för mera handfasta avsikter. Om den primära avsikten med integrations- och centraliseringspolitiken kan sökas i sådant som ökad kunglig kontroll i syfte att förbättra resursuttag och den militära säkerheten, så kan man enkelt se att kronan i det kortare perspektivet inte var betjänt

313. Kansliordning 22/8 1661, § III, i Carl Gustaf Styffe (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland* (Sthlm 1856) s. 331.

314. Naber (1995) s. 102.

315. Naber (1995) s. 117, se även s. 124.

av en konfrontation med provinsundersåtarna kring frågor av nationell karaktär. Viktigast var att skapa uppslutning kring statsmakten, vilket i fundamentaldisciplineringens form skedde i betonandet av troskapen mot konungen, som genom sin av Gud givna överhetsposition kunde kräva en lojalitet som var oberoende av ståndsskrankor och nationella skiljelinjer.

Härvid kunde andra potentater ibland ha ett försteg, som när Fredrik Wilhelm av Brandenburg år 1676 uppmanade de pommerska ständerna att kasta ut riksfienden Sverige som utövade "Bedrückung des geliebten Vaterlandes Teutscher Nation".[316] Liknande försök att med hänvisning till tysk rikspatriotism söka vända pomrarna mot de svenska herrarna hade gjorts av samme furste redan 1658. Den tyske historikern Jan Peters menar att dessa försök inte uppnådde sitt syfte och om någon form av antipati förmärktes mot svenskarna var den mer betingad av krigströtthet än av nationella motsättningar. Även om sådana stundom spelade en viss roll i samtiden skall de enligt samme författare sällan i sig själva ha givit anledning till konflikter. I de utsatta situationer som kunde uppstå under de långa krigstillstånden och under ekonomiska och sociala friktioner kunde däremot de nationella argumenten bli ett extra tillhygge. Peters menar dock att framför allt borgerskapet intog en pragmatisk hållning i sina patriotiska ställningstaganden, som i mycket grundades på politiska kalkyler.[317] Under sådana förutsättningar var det av stor vikt att konungamakten intog en neutral hållning och dess förmenta nationella oväld kan jämföras med den över ståndsstriderna i riket upphöjda position som den hade under hela 1600- och 1700-talet. På längre sikt var det dock nödvändigt att skapa en solidaritet som låg på ett mer emotionellt plan.

Här finns anledning att anknyta till Anthony D. Smith, som ger vägledning genom att kombinera de förklaringar som talar om klassintressen som det primära och dem som ger nationella bevekelsegrunder avgörande inflytande. Smith levererar två alternativa modeller för samhällets organisering i förmoderna samhällen, en "kommunal" och en "dynastisk".[318]

I den kommunala modellen fokuseras egenskaper hos folket. Grundläggan-

316. [Fredrik Wilhelms av Brandenburg manifest till de pommerska ständerna, u.o., år titel eller rubrik: "Datum in Unserm Feldlager zwichen Wolgast und Greiffswalde 11. Julii Anno 1676"]; se [Klemming], *Samtida skrifter*, 2:1659–1700 (1882) s. 253.

317. Jan Peters, "Die Pommern als neue schwedische Untertanen. Über Ökonomie und patriotische Phraseologie in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts", i Sven-Olof Lindquist (red.), *Economy and culture in the Baltic 1650–1700* (Visby 1989) särsk s. 124 f.

318. Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nations* (Oxford & Cambridge, Ma. 1986) s. 58–68, 76–89. Redogörelsen här är mycket förenklad och jag har medvetet undvikit att använda Smiths starkt specialiserade begreppsapparat.

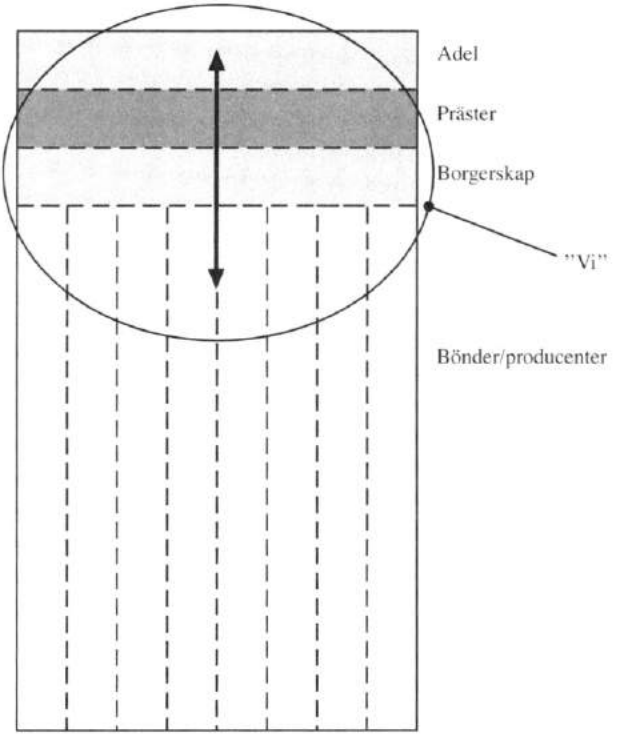
de är kulturella eller sociala fenomen som kännetecknar hela samhället. Det kan vara en religiös övertygelse, en politisk organisationsform eller en myt om ett gemensamt ursprung. Historiskt har denna utformning varit vanligast i små och avgränsade eller på annat sätt välintegrerade samhällen, såsom stadsstater och diasporanationer. Sådana samhällen karakteriseras av en vertikal rörelseriktning där de högre och lägre klassernas intressen förenas i en gemensam, ståndsöverskridande kultur.

I den dynastiska modellen binds statsmakten upp kring dynastin eller furstens person, som symboliskt identifieras med hela samhället. Det är väsentligen en statslojalistisk organisationsform där befolkningen i första hand identifieras utifrån kulturformer hos de dominerande samhällsklasserna. I denna i grunden hierarkiska samhällsform är strävan främst att binda de mest inflytelserika grupperna till en mer eller mindre godtyckligt etablerad dynasti. Det sker genom att infoga dem i ett kulturellt system som inte med nödvändighet behöver omfatta bredare befolkningslager. I dessa fall är alltså nationsbyggnaden en, om ej oavsiktlig så åtminstone sekundär konsekvens av statsbyggnaden.[319]

Den senare modellen visar stora likheter med Ernest Gellners idealtyp som redogjorts för i inledningskapitlet. Det förmoderna samhällets organisering är i sin tänkta utgångspunkt lateral med en differentierad och hierarkisk överklass utan inbördes kontakt eller solidaritet mellan nivåerna (se Figur 1). Smith menar dock generellt att barriärerna mellan nivåerna måste brytas ned för att inte denna form av organisering skall dö ut tillsammans med dess tillfälliga bärares (dynastin och aristokratin) maktposition. De sociala klasserna måste alltså organiseras kollektivt och vertikalt ståndsöverskridande (Figur 4).[320] Detta kunde åstadkommas antingen av en inhemsk aristokrati eller dynasti eller av främmande erövrare. Processen inleddes med att den härskande folkgruppen etablerade en byråkratisk apparat som band folkflertalet till statsmakten. När dessa institutioner stadgats påbörjades en ny process av kulturell homogenisering. I idealfallet blev slutresultatet att det skapades en nationell

319. Smith (1986) s. 91, 106, 166. Uppfattningen delas även av Charles Tilly, *Coercion, capital and European states, AD 990–1992* (Oxford & Cambridge, Ma. 1992) s. 100, 106 f. I grunden torde teorin återgå på Reinhard Bendix, *Nation-building and citizenship. Studies of our changing social order* (New York, London & Sydney 1964).

320. Observera det specifika i begreppsanvändningen för just denna modell. Exv. Martin Melkersson använder motsatsparet vertikalt–horisontellt. Han utgår dock från endast en idealtyp och beskriver två rörelseriktningar inom samma modell. De vertikala lojaliteterna skär således genom de övre skikten, medan de horisontella går mellan de laterala samhällena och gör de övre skikten överflödiga. Det kan i de fallen t.ex. handla om egenorganisering av det "civila samhället"; Melkersson (1997) s. 101.

Figur 4. Kollektiv och vertikal samhällsorganisering, efter Smith (1986) s 83-89

politisk kultur där befolkningen kände sig delaktig i beslutsfattandet, även om denna medverkan i praktiken länge var ojämnt fördelad.[321]

Trots vissa likheter finns det en avgörande skillnad mellan Gellner och Smith. Gellner förutsätter konkurrerande kulturformer mellan klasser men inte nödvändigtvis mellan nationaliteter. För honom blir ståndssolidariteten gränsöverskridande. Smith menar i stället att nationella lojaliteter kunde vara vertikala och klassöverskridande, som i den kommunala modellen, eller hierarkiska och nationsöverskridande, som i den dynastiska. Även i det senare fallet är den kulturellt homogeniserande, men utan att behöva vara socialt penetrerande. Eftersom Smiths modeller inte nödvändigt beskriver ett motsatspar utan lika gärna ett kontinuum utgör de ett korrektiv till uppfattningen att alla

321. Smith (1986) s. 76–91, 105–109. Jfr även Naber (1995) s. 5–13, särsk. s. 8 f., som anlägger ett liknande perspektiv.

traditionella samhällen var så starkt klassbundna, att de inte kunde skapa ståndsöverskridande lojaliteter som inbegrep större delen av samhället. Vad det betyder är att statsmakten i förhållande till olika delar av statsterritoriet kunde betona olika moment för att skapa politisk uppslutning: I det ena fallet en vertikal och nationell *vi*-känsla, i det andra en hierarkisk och lojalistisk pliktkänsla.

Mycket av vad som klarlagts i den föregående undersökningen låter sig infogas i detta mönster. Lojaliteten i den undersåtliga trohetseden ställdes till konungen som symbolisk företrädare för kronan eller statsmakten. Enligt Smiths modell är det i den lagstyrda monarkin teoretiskt att jämställa med den manifesterade folkviljan. Hellre än att se denna form av lojalitetsband som kvalitativt annorlunda än senare nationalistiska yttringar bör de alltså betraktas som förstadium.[322] Smith vill även mena att de två samhälleliga organisationsformerna (den vertikala och den hierarkiska) kan existera samtidigt inom samma statsområde. Vilken organisationsform undersåtarna sorterar under hänger nära samman med frågan om informationsspridning. Det är alltså fullt i enlighet med modellen när en mer intensiv form av kulturell integration beramas för de högre ståndsföreträdarna i Livland, till exempel genom språkanvändningen, medan man i förhållande till de lägre stånden nöjer sig med en fundamentaldisciplinering med undervisning och predikan på det lokala folkspråket. Även i de lagar som reglerade främmande undersåtars inflyttning i riket kan ses drag som uppvisar likheter med senare regelverk i andra länder och som utländska forskare tolkat som utslag av nationella bevekelser.

Av stor vikt för att skapandet av lojalitetsband som skär vertikalt skulle lyckas, var att man lyckades bryta ned äldre former av kollektiva – man kan även säga feodala – bindningar, såsom släktskap och ståndsgemenskap. Att detta var en huvudpunkt i kronans strävanden i olika regioner har, som vi sett, uppmärksammats av flera forskare om än yttringarna av denna politik kunde få olika resultat i olika områden. Lars Ericson nämner nedbrytandet i de sydsvenska provinserna av köpmannaoligarkiernas makt och deras ersättande med mot kronan lojala ämbetsmän. I Livland kom många av reformerna i stället att stärka borgerskapets positioner på bekostnad av den dominerande och genom släktskap inbördes förbundna lokala adeln. Detta ser bland andra Lundkvist och Dahlgren som orsaken till borgerskapets beskedliga uppträdande inför

322. Smith (1986) s. 134–141, 157. Jfr även Georg G. Iggers, "Changing conceptions of national history since the French revolution. A critical comparative conception", i Erik Lönnroth, Karl Molin & Ragnar Björk (red.), *Conceptions of national history* (1994) s. 137.

statsmaktens aktioner i provinserna. En annan förklaring till köpmannaklassens relativa stillsamhet kan sökas i dess särskilda förhållande till statsmakten. Mer än den jordägande adeln var handelsborgarna beroende av att statsmakten beskyddade och utövade kontroll över deras verksamhet – handeln.[323] Detta var en ömsesidig bindning eftersom kronan i allt högre grad kom att förlita sig på bytesvärden i stället för bruksvärden.[324]

Dessutom var statsmakten beroende av borgerskapets sociala kapital och därför kan man i flera fall spåra en lyhördhet för de speciella önskemål som framfördes av lokala köpmannagrupper. Ett av kronans mål med integrationssträvandena var att bättre kunna tillgodogöra sig det sociala kapitalet, vilket ibland skedde med metoder vars effekter direkt motverkade sina syften. En åtgärd som avsåg att nedbryta släktskapsband och andra former av traditionella hierarkier på lokalplanet och som reglerade alla undersåtars position i förhållande till statsmakten, nämligen rangordningen, orsakade högljudda protester från provinsernas borgerliga eliter. Kungen ansåg dock att skapandet av enhetliga rangpositioner mellan sina undersåtar vägde tyngre än alla lokala protester. Det här kan ses som ett led i den allmänna professionaliseringen av stadsmagistraterna under 1600-talet och vars syfte var att stärka kronans herravälde. Ett viktigt moment i detta var alltså att minska inflytandet från olika former av "naturliga" kollektiva bindningar för att i stället ersätta dem med lojalitet mot staten.[325]

Här syns en tydlig överensstämmelse med Nabers tal om en svenskhetspolitik. Denna hållning behövde inte medföra en försvenskning i alla stycken, men däremot fick åtgärderna inte öppet bryta mot det som uppfattades som svenska intressen. Rosén tycks ha rätt i sin tolkning att förmyndarregeringarnas aristokrater var mindre hågade än de myndiga kungarna att driva en uniformitetspolitik. Men även om den svenska aristokratins åtgärder ibland kunde medföra avbräck i kronans långsiktiga planer befrämjade den heller aldrig primärt provinsadelns fördelar. Politiken kan helt visst periodvis betecknas som "aristokratisk", men den var inte aristokratisk i största allmänhet utan

323. Detta förhållande har t.ex. framhållits av Linda Colley, *Britons. Forging the nation 1707–1837* (London 1994) s. 56, 66, 92 f., och Jan Glete, *Navies and nations: Warships, navies and state building in Europe and America, 1500–1860*, 1 (Sthlm 1993) s. 154 f. Glete framhåller de under 1600- och 1700-talen uppträdande ost- och västindiska handelskompanierna som en form av egenorganisering av köpmannaklassens skyddsbehov under semistatliga former.

324. Dag Lindström, "Statsbildningsprocesser och handel i Östersjöområdet ca 1500–1700", i Kåre Tønnesson (red.), *Norden og Baltikum* (Oslo 1994) s. 107 och passim.

325. Jfr Naber (1995) s. 109, 113, 137 f.; Lars Ericson, "Från köpmannaoligarki till ämbetsmannastyre", *HT* 1987, särsk. s. 534 f., 554 ff.; Greengrass (1991) s. 19.

endast i förhållande till det svenska riddarhusets medlemmar. Att provinserna händelsevis gagnades av den svenska adelns egennyttiga beslut var i sammanhanget en sidoeffekt, och någon aristokratisk, gränsöverkridande intressegemenskap existerade inte. I likhet med konungamakten ansåg den svenska adeln i de fall konflikterna blev mer djupgående att den vann mest på att befrämja nationella – det vill säga det svenska rikets – intressen.

I anslutning till Smiths modeller kan man se att förhållandet till provinserna oavsett aktörer organiserades efter den "dynastiska" modellen. Men var förhållandena desamma inom riksgemenskapen eller hänvisade man där till mer "kommunala" lojaliteter? Eller för att uttrycka det annorlunda: Om statsmakten i det slutande 1600-talet var i färd med att organisera hierarkiska lojalitetsband i provinserna återstår frågan om man i det svenska kärnlandet hade kommit längre i utvecklandet av vertikala bindningar. Ett lämpligt område där man kan pröva denna fråga är den inhemska propagandan.

KAPITEL 3

För Konungen eller Fäderneslandet?

Svensk krigspropaganda under stora nordiska kriget

Ett underliggande uppsåt i kronans provinspolitik var att befordra nationellt svenska intressen. Uppenbart formades politiken av homogeniseringssträvanden som berörde inte enbart juridiska och statsrättsliga utan också kulturella och emotionella förhållanden. I formella stycken lyste detta endast sällan igenom och det kom bara undantagsvis till uttryck i den offentliga retoriken. Exempelvis trohetsederna, som utgjorde det formella föreningsbandet mellan överhet och undersåtar, betonade endast strikt teoretiska bindningar och plikter. I det avseendet kunde de därför utformas nära likalydande för provinsundersåtar och svenska statsborgare. Skillnaderna rörde till exempel sådant som utsträckningen av olika plikter men inte de emotionella lojalitetsbanden. Ändå antyder materialet att en uppfattad svenskhet ansågs medföra djupare förpliktelser för undersåten. För att studera vilka objekt som därvid trädde i förgrunden måste undersökningen lämna de rena lagtexterna. Krigspropagandan kan betraktas som en form av symboliskt våld vars främsta syfte var att befordra och motivera uppslutning kring mål som uppfattades som gemensamma. Med sitt starkt normativa anslag utgör den därför ett lämpligt underlag för att undersöka vilka motiv och emotionella lojalitetsobjekt som statsmakten ansåg verksamma för att öka sammanhållningen i tider av yttre hot.

Större delen av detta kapitel bygger på en genomgång av det så kallade *årstrycket* för åren 1700–1721. Årstrycket är en samlande benämning på de kungliga och andra officiella förordningar och påbud som utkom och hopfördes årsvis. Normalt inleds eller avslutas varje år med ett plakat över de fyra officiella böndagar som årligen skulle hållas över riket och underliggande provinser för att bedja om gemensam syndaförlåtelse. Böndagsplakaten formades i förekommande fall till en lägesbeskrivning över rikets tillstånd. I övrigt innesluter årstrycket nya lagar, lagförklaringar, påbud om skatter, tullar och avgifter samt andra föreskrifter av offentligrättslig natur. Under stora nordiska kriget består

en stor del av materialet av officiella skildringar av krigshändelserna och andra propagandamässiga pamfletter.[1]

Årstrycket upptas vanligen av småskrifter från ett halvt till ett par ark. Vad som skall föras till denna mängd är inte alldeles klart och någon komplett samling förefaller inte gå att uppvisa på arkivinstitutionerna. På samma sätt återfinns i många samlingar pamflettmaterial som strängt taget inte bör räknas hit. Till undersökningen har i första hand begagnats Riksarkivets lätthanterliga uppsättning. Även om denna är långtifrån fullständig har detta bedömts ha mindre betydelse då undersökningen är av kvalitativ mer än kvantitativ art. Kompletteringar till denna samling har gjorts på Kungliga biblioteket och Krigsarkivet utifrån Johan Pehr Höppeners bibliografi och i viss mån de samtida register som gavs ut av det Kungliga tryckeriet. Sammanlagt har över 300 skrifter excerperats.[2]

Det material som stått i fokus för undersökningen är vad som i bredaste mening kan täckas in under begreppet propaganda. Det betyder i första hand segerrapporter, tacksägelseskrifter och rättfärdigande pamfletter. I andra hand har använts sådant som utskrivningspatent, kontributionsförordningar och andra civila befallningar. Dessa rör praktiska frågor, men åtföljs ofta av motiveringar av mer ideologisk art. Vad gäller den första typen, den egentliga progandan, så minskar den tvärt i omfattning efter 1709. Martin Melkersson har utifrån Nils Herman Quidings författningsregister[3] gjort olika beräkningar på den totala författningsmängden under perioden 1604–1858. I slutet av 1600-talet och början av 1700-talet utgjorde militära författningar, till vilka också räknats propagandan, den avgjort största posten. "Under stora nordiska krigets första decennium står den militära kategorin tidvis för 60 % – enstaka år

1. Alla referenser till detta material sker med angivande av ett årtal och ett ordningsnummer som förtecknas i bilagan, s. 471 ff

2. Johan Pehr Höppener, *Förteckning uppå alla kongl. placater, förordningar påbud resolutioner, privilegier, manifester, fredsfördrager, relationer, domar och andre allmenne handlingar som ifrån år 1522 til och med år 1750. på kongl: befallning af trycket serskilt utgångne äro* (Sthlm 1754). Även detta register har luckor, vilket framgår av Krigsarkivets kompletterade exemplar. Det som tillfogats är till stor del varianttryck, översättningar och förordningar från icke-centralt håll och kan inte antas rubba helhetsintrycket. Om årstrycket, se *Handbok i nordiskt parlamentstryck* (Sthlm 1984) s. 110 f.

Höppener förtecknar över 800 förordningar från 1700 t.o.m. 1721. En mycket stor del av dessa är emellertid översättningar (vanligen till tyska och latin) vilket gör att samma förordning kan representeras upp till tre gånger. Även om översättningar kommit till användning också för denna undersökning motsvarar de långtifrån Höppeners antal. Att säga att det excerperade materialet utgör åtminstone hälften av krigsårens förordningar torde inte vara att säga för mycket. Jfr också not 4 nedan.

3. Nils Herman Quiding, *Svenskt allmänt författningsregister för tiden från 1522 till och med år 1862* (Sthlm 1865).

för ända upp till 80 % – av den totala författningsmängden." Det framgår också av Melkerssons undersökning att propagandan är den största underkategorin i denna grupp.[4]

Flera av de skrifter som kommer att refereras nedan uppges vara översättningar av utländska kommunikéer eller uppsnappade brev. Även om en del av dem kan vara autentiska är det känt att många sådana var rena falsarier, producerade i kanslikollegiet.[5] Här har inte gjorts några försök att utröna upphovet till de olika texterna, utan alla har behandlats som exponenter för en av kronan auktoriserad uppfattning eller som stödjande dess syften. Med några få undantag är alla i undersökningen använda pamfletter producerade vid det Kungliga tryckeriet i Stockholm. Viss osäkerhet råder då många av dem saknar förlagsuppgift, men i majoriteten av fallen går detta att sluta sig till utifrån befintliga register, genom stiljämförelser, med mera.[6] Exempelvis till generalguvernementet Bremen översändes många flygskrifter på svenska, varefter översättning, tryckning och lokal distribution ombesörjdes av regeringsrådet i Stade.[7] Detta förfarande var förmodligen vanligt även i andra provinser.

Genom sin centrala utgivning motsvarar detta material den officiellt sanktionerade rapporteringen om händelser i omvärlden, även om det händelsevis kunde smita igenom enstaka framställningar som på något sätt väckte myndigheternas misshag.[8] Spridningseffekten är svår att beräkna, men den bör ha

4. Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997) s. 43 f., jfr bilaga 3, diagram 1 och 3, s. 238, 240. Under hela enväldesperioden, 1680–1718, utkom enligt Melkerssons beräkningar totalt 955 författningar; s.st., bilaga 2, tabell 2.

5. Hans Helander, "Olof Hermelin, *Ad Carolum XII, Svecorum Regem, de continuando adversus foedifragos bello.* Edited, together with the short poem that provoked Hermelin, with introduction, translation and commentary", *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala* (*KHVS*). Årsbok 1989 (Uppsala 1990) s. 58 ff.; Hans Aili, "Swedish war propaganda in Latin, German and Swedish", i *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the eighth international congress of neo-Latin studies* (Binghamton, N.Y. 1994) s. 272, jfr 276. Jfr också Stina Hansson, *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet* (Göteborg 1984) s. 37.

6. Kungl. tryckeriet var under vissa perioder, bl.a. peståren kring 1710, utlokaliserat till andra orter. Fram till 1704 bar dess trycksaker Nils Wankifs änkas signatur. Under halvtannat år därefter kom hon att dela plats med Johan Henrik Werner, som från december 1705 övertog verksamhet och titel ensam; Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883 med inledande allmän öfversigt* (Sthlm 1883; faksimil 1983) s. 174 f., 223 f. 1701:5 är tryckt vid det kungliga tryckeriet i Riga. I en del samlingar återfinns texter tryckta utomlands, t.ex. i Hamburg, som likväl kan ha sanktionerats av svenska myndigheter. Dessa utgör ett mindretal och ingen sådan har nyttjats i det följande.

7. Rainer Brüning, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697–1712* (Stade 1992) s. 38, 65.

8. Otto Sylwan, *Svenska pressens historia til statshvälfningen 1772* (Lund 1896) s. 56.

varit jämförelsevis stor. För nya lagar och förordningar gällde generellt att de skulle distribueras till alla församlingar och förvaras i häradskistan för referens. Det mer propagandamässiga materialet behövde väl inte sparas för framtiden, men distribuerades ibland genom landshövdingarna förutom att det i stor utsträckning torde ha blivit uppläst i predikstolarna. I flera fall sägs det bestämt och i många händelser framgår det underförstått att rapporterna skulle kungöras i alla rikets kyrkor.[9]

Två övergripande reflektioner som berör maktförhållandena kan direkt göras av materialet. För det första har pamfletterna en markerat annorlunda karaktär när Karl XII personligen är inblandad. Det gäller framför allt skildringarna av de fältslag där han själv kommenderat, men också de förordningar som utfärdas under kungens signatur. Oavsett om de utfärdas på kunglig befallning eller eget initiativ får förordningar expedierade av rådet i Stockholm alltid tydligare motiveringar än de som meddelas av kungen personligen.[10] Detta torde framför allt sammanhänga med det karolinska enväldets starkt upphöjda syn på majestätet. Undersåtarnas lydnadsplikt måste vara utgångspunkten för alla politiska beslut eftersom konungens vilja och överblick verkar för den allmänna välfärden. Av samma skäl är alla mer vertikala begreppsliga förbindelser, såsom *fäderneslandet*, i stort sett frånvarande i de kungliga påbuden. Detta och andra egalitära begrepp och motiveringar som är vanliga i rådets skrivelser ersätts i kungens brev av *plikten* mot *Oss och Vårt rike*. Vid något tillfälle blir denna skillnad klart markerad, som i formuleringen "wårt Rike, alles Edert kiäre Fädernesland".[11]

Den andra inte fullt så tydliga men likväl skönjbara tendensen är att det himmelska majestätet har en starkare närvaro i beskrivningar av kungens handlingar än av andra aktörers. Lydnadsplikten mot konungen har en

9. Jfr Helge Almquist, "Bidrag till kännedomen om den karolinska tidens politiska publicistik", *Historisk tidskrift* 1936, s. 142 ff.; Mårten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (Sthlm 1999) s. 147–157. Här intresserar främst propagandans inrikespolitiska verkan; för dess spridning i utlandet, se Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:1. 1697–1721 (Sthlm 1952) s. 29 ff. Rosén menar dock att den fick bättre verkan inåt; s.st., s. 31 ff. I all den forskning som producerats om Karl XII och stora nordiska kriget är propagandan ett märkligt negligerat område. Roséns avnitt om "Propagandaverksamhet", s. 21–37 i nämnda verk, är en av få översiktliga undersökningar. Många av dess slutsatser sammanfaller med föreliggande kapitels. Se för en annan översikt Sven-Gunnar Haverling, "Huvuddrag i svensk och antisvensk propaganda i Västeuropa på 1710-talet", *Karolinska förbundets årsbok* (*KFÅ*) 1952. En intressant och direkt jämförbar studie av propagandans verkan i en av Sveriges provinser är Brüning (1992).

10. För klara exempel, se 1709:1–2, 5; 1710:7 (utskottsmötet).

11. 1705:9. Ulrika Eleonora talar efter sitt trontillträde och enväldets avskaffande om undersåtens "plicht emot Gud, Oss och sit Fädernesland"; 1719:3. Jfr också Snickare (1999) s. 144 ff.

gudomlig sanktion och jordens och himlens respektive härskare nämns ofta i samma sats. Undantagslöst har kungens segrar skett med himmelskt bistånd, medan Guds hjälpande hand i åtminstone fyra fall anmärkningsvärt nog är helt frånvarande i relationer från sekundära krigsskådeplatser.[12] Det kan noteras att tre av dessa senare fall är diskutabla svenska framgångar. De samtida redogörelserna framställer dem visserligen som oavgjorda, men i historieskrivningen har de snarast betraktats som nederlag. När krigslyckan vände beskrevs annars de allmänna olyckor – inklusive pest och missväxt – som övergick riket, som Guds straff för ett syndfullt leverne. Guds närvaro kunde alltså skönjas i både med- och motgång. När fästningen Nöteborg föll 1702 rapporterades dock ingenting om celesta ingripanden. Detta är också den ena av de endast två uttryckliga nederlagsrapporter som denna undersökning funnit för hela perioden, men det betonas då att de 83 friska och 156 sårade försvararna gjort tappert motstånd mot en groteskt överdriven fiendestyrka på 35 000 (!) man nedanför fästningen och ytterligare 26 000 i omgivningarna.[13] Den andra förlustrapporten är från samma år och framställer en mer förvirrad situation. Även om den olyckliga utgången inte förnekas så framhålls att fiendens förluster varit tiofalt större än de svenska.[14]

Under de dagar då lyckan fortfarande stod på de svenska vapnens sida kunde sådana exempel verka eggande. Uttalade och ingående skildringar av nederlag saknas emellertid under motgångens tid. Kungen själv förbigick alltid olyckorna helt i sina offentliga brev, medan rådet stundom kunde hänvisa till dem som tillfälliga bakslag som manade till förnyade ansträngningar, eller – allt vanligare – som rättmätiga syndastraff som endast kunde avhjälpas genom bot och bättring.[15] När segrarna från att ha varit regel i stället blev fåtaliga undantag kunde detta i längden naturligtvis inte förbli hemligheter. En typisk formulering från rådet lyder: "föga någon i hela Riket, och der under lydande Provincier, finnas lärer, som icke fulkomligen underrättad är om det swåra tilstånd, hwaruti Riket och alles Wårt kära Fädernesland nu förtiden, Gudi kla-

12. 1700:15; 1701:18, även på tyska 1701:17; 1702:10; 1715:3. I relationen om slaget vid Pultusk där striden leddes av kungen nämns Gud endast i rubriken; 1703:5. Över detta slag hölls dock senare en särskild tacksägelsedag; 1704:3.

13. 1702:10.

14. 1702:9.

15. Kriget som syndastraff nämns redan i krigsårens första utfärdade bön (1700:7); det blir dock mer frekvent och fr.a. mer innerligt allt eftersom nederlagen blir flera, exv.: 1705:9, 1709:4, 5; 1710:9; 1713:5. Jfr Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur från Dahlstierna till Tegnér* (Lund 1951) s. 27, 42, 49.

gat, förfallit".[16] Den första hänvisningen till Poltava uttrycktes förtäckt i 1710 års böndagsplakat: "Hans Kongl. Maj:t[s] och dess Rikes, alles wårt kiära Fäderneslands närwarande tilstånd, och så många swåra och högstbeklageliga olyckor, som träffat dess Krigshär".[17] I mer eller mindre officiösa soldatvisor kunde nederlaget dock vändas i en stursk maning:

> Skryt lagom du min kjäre Ryss. –
> Ty leken är begynt nu nyss:
> Pultava du wäl minnas lär, –
> Den sidste dansen slöts ey där.[18]

Fiendens infall i Finland i början av 1710-talet omtalas länge endast i indirekta ordalag och synes aldrig orsaka samma panik som danskarnas landstigning i Skåne eller ryssarnas härjningar av Östersjökusten.[19] I ett av rådet utfärdat böndagsplakat från 1711 nämns förlusten av Östersjöprovinserna i förbigående. Som förklaring till motgångarna anges att pestens framfart tillintetgjort alla försvarsanstalter. Samma plåga uppges härja i Finland, men ingenting sägs om fiendens invasion. Normalt utfärdades böndagsplakaten av kungen själv, men då kommunikationen med fältlägret i Turkiet var ojämn togs initiativet ibland av rådet i Stockholm. Just detta år anlände kungens plakat omsider och trycktes med någon fördröjning. I linje med kungens vanliga obenägenhet att motivera sina beslut saknas där den lägesbeskrivning som förekom i rådets plakat.[20]

Att motgångarna får litet utrymme i propagandan är mer anmärkningsvärt än man kanske föreställer sig. En jämförelse med de samtida redogörelserna i *Posttidningarna* visar att en större frispråkighet kunde tillåtas i vissa samman-

16. 1713:5. Jfr Sven Grauers, "Några bidrag till oppositionens historia under Karl XII", *KFÅ* 1921, s. 211.

17. 1709:4, utfärdat 17/12 1709 av rådet i Stockholm, nära sex månader efter själva händelsen. Ett "anseenligit nederlag" nämns också i 1710:2. Här hänvisas till ett brev från rådet till "alla Provincier", dat. 1/9 1709. Detta finns ej medtaget i några register och tycks aldrig ha blivit tryckt eller kungjort. I ett manifest riktat mot Danmark används nederlaget vid Poltava som argument mot påståendet att Sverige skulle hysa offensiva planer mot detta rike; 1710:8, s. 67. Endast vid ett tillfälle nämns "det olyckeliga Pultawiska slaget" vid namn; 1713:5.

18. Cit. efter Westerlund (1951) s. 57.

19. Exv. 1710:1, 7; 1720:1. 1713:6 talar om "then för wårt kiära Fädernesland högstbeklagelige stora framgång, hwilken Czaren af Muscou i denne Sommar haft uti Storförstendömet Finland". Något senare framhålls dock den riktiga faran, som nämligen var att fienden hotar angripa "icke allenast gräntzerna, utan ock hiertat af sielfwa Riket". Målet är därför att "afhålla Fienderne ifrån den Swänska botn", nu när "förmurarne nästan borta äro". Jfr nedan kapitel 5, not 1.

20. Rådets plakat: 1711:3; kungens: 1711:1. Varken de utsatta dagarna eller texterna är desamma. Det får förutsättas att kungens plakat upphävde rådets. Jfr också t.ex. nästa års böndagsplakat, utfärdat av kungen i god tid den 21/9 1711; 1711:7.

hang. Exempelvis nämns i detta forum såväl nederlaget vid Poltava som det efterföljande triumftåget i Moskva till vilket "2 kostbare ährepor tar förfärdigas, samt 12 Regementer med ett skönt Liverie beklädas".[21] Rättframheten skall inte överdrivas, men överlag förekom i *Posttidningarna* en, om inte mer nyanserad så åtminstone mer differentierad krigsrapportering. De kunde rapportera om små bakslag i mindre skärmytslingar, liksom de stundom inryckte bulletiner utgivna från motståndarlägret eller neutral part. Till stor del bör detta ha berott på att *Posttidningarnas* redaktörer var tvungna att fylla åtta sidor i veckan. De officiella pamfletterna behövde endast i förekommande fall rapportera olika tilldragelser. Förmodligen gjorde man också åtskillnad i informationen utifrån de presumtiva målgrupperna. *Posttidningarna* får förutsättas ha haft färre avnämare än de offentligt upplästa förkunnelserna. Även om läskunnigheten var så pass utbredd att det åtminstone bör ha funnits någon eller några läskunniga i varje socken, avhöll priset från en vidare spridning.

En sådan förklaring finner stöd också på annat håll i materialet. Det har uppmärksammats att den latinska krigspropagandan riktad mot utlandet var mer oförblommerad än den tyskspråkiga.[22] Vittra författare, sades det, kunde tillåtas en större frihet än andra skribenter i sina arbeten, "särdeles när the på lärde Språken skrifwas, at the alenast af them, som them förstå, i förstone läsas, sedan förswinna i glömsko, och af ganska fåå som älskare äro, förwaras".[23] Inför den oupplysta och enfaldiga menigheten, som inte kunde uppfatta de rätta sammanhangen, var däremot en alltför stor öppenhet i informationen betänklig. Den så kallade farliga halvbildningen var något som bekymrade makthavarna långt in på 1800-talet.[24]

Frågorna som kommer att ställas i den följande undersökningen rör de argument som användes för att skapa uppslutning kring krigspolitiken. Vilka motiv och sinnebilder användes för att rättfärdiga krigföringen? I sammanhanget bör det politiska och det nationella uppfattas som varandras motsatser. Hänvisades enbart till en religiöst motiverad statslojalism eller fanns där mer

21. *Ordinaire Stockholmiske Post Tidender* 1709. Från slutet av juli börjar man värdera de motstridiga uppgifterna om utgången av det stora slag som ryktesvägen blivit bekant. Först i n:o 36 från den 7/9, mer än två månader efter slaget, kan nederlaget säkert bekräftas. Om det beramade triumftåget: n:o 1, 4/1 1710. Se även t.ex. n:o 21, 26/5 1703, där Nyens erövring omtalas. Kommunikéerna från Ryssland börjar rätt omgående adresseras från *S:t Petersburg*, d.v.s. den nya ryska huvudstaden på det som fortfarande formellt var svenskt område. Jfr också Otto Sylwan (1896) s. 55 ff.

22. Rosén (1952) s. 31 f., men jfr s. 34; Aili (1994) s. 278.

23. 1710:8, s. 31, se också s. 33.

24. Jfr Per Sörbom, *Läsning för folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Sthlm 1972) s. 77 f.

egalitära lojalitetsobjekt? Spännvidden mellan dessa båda former kan organiseras efter olika motsatspar: stat eller nation, rike eller fädernesland, konung eller folk, plikt eller solidaritet.

Nordens Israel och Sparta

Folkets enfald var ett mindre påtagligt problem under de första krigsåren. Det var en för svenskarna lycklig tid då Herren Sebaot, härskarornas gud, med sitt svärd hämnade de otrognas övergrepp. "Och Gudz Församling i Swea-Rike fick däröfwer den fägnad, at HErrens Nijtälskan bekrönte sin Smorda och tappra Konung CARL med oförlijkelig Seger öfwer Czarens tahlrijka Häär och fasta Läger, och Swerikes Barn det nya Seculum begynna kunde med herrlig Jubelsång och skiäliga Triumph-Wijsor." Med Guds hjälp och under en hjältemodig konungs anförande var de svenska vapnen oövervinnerliga. "Theraf blef Israel förnögd, och HErrens Folck i Swerige fandt orsak til glädie." Till prisande av Herren höll man extra lov- och tacksägelsedagar och med stolthet kunde man på Skeppsbron i Stockholm offentligt förevisa alla "med Swenskt blod och mod eröfrade Stycken och Krigs-Redskaper". Förteckningar över tagna troféer trycktes och spreds till rikets mest avlägsna orter. Syftet med dessa manifestationer var uppenbart att skapa uppslutning kring ett gemensamt projekt – "at underhålla ibland hela Riksens Menighet en allmän gemenskap uti frögd och fägnad".[25] *Gudi allena äran,* hette det, men det var svenskarna själva som såsom Herrens redskap utförde stordåden. Detta var något som alla svenskar i lika mån kunde glädja sig åt, för det var i sanning Guds utvalda folk som under sin konungs anförande verkställde den store Gudens planer.

En vanlig uppfattning som möter i litteraturen är att förmoderna samhällen helt behärskades av statslojalistiska ideal. Ståndssamhället skall ha satt upp interna barriärer som begränsade all form av solidaritet mellan undersåtarna, och konungamakten var ofta den enda gemensamma institutionen i nationellt och juridiskt disparata statsbildningar. Ett typiskt uttalande i denna tradition ger etnologen Anders Linde-Laursen då han diskuterar Skånelandskapens försvenskning:

> Der var tale om politisk opbygning af staten. Der blev ikke krævet noget følelsemæssigt engagement. Staten var ikke afhængig af intern kulturel lighed eller etablering af grøfter med kulturel forskel mod andre. De, der bodde i staten, havde ikke nødven-

25. Cit. efter 1702:7. Se också 1701:2; 1702:11; 1704:3; 1706:4, 10; 1707:1; 1710:5. Jfr Snickare (1999) s. 111 f., 158.

> digvis noget til fælles – bortset fra relationen til fyrsten. [- - -] Der eksisterede altså en forestilling om personlig, politisk loyalitet mod fyrsten i midten af 1600-tallet, men nationen gjorde sig ikke bemærket.[26]

För svenskt vidkommande måste emellertid i denna fråga göras åtskillnad mellan provinsundersåtar och riksundersåtar. I förbindelse till de förra är den beskrivna relationen huvudsakligen riktig, men ingalunda till de senare. Den distinktion som också gjordes mellan finska och svenska undersåtar kommer att behandlas mer utförligt i kapitel 5. Härnedan diskuteras främst de nationellt svenska, eller de *rätt svenska*, som det hette i samtiden.

Ett förhållande som uppmärksammats i föregående kapitel är att riksundersåtarnas lojalitet a priori togs för given, medan exempelvis livländarna flera gånger särskilt påmindes "om den Eed, som dhe in för GUD, Hans Kongl. Maij:t, såsom trogne Undersåtare swurit hafwa".[27] I det senare fallet framhölls enbart det strikt rättsliga förhållandet mellan överhet och undersåte. Provinsbornas försvarsplikt inskränktes enbart till det egna territoriet. Appellerna kunde därför inte åberopa någon nationell solidaritet som skulle binda dem till svenskarna. De stred alla för samma konung och provinsborna var, som de själva sade, "standhafftige Königl. Schwedische Unterthanen".[28] Men medan svenskarna samtidigt också fäktade för sitt välde försvarade livländarna enbart sin provins och sin lokala frihet.

Kungl. Maj:ts uppfordran till livländarna besvarades med en tryckt trohetsförklaring undertecknad av den lokala adeln, Rigas stadsmagistrat samt stora och lilla gillet i samma stad – tillsammans flera hundra undertecknare. Särskilt bestickande var ju den beryktade Johan Reinhold Patkuls förräderi och för livländarna var det av särskild vikt att ta avstånd från denne. De framhöll därför att Patkul inte bara förbrutit sig mot sin konung, utan att han även mot dem själva förhållit sig som en "Treulosen Stadt- und Lands-Verräther", vilket i sammanhanget måste begripas i en mer inskränkt mening endast avseende provinsen Livland och staden Riga.[29]

26. Anders Linde-Laursen, *Det nationales natur. Studier i dansk–svenske relationer* (Köpenhamn 1995) s. 35–42, cit. s. 35, 37. Se också t.ex. Joseph H. Shennan, "The rise of patriotism in 18th-century Europe", *History of Europan ideas*, 13:6 (1991) s. 689 f., 694; Hagen Schulze, *States, nations and nationalism. From the middle ages to the present* (Cambridge, Ma. & Oxford 1996) s. 68 f. Jfr Gunner Lind, "Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark", i *Søfart, politik, identitet*, tilegnet Ole Feldbæk (Helsingør 1996) s. 110 ff.

27. 1700:8. Jfr 1700:9 och 1701:16, § 1.

28. 1700:16, s. 21.

29. 1700:16, cit s. 16, se även s. 4 f., 10 f, 19 f., 28 f. Breven daterade juli och augusti 1700. Jfr 1701:13 (samma på tyska och latin 1701:14–15) dat. 20/12 1701, där det sägs att t.o.m. Patkuls "egne Landsmän

Med endast ett par undantag (1700:8; 1700:16) saknas det i materialet skrifter som uttalat vänder sig till gruppen provinsundersåtar enskilt. En rad pamfletter av främst religiös karaktär inbegriper dem under formeln *alla Sveriges krona tillhöriga och underliggande landskap och provinser*; det gäller till exempel böndagsplakaten. I dessa finns emellertid ingenting som antyder annat än ett formelmässigt omfattande av alla den svenske konungens undersåtar.[30] Den religiösa fundamentaldisciplineringen hade ju i och med den nya kyrkolagen utsträckts även till provinsundersåtarna. Men likmätigt denna inskränktes lojaliteten till att gälla den religiösa enheten, trohetseden gentemot Sveriges konung och plikten att försvara de lokala privilegierna. I stället för att beskriva en gemensam kamp framställde propagandan hellre att den svenska konungen kom till provinsernas bistånd. Det enda samfällda i deras och svenskarnas krig var anföraren–konungen. Denna konvergens kunde dock uppfattas som fullt tillräcklig. I ett brev som föregavs vara skrivet av en utländsk minister uttalades beundrande att Östersjöprovinsernas bönder trots livegenskap och mångskiftande nationaliteter slöt upp som en man under sin rättfärdige konung.[31]

En jämförelse med den tyske historikern Rainer Brünings undersökning om kronans manifestationer i Bremen-Verden visar att böndagsplakaten som lästes upp i guvernementet var ordagranna översättningar av de svenska originalen. I dem hänvisades stundom till kollektiva krigsansträngningar på ett sätt som kan tyckas anspela på en tänkt gemenskapskänsla mellan rike och provins.[32] Emellertid berörde de flesta specifika redogörelser uttalat rikssvenska angelägenheter och de torde därför ha känts rätt främmande för den ordinära provinsundersåten. Den som i kansliet eller på annat håll formulerade de allmängiltiga påbuden tycks sällan ha övervägt en anpassning efter skilda målgrupper. De typer av skrifter som översattes var de generellt tillämpliga: hyllningar, böndagsplakat och segerskildringar. Den undersåtliga trohetsplikten

[livländarna], dem han så mycket beropar sig på, twija och förbanna hans förrädelige och uproriske wäsende". Översättningarna skriver "Lands-Leute" resp. "vulgatis declarationes [...] populares". Jfr också Rosén (1952) s. 23 f.

30. Somliga förordningar, fr.a. avseende postväsendet, anger dock att de gäller antingen i riket eller provinserna, eller uttryckligen på båda håll; 1704:1–2, 6. Se även Kungl. Maj:ts kaparreglemente, 1715:1–2, som gällde "icke allenast dess egne Swenske och uti Tyska Provincierne boende, utan ock alla främmande Undersåtare" – "Dero eigene Schwedische und dero Teutschen Provincien Einwohnere".

31. 1700:20.

32. Brüning (1992) fr.a. kap. 4, "Dank-, Fast, Buß- und Bettage".

liksom den religiösa disciplineringen var lika mellan rike och provins, och i de svenska vapnens framgångar förväntades ju alla undersåtar känna samma glädje oavsett nationalitet. Sådana skrifter kunde därför utan anpassning översättas och brukas för olika mottagare, låt vara att de många gånger torde ha blivit kryptiska för den så att säga sekundära mottagargruppen. I de sällsynta fall då förordningar författats uteslutande med provinserna i åtanke var tonen också en annan.

De dikter och segersånger som producerades lokalt i provinsen tycks främst ha betonat de *kungliga* vapnen och den *kristliga* överheten. Genom att sammankoppla Karl XII med Gustav II Adolfs ärorika gärning förknippades kungen också med en symbolgestalt som var välbekant för de lutheranska tyskarna. Dessa positiva sinnebilder kunde överfört associeras med den lokala överheten, den svenske generalguvernören. Brünings intryck är att provinsundersåtarna förhöll sig tämligen kallsinniga till sådana legitimeringsförsök. Det bör också upprepas att Bremen-Verden kontinuerligt var utsatt för indoktrinering från två håll. Under den svenska tiden firades såväl de kejserliga som de kungliga vapnens segrar, likaså uppmärksammades alla mer betydande tilldragelser i båda furstehusen. Därvid kunde ibland uppstå osäkerhet när förbindelserna gentemot den svenska kronan kolliderade med dem mot kejsaren och det tyska riket.[33]

De generella satserna var alltså lika för alla undersåtar men i förhållande till de nationellt svenska kom kronan att hänvisa till mer intuitivt emotionella värden. Den treledade formeln *för Gud, konungen och fäderneslandet* användes återkommande. Därmed hade man en heltäckande uppmaning som inbegrep alla den svenske konungens undersåtar. De två första leden byggde på den statslojalistiska uppfattningen och var allmänt omfattande, medan det sista hade en mer begränsad räckvidd. Dock, eftersom det samtidigt var det mest exklusiva, kunde det också användas med särskild emfas då man vände sig till de rätt svenska. I den tidigmoderna retoriken fanns två särskilda patriotiska föredömen: Bibelns Israel och den antika historien. Detta syns redan i Vasaskeppets skulpturprogram där, utöver götiska krigare, både bibliska idealgestalter och romerska legionärer och kejsare uppträder. Den främsta kvarlevan är väl annars Olof Rudbecks *Atlantica* där Bibelns berättelser, antikens myter och fornnordiska sagor vävs samman till ett bombastiskt tankesystem. I Guds utvalda stam fanns det främsta exemplet på hur ett folk enat av blodsband genom sin inre samdräkt hade kraft att motstå de mäktigaste fiender, och de

33. Brüning (1992) t.ex. s. 55, 64, 67, 70, 75, 80–83, 87 ff., 118 f.

antika historierna tillhandahöll de yppersta förebilder på självförsakande patriotiskt nit.[34]

Båda dessa mönster framhölls i en skrift som uppräknade de fallnas antal i striden mot de trolösa ryssarna vid Narva.[35] Att dö för en rättfärdig sak, för sitt fädernesland, heter det i denna, är för den kristne ingången till det himmelska livet. Över de stupade skall fällas glädjetårar, för där den enskilde uppoffrar sitt liv för att andra skall leva, där är livet rådande. "Om i någonsin älskat oss," ropar de döda, "så misunnen oss nu icke wår ähra". Liksom hos de antika folken finns ingen större ära att söka än att offra sitt liv för fäderneslandet. "De hedniske Spartaner glädde sig at gå i döden för sit fädernesland, och de slagnes mödrar hugnade sig, om de bara finge se sina söners skiöldar, med hwilka de sig skylat uti fächtandet mot fienden, och under hwilka de sedan blifwet liggiande, när de alla krafter til fäderneslandets beskydd tilsatt hade." Liknande exempel hade framfarna Sveriges konungar uppvisat. Den store Gustav Adolfs blodiga skjorta fanns ännu till beskådande i arsenalen som bevis på den nitälskan och tapperhet han uppvisat för "den rätta Evangeliske religionens förswar, Tysklands frihet och Swea Rikes ähra". Likt "Israels Konung" uppträder Karl XII med sina soldater och kläder fienderna med skam.

34. Torbjörn Fulton i *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst* (Lund 1996) s. 363–367; Carl-E. Normann, *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede* (Sthlm 1948) s. 170, 194, 197 f., 221; Adrian Hastings, *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge & New York 1997) s. 195 f.; Snickare (1999) s. 182 ff. Den bibliska symboliken är en huvudpunkt i Nils Ekedahls avhandling, vilket framgår redan av titeln: *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst* (Uppsala 1999). Ekedahl uppfattar "identifikationen av Sverige med bibelns Israel som kärnan i en nationell myt framväxt ur de styrandes behov av att skapa sammanhållning och gemenskap mellan invånarna i den expanderande, konfessionellt bestämda svenska staten". Det fulla realiserandet av denna symbolik förlägger han till 1620-talet; s.st., s. 18 f.

Enligt Ivan Hannaford saknar uppfattningen om Israels konsangviniska gemenskap allt stöd i Gamla Testamentet och ursprunglig hebreisk tradition. Föreställningen skall vara uppkommen genom vulgärläsning av Flavius Josephus' historia om judarna; Ivan Hannaford, *Race. The history of an idea in the west* (Washington D.C. 1996) s. 87 f., 92 f. Släktskapstanken hade under alla omständigheter blivit etablerad i Sverige i början av 1700-talet, vilket kommer att illustreras i det följande.

Stina Hansson framhåller 1600-talets ambition att genom götiska sagogestalter tillhandahålla även inhemska förebilder. Bl.a. nämner hon Petrus Johannis Rudbeckius' *Insignis adolescentia* (trots titeln skriven på svenska) från 1624, där den samtida men fiktive hjälten Starcke gestaltar sensmoralen, att en "adlig yngling bör ställa fosterlandet högre än sitt liv och hans rätta dygdeval består i att tjäna detta fosterland med vapen och klokhet". *Exempla* är dock fortfarande klassiska; Hansson (1984) s. 69–83, cit. s. 73.

35. 1700:22. Det antika föredömet accentueras också i 1701:1 (enl. Snickare, 1999, s. 157, förf. av Nico-

GUD låte de tappre lefwa,
at deras lif med Guds hielp dödar Fäderneslandets fiender!
Och Herrens hand styrkie Konung CAROLS Arm,
at fiendens stolthet altid förswagadt blifwer
genom Guds Folk och dess Konung.
Hwar CAROL är, wari Seger och Ähra![36]

Utöver de patriotiska appellerna innehöll pamfletten en matrikel över stupade och sårade. Liksom fältslagsrapporterna, som noga brukade redovisa deltagande regementen, var dess främsta syfte att skapa en känsla av närvaro för de hemmavarande. De stupade högre officerarna förtecknades vanligen med sina namn, medan fallna meniga angavs till antalet. Eftersom den svenska armén hade en regionalt baserad organisation (med krigets fortgång allt mer endast i teorin) kunde de hemmavarande därmed få åtminstone någon kunskap om sina nära och käras tillstånd och företag. Underlag för en sådan tolkning ger det faktum att detaljskärpan ofta minskade med avståndet. En skildring av slaget vid Fraustadt nämner sålunda alla deltagande landskapsregementen i slagordningen. Dessa uppgifter är uteslutna ur den tyska översättningen, som endast innehåller linjernas formering.[37] De svenska landskapsregementena hade ingen gemenskap med de tyska provinsundersåtarna och uppgifterna saknade därför intresse. På samma sätt förtecknades i de svenskspråkiga pamfletterna deltagande svenska landskapsregementen oftast enskilt, medan soldaterna från den östra rikshalvan i många fall sattes under rubriken *finnar*. Provinsregementen och värvade utländska angavs i allmänhet med befälhavarens namn.[38] Visserligen bestod den av kungen själv kommenderade svenska huvudarmén, som är föremål för de flesta skildringarna, huvudsakli-

demus Tessin d.y.). På tal om denna skrift har Snickare sagt, att "Dygder förknippade med det antika Rom var bland andra plikten mot fosterlandet, vördnad för förfäderna, ståndaktighet och det mångfacetterade idékomplex som döljer sig bakom ordet ära"; s.st., s. 237 n. 14. När det gäller kungens person menar Olov Westerlund att endast bibliska jämförelseobjekt i allmänhet kunde mätas med Karl XII; dens. (1951) s. 21, jfr s. 25 ff. Se även Normann (1948) s. 169 f., 205 f.

36. 1700:22.

37. Svenska 1706:2; tyska 1706:3.

38. Exv. 1700:19; 1702:6; 1712:5. Undantag finns dock: 1701:17–18 räknar enbart finska regementen samt "Estniske Cavalleriet". Den svenska beskrivningen (1706:2) av Rehnskiölds slag vid Fraustadt nämner nylänningarna. Se även 1705:1, där "desse Swänske" består av "150 Mann af Estniske Adels-Fahnen och 237 Mann af Nyländske Regimentet till häst".

Nationaliteten utmärktes över huvud taget med noggrannhet, såsom "20000 Man lauter Schweden [rena svenskar], und noch darüber aus 1000 Finnen und 200 Estnischen Reutern"; 1701:10. Jfr även 1700:20; 1704:7–8, 16; 1710:4.

gast av egentligt svenska regementen, men iakttagelsen förefaller trots detta vara riktig.[39]

Stat eller Nation?

Att döma av retoriken uppfattade kungen och rådet de skilda förutsättningar de hade för sina respektive maktpositioner. Den bekanta formeln för det karolinska enväldet löd: *en envälds, allom bjudande och rådande suverän konung, den ingen på jorden är för dess aktioner responsabel utan har makt och våld efter sitt behag och som en kristlig konung att styra och regera sitt rike.* Det råder ingen tvekan om att denna föreställning var djupt rotad hos Karl XII.[40] Eftersom undersåtarnas lydnadsplikt var ovillkorlig och då kungen endast inför Gud hade att svara för sina handlingar fanns det för honom endast sällan anledning att motivera sina beslut. Det gives dock ett väsentligt undantag från detta: kontributionsförordningarna. I dessa och andra ekonomiska stadgor betonas genomgående hur ogärna Kungl. Maj:t – både i kungens och rådets gestalt – belastar undersåtarna med ytterligare pålagor, men samtidigt också hur nödvändiga de är för den gemensamma säkerheten. Kontributionerna var ett av de få områden där riksdagen fortfarande efter enväldets införande hade ett visst reellt inflytande. Ständernas bevillningsrätt var visserligen upphävd under krigstid men fortfarande på vissa villkor. Detta bör vara förklaringen till att de kungliga uppmaningarna i dessa fall kunde få mer egalitära formuleringar och vända sig till de enskilda undersåtarnas samvete och pliktkänsla. I stället för till enskilda stånd eller folket samfällt riktades hänvändelserna mot "hwar ock en rättsinnig Lemm i Wårt Rijke" eller envar "redelig Patriot".[41] Men det skall

39. Om övergången av Düna finns åtminstone fyra skildringar som uppräknar landskapsregementena. Endast en av dessa (1701:5) omnämner Nylands infanteriregemente, de övriga tiger om finskt deltagande; 1701:6–9. Ingen av de båda svenskspråkiga redogörelserna (1702:5–6) över slaget vid Kliszow nämner finska regementen i slaguppställningen fastän den ena (1702:6) i texten talar om "en Esquadron af de Finske". (Den senare censurerades enl. Gustaf Edvard Klemming. Ur den nya versionen uteslöts bl.a. förteckningen över fallna sachsiska trupper; [Klemming], *Kongl. bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges krig*, 3:1700–1814, Sthlm 1891, s. 237.) Jfr dock 1708:1 om Lewenhaupts armé, som huvudsakligen bestod av finska regementen.

40. Jerker Rosén, *Det karolinska skedet. Karl XI:s och Karl XII:s tid* (Lund 1963) s. 185 f.; Normann (1948) s. 14; Westerlund (1951) s. 12.

41. Cit. efter 1700:10 och 1700:14. Se också 1700:11–12, 1701:3; 1702:1; 1711:2, 8. Ständernas bevillningsrätt upphävdes 1712 och därefter kan man också se att motivförklaringarna minskar i de kungliga skatteförordningarna; jfr t.ex. 1712:2–3 med 1713:2; 1716:3. 1712:2–3 betonar att det nya skattesystemet föranletts av strävan efter större "jämlikhet" och för alla "trogne Undersåtares allmänna wälfärd". Om beskattningsrätten under enväldet: Gösta Hasselberg, "De karolinska kungabalksförslagen och

trots detta bäras i minnet att även i dessa fall pronomenet i formeln *Vårt Rike* syftar på konungen och inte på folket. Det är alltså inte fråga om ett *vi*-projekt att antaga eller förkasta, utan om en villkorslös befallning att åtlyda. Tydligt är också att motiveringarna blir ännu långt mer utförliga när samma förordningar utfärdas i Stockholm.[42]

Samma tendens blir särskilt påtaglig i böndagsplakaten. Detta material är unikt såtillvida att det är starkt formaliserat och därför direkt jämförbart över hela perioden. Från krigets början utfärdas böndagsplakaten av fältkansliet och undertecknas av kungen personligen. Plakaten uppehåller sig i dessa fall uteslutande vid de religiösa aspekterna. De inleds med en hälsningsfras och en utsträckningsformulering som anger att böndagarna skall firas i *hela Sveriges rike, storfurstendömet Finland och alla Sveriges krona tillhöriga furstendömen, länder och herrskaper.* Därefter följer några meningar om styrkan av den rätta evangeliska läran, vilka undantag som medgives från kyrkoplikten samt vilka straff som väntar pliktbrytaren. Avslutningsvis utsätts dagarna och de tillämpliga predikotexterna. Böndagsplakatet för år 1706 utmärker sig genom att framhålla det pågående kriget som ett uttryck för Guds vrede över land och folk som endast kan avvändas genom bot och bättring. I övrigt är alla hänvisningar till aktuella situationer frånvarande i kungens plakat.[43]

Annorlunda förhåller det sig med dem som utfärdas av rådet. I den svenska statskyrkan är undersåtarnas frälsning inte en privatsak utan en angelägenhet för överheten. Böndagsplakaten rör den religiösa fundamentaldisciplineringen och är att betrakta som de viktigaste av de årligen utkommande förordningarna. Genom den standardiserade formen är de också enkelt förutsägbara. När korrespondensen från fältkansliet någon gång uteblir är det därför inte alltför vågat av rådet i Stockholm att i enlighet med kungens uppfattade vilja utfärda de förväntade plakaten i eget namn. Första gången detta sker är 1709. Befallning om årets första böndag utfärdas i februari och, då kungen fortfarande inte avhörts, de återstående tre i april.[44] De följande åren fortsätter de ojämna kommunikatio-

konungens makt över beskattningen", *KFÅ* 1943, särsk. s. 85–90; Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713* (Uppsala 1994) s. 103 ff. Jfr även Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Sthlm 1915) s. 228, 232, 267 f. Se också ovan kapitel 2, not 130.

42. 1710:1; 1711:4; 1712:1; 1713:3; 1714:1; 1714:4; 1715:4; 1717:3. Jfr Hasselberg, *KFÅ* 1943, s. 88 f.

43. 1700:17; 1701:11; 1702:13; 1703:6; 1704:15; 1705:8 (extra tacksägelsedag), 9; 1706:10 (extra tacksägelsedag), 11; 1707:4.

44. 1709:1–2.

nerna och plakaten kommer nu från rådet och då från kungen.[45] De förra avviker i ett väsentligt avseende från de senare. Utöver att följa den ovan angivna standardmallen innehåller rådets plakat utförliga diskussioner om det rådande läget. Som redan nämnts upptar 1710 års plakat den första hänvisningen till Poltava. De långa lamentationerna motiverar rådets beslut att för påföljande år utlysa en extra, femte böndag.[46] De aktuella referenser som saknas i kungens plakat fortsätter att regelbundet återkomma i rådets och medan Karl XII undantagslöst använder formeln *Vårt Rike* använder rådet lika ofta *fäderneslandet.*[47]

Rådsmakten, som svarade inför den världsliga överheten och saknade den omedelbara gudomliga sanktionen, hade inte samma myndighet att befalla och såg sig därför föranlåten att på andra vägar skapa uppslutning kring sina dekret. Framför allt blir detta tydligt efter 1709. Den sviktande krigslyckan manade till större uppoffringar och de ojämna kommunikationerna med fältkansliet gjorde att alla former av direktiv efter Poltava allt oftare kom från just rådet. Från 1713 började också Ulrika Eleonora på rådets begäran underteckna dess beslut för att ge dem den sanktion och tyngd som eljest saknades.[48] Oavsett det gällde kontributioner, utskrivningar eller kungörelser hänvisade rådet till de *kollektiva* bördor som måste bäras *tillsammans.* Statsformen motiverade också en tvåledad uppdelning av lojalitetsobjektet i dessa fall: *Hans Kungl. Maj:ts rike, vårt kära fädernesland.*[49] Det förra ledet handlade om plikt, det senare om gemensam välfärd. Trohetsplikten emot Kungl. Maj:t var oavvislig och hade ett religiöst grundelement. Plikten mot fäderneslandet var däremot mer känslomässig och berörde tryggheten för de närmast anhöriga, vilket i en föreställd gemenskap innefattade alla svenskar.

45. Från kungen: 1711:1, 7; 1712:4; 1713:4; 1714:5; 1716:1; 1717:1; 1718:1. Från rådet: 1709:4; 1711:3; 1713:1, 5 (extra böndag). Mellan åren 1709 och 1711 tycks endast rådets böndagsplakat ha nått Bremen-Verden. Oklart på vad grund säger Rainer Brüning att man i Bremen 1711 *valde* att följa rådets och inte kungens plakat; Brüning (1992) s. 37 f., 51 f.

46. 1709:4.

47. Den öppnare tendensen är densamma i de plakat som utfärdas av Ulrika Eleonora och Fredrik I efter enväldets avskaffande: 1719:1; 1720:1; 1721:2.

48. Grauers, *KFÅ* 1921, s. 215. Tidigaste exemplet från november 1713. Den omedelbara anledningen är riksdagskallelsen, som rådet väl riktigt antog skulle upptagas med föga gillande av kungen; 1713:5–6. Jfr även Lagerroth (1915) s. 239 f.

49. Exv. 1707:1; 1710:7; 1712:1, 5; 1715:4; 1717:3. Denna form används vid något tillfälle även av kungen själv; 1706:10: "Wårt Rikes ock alles Wårt kiära Fäderneslands säkerhet". Pronomenet i *vårt rike* är pluralis majestatis, medan det i *vårt fädernesland* är första person plural. Jfr även 1710:6, där kungen sänder gratulationer över segern vid Helsingborg, samt 1713:2.

1713:5, påbud om en extra böndag, är (tillsammans med 1713:6) det första beslutet som också bär Ulrika Eleonoras signatur. Skriften är närmast unik i sin detaljerade skildring av motgångarna.

Särskilt tydligt visar sig detta när krigshandlingarna för första gången når det svenska kärnlandet. Vid danskarnas landstigning i Skåne 1710 utfärdar Magnus Stenbock flera cirkulärbrev till sina landsmän med bönfallan om solidarisk uppslutning för att möta fienden. Regional hemvist eller social ställning saknar betydelse inför den annalkande faran. "GUD then aldrahögstes Frijd och Wälsignelse, ware med Eder alle, så högre som lägre, af Adelige, Andelige, Borgelige sampt Bondeståndet, Samptlige Kongl. May:tz och Sweriges Rikes Undersåtare, mina Medbröder och alle trogne Compatrioter", heter det i ett av uppropen.[50] Det är Stenbocks förhoppning att danskarnas anslag kommer att mötas "så länge en redelig Blodzdroppa, uthi någon Sweriges Rijkes Undersåtares Hierta och Ådror finnes". Brevet uppmanar alla "Wärdaste Swea Medbröder" och "Redelige Swenska" att med tillgängliga vapen formera ett gammaldags folkuppbåd, "af Kiärleek för Edert kära Fädernes Land, för Gudz Namns ähras befrämjande, och wår allernådigste Konungz Tienstz befordran". Det är noterbart hur ordningen i den senare uppmaningen bryter gängse form. I den exceptionella situationen ansågs helt klart en hänvisning till fädderneslandets och därmed undersåtarnas egna bästa vara mer verksam än aldrig så grundläggande statslojalistiska principer. Därför är det heller inte överheten som befaller. Inför faran är alla lika och Magnus Stenbock, "owärdig General och Gouverneur i Skåne", vädjar vid detta tillfälle såsom en "Samptl. Edre Käre Medbröders Underdånige och Trooplichtigste Undersåthe, och med Lijf och Blod förbundne Tienare".[51] Flera liknande brev kom från samme avsändare och tonen var ofta snarlik i rådets brev under ofredsåren.[52] Militärt blev dessa uppbåd fullständigt resultatlösa och på sina håll urartade de till rena upplopp.[53] Värt att uppmärksamma är dock att denna typ av känslosamma upprop helt lyser med sin frånvaro vid fiendens infall i Finland och provinserna. Inom den tänkta gemenskapen begreps i första hand svenskarna.

Ungefär vid denna tid började begreppet *medborgare* få en modernare betydelse (ovan s. 96 f). Den vertikala resonans som ligger i detta är synonym med det av Stenbock flera gånger använda *medbröder*. På grund av begreppets egalitära karaktär var det oanvändbart för kungen, men den samhörighetskänsla som impliceras däri lämpade sig i de svåra krigstiderna väl för användning av

50. 1710:2.

51. 1710:2.

52. 1710:3 riktat "Till det Högwyrdige Presterskapet", dat. februari 1710; finns på Krigsarkivet, ej i Höppener (1754).

53. Arthur Stille, *Kriget i Skåne 1709–1710* (Sthlm 1903) kap. VII, "Försöket till bondeuppbåd".

rådet och ständerna.[54] Den antydda frändskapen stärktes av att propagandan fick en nationell klangbotten där vissa betecknande karaktärsegenskaper markerades, både positiva hos det egna folket och negativa hos fienderna. När man i förhållande till provinsundersåtarna försökte skapa uppslutning genom inskärpande av trohetsplikten användes i stället mer sentimentala tillrop gentemot de svenska. Den svenske soldaten stred inte bara eller inte främst av undersåtlig plikt, utan av kärlek till fäderneslandet, av omsorg om sina kära och av trohet mot fädernas minne. Den gamla svenska tapperheten framhävdes och uppmaningarna att följa förfädernas manliga föredöme upprepades oupphörligt.[55] I dessa maningar gick rådet alltid längre än kungen, såsom i följande typiska formulering:

> Man wil fördenskuld säkert förmoda, at alla i gemen, samt hwar och en i synnerhet af högre och nedrigare stånd lära som rättsinnige Swenske Män, och altid befundne redebogne trogne Undersåtare efter deras Förfäders berömliga exempel wid detta tilfälle ihugkomma deras skyldiga kärlek mot Fädernes Landet, ja emot sig sielfwa och de sina, och således intet försumma af det, som kan lända Hans Kongl. Maj:t til tienst, den Swenska Nationen til heder och Efterwerlden til ett berömligit efterdöme, samt alla i gemen och hwar och en i synnerhet til den oss öfwerhängande farans afböjande.[56]

I jämförelse med fiendernas oordnade styrkor beskrivs de svenska arméerna som gudfruktiga, väldisciplinerade och rättrådiga.[57] Motståndarna, däremot, framställs inte oväntat överlag som otrogna och samvetslösa freds- och avtalsbrytare. Främst i det avseendet stod kung August i Polen, men i särklass vad gällde grymhet och barbari befann sig ryssarna. De senare kunde knappast räknas till de europeiska kulturfolken; ibland jämfördes de till sin nackdel med turkar och judar, de grövsta motbilder som kunde presteras. Vanligt är att ryssar blev synonymt med kosacker, vilkas förmenta barbari saknade motstycke.[58] Nästan poetisk kunde beskrivningen bli av "en så grym Fiende som Ryssen, den där söker sin säkerhet i utrotande af Guds skapade belätens och lefwande

54. Se t.ex. 1710:7; 1711:4; 1713:5; 1714:1.

55. 1700:19; 1701:7–8; 1702:6, 8; 1704:9, 14; 1706:2; 1710:2, 8; 1711:2, 4; 1715:3; 1717:2; 1719:2–3. Jfr Westerlund (1951) s. 21, 46, 78 f.

56. 1714:2. Om denna "publication och förordning" sägs uttryckligen att den skall uppläsas i alla församlingar.

57. 1700:13, 21–22; 1702:3–4; 1704:10–12; 1706:6–9. Jfr Westerlund (1951) s. 40 f.; Haverling, *KFÅ* 1952, s. 81 f., 93; Brüning (1992) s. 56, 61 f., 64; Snickare (1999) s. 151.

58. 1700:7, 9, 15, 18, 20; 1701:12; 1702:11; 1703:1, 3–4; 1704:3, 16; 1705:10; 1706:1, 5; 1707:2; 1719:2. Om ryssarnas barbari, se också Helander, *KHVS* 1989, s. 68 f., 71 ff., 79 f., 82 f.

Creaturs dödande och bortförande, samt alla liflösa tings förödande".[59] Stort utrymme gavs frågan om krigsfångarnas behandling. I flera manifest klargjordes att Sveriges kristlige konung vägrade förfalla till samma behandling av fiendens undersåtar som hans egna utsattes för. Det hette "at Swerike icke allenast föder ett folck, som kan frimodigt och tappert gå sin fiende vnder ögonen, vthan ock med all Christelig barmhertighet bemöter the öfwerwundna ibland the barbariska fiender".[60] Att förhållandena successivt skärptes för de i Sverige fängslade ryssarna framställdes som en respons på tsarens övergrepp mot svenska undersåtar och fångar. Forskningen har emellertid visat att kausalförhållandet inte var så entydigt som det framställdes i den svenska propagandan.[61]

Det brukar sägas att Karl XII efter sina inledande framgångar började underskatta Peter I:s militära förmåga på ett för framtiden ödesdigert sätt. Även i pamfletterna är det tydligt att segrar över civiliserade motståndare som sachsare skattades högre än de över ryssar.[62] Vid de tillfällen då man mött oförmodat motstånd från ryska soldater brukade betonas att det varit utvalda trupper som stridit på europeiskt manér och i de moderna tyska uniformerna.[63] Sammanhängande med den kulturella nedvärderingen märks en tendens att beteckna hotet österifrån som en ödeskamp mellan civilisation och barbari. Denna benägenhet finns redan från inledningen av kriget och får ökad intensitet i takt med motgångarna.[64]

> Swerige har ingen farligare Granne än Ryska Czaren, icke så mycket för det han redan är, som för det han kan blifwa, om han får råda. Oachtad detta, synes det som wille alt sammanstöta til at giöra honom stor och förskräckelig, både för Europa och Asia.[65]

Notabelt i detta sammanhang är dock att hotet aldrig beskrivs annat än i högst allmänna ordalag. Det finns inget utrymme för till exempel detaljerade skild-

59. 1713:3.

60. 1701:4.

61. 1701:4; 1705:10. Per Sörensson, "De karolinska krigsfångarna", i Samuel E. Bring (red.), *Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död* (Sthlm 1918) s. 569 ff., 595.

62. Exv. 1701:6–8; 1702:6; 1712:5. En föregiven sachsisk officer i rysk tjänst uppgav att han och hans landsmän efter nederlaget vid Narva hellre ville underkasta sig "hans Kongl. May:tz i Swerige generositet, än de barbariske Ryssars händer"; 1701:12. Jfr Rosén (1952) s. 25.

63. 1703:1–2; 1705:4–5; 1708:1.

64. Jfr 1700:3–4, 7, 15, 20; 1701:7, 12; 1705:4–5; 1706:5; 1707:2; 1708:1; 1713:3; 1719:2; 1720:1. Se också Hans Helander, *KHVS* 1989, s. 59, 82 f., och dens., "Olof Hermelin–Poet in the Service of the king", i *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis* (1994) s. 487 f., 490 ff.

65. 1714:3; författad av statssekreteraren Daniel Niklas von Höpken, enligt Haverling, *KFÅ* 1952, s. 87. Jerker Rosén menar att skrifter som denna producerades av rådet i Stockholm för att stödja dess strävanden efter hjälp från sjömakterna; dens. (1952) s. 28 f.

ringar av kusthärjningarna. För statsmakten gällde det hela tiden att balansera informationsspridningen på sådant sätt att faran visserligen skulle upplevas som påtaglig men utan att därför orsaka panikstämningar eller föda missmod. Bland överhetens grundläggande skyldigheter var kanske den främsta att beskydda undersåtarna. En blottad otillräcklighet därvidlag skulle alltså rubba statsmaktens legitimitet. Sedermera kom också denna oförmåga att bli en uppenbart bidragande orsak till den enväldiga konungamaktens fall.

Såväl tsar Peter som August II och Fredrik IV lät sprida manifest där de anförde sina skäl till fredsbrottet mot Sverige. Dessa fick naturligtvis utförliga bemötanden från svenskt håll.[66] Argument och motargument är tämligen förutsägbara, men vissa moment förtjänar att särskilt uppmärksammas. Även här användes nämligen en nationell retorik. Folkens karaktärsegenskaper kunde understödja både försoningstrevare och fiendskap. Vid sidan av de realpolitiska argumenten användes därför gärna stereotyper som så att säga omvandlade aktuella politiska konjunkturer till naturliga motsättningar. Att svenskarnas kultur kontrasterades mot ryssarnas barbari har redan noterats och är också i övrigt väl känt. Men liknande stereotypiseringar återkom även i förhållande till mindre vulgariserade och demoniserade fiender.

I Karl XII:s så kallade polska politik var den grundläggande bild som förmedlades, att Sverige endast förde krig mot kurfurst August i dennes egenskap av polsk konung. Sverige hade ingenting otalt med det polska *folket* och Karl presenterades regelmässigt som republikens vän och den polska frihetens försvarare.[67] Strävan var att övertala republiken att själv avsätta August och i stället välja den svenskvänlige Stanislaus Leszczynski. Här spelade man på den nationella strängen. August avmålades som en främling och usurpator som förtryckte det polska folket, medan Stanislaus var en infödd "Konung af deras slächte" som var väl bekant med "Fäderne-Landetz Lag, Seder och Tungomål".[68] Här vände man på den propagandaretorik som använts av August, att

66. Detta ämne har kortfattat behandlats av Carl Hallendorff, "Anmärkningar om krigspublicistiken från Karl XII:s högkvarter", *Meddelanden för bokvänner*, n:o 5, utg. av Klemmings antikvariat, november 1918 (Sthlm 1918).

67. Jfr 1700:1–2; 1702:2; 1703:3–4; 1704:4–5; 1711:6. Dryga sextiotalet år senare, efter tryckfrihetsförordningens införande, skrev Carl Christoffer Gjörwell att detta svenskarnas sätt att föröda landet och samtidigt oblygt tala om det polska "Rikets Sjelfständighet, om Folkets frihet" och "om sin wänskap för Polska Nationen" var ett belysande exempel på hur krigspropaganda, eller "den utländske Politikens Språk", alltid talade. Sverige hade genom historien, menade han, bidragit till den Polens olycka som nu stod inför sin fullbordan genom delningen; [dens.], *Politiske reflexioner, öfwer rikens och folkslags styrelse och revolutioner* (Sthlm 1771) s. 23 f.

68. Cit. efter 1704:13. Se också 1706:1; 1711:5.

nämligen svenskarna skulle vara främmande herrar i Livland, som i stället sades ha en naturlig tillknytning till Polen. Dessa pretentioner avvisades med både politiska och historiska skäl. Såväl fredsfördrag som den naturliga lagen tillerkände Sverige överhögheten över Livland, hette det.[69] Påståendet att dess befolkning förtrycktes av de svenska herrarna bestreds med kraft; bland annat bekämpade ju kronan effektivt inflytandet från jesuitiska svärmeandar i den lutherska provinsen. Religiösa argument var i detta fall mer verksamma än nationella, men Sveriges urgamla rätt hävdades också med påståenden hämtade från den göticistiska historieskrivningen:

> [...] om man denna gången hade sig föresat at derom widlyftigt handla, kunde man bewisa med många och wissa skribenter, hwilke de Nordiske folkens bedrifter upteknat hafwa, at Lifland och Churland de Swänskas gamla provintsier warit, och, för änn Heermästare [Tyska] orden dem inbekommit, många hundrade åhr tilförende lydt under Swerige; och, at de af de Swänske bekommet sin första Christendoms kundskap; men, då Swerige föll uti et inbördes krig, har fremmande folk sig tilfälle taget uti desse landskaper at infalla, som de Swänskas namn efter handen så förtryckt, at allenast några sporr och kännemärcken deraf öfwerblefne äre uti några orter wid siökanten, och uti de dem nästliggiande öar. Hwarföre, om man af de Swänskas gamla wälde öfwer denne provintsien någon rätt taga wille, kunde då med bättre fog sägas, at hon ifrån dem sliten, och sedan icke så intagen som igentagen wore.[70]

Allmän och religiös frihet var alltså kännetecknande för det svenska styret. Men mest anmärkningsvärt är ändå att man även utåt så starkt betonade Livlands karaktär av återerövrad besittning. Det hade man redan under 1600-talet gjort i slutna rådsdiskussioner, förmodligen utan att riktigt övertygas av argumentens genomslagskraft eftersom de aldrig framförts öppet. Tidigare hade sådan bevisföring främst använts om Skånelandskapen, och den kom att brukas mot Danmark också under stora nordiska kriget.

Danskarnas stämplingar emot Sverige, hette det i ett utförligt svar på deras manifest vid landstigningen i Skåne 1709, bottnade i ett "gammalt inrotat haat emot then Swenska Nationen" och "afwund öfwer Sweriges lycka och tilwäxt under Thes Stora och Glorieuse Konungar". Med förfalskade historiska dokument sökte Danmark visa sitt gamla företräde bland de nordiska rikena. Detta menades ge henne rätt "at åter inkräckta the Provincier, som i forna tider med Danmarcks list hafwa warit sletne ifrån theras rätta stam, men i thet nästförwekne Seculo igenom rättmätige wapn blifwit igentagne, och medelst Tracta-

69. 1700:3–6.

70. 1700:5. Texten, som var författad av kanslisekreteraren och propagandisten Olof Hermelin, spreds även på latin (1700:6), tyska och holländska; Helander, *KHVS* 1989, s. 57 ff.

ter ewärdeligen med Sweriges theras naturliga Kropp införlifwade". Om rangplatsen i Norden var det rätta förhållandet tvärtom "at Danmarck icke alenast fordom fått både sin Härkomst och sitt Namn ifrån Swerige, utan ock ofta warit af Swenska Konungar underkufwat och regerat".[71]

Ett fundament i den manifesterade självbilden var den svenska friheten. I förhållande till kontinentala makter – som ovan mot August – framställdes den ofta i form av den evangeliska lärans försvar.[72] Mot det lutherska Danmark kunde man inte använda den religiösa aspekten, utan här fick friheten i stället en rättslig dimension. Medan den svenske bonden alltid varit skyddad från övergrepp slavade hans ståndsbroder i Danmark och andra länder i livegenskap. Skåningarna hade ju genom *återföreningen* undsluppit denna träldom, medan "Norrige fastnade under oket, och suckar therunder än i dag". Danmark skulle däremot inte göra sig hopp om att någon förnuftig och frimodig svensk undersåte kunde luras till "at söka lisa ifrån förtryck hoos Danmarck, hwarest Undersåtarne, som nog bekant är, under en fast odrägelig börda försmäkta".[73] Både argument och ordval påminner starkt om dem som användes under skånska kriget.

De stereotypa folkkarakteristikerna kunde bli svårhanterliga när det kom till gamla och väl utmejslade motbilder. "Profetior om framgångar mot påve och turkar hörde sedan Gustav II Adolfs tid till kungahyllningarna", säger litteraturhistorikern Olov Westerlund.[74] Hur avskyvärda papisten och hundturken än framställdes var man ändå alltid tvungen att ge försteget åt realpolitiska överväganden. Så länge Karl XII hade stöd av påven i sin polska politik var det opportunt att framställa den katolska kyrkans företrädare i fördelaktigt ljus. Under kungens vistelse i Polen lät påven framföra sina välgångsönskningar med varma försäkringar om det ömma sinnelag han ända sedan den stora drottning Kristinas dagar hyst för det svenska konungahuset och folket. Karl svarade med lika generösa betygelser och löfte "at behålla för Påfwens person en mutuel wänskap".[75]

71. 1710:8, s. 33, 68. Enligt Carl Gustaf Warmholtz författat av kanslisekreteraren och redaktören för *Posttidningarna*, Samuel Barck; Warmholtz, *Bibliotheca historica sueo-gothica*, 10 (Uppsala 1805) n:o 5560. Det danska ursprungsmanifestet utfärdades 28/10 1709 och omtrycktes i Stockholm 1710; 1709:3.

72. Jfr Hilding Pleijel, *Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772*. Svenska kyrkans historia, 5 (Sthlm 1935) s. 181–186. Se också 1707:3.

73. 1710:8, s. 35, 62. Norges situation hade länge använts som ett memento och en kontrast till Sveriges oavhängighet. Så bl.a. av Axel Oxenstierna; Lagerroth (1915) s. 119. Om Sveriges frihet från danskt förtryck, jfr också jubelfesten som hölls över tvåhundraårsjubileet av Gustav Vasas makttillträde; 1721:1.

74. Westerlund (1951) s. 50; jfr Brüning (1992) s. 46.

75. 1702:12.

Knappt tre år senare hade utvecklingen i Polen vänt i en för den heliga stolen misshaglig riktning genom Augusts avsättning. Att detronisera ett krönt huvud var enligt samtida uppfattning att förhäva sig mot den gudomliga ordningen och allt samarbete med de okatolska makterna förbjöds därför av Rom.[76] Det dröjde dock inte länge innan det svenska propagandamaskineriet till svar presenterade en "polsk adelsmans" genomgång av påvestolens mångfaldiga och återupprepade övergrepp mot republiken. Dilemmat med majestätets okränkbarhet uppfattades av svenskarna och åtgärden försvarades med att den *valde* August förbrutit sitt avtal med folket och därför var avsättbar.[77]

Än mer ambivalent förefaller inställningen till turkarna ha varit. Att hållningen mot dem var allmänt negativ i inledningen av kriget är inte ägnat att förvåna. Den turkiske hedningen som motbild hade gamla rötter. När däremot Karl XII gått i förbund med Ottomanska porten och Sveriges krigslycka en tid balanserade på en sabelspets är det anmärkningsvärt med vad ringa finkänslighet man i Stockholm behandlade den delikata situationen. Prinsessan och rådet beklagade i ett påbud att "Wår nådigste konung nu på femte åhret warit utur Christenheten, långt ifrån Riket och Undersåtarne". Det bör ha orsakat någon förvirring när samma berättelse avslöjar att konungens värdar samtidigt handlar med svenska undersåtar att användas till "ewärdeliga trälar" och hur de bortrövade barnen skiljs från föräldrarna, föds upp i "fördömelig Lära" och blir "til krop och siäl fördärfwade".[78] Några få år senare översattes utan eftertanke en kejserlig pamflett om Eugens av Savojen "erhålne herlige seger" över turkarna, med en föraktfull beskrivning av Portens otrogna fredsbrott.[79] En och annan torde ha undrat över kung Karls val av allianspartner.

Westerlund behandlar en rad i samtiden florerande kiliastiska profetior vilka fäste en bild på Karl XII av messiasfursten som "före sin seger skulle genomlida en djup förnedring men till slut omvända hedningarna och med deras hjälp utkämpa den sista stora striden mot ondskans makter". Ömsom med förhävelse ömsom med förundran framträder hänvisningar till turkarnas

76. 1705:2–3; Westerlund (1951) s. 43 f, 63, 74 f. Se också det anonyma poemet "Ad Carolum Dethronisantem", publ. av Helander, *KHVS* 1989, s. 62 f.

77. 1705:6–7. Texten författad av Olof Hermelin; Helander, *KHVS* 1989, s. 60, 81 f. En svensk präst, Erland Dryselius, försvarade detroniseringen med motiveringen att August övergivit den evangeliska läran för att vinna den polska kronan; Normann (1948) s. 218 f. Jfr också Haverling, *KFÅ* 1952, s. 88 f.; Brüning (1992) s. 67 f.

78. 1713:5. Skarabiskopen Jesper Swedberg lämnade samma beskrivning under riksdagen 1713–14; Grauers, *KFÅ* 1921, s. 219. Helt utan substans var inte dessa berättelser; Sörensson (1918) s. 570.

79. 1716:2.

bistånd också i samtida visor.[80] De mer jordnära pamfletter som auktoriserats av myndigheterna ger naturligtvis aldrig luft åt dylika förutsägelser, ej heller anförs några särskilda förhoppningar om att hedningarnas vapen skall ge svenskarna förstärkning. Sådana upp-och-ned-vända konceptioner ansågs nog för komplicerade för att komma under menighetens begrundan.

Hovpredikanten Simon Isogæus företrädde väl den allmänna aningslösheten, men ett hans arbete kom att landa olyckligt med sin kritik av förbund med okristna. Hans *Carla seger-skiöld* som länge varit under arbete och som utgavs postumt handlade huvudsakligen om krigets lagar och om krigsmannens plikter. Författaren stod konungahuset nära och boken hade tillkommit på Karl XI:s direkta begäran. Eftersom denne kungs djupa ängslan över turkarnas framträngande i Europa under 1600-talets slut var väl känd var det fullt i överensstämmelse med uppdraget att i ett kapitel nekande besvara frågan "Om Förbund medh Ochristna är Christeligit". När arbetet dock utkom 1714, fem år efter författarens död, var meningen en annan och kapitlet enligt det tillagda förordet "utur wärket utslutit [...] för thet öma ämnet skull, som thet innehåller".[81]

Det brett upplagda verket, som tycks vara i det närmaste bortglömt av den moderna forskningen, är den mest utförliga utläggningen om krigets lagar och krigsmannens plikter som producerades i Sverige under den karolinska tiden. Den tilltänkta målgruppen var naturligtvis avsevärt snävare än den som nåddes av de officiella kungörelserna, men på en mer upphöjd nivå presenterar Isogæus en från högsta ort sanktionerad förklaring av de föreställningar som återfinns i propagandan. Som ett slags officiell programskrift förtjänar därför hans arbete att beröras mer ingående.

80. Westerlund (1951) s. 50–57, cit. s. 52, jfr också s. 92 f. Se även Snickare (1999) s. 172 ff.; Pleijel (1935) s. 184; Herman Lundström, "Karl XII – Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad trossats. Ett nytt bidrag till de kiliastiska rörelsernas historia", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1902, och fr.a. Martti Ruuth, "Karl XII i den mystiskt-separatistiska profetians ljus", s.st. 1914. Enligt dessa föreställningar hade f.ö. Karl XII såsom Messias naturligtvis full frihet att avsätta och tillsätta konungar efter eget huvud; Ruuth, s. 445. Det kan nämnas att Karl XII i motpropagandan också skall ha framställts som "det ondas furste" p.g.a. sitt samröre med turkarna; Haverling, *KFÅ* 1952, s. 82.

81. Simon Isogæus, *Carla seger-skiöld hvilken then stormächtigste konung Carl XII, [...] så väl som forna Svea och Götha konungar [...] emot sina och riksens många, mächtiga och häftiga fiender omfördt, och med then friden hemfördt hafva. Efter Gudz ord, naturens och alt folks lag, samt gudfruchtiga och tappra hieltars exempel, sedder och afritader* (Sthlm 1714) cit. efter Olaus Nauclerus' förord, opag. Arbetet utgavs efter författarens död av Carl Hedeman. Se också Normann (1948) s. 171–176. Det censurerade kapitlet ersattes med ett annat "Om Lycka och Seger, och hwadan then kommer" vilket Bengt Åhlén kommenterat "att även detta var ett egendomligt ämne i Sveriges ödesstund"; dens., *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (Sthlm 1986) s. 65.

Carla seger-skiöld

Simon Isogæus hade varit regementspastor och fältpredikant under skånska kriget. Han var dessutom berest och hade besökt Paris med Nils Bielkes ambassad. Från 1682 var han hovpredikant och i den egenskapen höll han likpredikan över Ulrika Eleonora 1693.[82] Vid den tiden verkade han också som kyrkoherde i Klara församling i Stockholm. Hans studier i Uppsala och Lund hade lett fram till en magistergrad och i *Carla seger-skiöld* visar han prov på en för samtiden nästan ovanlig beläsenhet och lärdom. Utöver de överflödande hänvisningarna till Bibeln återfinns här alla de stora grekiska och romerska tänkarna: Aristoteles, Platon, Sokrates, Cicero, Plutarkos med flera. Därtill diskuterar han flertalet moderna auktoriteter, såsom Machiavelli, Bodin, Hobbes, Grotius, Pufendorf och, inte minst, Olof Rudbeck. Lärdomen är noggrant redovisad i tre register: det första över citerade bibelställen, det andra över anförda skribenter och det tredje över avhandlade ämnen. Arbetet är såtillvida originellt också för att det hämtar rikligt med exempel från den moderna historien, såväl den utländska som den svenska. Framför allt det senare var ovanligt då de censurvårdande myndigheterna endast med stor försiktighet släppte igenom uppgifter som berörde Sveriges förhållanden, särskilt till främmande makter.

Utöver det specifika ämnet är det två grundläggade föreställningar som går igen i hela arbetet: gudfruktighet och fäderneslandskärlek. Som prästman lade Isogæus givetvis huvudvikten vid den förra, men i grunden såg han dem som två inseparabla dygder. Försvaret av fäderneslandet hade två moment som båda berörde friheten, nämligen samvetsfrihet och frihet från främmande övervälde. Enligt ett synsätt som var ganska vanligt i samtiden var samvetsfrihet detsamma som att med förnuftet fritt få bekänna sig till den rena evangeliska läran.[83] Mer eller mindre oblygt framställdes alternativa trosuppfattningar som ett själarnas lurendrejeri. Genomgående teman hos Isogæus är katolik- och turkskräcken, men som det största av de båda hoten framställs tveklöst det påviska avguderiet. Den ondska och illistighet som tillskrivs påven och hans anhang saknar botten. Det rör sig om allt från att beskatta horhus till att i förbund med turken arbeta på lutheranernas och svenskarnas förgörande: "Huru Påwen hafwer stämplat, och än stämplar

82. Se Snickare (1999) s. 101 ff. Snickare kallar Isogæus' 120 sidor långa predikan på tacksägelsedagen efter slaget vid Narva "ett av de mest vältaliga uttrycken för den officiella uppfattningen om kriget, kungamakten och Gud"; s.st., s. 155. I det avseendet liknar den det arbete som här behandlas.

83. Isogæus (1714) s. 263 f., 271–275, 288, 641 f. Jfr Ekedahl (1999) s. 75 ff.

emot alla Evangeliska i gemeen; men i synnerhet emot wårt k. Fädernes rike, är kunnigt."[84]

I existerande forskning möter man ibland uppfattningen att idén om en universell kyrka i förmodern tid förenade alla kristna i en gemenskap som överbryggade de nationella skillnaderna. Denna uppfattning är, som Adrian Hastings övertygande framhållit, inte riktig. Förutom att även den medeltida enhetskyrkan hade starka nationella särdrag hade reformationen gjort upp med de sista, teoretiska föreställningarna om en allkristen gemenskap. Som propagandamedel var ju tanken om en religiös enhet tämligen verkningslös eftersom de flesta fiender man ställdes inför erkände samma Gud.[85] I själva verket hade världens uppdelning i separata nationer och länder enligt samtida uppfattning en gudomlig sanktion. Tron på den ende Guden förenade visserligen kristenheten, men den Heliga skrift lärde också om de gamla folken som åtskildes från varandra men var inbördes förenade genom blodsband. Uppfattningen fann stöd i både Gamla och Nya Testamentet.[86] Särskilt den lutherska statskyrkan framhöll lydnad mot överheten som fundamentet för samhällets fortbestånd. På samma sätt som Gud hade inrättat ett band mellan överhet och undersåtar hade han också utsett olika styresmän åt olika folkslag. Erfarenheten gav att världens folk hade sina enskilda härskare och den ordningen måste härflyta av Gud, "ty Gudh haar altså förordnat: wissa egendomar, och delade Regementen".[87]

Av den himmelska ordning som manifesterades i den samhälleliga friheten följde att den enskilde undersåten var fast bunden till sin överhet och till sitt folk. Plikterna mot medmänniskorna följde av naturens lag och plikterna mot överheten följde av Guds. Därav blev de senare ovillkorliga. Undersåtarna måste obetingat förbliva under och hörsamma även en orättfärdig överhet och ingen överhet fick utan giltiga skäl blanda sig i en annans affärer:

84. Isogæus (1714) cit. s. 241; om horhusen s. 213 ff.; samarbete med turken, t.ex. s. 231 ff., 243 f., 266 f., 1320 f. Misstänksamheten mot påvestolen, mot katoliker i allmänhet och jesuiter i synnerhet genomsyrar hela arbetet. En sammanhängande prövning framställs t.ex. s. 210–255, under rubriker som: "Påwens intrader", "Hans mordeswärd", "Jesuiternas listige grep i regementerna", "The Påweskes förbindelse, til the Evangeliskes Undergång", "The Påweskes mordiske anslag", o.s.v.

85. Denna skenbara motsägelse diskuteras t.ex. Isogæus (1714) s. 1258 f. Hastings (1997) s. 185–198. Jfr också den teologiska skuggboxning som ägde rum vid Uppsala universitet jubeläret 1693, utförligt redovisad hos Ekedahl (1999) s. 52–77, och som starkt understryker detta argument.

86. Isogæus hänvisar till 5 Mos. 32:8 och Apg. 17:26 – vilka båda ställen hade korshänvisningar i Karl XII:s Bibel – liksom till 1 Mos. 11, om den babyloniska förbistringen.

87. Isogæus (1714) s. 331, se även följ. sidor och t.ex. s. 113 ff.

> Sedan hwad godt ther af flyta skulle, är lätt aftaga, om enom vndersåte skulle låfligit wara, at sökia beskydd hwarest han wille: Tå wordo ju alle Förstendömen, riken, och regementen förryckte, och förstörde. Och om hwar och en öfwerhet icke skulle hafwa sitt egit regemente; vthan wille sigh antaga alla andras; så wordo alle herrskaper ett herrskap, och idel sammanröra. Thet kan och ingen lycka wara widh sådana anslag: ty förbistring, och oordning i regementen, är emot Gudz ordning: som förordnat hafwer i werlden åthskillig öfwerhet, herrskap, och egendomar: therföre är Gudh ther emot. [...] Nu kan jagh i thetta måhlet intet annat se; än at thet är [att] träda in i ens annars ämbete: en annan öfwerhet hindra, och mästra; och thes land, och folck sigh tildraga.[88]

Dessa principer hade naturligtvis en rad undantag. Annars hade till exempel Gustav Adolfs inblandning i det tyska kriget inte kunnat motiveras. Isogæus medgav därför att "Eij heller äro the altid för fremmande skattande, som medh oss vthi församlingenes gemenskap bebundne äro". Men detta är endast ett av många exempel på mindre motsägelser som beror på bokens omfattande exempelsamlande, och för att bevara tydligheten tillade Isogæus i en bön till Gud: "Bewara alla Christna soldater; i synnerhet alla infödda Swänska män".[89]

Men i åtminstone ett avseende intog han en konsekvent ståndpunkt. Eftersom Gud hade givit alla folk sina vissa länder att bebo vände sig Isogæus med kraft mot den utomeuropeiska kolonisationen. Européerna, menade han, har ingen rätt att inkräkta indianernas land. Att "taga ifrån them thet the äga, är ett tiufwerij och roof", ty det är dem givet av Gud såsom våra länder är givna oss, och dessa länders befolkande efter syndafloden måste ha skett efter en gudomlig plan. Allra minst hade påven – skulden låg som så ofta främst hos katolikerna – rätt att, såsom skett, giva ut länder som aldrig varit hans egen-

88. Isogæus (1714) s. 333 f.

89. Isogæus (1714) s. 337, 693. Problemet med den kristne soldatens lojaliteter löstes med ett cirkelargument: Med Apostlagärningarna hette det att "*Man måste altid meer lyda Gudh, än Menniskior*" (Apg. 5:29; Isogæus, s. 672). Man fick därför t.ex. inte följa trons fiender i krig mot kristna. I gengäld var all överhet av Gud och lydnadsplikten därför ovillkorlig. En rättfärdig överhet var den gudomliga viljans verkställande makt och äskade därför hörsamhet. En orättfärdig överhet var å andra sidan en Guds straffdom som krävde bot, bättring och underkastelse. Och oberoende av dess beskaffenhet vilade ansvaret för handlingarna alltid på överheten: "Orättferdigt krijg skadar intet Soldaten, som är skyldig sin Öfwerhet lydna; vthan Öfwerheten, som befaller lyda." (Isogæus, s. 661 f.). Läran var således vattentät. Alldeles oavsett att den svenske konungen och den inhemska överheten naturligtvis var ofelbara – framför allt i frågor rörande den rätta tron – så kunde de alltid kräva fullständig subordination i både rätt och orätt. Grundtanken är i alla händelser att överheten hanterar sitt eget folk och rikes angelägenheter och den första passagen har också en korshänvisning till Martin Luthers bestämda avrådande mot inblandning i främmande affärer; Isogæus (1714) s. 330 f., 337 f. Se även första delens kap. XII: "Om en Soldat medh godt samwet tiena kan hwilken Potentat han wil?"

dom till delning mellan spanjorer och portugiser. Indianernas föregivna omänsklighet och kannibalism såg inte Isogæus som någon giltig bevekelsegrund; detta var oseder som skadade dem själva och inte européerna. Vildarnas barbariska leverne hade heller aldrig hotat de kristna om vilkas existens de saknat kunskap. Hedningarnas villomörker måste upplysas av den som är hela världens ljus men det var inte kolonisatörernas uppgift.[90]

Salus populi bestod hos Isogæus, utöver den evangeliska bekännelsen, i frihet från främmande övervälde. Även i detta var svenskarna lyckliga. Sverige hade sedan urtiden varit ett fritt konungarike och plikten att försvara fäderneslandet var något som inskärptes med eftertryck. "Alle vndersåtare äro wäl skyldige at blifwa soldater, och förswara Land och Rike, när nöden så fordrar, och Öfwerheten påkallar".[91] Försvarsplikten var inte i första hand en fråga om undersåtlig lydnad utan där fanns ett tydligt nationellt moment. Dem man främst tjänade var familj, släkt, vänner och landsmän. På frågan om en svensk kunde ta värvning utomlands hette det, att det under vissa omständigheter kunde tillåtas, nämligen under förutsättning att den främmande makten inte tillhörde det egna rikets fiender, om man därigenom förvärvade kunskaper och gjorde sig nyttig för fäderneslandet och under villkor att man uppvisade "ett redeligit Swenskt hierta" och alltid satte hemlandets intressen främst.[92]

> Sitt Fädernesland måste man för alt tiena, när så omtränger. Ty wågar man sitt lijf för andra, för sold och penningar skul; huru mycket mehra må man wåga thet för sitt Fosterland, ther man är klächt och buren: för sina kärälskeliga: Föräldrar, af hwilkom man lijf och blodh hafwer: För sin slächt, anförwanter, hustru och barn, huus och heem: för sin Öfwerhet, och thet Allmänna Bästa: [...][93]

Krigsmannens plikter är med andra ord betydligt mer långtgående än att bara av statspatriotiskt nit tjäna en med ed besvuren överhet. Soldaten tjänade i första hand sina landsmän, medborgare och blodsförvanter, men – och detta var det viktiga – överheten måste, som det hette, "fullmyndiga wärjan".[94] Soldatyrket tillhörde de beställningar som måste kommenderas av överheten, annars hotade anarki. Egentligen var de samlade plikterna en odelbar helhet:

90. Isogæus (1714) s. 1270–1275, cit. s. 1273. Se också s. 250–255, 263 f., 274–280. Han fördömde korstågen (också de utförda av katoliker!) på samma grunder, s. 281 ff., och menade att de hedniska lapparna och de ortodoxa i Livland och Ingermanland måste omvändas av egen övertygelse och inte genom tvång, s. 1377–1383 i det censurerade kapitlet.

91. Isogæus (1714) s. 523.

92. Isogæus (1714) s. 664 ff., 687, 692 ff., cit. s. 1270.

93. Isogæus (1714) s. 650.

94. Isogæus (1714) s. 148 f., 168 f., 523 f.

Människan måste framför allt tjäna Gud, vilket hon gör genom att lyda överheten. Överheten verkar för undersåtarnas bästa vars stärkande och befrämjande, som slut på cirkeln, är en Gudi behaglig gärning.

Till friheten hörde alltså att regeras av sin inhemska överhet. Redan enligt Gustav II Adolfs omdöme var detta en frihet som till belåtenhet garanterats av "Swensche riddersmen". Dessa hade alltid värnat både "konnungh vch stennder högre och legere, hwilcke vthi Guds stad thet konnungliga höga Majestet förtreda, att wij icke behöfwe sådant hoss andre nattioner att söckia, som många andre lanskapper i werlden medh ook och träldom giöra måste".[95] Liknande uppfattning hyste Isogæus. Soldaten bör "sitt ädla lijf och blodh hafwa ospart;" menade han, "til at ther igenom frälsa fäderneslandet, och alla the ther vthi wistas från then träldom, förtryck, och öfwerwåld; som ovndwikeligen thy öfwerkomma skulle, om fienden fingo sin wilja fram".[96]

Intressant nog är förtryck något som hos både Gustav Adolf och Isogæus a priori förutsätts under utländskt styre. Enligt den senare hade dock Skandinavien ända sedan Noak haft lyckan att regeras av egna konungar och därför sluppit bli "öfwerwäldigad af the främmande herrskaper: at the medh sitt folk thes Inwånare bemängt, och med sitt språk wårt moders måål förderfwat hafwa; såsom andre länder thet måst förfarit".[97]

Just ett oblandat och oförstört svenskt språk är ett av de skönaste tecknen på Sveriges frihet och självständighet. Isogæus återkommer flera gånger till den vanära och det förtryck han anser ligga i att påtvingas eller, än värre, frivilligt efterapa främmande seder och tungomål. Därför uppmanar han att följa förfädernas exempel i religiösa seder, i tapperhet, i enkelhet och flärdfrihet, i vårdandet av det svenska språket och i att alltid högt värdera sina landsmän.[98] Att svenskarna stadigt bor "i sina gamla förfäders hemwist" och har fått behålla "sina vhrminnes friheter, Lagh, Stadgar, Rättigheter, och sitt Tungomåhl reent och oförfalskat" är ett bevis på "wår Swänska Nations stora tapperhet, som in til thenna stunden haar, medelst Gudz Nåde, kunnat förswara sin frihet emot så många Ilwiljande; och theras offta förnyade swåra anfall: Ther af andre folck och nationer sigh [k]nappast berömma kunne".[99]

95. Gustav Adolf, "Personalier öfver Hertig Carl Filip", i *Konung Gustaf II Adolfs skrifter* (Sthlm 1861) s. 93 f.

96. Isogæus (1714) s. 525, se även s. 642 ff., 818, och kap. "Om Lycka och Seger", s. 1307 ff.

97. Isogæus (1714) s. 100.

98. Isogæus (1714) t.ex. s. 84, 99, 394 f., 397, 400, 633, 637, 642–647, 649, 718, 743 ff.

99. Isogæus (1714) s. 644.

Den trygghet man känner bland sina landsmän går på intet sätt att ersätta med främmande. Frågan om en furste skulle betjäna sig av värvade eller inhemska trupper hade ingående diskuterats av bland andra den store flamländske statsrättsteoretikern Justus Lipsius. Enligt honom fanns inga rationella argument för att använda legotrupper, även om praxis hade gjort dem vanliga. Den infödde, eller, som det hette, nationelle soldaten älskade och slogs för sitt fädernesland och var därför mer offervillig, disciplinerad och trogen. Fursten gavs för den skull rådet att alltid hålla sina nationella trupper i majoritet. Av samma mening var Niccolò Machiavelli. Legotrupper var onyttiga och fursten borde betjäna sig av egna soldater. "De egna trupperna är de som består av undersåtar eller medborgare eller tjänare", sade han.[100]

Isogæus upprepar Lipsius' argument nästan intill bokstaven. Legoknektar kunde enligt honom endast brukas med stor försiktighet:

> Men såsom thet tryggast är, at man hafwer en krigsmacht af egna infödda: ty the äro [de] trognaste: stadigaste, och beständigaste. Så är ock nyttigare, om man fremmande folck wärfwar, at man dock större delen hafwer af sina egna: som kunna hålla the andra i tygelen, ther the fly och löpa, myterij och vpror anstifta wilja.[101]

Detta var precis samma uppfattning som väglett Erik Dahlberghs önskemål om "flere national Troupper" till Rigas försvar och som också hade behärskat Karl XI (ovan s. 123 f).

Vid valet av soldater skulle man enligt Lipsius beakta fem aspekter: födelseort, ålder, kroppskonstitution, förstånd samt uppförande och utbildning. Därvid hade han framfört den retoriska invändningen att fursten helst kanske borde betjäna sig av de nationers trupper vilkas styrka och mod gjorde dem bäst lämpade.[102] Den senare reservationen blev betydelselös för Isogæus eftersom svenskarna själva tillhörde de mest krigiska folken, och de fem urvalsprinciperna visade lyckligt nog att göternas ättlingar hade utomordentliga förutsättningar att bli goda soldater. Även om de svenska krigarna inte såg mycket

100. *Sixe bookes of politickes or civil doctrine, written in Latine by Iustus Lipsius: which doe especially concerne Principalitie.* Done into English by William Iones gentleman (London 1594) bok 5, kap. IX, s. 141 ff. I översättningen används uttrycket "the naturall souldier", det latinska originalet talar om *Domesticum militem* och *Domestico & proprio milite.* Isogæus (1714) hänvisar till detta avsnitt s. 563, not (q). Niccolò Machiavelli, *Fursten* (Sthlm 1987) s. 62–72, cit. s. 72. Tanken var allmän även hos andra teoretiker, se Gunner Lind (1996) s. 95 f.

101. Isogæus (1714) s. 565. Se även t.ex. s. 423–428, 545 f. och 648 ff. samt s. 1335 i det censurerade kapitlet.

102. Lipsius (1594) bok 5, kap. X, XII, s. 143 f., 148. Jfr Isogæus (1714) s. 556 ff.

ut för världen hade de i sin enkla klädsel alltid visat en särdeles tapperhet och "lyft mången prunkare vhr sadelen".[103]

Avslutningsvis bör uppmärksammas det starka imperativ Isogæus lämnar till uppslutning kring rikets försvar. Inga tänkbara motargument får stå obesvarade. Krig, menar han, stärker kropp och själ medan alltför långvarig fred är skadlig och skapar oenighet inom landet. Det är heller inte i strid med Kristi lära att bli soldat, för här som i allt annat styr Gud och när Herren vill ha svärdet fört skall soldaten "thet giöra friskt: döda och mörda".[104] Soldaten skall heller inte känna fruktan eftersom ingen dör före den av Gud utmätta tidpunkten. Tvärtom har soldaten störst chans att dö salig, eftersom han ständigt lever i dödens närhet och därför hinner förbereda sin hädanfärd.[105] Därtill är soldatlivet den bästa tänkbara karriärvägen för den enskilde undersåten. Där gives möjlighet att på kort tid arbeta sig från de enklaste förhållanden till de högsta ämbeten. Soldaten bör också hållas i den största vördnad bland sina landsmän, för ingen är nyttigare för det allmännas väl än han.[106] Föräldrar skall därför heller inte ängslas utan tvärtom vara stolta över att deras barn blir soldater. Som föredömliga exempel framhåller han "wåre dahlkullor, och flere behiertade Swenske mödrar" som aldrig frågar efter om deras barn är i livet utan fastmer om de förhållit sig tappert i striden. När de sänder dem i krig förmanar dessa mödrar sina söner att följa förfädernas exempel i mannamod och fäktande och i att dö ärofullt.[107] Med eftertryck betonas att undersåtarna i dessa som i andra frågor är förpliktade att följa sin överhet. Dess aktioner skall inte kontempleras av undersåtarna, ty det är frågor över deras förstånd.[108] Men, viktigast av allt är trots allt att försvara sitt land och sina nära och kära. Detta, om inga andra argument, bör övertyga den vankelmodige, nämligen att ingen större ära gives än att dö för fäderneslandet och var redligt sinnad undersåte bör hellre möta döden stående än leva på knä:

103. Isogæus (1714) cit s. 400. Se också t.ex. s. 386 f., 394 f., 397, 408 f., 413, 642–647, 1269. På liknande sätt hade Johan Adler Salvius i ett brev 24/10 1631 med stolthet beskrivit de segerrika svenska trupperna vid Breitenfeld: "Rifvet, slitet och smutsigt såg vårt folk ut, [...] emot de försilfrade, förgyllte och fjäderbuskade kejserske. Små voro våre svenska och finska hästar emot de store tyska hästarne. Intet stort utvärtes anseende bragte våra svenska bondedrängar på platsen emot de romarenäsige och snorrhättiske Tillyaner; men så billade de [svenskarna] sig likvisst in, att de hade ock med continuerlige victorier gått mest Östersjön omkring"; *Arkiv till upplysning om svenska krigens och krigsinrättningarnes historia.* Andra bandet (Sthlm 1860) s. 308.

104. Isogæus (1714) s. 139 ff., 146, 508–512, cit. s. 512.

105. Isogæus (1714) s. 1186, 1192, 1197.

106. Isogæus (1714) s. 498 f., 581 f.

107. Isogæus (1714) s. 496 ff., 503, 651 ff.

108. Isogæus (1714) s. 191 f., 661 f., jfr dock s. 669 ff.

> Skulle än the anförde nyttigheter, och then ähran som krijg medföllier, intet kunna föra them til bättre tanckar, som så snöpligen döma ther om. Eller the twifwelachtiga, som ännu hängia emellan hoppet, och fruchtan, intet förmå them ther hän, at medh större resolution och alfwar tilgripa wärjan; så skulle doch then kärlek hwar och en bör hafwa til sitt fosterland; och then kärlek, til hwilken sielfwe naturen hwar och en bebinder: at förswara sigh och sina, emot alt påtwingat wåld och oförrätt, bringa hwar och en i harnesk, när thet så omtränger. Tå böra landzens inbyggiare upmana hwar annan inbördes medh then tappra Maccabeo: *Thet är oss lideligare, at wij döö i stridene; än at wij skole see sådana jämmer på wårt folck, och på helgedomenom: Men hwad Gudh i Himmelen wil, thet ske.*[109]

Slutsatser

Tendensen i undersökningen är tydlig. I förhållande till de svenska riksundersåtarna drivs argumenten mycket längre i en nationellt emotionell riktning än i motsvarande retorik riktad till provinsundersåtarna. På samma sätt som innehållet skiftar i förhållande till provins- och riksundersåtar skiftar det också beroende på om avsändaren är kungen eller rådet. I det förra fallet är det dock en tydlig artskillnad, medan det i det senare mer är fråga om en gradskillnad.

I de krigstida pamfletterna lämnar rådet i Stockholm alltid tydligare motivförklaringar till sina beslut än vad kungen gör. Rådet använder sig också i väsentligt större omfattning av vertikala och emotionella lojalitetsobjekt, såsom *fäderneslandet*, den svenska *nationen* eller *familj, släkt och vänner*. Här sker en glidning över till den kungliga retoriken som i enstaka fall kan nyttja kollektiva sinnebilder. Sådana saknas emellertid vanligen i hänvändelser till provinsundersåtarna. Där inskärps endast den ovillkorliga lydnadsplikt som kommer dels av gudomlig sanktion, dels av fördrag. 'Det centrala temat i alla propagandistiska bemödanden som regeringen i Stockholm riktade mot den i Stade, var förhärligandet av den religiöst legitimerade absolutistiskt-patriarkaliska regimen', sammanfattar Rainer Brüning.[110]

På grund av oreflekterade översättningar kunde varandra motsvarande sinnebilder ibland förekomma i både provins- och rikspropagandan. Exempelvis reproducerade böndagsplakaten föreställningen om det utvalda gudsfolket till alla delar av statskroppen. I de fallen kunde dock tonvikten lika gärna läggas på den religiösa fundamentaldisciplineringen och Brünings undersökning

109. Isogæus (1714) s. 503, se också t.ex. s. 506, 645, 651 ff., 1238 f.

110. "Das zentrale Thema aller propagandistischen Bemühungen der Stockholmer wie der Stader Regierung war die Verherrlichung des religiös legitimierten absolutistisch-patriarchalischen Regimes"; Brüning (1992) s. 118 f.

redovisar aldrig några försök till nationella anspelningar. Detta hade ju varit vanskligt i ett tyskt rikslän med dess dubbla lojaliteter. Mot slutet av svenskti-den, då generalguvernementet Bremen stod inför hotet av ockupation, refere-rades även här till försvaret av släkt och vänner. Detta åtagande begränsades dock endast till det lokala territoriet och det villkorade mandatet markerades ju också juridiskt i provinsundersåtarnas mer begränsade försvarsplikt, såsom framgick av trohetsederna.

Tvärtemot utbredda föreställningar hade den krigspropaganda som riktades till de svenska undersåtarna en tydligt nationell prägel. Försvaret av hemlan-det, religionen och familjen framställdes som de främsta motiven till gemen-samma krigsansträngningar. Hur dessa anslag uppfattades av dem propagan-dan riktades till kan naturligtvis denna undersökning inte svara på, men rimli-gen bör de haft minst lika stor (eller liten) appellationskraft som en mer abstrakt, statslojalistiskt eller kungatroget inriktad retorik. De Skaraborgsbön-der som 1710 följt Magnus Stenbocks uppbådsplakat lockades inte av vare sig det ena eller det andra. Liksom flera andra bondeskaror vägrade de marschera över länsgränsen och den kronofogde som försökte driva på dem slogs resolut ihjäl med motiveringen att "då han varit kongens tjuf, skall han dö på kongens landsväg".[111]

Liknande svårigheter att uppbåda befolkningen mötte, som Brüning visat, den svenska provinsregeringen i Bremen-Verden. De traditionella manifesta-tionerna följde i krigets inledning samma mönster som inom riket, och avståndet mellan den frammanade och den upplevda hotbilden torde ha varit betydlig för provinsundersåtarna. När fienderna 1710 för första gången närma-de sig guvernementets gränser upplevde regeringsrådet i Stade att dess legiti-mitet sviktade och propagandaoffensiven intensifierades därför med dagliga bönestunder. Det annalkande hotet framställdes därvid som en lokal angelä-genhet; det var undersåtarnas naturliga skyldighet att försvara "das Vaterland/ sich selbst/ die ihrigen [de sina]/ und ihre Haabseligkeit [egendom]". Exakt vad *das Vaterland* syftade på i sammanhanget är oklart. Uttrycket hade tidigare förekommit i från svenska översatta pamfletter och då i sammanhang som snarast avsett riket. Nu torde det i sammanställningen med nära och kära framför allt relatera till den egna provinsen. Dessa maningar till trots mötte försöken att ställa upp en lokal milis stort motstånd.[112]

Till synes föreligger här en direkt korrespondens mellan provinsundersåtar-

111. Cit. efter Stille (1903) s. 219.
112. Brüning (1992) s. 85–113, cit. s. 106.

nas och de svenska böndernas inställning: kriget var inte deras angelägenhet och entusiasmen att strida var därför låg. Emellertid verkar denna parallellitet endast ligga på ytan. Hos de svenska bönderna tycks inte försvarsviljan ha varit frånvarande, däremot tryckte de starkt på rättighets- eller ömsesidighetsaspekten. Skaraborgsbönderna lät sig endast motvilligt uppbådas, men de riktiga protesterna kom först då befälhavaren ville föra dem utanför det område som avtalats. Hos den bremiska menigheten fanns över huvud taget en motvilja att strida för en förlorad sak och för en överhet som kunde utbytas utan negativa återverkningar. I en tillspetsad situation, säger Brüning, måste de fundamentala meningsmotsättningarna mellan överhet och undersåtar framträda klarare. För de båda hertigdömenas befolkning kunde det i ett sådant läge vara likgiltigt eller rentav bättre med ett byte av överhet. Guvernementets invånare hade betungats med inkvarteringar, tvångsvärvningar och olika penninginsamlingar långt innan krigshandlingarna berörde dem själva. Vidare tycks utsikterna att byta överhet ha väckt förhoppningar om ett förnyande av de lokala privilegierna, som ju Karl XII vägrat ge bekräftelse på. 'Det råder inget tvivel om att landets invånare endast ytterst motvilligt var beredda att stödja svenskarna, att de sökte undandra sig deras krav och att de ofta rentav satte sig till våldsamt motvärn och samarbetade med danskarna.'[113] För de svenska undersåtarna fanns däremot inga alternativ som var potentiellt bättre. Inte på något plan kunde en främmande inkräktare väntas tillföra några fördelar. Att göra motstånd militärt måste därför ha betraktats närmast som en självklarhet. De väsentliga meningsskiljaktigheterna kom att röra själva tillvägagångssättet: när var hotet tillräckligt stort för att motivera extraordinära manskaps- och skatteuttag, hur länge skulle och kunde försvaret upprätthållas och av vem eller vilka skulle det ombesörjas?

Detta kan endast vara hypotetiska antaganden eftersom forskningen lämnar oss utan tillfredsställande svar på dessa frågor. Ett liknande exempel från ungefär samma tid understödjer dock tolkningen. Historikern Åsa Karlsson berättar om hur bönderna i Lohärads socken, norra Uppland, 1714 mönstrades för att kunna mota ett eventuellt ryskt kustangrepp. Detta accepterades – om än utan entusiasm – men de uppbådade inställde samtidigt sina skattebetalningar. Normalt skulle kronan erbjuda beskydd i utbyte mot pålagor och när detta inte skedde upphörde bönderna alltså med betalningarna. Den lokale fogden

113. Brüning (1992) s. 95, 98 ff., cit. s. 111: "Keinen Zweifel kann es daran geben, daß die Bevölkerung des Landes nur sehr widerwillig bereit war, die Schweden zu unterstützen, sich deren Anforderungen zu entziehen suchte, bzw. sogar offen gewaltsamen Widerstand entgegensetzte und mit den Dänen zusammenarbeitete."

rapporterade allmogens argument att "icke någon penning mer betala så länge de äro under denna gevärs övning". Ibland urartade det till sammanstötningar där uppbördsmännen misshandlades, men slutresultatet blev naturligtvis ändå att bönderna tvingades både betala skatt och exercera.[114]

Detta kan jämföras med den verkliga bonderevolt som bröt ut i Bremen. Vid en av sammanstötningarna dödades en handfull befäl och 20 meniga soldater, förutom 30–40 sårade. Även i Bremen var villkoret att lantmilisen inte fick föras utanför det egna territoriet eller sammanslås med reguljära regementen. Men inte ens under dessa villkor gick det att uppbjuda någon entusiasm.[115]

Det som de svenska bönderna uppfattade som orättfärdigt tycks främst ha varit metoderna, inte ändamålet. I det svenska kärnlandet möttes inte ockupationshotet med den likgiltighet som förefaller ha varit vanlig på många håll i provinserna; mer än länge lyckades man i rikets centrala delar upprätthålla en nöjaktig försvarskapacitet. Det bör återigen upprepas att detta är högst preliminära antaganden – antalet jämförbara studier är få och om allmogens djupare känslor vet vi ännu så länge mycket lite. Men oavsett genomslag är det under alla omständigheter tydligt att överheten i sin propaganda försökte spela mot olika resonansbottnar hos skilda grupper av undersåtar. Budskapet var ögonskenligen avsevärt mer utvecklat då det riktades mot de nationellt svenska. Det kan därför vara på sin plats att sammanfatta de nationella motiv som framkommit i det genomgångna materialet. Därvidlag råder stora överensstämmelser mellan årstryckets pamfletter och Simon Isogæus' segersköld.

Starkast framträdande är naturligtvis de religiösa aspekterna. Dessa utgör själva plattformen för så gott som alla andra antaganden. I både med- och motgång, i glädje och i hugsvalan, i såväl trohetsplikt och god samhällsanda som i straffdom och ånger är Gud utgångspunkten. Vad som främst förtjänar att markeras är inte det kristliga fundamentet utan att det också är *evangeliskt* kristligt. I ett samhällsklimat med så starkt religiös prägel blir religionen ett naturligt inslag också som propagandamedel i kriget. Men för att ge det någon verkan måste en distansering ske från motståndaren. Under kriget mot turkarna på 1680–90-talen hade hela kristenheten hotats och Sveriges solidaritet – om än ej aktiva deltagande – var då naturligt på den "heliga ligans" sida. Men alla Sveriges egna krig hade utkämpats mot kristna fiender. I de fallen hade man alltid lyckats hävda Sveriges speciella roll som skyddsmakt för de evangeliska.

114. Karlsson (1994) s. 221 ff.
115. Brüning (1992) s. 102 f.

Som betydande undantag från denna regel står Danmark. I propagandan mot denna ärkefiende kunde inte de kyrkliga ritualernas särdrag vara huvudmotivet. Här valde man i stället ett annat populärt historiskt och politiskt tema: friheten. Den urgamla svenska friheten var ett stående axiom. Ofta nog sammanhängde denna frihet med religionen; frihet i samvetet var evangelisk trosbekännelse. Men här fanns också friheten från främmande övervälde. Det var denna som historiskt framhölls i förhållande till Danmark. Gustav Vasa hade återupprättat svenskarnas frihet när han kastade ut de främmande herrarna. Som nationell hjälte överträffades han möjligen endast av Gustav II Adolf. Bådas renommé var emellertid frihetskämpens: Gustav I som folkets och Gustav II som religionens. Även i mer aktuella politiska sammanhang kunde man berömma sig av den samhälleliga friheten. Den svenske bonden var ju inte som de flesta – så framställdes det ofta – av hans kontinentala ståndsbröder underkastad livegenskapens träldomsok. I Sverige, brukade det framhållas, gavs han tvärtom möjlighet att deltaga rent av i de högsta politiska rådslagen, låt vara att sådana inte hölls under Karl XII:s regering.

Denna frihet kan också ses som upphovet till ett annat svenskt särmärke, nämligen tapperheten. Att försvara angelägna föremål ökade förklarligt nog stridsviljan och i tanken var mannamodet något som karakteriserat svenskarna ända sedan göternas tid. Lämplig var denna egenskap naturligtvis i krigspropagandan, lämpligt var därför också att de enda anfäder som gjort sig bemärkta utomlands i så hög grad genomsyrats av denna dygd. Nu hade ju stormaktens svenska krigare förhållit sig manligt på ett sätt som inte endast erinrade om, utan rentav överträffade göternas bragder. Därtill hade de förhöjt rikets ära och förmögenhet med sina erövringar, vilket ytterligare manade till efterföljd:

> Thet skulle wara oss en ewig skam, at wara och kallas the gamlas, och i hela werlden för sin tapperhet skul widt kunnigas, Swänskars och Göthars barn och afföde: om wij blefwe försagde, klenmodige, och weekligen sinnade; och theras dyrtköpte ährenamn intet skulle kunna behålla, och förswara. [- - -] Skam wore thet, at wij skulle tröge och blödige wisa oss, til at förswara wårdt egit land; ther wåre förfäder många sköna land och provincier genom sin tapperhet Thy tillagt hafwa, och förmerat wårt Rike.[116]

Evangelisk samvetsfrihet, frihet från främmande övervälde och frihet från livegenskap och personligt tvång. Detta var de tre former som framhävdes i propagandan. Men man kan också föreställa sig en fjärde: frihet i statssystemet

116. Isogæus (1714) s. 505 f.

eller, närmare formulerat, undersåtarnas rätt och förmåga att påverka sina makthavare. I Karl XI:s enväldespolitik hade riksdagen fortsatt att spela en viktig roll, inte som beslutsorgan men som bifallande instans och legitimeringsinstitut. Med Karl XII upphörde även denna roll.[117]

För utländska resenärer kunde emellertid denna brist på frihet i statssystemet framstå tydligare än för svenskarna själva. Framför allt de engelsmän som precis genomlevt en ärorik revolution kunde med särskild självaktning påpeka sådana brister hos andra. För den engelske gesanten i Köpenhamn, Robert Molesworth, som beskrev 1690-talets Danmark, låg resandets själva förtjänst i att ynglingar (i detta fall engelska) därigenom skulle lära om sitt eget lands prominens. Sin beskrivning inleder han med ett långt förord som framhåller dels den nyvunna engelska friheten, dels vikten av att slå vakt om denna relativa frihet men framför allt hur lärdom och resande fungerar som det bästa motgiftet mot tyranni. Särskilt bestickande var hans slutsatser för de nordiska folken som nyligen uppgivit sin tidigare frihet under valda konungar. ("Every one ought to know how great the Rights of the *People* were very lately in the *Elective* Kingdoms of *Sweden* and *Denmark*".) Det nakna tyranniet kunde beskådas i de flesta kontinentala stater, men i mer polerade länder som Frankrike, Spanien och Italien doldes orättvisorna bakom en förförande kulturell fernissa. Bättre åskådningsexempel var då de nordiska rikena; i dessa fanns ingenting som dolde slaveriet från dess rätta färger ("little or nothing to divert the Mind from contemplating Slavery in its own colours, without any of its ornaments").[118]

Domen föll hård över de nordiska rikena, som likt så ofta i sådana sammanhang klumpades ihop under gemensam rubrik. Utlänningarna uppskattade inte rätt den viktiga nyansskillnad som låg i att det svenska enväldet också var utrustat med en representativ församling. Molesworths samtida landsman John Robinson, sändebud i Sverige, skrev att de senaste statsförändringarna hade åt riksdagen endast lämnat kvar dess gamla namn och makten att instämma i konungens godtyckliga beslut.[119]

Sådana chikaner kunde naturligtvis inte få stå opåtalade. Åtminstone Ro-

117. Anthony F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism* (Cambridge 1998) s. 128, 167 ff.; Lagerroth (1915) s. 201, 226, 232, 267 f.

118. [Robert Molesworth], *An account of Denmark, as it was in the year 1692* (London 1694) "The Preface", opag. Se också kap. VI, "Of their Form of Government", där det gamla fria statsskicket jämförs med det nya godtyckliga, och "Conclusion", där prästerskapets nära förbund med statsmakten i de lutherska, norra konungarikena sägs ha etablerat ett slaveri värre än i Frankrike och Turkiet.

119. *John Robinson's Account of Sweden, 1688* (Sthlm 1998) s. 44.

binson kom i Sverige att möta flera arga vedersakare även under det följande seklet. Trots att Sverige, till skillnad från Danmark och i strid med den prognos som ställts av Molesworth, inom en mansålder efter Robinsons skrift skulle kasta av sig det tyngande oket och återupprätta och stärka riksdagens makt, så berörde hans förolämpningar inte bara statsmaktens utan hela nationens ära. Att kritisera svenskarnas styre var något som bara fick göras av dem själva. Den omvälvning av statssystemet som väntade var idémässigt förberedd genom att den offentliga retoriken parallellt inom sig haft både hierarkiska och vertikala resonanser. De mer egalitära formerna hade en potentiellt mer slagkraftig verkan och den starka konungamaktens anspråk på ovillkorlig lydnadsplikt började allt mer framstå som en anomali. Flera av de schabloner som berörde svenskarnas egenskaper kom också att förbli märkligt konstanta i övergången till ett nytt tidevarv. Detta blir ämnet för nästa kapitel.

KAPITEL 4

"Ett fattigt, men ett fritt folk"

Framtiden efter frederna

Trots det erkända mannamodet och de sturska maningarna slutade Karl XII:s krig i katastrofala nederlag. Efter två decennier av ofred och i synnerhet efter kungens död utbredde sig en djup krigströtthet. De olyckor som övergått riket ansågs exempellösa. En anonym politiker uttryckte stämningarna redan 1720:

> Det finnes wäl ei nogot exempel, uti alla desse senare tider, at et rike är blifwit så illa uthsatt, och har förfallit till en sådan extremitet, som den är, hwilcken Swerje nu för tiden öfwerhänger och hotar.[1]

Nästan ordagrant upprepades dessa ord av riksrådet och arkitekten Nicodemus Tessin ett år senare:

> Det lärer näppeligen finnas ett exempel, att ett helt rike blifvit till hälften sönderstyckadt, utan att nästan en enda aktion är förelupen, som förtjänar att anföras.[2]

Här är det långt till de stolta appeller som hörts bara några år tidigare. Den allmänna uppgivenheten illustreras väl av frågan om den kungliga titulaturen. Mot slutet av 1719 lyckades man äntligen sluta fred med en av fienderna och Bremen och Verden avstods till huset Hannover. Georg Ludvig, Hannovers kurfurste, tillika kung av Storbritannien under namnet Georg I, framförde strax genom sin minister i Stockholm en begäran att de nämnda provinserna skulle strykas ur den svenska konungatiteln, "effter intet exempel är, at en behållit titulen till något land, när man ingen pretension derupå haft". Rådet framförde ett kompromissförslag, att Ulrika Eleonora för sin egen livstid borde få behålla titeln, vilket avvisades. Den nyktra drottningen bestämde då att för enkelhets skull endast skriva sig Sveriges, Götes och Vendes drottning, "på

1. Sekreta utskottets akter 1720, R 2395, Riksarkivet (RA), pag. 128 r.

2. Nicodemus Tessin i rådet, 22/4 1721, d.v.s. före Nystadfredens undertecknande. Cit. efter Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 1 (Sthlm 1893) s. 332.

det i fall flere provincier skulle komma at cederas, ey då äfwen så skie måtte, ey åter en ändring i Konungatitulen blifwa".[3]

Under de följande två åren kom freder att slutas med i tur och ordning Preussen, Danmark och Ryssland. I korthet blev resultatet av frederna att Sverige förlorade huvuddelen av sina tyska provinser och att tullfriheten i Öresund upphävdes liksom det i maktkampen med Danmark viktiga inflytandet över Holstein-Gottorp. Av störst betydelse blev emellertid de baltiska provinsernas förlust, som dock till en del kompenserades av tullfria införselkvoter av spannmål från Livland.[4]

Medvetenheten om olyckorna och den degradering kriget hade inneburit för riket var omedelbar. Några fyrverkerier eller allmänna festligheter som tidigare varit brukliga vid lyckliga fredsslut eller vunna fältslag hölls inte denna gång. Den store Guden prisades dock i en extra tacksägelsedag med förhoppningen "at han wärdigas låta den nu erhåldne Freden blifwa för Wårt kära Fädernesland långwarig och beständig".[5] Stämningarna i riket efter de långa krigsåren har sammanfattats av Olof Jägerskiöld: "Den utrikespolitiska opinionsbildningen kännetecknas under dessa år av en blandning av djup pessimism inför framtiden och obenägenhet att acceptera de lidna förlusterna."[6] Redan vid den första fredstida riksdagen 1723 diskuterades också framtiden utifrån de två handlingsalternativ som kom att utgöra polerna i frihetstidens förhållningssätt gentemot omvärlden: revanschkrig eller inre uppodling.[7]

Med förlusten av de utrikes provinserna hade rikets inkomster minskat med mer än hälften. Valet stod mellan att acceptera *fait accompli* och med egna krafter och genom satsningar på de inhemska näringarna försöka återskapa de förlorade intäkterna inom de krympta gränserna, och att genom en uppbyggnad av de militära stridskrafterna och en förståndig allianspolitik skapa förut-

3. Sekreta utskottets protokoll, 10/1 och 12/1 1720, R 2391, RA, pag. 257 f., 272, 278.

4. Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:1. 1697–1721 (Sthlm 1952) s. 158–186.

5. *Lof- och tacksäijelse-skrift öfwer den genom Guds hielp och bistånd lyckeligen erhåldna freden, med czaren af Moscow, uppå Hans Kongl. Maj:ts nådigste befallning upläsen i alla församlingar öfwer des konungarike och derunder liggiande länder och herrskaper den 15. decembris åhr 1721* (Sthlm 1721); även *Lof- och tacksäijelse skrift öfwer den genom Gudz hielp och bistånd lyckeligen erhållne freden med konungen af Stora Britannien såsom churfurste af Brunswig-Lüneburg. Med konungen i Preussen, och med konungen i Dannemarck. Uppå Hans Kongl. Maj:ts nådigste befallning upläsen i alla församblingar öfwer dess konungarike och derunder liggiande länder och herrskaper den 2. decembris åhr 1720* (Sthlm u.å.). Båda i årstrycket.

6. Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:2. 1721–1792 (Sthlm 1957) s. 40.

7. Jfr "Kongl. Maj:ts Allmänna Proposition", 24/1 1723, i *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, III:4. 1723. Bilagor (Sthlm 1886) s. 340–343; Kungl. Maj:ts sekreta proposition, 28/1 1723, uppläst inför SU 14/2; Sekreta utskottets akter 1723, B 2408, RA.

sättningar för ett återställande av det förlorade väldet.[8] I perspektivet av de förändrade geopolitiska förutsättningarna förefaller den förra strategin ha varit den mest realistiska. Men under större delen av frihetstiden kom de tillbakablickande stormaktsromantikerna att ha det kraftigaste inflytandet över den förda politiken.

Parallellt med de stora diskussionsfrågorna – tronföljden och det nya statsskicket – och delvis inspirerade av dessa kom en ny ståndsstrid att äga rum under frihetstidens första riksdagar. Redan 1600-talet hade sett angrepp från de ofrälse stånden på framför allt högaristokratins företräden. Flera processer hade inlett ett eroderande av adelns maktposition. Centraliseringstendenserna under de myndiga konungarna hade i första hand riktat in sig mot den gamla bördsadelns dominans i statsväsendet. På det sociala planet blev reduktionen det mest verksamma medlet och på det politiska urholkade nyadlandet aristokratins maktmonopol. För den nya adeln kom offentliga ämbeten att delvis vara en viktigare inkomstkälla än jordägandet. Men deras exklusiva rätt till de civila tjänsterna började ifrågasättas av ett allt mer bjudande borgarstånd.

Till riksdagen 1723 inlämnade borgarståndet ett förslag om att skicklighet och förtjänst skulle vara enda kriteriet vid tillsättandet av ämbeten. På alla sätt skulle det öka förtroendet mellan stånden om de tjänstesökande bedömdes utifrån samma kriterier och utan avseende på härkomst. Diskussionen mellan adeln och borgarståndet blev animerad. Även om argumenten kom att röra sig med det gamla fyrståndssystemets begrepp innebar det ändå en första attack mot hela denna samhällsförklaring. Systemets försvarare menade fortfarande att stånden var som lemmar på en kropp där alla delar utförde sin speciella syssla. Att överlåta uppgifter från en samhällslem till en annan skulle ofelbart rubba harmonin. Vid detta kom det också att stanna; både adeln och prästerna fick förnyade privilegier som på flera sätt utgjorde en reaktion mot den tidigare utvecklingen. Men även på detta område hade vägen stakats ut för en återkommande konflikt.[9]

Den stora vikt som den stormaktstida statsmakten lade vid enighet i religionen har tidigare framhållits. Religionen ansågs vara *vinculum republicae*, det främsta sammanhållande bandet i en stat. Denna uppfattning söker sitt ur-

8. Michael Roberts, *Frihetstiden. Sverige 1719–1772* (Sthlm 1995) s. 30–33.

9. Walfrid Enblom, *Privilegiestriderna vid frihetstidens början 1719–1723. Ett bidrag till ståndsutjämningens historia* (Uppsala 1925); Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Svensk historia*, 2. Tiden efter 1718 (Lund 1980) s. 90 ff.

sprung till antiken, men en särskild betydelse för svenskt vidkommande fick Samuel Pufendorfs utredning av frågan. Människan är till sin natur egoistisk och samvetets existens är beroende av en högre makt, ansåg han. Utan rädslan för den dömande Guden skulle alla samhällen snart upplösas i anarki. Alla fördelar i det jordiska som kunde vinnas genom illistighet skulle anses kloka så länge de förblev oupptäckta. Eventuella hot om världsliga straff skulle vara verkningslösa och alla former av trohetsband skulle upplösas.[10]

Pufendorf betraktade sig själv som rättrogen lutheran, men den rätta gudsfruktan fanns enligt honom i den förnuftsgrundade, så kallade *naturliga* religionen. Lärans inriktning och teologiska hårklyverier samfunden emellan ansåg han i de här sammanhangen mindre betydelsefulla. Andra samtida filosofer som John Locke och Pierre Bayle menade att värnandet om ära och socialt anseende var tillräckliga hägn mot laglösheten. Hos den svenska ortodoxins mindre filosofiskt lagda beskyddare hade dock denna den lutherska lärans renhet blivit en huvudpunkt i försvaret mot anarkin.[11]

Under 1700-talet kom upprepade attacker att riktas mot den lutherska enhetskyrkan. Det var främst tre grunder för dessa angrepp. För det första var där inflytandet från alternativa trosriktningar (pietism och herrnhutism) som framförde en mer innerlig syn på trosfrågorna och därigenom utmanade prästerskapets auktoritet. För det andra var det naturrätten och upplysningsidéerna som i sin svenska tappning inte så mycket ifrågasatte de grundläggande trosfrågorna, men mera formerna för gudsdyrkan. Det tredje var merkantila överväganden. Från många håll framfördes uppfattningen att en ökad samvetsfrihet skulle befrämja främlingars – underförstått näringsidkande sådana – bosättning i riket, vilket skulle stimulera den inhemska odlingen. De som understödde det sistnämnda argumentet hade ofta en odogmatisk inställning och hämtade argument från de två föregående grupperna. Religionen ansågs vara en privatsak som rörde det egna samvetet och borde inte vara föremål för statsmaktens ingripanden.[12]

10. Ingmar Brohed, *Stat – Religion – Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet* (Sthlm 1973) s. 72 ff.

11 Se Carl-E. Normann, *Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt* (Lund 1963) s. 8 f.; Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Sthlm 1965) s. 11 f., s. 20 f.; Bo Lindberg, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala 1976) s. 30 ff.

12. Brohed (1973) s. 96 ff., 185 ff. Genombrottet för den moderna, profana statsuppfattningen har tidsfästs till 1740-talet med 1741 års kungörelse om fri religionsövning för reformerta som symbolisk vattendelare; Brohed (1973) s. 99, 111 ff., 120 f.; Hjalmar Holmquist, *Från reformationen till romantiken.* Handbok i svensk kyrkohistoria, 2 (Sthlm 1953) s. 165 ff. Sådana fasta avgränsningar bör dock användas försiktigt, men jfr Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997) s. 56 f.

De första öppna striderna kom också att uppta de merkantila övervägandena. Kanske dikterades omsorgen om de främmande trosutövarna av nationellt egoistiska skäl – den egna näringspolitiken – men här fanns också de lämpligaste argumenten att sätta in i den första stöten mot den lutherska ortodoxin. Bland dem som förespråkade en ökad samvetsfrihet för främlingar, såsom Israel Nesselius under stora nordiska kriget, Jonas Rothof på 1720-talet, Petter Abrahamsson på 1730-talet och Anders Chydenius framemot gustaviansk tid, fanns det ingen som öppet vågade föreslå *infödda* svenska undersåtars frihet till konfessionen.[13] En reform kunde därför tänkas få mindre inverkan på samhället i sin helhet än vad exempelvis husläsningen kunde få. Den senare befarades också kunna få stor spridning bland en okunnig allmoge och utså allehanda sällsamma idéer, medan det utländska överskikt som förrättade sin egen gudstjänst i stillhet inte på samma sätt bar på en omstörtande potential.

Även om konflikterna kring religionen inleddes alldeles i början av frihetstiden så lyckades det ortodoxin att ytterligare ett tag upprätthålla ställningarna. Konventikelplakatet utfärdades 1726 och 1734 års lag innehöll flera moment som slog vakt om den kyrkliga enheten, liksom i än högre grad 1735 års religionsstadga. På samma sätt som de förnyade adelsprivilegierna kan de nya religiösa bestämmelserna sägas utgöra en reaktion mot en tidigare utveckling. Under 1730-talet utvisades till exempel för första gången svenska undersåtar för sina religiösa åskådningar.[14]

De tre frågor som berörts ovan – revanschkrig eller inre uppodling, organiseringen av det civila samhället och angreppen mot den lutherska enhetskyrkan – kom var och en på sitt sätt och ibland i samverkan att styra mycket av den frihetstida politiska utvecklingen. Även om det inte finns utrymme att följa dessa frågor i detalj utgör de en nödvändig bakgrund till den fortsatta analysen. Fortfarande vid frihetstidens ingång gick avgörandena i allt väsentligt i en reformfientlig riktning. De påfrestningar som samhällsordningen utsattes för genom de grundläggande sociala omstruktureringarna borgade trots allt för återkommande diskussioner om diskrepansen mellan norm och verklighet.

13. Om bekännelsetvånget för svenska undersåtar: Brohed (1973) s. 135–140; de akademiska diskussionerna kring denna fråga, s.st., s. 140–187. Religionstvånget började först mildras med RF 1809. Se även Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen. Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet* (Sthlm 1986) s. 213.

14. Allmänt om kyrkostriderna vid denna tid: Carl Arvid Hessler, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige* (Uppsala & Sthlm 1956) kap. "Ortodoxiens maktmedel", och Normann (1963) "Inledning". Om utvisningarna: Hjalmar Holmquist (1953) s. 163 f.

Under inflytande av dessa diskussioner kom under 1700-talets gång en ny definition av den politiska maktens legitimitet och ett nytt medborgarbegrepp att uppstå. Som en understödjande förutsättning för denna omkastning uppstod ett ökat intresse i lärda och politiska kretsar kring frågor om det nationella. Uppgiften för detta kapitel blir främst att försöka visa hur det nationella budskapet fick ett fördjupat innehåll och hur det kulturella uppsvinget kom att verka som en ersättning för den förlorade stormaktsrangen. Undersökningen kommer att koncentreras till tre teman: språkforskning, historieskrivning samt geografi och etnografi.

Dessa teman är valda av framför allt tre skäl. Det första förefaller uppenbart och behöver egentligen inte diskuteras närmare. Språk, historia och geografi är områden som, både i den allmänna uppfattningen och bland dem som närmare studerat frågor kring nationella identiteter, torde uppfattas som grundläggande i konstituerandet av olika folks särdrag – vare sig dessa särdrag är faktiska eller konstruerade. Även om teoretiskt lagda utforskare har ifrågasatt dessa temans giltighet och konsistens i konstituerandet av det nationella brukar de alltid utförligt diskuteras för att slutligen antingen godtas eller avvisas. Det andra skälet är att språk, historia och geografi är gamla akademiska discipliner och som sådana har de ägnats ett seriöst studium från en förment oväldig utgångspunkt. Samtidigt är de, likt alla human- och samhällsvetenskaper (för att använda en modern uppdelning) och olikt till exempel medicin- och ingenjörsvetenskap, frikopplade från en direkt praktisk användbarhet och får en funktion först i ett samhälleligt sammanhang. De synpunkter som framförts av språkvetare, historiker och geografer har med större eller mindre skäl kunnat framställas som objektiva samtidigt som de aldrig varit lösgjorda från ideologiproduktion i en eller annan form. Det tredje skälet är den spridning och det genomslag som kunskapsproduktionen inom dessa områden kan tänkas ha haft. Även om denna synpunkt inte skall drivas för långt så finns det rimliga skäl att antaga, att grundläggande uppfattningar inom dessa tre discipliner i samtiden fick en större spridning än till exempel de senaste rönen inom naturvetenskaperna. Framstegen på det senare området kunde också, som nyss antytts, få sin praktiska användning utan att grunderna för de nya rönen behövde vara allmänt kända. Naturligtvis var också nytänkandet mycket större inom naturvetenskaperna än inom humanvetenskaperna vid denna tid, även om det för all del gjordes vissa metodiska framsteg också inom de senare.

Språkforskningen

Stormaktstiden

Under hela stormaktstiden var det en återkommande tanke att den politiska stormaktspositionen även skulle åtföljas av en kulturell.[15] Tydligt kan man se detta i omsorgen om det svenska språket. Bland de härskande uttrycktes det i svenskans användande i diplomatiska sammanhang, medan somliga boklärda värnade svenskans – eller *götiskans* – renhet från främmande, främst franskt inflytande. Inledningsvis låg tyngdpunkten på det antikvariska och språkforskningen sågs som ytterligare en metod, jämte arkeologin och historieskrivningen, att visa den götiska nationens höga ålder. Denna fråga har gjorts till huvudpunkt i en studie av litteraturvetaren Stina Hansson. Hon menar att svenskans befrämjande under 1600-talet motiverades varken av de lärdas eller nya potentiella läsekretsars behov, utan helt och hållet måste betraktas som en officiell angelägenhet som utgick från kanslikollegium och hade till syfte att höja nationens anseende. Enligt Hansson bör man skilja på den litterära kulturen vid universitetet och den kring kansliet. Klassiskt skolade universitetsmän visade i början ljumma böjelser för den "språknationalistiska" politiken, även om motsättningarna snabbt avtog. I grupper kring kansliet var däremot följsamheten hela tiden stor. "Författarna inom kretsen omfattade samma nationella ideologi som regeringen", säger Hansson.[16]

Ett välkänt exempel på dessa uppfattningar är dikten "Thet swenska språketz klagemål", som utkom 1658. Genom pseudonymen Skogekär Bergbo beklagar det svenska språket hur illa hon skattas. Förfallet som börjat med påvekyrkans latinska mässor hade lett till att den gamla götiskan, alla språks moder, numera allmänt ringaktades. Det var illa nog att utlänningar förstörde den svenska psalmsången med sina främmande ljud, men när den egna aristokratin ansåg det för en större heder att tala franska och tyska än sitt frejdade modersmål fick hela riket utstå skam och vanära:

15. Jfr t.ex. Margareta Revera, "The making of a civilized nation. Nation-building, aristocratic culture and social change", i *The age of New Sweden*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1988) och Bengt M. Holmquist, "Till Sveriges ära. Det götiska arvet", i Leif Jonsson (red.), *Stormaktstid. Erik Dahlbergh och hilden av Sverige* (Skövde 1992).

16. Stina Hansson, *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet* (Göteborg 1984) cit. s. 102. Allmänt om stormaktstidens språkforskning: Hugo Hernlund, *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden* (Sthlm 1883); Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 2. Stormaktstiden (Sthlm 1927a) s. 287–291; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Sthlm 1975) s. 267–274, 303 ff.

Ehwart vth man sigh wänder,
Nu höres alt Monsör,
Så känder som okänder,
Straxt swarar Servitör.[17]

I en förhoppningsfull avslutning försäkras dock att svenskan snart skall spridas världen kring och föräras den heder henne tillkommer.

I litterär utformning är dikten en typisk exponent för de föreställningar som stormaktstidens språkforskare hyste och vilkas ökade flit författaren efterlyser. En av de främsta bland dem, den lärde skalden Georg Stiernhielm, hade redan 1643 givit ut den första – och som det visade sig, enda – delen av en storslaget uttänkt ordbok: *Gambla swea- och götha-måles fatebvr.* På samma sätt inleds den med en nedslående beskrivning av tillståndet för "wårt käre Fäderneslandz- thet Swenske T[u]ngomålet" som "aff oss sielfwom inföddom, wanwyrdas och förachtas". I Sverige firas de franska, italienska och spanska språken, så rika, glimrande, fagra och flödande av socker och sötma. Men, påminner han läsaren, det är ju *vårt* språk den "gamble, obefläckiade Götha-Matrona, som hafwer giort alle thesse Vnge Damer rijke". Hur löjligt skulle det inte vara om man i franskan blandade in nya svenska ord och hur löjliga gör vi inte oss själva, säger Stiernhielm, då vi blandar in de franska fraserna i detta det äldsta och ädlaste av språk? Denna låga uppskattning av det svenska tungomålet ville han nu avhjälpa genom återupplivande "aff allehanda märckelige betydande ord, och ordasätt, hwilke alle eller mästendels kunna optagas, förnyas, och så maakliga föras i bruk igen".[18] Vännen av de gamles språk fick dock ännu så länge stanna vid att utbrista "Axuldriga Eek" då han stötte på en kraftig trädstam; längre än så hann inte ordboksarbetet innan det avbröts.

Om den ivrige språkpuristen inte ville gå till roten och penetrera Ulphilas bibel ("Silverbibeln") med hjälp av Stiernhielms *Glossarium*[19] fick han vänta ända till 1712 innan nästa hjälpmedel till språkets förståelse tillhandahölls. Vid den tidpunkten var det emellertid andra, mer trängande behov som nödvän-

17. Skogekär Bergbo, "Thet swenska språketz klagemål", i Henrik Schück (utg.) *Sveriges national-litteratur*, II. Svensk renässanslitteratur (Sthlm 1925) s. 17–34, cit. s. 20. Författarens identitet är fortfarande omtvistad, men har antagits vara hovrättspresidenten Gustaf Rosenhane. Den ursprungliga tillkomsten har föreslagits till 1630-talets början, men även detta är osäkert. Närmast i förbindelse till de perspektiv som här intresserar har dikten diskuterats av Hansson (1984) s. 18–41, om förf:s identitet, s. 138–156. Hansson anser det troligast att dikten tillkommit i nära anslutning till publiceringsåret och på semiofficiellt uppdrag.

18. Georg Stiernhielm, *Gambla swea- och götha-måles fatebvr* (Sthlm 1643) företal: "Til min Gunstige Läsare", opag. Om Stiernhielm och detta arbete, se Hernlund (1883) s. 10 f.; Lindroth (1975) s. 267–274.

19. Georg Stiernhielm, *Glossarium Ulphila-gothicum, linguis affinibus, per Fr. Junium, nunc etiam sviogothica auctum & illustratum* (Sthlm 1670).

diggjorde ordboksutgivningen. I ärkebiskopen Haquin Spegels *Glossarium-sveo-gothicum* var inte syftet att

> lära them något uti Swenska Språket som i Swerige födde äre, utan allenast at under-[r]ätta them, som i Skåne, Halland, Blekind, Båhuslän och Gotland &c. födas, på thet the thes bettre måga kunna förstå somliga ord, hwilka the i Bibeln läsa, och i prädikningar höra, men ellies i dageligit och almänt taal sällan förekomma.[20]

Spegel utgick från sin egen situation. Han hade själv svenska föräldrar, men var född i Ronneby medan Skånelandskapen fortfarande var danska. Att detta hade givit honom problem under uppväxten förklarade han i ett brev till biskopskollegan Jesper Swedberg:

> Iag bör intet klaga öfwer Guds H. skickelse, at iag, som är af swenska föräldrar född, wardt effter theras död i min barndom utj Skåne några år upföd, hwarest iag glömde moders målet, at iag hafwer sedan måst lära thet utaf många andra; [...][21]

Språkmästarnas kunskaper hade varit av skiftande kvalitet, vilket rest frågan om det var Spegel själv eller lärarna som skulle klandras för hans bristfälliga svenska. För sådana situationer hade han alltså utarbetat den språklära som han själv saknat i sin ungdom. För detta mer praktiska ändamål hade inte språkens rang och ursprung någon avgörande betydelse och om de moderna språkens grund fanns där, enligt Spegel, ingen säker kunskap. Däremot var det även hos honom en huvudpunkt att använda gamla, möjligen bortglömda ord hellre än att inlåna nya från främmande språk.

Trots att osäkerheten angående det "rätta Götha språket", dess ålder och dess inflytande på andra tungomål småningom blev större bland filologerna, framhölls återkommande att det prydde sin plats bland rangspråken. Och även om praxis uppmjukades tilltalades man under hela stormaktstiden av Axel Oxenstiernas omhuldade princip, att diplomatiska försändelser på folkspråk oavsett avsändare skulle besvaras på svenska, men skrivelser på latin som neutralt och vedertaget diplomatiskt språk besvaras på latin.[22] Under Kristinas

20. Haquin Spegel, *Glossarium-sveo-gothicum eller Swensk ordabook, inrättat them til en wällmeent anledning, som om thet härliga språket willia begynna någon kunskap inhämta* (Lund 1712) "Företaal", opag.

21. Odaterat brev till Jesper Swedberg; cit. efter *Hakvin Spegels dagbok*, ånyo utgiven av Sune Hildebrand (Sthlm 1923) s. XIII.

22. *Svenska riksrådets protokoll* (*SRP*), III. 1633 (Sthlm 1885) s. 88; s.st., VII. 1637–1639. Senare häftet (1895) s. 550; s.st., IX. 1642 (1902) s. 350; Nils Forsell, "Kansliet från Gustav II Adolf till år 1660", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia*, I (Uppsala 1935) s. 46 f.; Hernlund (1883) s. 12 f.; Clas Theodor Odhner, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (Sthlm 1865) s. 339; K. R. Melander, *Die Beziehungen Lübecks zu Schweden und Verhandlungen diesen Staaten [...] während der Jahre 1643–53* (Helsingfors 1903) s. 27; Emin Tengström, *Latinet i Sverige* (Sthlm 1973) s. 54–59.

regeringstid menade man att privatkorrespondens mellan furstar kunde föras på valfritt språk, men Kungl. Maj:ts officiella brev borde avfattas på svenska därför att, som riksdrotsen Per Brahe d.y. sade, "Man måste æstimera sitt eghit modersspråk".[23] Brahe lämnade också vid ett annat tillfälle den mer sällsynta anmärkningen, att kommunikationen mellan undersåtarna kunde befrämjas av kunskap i övriga i riket talade språk. Efter sin första generalguvernörsperiod i Finland framhöll han därför nyttan av "at den Swenska vnga Adelen lade sigh på at lära Finska, hwilket Tungomål emot skiäl föracktas och woro nyttigare än Fransösisk och Italiansk".[24]

Hos Brahe ges uttryck för en nationell självtillräcklighet som i första hand påverkade hans syn på den inrikes nyttan, men synsättet fick konsekvenser även för Sveriges prestigemässiga förhållande till utlandet. Redan ett halvsekel tidigare sägs hertig Johan (III) i ett brev till konungen av Frankrike ha använt finska för att bemöta den diplomatiska fräckheten att ha tillskrivits på franska. Från 1644 finns exemplet hur den franske ambassadören, som talade sitt eget språk, av Axel Oxenstierna besvarades på svenska, som simultantolkades till latin. Som än mer stursk får Brahe betraktas när han i riksrådet 1669 äskade att den franske konungen för ett ömsesidigt erkännande av de båda stormakternas rang borde förmås att lära svenska. Då hade ändå 1661 års kansliordning stadgat att just den franske konungen skulle tillåtas använda sitt eget språk i korrespondensen med Sverige. I andra fall gällde svenskan eller latinet utom då den svenske konungen mottog brev utan fullständiga majestätstitlar. Dessa brev skulle frankt returneras till avsändaren.[25]

Som har visats i ett tidigare kapitel inskärpte kronan vikten av att provinsundersåtarna använde svenska i sin korrespondens med centralmakten. Hos Karl XII kom de antikvariska och prestigemässiga skälen till svenskans användande att förenas. Han föredrog latin i diplomatiska sammanhang och lät inför främmande sändebud tolkar översätta från svenska till den franska eller

23. *SRP*, XI. 1645, 1646 (1906) s. 132. Se även Hansson (1984) s. 106.

24. Petrus Nordmann (utg.), "Berättelse öfver Per Brahes resa i Finland sommaren 1639", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* XXVIII. *Förhandlingar och uppsatser* 8 (Helsingfors 1894) s. 281.

25. Kansliordning 22/8 1661, § III, i Carl Gustaf Styffe (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland* (Sthlm 1856) s. 331 f.; Michael Roberts, *Sverige som stormakt 1560–1718* (Sthlm 1980) s. 28; Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia*, I:2. 1560–1648 (Sthlm 1960) s. 152 f.; Emin Tengström (1973) s. 57; Carl Magnus Schybergson, "Per Brahes ställning till rättegångarna angående förbjuden lärd magi vid Åbo akademi", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CLXVII. *Förhandlingar och uppsatser* 36 (Helsingfors 1923) s. 49 f.; Hansson (1984) s. 29 f.

tyska som han ändå själv behärskade utmärkt. En fråga om konungens tilltal i brev från främmande furstar föranledde en brevväxling mellan fältkansliet och kanslikollegium i Stockholm om vilket språk som skulle brukas i officiella brev. Kungen frågade genom Olof Hermelin om inte all korrespondens borde föras på latin eller ännu hellre svenska för, som det sades, "contemtum linguæ sequitur contemtus imperii" (ung.: av förakt för språket följer förakt för riket). Som föredömligt framhölls Johan III:s nämnda handlande mot den franske konungen.[26] Kollegiet gick grundligt till väga och granskade brev från 1660 och framåt. Efter den noggranna undersökningen stannade man vid att det vore olämpligt att använda svenska då man trots allt inte kunde förvänta sig att översättare skulle finnas i alla mindre furstendömen. Det andra alternativet avvisades med den krystade motiveringen, att det var hedersamt för Kungl. Maj:t att harangeras på många olika språk och att utlänningarnas underdåniga hyllningar inte kunde bli lika eleganta om de tvunget skulle framföras på latin. Även om därför praktiska skäl förhindrade kungen att skriva sina brev på svenska understödde han olika planer på att göra språket bättre känt i utlandet, så att denna princip framöver skulle bli möjlig att följa.[27]

Även inom riket månade Karl XII om det svenska språket. I kansliordningen utfärdad 1713 inskärptes särskilt att kanslisterna skall "beflijta sig om en ren och tydelig swenska samt så mycket möjeligit är undflyr fremmande ord", en bestämmelse som kom att upprepas i alla kansliordningar fram till 1813. Förordningen uppdrog även åt sekretereraren i antikvitetsarkivet, att vad i dess samlingar "till Rijketz heder kan utkomma må ifrån runskan och gambla giötiskan rätteligen blifwa öfwersat och uttålkat". Kungen uppmuntrade vidare rikets lärda att till svenska översätta utländska böcker om allehanda nyttiga vetenskaper och att själva beskriva "de äldste eller nyare tijders swenska bedriffter" som lände riket till heder och beröm.[28] Själv följde han denna regel

26. Detta handlande hade prisats även av Skogekär Bergbo (1925) s. 33. Vid en diskussion i kansliet hade episoden refererats 1692. Det sades då att agerandet ursprungligen gällde korrespondens med Filip II av Spanien. Även om episoden förefaller apokryfisk menar Eskil Källquist att den kan återgå på en faktisk händelse; dens., *Thet swenska språkets klagemål. Litteraturhistorisk undersökning jämte text och tolkning* (Uppsala 1934) s. 142 ff.

27. Se korrespondensen mellan fältkansliet och kanslikollegium maj–juni 1707, i *Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck 1702–1709* (Sthlm 1913) s. 119 f., 123 ff., cit. s. 119, resp. *Bref från Samuel Bark till Olof Hermelin 1702–1708*. Senare delen (Sthlm 1915) s. 188, 195 f., 201 f. Båda volymerna utgivna av Carl von Rosen. Jfr även Ragnhild Marie Hatton, *Karl XII av Sverige* (Köping 1985) s. 78; Hernlund (1883) s. 93 f., och Voltaire, *Karl den tolftes historia* (Sthlm: Albert Bonniers förlag 1918) s. 40.

28. Kansliordning 1713 och därtill hörande handlingar i *Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929* (Sthlm 1931) s. 132, 136, 146, 157. Jfr Nicodemus Tessin till Kungl. Maj:t, 9/5 1718, "Handlingar angående det af Konung Carl XII inrättade Högsta Ordningsmans-embetet", i *Handlingar rörande*

och ersatte gärna utländska fraser med inhemska ord av dialektalt ursprung. Så till exempel då han ville att skattetaxeringen skulle redovisas i de av honom själv påkomna räkneorden *summa, påse, hop* och *kast*, eller hans ovilja att utbyta titeln *ombudsråd* mot *geheime cabinets råd* eller liknande.[29]

I Jesper Swedberg fick de språkchauvinistiska uppfattningarna en lärd men okonventionell fanbärare. I *Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtighet* från 1716 framförde han ett utförligt försvar till svenska språkets heder. Den vikt han lade vid ämnet framgår redan av verkets namn, som förklaras på titelbladets frånsida med en känd episod ur Domarboken 12:6:

> TÅ the Gileaditer bodo Ephraemiten säija; Schibboleth; så sade han, Sibbolet: och kunde icke rett säija thet vt. Så togo the honom fatt, och dråpo honom wid ferjostaden åt Jordan. Så at på then tiden föllo af Ephraim tv och fyratijo tvsend.

Det går ej att betvivla, av skäl som framgår i det följande, att denne gudfruktige man tolkade Bibelns ord bokstavligt och verkligen anade fatala följder av den ringaktning svenskarna visade sitt eget språk. Swedbergs arbete är på samma gång en rättskrivningslära, grammatik och ordbok, men dess främsta intresse ligger i de principiellt hållna förorden.

Swedberg följer, trogen sin luthersk-ortodoxa kristendom, en något annorlunda etymologi än övriga 1600-talets språkvårdare. Han försöker inte som Stiernhielm leda i bevis att svenskan eller götiskan är det språk som talades i Paradiset. Hos Swedberg blir den babyloniska språkförbistringen ett Herrens verk, som tvingar människorna att söka sin enhet inte i det gemensamma urspråket, utan genom att i Jesu namn nalkas Gud i himlen. I denna lycksalighet följde språken sina olika öden runt om jordklotet. Det egna språket blir för Swedberg det verktyg med vilket alla folk uppfyller den Högstes önskan, och genom vilket de själva kan uppnå sin salighet. Med flera bibliska exempel visar han hur folken har levat och frodats så länge de värnat sina modersmål och genom dem befordrat Guds rena ord. Från kaldéer över greker till romare har Gud låtit deras respektive språk bli mäktiga, men hos dem alla kommer den dag då de mer ägnar sig åt "Philosophiska griller" än att förkunna Herrens

Skandinaviens historia, 30 (Sthlm 1849) s. 317 f. Se även Hernlund (1883) s. 96, och Arne Forsell, "Kansliet 1720–1809", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia*, 1 (Sthlm 1935) s. 205 f. Kansliets språkvårdande uppgifter gick tillbaka till Gustav II Adolfs regeringstid; Hansson (1984) s. 103–106.

29. Hatton (1985) s. 39; Hernlund (1883) s. 94 f.; Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713* (Uppsala 1994) s. 33, 82, 121, jfr s. 208; Arne Munthe "Kansliet under det karolinska tidevarvet", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia*, 1 (Uppsala 1935) s. 173 f.; von Müllerns invändningar mot ombudsmannatiteln i *Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929*, s. 159.

ord. Som ett figuralt omkväde upprepar Swedberg ängelns ord till Zacharias: *Si, the som Norr åt draga, the låta min Anda hwilas i Nordlandena* (Sak. 6:8). Det redskap, den Herrens stav som kom att fullborda profetian var Gustav I, som med sin Bibel lät det svenska språket "vti ett huy" födas i sådant skick, sådan fullkomlighet och sådan renhet som inget annat språk kan uppvisa. Svenskan föddes inte genom kloka män som sammanträdde om grammatik och syntax, men genom Guds rena och klara ord. Och det på en kristeligare grund än någonsin tillförne! Låt för den skull, lyder Swedbergs tysta uppmaning, denna Ordets bärare förbli ren och oförfalskad.[30]

Efter att sålunda ha visat ämnets himmelska vikt övergår Swedberg till dess världsliga. Sedan westfaliska freden och framåt hade en stor mängd utlänningar tillsammans med främmande språk och seder inkommit i Sverige med resultat, menade han, att "Wi äre nu fremmande blefne hema i wårt egit födelse- och fosterland". I sina ungdomsår hade Swedberg vistats i Frankrike och där aldrig hört någon tala svenska. Men i Sverige är franska det enda som duger i samvaro mellan ståndspersoner. "Här är doch egit stort Swenskt Konungarike: egen mechtig, enwold Swensk Konung: egit Swenskt manligit folck; så wel som the i Franckrike hafwa och beröma sitt egit. [...] När swår[a] krig föras, [så] föras och vtföras the mot monga mechtiga sammangaddade fiendar, med infödt Swenskt folck." Varför skall svenskarna då känna sig underlägsna utlänningarna? När en svensk flyttar utomlands, säger han vidare, talar denne strax sitt nya tungomål som en infödd.[31] Främlingar i Sverige däremot njuter uppehälle och förmåner i många år, men "gitta doch icke ens lära eller tala landets språk". Nej, "Gud afwerje fremmande herrskap!"

Efter detta fördömande kommer Swedberg så till bokens syfte. Alla kloka och försiktiga folkslag har "ibland andra grundfesten och helsosamma statzreglor i ett rike, också hollit thenna; *at tala sitt, och intet fremmande språk*". Redan svenskarnas förfäder hade förstått detta:

> Wåre gamle manlige Giöther bemechtigade sig med härskiöld en stor del af Europa och Africa, och giorde then sig skattskyllig. Hwad war, jemte berömlig Swea och Giötha mandom och streng krigsaga, theras behendiga grep? The sielfwe giorde stort

30. Jesper Swedberg, *Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtighet* (Skara 1716) företal: "Vnderdånig skrifft til Hans Kongl. Majestet", opag., cit. §§ 11, 13.

31. Swedberg (1716) företal till Kungl. Maj:t, opag., cit. §§ 29–30. Att svenskarna i utlandet sades enkelt anpassa sig efter landets seder hindrade emellertid inte Swedberg från att utge *En gudelig barna cateches til vngdomens tienst i the swenska församlingar vtom riket* (Skara u.å. [1723]), enkannerligen i London, Lissabon, Västindien och Nordamerika. Han uppmanade församlingsborna "som äro *vrlandet*, I ären wisst vr landet, vr edert fädernes land", att agera goda föredömen för folk av främmande läror; s.st., företal, § 20.

> werde af sina seder och sitt språk. Och the lade the folcke vppå, som the öfwerweldigat hade; at the skulle lära thet Giöthiska tungomålet: just och ment såsom the Romare i sin tid giorde.[32]

I samma anda, säger Swedberg, hade den store Gustav Adolf vinnlagt sig om det svenska språkets rykte, särdeles inom lärdomsgrenarna. Enligt kungens önskan skulle rikets djäknar undervisas på svenska och inte enbart på latin, och professorerna i Uppsala "skulle wenda alla wetenskaper på wårt modersmål". Swedberg vet att det kan finnas många invändningar mot denna uppfattning, men mot dem framför han det bindande argumentet, "at hwad högstbemelte store Konung nu sade och ärnade, thet hafwer grund och sanning med sig".[33] Följande det höga föredömet har Swedberg under trettio års tid hopsamlat en användbar språklära som på endast trettio dagar skall få det uppväxande släktet att förstå, tala och skriva ren och riktig svenska och därmed kunna tillgodogöra sig de viktigaste egenskaperna – gudsfruktan och dygdighet.

De äldsta götiska skrifterna såsom varande för den samtida läsaren oförståeliga ansåg Swedberg oanvändbara för ändamålet, medan de nyaste böckerna allt för långt fjärmat sig från det rätta språkbruket. Endast ur svenska gudliga böcker – främst den Heliga skrift – i vilka Gud visar sin allsmäktiga hand och faderliga skickelse har det gått att extrahera användbart material till detta nyttiga verk. "Ther vtaf", skriver han,

> hafwer jag blifwit, (ähra wari Gud, och intet mig) en gudfruchtig god redelig Swensk. [...] Och så fierran jag, såsom en redelig Swensk, hafwer ett redeligit Swenskt stycke giordt: hoppas och beder jag vnderdånligen, at thetta Swenska wercket, som nu steller sig i diupesta vnderdånighet in hos Ed. Kongl. Maj:t, såsom then Högste och stormechtigaste Swenske Herre, och legger sig ned för Thess thron, motte nådeligen ansedt, vptagit, och emot ilwiljande mechteligen beskyddat blifwa.[34]

Swedberg skiljer sig på flera sätt från tidigare stormaktstida språkforskare. Han försöker inte bevisa det svenska språkets höga ålder och även om han uttrycker stolthet över förfädernas bragder är det symptomatiskt att han aldrig använ-

32. Swedberg (1716) företal till Kungl. Maj:t, opag., cit. §§ 31–33. Simon Isogæus delade, som man kan tänka sig, i princip uppfattningen: "Och om wij skrefwe något, icke wårt egit modersmåhl förachtade: Wisande oss wara andra folkz trälar i språket; hwars Herrar wåre fäder warit hafwa"; dens., *Carla seger-skiöld* (Sthlm 1714) s. 743.

33. Swedberg (1716) företal till Kungl. Maj:t, opag., cit. §§ 34–35. Om språket och Gustav Adolfs undervisningsreform, se Hansson (1984) s. 32 f., 51 ff. Latinets utbredning framställdes av kungen naturligtvis som en påvlig villfarelse.

34. Swedberg (1716) företal till Kungl. Maj:t, opag., cit. §§ 40–41. Jfr även t.ex. s. 303 f.

der beteckningen *götiska*. Tyngdpunkten i språkforskningen försköts mot stormaktstidens slut allt mer mot det praktiska, och mer än kanske någon annan av de tidigare språkmännen är Swedberg intresserad av språkets förståelse och dess nytta.[35] Denna nytta är lika för alla folk och de olika språken har hos sina respektive användare lika värde. Men genom att betona språkets nytta får också dess identitetsskapande funktion ett artikulerat uttryck ("tungomålet, thet Gud hafwer förvndt och inrettat till kiärleks och förenings band"), och svenskheten, konstituerad i språket, får hos Swedberg en avgörande betydelse.[36] Genom språket och den nationella identiteten får folket ett närmare och riktigare förhållande till Gud, och denna kontakt stärker enigheten mellan undersåtarna. Utöver språket finns det ett sammanbindande drag i den föreställda gemenskap som ligger i släktskapsförbindelserna: "Ju äre wi Swenske, om wi wårt namn bekenna, och wid wår slecht och wårt fädernesland icke wiljom skemmas". På flera ställen talar han också om det *svenska blodet*.[37]

Några reflektioner om de infödda undersåtar som har andra språk än svenska som modersmål görs aldrig av Swedberg. Som nämnts uttrycker han dock upprepade gånger sin missaktning för de främlingar "som hafwer nutit Swensk föda, kläder, hus, land och beskydd, och richtat sig i Swerige i tiugu år", men som likväl inte bemödat sig om att lära svenska språket. I denna klagan hade han stöd av flera andra författare.[38] Utlänningarnas exempel hotade enigheten genom att plantera ett förakt för det inhemska hos de infödda svenskarna.

Den stora språkdiskussionen under stormaktstidens sista decennier kom att handla om ortografin. *Schibboleth* hade förberetts redan på 1690-talet, men dess utgivning fördröjdes av kanslikollegium då dess rättstavningsförslag alltför mycket bröt mot de normer man begagnat vid den nya Bibelns utgivande 1703. Bekant är också hur Swedbergs nya psalmbok indragits omedelbart efter

35. Några "jämförelsevis obetydliga och ovetenskapliga" svenska grammatikor hade utkommit under 1600-talets två sista decennier; Schück & Warburg, 2 (1927a) s. 287. Se även Hernlund (1883) särsk. s. 14 ff., och Hansson (1984) s. 106 f. Elias Pilgren höll 1739 i sitt inträdestal i Vetenskapsakademien, där han strax från begynnelsen blivit antagen som språkvårdare, ett anförande som nära ansluter till Swedberg. Pilgren vände sig också skarpt mot bruket av främmande ord; Erik Wilhelm Dahlgren, *Elias Pilgren. En karolin, språkman, bokvän och patriot* (Uppsala 1918) s. 30–35, 38, 44.

36. Swedberg (1716) "Förrspråk Til Then Christeliga och oweldoga Läsaren", opag., § 19.

37. Swedberg (1716) företal till läsaren, opag., cit. § 14. Om blodet: s.st., företal till Kungl. Maj:t, opag. §§ 27, 31: "otahligt wackert och för sin manlighet wida frägdad Swenskt blod".

38. Swedberg (1716) företal till läsaren, opag., cit. § 14. Svenska språket hade uttryckt samma missnöje redan genom Skogekär Bergbo: "Här är så mången Man, Then tiugu Åhr tillijka, Och then än tiugu Åhr, Har wistas vthi Rijke, Och intet migh fö står"; dens. (1925) s. 20. Olof Rudbeck d.ä. menade att knappt ens sextio år förslog till att lära utlänningen det svenska uttalet; dens., *Atland eller Manheim*. Första delen (Uppsala & Sthlm 1937 [1679]) s. 27.

utgivningen 1694. Det främsta skälet torde ha varit bristande renlärighet men till kritiken fördes också de ortografiska avvikelserna.[39]

En av medhjälparna vid psalmbokens utgivande hade varit läkaren och författaren Urban Hjärne. Denne utkom snart med en mot Swedberg och *Schibboleth* riktad skrift där han förespråkade en mer arkaiserande men som han uppfattade enklare stavning med tumregeln "Lijka bookstäfwer gifwa lijka liudh".[40] Om orsakerna till språkets iråkade vanheder rådde inga större meningsskiljaktigheter dem emellan, om än Swedbergs angrepp på främmande språkgrupper står utan motstycke. Hjärne erkände också de andra i riket förekommande språken, även om dessa inte diskuteras närmare. Om sin ungdom skrev han:

> Jagh hade och alt sedan fram för alt annat en stor lust til Swenskan: ty såsom i mit Fädernesland woro den tijden gängse fyrahanda tungomål, nembl. Swenska, Tyska, Finska och Ryska, så lärde sigh hwar och en det han war upfostrad uthi, och sökte der uthi blifwa färdig.[41]

Till Hjärnes verk författade Swedberg en replik som dock bara till delar fick tryckas.[42] Därefter förbjöds allt vidare replikskifte av kanslikollegium, som inte ville ha någon fortsatt fejd mellan två så oförsonliga kontrahenter. Kanslikollegium valde en försiktig linje tills fastare normer utarbetats och lät stavningen förbli vid den form som använts i 1703 års Bibel. Därför förbjöds också tryckningen av Swedbergs 1722 färdigställda ordbok där han följde sina tidigare framförda principer.[43]

Frihetstiden

Under frihetstiden kom språkforskningen så småningom att söka sig nya och säkrare vägar. Frågan om språkets stavning fick aldrig någon slutlig lösning, men de regler som utarbetats av Vetenskapssocieteten i Uppsala kom att

39. Hernlund (1883) s. 51; Hilding Pleijel, *Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772.* Svenska kyrkans historia, 5 (Sthlm 1935) s. 26–37.

40. [Urban Hjärne], *Ortographia Svecana eller Den retta swenska bookstafweringen, stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium* (U.o.o.å. [1716?]) s. 21.

41. [Hjärne], *Ortographia Svecana* (U.o.o.å.) s. 5. Hjärne var född i Ingermanland, hade studerat i Dorpat och överflyttade först i femtonårsåldern till Sverige.

42. Jesper Swedberg, *Rettmätiga heders försvar, emot v. præsidentens och archiaterns, d. Vrban Hiernes obetenckta skrifft emot thess Schibboleth, angående swenska språkets retta skrifart.* Senare delen (Skara 1719). Swedberg säger i sin levernesbeskrivning att Karl XII hade läst och uppskattat *Schibboleth.* Det var också kungen som först tillhandahållit honom Hjärnes motskrift; *Jesper Swedbergs lefwernes beskrifning,* I. Utgiven av Gunnar Wetterberg (Lund 1941) s. 568–576.

43. Hernlund (1883) kap. 1–3. 1703 års Bibel användes som rättesnöre fortfarande 1733; s.st., s. 101.

användas som inofficiell norm.[44] Nu blir det också tydligt att de prestigemässiga skälen till frågan om språkets renhet inte längre var lika framträdande.[45] Språket måste renas för förståelsens skull, men några försök att uppmuntra dess kännedom utomlands förekom inte längre och de hätska utfallen mot utlänningars språk riktades mer mot svenskarna själva än mot främlingar. Det stora hotet mot svenskan sågs främst i dess regellöshet. Före Svenska Akademiens bildande 1786 ombesörjdes språkvården i första hand av Vetenskapsakademien. I sitt presidietal 1746, som kom att få en influerande betydelse på språkforskningen, uppehöll sig riksrådet och mecenaten Carl Gustaf Tessin vid vikten av ett korrekt och regelbundet språkbruk och efterlyste en fullständig svensk ordbok.[46] Tessin var, trots sin starkt franskinfluerade smak, en ivrig värnare av det svenska språket. Samma år som han höll sitt presidietal avtvingade han kronprinsessan Lovisa Ulrika ett löfte om att hon skulle tala svenska, och i sin Åkerödagbok skrev han, att

> en förnuftig man giör altid säkrast, när han skrifver på sitt modersmål. Han är det mäcktigast och wet bäst sina landsmäns behof. Deras nytta bör wara hans afsigt. Att wilja undervisa werlden är ett förmätet försök, som ger mera smak af högdragenhet än af Patriotisk wälmening. Är arbetet godt, så fela ej öfwersättare.[47]

Just detta praktiskt patriotiska argument återkom ständigt hos dem som värnade svenskan. Det allmänna bästa och landsmännens behov kunde bättre tillgodoses vid bruket av modersmålet.[48]

44. Hernlund (1883) s. 101. Reglerna finns avtryckta i Abraham Sahlstedt, *Anmärkningar öfwer swenska språket* (Sthlm 1753) s. 26–39.

45. Fortfarande vid mitten av 1700-talet bibehölls bruket att hälsa främmande ambassadörer på svenska om de talade sitt eget språk. Latinet förefaller också längre ha bevarat något av sin diplomatiska ställning i Sverige än i andra länder; Emin Tengström (1973) s. 88 f. Vissa mer eller mindre aparta fornforskare fortsatte också att förespråka en götisk och mer "manlig" stavning, se t.ex. Erik Julius Björner, *Svea rikens hävda ålder* (Sthlm 1748) slutet av företalet till "Gode Läsare, och Fornälskare", opag.

46. Carl Gustaf Tessin, *Kårt tal om svenska språkets rykt och upodlande [...] d. 10 januarii 1746* (Sthlm u.å.).

47. Cit. efter Olof Dixelius, "Kulturpersonen Carl Gustaf Tessin speglad i Åkerödagboken", s. 134. Tessin beklagade att han inte själv alltid kunde följa denna sin regel, t.ex. då han saknade inhemska litterära förebilder i sitt skriftställarskap och fick gå i de franska författarnas fotspår; Gunnar von Proschwitz, "Tessin och Voltaire", s. 17. Lovisa Ulrikas svenska: Roger de Robelin, "Kring ett återfunnet Tessinporträtt och dess kopia på Linnés Hammarby", s. 84 n. 18, s. 93. Samtliga uppsatser i *Carl Gustaf Tessin. Kulturpersonen och privatmannen 1695–1770* (Sthlm 1995). Se också *Framledne riks-rådet, m. m. grefve Carl Gustaf Tessins dagbok. 1757* (Sthlm 1824) s. 176. Jfr även Merit Laine, *"En Minerva för vår Nord". Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Sthlm 1998) s. 46.

Kronprinsessans löfte uttalas som ett postskriptum i ett i övrigt franskspråkigt brev: "Jag tackar för ert bref och Jag lofwar ehr att tahla Swänska"; Lovisa Ulrika till Tessin, Uppsala 6/6 1746. Tessinska samlingen, vol. 17 (E 5731), Brev till Carl Gustaf Tessin, RA.

48. Se t.ex. Hugo Hernlund, *Vetenskaps-akademien och Lars Laurels rättskrifnings-förslag* (Sthlm 1888) s. 5 f.; Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, 1:2 (Sthlm 1967) s.

Först 1773 utkom äntligen den av Vetenskapsakademien och Tessin efterlysta ordboken genom Abraham Sahlstedt. Även om verkets förklaringar var på latin uttryckte akademiens sekreterare i förordet förhoppningen, att verket skulle bereda "rättelse och stadga i vårt länge vanhäfdada Modersmål". Omedvetet illustrerade han därmed den språkliga oreda man bekämpade: Sahlstedt hade länge sökt förklara den enkla bokstaven *v* vara överflödig i svenskan.[49] De svårigheter språkmännen mötte i sin strävan att regelbinda språket illustreras också av att en annan av seklets stora, Johan Ihre, förordade principer som han på grund av vanans makt ansåg sig oförmögen att själv följa, såsom att skriva det mer ljudöverensstämmande *d* i stället för *th* i inledningen av ord.[50]

Ljudöverensstämmelsen var en huvudfråga för den mest udda bland 1700-talets språkmän, Lundaprofessorn i teoretisk filosofi Lars Laurel. Dennes *Förslag til suenske skriv-lagen*, som tillkommit efter Tessins föredöme,[51] innehöll en del moderna drag, såsom användande av enkelt *v* i stället för *f* och *i*:ets ersättande med *j* i anslutning till vokal. Efter kritik utökade han sin enkla grundregel med ytterligare en princip: ljudöverensstämmelse och *vana*. Laurel är intressant såtillvida att han både hänvisar till den särskilda skånska dialek-

752 f.; Sven Gudmund Strömwall, *En lättad och förbättrad lärdoms wäg, uti hwilken alla lärda wettenskaper afhandlas* (Sthlm 1739) s. 37–50, 103–132. Strömwall vänder sig ovanligt nog främst mot latinets och ej franskans dominans. Se även *Lärda tidningar* 1748, n:o 26, s. 101 f., och flera exempel nedan.

49. Abraham Sahlstedt, *Swensk ordbok med latinsk uttolkning* (Sthlm 1773) förordet, opag. Bokstaven *v* finns ej att slå upp i ordboken. Se även dens., *Försök till en swensk grammatika* (Sthlm 1747) s. 7: "V. Brukas allenast i främmande ord." Andra författare var inte lika bestämda i denna fråga, se t.ex. Johan Ihre, *Utkast till föreläsningar öfwer swenska språket* (Sthlm & Uppsala 1751) s. 43 f., och Sven Hof, *Anmärkningar öfwer twänne af trycket utgifne skrifter, angående swänska skrif- och stafnings-sättet* (Sthlm 1760) s. 9, 48.

Äldre ordböcker fanns från frihetstiden, fr.a. Johan Ihres mastodontverk *Glossarium suiogothicum*, 1–2 (Uppsala 1769) som dock var helt på latin, huvudsakligen etymologiskt och utan tillämpningsexempel. Sahlstedt hade även givit ut två kortare handböcker: *Swensk ord-bok, efter det nu för tiden i tal och skrifter brukeliga sättet inrättad* (Sthlm 1757) och *Dictionarium psevdo-svecanum, det är: Ordlista på främmande i swenska språket förekommande ord* (Västerås 1769). Vidare fanns smärre "Ordlistor" av enklare karaktär; jfr Sahlstedt (1773) s. 7. Om Sahlstedt som språkman, se Ragnar Alvin, *Abraham Sahlstedt. En litterär mångfrestare* (Lund 1914) s. 164–191. Se också Lindroth, 1:2 (1967) s. 772–782.

50. Johan Ihre, *Utkast till föreläsningar öfwer swenska språket* (Sthlm & Uppsala 1751) s. 37. Ihre förordade annars etymologin medan Sahlstedt använde gängse språkbruk som rättstavningsnorm; Alvin (1914) s. 166 ff.

51. Se brev från Laurel till Nicklas von Oelreich, 5/8 1750, i Bergianska brevsamlingen, vol. 1, Kungliga Vetenskapsakademien (KVA). Jfr Laurel till Carl Gustaf Tessin, 27/9 1750, 16/5 1751 samt ytterligare ett odaterat från den senare månaden; samtliga i Tessinska samlingen, vol. 17 (E 5731), RA.

ten och hämtar hjälp från dansk stavning. Han förefaller också ha haft en fast regional förankring.[52]

Att Skånelandskapen fortfarande hade en del särdrag jämfört med övriga riket visas av att Laurel 1777 anhöll om behörighet att examinera blivande präster och jurister i svenska språket med den uttalade motiveringen att därigenom kunna helt och fullt införa den uniformitet som redan Karl XI eftersträvat.[53] Samtidigt bedyrade Laurel eftertryckligt sitt trogna svenska hjärta i alla sina skrifter, ofta med särskilda hänvisningar till Gustav Adolf. Så kan han i förordet till *Nordens hufvud-document* ge ett eko av Jesper Swedberg:

> Imedlertid kann jag, som nu i fulla 20 år arbetat i vårt Språk, under Suensk trohet försäkra, at hvart och et ord i dänna Skrift är både Ortographice och Grammatice rätt ställt, så at vår Suenska här i hela och högtidliga kläder framträder, som vår stora Kåning Kung GUSTAF ADOLPH för länge sedan påyrkat.[54]

I sistnämnda skrift försökte han genom tal- och teckenmystik leda i bevis att svenskan skapats av Abraham, som var son till Tor, år 1921 före Kristi födelse. Genom att jämföra runorna med det hebreiska och det latinska alfabetet kunde han sammanställa dem i ett mönster på sådant sätt att bilden av ett törnekrönt ansikte framträdde (jfr titelns "hufvud-document"), vilket skulle bestyrka riktigheten av hans teser. Medan han själv kallade detta och andra sina påfund för seklets "största snillebragd" menade omgivningen att han "van-

52. Lars Laurel, *Förslag til suenske skriv-lagen* (Sthlm 1748). Detta förslag vidareutvecklades i *Inledning til rætte færståndet om mit av Kongl. Suenske Vetenskaps academien til allmænn prævning utgivne færslag til suenske skriv-lagen, hvarmed jag påsyvtat den fægnaden, at hos os få se et sådant skriv-sætt, som vore ej allenast stadigt utan ok så taget, at vårt språk derigenom kunnde i det nærmaste laget bliva botat til sine igenom tiden tagne skader og rever* (Lund 1750). Om dansk stavning och den särskilda "skånska Dialecten": t.ex. *Förslag*, s. 9, 11, jfr s. 14, och *Inledning*, s. 19 f. Ytterligare försök att rätta sig efter ingivna anmärkningar gjordes med *Lars Laurels räfst med sina ortographiska arbeten* (Lund 1756), och en sista gång med *ODU GLAF och STAF. Äller Svänska språket utredt* (Lund 1779).

Den säregna sättningen och i någon mån stavningen i *Inledning* torde till viss del kunna skyllas på boktryckaren, dansken Carl Gustav Berling, som – även om han hade övertagit akademitryckeriet "med pressar, stilar, och alt tilbehör" redan 1745 – inte verkar ha vant sig av med danska typer. Samma egenheter förekommer i andra arbeten från den berlingska officinen åtminstone fram till 1753; jfr Bert Möller, "Berlingska boktryckeriet genom fyra generationer", i *Berlingska boktryckeriet i Lund 1745–1945. Blad ur dess historia* (Lund 1945) s. 26. Hernlund (1888) s. 24 n. 2, har troligen felaktigt velat se användningen av *å* i stället för *å* o.s.v., som en medveten innovation av Laurel.

53. Gösta Johannesson, *Lunds universitets historia*, 2. 1710–1789 (Lund 1982) s. 281. Se även Schück & Warburg, 3 (1927b) s. 183. Samuel Loenbom skrev 1768, att "Af Swenskan äro innom Riket många nog olika Dialecter eller talearter: Den som talas i Skåne och på Gottland kommer när in til Danska. Af alla är dock ingen mer skiljaktig från allmänna bruket, än den Dalska, som brukas af allmogen i Dalarna"; [Samuel Loenbom], *Kort inledning til swenska historien och stats-kunskapen* (Sthlm 1768) s. 112.

54. Lars Laurel, *Nordens hufvud-document äller Runa-alphabetets hemlighet igenom twänne ægyptier det suenska och danska språket til heder uptäckd* (Lund u.å. [1768]) s. 4.

hedrade människosnillet". Att tiden defintivt började springa ifrån den här typen av sällsamma föreställningar framgår av hovrådet och bibliografen Carl Gustaf Warmholtz' lakoniska kommentar om *Nordens hufvud-document*: "Näppeligen lärer någon, som icke känner samma värkningar af en otämd Inbillnings-kraft, som Författaren, missunna honom de uptäkter han tror sig hafva gjort." För att ytterligare understryka detta uteslöts Laurel 1783 ur Vetenskapsakademien för att han där inte ansågs åstadkomma någonting nyttigt.[55]

Om Laurel i vissa stycken kunde ge en återklang av Swedbergs *Schibboleth*, gällde det i än högre grad Pehr Adrian Gadd mot slutet av frihetstiden. Den Finlandsfödde Gadd hade varit bibliotekarie vid Åbo universitet och blev som professor vid samma lärosäte en av tidens främsta skriftställare i ekonomiska frågor. Med den anonymt utgivna skriften *Om de följder hvarmed inhemskt språks förakt verkar på folkets seder* gav han sig även in i den språkpolitiska debatten.[56]

Om de följder är inget språkvetenskapligt arbete, utan uttrycker i starkt patriotiska ordalag ett försvar för svenskt språk och svenska seder. Enligt *Lärda tidningar* låg tankarna rätt i tiden.

> Detta arbete förtjänar så mycket större upmärksamhet, som saken af åtskilliga warit tilförene påtänkt; men aldrig blifwit med den redighet och styrka för Allmänhetens ögon lagd, at den kunnat werka någon mot sedwanan och bruket stridig öfwertygelse.[57]

Såsom härstammande från skytiskan, och därigenom "en moder för de mästa *Europeiska* Språken", står svenskan inget annat språk efter i rang, menar Gadd.[58] Hos honom återkommer därför den bekanta tanken, att svenskan till

55. Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sueo-gothica*, 15 (Uppsala 1817) s. 27; Laurels biografi i *Svenskt biografiskt lexikon* (*SBL*), 22 (Sthlm 1977–79); Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt* (Uppsala 1972) s. 174 f.; Lindroth, 1:2 (1967) s. 760–766; dens. (1978) s. 37, se även s. 653 f., för exempel på en annan skribent, Johan Göransson, verkande i samma tradition. Se även Hernlund (1888) s. 32. Laurel återvände till runalfabetet en sista gång i *Slut-reflexion öfver Nordens hufvud-document* (Lund 1777).

Att inte heller de rättstavningsreformer Laurel framförde var allmänt uppskattade kan ses av ett ironiskt hållet skrivprov följande dennes regler, hos Hernlund (1888) s. 15, även följ.

56. [Pehr Adrian Gadd], *Undersökning om de följder, hvarmed inhemskt språks förakt verkar på folkets seder: med tillämpning på svenska folket i synnerhet* (Sthlm 1770). Arbetet har i äldre litteratur tillskrivits Lars Salvius, på vars förlag den utkom. För attribueringen till Gadd, se Anders Grape, "Om författarskapet till skriften 'Om inhemskt språks förakt'", *Språk och stil* 1911, s. 235–239. I ett av Grape, s. 236, anfört citat av Gadd anges skriften vara författad 1767. Om Gadd: *SBL*, 16 (Sthlm 1964–66) s. 638 f.

57. *Lärda tidningar* 1770, n:o 102, s. 405.

58. [Gadd], (1770) s. 69, se även s. 90.

landets heder och efter äldre konungars föredöme bör brukas i diplomatiska sammanhang.[59] De senaste litterära framstegen har enligt Gadds åsikt också visat att svenskan lämpar sig utmärkt för alla former av vetenskapliga och vittra avhandlingar.

Främst vill han dock motarbeta det förakt för språket som yttrar sig i det franska konverserandet på slott och herresäten och i inlånet av främmande fraser. Att älska sitt modersmål är en naturlig del av mänskligheten allmänna beskaffenhet, anser han. Tyranner har vetat att utnyttja detta genom att påtvinga erövrade folk främmande språk. En alltför utbredd språkfärdighet bland landets egna barn får en liknande verkan och sprider allehanda odygder och ett förakt för svenska seder. Krigsmän som tillfälligt går i utländsk tjänst, handlande borgare, korresponderande vetenskapsmän och konstnärer, deras "Borgerliga skyldighet är och blifver, at kunna förstå och tala utländska språk" enär de verkar för "sina Landsmäns tjänst och uplysning". Men befolkningens lejonpart – alltifrån jordbrukaren till aristokraten – kan umbära sådan kunskap, som mer länder till skada än nytta då denna fördärvliga kunskapsnyckel lätt kan dyrka upp hela hjärtat för främmande seder, som Gadd poetiskt uttrycker det. Hellre bör man städse ihågkomma den "Medborgerliga skyldigheten" att älska sitt modersmål.[60]

Vad blir frukten av modersmålsförakt? Genom Modersmålet hör vi, enligt Gadd, om förfädernas bragder och "Fosterlandets värde", det är hjärtats tolk i sorg och glädje. Vi känner också igen Tessins argument, att det är förmedlaren av "våra Medbröders behof i Landet". Modersmålet är kort sagt det verktyg som knyter samhällsbanden. Men när någon fattar ett "otilbörligt tycke för främmande tungomål" så börjar han uppskatta främmande länder och folkslag, han ser alltid "Fosterbygden" från dess svaga sidor, han föraktar sina landsmän och deras seder, "ja, han tycker ofta, at det är svårt at andas inhemsk luft, där dock den samma gifvit sådana Fosterlandets affällingar och försmädare, den första andedrägten och äfven sedermera i deras mesta ålder tjent dem vid hvart andetag".[61] Med ett ord: språkföraktet verkar förödande både på samhället och de personliga dygderna.

De svenska sederna anses stadda i kraftigt förfall och Gadd förordar därför åtgärder innan de alltigenom perverteras. I första hand bör reformerna inriktas mot det uppväxande släktet. "I Barna-hjärtat kunna allahanda bilder intryck-

59. [Gadd], (1770) s. 67–71.
60. [Gadd], (1770) s. 15–25, cit. s. 17 och 24.
61. [Gadd], (1770) s. 3–6, 20 ff., även t.ex. s. 46 f.

as. Här är den fruktsama jord hvaruti de välsignade frön, til kärlek för Fosterland, GUD och Nästan, frodigt upväxa."[62] De svenska lagarna och den rätta religionen, det inhemska klimatet och de nationella sederna, allt talar för behovet av en särpräglad svensk uppfostringsmetod, som betonar det nationellt svenskas ändamålsenlighet i jämförelse med utländska onyttiga, rentav skadliga seder. Som exempel nämner han det importerade klädmodet, som är fullständigt opassande för det svenska klimatet.[63] Vilket löje väcker det inte då förnäma damer ses trippa omkring i sidenskor mitt i vintern försedda med florshuva och solfjäder, att hålla myggen borta! Nej, barnens formbarhet skänker all möjlighet att utrota sådant utländskt lappri och inplantera de rätta, *svenska* dygderna.

> I Barnens närvaro må hvar och en med mycken sparsamhet rosa alt hvad utländskt är. En bör hälldre öfvertyga dem om Fosterbyggdens egna förmoner, inhemskt språks urgamla värde, redighet och förträffelighet: tala med nit och högaktning om Förfädernas kärlek för landet, deras ärbarhet, mandom och andra borgerliga dygder, samt altid med synnerlig fägnad, hälst berömma det, som gifver prof af egna Landsmäns kunskap, flit, öfning, skickelighet och konster. Är någon föranlåten, at tala och nyttja främmande språk, så böra Barnen få veta, at det endast sker i nödfall, och at en ej fram för egit modersmål hyser någon särdeles kärlek för utlänningars språk. Deras Föräldrar och Lärare böra vid alla tilfällen tydeligen å daga lägga, at ingen anses berättigad til personlig högaktning för det, at han förstår och talar främmande språk, utan endast därföre, at han älskar Fosterlandet, at han äger uplyst vett och nyttiga kunskaper, at han i umgänge är ärbar, redelig, vänfast och ädelmodig, samt at han är en vän af Svenskt Folk och af Svenska ärbara hem-seder.[64]

För att med större eftertryck åskådliggöra det utländskas fördärvlighet föreslår Gadd införandet av en ny, nationell landssed. Samtidigt med majstångsresningen skall ungdomen på en skampåle hissa dockor avbildande en *petit maître* "med alt sitt bjäfs" och en komedienn utspökad i det senaste utländska modet och nedlusad med moucher. Dessa dockor kan under dans och glädje hånas och bespottas för att sedan brännas upp under glädjeropen: "Ingen träldom, Inga främmande seder!!"[65]

Samma folkuppfostrande strävan ligger i bokens avslutning, där Gadd inlevelsefullt talar för inrättandet av en svensk teater som skulle försona landsmän och samfundsbröder genom att hylla dygden, den anständiga svenska måttlig-

62. [Gadd], (1770) s. 49.

63. Samma förvridna fenomen uppmärksammar Johan Fredrik Kryger i *Den wälmenande patrioten* (Sthlm 1751) n:o II, s. 2.

64. [Gadd], (1770) om barnuppfostran s. 49–55, cit. s. 50 f.

65. [Gadd], (1770) s. 54 f.

heten och det glada svenska lynnet. Den efter svenska förebilder törstande publiken borde få möta gestaltningar av

> den Sedolärande barna-upfosterskan, den ärbara Svenska ynglingen: den förnäma, men arbets-kära Svenska Frun: den tappra, men ej öfvermodiga Svenska hjälten: den *Patriotiska* Svenska Borgersman: den idoga och hederliga Svenska Bonden: den ärbara och kunniga Bärgsman: den sediga och för *Religion* nitiska Svenska Prästen: den uplysta och förnuftiga *Academiska* Läraren: den oväldiga och redeliga Svenska Ämbetsmannen: den dygdiga Hofmannen, och den med förstånd och för sitt Fosterland älskande Riksdags-mannen, jämte många flera nyttiga föreställningar; [...][66]

Litteraturhistorikern Sven Delblanc har i behandlandet av den litterära elogen, som av Franska akademien infördes som en särskild litterär genre vid 1700-talets mitt, poängterat ett demokratiskt drag i upplysningen. "Det är tanken att alla stånd och samhällsklasser genom akademiens försorg skall erbjudas sina egna 'exemples à imiter'." Även om huvudtanken hos Delblanc kan vara riktig förefaller det demokratiska inslaget en smula överdrivet med tanke på de prisämnen som förelades mellan åren 1759 och 1785. Av de sammanlagt femton behandlade gestalterna var två furstar, åtta statsmän/militärer, fyra filosofer/författare samt en jurist.[67] I Gadds föreslagna scenfigurer möter vi däremot sant demokratiska skildringar av vardagslivets hjältar ur alla samhällslager. Om hans uppslag hade fått efterföljare skulle alla medborgare på scenen fått möta förebilder som kunnat i patriotisk anda stärka dem i deras vardagliga sysslor och givit dem alla en plats i en dramatiserad framställning av det goda samhället, där alla arbetar för det gemensamma bästa.

I sitt hängivna försvar för det svenska språket och de svenska sederna uppvisar Gadd stora likheter med Jesper Swedberg femtio år tidigare. Dock finns den skillnaden, som går att hänföra till såväl personen som tidernas omskiften, att medan Swedberg tar sin utgångspunkt i det religiösa talar Gadd mera om försvaret av de borgerliga dygderna. Väl finns i *Undersökning om de följder* allmänna referenser till Guds ingripande och särskilt till skapelseberättelsen och den babyloniska språkförbistringen, men enligt Gadds egen uppgift och till hans förtrytelse har de senare tillagts av utgivaren, Lars Salvius.[68] Det som främst intresserar Gadd är den *samhälleliga* verkan som språk och seder kan ha. Talande är det anförda citatet, att barnen skall bringas att älska Fosterlan-

66. [Gadd], (1770) s. 100 f.

67. Delblanc (1965) s. 97 ff.

68. "Det som anföres pag: 7. 8. 10. [om babyloniska språkförbistringen] är inflickat af Salvius. är för öfrigt mycket vitiose [felaktigt, bristfälligt] aftryckt, hwilket af mig såsom auctor, med missnöije an märkes"; cit. efter Grape, *Språk och stil* 1911, s. 236.

det, Gud och Nästan – i den ordningen! Så hade man helt visst inte uttryckt sig ett halvsekel tidigare.[69] Ständigt återkommer hänvisningarna till fosterlandskärleken, de medborgerliga dygderna, omsorgen om den borgerliga friheten. Hos Gadd blir Fäderneslandet också en enskild storhet eller ett subjekt, som kan kräva medborgarens lojalitet.[70] Det är Fosterlandet som har närt oss med sin fetma och must, det är Fosterlandet som har fostrat oss till förnuftiga människor och försett oss med möjligheter att befordra vår egen och våra efterkommandes lycka. Är det då inte en billig erkänsla gentemot samma Fosterland att fatta ett kärt tycke för hembygdens mål, frågar han.[71]

I detta sammanhang kan man inte undgå att tänka på Jean-Jacques Rousseaus "borgerliga religion" från *Om samhällsfördraget*, som hade utkommit ett knappt decennium tidigare. Djupsinnigheten i *Undersökning om de följder* förtjänar ingen jämförelse med Rousseaus arbete och ingenting skvallrar direkt om att Gadd hade läst det. Likväl finns det grovt taget en del beröringspunkter. Rousseau föreslog som ersättning för den universella kristna etiken inrättandet av en statsreligion, som skulle hylla de enskilda medborgarnas plikter mot det allmänna bästa. Det har hävdats att detta inslag hos Rousseau är det första filosofiska exemplet på en patriotism som riktas mot nationen och inte mot staten.[72] Den nationella högtid Gadd anbefaller har väl något grövre inslag än vad Rousseau proponerar, men att det är nationens och inte statens ära som står i fokus blir därigenom desto klarare. Gadds arbete är för all del några år yngre, men man bör inte räkna honom till de europeiska tänkarnas avantgarde. Detta antyder snarare att de nationella idéerna hade en ganska bred resonans än att de i ett slag skulle ha skapats av Rousseau. Det får heller inte bortses ifrån att Rousseaus projekt främst verkar rikta sig mot den maktägande katolska kyrkan, som genom sin position som en stat i staten hotade

69. På annat ställe vänder han för all del på ordningen i förfädernas rop till sina efterkommande: "*I Landets Inbyggare; vörder GUD, lyder Konung och Laga Stadgar, älsker Fosterlandet! älsker Fosterlandet!*", men för säkerhets skull upprepas det sista två gånger; [Gadd], (1770) s. 12. Se också Carl Henric Armfeldts, *Afhandling om medel, at förekomma borgeliga seders almenna fördärf* (Åbo 1765) framlagd under Gadds presidium, s. 31: Allmogebarnen bör läras "om dygd, Christendomen och i synnerhet om kärlek til Fosterlandet".

70. Jfr Andreas Rydelius, *Sede-bok* (Sthlm 1743) s. 38 f., krigsmannens liv tillhör Gud och Fäderneslandet och får inte förspillas i oträngt mål. Även Strömwall (1739) företal, opag, vi är "intet födde åt oss sielfwom, utan åt Riket, uti hwilket wi lefwom" (Cicero).

71. [Gadd], (1770) s. 14.

72. Jean-Jacques Rousseau, *Om samhällsfördraget eller Statsrättens grunder* (Sthlm 1994 [1762]) IV:8, s. 146–158. Se också Mathias Sylwan, *Despotism eller demokrati? Om kontroversen kring Rousseaus politiska tänkande* (Sthlm 1991) s. 117 f.; jfr Joseph H. Shennan, "The rise of patriotism in 18th-century Europe", *History of Europan ideas*, 13:6 (1991) s. 700.

rubba samhällslojaliteten på ett sätt som inte var fallet i den statsstyrda och också insulära svenska lutherdomen.[73] Någon solidaritet per se med övriga kristna konfessioner förekom inte i Sverige och den evangeliska kyrkan var statsbärande endast i ett fåtal stater. Viktigast bland dem var Danmark, men där talade andra än religiösa skäl emot ett närmare lierande.

Enligt Gadd särskiljs nationerna genom skilda tungomål, seder och lagar. Viktigast av dessa, eftersom det påverkar det övriga, är naturligtvis språket, vars värnande han ju rentav håller för en medborgerlig skyldighet. Hos honom finns också betonandet av blodsbanden: "Medborgare i et Samhälle, äro alle Landets Fosterbröder".[74] Den föreställda gemenskapen blir rent bokstavligt en blodsbunden ursprungsmyt genom nationernas förmenta uppkomst. Den babyloniska språkförbistringen splittrade inte språken inom familjerna, eftersom detta skulle ha upplöst den av Gud kärliga böjelsen till sammanlevnad mellan föräldrar och barn. "De skildes således åt Slägte-vis, den ena ifrån den andra, och blefvo i så måtto Stamfäder för särskildta Folkslag, som sedan hvart för sig behölt och talte sitt egit mål. [...] Slägterna förstodo ej hvarandra, utan måste inbördes förena sig til särskilda flockar. [- - -] Slägterne, som skildes åt vid Babel, voro *en miniatur* det samma, som särskildta Konunga-Riken och väldigheter sedan den tiden." Eftersom dessa språkskillnader är inrättade av Gud till människosläktets fromma får de ej heller upphävas.[75]

Värt att notera är, att Gadd med accentueringen av den nationella gemenskapen som språklig och trots sitt finländska ursprung väljer att bortdefiniera de finsktalande medborgarna ur det nationellt svenska. Han menar visserligen likt Per Brahe ett drygt sekel tidigare, att finska eller samiska vore nyttigare att behärska än franska: "hvarföre vinlägge vi oss icke, at äfven kunna förstå och tala dessa språk, hälst de talas inom Riket, och äro våra Landsmäns och Samfunds-bröders tungomål?"[76] I sammanhanget är detta emellertid bara ett retoriskt grepp för att visa på den, enligt honom, orimliga vikt som läggs vid att lära utländska munarter. Ett annat anmärkningsvärt påpekande är att

73. "Den heliga trosutövningen", sade Rousseau, "har hela tiden förblivit eller på nytt blivit oberoende av suveränen och utan nödvändig förbindelse med statskroppen". Han menade att det fanns tre religionsformer. Den till vilken han räknade katolicismen "ger människorna två lagstiftningar, två ledare och två fosterländer, som underställer dem motsägelsefulla plikter och som hindrar dem från att vara på en gång gudfruktiga och medborgare"; Rousseau (1994) IV:8, s. 149, 151. Ingen av dessa hans uppmålade hotbilder uppfattades som något problem i det lutherska Sverige.

74. [Gadd], (1770) s. 11, cit. s. 23.

75. [Gadd], (1770) s. 8–11. Vid dessa sidor återfinns de av Salvius införda tilläggen, vilka dock troligen begränsar sig till de vid samma ställe insprängda bibelcitaten.

76. [Gadd], (1770) s. 79.

> Vårt Hof hyser nu för tiden, mera dygd och äger, Gudi låf! större insigt om denna sakens angelägenhet, än at det skulle, genom sitt *exempel* gifva anledning til förakt för landsens egit språk: tvärt om, har icke våre Höge Kongl Personer [Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika] ifrån Deras första ankomst hit i Riket, med all sorgfällighet, låtit lära sig Svenska? Så at De nu kunna utan svårighet tala med Svenska Folket? Hafva De icke upmuntrat de vittraste öfversättningar från främmande språk, samt betygat däröfver sitt nådigsta välbehag, hvilket vi tilförene i en rum tid måst sakna vid vårt Hof?[77]

Exemplets moralpedagogiska betydelse var något som starkt betonades under 1700-talet. Att Gadd betonade föräldrarnas roll som exempel för sina barn har redan uppmärksammats. Inspirerade av antika uppfattningar kunde man även framhålla furstens (*pater patriæ*) betydelse som moraliskt föredöme för undersåtarna.[78] I ljuset av detta är Gadds framhållande av den sittande konungafamiljens förtjänster helt följdriktigt. Det intressanta med citatet är att den underförstådda och medvetna jämförelsen med tidigare förhållanden lätt kunde uppfattas som en indirekt kritik av Fredrik I, som aldrig lärde sig svenska. Därigenom gränsade det till majestätsbrott, ett brott som beivrades även i den nya tryckfrihetsförordningen.[79]

Som slutomdöme om Gadd deklarerade anmälaren i *Lärda tidningar*, att "Denna Skrift förtjänar altså af hwar och en Swensk, som älskar sit Fosterland, at med noga upmärksamhet läsas".[80] Dessa fosterlandsälskare förefaller också ha varit många.

77. [Gadd], (1770) s. 40 f.

78. Delblanc (1965) s. 84–89.

79. Ganska ofta ser man en förtäckt kritik av Fredrik I p.g.a. dennes utländska börd; exv. "Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757", i *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* af Martin Weibull. III. 1875 (Lund 1874) s. 90 ff.; [Gjörwell], *Politiske reflexioner* (Sthlm 1771) s. 24; *Riksrådet och fältmarskalken m. m. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter*. Utg. av R. M. Klinckowström. Första delen (Sthlm 1869) s. 182 f.; Tredje delen (Sthlm 1869) s. 4. Än vanligare blev det senare att hylla Gustav III som en infödd, svensk kung, något som t.ex. framlyser i otaliga samtida bokdedikationer. Han var den förste tronföljare som fötts i Sverige sedan Karl XII 1682. För endast något exempel på entusiasmen för den infödde Gustav, se Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772* (Lund 1896) s. 470 f., 478.

80. *Lärda tidningar* 1770, n:o 102, s. 408. Gadd fortsatte att med viss utförlighet utveckla sina fosterländska tankar även i senare skrifter, som dock ligger utanför denna undersöknings tidsmässiga ramar: dens., *Underdånigste tal, hållit i Hans Kongl. Maj:ts höga närvaro, då et academiskt lärdoms prof om* Kärleken til fäderneslandet *uti Kongl. Åbo academiens öfre lärosal den 29 maji 1775 allmän granskning underställdes* (Åbo 1775); Pehr Adrian Gadd (pres.) & Johan Kreander (resp.), *Strödde tankar, om kärleken til fäderneslandet och dess utöfning, yttrade då hans Kongl. Maj:t allernådigst fägnade Finland och Åbo academie med dess höga närvaro. Och til allmän granskning underställte* (Åbo 1775). I det senare arbetet säger Gadd att "den första ömheten till Fäderneslandet", enkannerligen landet där man är född, består i "et medfödt tycke för landets språk och hemseder, i högaktning för Ätte-Fädernas ärerika bragder, i utmärkt förtroende til egne Landsmän". Denna kärlek har en särskild bundenhet till torvan, fosterbygden, och underhålles av religion, borgerlig frihet, spartanska dygder och vördnad för majestätet; Gadd & Kreander (1775) cit. s. 6.

Gadd var långtifrån ensam i sin uppmaning till mer nationella uppfostringsmetoder och tanken tillhörde inte bara de nya generationerna. Redan tjugofem år tidigare hade mekanikern och kommerserådet Christopher Polhem, född 1661, betonat vikten av en rätt svensk undervisning. Liksom Swedberg, Isogæus och Gadd kunde Polhem skönja en historisk princip, att varje folk vansläktats och gått under då det anammat främmande seder. Hans föreslagna botemedel var därför:

> 1:o At de de unga böra upammas genom en sund upfostran til at älska sit egit land och hemseder.
> 2:o Lära allehanda vetenskaper på Modersmålet.
> 3:o At en varsam och granlaga upsigt hålles öfver dem, som resa til främmande länder.
> 4:o At den fria införslen med odugeliga främmande Böcker, hvarigenom mycken drafvel fortplantas, på något sätt må hämmas.
> 5:o Ungdomen måtte för all ting ledas til at tänka af sig sjelfva, hvad som är gagneligit i vårt land och rike, och icke dertil låna sina tanckar af främmande.[81]

Ett annat liknande exempel är prästen Carl Brunkman, som menade enighet vara *vinculum societatis*, det som höll samhället samman. Somliga, sade han, ansåg lagen, andra religionen vara rätta medlet därtill. Trots att han själv var en kyrkans man avvisade han dessa uppfattningar och menade i stället att "Språket är kroppen til hela samfundets tankar". Enligt Brunkman var det obestridligt,

> at rätt barna-fostring och et stadgadt Lands-språk äro de grunder, på hwilka Samfunds sällhet måste byggas och, utan hwilka, hwarken Lag eller Religion gör mycken nytta. De äro följagtligen förnämsta medlen til medborgares enighet både i tankar och gärningar. De äro ock gemensamt nödwändiga, för at främja Lagens och Religionens både tydlighet och lydnad.[82]

I några halsbrytande aritmetiska övningar utvecklade han därpå tanken att ett klart och tydligt språk med enkla ord stod i direkt relation till folkets intelligens. Brunkman ansåg, liksom många andra, att främmande språk öppnade vägen för främmande seder. Måste inte "wåra Swenska Seder, genom det så allmänna Fransöska språket, befinnas förswagade", och var inte bruket av utländska språk utanför lärdomssätena ett "träldoms-ok" för folket, frågade han.[83]

81. Christopher Polhem, *Tal öfver den vigtiga frågan: Hvad som vårt kära fädernesland hafver nu mäst af nöden til sin ständiga förkofring i längden? [...] den 13 octob. 1745* [1744], (Sthlm u.å.) s. 10. Talet trycktes i fyra upplagor fram till 1766.

82. Carl Brunkman, *Nödwändigaste grunden til borgerlig sällhet* (Sthlm 1765) cit. s. 6, 9, se även s. 29.

83. Brunkman (1765) s. 16.

Eftersom historien tydligt visade att göterna varit mindre vekliga än samtidens svenskar måste också deras språk ha varit redigare. Även Brunkman gav alltså rekommendationen att återuppliva det enkla, götiska språket, och detta menade han vara ett åliggande för rikets ständer;

> wårt rike måste ock då warda en Hög-Skole för hela Europens inbyggare, hwilke hafwa Götiskan til Stam-språk, så wisst de antingen då måste förbättra sina språk, eller ock lyda wåre tyglar.[84]

Den spridning som tankarna om modersmålsföraktets skadliga inverkan hade börjat få illustreras också av ett memorial från den halländske riksdagsmannen Sven Eskelsson, vilket upplästes i bondeståndet under frihetstidens sista riksdag. Eftersom språkets ändamål är att förmedla tankar och åsikter, sägs där, måste alla främmande ord i enlighet med de kungliga förordningarna utrensas från domstolar och predikningar. Argumenten är desamma som hos Swedberg och Gadd. Vid Babel straffade Gud människorna för deras högmod,

> men så har likwäl Gud i så måtto mildrat detta straffet, at hwart och ett folkslag i sitt eget rena språk fått del av Guds ord och andra nyttiga wetenskaper; Gud har också til befordran af den människliga sammanlefnaden inplantat kiärlek för fäderneslandet och modersmålet.

Användandet av främmande ord är inte bara vanhedrande för svenska folket, menar denne odalman, det öppnar också vägen för främmande seder och manér som skadar den svenska hushållningen. Därigenom förs de olärde bakom ljuset precis såsom "de påfwiske" hållit sina lekmän i okunnighet, och därigenom hotar tryckfriheten att förlora "sin kraft til at uplysa allmänheten". Hos såväl bondeståndet som i synnerhet kvinnor och barn av andra stånd finns många som ingalunda behöver kunna främmande språk, men som likväl "tarfwa mycken uplysning uti en eller flere wetenskaper". I memorialet återkommer alltså alla de argument som framförts av de lärda språkpuristerna: Språket är medlet till Guds kännedom och till samhällets enighet. Genom språkföraktet hämmas den inre odlingen, utsås förakt för fäderneslandet och hindras barnens rätta fostran. Intressant är att denne företrädare för bondeståndet inte endast ger uttryck för samma tankar som framförts av lärdomens

84. Brunkman (1765) s. 22 f. Mer praktiska anvisningar om hur detta skulle gå till hade han lämnat i *Sättet till swensk penne-lag* (Sthlm 1765) och senare i *Språk-känning* (Sthlm 1766) och den oavslutade *Förberedelse til en swensk grammatica*, 1–2 (Sthlm 1767). Samtliga arbeten var dessutom fyllda med fosterländska appeller.

företrädare utan att han också kombinerar dem med legalistiska anspråk rörande sitt ståndsdeltagande i samhällslivet.[85]

Visst är att man fortfarande under 1700-talet kunde förorda gamla götiska (fornsvenska) ord i stället för en del inlån. Det viktiga var ändock det instrumentella. Om ett främmande ord blivit etablerat och förstods av alla, fanns det inga skäl att byta ut det mot något götiskt eller isländskt.[86] Trots allt hade man också under stormaktstiden fått medge det opraktiska i att använda ett litet språk som förstods av få i kontakter med utlandet. När de götiska fantasterierna började ifrågasättas även i Sverige och från den tillbakaskjutna rangposition riket hade fått intaga efter stormaktstiden var det ogörligt att ens *försöka* upprätthålla några sådana stolta principer. De pompösa deklarationer som framfördes av 1600-talets språkmän var alltför intimt förknippade med stormaktspositionen och dess framhävande för att längre vara gångbara. Och detta gällde oavsett om syftet var att försvenska provinsbornas språk eller att övertyga en kontinental publik om att deras språk egentligen var en förvrängd form av det götiska urspråket.[87] Denna fråga hänger också samman med prestigeförhållandet mellan olika nationer. Konkurrensen dem emellan rörde sig vid denna tid inte i fasta plan där de hierarkiska nivåerna var fastlagda. Snarare mättes en nations karaktär i dess förmåga att närma sig ett gemensamt civilisatoriskt ideal. Denna förmåga hade som förutsättning en någorlunda gemensam kultur med gemensamma uttrycksformer, och den berörde naturligtvis främst de högre samhällsklasserna.

Enstaka individer som opponerade mot detta synsätt fanns självfallet. Pehr Adrian Gadd menade, att lika litet som fria furstar tillåter andra furstars riksvapen bör de acceptera främmande språk inom sina länder.[88] Skillnaderna var dock inte så stora som de i förstone kan framstå. Det som skilde var synen på medlen snarare än målen. Den nationella prestigen var huvudsaken för alla

85. Memorialet tryckt i *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 12. 1771–1772 (Sthlm 1978) s. 633 ff. Det synes endast ha blivit uppläst och lagt till handlingarna; s.st., s. 150

86. Se t.ex. Sahlstedt (1747); dens., *Weckoblad om swenska språket och ordboken* (Sthlm 1776) n:o 1–4; Johan Ihre, *Utkast till föreläsningar öfwer swenska språket* (Sthlm & Uppsala 1751). Bara aningen mer konservativ är Sven Hof i *Swänska språkets rätta skrifsätt* (Sthlm 1753) och *Anmärkningar öfwer twänne af trycket utgifne skrifter, angående swänska skrif- och stafnings-sättet* (Sthlm 1760). Märk även *Rikrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, 1. Samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe (Sthlm 1890) s. 410, 412, 414, 424 f.

87. Se allmänt Hugo Hernlund, "Svenska Tungomåls-gillet och dess förhållande till Vetenskaps-akademien", i *Från frihetstiden. Några arkiv-anteckningar* (Uppsala 1885).

88. [Gadd], (1770) s. 70.

inblandade, men medan Gadd närde en hopplös dröm om det rena svenska språkets bevarande och ökade spridning, insåg andra att svenskarnas anpassning och självständiga bidrag till kontinentala kulturformer var en mer verksam metod att höja Sveriges anseende. En person som kan sägas företräda den senare linjen var Carl Gustaf Tessin, som dock i samma utsträckning som Gadd kunde indigneras över unga svenska sprätthökars ymniga användande av franska även i vardaglig konversation.

En kollektiv identitet som alltid skapas i relation gentemot den Andre ser olika ut beroende på kontexten. Även om man i det nationella politiska livet tvunget tog hänsyn till de olika samhällsgrupper som rymdes inom riket så minskades synfältet och avsmalnade samhällsbeskrivningen i andra sociala sammanhang. I en främmande miljö blev de ståndsspecifika kulturdragen en mer sammanhållande faktor än de nationella. "Alla länder äro lika goda för ärbart folk", hette det i en ursprungligen fransk lärobok i uppförande. "De finna allestädes det, som de behöfwa til sit lifs uppehälle, och det är dem nog."[89]

En illustrativ bild av hur en man av värld obesvärat kunde föra sig i de europeiska salongerna förmedlas av sedermera amiralen Carl Tersmedens memoarer från hans utländska rese- och studieår på 1730-talet. De flesta dörrar verkar ha stått öppna för en man med elegans, språkkunskaper och vårdad klädsel. Ofta uppmanas den bereste Tersmeden att beskriva nationalkaraktärerna i de länder han besökt, vilket alltid görs med jämförelser av egenheterna hos olika nationers *högre* samhällslager (Tersmeden var själv oadlig, men tillhörde den välbeställda delen av gruppen "ofrälse ståndspersoner"). De förenande dragen är så pass stora att igenkännandet är direkt, medan de noterade avvikelserna kan upplevas som spännande och ändå fortfarande röra sig inom en välbekant diskurs. Om Tersmeden vid en sådan uppmaning i stället anställt en jämförelse mellan, säg, en svensk och en italiensk bonde hade lyssnaren förmodligen bara blivit uttråkad, då denne inte hade varit förmögen att tyda nyansskillnaderna i ett, som man uppfattade det, anonymt och okultiverat levnadssätt.[90]

89. *Förnäma ståndspersoners sanna Politica, bestående uti LXXIX. sunda grund-reglor, i synnerhet för dem, som af högre härkomst födde, med tiden wilje wid hof eller andra stats förrättningar sökia sin befordran; utaf fransöskan öfwersatt och på några ställen förbättrad* (Sthlm 1726) s. 108.

90. Se *Amiral Carl Tersmedens memoarer.* [1] Från kadettåren. Utg. av Nils Sjöberg (Sthlm 1912); s.st., [2] I främmande land. Utg. av Nils Erdmann (Sthlm 1915). I samtida satirer eller allegorier där företrädare för olika nationer kommer samman, framställs dessa på samma sätt regelmässigt som adelsmän; se t.ex. Jacob Röding, *Folksens röst, eller: The europeiska folkeslagens tankar, om närwarande tids ärender* (Sthlm 1748). Jfr också de i samtiden vanliga, negativa definitionerna "den som icke är av adel" och "adel eller oadel", för att beskriva bredare folklager; exv. *Lärda tidningar* 1748, n:o 42, s. 167; Isogæus (1714) s. 1269.

Denna tolkning går även att applicera på förhållandet mellan stater och nationer. Eftersom definierandet av nationerna i stor utsträckning var språkmässig blev språket också en viktig indikator på kulturnivån. Genom de högre ståndens färdigheter i franska, tyska eller latin sällade man sig till mängden av kulturnationer; individen lämnade så att säga sin egen nationella tillhörighet och upphöjdes till jämställdhet med de mest civiliserade folkslagen. Frankrike var ju vid denna tid det stora idealet, och som en författare sade: "Fransosen har den förmon framför andra, at han för nationen skul wärderas, [...] och tyckes det strida emot naturen, at holla den med alfware för fiende, för hwilken man bär estime och högaktning."[91] Även Lundabiskopen och cartesianen Andreas Rydelius argumenterade för att *Mötet* var en viktig förutsättning för en rätt kunskap om den Andre: "Huru klok eller artig någon fremmande nation är, weta the fläste icke, vtan af rychtet, och af andras merendels hyperboliska [överdrivna] berettelser, theraf vpstiger i sinnet en blind admiration och ogrundade misstanckar om något obegripeligit och inimitabelt, som hos den nationen måtte wara."[92] Här kan också nämnas Pufendorfs uppfattning om finnarna, som i jämförelse med svenskarna inte ansågs vara lämpade något "Konstigt, till att förrätta". Även om finnarna absolut räknades till vad som ansågs vara de halvciviliserade folken så var de inte lagda åt det teoretiserande hållet.

Det här sättet att dela in folkslagen i *upplysta, halvciviliserade* och *barbariska* folkslag levde kvar in på 1900-talet. Under 1800-talet skedde dock den förändringen jämfört med tidigare århundraden, att de hierarkiska ordningarna genom rasbiologins intåg i nationalkarakteristikerna började uppfattas som permanenta. Oavsett om man anförde en monogenistisk eller en polygenistisk tolkning sammankopplades själsliga egenskaper med fysiologiska och ärftliga särdrag. Dessa var av sådan permanens att kultivering både av individer eller hela folkslag ansågs omöjlig.

Även om den här typen av tankar började formuleras under 1700-talet var de ännu rätt främmande. Fortfarande Johann Friedrich Blumenbach (1751–1840), antropologins fader kallad, som gav sig i kast med Linnés obesvarade frågor om människornas släktskap, ansåg att igenkännbara särdrag mellan olika folk endast var tillfälliga och av väsentligt mindre betydelse än likheterna. Alla folkslag hade förvisso olika fasta och mer eller mindre sympatiska egenskaper, men dessa reproducerades socialt och inte biologiskt. Den ovannämnde Ryde-

91. Christian König, *Lärdoms-öfning*, VIII (Sthlm 1748) s. 163.
92. Andreas Rydelius, *Nödiga förnufts-öfningar* (Linköping 1737) s. 259.

lius medgav att folkslag liksom personer hade skiftande temperament, men detta tillskrev han inlärda och inte naturliga orsaker. Är till exempel den rödhårige av naturen falsk och högfärdig, frågade han, eller antager han ett sådant beteende för att han "i barndomen blifwer ofta brydd för sitt röda hår, och för falskhet beskyldt". Det senare var för honom det självklara svaret. Att yttre omständigheter, som kultur och klimat, ansågs långt viktigare än fysiska och medfödda illustreras av att flera samtida ansåg att en svart afrikan som förflyttades till kyligare breddgrader snart skulle förlora sin mörka hudfärg. Många var ju också de experiment runtom Europas hov där man försökte skapa civiliserade kavaljerer av från kolonierna inskeppade "vildar". De yttre omständigheterna verkade alltså på både kroppen och själen.[93]

Svenskan, för att åter tala om språket, kan sägas ha varit ett lämpligt empiriskt redskap när 1600-talets lärde genom etymologiska härledningar skulle visa modersmålets och nationens höga ålder, men när resultaten skulle presenteras för kolleger i utlandet, dög endast något av de stora kulturspråken.[94] Förhållandet kan illustreras av magistern och senare kyrkoherden Sven Gudmund Strömwalls vederläggande av den tyske skriftställaren och gymnasierek-

93. Rydelius (1737) s. 207–212, cit. s. 211. Olof Rudbeck d.ä. förklarade att skillnader i hår- och hudfärg enbart berodde av väder och vind. Han jämförde med den svenska vinterharen som till skillnad från den tyska fick vit päls; dens., *Atland*, I (1937) s. 21. Se i övrigt Aira Kemiläinen, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification* (Jyväskylä 1964) s. 70 ff.; Anssi Halmesvirta, *The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918* (Helsingfors 1990) t.ex. s. 9 ff.; Ivan Hannaford, *Race. The history of an idea in the West* (Washington D.C. 1996) kap. 7. Hannafords tes är att naturvetarna och filosoferna under 1700-talet separat hade utarbetat alla rasbiologins nödvändiga element, men de hade ännu inte kombinerats till en fullödig helhet; a.a., s. 232 f. Man kan därför se många rasistiska uttryck under 1700-talet, men de har långtifrån samma räckvidd och verkan som under följande sekel. Även Gunnar Broberg har kommit till denna slutsats; dens., *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (Sthlm & Uppsala 1975) s. 251 ff., se även s. 220–228.

94. För dessa resonemang, jfr Harald Ilsøe i Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie*, 1. Fædreland og modersmål 1536–1789 (Köpenhamn 1991) s. 30; Linda Colley, *Britons. Forging the nation 1707–1837* (London 1994) s. 165 f.; Hagen Schulze, *States, nations and nationalism. From the middle ages to the present* (Cambridge, Ma. & Oxford 1996) s. 106. Se även Michael Cherniavsky, "Russia", i Orest Ranum (red.), *National consciousness, history, and political culture in early-modern Europe* (Baltimore & London 1975) s. 135, 140 f. Ernest Gellner menar också att språket var diversifierat i *det traditionella sociala systemet;* olika uttrycksmedel användes i olika sociala sammanhang. Att förena dessa olika utrycksätt var otänkbart, säger han; dens., *Stat, nation, nationalism* (Nora 1997) s. 36. Poängen med kulturspråken understöds av Stina Hansson (1984) t.ex. s. 12 f. Uppfattningen finner även stöd i hennes preliminära iakttagelse angående tillfällighetsdiktningen. Under 1600-talets gång ökade de svenskspråkiga verserna i antal. Från att endast ha utgjort omkring 1/10 på 1640-talet blir de i majoritet från 1670-talet. Fr.a. synes användningen av latin och tyska ha varit en stil- och en ståndsfråga. Ju högre litterär stil och ju högre samhällsposition adressaten hade, desto flitigare användes främmande språk. Förklaringen till svenskans växande användning blir därför en ökad ståndsnivellering och en uppvärdering av svenskan som litteraturspråk; s.st., s. 86–99.

torn Johann Hübners påstående i dennes *Vollständige Geographie*, att det svenska klimatet hade nio månader vinter och tre månader sommar, men varken vår eller höst däremellan. Det får ses som en kombination av outvecklad vetenskaplig metodik och de hinder som tidens bristfälliga kommunikationer satte upp, att Strömwall hellre än att påpeka det uppenbart orimliga i ett sådant påstående tar omvägen över de skrivna källornas auktoritet, med hänvisningar till såväl antika författare som Adam av Bremen och Olof Rudbeck.[95] Deras skrifter var avfattade på latin och tillgängliga för alla kontinentens lärde. De lämpade sig därför bättre till att understryka Strömwalls argument än konstaterandet av ett självklart faktum vars riktighet var och en på plats kunde bli varse.

En formell accentuering får samma förhållande i uppfostringskommissionens projekt till nya konstitutioner för Uppsala universitet från 1740-talet. Däri föreslogs att "alla snilleprof som utgifwas i natural historien, swänska topographien, historien och antiquiteterne, jämwäl ock i physiquen och mathematiquen, enär ämnet är tagit af här i Sweriget yppade phenomena eller eljest angår swänska producter och inrättningar" skulle hållas på svenska, i stället för det lagstadgade latinet. Förslaget avvisades (med undantag för Åbo akademi), emedan det ansågs att latinstudiet därav kunde bli lidande och att utlänningar skulle hindras att ta del av de svenska avhandlingar som lände riket till heder och ära. Respondenten uppmanades dock att efter disputationen låta trycka en översättning av sitt arbete, vilket också regelmässigt, om än ej alltid, kom att ske med avhandlingar som ansågs särskilt nyttiga, såsom i ämnet ekonomi. De avhandlingar som ventilerades under den förste ekonomiprofessorn Anders Berch var i alla händelser samtliga på svenska. Merkantilisten Berch menade nämligen med ett motsatt argument, att idéerna riskerade förädlas av utlänningar i stället för svenskar om de spreds på latin.[96]

95. Sven Gudmund Strömwall, *Historiska och politiska anmärckningar* (Sthlm 1736) s. 80–95; Warmholtz, 1 (1782) n:o 213. De biografiska uppgifterna om Strömwall är få, men se Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637–1815* (Uppsala 1952) s. 185 f.

96. Claes Annerstedt, *Upsala universitets historia.* Bihang III. Handlingar 1695–1749 (Uppsala & Sthlm 1912) s. 393 ff.; s.st., III:1 (1913) s. 261; Herman Richter, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800* (Uppsala 1959) s. 182; Bo Lindberg, *De lärdes modersmål* (Göteborg 1984) s. 73 ff., 79–83, 88–127; Liedman (1986) s. 66 f., 92, 111, 117, 138 n. 36. Jfr Gösta Johannesson (1982) s. 222 f. Juridikprofessorn i Uppsala Olof Rabenius argumenterade återkommande för svenska avhandlingar och lyckades utverka dispens för sina egna disputationer; *SBL*, 29 (Sthlm 1995–97) s. 605. Detta torde ha förekommit på flera håll. Ett förslag liknande uppfostringskommissionens hade framförts redan på 1620-talet av Johannes Bureus; Bengt Hildebrand, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation* (Sthlm 1939) s. 52 f., jfr även Mårten Triewalds akademiprojekt 1729, s.st., s. 164 f.

Historieforskningen

Samma förändring mellan stormaktstid och frihetstid som inom språkforskningen ägde rum även inom historievetenskaperna. Det har redan framhållits att den svenska stormakten hade en tydlig uppkomlingskaraktär som makthavarna under hela 1600-talet kämpade för att befria sig ifrån. Olikt etablerade makter som Frankrike eller Habsburg eller snart sagt vilken europeisk stat som helst hade Sverige ingen ärevördig historia att falla tillbaka på. När tyskarna hade grundat kejsarriken eller när fransmännen började bygga katedraler, då levde svenskarna som hedniska sjörövare. Först när italienarna var upptagna med att utveckla perspektivmåleriet och spanjorerna höll på att utforska nya världsdelar lyckades man i Sverige grunda sitt första universitet. Som dessutom lades ned efter några få decenniers verksamhet. Vem på kontinenten hade hört talas om en Karl Knutsson Bonde eller en Magnus Eriksson? Inte ens stormaktens dynasti gick längre tillbaka än till Gustav Vasa. Samme Gustav Vasa som tillsammans med sina ättlingar av de flesta grannar betraktades som usurpator och som till och med av en så illa sedd furste som tsar Ivan IV nedlåtande hånats för småländsk bondson. Att motivera varför detta obetydliga och länge näst intill helt okända rike skulle ha något ord i internationella rådslag var ett sisyfosarbete för den skickligaste propagandamakare. Hur lämpligt skulle det då inte vara om man kunde bevisa för hela världen att just detta folk, som genom sina manliga bragder på slagfälten fick samtiden att häpna, egentligen var ättlingar till de göter som redan ett årtusende tidigare hade satt skräck i hela Europa och rent av bringat det mäktiga Romarriket på fall.[97] Här är inte utrymme att göra någon grundligare utredning av 1600- och 1700-talens historiografi. De former under vilka den svenska historien utnyttjades i politiskt syfte gör dock att den inte helt kan förbigås.

Stormaktstiden

Det har sagts att 1600-talets historieskrivning i huvudsak innebar en återvändsgränd.[98] Det var kring fornforskningen som de mesta krafterna samlades. Här

97. Jfr Roberts (1980) s. 72–78; Bengt Ankarloo, "Europe and the glory of Sweden: The emergence of a Swedish self-image in the early 17th century", i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia: Aspects of the process of integration in the 17th century* (Lund 1983); Jens Rahbek Rasmussen, "Patriotic perceptions: Denmark and Sweden, 1450–1850", i Claus Bjørn, Alexander Grant & Keith J. Stringer (red.), *Nations, nationalism and patriotism in the European past* (Köpenhamn 1994) s. 166. Detta är också en av poängerna hos David Kirby, "Imperial Sweden. Image and self-image", *History today*, Nov. 1990, som även Rasmussen hänvisar till.

98. Schück & Warburg, 2 (1927a) s. 282. Allmänt för detta avsnitt, där inget annat anges: s.st., s. 282–286; s.st., 3 (1927b) s. 144–173; Lindroth (1975) s. 235–348, och Lindroth (1978) s. 611–687.

lämnades utrymme åt en legendfabrikation som kunde tillfredsställa ett patriotiskt sinnelag. De gamla göternas bedrifter bidrog till att legitimera den svenska stormaktens inflytande i andra länders affärer eftersom göterna var det äldsta folkslaget i världen från vilket alla andra räknade sina ursprung. Senare tiders svenskar hade inte lämnat samma djupa avtryck i den europeiska historien och var därför inte användbara för att sprida en bild av den svenska nationens storhet.[99] En annan orsak till den starka koncentrationen på fornforskningen var den politiska censuren. Källmaterialet till den nyare historien var inte tillgängligt för andra än ett fåtal officiella rikshistoriografer, till vilka uppdragen att skildra den nyare historien överläts under sträng kontroll av statsmakten.[100] Ämbetets förste frihetstida innehavare, Jacob Wilde, uttryckte uppdraget på ett sätt som i högsta grad var tillämpligt även under stormaktstiden. Historiografen var "pliktig att skrifva efter acta publica och defendera de däruti befintliga satser till nationens heder med alla de skäl, som sunda förnuftet och regulæ politices ac juris naturæ vid handen gifva, ty en historiographus får icke skrifva allt det han vill, menar och tänker, utan det han i actis publicus finner".[101]

Symptomatiskt var att de äldsta rikshistorikerna i tid bara sträckte sig fram till medeltiden. Undantagslöst var de också författade på latin, vilket riktade texterna mot lärda kretsar och en utländsk publik. Den historieundervisning som bestods vid de förberedande skolorna i riket var nästan uteslutande koncentrerad på den klassiska och den bibliska historien. Uppsala universitet hade åren 1658–61 haft Lars Bure (Laurentius Bureus) som landets förste professor i svensk historia. Hans verksamhet var dock i stort sett resultatlös, och inte förrän på 1740-talet började det mer regelbundet bedrivas undervisning i svensk histora vid universiteten.[102]

99. Ett tidigt, kortfattat och förhållandevis sammanhållet exempel i denna anda är Johan Skytte, *Een oration om the suenskes och göthers första vrsprung, och mandom j krijgh* (Sthlm 1604). Syftet anger Skytte i inledning och avslutning vara att "förfordre och främia mitt fosterlandz anseende och wärdighet", och att befrämja "mijne Landzmän Göthom och Swenskom, all then ähre och ålders häfd, som them medh retta tilkommer". I slutet av 1700-talet kommenterade Carl Gustaf Warmholtz detta arbete med att "Författarens mening om Göthernes ursprung från Magog har längesedan utur vår Historia blifvit utmönstrad"; Warmholtz, 3 (1787) n:o 1320.

100. 1668 och 1687 utfärdades förbud mot publicerande av officiella statshandlingar. Förbuden finns avtryckta i Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883* (Sthlm 1883) s. 285 och 287 f.

101. Cit. efter K. Nordlund, "Om censureringen af Jacob Vildes 'Historia Pragmatica'", *Historisk tidskrift* (*HT*) 1902, s. 279. Wilde var rentav ovillig att sätta ut sitt namn på titelbladet då han ansåg sina arbeten vara skrivna "authoritate publica". Detta skulle för all del också skydda honom mot personlig kritik i känsliga ärenden, s.st., s. 281 f. Jfr även t.ex. Jacob Wilde, *Det så kallade oinskränkta enwäldet* (Sthlm 1742) s. 44.

102. Hugo Hernlund, *Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarfvet, 1718–1809.* I. 1718–1760 (Sthlm 1882) Bilaga II, s. 3; Nils Eriksson, *Dalin–Botin–Lagerbring. Historieforskning och*

Den första fullständiga rikshistoria som utgavs på svenska var Samuel Pufendorfs *Innledning till swänska historien* från 1688, som för fram till Karl XI:s tid. Pufendorf förespråkade en metod liknande Wildes, strävande efter objektivitet: Källmaterialet skulle tala för sig självt och historikerns uppgift var främst sammanställande. Trots detta klandrades han av kanslikollegium för det sätt på vilket han i det nämnda arbetet beskrivit den svenska nationens avundsjuka sinnelag, och han kände sig själv också motarbetad för det han inte var svensk av födseln, vilket för övrigt gällde flertalet av 1600-talets historiografer.[103] Pufendorfs huvudarbete i svensk historia var annars det stora verket om Karl X Gustavs bragder.[104] Även om detta av praktiska skäl kom att förläggas i Berlin var upphovet och utgivningen helt och hållet en svensk officiell affär. Därav följde att vissa slutsatser var på förhand givna, såsom försvaret av reduktionen.[105]

De tidiga historiograferna – Chemnitz, Arnold Johan Messenius, Freinshemius, Boeclerus – var tämligen improduktiva, och med undantag för den förstnämnde kom inte mycket från deras pennor att publiceras. Pufendorf erhöll på 1680-talet uppdraget att skriva såväl Gustav II Adolfs som Karl XI:s historia, men av detta blev heller intet då han snart gick i kurfurstens av Brandenburg tjänst. Gustav Adolfs leverne hade redan tidigare skildrats av Johan Widekindi, men arbetet hade indragits av censorn efter anmärkningar från Danmark och Ryssland.[106]

Även författare utanför historiografernas krets försökte publicera arbeten om den modernare historien, vilket inte särdeles uppmuntrades av kanslikollegium. Så ansökte 1694 assessorn i antikvitetsarkivet, Jonas Werwing, om

historieundervisning i Sverige 1747–1787 (dupl. Göteborg 1973) s. 12. Stina Hansson menar att det sena 1600-talet medförde en stark "nationalisering" av historieforskningen och att den svenska historien var "ett universitetsämne, kraftigt gynnat av staten". Omdömet avser i första hand svensk-götisk forn-historia; Hansson (1984) s. 34, 64 ff., 82.

103. Oscar Malmström, *Samuel Pufendorf och hans arbeten i Sveriges historia* (Lund 1899) s. 43, 52 f., 76; Jan Lionel Sellberg, *Hur är samhället möjligt? Om den tidigmoderna naturrättens språkfilosofiska grunder. Brännpunkt: Samuel Pufendorf* (Sthlm 1998) s. 118 ff., 142, 148. Av åtta rikshistoriografer t.o.m. Pufendorf (i ämbetet 1677–94) var endast två svenskar.

104. Samuel Pufendorf, *Sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder*, 1–2 (Sthlm 1915). Den första latinska upplagan utkom 1696 och översattes inom några år till tyska och franska.

105. Oscar Malmström (1899) s. 60 f., 65, jfr 78. På frågan varför Pufendorf i ett senare arbete om och på uppdrag av kurfursten Fredrik Wilhelm lämnar ett helt annat och positivare omdöme om huset Brandenburg än i *Carl X Gustafs bragder* skall svaret ha varit, att "Er schreibe die Historie, wie er die Nachrichten in dem Archiv für sich finde"; Johann Friedrich Krüger, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation* (Sthlm & Uppsala 1737) s. 27 f.

106. Nordlund, *HT* 1902, s. 268.

understöd för ett verk om Gustav Adolfs bragder i en "iämpn Swensk stijl", och lovade därvid att ta hänsyn till de invändningar som gjorts mot Widekindis skrift. Från kollegiets sida ställde man sig avvisande och frågade om ett sådant arbete var vare sig nyttigt eller nödvändigt. Det framhölls också, att en anställd i antikvitetsarkivet ju främst borde ägna sig åt *antikviteterna* och som kanslipresidenten påpekade: "Man har ju andra Historiographer som skola beskrijf:a moderna Historien". En allmän uppmuntran uttalades till slut, men några särskilda medel till verkets slutförande anslogs aldrig.[107] Kollegiets ljumma bemötande var antagligen beroende av den nämnda uppfattningen, att det delikata uppdraget att beskriva den nyare historien borde spridas på så få händer som möjligt. Därvid kunde kontrollen över det skrivna bättre upprätthållas och hemligheterna i arkivgömmorna lättare bevaras. Pufendorf hade också före sin avresa från Sverige fått avlägga tystnadsed om det han funnit i de svenska arkiven.[108]

Med större entusiasm kunde man i kanslikollegium diskutera arbeten i fornhistorien. I slutet av samma år, 1694, beslutades om stöd till Johan Peringskiölds översättning av Snorre Sturlason. Detta verk ansågs kunna hedra Sverige i utlandet, varför man önskade parallelltext på "gambla och moderna Swenskan" samt vacker latin, "at iemwähl sådant måtte låcka fleera, at köpa och läsa ett slijkt Wärk". Den här typen av arbeten berörde i högsta grad Sveriges anseende och man vinnlade sig därför även om detaljer som upplagans storlek och tryckpapperets kvalitet.[109] Tidigare hade anmärkningar rörande sättning och papper riktats mot Pufendorfs Karl Gustav-historia och den beordrade upplagan (1 000 exemplar vardera på latin, tyska och franska) hade fått boktryckarna att protestera i tvivel på avsättningsmöjligheterna.[110]

Frihetstiden

Under 1700-talet kom historieforskningen att söka sig nya vägar. De stora namnen i 1700-talets historieskrivning som Olof von Dalin, Anders Botin, Sven Bring (senare Lagerbring) och numismatikern Carl Reinhold Berch var mer metodiskt inriktade än någon av sina föregångare. De var framför allt

107. Kanslikollegiums protokoll, 31/3 1694, A II a, vol. 12, RA. Arbetet utgavs verkligen men först 1746–47, femtio år efter författarens död. Den moderna forskningen har visat att det i huvudsak är plagierat efter Arnold Johan Messenius' manuskript; Lindroth (1975) s. 264 f.

108. Oscar Malmström (1899) s. 49.

109. Kanslikollegiums protokoll, 31/12 1694, A II a, vol. 12, RA.

110. Oscar Malmström (1899) s. 66 ff., 75.

verksamma i den internationellt inspirerade tradition som i korthet redan berörts och som brukar kallas den moralisk-didaktiska: historiens främsta syfte var att servera föredömliga eller avskräckande bilder som skulle fungera som en filosofisk exempelsamling.[111] Med denna klart uttryckta målsättning följde också krav på större objektivitet; det sedelärande fick inte väja för det sanna. Eller som Dalin frågade:

> hvad i wår gamla Svenska Historia behöfver undangömas för det almännas ögon: Monne deruti något fins, för hwilket wi på wåre Förfäders wägnar borde blygas? nej, wi kunne med säkerhet lägga å daga så mycket wi om dem wete: Det länder hvarken dem eller oss til wanheder: Om ock något mindre berömligt skulle finnas, huru will en Historicus behålla sin trovärdighet, om han det förtiger?[112]

Biskopen och historikern Olof Celsius d.y. avvisade med liknande skäl Olof Rudbeck d.ä. som tendentiös av överdriven kärlek till fäderneslandet och Pufendorf som alltför insmickrande. Lagerbring fann det inte ens mödan värt, även om det skulle kunna tillfredsställa en "Patriotisk Historieskrifvare", att bemöta bröderna Magnus' fabulösa skrönor och förväntade sig läsarens stöd i detta.[113] Uppgörelsen med de gamla föreställningarna gick hos somliga författare så långt, att de till och med frångick kungalängdens vedertagna ordningstal. Karlarnas ordningsnummer ändrades sålunda att Karl X Gustav blev Karl IV, Karl XI blev Karl V och så vidare.[114]

För dessa författare hade de tidigare motiven att genom Sveriges och götternas höga ålder höja nationens anseende försvunnit. Dalin använde naturvetenskapliga argument för att underbygga sina teser. En lång rad kritiker inställde sig då han med hjälp av Anders Celsius' vattenminskningsteori avfär-

111. Ett tydligt principanförande i denna tradition kan ses i *Anmärkningar öfver de äldre och nyare tiders förmån, under Hennes Kongl. Majestäts höga närvaro, försvarade på Academien i Lund af professor Sven [Lager-]Bring och Baron Gustaf Mauritz Posse den [ ] aug 1754* (Lund u.å.). Se även Strömwall (1739) t.ex. s. 198 ff.; Gadd & Armfeldt (1765) s. 37. Denna historiesyn kommer också till uttryck i 1766 års tryckfrihetsförordnings 12 §; Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*, 8 (1795) s. 399 f.

112. Olof von Dalin, *Svea rikes historia ifrån dess begynnelse til wåra tider*, 2 (Sthlm 1765) "Företal", opag. Jfr även t.ex. dens., *Tal vid præsidii afläggande om Sverige i sit ämne och Sverige i sin upodling hållit i Kongl. Svenska Vetenskaps academien, den 29. apr. 1749* (Sthlm u.å.) s. 2 f.

113. Nils Eriksson (1973) s. 17–51; Sven Bring [Lagerbring], *Swea rikes historia, ifrån de äldsta tider till de närwarande*, 1 (Sthlm 1769) s. 29, 542 f.

114. Se t.ex. Jacob Wilde, *Det så kallade oinskränkta enwäldet som kon. Carl efter wedertagit namnetal den ellofte [...] wordit opdragit* (Sthlm 1742) förordet; [Loenbom], (1768) s. 25, 39, 57, 66, 69, 73. T.o.m. Erik Julius Björner, som väl kan beskrivas som en av de sista renläriga rudbeckianerna, ifrågasatte Johannes Magnus' "updiktade äldste Svears Kongatal"; dens. (1748) s. 43. Även Dalin var kritisk: "Han [J. M.] har hopsatt oss en widlyftig Konunga-längd, som ingen förnuftig Fornälskare kan widkännas"; *Svea rikes historia*, 1 (1763) "Företal", opag.

dade tidigare uppfattningar om Sveriges ålder. "All den heder," sammanfattar Dalin sina belackares ståndpunkt, "som Svear och Göther sig fram för de flästa Europæiska folk förvärfvat, kan derigenom blifva oviss, wåre så högt berömde Historieskrifvare hållas af en del afvundsiuke Grannar för skrytande och hela Nationen öfverhopas med spe och förtret". Hela företalet till den andra delen av Dalins rikshistoria är riktat mot kritikerna. Å ena sidan säger han att hans teori inte alls är så förödande för den äldre historien som somliga påstått: "Intet nu bestående Rike i Europa har så gammal Historia, mycket mindre en så ren Drotte- och Konungalängd nu öfver 1800 år: man må ju dermed wara nögd?" och Sveriges "säkra Historia är gammal nog". Å den andra undrar han varför hans kära landsmän "så gerna wilja skryta med en diktfull ålder"; är Södertälje en förnämare stad än Stockholm blott för det den är äldre, frågar han.[115] Även Carl Brunkman skrev, att

> Det är redan en ärkänd Sanning, at ingen Skribent kan hedra sit fädernesland genom osanningar, fast han ock sökte bewisa, at Noaks ark har stadnat på Lappska fjällen.[116]

Men även om den chauvinistiska tonen stämdes ned en aning försökte 1700-talets historiker (framför allt Dalin och Botin) rädda så mycket som möjligt av de gamla göternas ära. Det erkändes att de inte hade varit allt för begivna på vetenskapliga mödor, men vad gällde dygder som tapperhet, ädelmod, ordhållighet och gästfrihet var de snarast mer utvecklade än de moderna folken.[117] Hos Botin grundades uppfattningen om göternas dygder inte så mycket i deras civilisatoriska utveckling som i deras okunnighet om laster. Bidragande till detta var avsaknaden av konfliktytor: "Lagar voro föga nödvändige för ett Folk, som fattigt och utom alla beqvämligheter, hade mer land, än de hunno att sköta, och intet att träta om."[118] Här hämtar han inspiration från den samtida uppfattningen om det lyckliga urtillståndet, som även möter hos juristen David Nehrman. I en rättshistorisk utläggning menar denne att göterna bör hedras för att deras lagar nedtecknades så sent. Eftersom lagarna är till för att stävja vanartigt beteende är skrivna lagars från-

115. Dalin, 2 (1765) "Företal", opag.

116. Brunkman (1766) s. 4.

117. Nils Eriksson (1973) s. 93–102. Eriksson påpekar, t.ex. s. 99, att den glorifierande tendensen är mindre framträdande hos Lagerbring än hos Dalin och Botin. För exempel på Dalins uppfattning om bildningsnivå och seder bland "de gamle Scandianer", se dens., 1 (1763) kap. 8–9. Ett annat tydligt exempel hos Johan Fischerström, *Tal til det svenska folket. År 1769* (Uppsala u.å.) s. 129, 144 ff.

118. Anders Botin, *Utkast till svenska folkets historia* (Sthlm 1757–64) s. 11, se även t.ex. s. 15 f., 56, 60 f.

varo tecken på ett harmoniskt samhälle.[119] Den här typen av negativ bevisföring användes flitigt. I överensstämmelserna mellan göternas lagar och lagsystemen i Sydeuropa och Tyskland kunde Dalin hämta att de förra inspirerat de senare (ett anspråk som hävdades också i företalet till den nya lagboken). Att förhållandet skulle vara det motsatta förnekas med den tvingande förklaringen att ingen någonsin framfört ett sådant påstående.[120] Med liknande argumentation hade Gustav II Adolfs lärare Johan Skytte redan i inledningen av 1600-talet försökt "stoppa munnen igen på wåre mootståndare". I en kommentar till landslagens monopolisering av götanamnet säger han till utlänningen: "Om tu nu wilt här ogilla och förkasta wår Lagh, som är, snarast sagdt, then aldraäldste Lagh j hele werldenne, så kan iagh och medh samma skäl förkasta tin Lagh".[121]

Den historiska kunskapen fick en populär spridning genom *Historisk almanach* som utkom från 1739.[122] Almanackan innehöll uppgifter om Europas regerande konungahus, om posttaxor och växelkurser, om civilförvaltningens personal, med mera. Särskilt uppgifterna om den administrativa staten blev fylligare med åren. Därutöver angavs för varje dag en viktig historisk händelse som timat detta datum. Till övervägande delen var det svensk historia, enkannerligen fältslag och olika kungliga bemärkelsedagar, som refererades.[123] För den trogne almanacksköparen blev det väl tröttsamt att år efter år få samma händelser upprepade. Från 1761 infördes därför i stället en "Swea Konunga Längd" från äldsta tid som fortsattes i de efterföljande årgångarna och som vid utgivningens upphörande 1790 hade hunnit fram till och med Karl XI. Med sin kortfattade form och utgiven under Vetenskapsakademiens inseende kan Almanackan antas förmedla ett slags norm vad gäller fornhistorien. Därför kan det vara intressant att se hur till exempel Oden beskrivs. Oden, som inled-

119. David Nehrman, *Inledning til then swenska iurisprudentiam civilem* (Lund 1729) s. 45; Lars Björne, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia*, I. Tiden före 1815 (Lund 1995) s. 362 f. Samma uppfattning möter även hos [Loenbom], (1768) s. 97. Se vidare kapitel 6 nedan.

120. Nils Eriksson (1973) s. 94. Även Fischerström [1769] s. 152. Jfr Sven Gudmund Strömwall, *Historiska och politiska anmärckningar* (Sthlm 1736) s. 15, och Nehrman (1729) s. 44 f., som anför många källbelägg för göternas lagstiftande verksamhet på kontinenten.

121. Skytte (1604) opag.

122. *Historisk almanach* 1739–90, tr. i Sthlm med kungligt privilegium; från år 1749 under Vetenskapsakademiens överinseende.

123. Jfr *Historisk- och handels-almanach, för åhr 1738* (Sthlm: Schneider 1738) som innehöll mer av utländska historiska händelser. Denna har nästan identiskt upplägg men i övrigt inget samband med *Historisk almanach* och utkom bara detta år.

de den svenska konungalängden och vars riktiga namn var Sigge Fridulfsson, ansågs vara en historisk gestalt som lyckats dupera svenskarna att han var en gudom.

> ODEN, Fridulfs Son, ifrån Asgård, beläget emellan Floderna Don och Dnieper, inkom hit till Swerige med sina Göther, efter somligas mening något för, efter andras något efter CHRISTI Födelses tid: lade första grund til Swenska Monarchien, bygde Sigtuna, stiftade Lagar och Gudstienst. Des Söner blefwo Konungar i åtskilliga Länder: Sigurlam i Gardarike, Begdeg i Öster-Sachsen, Boldeg i Westphalen, Sigge i Franken, Sköld i Dannemark, Gaute i Götharika, Semminger i Norrige och Yngve i Swerige.[124]

Som synes vågar man inte närmare tidsfästa Odens levnad. Historikerna hade starkt skiftande uppfattningar om den äldre kronologin. De isländska sagorna, som var den huvudsakliga källan, angav bara regentlängder men inga årtal och olika författare hade olika beräkningsgrunder då de räknade bakåt i tiden.[125]

Förutom sönernas framgångar i att beträda främmande troner är det intressant att Oden även ansågs ha grundlagt den svenska gudstjänsten, alldeles oavsett om han ankommit före eller efter Kristi födelse. Det utgjorde nämligen ett problem både för 1600- och 1700-talets fornforskare, att deras så ärorika förfäder av en oförstående omgivning betraktades som barbarer och hedningar. En icke oansenlig möda nedlades därför i försök att bevisa att göterna inte bara varit monoteister utan även att de långt före Kristi födelse hade förutspått Frälsarens ankomst.[126]

Ibland var också den ursprungliga hedniska kulten att föredra framför efterföljande katolska villoläror. Den förra byggde ju på den naturliga religionen, som var inspirerad av Gud. Papisterna däremot hade aldrig uppmuntrat någon ren gudsdyrkan utan bara predikat underkastelse under ett mammon-älskande

124. *Historisk almanach för året 1761* (Sthlm: Kungl. tryckeriet 1760) s. 5. Sigge Fridulfsson antogs ha iklätt sig den redan tillbedda gudomens gestalt, som därför kunde kallas *Oden den gamle* och var identisk med Apollon; se för detta t.ex. Johan Nordström, *De yverbornes ö* (Sthlm 1934) s. 132 f.

125. Nils Eriksson (1973) s. 68–72. Se t.ex. Björner (1748) s. 33 ff.; Knut Reinhold Bildt & Carl Friedrich Degenkolb, *En kort dock redig anwisning til en grundelig kundskap om Gud, människone och werldene* (1753) s. 161 f. Myten om kung Agne och Stockholms första grundläggning, för att ta ett exempel, kunde av olika författare tidsfästas till allt från 456 eller 250 f.Kr. till 192 e.Kr.; Johan Elers, *Stockholm*, 1. delen (Sthlm 1800) s. 2. Uppgiften återgår på en avhandling från 1724 som inte funnits tillgänglig på Kungliga biblioteket; jfr Warmholtz, 1 (1782) n:o 311.

126. Exv. Warmholtz, 3 (1787) n:o 1429 a), 1439, 1456, 1458; Botin (1757–64) s. 47 f.; [Charlotta Frölich], *Swea och Götha christna konungars sagor, sammanfattade til underrättelse för Sweriges almoge och menige man* (Uppsala 1759) s. 3; Brunkman (1765) s. 19. Knut Reinhold Bildt menade i stället, att Oden tillfälligt ödelade den monoteistiska läran i Sverige; Bildt & Degenkolb (1753) s. 133 f., 137 ff., 140 f. I Samuel Loenboms lärobok hade alla dylika föreställningar upphört; [Loenbom], (1768) se t.ex. s. 16 f., 19, 21 f., 117 ff.

prästerskap. Katolikernas bud var att söndra och härska och i samma mån som kyrkans makt tillväxte avtog de världsliga auktoriteternas, och rikets stabilitet undergrävdes. I bikten hade de haft ett instrument att utröna alla hemligheter och därigenom befordra sina maktsträvanden.[127] Till och med gamla hjältar som Birger Jarl kunde få kritik för sitt, som det menades, katolska sätt att kristna finnarna: "icke med lämpa och bevekelser, utan med straff och hårdhet, hvillket ock nästan warit det enda sätt, som Rom brukat, så ofta det kunnat, at omvända Norden".[128] Även i det avseendet hade hedniska sedvänjor ett försteg, eftersom de gamla göterna alltid hade visat tolerans mot främmande trosbekännare och de första kristna.[129]

Ekonomen och litteratören Johan Fischerström sade att förfäderna visserligen varit "hedniske, men följde likväl i sin vantro vissa dygder". Sedeförfallet började när deras "Konungar ändteligen antogo en med Påviska villfarelser bortblandad Christendom, endast tjänlig at villa förnuftet och förderfva viljan".[130] Botin beskrev de hedniska lagarna som framsynta utifrån sin tids förutsättningar, och menade att de undergick negativa förändringar under den första kristna tiden och den romerska kyrkans inflytande.[131] Göternas rättsregler var, även om de byggde på hedniska traditioner, formulerade av svenskar och hade den naturliga lagen och den svenska friheten till grund. Därmed kunde de försvaras i de flesta stycken. Den tidiga medeltidens lagar däremot hade utformats av ett katolskt prästerskap, styrt från utlandet. Även om förändringarna bara beskrivs som partiella blir omdömet om de medeltida lagarna ett helt annat och negativare än om de äldre.

Föraktet mot katolicismen exemplifieras ingående i Nils Erikssons historiografiska avhandling, där det förklaras som en nedärvd luthersk vaksamhet, men framför allt som en allmän upplysningstanke som såg en hycklande kyrka som ett av de farligaste instrumenten att undergräva ett lands enighet.[132] En av de grövre förbrytelserna som den romerska kyrkan gjort sig skyldig till var, enligt Botin, just att den sått oenighet mellan landsmän.

127. För en starkt kritisk skildring av den romerska kyrkan, se Botin (1757–64) s. 185–192, 201–204, 300–310. Se även t.ex. [Frölich], (1759) s. 23 ff., 30 f., 34 f.; [Loenbom], (1768) s. 98 f., 118; [Isak Faggot], *Skrif- och tryckfrihetens härliga nytta för swenska folket* (Sthlm 1769) s. 8 ff., 43 f.

128. Dalin, 2 (1765) s. 203 f. Se även Botin (1757–64) s. 161, om Erik den heliges korståg. Botin talade annars i flera sammanhang uppskattande om Birger Jarl och dennes "upplysta vett"; s.st., s. 332, se även t.ex. s. 336 ff.

129. Botin (1757–64) s. 55, jfr s. 121 ff., 178 f.

130. Fischerström [1769] s. 157 f.

131. Botin (1757–64) s. 211, jfr t.ex. s. 60–66.

132. Nils Eriksson (1973) särsk. s. 135–141. Även Lindroth (1978) s. 615 f.

> Roms Höfdingar och Betjenter, som höllo landet i lydnad och uppburo Inkomsterna, voro inge infödde Romare; Ty sådane skulle hafva ådragit sig hat och lefvat i misstroende; utan de voro infödde Svenska män.[133]

Den som kom att frälsa Sverige från det utländska slaveriet i flera avseenden och återställa den nationella enigheten var Gustav Vasa.[134]

Att Gustav Vasa tillsammans med Gustav II Adolf intog en alldeles särskild hjälteroll i den svenska historien har redan påpekats. Vid tvåhundraårsminnet 1721 av den förste Vasa-kungens makttillträde hade därför hållits en jubelfest av ganska ovanligt slag. I allmänhet fick sådana begivenheter markera religiösa minneshögtider, men här var föremålet en nationalhjälte. Det var två gärningar ur Gustav I:s historia som framför allt borde hågkommas: att han begynte "frälsa landet ifrån Konung Christiern den omildas grufwelige Tyrannie, och det försättia uti dess förra frihet igen" samt att han införde den evangeliska läran. Gud hade allt sedan den tiden försett Sverige med så dygdiga och tappra monarker att riket inte endast hade förmerats och vuxit i styrka utan även blivit skyddsmakt för alla evangeliska. Genom att påminna om Gustav Adolfs jubelfest 1621 kunde också Fredrik I:s nyss inledda regering något tillkämpat knytas till de föregående båda hjältekungarnas. Jubileet firades ju i ett prekärt läge i slutet av stora nordiska kriget, men hågkomsten visade ändå att svenskarnas främsta förmåner var orubbade: kristliga och milda konungars regemente och evangeli klara ljus och lära.[135]

Men om fördragsamheten med katolicismen och dess utländska hantlangare var ringa, så kunde i andra stycken toleransen vara större. Olof Celsius d.y. ansåg att historikernas nationella självtillräcklighet ibland kunde gå för långt till exempel i förtalandet av "det berömwärda Danska folkets tilständiga anseende" och då man förtog dessa nabor "den heder som dem med rätta tilkommer".[136] På samma sätt resonerade Lagerbring, som också menade att 1600-

133. Botin (1757–64) s. 202.

134. Det "är onekeligt, att hela Riket långt för detta varit ett Romerskt Bihang, om icke Konung GUSTAFS Reformation och Reduction förebyggt sådant"; Botin (1757–64) s. 204.

135. *Kongl. Maj:ts påbud, om en tacksäijelse och jubel-fäst, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggande förstendömer, land och herrskaper högtideligen hållas och begås skal den 17. martii uti innewarande åhr 1721.* Gifwit Stockholm den 2. januarii 1721 (Sthlm 1721). Jfr *Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, solenne tacksäijelse- faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alle Sweriges crono tilhörige och underliggande furstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande åhr 1721.* Gifwit Stockholm den 11. martii 1721 (Sthlm 1721). Båda i årstrycket. Om firandet 1621, se Carl Axel Aurelius, "»Sverige, känn dig själv». En studie av det svenska reformationsjubileet år 1621", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987.

136. Cit. efter Nils Eriksson (1973) s. 26 f.

talets författare av rädsla och politisk opportunism inte hade vågat skriva på ett mot grannarna mindre fördömande sätt.[137] Anders Botin fördelade skulden för de nordiska folkens inbördes misshälligheter jämnt: "Svenska, Danska och Norrska folkslagen, intagne dels af enskilldte, dels af stridiga, men alltid af söndrade afsigter, dem granskap, afvund och egennytta gjorde nödvändiga, så länge de lefde under särskilldta Regenter, voro ömsom afvundsjuke och upmärksamme grannar, eller uppenbare och förbittrade fiänder". Ett av syftena med Kalmarunionen hade, enligt Botin, varit att sammansmälta dessa trätande grannar till ett folk. "Icke heller var en sådan förening alldeles orimmelig å en tid, då de tre Nordiska folkslagen, ehuru merendels regerade af särskildte Konungar, dock såsom härkomne af ett gemensamt upphof, till Språk, Seder och Häfder, voro oändeligen mer lika hvarandra, än nu för tiden."[138] Skulden för denna plans misslyckande var mindre att placera hos folken i de skandinaviska länderna än hos de utländska konungar vars illfundighet med bistånd från "Roms andeliga och Ryssens världsliga vapen" omintetgjort hela projektet.[139]

Göticismens minskande inflytande

Även om 1700-talets historieforskning innebar ett framsteg jämfört med föregående århundrade får man därför inte tro att allt sagomaterial nu rensades ut och att de göticistiska fantasterierna helt och hållet försvann. För en nutida betraktare är det svårt att dra en distinkt gräns mellan den accepterade historieforskningen och den som av mer framsynta betraktare uppfattades som spekulativ och löjeväckande. Olof von Dalin häcklade mycket av den senare,[140] samtidigt som hans egen rikshistoria överflödar av, som vi uppfattar det, fabelaktiga stolligheter. De metodiska invändningar som anfördes mot de äldre historieskrivarna var framför allt av förnuftskritisk karaktär. Man kunde ägna stor möda åt att förklara eller vederlägga uppenbara orimligheter eller kritisera den vildaste etymologiska bevisföringen, men man stannade ofta halvvägs vid målet. Språkliga belägg användes allt mer sällan som *utgångspunkt*, men gärna för att *understryka* ett argument.[141]

137. Erik Bollerup, "Lagerbrings Svea Rikes Historia. Tillkomst, utgivning, mottagande", *Scandia* 1970, s. 298, jfr s. 327; Nils Eriksson (1973) s. 93.

138. Botin (1757–64) s. 529 f.

139. Botin (1757–64) s. 535 f.

140. Se t.ex. den anonymt utgivna *Wisdoms-prof eller Herr Arngrim Berserks förträffelige tankar öfwer et fynd i jorden intet långt från Stockholm* (Sthlm 1739) och hans drift med etymologiska historiebevis som redogörs för i *Svenska folket genom tiderna*, 6 (Malmö 1938) s. 321.

141. Nils Eriksson (1973) s. 79–102; Lindroth (1978) t.ex. s. 655 f. I Patrik Halls beskrivning går utvecklingen av den göticistiska historeskrivningen från vad han kallar en genealogisk uppfattning

Allmänt ägde inom den lärda världen vid denna tid en tyngdpunktsförskjutning rum från humaniora till naturvetenskaperna. Universiteten började också uppfattas som tynande institutioner vilkas främsta uppgift var att utbilda präster och civila ämbetsmän. Redan 1709 hade en av professorerna i Åbo, Israel Nesselius, kritiserat det faktum, "att på sombliga swänska academier mästadehlen och på den andra, allesammans slå sig till präster. Men de andra studierne, hwarigienom fäderneslandet bör opkomma och florera, blifwa intet opbrukade!!!" Professorerna hade inte längre någon skyldighet att forska och den vetenskapliga produktionen övertogs i ökande grad av akademier och lärda sällskap. Speciellt för historievetenskaperna i denna allmänna utveckling var att de så kallade antikvarierna kom att betraktas med skepsis av dem som sysslade med den oskrymtade, politiska historien.[142]

Seklets mest utsvävande arbeten i den göticistiska traditionen framställdes av dilettanter, som av naturliga skäl främst var intresserade av fornhistorien. Förutom att inbillningsförmågan där kunde ges fritt spelrum, var det äldre källmaterialets tillgänglighet mindre omgärdat av restriktioner än det moderna.[143] Och även om filosofiska fakulteten i Uppsala så sent som 1722 förbjudit

(företrädd bl.a. av bröderna Magnus), som vill understryka nordbornas organiska släktskap med de antika folken, som övergår i en omnipotent (exv. Olof Rudbeck d.ä.), som placerar civilisationens vagga i Skandinavien, vilken fortsätter till en statscentrerad (Jacob Wilde), som vill understryka aktuella politiska uppfattningar med historiska argument, som leder till en moralisk (Dalin, Lagerbring), där det svenska folkets kvaliteter börjar bedömas utifrån dess egna förutsättningar och lika gärna med samtida som med historiska argument, o.s.v. (Undersökningen fullföljs in i 1800- och 1900-talet.) Se Patrik Hall, *The social construction of nationalism. Sweden as an example* (Lund 1998) s. 42–88, 254 f., 261. Även om den huvudsakliga utvecklingslinjen kan äga sin riktighet anser jag, av skäl som det inte finns plats att diskutera i detalj, att denna bild är alltför enkel vad gäller skillnaderna mellan 1600- och 1700-talets historieskrivning. Det övertag statsmaktens utveckling enligt Hall får i 1700-talets historieskrivning, till skillnad från den tidigare koncentrationen på svenska folkets urgamla karaktär, ligger mer i de studerade författarnas perspektivval än i grundläggande meningsskiljaktigheter. Det är därför snarast användningen och inte tolkningen av historien som förändras. Den kronologiska utveckling som Hall ser i det han kallar den nya diskursen, där den svenska folksjälen sågs som skapad "in complete symbiosis with nature (from the eighteenth century) and history (from the early nineteenth)", menar jag f.ö., om något, bör kastas om; Hall, a.a., cit. s. 255.

142. *Israel Nesselius' betänkanden.* Utg. av Martti Kerkkonen (Helsingfors 1949) s. 56; Bengt Hildebrand (1939) s. 58 ff., 74 ff., 162 f.; Tore Frängsmyr, "Gubben som gräver – Vetenskapsakademien 250 år", i *Gubben som gräver* (Sthlm 1989) s. 10 f.; Richter (1959), s. 134, 138; Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Sthlm 1966) s. 22. Universitetsföraktet fick sitt fulla genomslag först under den gustavianska tiden, enligt Sten Lindroth (1978) t.ex. s. 14, 25 f., 28, 31, även 501, 504, 507, särsk. om historia s. 614, jfr dock 628. Nils Eriksson (1973) s. 8, 11–17, 37. Sven-Eric Liedman menar dock att historieämnet statusmässigt hade mer gemensamt med naturvetenskaperna än med de humanistiska under frihetstiden; dens. (1986) s. 76 f., n. 50 s. 234 f., jfr också s. 187–193.

143. Under seklet utgavs förvisso ett växande antal urkundsutgivningar som alla underlättade historikerns arbete; se Lindroth (1978) s. 616–636.

en disputation "De bono antiquario Sveo-Gothico", som ifrågasatte grundläggande uppfattningar om fäderneslandets antikviteter och dess äldsta inbyggare, var censuren inte heller så ingripande om man ville publicera sina rön.[144] Många var de kyrkomän som uppmuntrade av antikvitetsarkivet gav sig ut på inventerande historisk-topografiska upptäcksfärder i hemsocknen och med glatt humör publicerade sina hopdrömda teser därom. Av myndigheterna bemöttes de inte alltid med den entusiasm de förväntat sig och bland de insatta historikerna blev domen i många fall hård. Botin kritiserade Dalins användande av "små Academiska Disputationer, som icke sällan af oförfarnaynglingar utarbetas, af hvilka hans Historia hvarken kunnat vinna anseende eller trovärdighet; utan ock ganska ofta efter deras felaktiga berättelser sjelf felat". Lagerbring uttalade sig nedlåtande om de bonderykten som var "dichtade af en ställe och sedermera af andra fånar, som otwifwelachtiga sanningar fortplantade", och hos Warmholtz kommenteras ibland nedlåtande, ibland medlidsamt men alltid skarpt avvisande alla göticistiska verk som recenseras i hans bibliografi.[145] Om därför de göticistiska föreställningarna långtifrån försvinner under 1700-talet så är de alls inte lika framträdande som under föregående sekel, vilket delvis kan förklaras med stormaktsväldets sönderfall. Behovet av att motivera erövringspolitiken med hänvisning till götiska föregångare förelåg ej längre.

Tolkningarna rörande den göticistiska historieskrivningens roll som legitimeringsinstrument för den svenska stormakten har skiftat. Författaren och litteraturkritikern Axel Strindberg har sett en självklar koppling mellan "stormaktstidens imperialistiska romantik" och en aggressiv utrikespolitik styrd av aristokratiska intressen. Den finske historikern Erkki Urpilainen antyder att den bör ses som ett försvar för den starka konungamakten lika väl som för stormaktsväldet som sådant. En sådan mer intern förklaring har även Patrik Hall framfört. Han tolkar rudbeckianismen som ett statligt nationaliserings- och homogeniseringsprojekt riktat mot undersåtarna. "Staten" skall i det sammanhanget inte nödvändigtvis uppfattas som en modern, abstrakt storhet utan hellre tolkas i termer av maktrelationer mellan högt uppsatta patroner och deras lärda klienter. Stina Hansson har varit inne på samma linje och sagt, att göticismen "underbyggde och befäste nationalstatsidén och spelar alltså

144. Annerstedt, III:2 (1914) s. 276. Jfr Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984) s. 219.

145. Citaten efter Nils Eriksson (1973) s. 77 f. resp. 37. Jfr Richter (1959) s. 182 f.; Lindroth, I:2 (1967) s. 784 f.; Liedman (1986) s. 164 f. Se också Johan Ihres uppfattning om Rudbeck och Peringskiöld refererad av Gjörwell (1874) s. 78 f., jfr s. 126.

med i den grundläggande process, genom vilken Sverige blev Sverige". Därtill påpekar hon att göticismen också hade utländska motsvarigheter med samma syfte. Idéhistorikern Johan Nordström har menat att det fanns en spänning mellan de historiska sägnerna och ett rätt kristet leverne, som gav utrymme för olika användningar av de götiska berättelserna, men där det krigiskt-heroiska draget dominerade under 1600-talet. Även litteraturhistorikern Lars Gustafsson ser en mångfacetterad göticism där olika ideal kunde förenas eller kollidera. Som exempel nämner han bland annat att de i samtiden utbredda idéerna om det rättfärdiga kriget, *bellum iustum*, vilka skall ha omhuldats av Gustav II Adolf, svårligen gick att kombinera med bilden av de härjningståg som göterna företagit.[146]

Även om det således finns skilda tolkningar av den göticistiska idévärlden så rör det sig huvudsakligen om nyansskillnader mellan de sentida författarnas uppfattningar, och oavsett förklaring är det tydligt att göterna användes i litteraturen, retoriken och propagandan under 1600-talet på ett sätt som inte har någon motsvarighet under följande sekel. Man bör heller inte överdriva de ibland negativa beskrivningarna av vissa särdrag hos göterna som stundom framskymtar i de äldre skildringarna. Även om deras gärningar inte alltid ansågs vara goda var de ändå utförda av svenskarnas förfäder och de ansågs ha givit djupa avtryck i världshistorien. Så kunde fortfarande i en Lundadisputation från 1740-talet ansenlig möda läggas ned på att i polemik med dansken Erik Pontoppidan leda i bevis, att de rasande nordmännens härjningar i lika mån hade utförts av svenskar som av norrmän och danskar. Vikingarna var till skillnad från göterna inte någon källa till stolthet i samtiden, och även om författaren ansåg det för "en ringa heder at kunna räkna ibland sina Förfäder Sjöröfvare och Mordbrännare" så skulle ingen dansk försöka ta ifrån svenskarna deras beskärda del av bedrifterna![147]

146. Axel Strindberg, *Bondenöd och stormaktsdröm* (Sthlm 1988 [1937]) cit. s. 22; Erkki Urpilainen, "Algot Scarin och historievetenskapen i början av 1700-talet", *Historisk tidskrift för Finland* (*HTF*) 1991; dens., *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* (Helsingfors 1993) "Summary", särsk. s. 270 f., 277 f.; Hall (1988) s. 148–169, särsk. s. 166 ff., 258 f.; Hansson (1984) cit. s. 112; Nordström (1934) passim, se t.ex. s. 64 f.; Lars Gustafsson, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur* (Uppsala 1956) särsk. kap. "Virtus Gothica".

147. Warmholtz, 3 (1787) n:o 1404. Preses var Sven Lagerbring. Liknande uppfattningar uttrycktes t.ex. av Anders Johan von Höpken; *Höpkens skrifter*, 1 (1890) s. 452. Johan Fischerström hade en något vacklande, men dock i huvudsak positiv syn på vikingarna. Han behandlar dem också tillsammans med göterna på ett sätt som annars var ovanligt; dens. [1769] s. 147 f., 153 ff. Jfr Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik*. Förra delen (Sthlm 1918) s. 311 f. Se även de något krystade försvaren av vikingatågen hos Strömwall (1736) s. 67 f., jfr s. 124, och Bildt & Degenkolb (1753) s. 132 f.

I 1700-talets propaganda hänvisade man vanligen till mer närliggande historiska förebilder. Gustav II Adolf var den oförliknelige förebilden och Karl XII den hjälte vars nederlag skulle hämnas. Sekreta utskottet kallade 1770 stormaktstiden från Gustav Adolf och framåt för "rikets ärofullaste tidevarv".[148] Kopplingen till den nyare historien blev också naturligare då de frihetstida krigsmålen uteslutande styrdes av gamla stormaktstida ambitioner och syften. Att helt göra sig kvitt det götiska arvet var likväl inte möjligt. Även om idéerna mötte växande kritik från utlandet var det en i Sverige allt för väl etablerad tradition för att snabbt kunna utrensas. Och fastän statsmakten inte akut behövde hämta götiska argument för sin propaganda var man inte beredd eller såg något behov av att helt förneka alla förfädernas bragder.[149]

Ytterligare en förklaring kan sökas i det som antytts ovan om motsättningarna mellan "antikvarier" och "historiker". Den nyare historien blev mer framträdande då möjligheterna till dess studium ökade genom den stora mängd källskrifter som började ges ut och då mängden lämpliga gestalter att porträttera och märkliga händelser att avhandla hade ökat markant under de senaste århundradena.

Statskunskap och nyare historia

Av särskilt intresse under det nya århundradet blev den statsteoretiska historieskrivningen. I partipolitikens tidevarv gällde det här ofta att kryssa försiktigt mellan vassa skär. Samuel Pufendorf hade ju fått uppdraget att skriva Karl XI:s historia. Detta åliggande tillsammans med Karl XII:s historia övertogs av den förste frihetstida rikshistoriografen, Jacob Wilde. Karl XII:s historia överlämnades snart åt andra krafter medan Wilde själv lade Karl XI:s historia åt sidan för att i stället arbeta på en svensk statsrättshistoria.[150] Syftet med det nya arbetet var enligt Wilde själv, att till rikets heder såväl inrikes som utrikes visa på den urgamla svenska friheten i statsskicket. I all synnerhet polemiserade han mot den anonyme författaren till de berömda *Anecdotes de Suede*.[151] Efter

148. Bollerup, *Scandia* 1970, s. 304, 318. Se också Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidshistorisk belysning* (Lund 1966) t.ex. s. 79, 107, 158 ff., 211–220, 368 ff.

149. Jfr Nils Eriksson (1973) särsk. s. 67, och Urpilainen, *HTF* 1991, särsk. s. 347 och 352. Se också Strömwall (1736) s. 18 f., som hänvisar både till göterna och trettioåriga krigets hjältar. Knut Reinhold Bildts beskrivning av svenskarna är tämligen typisk. Göterna och deras sentida ättlingar behandlas omväxlande och utan större åtskillnad, men med de positiva egenskaperna som orörliga variabler; Bildt & Degenkolb (1753) s. 127–162.

150. Nordlund, *HT* 1902, s. 263–266; Lindroth (1978) s. 658–662.

151. Warmholtz, 12 (1815) n:o 6835.

att ha fördröjts av censuren i nio år utkom arbetet på latin under titeln *Sueciæ historia pragmatica* 1731. Betydande delar av verket översattes så småningom till svenska.[152]

Det som hade orsakat meningsbrytningar var Wildes fråga "Om det oinskränckte Carolinska Enwäldet warit ett laglöst Konunga wälde?" vilken av honom besvarades nekande. Han medgav att det inte var mycket mera än det kungliga samvetet som förhindrat lagarnas undertryckande, men ett sådant tillskrev han inte bara Karl XI utan även dennes efterträdare. Likväl var detta en sådan osäker grund att bygga ett rike på, att det frihetstida statsskicket enligt Wildes slutsats naturligtvis var att föredra.[153]

Det karolinska enväldets karaktär var en fråga som berörde konungamaktens ursprung och legitimitet. Enväldets försvarare under 1600-talet, såsom hovrättsassessorn och juridikprofessorn Carl Lundius, hade ivrigt förfäktat tanken om majestätets gudomliga upphov, eller konungadömet av Guds nåde. Läran bestreds av den nya regeringsformens försvarare då den sågs som ett stöd för det enväldiga statsskick man så innerligt avskydde. Men genom förnekandet ifrågasatte man samtidigt den ovillkorliga lydnadsplikten gentemot överheten och ruckade därigenom hela treståndstanken. Den ständernas kommission som sattes att avgöra frågan kom till den salomoniska lösning som också var Wildes, att *överheten* visserligen var av Gud, men att han inte föreskrivit något särskilt regeringssätt.[154] Härigenom anslöt man i det statsrättsliga tänkandet till en nytolkning som samtidigt gjordes i flera andra länder med skiftande statsskick.

Sålunda betonade man i Storbritanniens konstitutionella statsskick att *monarkin* hade gudomligt ursprung, men att *kungen* innehade sin position i kraft av ett kontrakt med undersåtarna.[155] I det enväldiga Danmark framträdde lik-

152. De första delarna: *Sweriges historiographi Jacob Wildes Swenska statsförfattningars eller allmännelige rätts historie* (Sthlm 1749). Avslutningen: *Det så kallade oinskränkta enwäldet som kon. Carl [...] den ellofte [...] anno 1680 wordit opdragit* (Sthlm 1742).

153. Se t.ex. Wilde (1742) s. 243 och 278.

154. Nordlund, *HT* 1902, s. 272. Liknande lösningar hade föreslagits redan under enväldesperioden, men då med helt omvända slutsatser. Just de ännu oortodoxa idéer som senare framfördes av Wilde kritiserades då; Carl-E. Normann, *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede* (Sthlm 1948) s. 34 ff., 69, 73 f., 92 f. Förklaringen uppträdde också genast i frihetstidens inledning; s.st., s. 290, 294, 296. Biskopen Johan Browallius förklarade i ett omtalat memorial från 1752 års riksdag, att konungens makt var av Gud *genom* ständerna; Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Sthlm 1915) s. 410 f., 414 f.; memorialet tryckt som bilaga i C. G. Malmström, 4 (1899) s. 453–461. Se också Ingemar Carlsson (1966) s. 160 ff.; Brohed (1973) s. 60–70; Hall (1988) s. 121.

155. Colley (1994) s. 48.

nande idéer. Trots att inga konstitutionella förändringar ägde rum under århundradet förändrades ändå konungastyrelsens legitimitetsanspråk. Från att tidigare ha vilat på den gudomliga makten uppstod nu föreställningen om ett "opinionsstyrt" envälde, som vägleddes av alla undersåtars rätt att uttrycka sin mening och deras lika tillträde till konungens öra. Med denna tydning uppstod inom den absoluta monarkins ram en kontraktstanke. Enväldet som statsform ansågs bäst trygga de "borgerliga friheterna": rättssäkerhet, yttrandefrihet och regeringens öppenhet och mottaglighet för hänvändelser från allmänheten. Det sistnämnda stod också som en förutsättning för det opinionsstyrda enväldet.[156] Lagstyret var viktigare än statsformen också för den mest kände kontraktsteoretikern, Rousseau. *Suveränen* (*le souverain*) var det begrepp han använde för att beskriva den församlade folkviljan och denna kom till uttryck i *republiken.*

> För att regeringen ska vara legitim krävs det inte att den sammanfaller med suveränen, utan att den är dess verkställande redskap. Då är även monarkin en republik.[157]

En av de odiskutabla poängerna hos Wilde var att det skulle se illa ut för ständerna att helt förkasta envåldsmakten, eftersom densamma uppdragits konungen av just riksdagen. Om "ett med stillatigande eller uttryckeligen ärkänt laglöst wälde skulle medgifwas, så wore ju intet jus publicum eller allmän Statslag til".[158] Också i ett för det rådande statsskickets försvar så dedicerat forum som hattskriften *En Ärlig Swensk* gavs han rätt på denna punkt.[159]

156. Jens Arup Seip, "Teorien om det opinionsstyrte enevelde", (Norsk) *Historisk tidskrift* 1958. Samma förändring har tidigare beskrivits av Edvard Holm, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i midten af 18de Aarhundrede (1746–1770),* (Köpenhamn 1883).

157. Rousseau (1994) II:6, s. 53 noten, se vidare s. 71–80, även följ. Det hävdas ofta att tanken om folket som bärare av suveräniteten uppstod i och med den franska revolutionen; se för bara ett exempel Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid* (Sthlm 1998) s. 79. Detta är inte riktigt ur någon synpunkt. Den *teoretiska* omformuleringen ägde rum långt tidigare och den *praktiska* suveränitet som utövades av *le peuple* i Frankrike var inte starkare än i t.ex. det svenska riksdagsväsendet. En parallell process var framväxten av ett positivrättsligt medborgarskap, men även här utgör den franska revolutionen bara en tillämpning och inte en orsak. Att medborgarnas framsteg på det rättsliga området inte automatiskt medförde framsteg på det politiska visar också utvecklingen under 1800-talet. Denna fråga kommer att behandlas vidare i kapitel 6.

158. Wilde (1749) "I. Capitlet", s. 41. Vid samma ställe diskuteras också det förment äventyrliga i att offentligt diskutera dessa frågor. Att de dåtida ständerna borde hållas ansvariga för att ha antagit enväldet menade dock borgmästaren i Nyköping, Carl Ebbe Finerus, i sekreta utskottet 1747; Lagerroth (1915) s. 455 n. 1.

159. *En Ärlig Swensk* (Sthlm 1755) s. 367 och framåt, särsk. s. 374. Försvar av regeringsformen, se t.ex. s. 268. Den anonyme författarens (eg. författarnas) avsky mot enväldet var sådant att Warmholtz kommenterade detta särskilt i samband med Wildes böcker; Warmholtz, 12 (1815) n:o 6834. Se även Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur från Dahlstierna till Tegnér* (Lund 1951) s. 148 f. Jfr också ambivalensen i synen på Karl XI hos [Frölich], (1759) s. 41 f.

Trots regeringens inledande motstånd mot publicering av Wildes arbete delade den i huvudsak hans ståndpunkter, som lämnade trossatserna tryggade samtidigt som den nya folkkontraktstanke, vilken kommit till uttryck i ständernas dikterande av den nya regeringsformen, försvarades. Likväl kvarstod problemet med den närmast föregående historien. Att man skydde enväldet och nu ansåg sig ha vunnit den högsta graden av frihet innebar inte med nödvändighet att man kunde tillåta sig ett ohämmat fördömande av tidigare epoker. 1600-talets starka konungamakt hade förutom de negativa följderna fört med sig också det stormaktsvälde som man alltjämt drömde sig tillbaka till. Vanligt var att man kontrasterade Karl XI:s återhållsamma mot Karl XII:s förödande styre.[160] Men samtidigt som man uttryckte avsky för Karl XII:s envälde kunde man hysa en gränslös beundran av dygderna hos den historiska gestalten. Dalin utryckte detta med orden: "Personen större war hos honom, än Monarken" och Anders Johan von Höpken snarlikt: "större människa, än konung".[161]

I Karl XII hade man också ett subjekt som lämpade sig utmärkt väl för den moralisk-didaktiska historieskrivningen. Här kunde man i överflöd finna både de storslagna och de tragiska sidorna hos människan. Det som framför allt förmörkade bilden av hans personlighet var en allt för stor kärlek till den krigiska äran, som tillsammans med viljans obändighet blev orsaken till hans olycka. Sitt mest kända uttryck har denna hållning fått i Voltaires Karl XII-historia som, med litteraturhistorikern Elsa Norbergs ord, beskrev kungen mer med förundran än med beundran. Hos Voltaire framhålls kungens regering som ett memento för andra furstar, som utan att äga ens hälften av Karls alla framstående egenskaper försöker sig på en likadan, krigisk politik. Voltaires bittersöta omdöme var, trots aktning för kungens karaktärsfasthet, mer fördömande än hos någon samtida svensk, och domen var möjligen svårare att acceptera då den kom från en utlänning. Även en så utpräglad "republikan" som Carl Gus-

160. T.ex. [Loenbom], (1768) s. 102. Som exempel på en skadlig furste framhöll Peter Forsskål Karl XII. Trots att Sverige var "utarmat på folk, lifsmedel och penningar, troddes likwäl denna Hjelten ej förderfwa, utan förswara, sitt fosterland"; [dens.], *Tankar om borgerliga friheten* (Sthlm 1759) s. 4. Lovisa Ulrika kallade Karl XI för "un grand homme" men Karl XII för "ce fou du Nord" – "C'est donc le fils et non le père qu'on doit detester"; *Gustav III:s och Lovisa Ulrikas brevväxling*, utgiven av Henrik Schück. Andra delen (Sthlm 1919) till Gustav III, februari 1772, s. 153. Se också Westerlund (1951) s. 83. Den under 1700-talet utbredda föreställningen att Karl XII blivit lönnmördad torde väl till stor del ha sin grund i den negativa uppfattningen. Den engelske resenären Nathaniel Wraxall uppgav att alla svenskar han talat med "är nästan eniga i att anse eller snarare medge, att han mördades av de kringstående och inte föll för ett skott från vallarna vid Fredrikshald"; dens., *En tur till Stockholm 1774* (Sthlm 1963) s. 34. Se även t.ex. Gjörwell (1874) s. 90.

161. Westerlund (1951) s. 103, 138. Jfr också Laine (1998) s. 53.

taf Tessin upprördes över Voltaires skildring trots att den i grunden ger uttryck för samma inställning som Tessins egen.[162]

Geografin: Land och folk

År 1741 framställde inspektoren, sedermera överdirektören, vid Lantmäterikontoret Jacob Faggot i *Vetenskapsakademiens handlingar* den bekanta skriften "Tankar om Fäderneslandets känning och beskrifwande". Uppsatsen inleds med förklaringen, att det att "wara Kännare af sit egit Fädernesland, at weta dess skick, art och lynde, och at tilbörligen nytja dess alster, gåfwor och förmåner, det är så oumgängeligit, som det är godt och gagneligit".[163] Året dessförinnan hade den unge Carl Linnæus konstaterat att ingen vetenskap var för landet fördelaktigare än ekonomin, "såsom alla människors timliga välfärd grundar sig därpå", och det var också i nära samband med detta praktiska avseende – den ekonomiska tjänligheten – som geografin fick sin huvudsakliga betydelse.[164] Faggots uppsats efterlyste skildringar med rikets och samhällets nytta för ögonen, vilket klart framgår av de teman han föreslog till de efterlysta landsbeskrivningarna: om jordmån och åkerbruk, om äng och beteshagar, om skog och utmark, om boskapsskötsel och jakt, om sjöar och strömmar, fiskeri och båtsfart, om hälsobrunnar, salpetersjuderier, kalkbränning och tegelbruk, om gruvor, jord- och bergarter, om hyttor och kvarnar, om landets prydnader, om lantmannens utskylder, hushållning och seder samt om landskapets skepnad, slutligen också om städernas handel, slöjder och näringsverksamhet.[165]

162. Voltaire, *Karl den tolftes historia* (Sthlm 1918); Lindroth (1978) s. 639; Westerlund (1951) kap. "Eftermälet", särsk. s. 83 ff., om Voltaire och Karl XII även s. 94 ff., jfr även s. 127 och 141 f., Norbergs omdöme, s. 141 n. 38; Gunnar von Proschwitz, "Tessin och Voltaire", i *Carl Gustaf Tessin. Kulturpersonen och privatmannen 1695–1770* (Sthlm 1995). Om de republikanska principerna i frihetstidens statsrättsliga diskussioner, se Lagerroth (1915) s. 403–417, se särsk. om Tessin, s. 419. Grundtanken var att högsta makten tilldelades en juridisk person och var oberoende av kungen.

163. I *Kongl. Swenska Wetenskaps academiens handlingar*, II (Sthlm 1741) s. 1. Om denna skrift och dess inflytande, jfr Liedman (1986) s. 96, 119 f., 170 ff.; Karin Johannisson, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Sthlm 1988) s. 141 ff. Lars Salvius har i företalet till *Beskrifning öfver Sveriget*, första tomen om Upland (Sthlm 1741) ett principiellt resonemang om geografins nytta i samma anda som, och också med direkt hänvisning till Faggots tal.

164. Richter (1959) s. 140 ff., 181 f., cit. s. 140. Jfr företalet till Carl Linnæus, *Wästgöta-resa, på riksens högloflige ständers befallning förrättad år 1746. Med anmärkningar uti oeconomien, naturkunnogheten, antiquiteter, inwånarnes seder och lefnadssätt* (Sthlm 1747).

165. Jfr detta med kungens instruktion till rikets antikvarie 20/5 1630. Av de femton punkterna upptar endast de första sju rent antikvariska uppgifter. De övriga behandlar huvudsakligen ekonomiska aspekter; avtryckt i Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademien. Dess förhistoria och historia*, I (Sthlm 1932) s. 140–143. Uteslutande till skydd för de antikviteter som kunde skvallra om rikets

Alla ämnen är undantagslöst inriktade på det värde de kunde ha i ekonomiskt hänseende. För landskapet som skönhetsupplevelse eller bärare av romantiska värden gavs inga uttryck i denna skrift. Inte ens de estetiska frukterna av den mänskliga kulturen uppmärksammades. Som anmärkningsvärt kan framhållas, att sådant som kyrkobyggnaders utseende aldrig efterfrågas. Under rubriken "Om Landets Prydnader", däremot, efterlyser Faggot förvisso kunskap om sätesgårdars byggnadssätt, men övergår strax till de hårda frågorna om innovativa lantbruksmetoder, om där producerades något överskott att använda vid missväxtår eller om där fanns föredömen till rationellt skogsbruk.[166] Avslutningsvis föreslog Faggot att alla studerande ungdomar skulle avlägga prov i hushållningsvetenskaperna innan de kunde vinna någon lärdomsgrad.[167]

Faggots skrift blev en kraftig inspiration och från 1741 och framåt kom både översiktliga och specialiserade geografiska arbeten att ges ut i en ständigt ökande mängd. Behovet av en svensk geografisk framställning hade länge gjort sig påmint och som en omedelbar replik utkom samma år under titelsidans undran "Hwad bör wara kiärare än Fäderneslandet?" Eric Tunelds *Inledning til geographien öfwer Swerige*. Samtidigt fick biskopen Erik Benzelius d.y. uppdraget att slutföra textdelen till *Suecia antiqua et hodierna* och arkivarien i Vetenskapsakademien Lars Salvius utkom med första bandet av sin stort uttänkta *Beskrifning öfver Sveriget*, behandlande Uppland.[168] Salvius ansåg i företalet, likt Tuneld, att kunskapen om det egna landets geografi också befrämjade den rätta kärleken till Fäderneslandet. Fäderneslandskärleken var inte hos Salvius som senare hos Pehr Adrian Gadd medfödd utan inlärd, och den som bara lär om främmande länder kan ju inte annat än fatta tycke för dem, menade han. Varken Benzelius eller Salvius hann dock föra sina arbeten till fullbordan. Den förre avled två år därefter utan att någonting hade hunnit utkomma och den senare övertog samma år den förlagsrörelse som kom att uppta hela hans fortsatta verksamhet.[169]

---

forna storhet var däremot *Kongl: Mayst:tz placat och påbudh, om gamble monumenter och antiquiteter* (Sthlm 1666) utfärdat 28/11 1666, årstrycket. Se också det "Missiv till Erkiebiskopen, Bissperne och Superintendenterne i Swerige och Finlandh, angående Antiquiteters och Monumenters Conservation som ännu uthi Rijket finnas behållne", dat. 18/12 1666 (Riksregistraturet, RA), som följde med distributionen av det tryckta plakatet. Alla kyrkoherdar i riket anmodas där att inte bara inventera sina socknar efter antikviteter, utan också att "effterhöra, hwadh traditioner och sagor" som finns bland menigheten.

166. Jacob Faggot (1741) s. 21.

167. Jacob Faggot (1741) s. 28 f.

168. Richter (1959) s. 110, 172, 225 ff.

169. Jfr Warmholtz, 1 (1782) n:o 214. Richters förmodan, (1959) s. 198, att det var utgivningen av Tunelds geografi samma år som fick Salvius att avbryta arbetet är helt säkert oriktig, eftersom den senare var så pass kortfattad att behoven inte därmed var tillfredsställda. Detta uppmärksammade f.ö. Salvius själv i företalet till sin Sverigebeskrivning.

De geografiska översikter som fanns att tillgå var antingen föråldrade eller skrivna av utlänningar, som kunde ha bristfälliga kunskaper om svenska förhållanden. Så var man till exempel hänvisad till arbeten av den starkt kritiserade tysken Johann Hübner i den grundläggande skolundervisningen. Ett alldeles särskilt allvar fick denna omständighet eftersom exempelvis Sven Gudmund Strömwall ansåg att Hübners felaktiga föreställningar om Sverige var ett medvetet angrepp på hela nationens snille; som om svenskarna inte själva skulle ha förmåga att skriva korrekta arbeten! Salvius angav uttryckligen de utländska verkens felaktigheter som skäl till att han författat sin geografi, och Tuneld betonade att han bara byggde på "Inländske Mäns skrifter och berättelser". Tunelds *Inledning* användes länge i skolundervisningen, men de allt mer svällande upplagorna gjorde att de så småningom ersattes av Daniel Djurbergs kortfattade handböcker i såväl historia som svensk och allmän geografi.[170]

Det som främst skall undersökas i detta avsnitt är hur det svenska folkets egenskaper beskrevs i 1700-talets geografi och övriga litteratur.

Svenskarnas egenskaper

Även om etnicitet eller etnografi som begrepp ännu inte var uppfunna så fanns ett gammalt intresse för olika folkkaraktärer och deras utseende. Dessa kunde röra både regionala och nationella skillnader. Redan Gustav II Adolf hade beordrat rikets antikvarie att "vthleta hwadh sinnelagh hwardt landskapz folk hafwer".[171] Vanligen låg intresset dock på de nationella skillnaderna. Det var en spridd uppfattning att olika folkslag var utrustade med vissa mer eller mindre fasta egenskaper. Ett kortfattat exempel kan hämtas från den franska Encyklopedien:

> Chaque nation a son caractere particulier: c'est une espece de proverbe que de dire, leger comme un françois, jaloux comme un italien, grave comme un espagnol, méchant comme un anglois, fier comme un écossois, ivrogne comme un allemand, paresseux comme un irlandois, fourbe comme un grec, *&c.*[172]

170. Richter (1959) s. 224 ff.; Hugo Hernlund, *Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia*, I:B. Öfversigter och öfriga bilagor (Sthlm 1892) bilaga III, s. 67 f., bilaga IV, s. 48 n. 2; Strömwall (1736) s. 36; dens. (1739) s. 268. Se även företalen till Tuneld (1741) och Salvius (1741).

171. Instruktion för rikets antikvarie, 20/5 1630, § 15; efter Henrik Schück (1932) s. 143.

172. *Encyclopedie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, II (Neuchâtel 1765) s. 36. Se även s.st., 2 (Paris 1751) s. 666. För ett svenskt exempel, se Christian Königs *Lärdoms-öfning*, VIII (1748) om portugiser, s. 12 f., om spanjorer, s. 43 f., om fransoser, s. 162 f.; dens., IX (1749) om engelsmän, s. 95–103; dens., X (1750) om polacker, s. 190 f., om ryssar, s. 282. Se också Kemiläinen (1964) s. 16 f., 60–74; Hannaford (1996) s. 213–216, 222. Jfr även den bild med tabellarisk uppställning av nationalkaraktärer som återges i Leif Tengström, *"Muschoviten ... Turcken icke olijk". Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*, I (Jyväskylä 1997) plansch VI, s. 492. Bildtexten daterar den till tidigt 1700-tal, men den återgivne fransosens kläder antyder 1700-talets andra hälft.

> 'Varje nation har sin särskilda karaktär: som ett slags talesätt kan man säga, lättsinnig som en fransos, avundsjuk som en italienare, allvarlig som en spanjor, otrevlig som en engelsman, högdragen som en skotte, drucken som en tysk, lat som en irländare, skurkaktig som en grek, o.s.v.'

Ingalunda den äldsta men sedermera den mest berömda var Montesquieus variant av denna uppfattning. Han förklarade uppkomsten av nationalkaraktärer med att gemensamma yttre retningar påverkade kroppen som i sin tur formade själen. Köld och värme hade enligt honom olika verkan på nerverna i skilda klimat. I kyligare klimat drogs nervknippena tillbaka i de skidor som omslöt dem så att de blev "skyddade mot yttre föremåls inverkan". Nordbon var därför inte så lättpåverkad av sinnesrörelser och yttre omständigheter.

> I nordliga länder finner en sund och väl inrättad men tung organism sina nöjen i allt som kan försätta andarna i rörelse: jakt, resor, krig, vin. Man finner i de nordiska klimaten befolkningar med få laster, tämligen många dygder, stor uppriktighet och frimodighet.[173]

Både direkt och indirekt kan man se ett inflytande av dessa idéer i 1700-talets Sverige.[174] Montesquieu sökte naturvetenskapliga argument för sin uppfattning, och eftersom klimatet var en orörlig variabel kom också egenskaperna att uppfattas som någorlunda permanenta. Det är därför inte överraskande när man finner att mycket av den allmänna svenska nationalkarakteristiken

173. Charles Louis de Secondat de Montesquieu, *Om lagarnas anda* (Sthlm 1990 [1748]) XIV:2, 127–130, cit. s. 129, resp. 130. Redan Samuel Pufendorf ansåg att de enskilda människornas liksom folkslagens temperament formades av sådant som luftens och jordens verkan, kroppsvätskornas blandning, ålder, mat och dryck, m.m.; dens., *Twenne böcker om menniskians lefnads och samlefnadsplicht* (Sthlm 1747; latinskt orig. 1673) bok 1, I:12, s. 14 f.

174. Se t.ex. direkta hänvisningar till Montesquieus klimatlära i Dalin, 2 (1765) "Företal"; Brunkman (1765) s. 21, 23 f., 28; Johan Bilmark (pres.) & Carl Johan Fagerström (resp.), *De justo fennorum in patriam amore* (Åbo 1769) s. 16; [Carl Christoffer Gjörwell], *Politiske reflexioner* (Sthlm 1771) särsk. s. 49 ff. Indirekt ansluter sig [Gadd], (1770) till klimatläran, t.ex. s. 51, 72. Klimatet och uppfostrans inverkan på sederna med exempel på konsekvenser: [Göran Magnus Sprengtporten], "En finsk Officerares Bref till sin vän i Stockholm. Skrefne Efter Reg:ts förändringen d. 19 augusti [1772]", *Historiallinen arkisto*, XVII (Helsingfors 1902) s. 241 ff. Johan Fischerström talar bl.a. om hälsans och lagarnas inverkan på sederna och har i andra frågor uppenbarligen läst och inspirerats av Montesquieu; Fischerström [1769] s. 6, 15, 21 ff. Carl Hårleman var tidigt och djupt inspirerad av Montesquieus klimatlära i sin konstteori; Ragnar Josephson, "Kring Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman", i *Svenska folket genom tiderna*, 6 (Malmö 1938) s. 358. Kraftiga invändningar mot Montesquieu framfördes så småningom i Vetenskapsakademien av Bengt Ferrner som börjat tvivla på klimatläran redan under sin italienska resa 1762; *Försök at visa, det olika climater icke verka hos folkslagen olika lynnen och själens förmögenheter* (Sthlm 1780). Jfr Marco Beretta, *The Starry Messenger and the Polar star* (Prato 1995) s. 146. Även vid Åbo akademi framställdes avhandlingar som uttryckte skepsis mot Montesquieu; Thiodolf Rein, *Filosofins studium vid Åbo universitet* (Helsingfors 1908) s. 217 f. Om kritik mot klimatläran, se också nedan om Johann Friedrich Krüger.

vilade på identifieringen med forntidens folkslag. Göternas egenskaper överfördes utan större eftertanke på de samtida svenskarna, och deras förhållningssätt användes när det passade för att i polemik med utländska författare framhäva de urgamla svenska dygderna. Ibland underförstått, ofta uttryckligen jämställdes också göterna och svenskarna på ett sådant sätt att de blir omöjliga att separera i en analys. Så säger Anders Botin, att det svenska folket "varit sig alltid likt i visst afsende, och ifrån urålldriga tider berömligt för mod och hjärta, samt namnkunnigt af alla de dygder, hvilke därmed äro förenade: dygder, dem hvarken Hedendommens mörker, eller Roms villfarelser förmått qväfva", och Pehr Adrian Gadd frågar sina landsmän: "Är det icke det, ifrån hedenhös ryktbara och ärerika Svears och Göthers blod, som ännu rinner i Edra ådror?"[175]

I den tillfälligt utkommande periodikan *Relationes curiosæ* hänvisades 1723 för ett "alfwarsamt omdöme" om de europeiska folkslagens lynnen till Samuel Pufendorfs olika arbeten.[176] Dennes *Innledning till swänska historien* innehåller ett bihang om "Swänska Nationens Egenskaper" där många av de karakteristiska dragen i den samtida uppfattningen återfinns. Sverige beskrivs efter vanligheten som det äldsta konungariket i Europa och bebos av "denn Swänska og Göthiska Nationen". Svenskarna har alltid utmärkts av mod och manlighet, men har tidigare uppvisat brister i disciplin och taktisk ordning. I nyare tid, eller från Gustav I och framåt, har utländska officerare inkallats att undervisa de oslipade kämparna och till "att spara dät inrikes Folket, när man store Krig föra måste". Genom denna skolning hade den svenska nationen i stridskonsten så förbättrats att några utlänningar ej längre behövdes annat än till manskapsförstärkning. Den svenska nationen är tämligen talrik, enligt Pufendorf, dock ej i den utsträckning att man, som många menar, måste erövra nytt brukningsbart land för att försörja befolkningen eller att man genom krigsförluster måste minska överskottet av människor. När borgarståndet i länder med folkrika städer utgör grundvalen är i Sverige bondeståndet den viktigaste gruppen, som både förser krigsmakten med manskap och skänker riket välstånd genom lantbruket. Bondeståndet är inte bara "af bättre Wilkor och Frihet" än i andra riken utan också representerat i riksdagen för att ge sitt samtycke till pålagor. Dock: "med Rådgiörande uti Stats-Saker blifwa de billigt förskonte", säger Pufendorf med en rationalisering av treståndsläran. Bon-

175. Botin (1757–64) "Företal", opag., jfr även t.ex. s. 66; [Gadd], (1770) s. 94. Se även [Isak Faggot], *Swea rikes styrelse efter grund-lagarne* (Sthlm 1768) s. 198 f. Detta är väl en av kärnpunkterna hos Patrik Hall när han karakteriserar göticismen som *genealogisk nationalism*; dens. (1988) s. 42–46, 151, 254.

176. *Stockholmiske relationes curiosæ* 1723, n:o 28.

deståndets starka ställning bidrar väl även till manufakturnäringarnas låga utveckling. Vad gäller hantverk och bokliga mödor i övrigt har svenskarna nog skicklighet att förstå grundläggande stycken, men allt för litet tålamod för att kunna sätta sig in i djupare sammanhang. Till karakteristiken av svensken fogar sig också egensinnighet, avundsjuka och en viss fallenhet för utländsk grannlåt som visserligen förfinar deras manér, men som likväl används allt för vidlyftigt och därigenom försämrar handelsbalansen.[177]

Hos Pufendorf får vi alltså en bild av ett manligt och rättskaffens folk av gammalt ursprung. Dess traditioner är något arkaiska men har dock på senare tid kultiverats och civiliserats under inflytande utifrån. Till sin karaktär är svenskarna avundsjuka och högmodiga, men detta modereras i hög utsträckning av deras frihetsälskan. Det man kan ta fasta på i skildringen är dels friheten, som hos Pufendorf inte artikuleras i nämnvärd utsträckning, men som ständigt framträder i den svenska självbilden, dels den brådmogna civiliseringen i umgängesformerna. Som tidigare nämnts fick Pufendorf utstå kritik från kanslikollegium för sitt omtalande av den svenska avundsjukan. Trots detta är den ett drag som återkommer i nationalkarakteristiken under hela 1700-talet.

Kanske påverkade dessa omdömen även kopparstickaren Martin Engelbrecht som verkade i Augsburg. I mitten av 1730-talet utgav han ett planschverk med så kallade *Theses-Blätter* i vilket nio av Europas förnämsta nationer avbildades 'utan fördomar, skymf eller förklening'.[178] Utgående från bland annat temperamentsläran presenterades de olika folkens dominerande egenskaper i några typiska avdelningar. Att karakteristiken utgick från etablerade schabloner innebär inte att de var godtyckligt hopfantiserade. Uppenbarligen hade Engelbrecht satt sig in i några arbeten på området och hade någon form av primär kunskap om svenska sammanhang: På sticket över "Svensken" (Bild 2) kan Fredrik I tydligt identifieras, och även om den är något förenklat återgiven igenkänner man drottning Kristinas silvertron. Kring kungen samlas antika mytologiska figurer – Mars, Minerva, Merkurius, Herkules – och gestaltning-

177. Samuel Pufendorf, *Innledning till swänska historien* (Sthlm 1688) s. 1, 904–908, 914 f. Andra europeiska folkkaraktärer beskrivs i dens., *Inledning til historien, angående the förnähmste rijker och stater, som för tijden uthi Europa stå oprätte* (Sthlm 1680).

178. Martin Engelbrecht, *Laconischer Spiegel Europae, in welchem IX. der vornehmsten Nationen und Völcker nach unterschiedlichen Kennzeichen abgetheilt ohn jemands Praejudiz, Schimpf oder Verkleinerung, sondern nur zur Curiosität und Belustigung vorgestellet werden* (Augsburg 1736–37). Arbetet är också känt under sin latinska titel: *Laconicum Europae Speculum.* Om Engelbrecht, se Friedrich Schott, *Der Augsburger Kupferstecher und Kunstverleger Martin Engelbrecht und seine Nachfolger. Ein Beitrag zur Geschichte der Augsburger Kunst- u. Buchhandels von 1719 bis 1896* (Augsburg 1924) särsk. s. 14 f., 158 f.

ar av egenskaper som återkommer i ramtexten – ett par krigare, några rustika bönder, en grubblande filolog, med flera. Kunskapen om svenskarna hämtades väl från arbeten som Pufendorfs och beskrivningen är allt igenom konventionell. Möjligen framhävdes de negativa egenskaperna något mer än i svenska källor, men i stort sett ger Engelbrecht en god sammanfattning av den gängse bilden i sin samtid. Emellertid var utlänningars blotta antydan till negativa uppfattningar om Sverige något som ofta gav upphov till aggressiv polemik.

En annan, redan nämnd tysk, Johann Hübner, upprepar i *Vollständige Geographie* från 1733 Pufendorfs omdöme på ett sådant sätt att man kan ana ett direkt beroende.[179] Sålunda beskrivs svenskarna som välväxta och friska. Även om de tidigare inte varit så konstrika har de förädlats efter att ha krigat i tyska och andra kultiverade länder och nu står de ingen annan nation efter i civilisering. Svenskarna är flitiga i studier, särskilt ingenjörskonsten, dock så att de lättare tar in vad andra uppfunnit hellre än att uttänka något själva. De älskar krig och gör goda soldater. Att de inte är oövervinnliga har emellertid det senaste kriget visat. Den svenske bonden är redlig och hörsam mot överheten då han är nykter, men "untractable" då han har druckit, vilket möjligen hänger samman med hans sturska sinnelag.[180]

Redan Pufendorf hade ju fått kritik för sitt sätt att beskriva svenskarna, men Hübner lyckades finna en ännu mer upprörd vedersakare. Sven Gudmund Strömwalls kritik har redan tidigare omnämnts. Hans *Historiska och politiska anmärckningar* hade ursprungligen lagts fram som en dissertation i Greifswald 1731 med Gustaf Ruder som respondent. Utgivningen på svenska skedde på egen bekostnad. Ingenstans i detta arbete låter väl Strömwall mer vredgad än då han bemöter Hübners utlåtanden om den svenska folksjälen. Att svenskarnas bokliga mödor tidigare inte gjort några stora avtryck är, enligt Strömwall, en felsyn. Så många böcker hade för all del inte de gamla svenskarna ägt, men det var snarast en fördel då förståndet blir uppövat av att hålla saker i minnet och huvudet inte så förvirrat av allehanda idéer vid böckers läsande. Som ju regeringskonsten är ett mått på djupsinnigheten hos ett folk visar också det faktum att göternas/svenskarnas rike aldrig varit behärskat av främmande herrskap, att svenskarna inte varit obildade.[181] Det är förvisso också sant, fortsätter Strömwall, att svenskarna inte heller i dag skriver särskilt många böcker,

179. Pufendorfs svenska historia utkom från 1689 i flera tyska upplagor under titeln *Continuirte Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten von Europa.*

180. Johann Hübner, *Vollständige Geographie*, 2 (Hamburg 1733) s. 164 ff.

181. Detta argument hade också använts av Simon Isogæus i *Carla seger-skiöld* (Sthlm 1714) s. 714 f., 719 f.

Bild 2. "Svensken", enligt Martin Engelbrecht. Sentenserna återges medurs utgående från riksvapnet.

INTELLIGENS
Kraftig

FYSIONOMI
Frånstötande

KLÄDSEL
Av läder

SJUKDOM SOM DE BLIR LIGGANDE I
Vattusot

BETRÄFFANDE DEN KRIGISKA DYGDEN
Outtröttlig

GUDAR SOM DE ERKÄNNER
Herren

DJUR DE JÄMFÖRS MED
Tjuren

ZODIAKTECKEN DE STÅR UNDER
Fiskarna

HIMLENS OCH LUFTENS KLIMAT
Hårt men oskadligt

BETRÄFFANDE MAT OCH DRYCK
Rustik och enkel

DERAS SKICKLIGHET I ATT UTFÖRA AFFÄRER, KONSTER OCH ANDRA FÖRETAG
I mödosamma och farliga företag är de sannerligen såsom Mars' och Minervas söner

VAD ETT GOTT SAMHÄLLE KRÄVER AV DESSA
Att han må rätta sig efter gränser och soldater, ty det som påbörjats oriktigt kommer att förgås

FÖRVANDLING OCH FÖRÄNDRING AV DERAS STÄLLNING
En gång vandaler, fruktansvärda nordmän, nu ett pålitligt folk som älskar sina konungar och goda lagar

HUR DE BEHANDLAR SINA FRUAR
Han behandlar henne hedersamt, aktar henne på hävdvunnet sätt men styr henne med nit

DERAS HUMÖR
Melankoliskt–sangviniskt

DE DÖR OCH BEGRAVS
I jorden

DE HAR ÖVERFLÖD AV
Metaller

HUR DE FÖRDRIVER TIDEN
Genom att äta

BETRÄFFANDE RELIGIONSUTÖVNINGEN
Mycket enkel

LANDET DE BEBOR
Bergigt

KLANDERVÄRD EGENSKAP
Vidskepelse
DE ÄLSKAR
Mat

KUNSKAP
Språklärd

KARAKTÄR OCH SINNELAG
Skrämmande

I SEDERNA
Hård

(Översättning och tolkning: Erika Kihlman, Stockholm.)

Bild 2. "Svensken." Martin Engelbrecht, Laconischer Spiegel Europae (Augsburg 1736–37).
Foto: Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg.

men medan tysken skriver mer än han förstår så förstår andra mer än vad de skriver.[182] Vidare förnekas att den politiska och militära skolningen skulle ha kommit av tyska generaler som anfört de svenske. Var befann sig, frågar Strömwall, de tyska generalerna eller Hübners lärare då göterna erövrade Italien och Spanien med flera orter; "alla wettenskaper äro ifrån wåra Förfäder och Patriarcher fortplantade igenom thet ena Landet in uti thet andra". Och vilka hjältedåd en Oxenstierna och Banér eller en Torstenson och Wrangel i nyare tid utfört på tysk mark kan intygas av vilken som helst därvarande luthersk församling.[183]

Hübners enkla konstaterande att de krigiska svenskarna trots allt inte är oövervinneliga var uppenbart känsligt så här bara något decennium efter stora nordiska krigets slut. Påståendet leder in Strömwall på ett långt resonemang, fyllt av logiska kullerbyttor, om makt och tapperhet. Först och främst konstaterar han att Sverige alltid varit förnöjt med den makt Herren skänkt. Göternas gamla tapperhet är känd av alla och att Sverige i senare tider vunnit många härliga provinser kan väl inte förnekas av någon. Seger och nederlag beror av vad Strömwall kallar dels ovanliga, dels vanliga orsaker, det vill säga orsaker som ligger antingen utanför eller inom människans kontroll. De senare är förnämligen av fyra slag: oförsiktighet, klenmodighet, utmattning och fiendernas myckenhet. De två första skälen är inte tillämpliga i Sveriges fall. Förklaringen bör i stället sökas i de två senare. Inte ens Herkules, säger han, vågade sig mot tvenne. "Mycket mindre kunde Swerige giöra fem eller sex mächtige och wäl öfwade Potentater, mäctigare motstånd, än som skedde."[184]

Om en del av Strömwalls resonemang verkar tilltvingade så överträffas det mesta när han skall bemöta påståendet att svenskarna inte kunnat försvara sina skär emot ryssen ("sie konten ihre Küsten nicht einmahl wider die Russen bewahren"). Med ett sådant yttrande röjer Hübner sitt svaga förstånd och hur litet han förstår sjökrigskonsten. Sanningen var nämligen den att ryssarna använde galärer! Alla som känner det allra minsta om örlog vet att sådana fartyg har särskilda egenskaper: genom årdriften är de oberoende av vindförhållanden och genom att vara flatbottnade kan de gömma sig på grunt vatten. Dessa skäl gör naturligtvis att de inte så enkelt kan beskjutas av örlogsflottor.

182. Strömwall (1736) s. 11 f., 29 f., 46 f. Redan på 1630-talet hade Johannes Rudbeckius försvarat de svenska lärdes ringa bokproduktion med att den mer berodde på ogynsamma yttre omständigheter än på bristande djupsinnighet; Matti Klinge, *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808* (Helsingfors 1988) s. 58 f. Jfr även t.ex. [Gadd], (1770) s. 91 ff.

183. Strömwall (1736) s. 18 f.

184. Strömwall (1736) s. 49–55, cit. s. 55.

Genom att bortse från detta har Hübner, enligt Strömwall, visat att det inte går att argumentera med någon som konsekvent döljer sanningen.[185]

På detta sätt fortsätter Strömwall sida efter sida. Uppenbart ser han den personliga äran förorättad tillsammans med den nationella. Motbevisen får i den känslomässigt laddade sinnesstämningen mycket av ad hoc-karaktär och argumenten söks där de står att finna. Så försvaras till och med göternas hedniska barbari, för "Afguderi är wäl uti sig sielf en blindhet och ett hiertans oförstånd; men gifwer dock klarligen en Nations Snille och Sinnelag tilkänna".[186] Ett av bokens syften uttrycks som att tjäna dem som rätt vill lära känna utlänningarnas otidiga förhållande mot svenskarna. Den före detta stormakten har blivit ett oskyddat rov för grannarnas förakt och på flera ställen uttrycker Strömwall konspiratoriskt deras avundsjuka fientlighet. För Strömwall, och säkert många med honom, har den mentala bantningen till en för Sverige ny och trångare kostym ännu inte fullbordats. Men till alla belackare i omvärlden, vilka företräds i Hübners gestalt, levererar han det bitande ordspråket, att "Man söker gierna andra uti then buskan man plägar giöma sig sielfwan; therför bör man achta sig, at man ei skämmer sig sielf, när man wil skämma andra".[187]

Strömwalls kritik hade ju först offentliggjorts i en disputation. Att kritiken uppmärksammades visas av att Hübner i den andra upplagan av sitt arbete lindrat några av sina utlåtanden.[188] De gjorda förändringarna registreras med viss ironi i Strömwalls förord. Att de införts som i smyg och utan vidare kommentarer ansågs bara förvärra saken. Hübners arbete uppfattades fortfarande som felaktigt och ofullkomligt av flera än Strömwall.[189]

Även om mycket av Strömwalls skrift formulerar sig som ett försvar så finns det flera positiva drag i skildrandet av nationalkaraktären att ta fasta på. Kapitlet "Om Sweriges dygd och seder uti äldre tider" är inte att betrakta som en

185. Strömwall (1736) s. 55 f.

186. Strömwall (1736) s. 21, även s. 58 f. Se även t.ex. Anders Botin som ett par decennier senare framförde ett mer detaljerat försvar: "Om det högsta väsendet, om alla tings upphof, om denna världens styrelse, och om ett annat lif efter detta, hade de [äldsta svenskarna] i början ett förnuftigare begrepp, än många andra Hedniska Folkslag"; Botin (1757–64) s. 47.

187. Strömwall (1736) s. 80.

188. Så ändrades det hos Strömwall citerade "Vor diesem waren die Schweden sehr dumm und unartig" till "Vor diesem waren die Schweden nicht so geartet, wie sie jetzo find"; Strömwall (1736) s. 7.

189. Strömwall (1736) "Företal", opag.; Hübner (1733) s. 165. Om kritiken mot Hübner, se Warmholtz, 1 (1782) n:o 213; Richter (1959) s. 225; E. W. Dahlgren (1918) s. 57. Den första upplagan av Hübners arbete har inte funnits tillgänglig på Kungliga biblioteket och någon jämförelse med denna har inte här kunnat göras.

utläggning om historiska förhållanden, utan som ett beläggande av de samtida svenska dygdernas höga ålder. Bland beskrivna karakteristika märker man ärlighet och rättrådighet. Dessa egenskaper betraktas som en frihet att göra det goda och har sin grund i lagarnas värnande och vördnaden för överheten. Den svenska gästfriheten är av urgammalt datum, men har ofta missbrukats av främlingar. Folkets hövlighet tillsammans med det milda klimatet och den rena luften gör att "nästan alla utländiska Nationer, hwilka tå the en gång äro hitkomne ei finna wägen til sitt fädernesland igen". Den svenska fattigdomen, som inte yttrar sig i nödtorftens avsaknad utan fastmer i frosseriets frånvaro, är upphovet till en rad dygder, såsom mildhet, kyskhet och måttlighet. Svenskarna har aldrig, erkänner Strömwall villigt tjugo år före Botin, försyndat sig i överflöd. "Ty ett alt för stort galanterie; en flätiefull och twungen manerlighet och ett affecteradt wäsende kunde aldrig komma öfwerens med Sweriges stadiga, manliga och tappra Sinnelag. Hälst emedan ett tylikt ostadigt och flychtigt upförande faller allenast på en weklig och qwinnslig natur."[190]

En kvinnlig natur är förvisso inte något entydigt negativt hos Strömwall, då man särdeles hos den svenska frun kan återfinna många av de dygder som högaktas av honom. Så är hon ju också i sin roll som barnauppfostrare den som i första rummet har omsorgen om det uppväxande släktets egenskaper. Hübner har låtit undslippa sig några oförsiktiga omdömen om svenska fruntimmers heder som med eftertryck tillbakavisas; inte minst deras arbetsamhet sägs avhålla dem från alla laster. Därför är också många av de svagheter som vanligen vidlåder kvinnokönet, såsom veklighet och ostadighet, sedan länge utrotade eller dämpade. Drakoniska straff har redan i hedendomen hotat dem som kränkt den svenska kvinnans ärbarhet, och även om påföljderna sedermera har mildrats har det skett utan negativa verkningar på sederna. Över huvud framhölls i samtiden kvinnornas frihet som någonting för Sverige utmärkande. Lagar om kvinnofrid ges ofta en mer än rimlig historisk ålder och en författare beskriver rentav kvinnans frihet som en Sveriges särskilda gåva till kontinentens folk. Pehr Adrian Gadd håller ett liknande lovtal till den svenska kvinnan där han dock samtidigt riktar den varnande uppmaningen till henne att inte hemfalla åt utländska förklenande seder och glömma sin nedärvda redbarhet. Även hos Gadd ligger kvinnans särskilda och viktiga roll i att dana uppväxande släkten, och som följd av detta och på grund av, som det hette, könets ostadighet är hennes vandel av yttersta vikt.[191]

190. Strömwall (1736) passim, särsk. s. 60–68, cit. s. 93 resp. 62 f.

191. Rudbeck d.ä., *Atland*, I (1937) s. 482; Strömwall (1736) s. 68–80; Tuneld (1741) s. 12 f.; Dalin, I (1763) t.ex. s. 208, 211; [Gadd], (1770) särsk. s. 74–87.

Påfallande är att de nationella dygderna vanligen får ett manligt kön där kvinnliga egenskaper bara framhålls som ett komplement. Betecknande är Gadds utrop: "Värdaste Fruntimmer, Landets prydnader! *J som delen Edra hjärtan med et manbart Svenskt folk*, glömmer icke bårt, at Fosterlandet har full rätt at fordra Eder högaktning för Svenska seder och mål; det är icke [h]eller hederligt, at J nyttjen för Edert hjärtas öma drift någon annan, än en Svensk Tolk."[192] Mannen och kvinnan kompletterar varandra och gör en odelbar enhet på samma sätt som de fyra stånden. Så om förebilderna och de nationella dygderna är manliga kan vägledarna vara kvinnor, och främst bland dem är naturligtvis Moder Svea. Men dem hon fostrar är inte döttrar, utan i första hand gossebarn. "Hwar Ärlig Swensk är Hännes / Och Hon är åter Hans".[193] Att de nationella egenskaperna är manliga torde till dels ha sin förklaring i samma faktum som gör nationen till en högreståndsangelägenhet: Egenskaper måste synliggöras och de kräver aktivitet. De som inte får eller inte skapar sig den nödvändiga uppmärksamheten blir utdefinierade eller negativt definierade.[194] Här är förhållandena desamma oavsett om aktören är kvinna, finne eller bonde, det vill säga politiskt inaktiv.[195]

Året efter Strömwalls *Anmärckningar* presenterade en pomrare ett brett upplagt arbete som på 260 sidor utvecklar samma tema som denne. Johann Friedrich Krügers *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation* var i

192. [Gadd], (1770) s. 76 f. Kursiv här. I övrigt riktar han sig huvudsakligen till sina "käreste Fosterlands Bröder"; s.st., s. 64.

193. [Olof von Dalin], *Swenska tankar* (Sthlm 1759). Jfr [Johan Fredrik Kryger], *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-upfostran* (Sthlm 1753) s. 26, 29 f., om mödrarnas betydelse för att hos barnet inplantera "vördnad emot sin Öfverhet, och en upriktig kärlek emot sitt Fädernesland". Gadd & Armfeldt (1765) s. 12–33, har utförliga resonemang om hur ungdomens uppfostran bör anpassas efter kön. Jfr även under rubriken "Kärlek til Fäderneslandet", *Götheborgska magasinet och Hwad nytt i staden*, för år 1762, n:o 3, s. 17 f.

194. Jfr Carl Fredrik Scheffers uppmaning till kvinnorna i ett tal 25/8 1773 att tillskapa sig det utrymme inom vitterheten som de ditintills saknat; *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar*. Andre delen (Sthlm 1776) s. 93–96.

195. Gadd & Armfeldt (1765) s. 21 f., menade att kvinnans dygd var viktig eftersom hon skall fostra kommande generationer, men ansåg mannens dito "än angelägnare" då han är en politisk samhällsmedlem. Christian König var för all del gammalmodig även för sin tid, men torde ha haft få opponenter i uppfattningen att regeringen "är en sysla, hwartil naturen egentligen ej ärnat Qwinkönet"; dens., *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 192.

Liknande resonemang om kvinnans politiska myndighet har i mer generella sammanhang förts av Eric J. Hobsbawm, *Nationer och nationalism* (Sthlm 1994) t.ex. s. 113, 144, 149 f. Jfr också Lynn Hunt som diskuterat jakobinernas användande av maskulina symboler för att representera det maktägande folket, till skillnad från de feminina som återspeglar abstrakta dygder; *Politics, culture, and class in the French revolution* (Berkeley, Los Angeles & London 1984) kap. 3, "The imagery of radicalism", s. 87–119. I det fallet är dock sambandet något mer komplicerat.

likhet med Strömwalls avhandling en motskrift riktad mot en specifik författare.[196] I detta fall var det teologiprofessorn i Jena Johann Georg Walch som i sitt filosofiska lexikon fällt negativa omdömen om svenskarna. Walch beskrev svenskarna som inte bara mentalt tröga, dystra och kallsinniga utan dessutom fegsinta (*furchtsame*) och undergivna (*sclavische*). Deras dominerade passion, girigheten (*Geld-Geitz*), förklarade svenskarnas förmåga att utstå hunger och andra vedermödor. Detta var i stort sett allt Walch sade. Beskrivningen av svenskarna, eller egentligen nordbor i allmänhet, upptog inte ens en full spalt.[197] Krüger ansåg emellertid att dessa vanföreställningar om svenskarna var väl utbredda. Bland övriga författare som beskylldes för grova osanningar märks den tidigare omtalade diplomaten John Robinson, vars nära identiska karakteristik av Sverige och svenskarna sades läsas med största begär av utlänningarna.[198] För att bemöta dessa lögner nödgades Krüger ta ett helhetsgrepp om hela problemet med folktemperament.

I jämförelse med flera av sina samtida diskuterade Krüger frågan om nationella egenskaper, deras beskaffenhet och uppkomst på ett övervägt sätt. Enligt honom fanns tre dominerande orsaksförklaringar som alla återgick på antika förebilder (främst Hippokrates och Aristoteles). Det var uppfattningen om luftens eller himlakropparnas inverkan, det var klimatläran och det var temperamentsläran slutligen, som såg både individens och folkens karaktär som beroende av de fyra kroppsvätskornas balansförhållande.

Om och mot dessa tre uppfattningar resonerade Krüger utförligt och han avvisade ett decennium före Montesquieus inflytelserika arbete med kraft alla

196. Johann Friedrich Krüger, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation, Oder angestellte Probe über Herrn Joh. George Walchens, weitberühmten Doctoris und Professoris Theologiæ Primarii auf der Academie Jena, Ungegründete Beurtheilung des Naturells der Völcker vorjetzt mit dem Exempel der Schwedischen Nation eröfnet* (Sthlm & Uppsala 1737). Matti Klinge har i ett föredrag översiktligt behandlat detta arbete. Hans tes är att 1730-talet medförde ett fördjupat intresse för nationalkaraktärer p.g.a. absolutismens fall. Sambandet förblir dock något oklart; Klinge, "Om nationalkaraktären", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademiens årsbok* 1997. Uppfattningen att arbetet skulle utgått på beställning från kretsen kring Arvid Horn, och därmed ha varit på något sätt semi-offentligt, saknar alla former av belägg; s.st., s. 156. I sammanhanget kan erinras om att Krügers mångårige gynnare, hovrättspresidenten Otto Reinhold Strömfeldt, till vilken arbetet dedicerats, tillhörde Daniel Niclas von Höpkens män och därmed Arvid Horns vedersakare.

197. Johann Georg Walch, *Philosophisches Lexicon* (Leipzig 1726) andra delen, sp. 1869, i artikeln "Naturell der Völcker", sp. 1868–1874. Walch talade om tre passioner: *Geitz*, *Ehr-Geitz* och *Wollust*, eller girighet, äregirighet och vällust. Dessa och andra frågor utvecklas i omgivande artiklar om "Naturell des menschlichen Leibes", "der Seelen", "des Verstands" och "Naturell des Willens", som också blev föremål för Krügers generalkritik.

198. Kritik av Robinson: Krüger (1737) t.ex. "Vorrede", opag., s. 28 f., 98, 125 f., 128 f., 135, 158 f., 170, 226.

föreställningar om yttre faktorers influens på själen. Mot klimatinverkan är hans argument Montesquieus motsats: klimatet (eller *die Lufft*) är en konstant, icke så folktemperamenten. Metodiskt kanske mest framåtblickande är att han inför ett reduktionistiskt argument. Försiktigt säger han, att även om fysiska omständigheters verkningar på moralen inte helt kan uteslutas, så kan inget avseende fästas därvid innan en sådan förbindelse är bevisad. Om man till exempel känner en människas hetsiga temperament, vad extra kunskap tillför det att beskriva hennes blod som tjockt och svart? Då vi sällan har möjlighet att undersöka blodets beskaffenhet blir detta ett cirkelbevis. Om temperament i allmänhet menar han vidare att man av det generella inte kan sluta sig till det enskilda. Kunskapen om nationalkaraktärer blir därför en falsk vän då man inte kan förvänta sig att en sammanfattande beskrivning skall kunna lämpas på individen.[199]

Efter denna avvisande inledning kommer han så till den positiva beskrivningen. Krüger betraktade nationalkaraktären närmast som ett socialt faktum. Det fanns förvisso bestämda läggningar som förenade ett folk, men dessa var influerade av det omgivande samhället. Genom människors inbördes umgänge utmejslades gemensamma förhållningssätt, genom uppfostran nedärvdes vissa värderingar och genom sitt föredöme verkade furstars egenskaper på undersåtarna. Eftersom folkkaraktären är socialt betingad är den också utsatt för förändring, och upprepade gånger betonar han att man endast med försiktighet kan överföra en nations allmänna egenskaper på enskilda personer.[200]

Om gängse teorier verkat a priori förespråkar Krüger erfarenhetsgrundade observationer. För att beskriva nationalkaraktärer måste man utgå från vad han kallar moraliska orsaker (*moralische Umstände, moralischen Ursachen*). Endast genom att studera områden som ett folks religion, historia, lagar och

199. Krüger (1737) fr.a. kap. II, "Von den 3. Haupt-Ursachen, welche zu dem Naturell der Völcker angegeben werden, und insonderheit Von dem Ungrunde der *physischen* Ursachen"; exemplet om blodet, s. 51 f.; luftens konstans, s. 61 f.; om luftens påstådda inverkan på kroppen och blodet, t.ex. s. 85 ff. Samma kritik mot både klimat- och temperamentslära framfördes av Christian König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 72–79, 100. Königs uppfattning var också densamma vad gällde kollektiva och enskilda egenskaper: "En nations dygd kan aldrig wara så fullkommen, som hos en enskylt person"; *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 34. König var dock inte konsekvent i tillämpningen, t.ex.: "Hwad Spaniorens temperament widkommer, så är det Coleriskt, hwartil den starka hettan och subtila luften mycket bidrager"; *Lärdoms-öfning*, VIII (1748) s. 43. I resonemang och exempelval i de allmännare delarna företer detta arbete annars stora likheter med Krügers.

200. Krüger (1737) s. 54–61, 67. Liknande slutsater drog den irländske filosofen John Toland (1670–1722); Pierre Lurbe, "John Toland, cosmopolitanism, and the concept of nation", i Michael O'Dea & Kevin Whelan (red.), *Nations and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context* (Oxford 1995) s. 253 f.

statsskick, samhällsförhållanden, ekonomi och utbildningsväsende kan man rätt bedöma dess natur.[201] Med detta upplägg går han så till att beskriva svenskarna, och han kommer till välkända slutsatser.

Vad gäller lärdomens tillstånd i Sverige är Krüger av samma åsikt som Strömwall. I äldre tid värderades praktiska kunskaper som åkerbruk och vapenfärdighet högre än bokliga mödor. Trots detta var de gamla goterna, som utan tvivel är svenskarnas förfäder, inte bara likvärdiga med andra nationer i studier utan överträffade dem rentav. Uppsala universitet, som Krüger påstår vara äldre än alla tyska, grundades förvisso under en tid då det mänskliga förnuftet allmänt var underkastat det påvliga slaveriet, men svenskarna klarade sig relativt väl tack vare avståndet till Rom. Den lutherska reformationen befriade tanken, om också svenskarna även i nyare tid haft liten tid till studier eftersom de oavlåtligt varit med sina konungar i fält. Deras ingenium visas hur som helst av att de givit fristad åt tänkare som Grotius, Cartesius och Pufendorf under tider när dessa var allmänt föraktade. I relation till folkmängden skriver svenskarna heller inte färre böcker än andra och lärdomen i ett rike skall för övrigt inte bedömas utifrån mängden tryckta skrifter, utan hellre efter förnuftiga författningar, goda lagar och allmänna samhällsförhållanden.[202]

I religionen förhåller sig svenskarna till den rena evangeliska läran och har lyckats undvika all form av sektbildning. Genom den stränga kyrkodisciplinen sörjer höga överheten för undersåtarnas salighet och befordrar deras välförhållande mot varandra. Mot invändningen att kyrkotvånget inte främjar en uppriktig fromhet svarar Krüger, att en hycklare i alla fall är bättre i en republik än en öppet gudlös.[203]

Näst efter iver för religionen skänker rättsväsendets tillstånd tveklöst den största äran åt en stat, menar Krüger, och i detta avseende placerar sig Sverige i främsta ledet. I den nya lagboken är allt uppställt i skön och minutiös ordning och det råder en tydlig korrespondens mellan den gudomliga, den naturliga och den uppenbarade lagen. I rättspraxis finns också flera goda anstalter: Tyranniska förhörsmetoder som järnbörd och tortyr är avskaffade och straffen mildras ofta i efterhand enär man är mer intresserad av att utrota ondskan än av att plåga syndaren. I brist på bevis lämnar man hellre en skyldig åt den gudomliga rätten än dömer en oskyldig. Trots denna mildhet är

201. För en utredning av denna metod hänvisar Krüger (s 54 f., 244) till Julius Bernhard von Rohr, *Unterricht von der Kunst der Menschen Gemüther zu erforschen* (3:e utökade uppl.: Leipzig 1721).

202. Krüger (1737) s. 101–116, 170–202.

203. "Denn ich bin doch allemahl der Meynung, daß ein Heuchler in einer Republique nicht so schädlich sey als ein offenbahr Gottloser"; Krüger (1737) s. 123, om religionen s. 116–126.

inte tjuvnadsbrotten vanligare i Sverige än i andra länder. Ytterligare klokheter är att alla utländska rättsregler är utmönstrade, att lagarna är avfattade på en ren och klar svenska och att alla rättegångar avgörs på modersmålet.[204] I kommers och manufaktur, liksom i åkerbruk, bergverk och krigsväsende, har svenskarna på många sätt de bästa författningar i världen.[205] Något som särskilt vinner Krügers bifall är de svenska böndernas fria ställning. Själv kom han från ett land där bönderna behandlades som kreatur, men i Sverige hade de inte bara full frihet att komma och gå som de ville utan där fanns också, vilket han upprepar på flera ställen, möjligheten för dannemannen att genom egna meriter klättra till statens högsta ämbeten.[206] Slutligen, säger han i detta ämne,

> ist ja dieses eine herrliche Avantage für den Bauer-Stand, daß derselbe einen besonderen Reichs-Stand ausmachet, und so wol für das gemeine Beste sprechen kan als andere, welche zwar höchst-vernünfftig ist, aber so viel mir bewust ist sonsten in keinem Monarchischen Regiment in Europa wird gebräuchlich seyn.[207]

> 'Och slutligen är det en härlig förmån för bondeståndet, att de formar ett särskilt riksstånd, och att de därigenom på samma sätt som andra kan tala för det allmänna bästa, vilket är högst förnuftigt, men såvitt mig är bekant inte brukligt i någon annan monarki i Europa.'

Den svenska bondens fria ställning var ju som nämnts en allmän källa till stolthet. I en grundläggande lärobok för ungdomen skrev exempelvis kanslisten och skolboksförfattaren Knut Reinhold Bildt, att de svenska odalmännen alltid försvarat sin äganderätt till jorden vilket "i alla Tider gifwit dem Mod och Lust til at fäkta för Fäderneslandet". Av samma skäl "biwistar ock Bonde-Ståndet uti Swerige de allmänna Rådplägningarna wid Riksdagarna; hwilken stora Förmån inga flera Bönder på hela Jorden besittja".[208] Även Krüger såg den oförlikneligt utformade svenska regeringsformen som ett ytterligare befästande av gammal svensk praxis. Alla människor, säger han, vill berömma sitt eget lands regeringsform, och skulle därför inte kunna medge att den svenska är den bästa. Så kan varje ärligt sinnad tysk berömma sin egen konstitution utan att ens ha sett den. I Sverige

204. Krüger (1737) s. 126–134.

205. Krüger (1737) s. 134–159.

206. Krüger (1737) s. 159–163, jfr s. 152.

207. Krüger (1737) s. 163, se även s. 214.

208. Bildt & Degenkalb (1753) s. 128 f. Boken var huvudsakligen författad av den tyske ärkediakonen Carl Friedrich Degenkolb, men med talrika tillägg av den svenske översättaren. Hela avsnittet om Sverige, s. 127–162, torde vara tillfogat av Bildt. Arbetet utkom i tre upplagor mellan 1753 och 1784.

föreligger den dock i offentligt tryck för var och en att beskåda och göra sina egna jämförelser.[209]

Efter att ha visat den utomordentliga inrättningen av de svenska stats- och samhällsinstitutionerna ser sig Krüger föranlåten att bemöta den, som han menar, vanliga invändningen, att den eventuella kultur som kan återfinnas i Sverige är införd av främlingar eller en frukt av studieresor till utlandet. Pufendorf och Strömwall hade ju också bemött påståendet att de svenska framgångarna på slagfälten var de utländska officerarnas förtjänst. Krüger anser att det främmande inslaget i statsapparat och krigsmakt är starkt överdrivet. Och även om han tidigare sagt att svenskar föredras vid inhemska tjänstetillsättningar har statsklokheten ändå inte uteslutit engagerandet av en eller annan välförtjänt utlänning. Likt honom själv är dessutom majoriteten av dem provinsundersåtar. Med detta förfarande visar sig ytterligare svenskarnas klokhet. Fördomsfritt söker man de bästa förmågorna till sin tjänst, förutsatt att det inte inkräktar på de inföddas privilegier. På samma sätt förhåller det sig med studieresorna. Varför förakta utländsk lärdom så länge den förvaltas med urskillning och används till det egna landets bästa, frågar han. Vetenskaperna frodas där borgarna lämnas sin frihet och inte trakteras som slavar. På så sätt har kunskapen vandrat från land till land där den lämnats störst utrymme att utvecklas.[210]

Svenskarnas klokhet i förhållande till utlänningar bekräftas också av de utbredda kunskaperna i främmande språk. I detta kan man utan smicker säga att de överträffar andra nationer. Det kan till exempel sällan sägas om en tysk, att han behärskar franska och svenska med samma färdighet och naturlighet som en infödd svensk talar tyska och franska. Här upprepar han Jesper Swedbergs med fleras bekanta klagomål: 'Ja jag känner många (tyskar), som i 20 år och mer här uppehållit sig och som ändå i varje ords uttal avslöjar att de är utlänningar'.[211] Fransoserna erkänner att inga utlänningar behärskar deras språk så naturligt som svenskarna. Det gäller också italienska och engelska, ävensom latin och orientaliska språk, som många av dem talar så perfekt som vore de infödda ("als wenn sie in dem Lande zu gehörten"). En svensk skriver och talar efter sina studier vanligen minst fyra språk, och förstår ofta fler därtill. Svenskarnas naturliga uttal av främmande språk vill Krüger tillskriva deras

209. Krüger (1737) s. 163 f.

210. Krüger (1737) särsk. s. 63–67, där han även berömmer samma vidsynthet hos Peter I och ryssarna, se även s. 152, 166–169, 226 ff.

211. "Ja ich kenne viele [tyskar], welche 20 Jahr und darüber sich hier aufgehalten haben und doch noch fast bey jedem Worte in der Aussprache hören lassen, daß sie Ausländer sind"; Krüger (1737) s. 195 f. Hänvisningen gäller även det följande.

eget modersmål, som har ett så mjukt uttal att det lätt anpassar sig till de främmande.

I ett senare kapitel följer Krüger svenskarnas dominerande själsliga egenskaper genom historien. Även om han ju hållit folkkaraktären för föränderlig så har den hos svenskarna varit märkligt konstant genom seklerna. Tongivande har varit frihetstörsten och mannamodet, alltså själva motsatsen till den undergivenhet och klenmodighet Walch tillskrivit dem. Dessa båda egenskaper har genom historien frälst Sverige från övergrepp och främmande välde, och ingenting har varit svenskarna så förhatligt som en tyrannisk regim. Här ges en rad historiska exempel från Magnus Eriksson till Sigismund. När konungarna velat förtrampa folkets frihet har de fått svärdet vid halsen, och när de goda orden inte uppfyllts har svenskarna såsom en fri nation sett sig om efter en annan regent. Konungatroheten har likväl alltid varit stark och upproren har aldrig saknat orsak.[212]

Hand i hand med frihetsglöden gick tapperheten, som har kännetecknat det svenska folket ända sedan goterna besegrade de välövade romerska soldaterna. I sin exposé över hur folket anförts av och följt exemplen från sina hjältekonungar ligger Krüger nära Strömwall. Liksom denne menar han att det mest uppseendeväckande med det senaste kriget inte är det slutliga nederlaget, utan det långvariga och hårdnackade motståndet.[213]

Hela denna redogörelse var ju skriven av en tysk och kanske var det därför som Krüger kunde ge ett mer systematiskt och genomarbetat försvar än Strömwall. Budskapet var ändå detsamma: slut med lögner om svenskarna! Förvisso var Krüger den svenske konungens undersåte, men när han vänder sig till sina "landsmän" sker det alltid med hänvisning till tyskar i allmänhet.[214] Det är också förpliktelserna gentemot dessa båda (Sveriges krona och tyskarna) som fått honom att fatta pennan. Det åligger honom som undersåte att försvara den svenska nationen. (Märk väl att detta är en angelägenhet som tillkommer honom av undersåtlig trohet, inte av förbindelse till det svenska folket som han alltså inte tillhörde.) Dessutom är det hans skyldighet att rätta de utländska, i synnerhet tyska författare som spridit felaktiga föreställningar om Sverige och svenskarna. Hit fogar sig två orsaker: Å ena sidan är beskrivningar av nationers egenskaper ofta behäftade med en stark tendens. Författarna ser gärna grandet i den andres öga men sällan bjälken i sitt eget. Förutom

212. Krüger (1737) s. 211–215.

213. Krüger (1737) s. 215–228.

214. "meine Herren Landes-Leute (ich meyne die Deutschen insgemein)"; Krüger (1737) "Vorrede" första sidan, opag., jfr även s. 71, 239, 262.

att ge upphov till fientligheter mellan folken bryter sådana konceptioner mot det kristna kärleksbudet. Inget folk är så fördärvat att man inte därhos kan finna goda egenskaper, och inget så fullkomligt att man ej kan finna klandervärda drag.[215] Å andra sidan frågar Krüger sina landsmän tyskarna, om det är billigt att så förklena svenskarna som ändå mer än någon annan nation kommit till deras bistånd. Inget annat folk har så eftertryckligt försvarat protestanterna i Tyskland. Var skulle religionen, ständerfriheten och den stillhet vara som inte bara protestanterna utan även katolikerna fått uppleva, om inte Gud sänt sin skyddsängel Gustav Adolf? Även i detta sekel, säger Krüger, skulle trosfriheten bland protestanterna i Schlesien ha upphävts om inte den högstsalige Karl XII skaffat dem lugn. Nu kan man förvisso mena att alla nationer förhållit sig väl mot tyskarna, som accepterats som flyktingar i alla länder eftersom de inte varit förmögna att hantera sina egna affärer. Men i inget land, invänder han, har tyskarna blivit bättre bemötta än i Sverige, där flera tusen av dem av alla stånd och yrken har funnit sitt levebröd och fått beskydd av dess konungar. Här har man i alla större städer byggt kyrkor åt dem, de blir betraktade som medborgare ("sie werden als Mit-Bürger angesehen") och de har beviljats samma privilegier som landets egna barn. Många förnäma svenska familjer har sitt ursprung i Tyskland och flera tusen av dem lever i denna dag väl under den svenska spiran. Här fanns i sanning goda skäl att greppa pennan till svenskarnas försvar![216]

Krüger själv framlevde sina fortsatta dagar i Sverige som ny "Mit-Bürger". De patriotiska ställningstaganden han kom att göra under sitt försvenskade namn Johan Fredrik Kryger kommer att behandlas i kapitel 6. Epilogen till den här behandlade skriften blev, enligt Krygers minnestalare, att professor Walch

> häraf märkte de förseelser, som han, igenom mindre pålitelig kännedom af Nordiska folkslagens naturliga beskaffenhet, fallit uti, [och] fick häraf tilräckelig anledning at sjelf rätta dem, äfven som alle andre af Tyska Nationens vittre Män, hvilka förut hyst et begrep om Nordens inbyggare, och sedermera blifvit af WALCHS theorie deraf styrkte, vunnno den uplysning härom, som billighet och sanning erfordrade.[217]

215. Krüger (1737) "Vorrede" och kap. I.

216. Krüger (1737) s. 239–241.

217. Edvard Fredric Runeberg, *Åminnelse-tal, öfver Kongl. Maj:ts tro-man, commerce-rådet och Kongl. Vetenskaps academiens ledamot, högädle herr Johan Fredric Kryger* (Sthlm 1780) s. 16. Runebergs deklaration verkar något tilltagen. I den fjärde upplagan av Walchs lexikon kvarstår omdömet om svenskarna i stort sett oförändrat, men med det försiktiga tillägget: "Doch giebt es in allen Ländern einige aufgeweckte Köpfe", dock finns i alla länder enstaka pigga huvuden; Justus Christian Hennings (utg.), *Johann Georg Walchs philosophisches Lexicon.* Anderer Theil (Leipzig 1775) sp. 229.

Om man efter dessa vidlyftiga exempel försöker sammanfatta svenskarnas egenskaper ser man att Strömwalls och Krügers beskrivningar är ovanligt utförliga, men ändå tämligen typiska. Det mest återkommande i den allmänna bilden är framställandet av svenskarna som tappra, frihetsälskande och ärekära.[218] De lever inte i någon stor rikedom men trots de enkla omständigheterna är ärlighet, gästfrihet och allmänt goda dygder utmärkande drag.[219] Vetenskap och vitterhet har inte alltid varit svenskarnas dominerande intresse, men på senare tid har sådana framsteg gjorts att deras färdigheter står väl i paritet med de främsta utländska.[220] Som enda återkommande negativa egenskaper framträder avundsjukan och kanske en tendens att bedåras av utländskt bländverk i moden och seder.[221] I det stora hela framstår svensken som en nöjsam figur som trivdes rätt väl med tillvaron, och Pehr Adrian Gadd var därför helt säkert inte ensam i sin önskan att vilja leva som "en sitt Fosterland, dess Öfverhet, dess Lagar, dess seder, redligt älskande Svensk Man".[222]

Hos Strömwall (liksom hos Krüger) framhålls ett annat ofta artikulerat fenomen: den lutherska ortodoxins stabiliserande verkan. Sverige är genom den rena läran botad från "Hypothesiomania eller skadelig dicht-siuka" och oroas inte som dess närliggande grannar av ateister, deister, naturalister, universalis-

218. Exv. Bildt & Degenkolb (1753) s. 127 ff.; [Frölich], (1759) s. 7, 18, 22 f., 26, 29, 31 f., 42, 44, 47; Carl Brunkman, *Rikens sällhet grundad på enighet i lagen* (Uppsala 1761); Gadd & Armfeldt (1765) s. 36; [Loenbom], (1768) s. 112 f.; [Isak Faggot], (1768) s. 210, jfr rec. i *Lärda tidningar* 1768, n:o 60, s. 239 f.; Fischerström [1769] s. 8 f., 144–160, 171; *Strödda tankar, om Swerige och swenska nation, af en utlänning* (Sthlm 1769) "Om Nations Caracter"; [Gadd], (1770) s. 50 f., 78, 99; [Anders Odel], *Den rätta och sanna ähran, hos et folk och samhälle, i synnerhet det swenska* (Sthlm 1767) s. 85 f.; dens., "Oförgripelige tankar om det svenska folket", kap. 2, "Om det Svenska Folkets Naturliga Lynne", odat., i dens., Efterlämnade skrifter, Vf 168:1, Kungliga biblioteket (KB). Odels skrift har daterats till omkr. 1760–62; Burius (1984) s. 380 n. 120.

219. Exv. Tersmeden, 2 (Sthlm 1915) s. 153; Krüger (1737) s. 228 f., 236; Gadd & Armfeldt (1765) s. 36; [Loenbom], (1768) s. 112 f.; *Strödda tankar* (1769); [Gadd], (1770) s. 38, 50 f., 99; [Carl Brunkman], *Medborgaren* (Sthlm 1771) n:o 11; Anders Odel, "Oförgripelige tankar", Vf 168:1, KB.

220. Exv. [*Resebook*], (Västerås 1679) "Nu följer af Konungarijket Swerige een kortast Beskrifwning", opag.; Johan Kraftman, *Tankar om den svenska folkbristen* (Åbo 1756) dedikationen; [Loenbom], (1768) s. 112 f., 122 ff.; Fischerström [1769] s. 145; *Strödda tankar* (1769) "Om Wettenskaperna"; [Gadd], (1770) s. 91 ff., 99 f.; Odel, "Oförgripelige tankar", Vf 168:1, KB. Svenskarnas framsteg inom vetenskaperna kunde erkännas också av utlänningar: Louis Joseph Plumard de Dangeul, *Discours, prononcés dans l'Academie royale des sciences le Samedi 16 Novembre 1754. Med öfversättning* (Sthlm 1754) s. 3 f.; *Encyclopedie*, 15 (Neuchâtel 1765) s. 623 f. Se även Christensson (1996) s. 22–26, 50 f., 53.

221. Exv. [Loenbom], (1768) s. 112 f.; *Strödda tankar* (1769); [Gadd], (1770) s. 44 f., 100 f.; Odel, "Oförgripelige tankar", Vf 168:1, KB. Svenskarnas "opatriotiska förkärlek för allt utländskt" användes som argument för 1700-talets återkommande överflödsförordningar; C. G. Malmström, 2 (1895) s. 434 f.

222. [Gadd], (1770) s. 102. Patrik Hall har ur liknande källmaterial som här använts extraherat en nära överensstämmande bild av den svenska karaktären; dens. (1998) s. 42–63.

ter, indifferentister eller synkretister.[223] Den lutherska identiteten var fortfarande stark i Sverige under 1700-talet. I beskrivningar av det internationella upplysningstänkandet brukar den sekulariserande tendensen ofta framhållas. Ibland riskerar emellertid betonandet av denna att bli allt för stark, om man med sekularisering avser en minskande gudstro. Inte ens bland de mest radikala av de utländska filosoferna var ateismen eller det totala gudsförnekandet annat än ett undantag. Vad de kontinentala tänkarna i första hand vände sig emot var bigotteriet. Fortfarande fanns inslag i den katolska liturgin som ställda i den moderna naturvetenskapens ljus började te sig allt mer otidsenliga. Påvekyrkan hade också, även om inskränkningar skett under de senaste århundradena, fortfarande en friare ställning i förhållande till statsmakten än den protestantiska och i synnerhet den lutherska. Den strängaste censuren i Frankrike under 1700-talet bedrevs av de kyrkliga organen, medan konungamaktens granskning fungerade mer som en kvalitetskontroll som ofta obemärkt lät förgripliga skrifter slinka igenom.[224] Idéhistorikern Tore Frängsmyr har avvisat existensen av en svensk upplysning bland annat eftersom de sekulariserande tendenserna inte har kunnat återfinnas här. Frågan hör naturligtvis samman med hur man väljer att definiera "upplysning" och det problemet behöver inte fördjupas här. Men om man i stället ser den kontinentala upplysningens kritik som inte riktad mot religionen som sådan, utan mot kyrkans hycklande dogmatism och världsliga makt, så förstår man att en stor del av kritiken inom den katolska världen inte var relevant för svenska förhållanden efter reformationen. En annan idéhistoriker, Jakob Christensson, som uppmärksammat detta vill med sin definition av upplysningen i stället se prästerskapet som en av dess främsta banerförare i Sverige.[225]

Anders Botins kritik mot den förreformatoriska svenska kyrkan har omnämnts tidigare. Förutom att klandra de vidskepliga bruken var han även starkt kritisk mot det hot om samhällsupplösning som en kyrka ställd utanför statsmaktens kontroll innebar.

> Ty i stället för det, att andra Religioner antingen med sjelfva världsliga Regementet äro noga förenade, eller däraf beroende, hvaraf Regementet har styrka, och Religionen

223. Strömwall (1736) s. 43 ff.

224. Robert Darnton, *Censorship in comparative perspective: France, 1789 – East Germany, 1989* (Sthlm 1995) särsk. s. 11 ff.

225. Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen* (Höganäs 1993) t.ex. s. 110 f.; dens., "Mer ljus över upplysningen", *Lychnos* 1996, s. 161 f.; Christensson (1996) s. 12, 38–48. För översikt och diskussion av sekulariseringsbegreppet, se Linda Oja, *Varken Gud eller Natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Eslöv 1999) s. 33–48. För biografi över en sannskyldig upplysningspräst, se Sten Lindroth, "Vardagsro och söndagslust. Kring Hjortbergstavlan i Släps kyrka", *Lychnos* 1956.

anseende; gick denna [den katolska kyrkan] på en helt annan grund, och utgjorde ett besynnerligt Sistéme, som hade sin särskilldta förvaltning, lag och rättegång.[226]

Katolicismen och de partistrider som uppkom i konkurrensen mellan olika konungaätter och mellan Kalmarunionens respektive anhängare och vedersakare, var enligt Botin de viktigaste orsakerna till det förfall som medeltidens Sverige råkat i. Överlägsen i sin skadlighet var emellertid den romerska kyrkan, eftersom det mesta av den övriga splittringen kunde återföras till denna. Botins förakt för katolicismen är inte bara ett negativt avvisande av äldre föreställningar. Han visar också en stark uppskattning av den lutherska läran som dock mest blir underförstådd, eftersom hans huvudverk, *Utkast till svenska folkets historia*, endast går fram till slutet av unionstiden. Stats- och samhällsnyttan är likväl ett genomgående tema i hela arbetet, och religionen som samhällskitt lyser fram i ovanstående citat. I ett tal i Vitterhetsakademien uppehåller han sig vid Gustav Vasa och den sant folkliga revolution som denne förestod. Som en av de största bragderna beskrivs där rekonstruktionen av den rena läran. Dess styrka låg i den inre klarheten, varför omvändelseverket kunde ske mer med predikan än med klandrande av papismen.

Et så förnuftigt omvändelse-sätt kunde icke sakna framgång. Et talrikt folk, brinnande af nit för sina förfäders tro, blef oförmärkt öfvertygadt och omvändt, utan förlust af et enda människo-lif: exempel utan exempel i hela kyrko-historien.[227]

Genom Gustav Vasa – "en af de yppersta Regenter, som Försynen unnat et folk" – återställdes alltså den urgamla svenska friheten, både på det religiösa och det nationella planet.[228] Den svenska friheten utgör som redan betonats en av kärnpunkterna i samtidens nationella självbild; vi har redan sett den framhävd hos Pufendorf, Strömwall och Krüger. Tillsammans med mod och ärlighet är den ett av de orörliga element som alltid kännetecknat svenskheten.

Högsta magten har ifrån Sveriges första upphof bestådt hos Svenska Folket i allmänhet; ty Sveriges bebyggande har skedt af ett fritt och ingen undergifvet Folkslag.[229]

226. Botin (1757–64) s. 190. Se även t.ex. [Odel], (1767) s. 48.

227. "Märkvärdigheter om konung Gustaf I. des person och regering, i et tal, hållet i Kongl. Vitterhets-academien på Drottningholm, d. 24 augusti 1773. Af A.[nders af] B.[otin]", i *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar*. Andre delen (Sthlm 1776) cit. s. 154.

228. Botin (1776) cit. s. 136.

229. Botin (1757–64) s. 55 f. Frasen upprepas med smärre förändringar återkommande i Botins arbete, se t.ex. s. 124 f., 204 f., jfr s. 311 och 537. Om svenskarnas urgamla tapperhet, t.ex. s.st., "Företal", opag., s. 326 och 339.

Hur såg denna svenska frihet ut och var hade den sitt ursprung? Botin ser dess upphov redan hos de nomadiserande skytiska folkslag som enligt honom var göternas direkta anfäder. Deras mod och stolthet tålde inga främmande herrars inskränkande av det fria levernet. Efter sina vandringståg kom de att sätta sig ned i Skandinavien för att ägna sig åt åkerbruk. Det karga men glesbefolkade landet utan hotande yttre fiender tillät dem att fritt bruka sin jord utan några främlingars ingripanden. De svenska odalbönderna utgjorde sålunda det äldsta ståndet, och de utformade själva sina lagar med starkt värnande av äganderätten. Här var det lyckliga urtillståndet där inga lagar behövdes för att upprätthålla säkerheten till liv och egendom. Vid allshärjartinget – eller, som Botin säger, den dåtida riksdagen – avgjordes alla angelägenheter av gemensamt intresse och de konungar som hade den verkställande makten var bundna av dess beslut. Denna sköna period har även beskrivits av Dalin:

> Lyckeligt folk, som ej begär annan Frihet, än at få lefva under sin Lag så trygt och orubbadt, at ingen Öfverhet med all sin makt förmår röra minsta del af des ägendom, fast mindre någons ära och lif, utan Lag och Rätt![230]

Här uppträder också något som kan synas paradoxalt, men som utgör en central punkt i frihetsuppfattningen – lydnaden inför överheten.[231] Förhållandet hade sin grund i säkerhetstänkandet och föreställningarna om maktens upphov. Ur de äldsta folkförsamlingarna kom adeln att så småningom utkristallisera sig som ett särskilt stånd. Under valkungadömets tid uppstod seden att som gengärd för det givna beskyddet förse tidigare kungars ättlingar med personliga hedersbetygelser, som dock från början inte var förknippade med några speciella privilegier. Genom sitt med odalbönderna gemensamma upphov kom den nya adeln även att fortsatt verka som frihetens försvarare mot främmande intrång. Här syns alltså en kontraktstanke. Folket stiftar lagarna men den verkställande makten överlämnas tillsammans med skyddet mot yttre fiender åt överheten. "EN Undersåtare är redelig emot sin Öfwerhet," ansåg Andreas Rydelius,

> tå han med alfwar och flit söker at göra honom nöge i alt thet, som ej löper emot kärleken til GUD och then människliga menigheten. Är någon undersåtare, som genom hemliga grep riktar [berikar] sig, antingen af thet allmänna eller thet som egenteligen och rätteligen hörer andra thess Med-Borgare til; Han är wisserligen emot sin Öfwer-

230. Dalin, 1 (1763) s. 217. Se även [Loenbom], (1768) s. 97 f.

231. Se t.ex. Johan Fischerström, *Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta hushållning* (Sthlm 1761) s. 5–8.

> het oredelig. En Undersåtare måste i sit embete intet annat göra, än thet han wille utan blygsel göra in för sin Öfwerhets ögon, om han eljest wil med fog bära namn af en trogen undersåtare.[232]

Att förbryta sig mot överheten blir därför detsamma som att förbryta sig mot den allmänna nyttan – eller mot själva friheten!

Ur frihetsuppfattningen kan således extraheras både rättigheter och skyldigheter: Undersåtarna hade rätt att njuta beskydd till liv, ära och egendom. I gengäld var de skyldiga att åtlyda den överhet som hade att kontrollera dessa friheter både mot inre fridstörare och mot yttre tvång. Överheten i sin tur var bunden att följa de lagar som folket gemensamt hade stiftat. Vi har sett flera exempel på denna frihetsuppfattning tidigare och de återkommer i det följande.[233]

Även om mycket av den här presenterade bilden är hämtat från historiska skildringar, så hade begreppet naturligtvis hög aktualitet under frihetstiden. Den frihetstida författningen, sade man, var bara en kodifiering av urgammal svensk sedvana.[234] I hattskriften *En Ärlig Swensk* hade en tanke liknande Gadds om ett slags nationaldag, men här som "en årlig Tacksäjelse-Dag öfwer hela Riket för wår återwundna Frihet", framförts redan 1755. Betoningen av friheten som det allmänna bästa och uttryckt genom lagen och statsnyttan kunde ibland till och med jämställas med en modern religion:

> fritt folk äger frihet och rättighet at tala fritt, uppenbarliga och för alla om sin Frihet, des rättigheter och ädla förmoner. Det wore önskeligit, at man med förnuft mera talte och skref härom, än man giör. Wid alla Rikets allmänna Lärosäten, ja wid all privat information, borde man wederbörligen underwisa ungdomen uti Swenska Jure Publico. Det är en angelägen sak, at Rikets ungdom blir häruti wederbörligen underwist, så

232. Rydelius (1743) s. 32 f.; jfr Nehrman (1729) t.ex. s. 34 ff., 66 f.

233. Denna bild av frihetsbegreppet kan jämföras med den som ges av Liedman (1986) s. 126–130, med efterföljande tillämpning. Han menar att den omhuldade utilismen stod i motsättning till friheten, "så länge frihet identifieras med valfrihet". Liedmans resonemang rör sig emellertid med en liberal frihetsuppfattning som torde ha varit rätt främmande för samtiden. Bättre överensstämmer, enligt min mening, det samtida synsättet med Lagerroths tolkning av Browallius' frihetsbegrepp; Lagerroth (1915) s. 413. Denna hänvisning återfinns också hos Patrik Hall, som beskriver *medborgarskapets* utveckling enligt denna linje – från skyldigheter till rättigheter; dens. (1998) s. 131–134. Jfr också Ingemar Carlssons utredning av frihetsbegreppet; dens. (1966) s. 222–227.

234. T.ex. [Isak Faggot], (1768) "Företal"; [Loenbom], (1768) s. 98–103; Stephan Insulin, *Verldsbeskrifningens III:dje del. Om folkslagens seder och lynne* (Strängnäs 1772) s. 21. För att bara ange ett exempel på hur den svenska konstitutionalismens förtjänster diskuterades och ständigt framhölls, se *Swänska friheten företräde framför engelska och polska regeringen* (Sthlm 1771). Om omständigheterna kring denna skrift, se Birger Sallnäs, "England i den svenska författningsdiskussionen 1771–72", *Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok* 1958–1959 (Lund 1959) särsk. s. 25 f.

> at en hwar Riksens Undersåte lärer rätt förstå sin Politiska Religion, så wäl som Kyrkans, och hwaruti des rätta Frihet med alla des rättigheter och fördelar består.[235]

Nästan samtidigt skrev den lärde publicisten, tillika dedicerade hatten, Carl Christoffer Gjörwell, att varje människa

> borde från barndomen läsa och förstå fyra böcker, nemligen Catechesen, Diäten [sundhetslära], Lagboken, så wäl den naturliga som borgerliga, och Hushålningen. Dessa fyra hufwudwetenskaper borde wara kort, dock tydeligen på modersmålet författade, och utgjöra tilhopa en måtlig bok i 8:o at börja med, och kallas *Menniskjo-Lärdom.*[236]

Eller som en av tidens främsta rättslärda, Olof Rabenius, juris professor i Uppsala, uttryckte det:

> Ju närmare Statens inrättning står i förbindelse med friheten, dess angelägnare är det för Medborgaren at känna Lagarna, och dess allmännare bör denna vetenskapen vara. Han känner der icke någon annan öfvermagt än Lagen, och han bidrager ofta såsom en medlem af den Lagstiftande magten til dess antagande, afskaffande eller förklaring.[237]

Att de presenterade beskrivningarna av nationalkaraktärer medvetet eller omedvetet kunde användas i propagandistiskt syfte får en tydlig belysning hos en författare som Henrik Julius Voltemat. Hans katekesliknande anvisningar i geografi, statskunskap och historia användes länge i den grundläggande skolundervisningen.[238] Böckerna var uppställda i den för tiden vanliga frågor och svar-formen med vissa stående teman. I *Anwisning til hela stats-kundskapen* ges de viktigaste data om forntida och samtida riken med frågor kring ländernas utsträckning, invånarnas karaktär, religion, författning, handel och näringsliv

235. *En Ärlig Swensk* (Sthlm 1755) s. 22, cit. s. 57 f. Om *En Ärlig Swensk* och frihetens ursprung och innehåll: Lagerroth (1915) särsk. s. 422–436, även följ. För andra exempel, se [Jacob Gerner], *Wälment swar, på en swensk mans betydande och wälmente fråga* (Sthlm 1768b) t.ex. s. 8 f.; *Folkets röst* (Sthlm 1769–70) s. 37 f., 41 f. För en samtida utläggning om frihetens och laglydnadens stora vikt, se [Isak Faggot], (1768) särsk. s. 40–46 och kapitlet: "Om Det Swenska Naturliga Lynnet". Jfr också rec. av detta arbete i *Lärda tidningar* 1768, n:o 58–60.

236. Carl Christoffer Gjörwell, *Den swänska Mercurius*, första årgången, räknad från och med julius 1755 til och med junius 1756, tr. Sthlm, s. 599.

237. Olof Rabenius (pres.) & Adolf Fredrik von Knorring (resp.), *Tankar, om lagfarenhetens nu varande tilstånd i Svea rike* (Uppsala 1772) s. 2. Försvaret av avhandlingen ägde rum den 13/2 1772 och att dess tankar är att tillskriva preses erkänns av respondenten; s.st., s. 9. Detta arbete hänvisar också, s. 3, till Gjörwell och *Den swänska Mercurius.*

238. [Henrik Julius Voltemat], *Anwisning til hela stats-kundskapen* (Sthlm & Uppsala 1742a); [dens.], *Anwisning til hela stats-historien* (Sthlm & Uppsala u.å. [1742b]); [dens.], *Anwisning til hela nyare geographien* (Sthlm & Uppsala 1742c). Richter (1959) s. 225.

samt förhållande till omgivande makter med uppgifter om krigsmaktens storlek.

Under rubriken "Hwad bör man förnämligast taga i akt angående *Inwånarena* af Swänska Länderna?" ges en kortfattad men uttömmande beskrivning av befolkningens lynne som i mycket sammanfattar den gängse samtida uppfattningen. Först var att betona under denna fråga, att man måste skilja på egenskaperna hos "sielfwa de *Swänska*" å ena sidan och hos "*Finska* Folkslaget, samt *Lapparna*" å den andra. Voltemat är också noggrann med att inledningsvis försäkra läsaren om sin objektivitet; varken svenskarnas självhävdelse eller utlänningarnas avund har fått styra hans punktvisa uppräkning. Beskrivningen av svenskarnas kynne citeras här i sin helhet:

> Til at hålla medelwägen emellan åtskilliga wåra Lands-Männers smickran och flästa Utlänningarnas afwund eller okunnighet, kunna wi i akt taga angående Swänskarna:
>
> 1. At de, hwad Sinnes-Förmånerna widkommer, icke eftergifwa något Folkslag i Werlden.
> 2. At Ära, i alla tider, warit deras förnämsta Ögnamärke, och at ingen Nation kan äga störrre ömhet om sin Frihet, mera kärlek för Fäderneslandet och högre wördnad för sin lagliga Öfwerhet och Konunga-Wäldet.
> 3. At et oförskräckt Mod, Ståndaktighet i motgång, men tillika någon Förwägenhet i medgången, samt en särdeles Böjelse och Färdighet, at handtera Wapn, altid egenteligen tilkommit de Swänska.
> 4. At därmed altid warit förbundna stora Kroppsens Förmåner, såsom Styrka, oförliknelig Hälsa, Tålighet at utstå Beswärligheter, m.m.
> 5. At altså intet Folkslag med de Swänska kan jämnföras uti Krigs-Wäsendet.
> 6. At de Swänske eljest äro arbetsamme och sparsamme, dock knappt widare, än at de kunna hafwa sin utkomst; Höflige inbördes, likwäl mera emot Främmande; Fallne til allahanda Konster och Wetenskaper; o.s.w.
> 7. At de eljest beskyllas för Afwundsiuka, samt, tör hända, i wissa mål, genom umgänge med Utlänningar, blifwit yppige, läckre i Mat, etc.[239]

Här återkommer drag från Pufendorfs sextio år äldre beskrivning (som Voltemat i företalet också bekänner sin skuld till), även om tonvikten har förskjutits något. Där Pufendorf ägnar visst utrymme åt att beskriva svenskarnas avundsjuka betonar Voltemat i större utsträckning positiva dygder som frihetsälskan och mod. I svenskarnas karaktär ses en påtaglig likhet med romarna under guldåldern: "intet Folkslag kunde öfwergå dem [romarna] i Ädelmodighet, Åtrå til en sann Ära, Kärlek för Friheten, Fäderneslandet, samt andra sådana Egenskaper, som fordras, at göra en Nation mäktig".[240] Alla sådana likheter i dygderna var givetvis tacksamma att notera under de rådan-

239. [Voltemat], (1742a) Tredje boken, s. 110 f.
240. [Voltemat], (1742a) Andra boken, s. 29.

de omständigheterna. Skildringen av Sverige avbröts nämligen med anmärkningen: "Om wårt kiära Fäderneslands Stats-Interesse, i anseende til de så wäl oss näst-gräntsande, som längre bort belägne Höga Makter wil man, för wiktiga orsaker skul, til et annat tilfälle låta anstå at sig utlåta." Av utgivningsåret 1742 ger det sig att dessa orsaker var det pågående kriget med Ryssland. Man kan också föreställa sig att denna tidsomständighet hade föranlett inledningens förklaring över giltiga anledningar att föra rättmätiga krig. Dessa återfanns bland annat i Justus Lipsius' statslära som i sin tur vilade på antika författares auktoritet.[241]

1. At förswara sig, enär man orättmätigt blir angrepen.
2. At taga i Besittning, hwad en med rätta tilhörer, enär det ej kan ärhållas med goda.
3. At hämnas tilfogad oförrät, och därföre skaffa sig Satisfaction och säkerhet.[242]

Det första skälet hade tvingat Karl XII till vapen och de båda sistnämnda är handbokens beskrivning av hattarnas motiveringar inför krigsutbrottet 1741.[243]

Den unge skolgossen kunde alltså snabbt inhämta kunskap om svenskens duglighet i fält och om varför Sverige var berättigat att föra krig mot sina grannar. För att läxan skulle bli fullständig krävdes bara någon upplysning om fienden. Om ryssarna sades därför att de förvisso är starka och köldtåliga, men "likwäl äro de släta Soldater, hafwa ganska ringa tankar om sig, där emot stort öfwermod och stålthet, besynnerligen i medgången, men största Klenmodighet i motgången". Till yttermera visso beskrevs de som "nedrigt sinnade, plumpa i sina Seder, grymma och obarmhertiga, begifna på fylleri", och så vidare. I förhållande till sina grannstater befann sig Ryssland dessutom i en olycklig belägenhet: Alla – turkar och perser, polacker, preussare, danskar och fransoser – ville hämnas begångna oförrätter. Och bland Rysslands fiender återfanns inte minst Sverige, "dess mäktigste Granne, i anseende til sina tappra och wäl öfwade Trouppar, hwilka wunnit många de största Segrar, änskönt Ryssarna warit Tie gånger manstarkare".[244] Som tillägg angående invånarna i Ryssland anmärker Voltemat, att "Lif- och Ingermanländningarna äro af helt annan beskaffenhet, och likna dels oss Swenska dels de Tyska".[245] Hur ända-

241. Lars Gustafsson (1956) s. 67 f. Skälen finns utförligt återgivna med historiska exempel hos Isogæus (1714) s. 318 ff.

242. [Voltemat], (1742a) Första boken, s. 7.

243. Se referat av krigsförklaringen 24/7 1741, i Modée, 3 (1749) s. 1683; C. G. Malmström, 2 (1895) s. 428 f.; dens., 3 (1897) s. 32; Jägerskiöld, II:2 (1957) s. 144.

244. [Voltemat] (1742a) Tredje boken, s. 34, 37. Jfr Ingemar Carlsson (1966) s. 262–267.

245. [Voltemat] (1742a) Tredje boken, s. 34. Dessa är f.ö. de enda nationella minoriteter som behand-

målsenlig var inte denna insikt, när just Livlands och Ingermanlands återerövring stod på den svenska dagordningen!

I en några år yngre och föga mer konciliant skrift utbredde sig Voltemat om ryska förhållanden på ett sådant sätt att det renderade honom en tillrättavisning från de censurvårdande myndigheterna. De politiska förhållandena hade ju ändrats efter kriget och Sverige var nu i allians med den tidigare fienden. Voltemat förefaller inte ha följt med i de snabba konjunktursvängningarna och kanslikollegium fick därför, med idéhistorikern Anders Burius' ord, inskärpa att en författare borde "vid skildrandet av andra länder inte skriva annat än sådant som kunde tjäna dessa länder till uppbyggelse".[246]

I den andra upplagan av Voltemats statskunskap som utkom 1767 har påståendena om omvärldens motvilja mot Ryssland nedtonats. Sverige framställdes fortfarande som den starkaste grannstaten, men med tillägget att de båda länderna numera var i allians.[247] Anspråken på svenska segrar över tiofalt starkare ryska härar hade nedstämts så att de nu sades ha varit blott tre gånger så stora, men vad gällde det svenska och ryska folkkynnets härliga respektive nedriga karaktär hade inga förändringar införts. Inte heller i denna upplaga fanns någon närmare beskrivning av det svenska statsintresset, vilket dock mer torde vara att hänföra till författarens arbetslust än till "wiktiga orsaker".[248]

las under Ryssland. Det betonas även att de "i kraft af Freden med Swerige" har fått behålla sin lutherska religionsutövning; s.st., s. 35.

246. Burius (1984) s. 86. Den aktuella skriften, *Utdrag af professor Voltemats föreläsningar öfwer europäiska staterna.* Första delen, om Ryssland (Sthlm 1749), var en utveckling av texterna i *Anwisning til hela stats-kundskapen.* Detta första band var allt som utkom. I ett brev till Nicklas von Oelreich försvarade sig Voltemat mot angreppen genom att räkna upp sina källor. Då de bl.a. innefattade ett danskt arbete från den tid då detta rike varit i allians med Ryssland hade han utan betänksamhet nyttjat bokens omdömen, som han ändå i flera fall påstod sig ha mildrat; Voltemat till Oelreich, 5/11 1749, Bergianska brevsamlingen, vol. 1, KVA.

247. Jfr [Odel], (1767) s. 69, som säger att 1741 års krigsförklaring för all del varit rättmätig, men att allt sådant nu är glömt sedan de båda rikena blivit förenade i vänskap. Även Christian König uttryckte sig efter censuringripande med den anbefallda försiktigheten: "Tilförene hafwa inga farligare grannar warit för Ryssland än Swerige och Polen; men nu är det ombytt; altså äro nu Sweriges maximer emot Ryssland, at holla grannsämja, at söka sin styrka innom sig sjelf, [...] Så är ock på denna sidan Sweriges trygghet nu befästad genom fred och förbund, samt den stötestenen wid desse conjuncturer utur wägen rögd, som angick possession af Liff- och Estland"; dens., *Lärdoms-öfning,* X (1750) s. 282 f.; jfr Burius (1984) s. 85 f.

248. [Henrik Julius Voltemat], *Anwisning til hela stats-kundskapen.* Andra upplagan (Västerås 1767) s. 95 f., jfr 184. (Ett oförändrat omtryck av den första upplagan hade utkommit utan tryckårsangivelse någon gång mellan åren 1742–51.)

Slutsatser

Ytterligare referenser skulle kunna räknas upp för att befästa den här presenterade bilden, men då mycket av detta återkommer i följande kapitel och för att undvika onödiga upprepningar är det mer motiverat att i stället sammanfatta några tendenser att fästa minnet vid.

Som redan har diskuterats flera gånger tidigare saknar särskilt de kollektiva identiteterna ett fast innehåll och definieras vanligtvis negativt i förhållande till den Andre. För att en identitet skall få ett fast innehåll och vara livaktig över en längre tid krävs vissa stadiga metaforer som utgör förenklingar av verkligheten. Genom sin enkelhet blir en sådan konstituerande myt lätt gripbar och möjlig att anpassa eller omtolka i olika sammanhang.[249] I skildringen ovan har vi sett flera karaktärsdrag återkomma med sådan frekvens att det inte går att förklara enbart med ett personligt beroende mellan källorna. Snarare utgör de den immanenta nationella självbilden hos de litterata klasserna i 1700-talets svenska samhälle och de har i större eller mindre utsträckning betydelse både för det emotionella och det statsteoretiska tänkandet kring den svenska nationens särart under hela den behandlade tiden. Dessa bilder kan i stort sett reduceras till tre dominerande element. I den ordning de diskuteras nedan är den första *lutheranismen*, den andra kan sammanfattas *strävsamhet* och den tredje, slutligen, är *friheten*.

Kyrkopolitiken, den förändrade religiösa världsbilden och dess koppling till den världsliga politiken har ingående studerats av tidigare forskning.[250] Trots de förändringar som trosföreställningarna utsattes för under 1700-talet är den lutherska statskyrkans primat det mest framträdande intrycket vad gäller både den personliga och den nationella religiösa övertygelsen. "Staten var konstituerad genom samhällsfördraget," säger kyrkohistorikern Ingmar Brohed, "men detta kunde inte vidmakthållas utan religionen som bas. En alltmer sekulariserad uppfattning om staten och dess uppkomst ledde därför ej till en negativ syn på religionens samhällsfunktion".[251] Skräcken för det katolska var starkt emotionell och oberoende av reella politiska bindningar och konjunkturer. Fortfarande framhölls den roll Sverige tilldelats i westfaliska freden som sina kontinentala trosförvanters beskyddare.[252] Typiskt är hovrättsrådet och hatt-

249. Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nations* (Oxford & Cambridge, Ma. 1986) s. 57–68.

250. Se fr.a. Hessler (1956), Normann (1963) och Brohed (1973).

251. Brohed (1973) s. 185. Exv. hattledaren Anders Johan von Höpken lät "de religiösa [protestantiska] frihetsidéerna bliva fruktbringande för de politiska", enligt Lagerroth (1915) s. 423 f.

252. T.ex. König, *Lärdoms-öfning*, XI (1751) företalet; [Frölich], (Uppsala 1759) s. 38; [Odel], (Sthlm 1767) s. 41; [Loenbom], (1768) s. 63; Jägerskiöld, II:2 (1957) s. 197 f., 202, 279. Även makter som sök-

politikern Olof Benjamin Ehrencreutz' konstitutionella reformprojekt från slutet av 1760-talet, som till näringarnas fromma föreslår ökad frihet för främmande trosbekännare att inrätta kyrkor och skolor. Däremot skall "allt proselytmakeri strängeligen förbjudas, hellst hvad de romersk-catholska angår, öfver hvilka en noga tilsyn bör hållas".[253] Även om de religiösa motiveringarna av den världsliga makten avtar och utbyts under seklets gång ljuder den rena lärans grundton alltid i bakgrunden. Den tolerans som ibland kan visas utlänningars religionsutövning upphör vid de svenska undersåtarna, och ännu 1772 års regeringsform framhåller i öppningsparagrafen enighet i religionen som rikets främsta grundval.

Det andra mytkomplexet har jag valt att kalla "strävsamhet". Mer än de andra två är detta en samlande kategori som kunde givits andra tänkbara benämningar. Härunder kan listas alla de återkommande schabloner som allmänt fick avmåla nationens grundläggande och berömliga karaktärsegenskaper. Några dominerande inslag var tapperhet, hörsamhet och redlighet samt inte minst svenskens frimodiga stretande under enkla eller fattiga förhållanden. Uppfattningen om dessa goda dygder, den svenska strävsamheten, tycks ha haft sitt ursprung i det kärva svenska klimatet och de torftiga levnadsomständigheterna.

Strävsamheten och enkelheten hyllades inte i första hand för sin egen skull utan kan ses som en sammanfattning av och upphovet till en rad dygder, såsom gudfruktighet, ärlighet och ödmjukhet. Strävsamhetens motsats var "den Allmänna Riks fienden *Yppighet* och *Wällust*".[254] Hur detta hängde samman förklaras av Montesquieu:

> Det finns två slags fattiga folk: de som styrelsens stränghet har gjort sådana; och dessa människor är oförmögna till nästan varje modig handling, eftersom deras fattigdom är en del av deras ofrihet; de andra är fattiga endast emedan de försmått, eller inte har känt till, ett gott livs bekvämligheter; och dessa kan göra stora ting, eftersom denna fattigdom är en del av deras frihet.[255]

te dess bistånd hänvisade till Sveriges åtaganden i det tyska riket; Teofron Säve, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762* (Sthlm 1915) t.ex. s. 20, 23, 26 f., 29 f., 33, 39 f.

253. Axel Brusewitz, "Ett konstitutionsprojekt från frihetstiden med en kommentar från Gustaf III:s tid", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1913, s. 20. Jfr t.ex. Carl Brunkmans ungefär samtida påhopp på de "köttslige Cristne", d.v.s. katolikerna, som han ansåg vara långt värre än hedningar och turkar; [Brunkman], *Medborgaren* (1771) n:o 7. Som tidskriftens titel antyder företrädde Brunkman annars allmänna, om än förvirrade jämlikhetsidéer. Om toleransdebatten rörande utlänningar, se Brohed (1973) s. 99–135.

254. [Isak Faggot], (1769) s. 69.

255. Montesquieu (1990) XX:3, s. 224.

Den senare typen är naturligtvis den tillämpliga i sammanhanget och även om Montesquieu inte gjorde någon koppling till svenskarna hade ingen av dem kunnat uttrycka det mer träffande. De vanligaste negativa egenskaper som stundom medgavs – avundsjuka och lockelsen till det utländska – var också på sitt sätt negeringar av de dygder som den strävsamma enkelheten skänkte:

> Nu är yppighet ock slöseri ej allenast en odygd, i ock för sig sjelf, utan den är ock en moder ock amma åt andra otaliga okynnen, som äro mägtiga, at kasta det starkaste Samhälle öfver ända: [...][256]

Föreställningen om strävsamhetens betydelse kan tänkas ha haft sin grund i Sveriges faktiska materiella förutsättningar där, som ofta påpekades, en mycket större del av den totala produktionen vilade på jordbruket än vad som var vanligt i de utvecklade kontinentala staterna. Samtidigt var torftighetens nödtvungna inverkan väl lämpad att upphöja till dygd då den strävsamme svenske odalbonden var själve upphovsmannen till den förnämsta av svenska dygder – friheten.

Denna sistnämnda egenskap är, jämte lutheranismen, den mest grundläggande i hela den offentligt framförda svenska identiteten. Med friheten som grund kunde de flesta samhällsfenomen förklaras och försvaras. Även om andra karaktärsdrag förändrats under tidernas lopp hade svenska folkets frihet att självständigt välja sin väg styrt allt till det bästa. Friheten förklarade den harmoniska samlevnaden i samhället. Friheten förklarade svenskens lydnad inför överheten. Friheten försvarades av den rena läran, men även under den katolska och framför allt under den hedniska tiden hade frihetens närvaro mildrat sederna så att den kristna trons etablerande på samma sätt som lagarna bara institutionaliserade en hävdvunnen praxis. Allt gott som samhället gav följde naturligt av folkets fria självbestämmande. Statsskicket under *frihetstiden*, denna även i samtiden använda benämning, utgjorde fullföljandet av en lång tradition. När dess försvarare hamnade i konfrontation med den nyare historien och det förhatliga enväldet blev myten starkare än den dagspolitiska opportunismen. Om än motvilligt måste även enväldets frihetliga karaktär erkännas. Allt annat hade slagit undan fötterna för den viktigaste samhällsbevarande myten. Hade inte folket försett Karl XI med den absoluta makten, och hade inte han motsvarat förtroendet på bästa sätt? Varje statsförändring i förgången tid hade endast stärkt den

256. Henrik Wrede, *Tal om et borgerligit samhälles eller et land och rikes rätta styrka, samt sätt ock utvägar at komma der til, hållit för Kongl. Svenska Vetensk. academien den 26 januarii år 1743* (Sthlm 1747) s. 17.

hävdvunna friheten och ett fortsatt stigande mot ständigt högre höjder. Eftersom varje stadium måste komma till ett slut fick även riksdagen 1772 genom Gustav III upphäva den gamla författningen då "under namn af den ädla friheten åtskillige våre medborgare upphäfvit sig till herravälde" över folket.[257]

Huvuddelen av de positiva egenskaper som svenskarna ansågs ha äran av var av urgammal ålder. Uppfattningen om göterna som ett slags dygdernas nettoexportörer till kontintenten nedtonades väl under loppet av 1700-talet. Man var medveten om att den brådmogna civiliseringen i svenskarnas (hög-)kultur hade skett i modern tid, och detta var ett faktum som man knappast kunde förneka vare sig för sig själv eller för utlandet.[258] Att tillskriva förfäderna dygder som var oberoende av yttre kulturformer – exempelvis gästfrihet, ärlighet och mod – kunde däremot enkelt göras. Utlänningars invändningar kunde alltid bemötas med argumenten, att sådan var överallt den tidens sed, eller de och de bruken hade numera upphört. För det var typiskt nog bara de positiva karaktärsdragen som nedärvts mellan generationerna, medan göternas mindre tilltalande egenskaper utplånats genom tidernas förändring.

Den vikt som lades vid svenskarnas karaktär och goda egenskaper framgår av instruktionen för kronprins Gustavs guvernör. Den blivande kungen, heter det i dåvarande kanslipresidentens Anders Johan von Höpkens ingress, bör fostras till förebild för "et fattigt, men et fritt folk". Vikten av religiös fostran framhålls redan i inledningsparagrafen och genom historiens studium skall de kungliga företrädarnas exempel i krig och fred framhållas.

> Likaledes är det nödigt, at uti de förra tiders händelser föreställa Swenska Nationen på den goda sidan uti dess mandom, dess trohet emot Öfwerhet, men ock dess afsky för in- eller utwärtes ok, des ordhållighet, dess kärlek för sanning och upriktighet, misshag för et inbundit och förstält wäsende, dess ståndaktighet under fatiguer, dess tarfweliga lefnads sätt, med mera.[259]

257. RF 1772, ingressen, cit. efter Emil Hildebrand (utg.), *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkringar 1611–1800* (Sthlm 1891) s. 119 f.

258. Jfr en intressant historik över det svenska ämbetsmannaväsendet av Carl Johan Strand: Först med Gustav I och reformationen blev svenskarna "kände som menniskjor i Europa, [...] Götharnes härfärder och wåldsamheter woro då redan urminnes, och annat hafwe wi icke stort at skryta af, bland folk, i den werlsdel wi bebo. [...] Icke många Ämbetsmän kunde dock annars wara, än utlänningar, och ingen kunde lära at folka sig hemma i Swerige, utan alla måste resa efter wett, åtminstone till Tyskland". Först fram emot Karl XI:s tid, menade Strand, kunde ämbetsverken reda sig "utan at mycket tillita Utlänningen"; [Carl Johan Strand], *Ämbetsmanna öde i Swerige* (Uppsala 1767) cit. s. 4 f.

259. Instruktion för kronprins Gustavs guvernör, godkänd i SU 14/2 1756; tryckt i Modée, 6 (1761) s. 3886–3898, cit. s. 3889, 3894. Se också C. G. Malmström, 4 (1899) s. 172–182; Lagerroth (1915) s. 483 f.

En *svensk konung*, som det genomgående hette, måste älska sitt svenska folk. Att därför lära sig älska dess välkända och berömvärda egenskaper var därvid den verksammaste metoden. Exemplen, sades det i inledningen, skulle hämtas "dels utur Religionen, dels Moralen, dels utur Historien". Eller som det också skulle kunna sammanfattas: från respektive den evangeliska lutherdomen, den strävsamma dygdighet som kom av den svenska fattigdomen samt från den urgamla svenska friheten.

Några år senare framhölls de nämnda dygderna av ekonomiprofessorn i Åbo, Johan Kraftman:

> Det folk äger och nyttjar friheten, hos whilket dygd, Gudsfruktan och alt godt i möjeligaste mått befrämjes: det blifwer förmögit, om det icke tål, hwarken någon lat eller tiggare.[260]

Ämnet för Kraftmans skrift var den finska rikshalvan och dess speciella omständigheter. Detta är också temat för nästa kapitel.

260. Johan Kraftman, *Tankar, om den wanmagt uti hwilken finska landtman sig befinner* (Sthlm 1761) s. 149.

KAPITEL 5

Den östra rikshalvan

Förrådshus och förmur

Vid den riksdag som mot Karl XII:s vilja samlades i Stockholm 1713 framlades en skrift där författaren gjorde sig till talesman för alla fyra stånden i Finland, eller som det hette i ingressen: "Wij samtel[e] Kongl: Maij:[tts] Ständer uthi Storfurstendömmet Finland och Sweriges Rijkes medständer". Skriftens upphovsman har förmodats vara antingen biskopen i Åbo, Johannes Gezelius, eller vicepresidenten i samma stads hovrätt, Sven Leijonmarck. Flera av de däri framförda förslagen följde riksdagens allmänna linje om fredsförhandlingar och förändringar av riksstyret, men här i sammanhang av att hjälpa det ansatta Finland. Med visst eftertryck betonades att en rysk ockupation av Finland även skulle hota Sveriges välfärd, "ty föruthan annat igenom Finlandz ruinerande förlorar I edert bästa Magazin och Proviantz huus" och med Finland som bas riskerar fiendens härjningar även att nå moderlandet. Att döma av tonfallet verkar författaren anse att lägets allvar inte står klart vare sig för rådet i Stockholm eller för kungen. Han finner därför anledning att påminna de styrande, att de "äre plichtige icke allenast med råd och dåd att oss understödia, utan och lijf och egendom för Konungen dät Konungzliga husetz och Riketz wählgång, hwaraf och Finlandz undsättning är en ansehnlig dehl, att wäga och till sättia".[1]

1. "Ett Tahl hållit af alla fyra ständerne uthi Finland till Riddare- Präste- och Borgare-Ståden, som boo och wistas uthi Kongl: Residence-Staden Stockholm", Rålambska handskriftssamlingen, fol. n:o 71, Kungliga biblioteket (KB), cit. pag. 66 f. Flera avskrifter är kända, bl.a. i Nordinska samlingen i Uppsala. Om riksdagen: Sven Grauers, *Sveriges riksdag*, I:4. Riksdagen under den karolinska tiden (Sthlm 1932) s. 132–143; även dens., "Några bidrag till oppositionens historia under Karl XII", *Karolinska förbundets årsbok* 1921, s. 212 ff. Attribueringen till Gezelius: Walter Ahlström, "Alla fyra ständernas i Finland tal", i *Gottfrid Carlsson. 18.12.1952* (Lund 1952). Antagandet om Leijonmarck som författare senast hos Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige* 1 (Sthlm 1990) s. 128 f. och där anförd litt. Även Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag* (Sthlm 1967) s. 185 ff. och n. 65.

Den anmärkningsvärda men på centralt håll långtifrån ovanliga synen på Finland som ett separat bihang till riket hade kommit till synes redan i riksdagskallelsen: "den ena olyckan efter den andra drabbar på wårt käre Fädernesland, och nöden stiger til det högsta, i det Fienderna nalka sig närmare och närmare, sielfwa Riket, sedan förmurarne nästan borta äro, på alla sidor at anfeida"; *Hennes*

Tidigare forskning har främst intresserat sig för de uppseendeväckande statsrättsliga propåer som framförs i talet. Vad som inte uppmärksammats i samma utsträckning är det uttalat finska perspektiv som finns i förslagen. Författaren antyder det säregna i att kungen prioriterar krigföring i främmande länder när samtidigt en stor del av hans eget rike hotas av ockupation. Om inte majestätet med sin närvaro själv har möjlighet att frälsa riket borde rådet utrustas med diktatoriska befogenheter. I det beträngda läget föreslås flera möjliga vägar att frambringa de nödvändiga resurserna. Men samtidigt tycks författaren komma till slutsatsen, att viljan att satsa resurser i Finland var låg under de förhandenvarande omständigheterna. Flera förslag berör därför endast extraordinärt utnyttjande av potentiella tillgångar i Finland. I det fall resurser måste överföras från Sverige betonas att de i lika mån tjänar dess eget försvar. Moderlandet kommer också i slutändan att hållas skadeslöst, sägs det vidare, för så fort "Finland kan blifwa befrijat, så wele wij snart oförgrijpeligen föreslå uthwägar, huru föruthan statens gravation och undersåtarnes beswär, hwad igienom ett sådant interesse i staten brister, ifrån Finland kunde blifwa upfylt".[2] Här antyds från finskt håll den särställning Finland också i centrala kretsar ansågs ha i det svenska riket. Någon självklar solidaritet förväntas inte av talets författare utan alla förslag måste motiveras med förnuftsskäl. Mer än *en för alla, alla för en* gällde *var och en för sig.*

Karl XII ägnade inte det ockuperade Finland någon större omtanke. Det gjorde inte heller frihetstidens författare. Jämnt tjugo år efter freden i Nystad, som gjorde slut på den sjuåriga ockupationen, skrev Eric Tuneld, att riket "aldrig in til thenna dag blifwit, af fremmande Makt och Herrskap öfwerwäldigadt, eller sin frihet beröfwadt". Tunelds beskrivning är naturligtvis inte riktig då riket även inbegrep Finland, men han var inte ensam bland samtida författare att göra detta tankefel.[3] År 1711 klagade rådet, att rikets fiender har inta-

Kongl. Höghets arf-princessans och samtelige Kongl. Maj:ts härwarande herrar råds bref til Kongl. Maj:ts samtl. ständer angående en allmän sammankomst. Til den 14. decembr. innewarande åhr (Sthlm 1713) årstrycket, opag. Jfr också kapitel 3, not 19.

2. Rålambska handskriftssamlingen, fol. n:o 71, KB, cit. pag. 84.

3. Eric Tuneld, *Inledning til geographien öfwer Swerige* (Sthlm 1741) s. 16. Citatet var ett gammalt mantra. "Fast aldrig Rijket här, Aff Vthländsk Macht och Härre, Än öfwerwunnit är" skaldade redan Skogekär Bergbo; Henrik Schück (utg.), *Sveriges national-litteratur*, 2 (Sthlm 1925) s. 25. "Ty Swerige är aldrig aff fremmande Härskap underkufwat [...] är altså ey nödgadt til att emottaga fremmande Afgudar, Språk, Lag, Seder och Rätter", skrev Olof Rudbeck d.ä., *Atland eller Manheim.* Första delen (Uppsala & Sthlm 1937 [1679]) s. 22. "Sweriges Rike hafwer warit af Hedenhös ett fritt Rike, [...] Ty Riket är intet utaf främmande Konungar med kraft och Härskjöld underkufwadt"; [Edvard Philipsson Ehrensteen], *Oförgripeliga bewis emot adelens rättighet öfwer skatte-gods* (Sthlm 1769) s. 6 f. (Arbetet är från slutet av 1600-talet, men attributionen till Ehrensteen möjligen oriktig; *Svenskt biografiskt*

git "alla Riksens förmurar, tillika med Hertigdömerne Est- Lif- och Ingermanland, samt en stor del af Finland" och hotar nu "at angripa sielfwa Riket, och det samma aldeles förderfwa och ödeläggia".[4] Sven Gudmund Strömwall beskrev 1736 den ryska ockupationen som något som endast hade berört Sveriges "utländska Provincier, såsom wid ytan och skalet". Enligt honom tillhörde Finland de utrikes provinser vilkas innehav hade säkrats under stormaktstiden på samma sätt som skett med omtvistade provinser inom riket, såsom Skånelandskapen.[5] En samtida periodisk skrift räknade förutom Skånelandskapen och Pommern även storfurstendömet Finland till rikets "Underliggiande Provincier".[6] Redan under 1600-talet hade oklarheten om Finland som riksdel eller provins ibland insmugit sig också i officiella papper, och 1717 under Finlands ockupation kunde Kungl. Maj:t trösta det *svenska* folket med att fienderna har "deras onda upsåt, at angripa Hans Kongl. Maj:ts och des inrikes Länder, ej fått fulfölja".[7]

Denna styvmoderliga attityd bidrog till den utdragna ockupationen och en viss anfäktelse skymtar fram då Finland åter skulle integreras efter freden i Nystad. Säkrast var därför att tala med en nådig myndighet. I en kungörelse

lexikon, 12, Sthlm 1949, s. 367.) Se också t.ex. en lärobok från 1700-talet: Knut Reinhold Bildt & Carl Friedrich Degenkolb, *En kort dock redig anwisning til en grundelig kundskap om Gud, människone och werldene* (Göteborg 1753) s. 127 f., 139.

Argumentet var i grunden detsamma som fått Nicolaus Ragvaldi att hävda Sveriges företräde vid konciliet i Basel 1434; se dens., "Oratio", i Gunnar Broberg (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok* (Sthlm 1995) s. 297–301. Den inskränkta beskrivningen, där Finland endast blir ett bihang, återfinns i den medeltida landslagen där riket sägs vara sammanfogat av "Swea land och Götha". I Petter Abrahamssons lagedition förtydligas i en not att "där til ock Finland räknas". Den nya lagen behöll, trots alla noggranna förarbeten, den gamla skrivningen: "Sverige är ifrån hedenhös ett fritt Rike: Thes Inbyggare Svear och Giöthar"; *Swerikes rikes lands-lag [...] Nu å nyo andra gången med anmärckningar uplagd* [av Petter Abrahamsson] (Sthlm 1726) s. 1 f.; *Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734* (Lund 1984; faksimil av 1780 års upplaga) "Företal".

4. *Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande år 1711. i Swerige och Finland kommer at erläggias.* Dat. Arboga den 4 febr. [23/1] 1711 (Sthlm u.å.) årstrycket. I §§ VIII–IX, s.st., förekommer f.ö. formuleringen "hela Kongl. Maj.ts" eller "hela Sweriges Rike, samt Storförstendömet Finland".

5. Sven Gudmund Strömwall, *Historiska och politiska anmärckningar* (Sthlm 1736) s. 51 f., cit. s. 55.

6. *Relationes curiosæ* 1723, n:o 34, opag. För ett senare liknande exempel, se Johan B. Busser, *Utkast til beskrifning om Upsala*, 2 (Uppsala 1769) s. 43. Johan Fischerström kallar på ett ställe Sverige, eller egentligen fäderneslandet, för "Et Land belägit emellan tvänne Haf", men räknar dock på andra ställen in de finska landskapen och t.o.m. Pommern i riksgemenskapen; dens., *Tal til det svenska folket. År 1769* (Uppsala u.å.) s. 51, jfr t.ex. s. 102, 104, 140, 199.

7. Cit. efter *Kongl. contributions ränteriets kundgiörelse om ett allmänt lån, til Hans Kongl. Maj:ts och des rikes tienst.* Dat. Stockholm den 2 decembr. 1717 (Sthlm u.å.) årstrycket. Se även t.ex. *Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut.* Samlade af K. G. Leinberg (Helsingfors 1892) s. 145.

till finnarna 1721 framhöll Kungl. Maj:t som en av fredens välsignelser, att "Sweriges Cronos uhrgambla tilhörighet och Egendom Storfurstendömet Finland, som genom tidernes och tilfällens olycksalighet några åhr bort åt derifrån warit afskildt, åter med densamma kommer at förenas". På grund av manfallet kunde rotarna i Finland inte enbart fyllas med "deras landsmän, fränder och anhörige", utan deras "nationale Regementer" (*Suomen Maalle*) måste tillfälligt kompletteras med "Ryttare och Soldater af den ifrån uhrminnes tider med deras folckslag incorporerade Swenska nationen". Kungl. Maj:t uttrycker därför förhoppningen att finnarna skall möta dem med "broderlig wänlighet" och att man ömsesidigt kommer att "undfly alt det som kan gifwa anledning til wederwillia och missförstånd".[8]

De svenska statsmännens uppfattning om den finska riksdelen sammanfattas lättast i två ord: kornbod och buffert. Det finska talet 1713 anpassar sig efter detta språkbruk, agerandet under stora nordiska kriget illustrerar samma poäng och utan att lämna rum för några tveksamheter uttrycks tanken av kronprins Adolf Fredrik inför sekreta utskottet 1746:

> Storfurstendömet Finland [...] är en så angelägen dehl af riket, at utom detsamma wore Swerige icke Swerige. Där är wårt förrådshus och wår förmuhr; men det är och det första som måste mottaga all fientlighet på den sidan.[9]

Detta uttalande är på intet sätt unikt. Det är heller inte den omvårdnad som tronföljaren samtidigt av de redovisade skälen menade måste visas rikets östra utpost. Men denna omsorg kom sig i första hand av lydområdets betydelse för moderlandet och inte av hänsyn till den enskilda riksdelen.

Även om det juridiskt endast fanns få och statsrättsligt nästan inga skillnader mellan den östra och den västra rikshalvan så gick det i emotionellt hänseende en klar gräns i Bottenviken och Ålands hav. Denna yttrar sig olika starkt i olika källor och kan ibland förefalla motsägelsefull. För Finland medförde den i alla fall att dess skötsel på många sätt åsidosattes. De tydligaste exemplen härpå är statsledningens förhållande under stora och lilla ofreden, där den förra möjligen förlängdes och den senare var den direkta följden av en försumlig

8. *Kongl Maj:ts nådige förordning och reglemente, hwar efter alle så civil- som militair-betiente med ryttare och knektar samt menige almogen i storfurstendömet Finland interimswis sig skola rätta.* Dat. Stockholm den 2. octob. 1721 (Sthlm u.å.) årstrycket. Pamfletten har paralleltext på finska, och är på det sättet unik för denna tid.

9. Cit. efter Einar W. Juva (utg.), *Verteidigungspläne Finnlands 1721–1808*, II (Helsingfors 1944) s. 27 f. Se även Birger Steckzén, "Adolf Fredrik under kronprinstiden", *Historisk tidskrift* (*HT*) 1934, s. 345 f.

politik.[10] Den särskilda omsorg som Gustav III anses ha visat storfurstendömet är delvis också en konsekvens av företrädarnas ointresse.

Frågan om förhållandet mellan de båda rikshalvorna har företrädesvis engagerat finländska historiker. Där finns skillnader mellan en äldre och nyare tradition liksom även mellan finsk- och svenskspråkiga forskare, även om dessa skillnader kanske har överdrivits något av historiograferna. Dock har de flesta författare som skildrat detta förhållande främst studerat frågorna ur finsk synvinkel. Man har sökt stämningar bland finska samtida. Även om utgångspunkten här är svenskarnas förhållningssätt kan detta inte helt separeras från det finska perspektivet. Men uppgiften för detta kapitel är ändå i första hand att studera uppfattningar på centralt håll i riket. Detta kommer att ske genom en granskning av hur olika författare betraktade den finska geografin, nationen och folket, hur riksenheten och historien tedde sig från svenskt håll och hur dessa föreställningar avspeglades i statsledningens politik. Upplägget följer i stort dispositionen i föregående kapitel och motiven för ämnesvalen är desamma: Språk, historia och geografi betraktades och betraktas som grundläggande komponenter i konstituerandet av nationella identiteter. Exemplen är huvudsakligen hämtade från 1700-talet och frihetstiden, vilket delvis beror på källäget. Uppmärksamheten på de antropologiska aspekter som intresserar i detta sammanhang tillväxer starkt jämfört med föregående sekel. I huvudsak rör det sig dock om en kvantitativ skillnad och någon artförändring i uppfattningarna äger inte rum från 1600-talet till 1700-talet.

Några exempel kommer att anföras på vilka konsekvenser de nationella föreställningarna kunde få i den praktiska politiken. Däremot är det inte motiverat att ge en detaljerad kronologisk skildring av de skilda överväganden och beslut som ändrat förutsättningarna för eller kronans fokus på den finska rikshalvan. Sådana studier har redan utförts av framför allt finländska forskare.[11] Avslutningsvis kommer att diskuteras den tidigare forskningens ståndpunkter och underlaget för de skilda tolkningar som framförts.

10. Eirik Hornborg, "Försvaret av de östra riksdelarna och Karl XII:s krigsledning 1701–1714", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCLIV. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 12 (Helsingfors 1936) särsk. s. 181–187; Gunnar Artéus, "Individ och kollektiv, metodik och geografi. Karl XII och hans armé", i Sverker Oredsson (red.), *Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk* (Sthlm 1998) s. 158 f. Antti Kujala driver tesen att försummandet av Finlands försvar till stor del berodde på inkompetens och otydlig ansvarsuppdelning mellan kungen, rådet och de lokala styresmännen. Några tecken på en avsiktlig likgiltighet av nationella skäl menar han sig inte ha funnit, snarare tvärtom. Ändå säger han, att det är "förståeligt att rådet såg det som viktigare att bevara rikets kärnområden intakta än Finland eller Östersjöprovinserna"; dens., "Karl XII, rådet och Finland 1700–1713", *Historisk tidskrift för Finland* (*HTF*) 1999, cit. s. 160.

11. För två problemfokuserade men ändå lättillgängliga studier med skilda tolkningar och perspektiv hänvisas till Einar W. Juva, *Finlands väg från Nystad till Fredrikshamn* (Sthlm 1947) och Lars G. von

Land och folk

Liksom Samuel Pufendorf i det förra kapitlet togs som utgångspunkt för att beskriva den svenska nationen kan han här få inleda karakteriseringen av finnarna. Efter sin teckning av svenskarna konstaterar Pufendorf: "Men Finnarne äro helt ehn annan Nation uti Språk og Seder ifrån de Swenske åtskilde; hwilke gode Soldater wara månde, enär de först wäl öfwade och underrättade blifwa. Uti dät öfrige äre de ett enwettigt, hårt og arbetsamt Folk, men mera bekwäme tungt Arbete, änn som något Konstigt, till att förrätta."[12] Finnarna var precis som svenskarna manliga och krigiska, men betraktades av Pufendorf liksom av många andra samtida som mer primitiva och inte så fallna för de mer teoretiska momenten inom hantverk och vetenskap. En samtida finsk författare, senare professor och biskop, lade ned ansenlig möda på att befästa de positiva och bemöta de negativa dragen i denna allmänna beskrivning.

Daniel Juslenius' dissertation om Åbo stad är tolv år yngre än Pufendorfs historia och utvecklar sig till en skildring av det finska folkets kynne och historia. Några karaktärsdrag, såsom gästfrihet och frikostighet, är allmänt tillämpbara på alla nordiska folkslag, och de känns igen från det vanliga sättet att beskriva svenskarna. Hos Juslenius får de dock sin särskilda språkliga bevisning, för "landet torde erhållit sin benämning *Suomenma* af ordet *Suominen*, som betyder välvilja emot hvar och en samt gästvänlighet". Bekanta är även andra dygder, såsom gudfruktighet, flit, tapperhet, ordhållighet och konungatrohet. De negativa egenskaperna är också desamma som hos syskonfolken: den låga självaktningen och förkärleken för utländsk flärd. I andra stycken förhåller sig Juslenius negerande till Pufendorfs utsagor, men utan att specifikt omnämna denne. När Pufendorf i de akademiska och konstnärliga disciplinerna vill ställa finnarna i rang efter svenskarna gör i stället Juslenius beskrivningen av de senare tillämpbar även på de förra. Hos båda författarna sägs dock respektive folks konstutövning hämmas av koncentrationssvårigheter. Enligt Juslenius har finnarna

> anlag för vetenskapliga yrken, icke allenast för de rent mekaniska slöjderne, utan ock för speculativa och philosophiska forskningar. De äro hemma i språk, vetenskaper och

Bonsdorff, *Stämningar och förhållanden i Finland före skilsmässan från Sverige* (Sthlm 1949). Ämnet för detta kapitel har jag även behandlat i en separat artikel med försök att tillämpa A. D. Smiths teorier: Jonas Nordin, "I broderlig samdräkt? Förhållandet Sverige–Finland under 1700-talet och Anthony D Smiths *ethnie*-begrepp", *Scandia* 1998.

12. Samuel Pufendorf, *Innledning till swänska historien* (Sthlm 1688) s. 908. [Samuel Loenbom], *Kort inledning til swenska historien och stats-kunskapen* (Sthlm 1768) s. 113, har en näst intill identisk beskrivning.

> fria konster, och i hög grad skarpsinnige, så att de häri föga skulle öfverträffas af någon annan nation, om icke just det att de rikta sin hug åt skiljda håll skulle hämma deras framsteg i hvarje enskild gren.[13]

Juslenius' avhandling präglas av ett patriotiskt nit, som tydligt framhålls i förordet. Han hoppas att arbetet "skall vinna bifall af hvarje redlig fosterlandets vän" om än ej av dem "som vilja förklena vårt Finland såsom något af föga eller ingen betydenhet".[14] Juslenius' metod är den bekanta, att genom antika författares auktoritet och genom associering till bibliska folk framhäva finnarnas storhet i forntid och samtid. Med denna metod kan han övertygande visa svenskarnas och finnarnas skilda ursprung och därigenom också förklara de båda folkens olika sedvanor. Perspektivet är dock hela tiden riksgemenskapens. Som alla visste hade finnarnas inkorporerande i riket skett med vapenmakt. Den tidigare fiendskapen hade emellertid nu förbytts i ett fostbrödraskap.

Två generationer senare skrev Stephan Insulin, docent i geometri, att "*Svenska, Finska* och *Lapska* [språken], vittna ofelbart om trenne särskilta folkslag, som af ålder blifvit förenade til et Rike och lefva nu i samma förtroende som de vore bröder".[15] Denna syn var tveklöst även Juslenius' om han också såg en särskild ära i att inte bara härleda lapparna utan därtill en rad andra europeiska folk, såsom ester, ungrare och slaver, ur det finska. Tillsammans med betonandet av riksgemenskapen var han likaledes angelägen att betona finnarnas särskilda del i de svenska vapnens framgångar på slagfälten: "att Finnarne alltid varit öfverlägsne uti krig, hafva de härförinnan vid särskilta tillfällen ådaga-

13. Daniel D. Juslenius (resp.) & Johan Bernhard Munster (pres.), *Aboa vetus et nova* (Åbo 1700); övers.: "Åbo förr och nu", *Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen.* Andra och tredje häftet (Helsingfors 1841) cit., tredje häftet, s. 48, 50. Dissertationen förtecknas nedan enbart efter respondenten då det otvetydigt är denne som är författaren; M. G. Schybergson, *Historiens studium vid Åbo universitet* (Helsingfors 1891) s. 27.

14. Juslenius, *Suomi.* Andra häftet (1841) s. 18; "Qvos conatus, ut singulis bonis Patriotis placere scio, siquidem ex bono prognatos affectu, etsi defectus in efecto displiceant; ita eosdem, apud Finniæ nostræ, ceu vilis objecti, calumniatores, mihi odium & obtrectationem parere certus sum"; Juslenius (1700) s. 2.

15. Stephan Insulin, *Verlds-beskrifningens III:dje del. Om folkslagens seder och lynne* (Strängnäs 1772) s. 25. Se också [Loenbom], (1768) s. 112. En annan författare spekulerade om den svenska benämningen *finne* ursprungligen kunde härledas ur *fiende* och *Finland* ur *fientligt land*: "Alii rursus opinantur, Fenniam seu Finlandiam ita fuisse appellatam, a Gothica voce *Fiende*, quæ *hostem* significat, adeoque Finlandia denotaret *hostilem terram* & quidem sensu vel *passivo vel activo*"; Johan Bilmark (pres.) & Isak Nordlund (resp.), *Dissertatio academica de etymo fenniæ* (Åbo 1771) s. 7. En anonym författare som beskrev forntidens återkommande krig mellan svenskar och finnar menade att namnet *Finland* var äldre än fiendskapen; "»Chronicon Finlandiae, incerto auctore» ruotsenkielisenä". Julkaissut Aarno Malinimei, *Historiallinen arkisto* XLV (Helsingfors 1939) s. 297. Krönikan är från 1600-talets mitt, men den svenska översättningen uppges vara från 1700-talets början.

laggt, heldst de, alltid instuckne i Svenskarnes leder, utfört samma lyckliga bragder med desse", och viktigast: "Det var i synnerhet Finnarne och några få andre, med hvilka Gustaf den Store genomströfvade Tyskland ända till Italiens gränsor."[16] Liknande föreställningar framförde en okänd, men med säkerhet finsk 1600-talskrönikör. "Med ett ord hwarest haf:a de Swänske blifwit seger fulla, der af dhe goda finländare icke warit deelachtige", frågade han. Samme författare hoppades att hans försök till en finsk historia skulle inspirera "wår ungdom som sine landzmäns beröm älskar" att fortsätta arbetet.[17]

Även om Finland under den behandlade tiden var en integrerad del av riket, så var uppfattningen klar att det ursprungligen hade införlivats genom erövring. Fordom hade Finland sina egna konungar, men numera är det underlagt det svenska imperiet, menade Linköpingsbiskopen Jonas Petri Gothus vid mitten av 1600-talet.[18] Dock fanns i denna fråga skiftande meningar om detaljerna. Många menade att hela eller delar av Finland redan i forntiden periodvis varit sammanfogat med Sveakonungarnas välde. Under 1700-talet började man dock fästa allt större vikt vid den slutliga föreningen, som ansågs ha ägt rum i samband med Erik den heliges korståg: "Däremot utsträckte ERIK sitt Rikes gräntsor i Öster, och företog en härfärd emot Hedningarna i Finland, hvilket land till den tiden på intet sätt var Sverige undergifvet."[19] Den nämnde anonyme krönikören försökte uprätta en finsk konungalängd "för en det lades under fremmande herrskapp". Sammanlagt uppräknades femton forntida finska kungar. Därefter hade först ryssar och sedan svenskar

16. Juslenius, *Suomi*. Tredje häftet (1841) s. 20 f.

17. »Chronicon Finlandiae», *Historiallinen arkisto* XLV (1939) s. 302. Notera den i samtiden ytterligt sällsynta benämningen *finländare*, som tillsammans med *finländsk* genomgående används i krönikan.

18. "Olim proprios habuit reges, nunc vero Svecorum imperio subjacet"; Jonas Petri Gothus, *Dictionarium. Latino-Sveco-Germanicum* (Linköping 1640) uppslagsord "Finlandia", opag.

19. Anders Botin, *Utkast till svenska folkets historia* (Sthlm 1757–64) s. 161, jfr även s. 44, 112 f., 130. Se även t.ex. Johannes Messenius, *Berättelse om några gamla och märkwärdiga Finlands handlingar, hwilken innehåller en krönika om inbyggarenas härkomst, bedrifter, gudstienst, konungar, regenter och biskopar, med swenska rim beskrefwen* (Åbo 1774); »Chronicon Finlandiae», *Historiallinen arkisto* XLV (1939) s. 301 f.; Bildt & Degenkolb (1753) s. 142; [Charlotta Frölich], *Swea och Götha christna konungars sagor, sammanfattade til underrättelse för Sweriges almoge och menige man* (Uppsala 1759) s. 9, jfr s. 12, 15; Olof von Dalin, *Svea rikes historia ifrån dess begynnelse til wåra tider*, 2 (Sthlm 1765) kap. 4:3–6, jfr kap. 7:11–12; Tuneld (1741) s. 327; Augustin Ehrensvärd, *Anteckningar under en resa i Finland år 1747* (Helsingfors 1938) s. 60 f.; "Dagboksanteckningar under en resa från Stockholm till Finland år 1757 af bankokommissarien Fredrik Silfverstolpe", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, I (Jyväskylä 1885) s. 23; Johan Bilmark (pres.) & Johan Lizelius (resp.), *Undersökning om lagskipningen uti Finland i de äldre tider* (Åbo 1772) s. 9, 13. Jfr Jalmari Jaakkola, "Till frågan om Sverige och Finland under medeltiden", i *Omstridda spörsmål i Nordens historia* II (Helsingfors 1950) s. 26 f.

regerat Finland, men det hände också "att på samma tijdh, som en infödd Swensk Regerade i Finland, war en Finländare konung i Swerige". Denne författare hävdade också att kristnandet skett österifrån.[20] Uppfattningen om Finland som en ursprungligen härtagen riksdel fanns alltså på båda sidor om Bottenviken, och den ibland hävdade ståndpunkten att denna föreställning uppstod först efter rikets splittrande är inte riktig.

Nu ansågs ju hela Sverige i forntiden ha varit uppsplittrat i en rad mindre riken och snart sagt varje landskap hade haft sin egen konungastyrelse. Kanske hade de olika folken vad namn de helst kunnat bära, svear och göter, hälsingar och finnar lika, harmoniskt samlats under samma tak? Hade inte Finlands införlivande i Sveakonungens maktsfär tillgått på samma sätt som när Sverige enades? Innebar inte Erik den heliges tåg bara att finnarna återfördes till fadershuset?

Riksarkivets föreståndare Elias Palmskjöld hade goda möjligheter att sammanställa uppgifter i ämnet. I enskildheterna är han lika motsägelsefull som någon annan, men när det kom till att avge övervägda omdömen är uppfattningen klar:

> Swea och Götha Rijken hafwa ifrån begynnelsen warit såsom ett Rijke tillsammans, emedan dhe och af naturen uppå een öö synes wara sammanfogade, på dhet dhe inte skole åtskillias.[21]

I denna grundläggande ståndpunkt var alla författare överens. Vedertagen var därigenom också tanken att svear och göter egentligen var ett och samma folk.[22] Att man använde båda benämningarna sida vid sida berodde huvudsakligen på den prestige som det götiska namnet ansågs bära med sig. Följaktligen gjordes ingen praktisk åtskillnad mellan Sveriges två huvuddelar, men däremot ofta mellan Sverige och Finland. Officeren och författaren Åke Rålambs *Adelig öfning*, ett slags encyklopedi för adelsynglingar, beskrev "Swergie, hwar under man ock Götha Rijke will hafwa förståndet". Därunder hörde de gamla svenska landskapen och lappmarkerna, men även Skånelandskapen och Jämtland. I en sammanblandning av riksdelar och provinser tilläggs att "Här till höra ock Est- Lijf- och Finland".[23] Det betonades återkommande att

20. »Chronicon Finlandiae», *Historiallinen arkisto* XLV (1939) cit. s. 288, 296. Om den ryska missionen: s. 301.

21. Palmskjöldska samlingen, vol. 254, Uppsala universitetsbibliotek (UUB) pag. 499.

22. Se t.ex. Bildt & Degenkolb (1753) s. 130 f.; Botin (1757–64) s. 9; Sven Bring [Lagerbring], *Swea rikes historia, ifrån de äldste tider til de närwarande*, 1 (Sthlm 1769) s. 302 f.

23. [Åke Rålamb], *Adelig öfnings fierde tom* (Sthlm 1690) s. *b*!

Sveriges urgamla gräns gått i Öresund och normalt inneslöt man Skånelandskapen i den gemensamma fornhistorien. Finland bestods endast undantagsvis denna ynnest; ibland uteslöts det uttryckligen, men vanligen förbigicks det med tystnad.[24] Att utifrån en samtida uppfattning om Sveriges geografiska utsträckning skriva dess historia är på intet sätt ett modernt fenomen.

I detta sammanhang skall återigen betonas att det i samtiden ibland använda begreppet *egentliga Sverige* endast förefaller ha syftat på Svealandskapen.[25]

Utöver den geografiska distinktionen mellan Sverige och Finland gjorde man också en nationell mellan svenskar och finnar. Carl von Linné, eller Linnæus som han fortfarande hette, urskilde genom kroppsbyggnad, ögon- och hårfärg fyra folkgrupper eller varieteter i Sverige: götar, finnar, lappar och *mixti*. De senare hade blandat svenskt och finskt men också helt främmande ursprung och bodde företrädesvis i städerna. Götarna (*Gothos*) bebodde landskap längre bort från Stockholm. Finnarna bodde "ab orientali plaga sinus Bothnici", i landet öster om Bottenviken, och lapparna bodde i fjällen. Bland de intressanta förändringarna i en senare upplaga märks att gruppen *varii & mixti* hade ändrats till *sveci e variis nationibus europæis mixti*.[26]

Åtskillnaden mellan de olika nationerna gjordes annars huvudsakligen utifrån språkliga olikheter. Om finnarna skrev till exempel Tuneld, att "The hafwa sit besynnerliga tungomål, som är skildt ifrån the andra här i Norden gångbara språken, men har, så wäl som Lappska språket, (emellan hwilka är gemenskap,) med thet Hebreiska nog öfwerensstämmelse".[27] De språkliga olikheterna hade sin grund i folkens skilda ursprung. I denna fråga liksom i all tidens fornhistoria lämnades stort utrymme åt författarens spekulerande

24. T.ex. *Relationes curiosæ* 1723, n:o 33. David Nehrman, *Inledning til then swenska iurisprudentiam civilem* (Lund 1729) har en historik över Sveriges lagutveckling som medtar Skånelandskapen men ej Finland. Tuneld (1741) är oklar om Finlands ställning men tydlig om Skånes, jfr s. 4 f., 9, 219 ff., 287 f., 327. Se även Dalin, 1 (1763) kap. 14; Lagerbring, 1 (1769) s. 301, 326.

25. T.ex. Tuneld (1741) s. 327, 383; Johan Ihre, *Glossarium suiogothicum*, 2 (Sthlm 1769) sp. 839 f: "SWERIKE, Suionia: [...] Specialiori significatu *Svearike* vel *Svealand* appellabatur. quod situm erat *nordan skog*, i. e a parte boreali silvæ *Kolmorden*, qua ratione distinguitur a regno Gothico". Jfr ovan s. 45.

26. Carl Linnæus, *Fauna svecica* (Sthlm 1746) s. 1; *Fauna svecica*. Editia altera, auctior (Sthlm 1761) s. 1; Gunnar Broberg, *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (Sthlm & Uppsala 1975) s. 225 f.

27. Tuneld (1741) s. 330. Tanken om finskans och hebreiskans släktskap hade förfäktats redan av Olof Rudbeck d.ä. och skyldskapen mellan de folk som talade respektive språk var en i samtiden spridd föreställning: Sven Gabriel Elmgren, *Öfversigt af Finlands litteratur ifrån år 1542 till 1770* (Helsingfors 1861) s. 117; M. G. Schybergson (1891) s. 102.

associationsförmåga, men oavsett vilken biblisk eller annan folkstam som ansågs vara finnarnas upphov så var den alltid en annan än svenskarnas. Fastän detaljerna kunde variera avsevärt var den vanliga åsikten att finnarnas förfäder var de som tidigast hade befolkat den skandinaviska halvön. Dessa hade sedan trängts norr- och österut när Sigge Fridulfson i Odens gestalt anlände med de götiska stamfäderna. Oden inledde Sveriges (egentligen svearnas) konungalängd. Under århundraden kom det egentliga Sverige att splittras och enas om vartannat i olika konungadömen, vilka stundtals även innefattade det finska området. Erkki Urpilainens uppgift att denna teori, som fick stort genomslag, skall ha haft Leibniz till upphovsman och i Sverige först anammats av Erik Benzelius d.y. är inte korrekt; den återfinns åtminstone redan i Johannes Messenius' finska rimkrönika från 1600-talets första hälft.[28] Dock förefaller Leibniz ha varit den som gav teorin allmännare spridning.[29]

Även om förslagen var många identifierades dessa urfinnar vanligen med joterna eller skyterna. Stor tilltro fick Tacitus' beskrivning av joterna, som nästan ordagrant upprepades av litteratören och hattpropagandisten Anders Odel:

> Vårt Rikes förste Invånare intil *Oden* den Stores hitkomst, gifva väl icke annat ämne til betraktelse, än hvad människor äro för uslingar utan et upodlat Förnuft, en hyggelig Smak och et Ärefullt Hjerta. Man föreställe sig et groft, storväxt och aldeles ohyfsadt Folk med hår och skägg sådane som blotta Naturen gifver dem, en Björn- eller Varghud utåt ryggen, eller om lifvet, en hop granris-quistar, eller Björkenäfrar om benen och en stor påk i händerna, vankande af och an och krypande, vid rusande oväder, som vildjur tilsamman i mörke och hiskelige Bergsrefvor, dem de utvidgat med händer och naglar, til sine hus och boställen, gnagande och slitande på några soltorkade kjöttstycken, af hvad kreatur som kunnat förefalla; eller ock liggande hopetals i smälta snön och gyttjan kring stockeldarna, och döme sedan, om *Asarne* [göterna] hade så aldeles orätt då de kallade dem *Rim-Tussar* och *Berg-Troll*. Ty ehuruväl det talas om en deras Konung *Gylfe*, som skal hafva farit at möta *Oden* och hans Sällskap, så kan man ändock icke sluta til något formeligit Regerings eller Lefnads-sätt hos

28. Erkki Urpilainen, "Algot Scarin och historievetenskapen i början av 1700-talet", *HTF* 1991, s. 354; dens., *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* [Algot Scarin and the crumbling of the Geatic view of history in Sweden in the early 18th century], (Helsingfors 1993) s. 276; Messenius (1774) s. 3–16. För senare exempel med denna beskrivning, se t.ex. Tuneld (1741) s. 323 f. Gustaf Bonde skriver att uppfattningen finns hos Snorre; dens., "Försök at igenfinna den finska nationens och språkets härkomst", i *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar*. Förste delen (Sthlm 1755) s. 81 f.

29. Jfr Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sueo-gothica*, 15 (Uppsala 1817) n:o 9006; Johan Bilmark (pres.) & Carl Johan Fagerström (resp.), *Dissertatio academica de justo fennorum in patriam amore* (Åbo 1769) s. 9; Johan Ihre, *Glossarium suiogothicum*, 2 (Uppsala 1769) sp. 16.

dem, och voro väl om de yppersta ibland dem haft hus af hopvräkte trän och kullerstenar.[30]

Finnarna förknippades med sitt geografiska hemland öster om Bottenviken. Den svensktalande befolkningen i Finland ansågs härstamma från inflyttare västerifrån, ofta från Hälsingland: "Här [i Finland] äro ock somligstädes Swenska Åboer, som i fordna tider ifrån Swerige hit inkommit, och tala thet Swenska språket."[31] På samma sätt förhöll det sig med de finskspråkiga kolonierna i till exempel Värmland, som antingen var rester av de undanträngda joterna eller överflyttade i historisk tid av Gustav Vasa och Karl IX.[32] Juslenius menade, att "Fæstän äfven det Svenska språket nyttjas i Åbo, är dock det Finska, eller *S[uo]menkieli*, här, likasom i hela Storfurstendömet, modersmålet".[33] Det var väl därför både praktiska skäl och uppfattningen om en nationell hemortsrätt som motiverade förslaget, att invånarna i de svenska finnmarkerna kunde överflyttas till Finland för att där uppbruka ödeland och berika folkmängden.[34]

Utsträckningen av det geografiska Finland kunde vara flytande liksom även benämningen. På 1690-talet skrev naturforskaren och filologen Olof Rudbeck d.y. om det land "som nu rätt kallas Finland, begynnandes wid Tavastland och begriper i sig Carelen, Nyland etc. Ty Österbotn will intet räknas under Finland".[35] Begreppet *Finland* – i olika latinska uttydningar – är den äldsta

30. [Anders Odel], *Den rätta och sanna ähran, hos et folk och samhälle, i synnerhet det svenska* (Sthlm 1767) s. 21 f. För ett annat exempel, se Bilmark & Lizelius (1772) s. 5 f. Jfr Botin (1757–64) s. 11 och 17, där samma beskrivning först verkar lämpas på finnarnas sedan på svenskarnas stamfäder. En genomgång av olika 1700-talsuppfattningar om finnarnas ursprung återfinns i Anssi Halmesvirta, *The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918* (Helsingfors 1990) kap. 1, om Tacitus, se s. 29 n. 1.

31. Tuneld (1741) s. 330, även s. 364; [Gustaf Rålamb], "Beskrifning öfver Sverige", Rålambska handskriftssamlingen 4:o n:o 11, KB, pag 9 f.; Eric Anthoni, "Mikael Agricolas uppgifter om kristendomens införande och den svenska befolkningen i Finland", *HTF* 1945, s. 32–35. Fredrik Silfverstolpe förvånades över att ålänningarna talade svenska. Han hade väntat att "å en ort som lyder under Finskt höfdingedömme äfven skulle talas Finskt Språk"; dens. (1885) s. 6. Precis samma anmärkning gjorde Abraham Hülphers tre år senare; dens., "Dagbok och samlingar uppå en resa om somarn 1760", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, II (Jyväskylä 1886) s. 7, se även s. 30, 36 om hälsingar i Nyland, s. 38 sägs att Helsingfors därav fått sitt namn.

32. T.ex. Bonde (1755) s. 81 f.

33. Juslenius, *Suomi*. Tredje häftet (1841) s. 40; "*Lingva*, Aboæ, qvanqvam & Svecica in usu sit, vernacula tamen est cum toto Ducatu communis, a Finlandia, Finnica dicta, ipsi sibi Suomenkieli", Juslenius (1700) s. 89.

34. Landshövdingen Lillienberg i Åbo och Björneborg till Kungl. Maj:t. Förslaget utgick ursprungligen från riksdagen; A. R. Cederberg (utg.), *Landshövdingarnas i Finland riksdagsberättelser 1755–1756* (Helsingfors 1950) s. 155.

35. Olof Rudbeck d.y., *Iter Lapponicum. Skissboken från resan till Lappland 1695*, II. Kommentardel (Sthlm 1987) s. 54 f.

benämningen på området öster om Ålands hav, även om dess omfattning är oklar. Biskopsdömet bar dock namn av Finland och ej Åbo ända från upprättandet på 1200-talet. Senast från 1308 uppträdde *Österland* eller *Österlanden* som en större, samlande benämning ("Finlandiae et partium orientalem") på landskapen östanhavs, vilket närmast motiverades av Karelens införlivande med riket. *Finland* reserverades då huvudsakligen för det landskap som vid 1600-talets mitt började kallas *Egentliga Finland*. Åtminstone på 1400-talet hade *Finland* stundom fått beteckna hela den östra rikshalvan men ofta endast landskapet. Fortfarande under 1600-talet förekommer båda betydelserna växelvis. Under 1700-talet används begreppet nästan uteslutande för hela landet, men fortfarande kan man se preciseringen *Finland med Österbotten*, som var de två regioner som sammanfördes under titeln *Storfurstendömet*. Detta var endast en nominell uppdelning på samma sätt som Sverige ibland till namnet delades i Svea och Göta rike, om också dessa senare heraldiskt och geografiskt även räknades bland rikets fyra huvuddelar tillsammans med Norrland och Finland. (Normalt saknade dock Norrland heraldisk representation.) Åtminstone under 1600-talet hände det ibland att både Väster- och Österbotten räknades till Norrland.[36]

En för den aktuella perioden fullständig geografisk beskrivning gavs av hovmannen och bibliofilen Gustaf Rålamb på 1720-talet: "Finland hehlt och hållit, består 1. af Finland egentel:[n] så kallat. 2. Österbottn. 3. Savolax. 4. Tawastland. 5. Nyland. 6. Carelen och 7. Kexholms Lähn; uthi sidsta Kriget miste wij halfwa Carelen och Kexholms Lähn."[37] Sådana exakta preciseringar var väl sällan av nöden, men i de fallen kunde man intaga en pragmatisk hållning som grundades i ett slags vag uppfattning om finska nationens geografiska utbredning. Till finska deputationen 1746–47 ansökte borgarna i Torneå om vissa lindringar för utståndna lidanden under det senaste kriget. Gränsen mellan det svenska Väster- och det finska Österbotten gick vid denna tid precis som mellan dagens likalydande finska landskap vid Kemi (och inte Torne) älv. Därför fick man till svar, att "som then af Riksens Höglåflige Ständer för then-

36. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, IV (Malmö 1959) sp. 270; s.st., XXI (1977) sp. 35 f.; Jarl Gallén, "Finland och Österland", *HTF* 1964; dens., "Mera om Österland", *HTF* 1965; Jussi T. Lappalainen, "Finland under den karolinska tiden", i *Tre Karlar*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1984) s. 81; Aulis Oja, "Finland och Egentliga Finland", i Pentti Renvall (red.), *Det förgyllda stamträdet* (Sthlm 1964) s. 13–18; Nils Erik Villstrand i *Finlands historia*, 2. Huvudredaktör: Märtha Norrback (Esbo 1993) s. 130 ff.; *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, III (Jyväskylä 1887) s. 4–17.

37. [Gustaf Rålamb], "Beskrifning öfver Sverige", 4:o n:o 11, KB, pag. 9. Rålamb räknade Åland till landskapet Egentliga Finland. För en senare beskrivning, jfr Hülphers (1886) s. 134.

na Deputation utfärdade Instructionen endast angår Finland och the måhl som til thet sammas och thes Inwånares förbättring och upkomst efter så bedröfwelige Händelser tiena och bidraga kan; Och Torneå icke räknas ther under, utan är skildt ifrån Finland: Ty seer Deputationen icke wara tillåtel:t, at med thenna ansökningen sig beskaffa". Borgarståndet uttalade då i ett betänkande, att Torneå gränsar näst till Finland och har en huvudsakligen finskspråkig befolkning, varför det med övriga respektive ståndS bifall anser att denna ansökning borde samtyckas.[38] Fem år tidigare och i en annan konjunktur hade stadens borgmästare dock enständigt poängterat för en utsänd rysk husar, att staden visst låg i Sverige och därför skulle undgå Elisabets ockupationsedikt.[39]

Språkbarriären kunde också vara en realitet. När den unge Carl Linnæus lämnade byn Sangis just i dessa trakter för att resa nedåt östra Bottenvikskusten skrev han: "När jag miste Sangis, miste jag ock mitt modersmål." Resan fick också tillfälligt avbrytas, för, som han säger, "Jag hade tänkt i Österbotten resa något stycke, men då jag kom på gästgivaregården, fick jag varken häst eller mat, ty de förstodo mig ej, ej heller ville förstå mig".[40]

Oavsett hur löslig definitionen av det finska territoriet än kunde vara så betraktades det entydigt som en separat storhet i den svenska statskroppen. Begreppet *Sverige* hade under 1700-talet precis som under stormaktstiden två grundbetydelser: Det var dels hela det svenska statsterritoriet – riket med eller utan provinser – och dels det geografiska område som någorlunda motsvarar det moderna Sverige. Man skilde i den samtida geografin mellan en politisk och en geografisk indelning, eller mellan *riken* och *länder*. Ibland kunde man i stället för länder tala om provinser eller landskap, begrepp som dock i andra sammanhang gavs en betydelse lik nutidens. Uppdelningen i länder följde nära uppdelningen i nationer.[41] Ofta tog man i både officiella och alldagliga

38. Finska deputationen 1746–47, R 2896, Riksarkivet (RA), protokollsutdrag från den 15/1 samt betänkande av Samuel Åkerman uppläst 5/5 1747, båda bland bilaga n:o 102. Torneås ansökan om frihetsår avslogs i slutändan av regeringen; Axel Mickwitz, *De finska deputationerna och ekonomikommissionerna under frihetstiden*, II (Helsingfors 1914) s. 100, jfr även s. 52 f. Noga besett följde gränsdragningen mellan de svenska och finska länen ursprungligen stiftsindelningen mellan Uppsala och Åbo, som från 1374 hade uppdragits mellan Kemi och Kaakamo älvar i dagens finska Västerbotten.

39. Ohto Manninen, "Finland takes shape", *Historiallinen aikakauskirja* 2/1997, s. 133.

40. Carl Linnæus, *Iter Lapponicum* (Sthlm 1975 [1732]) s. 177, 185. Noteras kan också att han i dessa trakter sannolikt på språkliga grunder gjorde åtskillnad på *finnkarlarna* och *västerbottningarna*; s.st., s. 193.

41. Jfr ordboksbeskrivningarna hos Jonas Petri Gothus (1640) "Index Sveco-Latinus": *land, lähn*, "regio, terra, natio", d.v.s. rike, land/landskap och nation/folk; Haquin Spegel, *Glossarium-Sveo-Gothicum eller Swensk ordabook* (Lund 1712) s. 155, 251, 373; Jesper Swedberg, *Schibboleth* (Sthlm 1716) s. 285, 293, 433; Abraham Sahlstedt, *Swensk ord-bok* (Sthlm 1757) s. 94, 124, 128; dens., *Swensk ordbok*

sammanhang hänsyn till denna distinktion och använde skrivningar som särskilde de båda rikshalvorna. Tydligheten kunde kräva formuleringar som "Wårt Konungarijke Swerige, Storfurstendömet Finland samt alle andre Sweriges Crono tillhörige och därunder liggiande Länder", "Sverige tilhopa med Finland" eller "Swerige är et af de största Riken i hela Europa: ty det är, när Finland derunder begripes, nästan nijo gånger större, än Ängland för sig sielft".[42] Notera att både det första och det sista citatet specifikt nämner Finland, trots att det otvetydigt borde begripas under den använda benämningen riket. I lagtexter var dylika preciseringar många gånger en nödvändighet eftersom utfärdade förordningar ibland kunde gälla förhållanden endast i det ena eller det andra området. Det var heller inte ovanligt att Finland i officiella sammanhang presenterades som en enhet, medan den svenska delen representerades genom sina enskilda landskap.[43]

Något bör här sägas om begreppet *finnar*. Den i dag vanliga uppdelningen mellan *finnar*, *finlandssvenskar* och *finländare* har skett i modern tid och är fortfarande långtifrån oomtvistad. Under det gemensamma rikets tid användes uteslutande begreppet *finnar* eller den *finska nationen* (jfr dock not 17 ovan). Såsom med nationsbegreppet över huvud fanns i princip två defini-

med latinsk uttolkning (Sthlm 1773) s. 278, 293, 363, 423, 444, 544; Johan Ihre, *Glossarium Suiogothicum*, 2 (Uppsala 1769) sp. 13 ff., 435, benämningen *Svitjod* användes både om riket och dess invånare, "populus it. regnum"; s.st., sp. 839. *Relationes curiosæ* 1723, n:o 28, opag., beskriver – dock utan att använda något av nämnda begrepp – norra Europas geografi som bestående bl.a. av "Norrige, Dannemarck, Swerie, Finnland, Lijfland" o.s.v., för att därefter i uppräkningen av Europas riken endast ange Sverige, men Danmark och Norge särskilt. Se också [Henrik Julius Voltemat], *Anwisning til hela nyare geographien* (Sthlm & Uppsala 1742) s. 76: Åland "ligger nästan mitt emellan Swerige och Finland, räknas likwäl til sistnämnda Land". Även Erkki Lehtinen, "Notions of af Finnish national identity during the period of Swedish rule", *Scandinavian journal of history* (*SJH*) 1981, s. 279 f. Peter Englund har stipulativt gjort samma distinktion utan att nödvändigtvis mena att den haft bärighet i samtiden: "Med termen rike avser jag den största statligt-territoriella enheten. Termen land (som här används synonymt med termen provins) avser en del av ett rike. Spanien är ett rike. Katalonien är ett land i Spanien"; dens., *Ofredsår. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt* (Sthlm 1993) s. 61.

42. Böndagsplakat, dat. 13/11 1700, tr. i Sthlm; [Jacob Faggot], *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp* (Sthlm 1746) s. 54; [Johan Fredrik Kryger], *Den wälmenande patrioten* (Sthlm 1751) n:o II, s. 3; jfr s.st., n:o XXXIII, s. 256. Även dens., *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation* (Sthlm & Uppsala 1737) s. 180. Ytterligare några exempel: "Konung Adolf Fredriks berättelse om sin resa till Finland och Sveriges norra landskap år 1752", i *Historiska handlingar rörande Skandinaviens historia*, 40 (Sthlm 1860) s. 359, 378; Johan Kraftman, *Tankar om den wanmagt uti hwilken finska landtman sig befinner* (Sthlm 1761) s. 7 f., 43; Palmskjöldska samlingen, vol. 255, UUB, pag. 103. Jfr Erkki Lehtinen, *Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600–n. 1680)* (Helsingfors 1961) s. 71 n. 16.

43. Se t.ex. *Bondeståndets riksdagsprotokoll* (*BdP*), 7. 1751–1756 (Sthlm 1963) s. 21, 140, 167, 244; *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 119.

tionskriterier: ett kulturellt och ett geografiskt och/eller politiskt. Dessa sammanblandades stundom, men huvudsakligen definierades finnarna enligt det förra. Det var i första hand den språkliga hemvisten som fällde avgörandet. Tydligt illustreras detta av Olof Rudbeck d.y.:

> Borgarena i staden [Åbo] äro till större delen finnar, ehuru och många swenska, förutan de af hofrätten och academien, som alla äro swenska eller åthminstone kunna tala swenska i finland födde.[44]

Den skenbara begreppsförvirringen eller den förekommande sammanblandningen av definitionerna förklaras till stor del av att samtiden sällan såg behov av närmare preciseringar. Formellt fanns ju knappast några skillnader i de rättigheter och skyldigheter som tillkom svenskar respektive finnar. I praktiken var det dock för de finnar som önskade bereda sig plats i offentligheten och därmed vinna insteg i de övre samhällskretsarna en nödvändighet att antaga svenska kulturformer, det vill säga i första hand att tala svenska.

Den finländske historikern Carl Magnus Schybergson har hävdat, att den definition som betonade födelseorten var helt dominerande och har anfört en rad belägg för sin ståndpunkt.[45] Bland annat åberopar han resolutionen på Åbo stifts bevär 1664. Prästerskapet hade däri önskat att Kungl. Maj:t skulle bereda de finska undersåtarna samma möjligheter att uppbära tjänster i Sverige som de svenska hade i Finland. Kungl. Maj:t svarade välvilligt, att vid besättandet av regala pastorat

> dhee infödde i landet och Stifftet, så wijda giörligen är, måge niuta någon Förmon för dhe Suenske och fremmande, när dhe så wäll som andre, kunne giöra Sigh meriterade och Capable. Dock K. M:tt lijkwäll förbehållit, så wähl der i LandzOrthen som Annorstädes, när H:s K: M:tt så behagar, att förordna, [...] någon wällförtient Prästman (till ett eller annat) der vacerande Regall Giäll, i huad Landh eller Stifft han då kunde födder wara. H:s Kgl. Maij:tt är och icke obenägen att befordra dem aff Finske Nationen till lägenheter her i Suerige, dett ware Sigh vthi dett werdzlige eller andelige Ståndet, när så tillbäras kan, och dhe befinnas der till Skickelige och qualificerade wara.[46]

Uppfattningen om stiftsprästernas indigenatsrätt var stark på alla håll i riket och i detta ärende är den intimt förknippad med språkfrågan. Schybergson

44. Rudbeck d.y., II (1987) s. 59.

45. Carl Magnus Schybergson, "Per Brahes ställning till rättegångarna angående förbjuden lärd magi vid Åbo akademi", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CLXVII. *Förhandlingar och uppsatser* 36 (Helsingfors 1923) s. 46–49. Se även dens., *Per Brahe och Åbo akademi*, I (Helsingfors 1915) s. 108 f. n. 2.

46. *Finska prästerskapets besvär* (1892) s. 145.

har undgått att observera, att prästerskapet i sitt ursprungliga besvär uppfattar stiftets svenskspråkiga invånare som inflyttade. Önskemålet är därför, att "dem Svenskom, som i Åbo stift för synnerlige orsaker skul i Academien och Scholor incorporerade äre" borde "transfereras til Sverige igen" och inte förordnas framför stiftets egna förtjänta till de bästa lägenheterna.[47] Till de kvalifikationer som krävdes av finnar som sökte andlig eller världslig tjänst i Sverige kan man lugnt räkna svenska språkkunskaper, medan motsvarande finska språkkunskaper långt ifrån alltid var ett krav för de svenskar som eftertraktade tjänster i Finland. Snarare än att stödja uppfattningen att de i Finland födda automatiskt räknades till den finska nationen implicerar Kungl. Maj:ts svar att de infödda i Finland också självklart antogs behärska finska språket.

Denna iakttagelse finner ytterligare bekräftelse om man granskar de kungliga resolutionerna i stort. I normalfallet både under 1600- och 1700-talet var skrivningen *Kungl. Maj:ts resolution på allmogens i Sverige och Finland besvär.* Sammalunda var fallet ofta men långtifrån alltid vad gällde prästerskapet och borgarna. För adeln hette det dock nästan undantagslöst bara *Kungl. Maj:ts resolution på ridderskapet och adeln i Sverige besvär.*[48] Förklaringen är naturligtvis inte att Finland skulla ha saknat adel, utan att denna till språk och seder var oskiljaktig från den svenska.[49] Vad gällde allmogen, och i mindre grad de övriga ofrälse stånden, var distinktionen däremot i högsta grad adekvat. Bidragande till de skilda skrivningarna var säkert också att beslut som rörde stads- och lantbruksnäringarna ofta var specifika för den ena eller andra riksdelen, vilket mera sällan var fallet i de ärenden som rörde adels- och prästeståndets förhållanden.

Uppdelningen rörde, vilket än en gång bör betonas, inte i grunden några praktiska skillnader; däremot synes den ha haft vissa emotionella konnotationer. Då enligt samtidens uppfattning nationaliteten och statsborgarskapet inte

47. *Finska prästerskapets besvär* (1892) s. 128.

48. Under frihetstiden användes skrivningen *Sverige och Finland* för allmogens besvär åtminstone vid riksdagarna 1719, 1723, 1727, 1734, 1756, 1762, 1770, för städerna 1727, 1762, 1770, och för prästerskapet 1762. Särskrivningen användes också i resolutionerna på krigsbefälens besvär, men tycks aldrig ha förekommit för adeln. Det skall dock anmärkas att adeln inte alltid erhöll allmänna resolutioner; se Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*, 1 (1742) s. 93, 360, 667, 709; s.st., 2 (1746) s. 1159; s.st., 6 (1761) s. 4122; s.st., 7 (1779) s. 5296, 5305 f., 5338; s.st., 9 (1801) s. 306, 329.

49. Carl Christoffer Gjörwell menade för all del att "De här [i Finland] infödda eller här nu naturaliserade Lifländska adeliga slägter äro tydeligen skilda både til tänkesätt och lefnad från de få Svenska adeliga familler, som dels för sina ämbetens skull och dels för lindrigare hushålning uppehålla sig här i landet"; dens., "Anmärkningar på en Resa ifrån Stockholm till Finland år 1759", *Historiallinen arkisto* IX (Helsingfors 1886) s. 74.

nödvändigtvis sammanföll förefaller framför allt hos somliga finnar en precisering ha känts nödvändig. Finlands generalguvernörs, Per Brahes, sekreterare titulerade sig exempelvis "Johannes Stephani Schäder, Natione Fenno, Regni Sv. Drotzeti Secretarius".[50] Än mer precis var översättaren av Gustav II Adolfs krigsartiklar, Hartvig Speitz, som på försättsbladet kallade sig "Tavast-Finlando" (tavastfinne), vilket i en andra upplaga ändrats till "Sexmäkiensi Tavast. Finnonio, Sveco".[51] Som tavastländare var han också finne, men som finne var han likaledes svensk undersåte. För Speitz var det lika angeläget att framhålla nationaliteten som statsborgarskapet.[52] Under 1700-talet blev flera svenska undersåtar verksamma i utlandet. Ledamoten i den franska konstakademin, skåningen Alexander Roslin, lade ofta stolt ett "Suédois" till signaturen.[53] Med samma logik föreföll det ebenisten Johan Jakob von Bilang, som ändå huvudsakligen var verksam i Sverige, naturligt att tillfoga ett "natif finnois" på sina verkavbildningar.[54] Så gjorde också Fredrik I:s i Hessen verksamme bibliotekarie Johan Arckenholtz, men åtminstone på sitt porträttstick valde han att mer minutiöst kalla sig "Finlando-Svecus".[55] Detta är kanske ett av de äldsta otvetydiga exemplen på beteckningen finlandssvensk, vilket dock i det här fallet snarare bör utläsas *svenskfinne*. Kopparstickets förlaga är för övrigt utförd

50. Torsten G. Aminoff, "Per Brahes inställning till Finlands folk och det finska språket", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCXCVIII. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 20 (Helsingfors 1944) s. 118 f.

51. Gustav II Adolfs krigsartiklar: Hartvig Speitz (utg.), *Krigs Articlar.* [...] *således affiolckat at Finsken ex diametro emoot Swenskan satt och ställt är* [...] *Fäderneslandet och sin egen Nation ther medh at til willies wara* [...] *Aff Harttwijk Henrichsson Speitz* [...] (Sthlm 1642); dens., *Krigz Lagh* (Sthlm MDCXXXXII). Den finsknationalistiske historikern Arno Rafael Cederberg har konspiratoriskt menat att förändringen föranleddes av något ingripande från högre ort. Emellertid kallar sig Speitz i en tredje upplaga återigen "Tavast-Finnonio"; Cederberg, "Sverige och Finland 1523–1809", i *Omstridda spörsmål i Nordens historia* II (Helsingfors 1950) s. 45; Speitz (utg.), *Sweriges Rijkes Krigz Lagh* (Sthlm 1643).

52. Jfr Eino Jutikkala, "The integration policies of Sweden and Denmark", *Scandinavian studies* 1973, s. 207.

53. Gunnar W. Lundberg, *Roslin. Liv och verk.* Första delen. Biografi (Malmö 1957) s. 45.

54. *Finsk biografisk handbok*, 1, utg. av Tor Carpelan (Helsingfors 1903) sp. 183.

55. Jfr Warmholtz, 1 (1782) n:o 758. Kopparsticket finns avbildat i Gunnar W. Lundberg, *Svenskt och franskt 1700-tal i Institut Tessins samlingar* (Malmö 1972) s. 99. Enligt Gjörwell hade Arckenholtz i Åbo deponerat pengar för utgivandet av en disputation över den Helsingforsfödde prästen och astronomen Israel Forsius "af orsak at han var hans speciella landsman"; "Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757", i *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* af Martin Weibull. III. 1875 (Lund 1874) s. 122. Med speciell landsman avsågs troligen att han skulle vara finne, men möjligen kan ha menats att han liksom Arckenholtz skulle komma från Nyland; jfr Matti Klinge, *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808* (Helsingfors 1988) s. 209 f. Henrik Gabriel Porthan talade några decennier senare om Finland som sitt "särskilda" och Sverige som sitt "allmänna" fädernesland.

av den i München verksamme Georg Desmarées vars svenska nationalitet utmärks på samma bild och som i andra sammanhang kunde kalla sig "Holmia-Suecus", det vill säga Stockholmssvensk.[56]

Som det senare exemplet visar förekom det alltså att man uttryckte olika former av regionala identiteter. Tveklöst utgör ändå den utbredda identifieringen med Finland, både utifrån och av finnarna själva, något eget. I ett relationellt identitetsskapande formuleras alltid identiteten utifrån sammanhanget. Inom riket kunde en smålänning därför avskilja sig från en värmlänning, men överordnat var båda svenskar. En tavastländare kunde i liknande sammanhang motställas en västgöte, men den senare var svensk och den förre alltid finne. Och svensk undersåte.[57]

Språkfrågan

De olägenheter som orsakades av att administrationen av Finland trots landets språkliga sammansättning huvudsakligen sköttes på svenska hade gjort sig påminda redan på 1600-talet. Språkfrågor hade ju under stormaktstiden föranlett överväganden också i förvaltningen av de utrikes provinserna, men av olika anledningar hade de där varit av en annorlunda art. I majoriteten av provinserna hade överklassen varit tyskspråkig och tyska var ett av kulturspråken som allmänt behärskades av kronans högre ämbetsmän. Genom godsförvaltningens annorlunda utseende och då bönderna saknade politiska rättigheter inskränktes kronans kontakter med allmogen till ett minimum. Den medelbara kontakten med undersåtarna gjorde att man i de flesta fall kunde bortse från det talade folkspråket i kommunikationen med till exempel de baltiska bondegrupperna. Vi har tidigare sett att språkfrågor fick ökad vikt när kronan från 1680-talet försökte införa ett mer direkt styre i Östersjöprovinserna, även om få av åtgärderna hann bära egentlig frukt.

I Finland hade allmogen och alla finskspråkiga grupper del av de politiska rättigheter som tillkom övriga riksundersåtar. Allt eftersom den offentliga maktutövningen formaliserades grep den inte bara in i flera områden av vardagslivet utan omfattade också genom sin sociala penetration allt större grupper i samhäl-

56. Lundberg (1972) s. 100.

57. I programförklaringen till sin stort planerade svenska geografi anger Lars Salvius som önskvärt att beskriva invånarnas seder i olika landskap. Därvid exemplifierar han med skärkarlen, lappen, dalkarlen, hälsingen, smålänningen, skåningen, hallänningen, västgöten, närkingen, sörmlänningen, västmannlänningen och, inte nylänningen, österbottningen och karelaren, utan – *finnen*!; dens., *Beskrifning öfver Sveriget*, första tomen om Upland (Sthlm 1741) "Företal", opag.

let. Under 1600-talet övergick riksdagsdelegaterna från att vara personliga representanter till att bli ombud för lokala kretsar.[58] Den offentliga makten intervenerade i ett växande antal frågor samtidigt som allmogen i ökande grad begärde dess mellankomst i lokalsamhällets vardagliga angelägenheter. Utvecklingen skedde i växelverkan: När kronan ställde ökade krav ökade också kraven på motprestationer. De lokala självstyrelseorganen blev en del av den offentliga maktutövningen och fordrade enhetlighet. Den statliga kontroll som på detta sätt tilltog väckte också undersåtarnas behov av detaljerade direktiv och krav på att rättstvister kunde slitas av en oväldig överhet. I slutändan kom det att för båda parter bli en fråga av stort avgörande för statsmaktens legitimitet.

I ett längre perspektiv måste dessa frågor av nödtvång få större vikt. När en effektiv administration och politik krävde enhetlighet fick det också sin betydelse på det kulturella planet. En breddning av det politiska deltagandet – om så bara i teorin – krävde en större homogenitet. Om folket upphörde att vara en ansiktslös massa som endast erlade skatter och deltog i krigsmakten, och nu i stället också förväntades ha ett inflytande på den förda politiken, så fanns endast två tänkbara utvecklingar: anpassning eller marginalisering. (Frågan berör också den transformering av undersåtarna till medborgare, som kommer att avhandlas i nästa kapitel.) Under den studerade tidsperioden var detta någonting som fortfarande huvudsakligen skedde på individplanet.

Språkfrågan var inte i första hand en fråga om identitet utan om rättvisa. Både i tvister inom lokalsamhället och i kontakterna med överheten krävdes kommunicerande med kronobetjänterna. En stor del av dessa utgjordes av svenskar, vilket medförde att den finska allmogens ärenden inte alltid kunde få en rättvis bedömning. Till detta kom många gånger en bristande kunskap om speciellt finska förhållanden, för vilka sedvanerätten på många håll synes ha spelat en större roll. Från mitten av 1600-talet gjorde de finska allmogeriksdagsmännen gemensamt upprepade framställningar i denna sak.[59]

> Hoos Hans Konungzl: Maij.t underdånigast ahnhålles att aff fremmande Nationer hoos oss i finlandh icke måtte tilstedias någon Function beklädha, emedan wij derras språk icke kunnom förstå, eij heller dhe wårt, eliest ock ära aldeles obekanta medh wår oortz och lägenheetz beskaffenheet. annars så finnes dess Gudhi Låff aff wåra barn nogh ymnogheet hoos oss som så andeliga som werdzliga tienster bekläda kunna.[60]

58. Renvall (1967) s. 131 ff., 152 f.

59. Lehtinen, *SJH* 1981, s. 288.

60. Odaterat besvär (efter 1631) från "samtelige gemena allmogen i Storfurstendömet Finlandh", § 7; Allmogens besvär. Finland 1, R 5518, RA. Holger Wallén daterar detta besvär till 1650-talet; dens., "De språkliga minoriteternas ställning i Finland i världsligt avseende under perioden 1600–1865", *HTF* 1934, s. 15.

Även om språkförbistringen normalt var den stora stötestenen, så klagade man också över en orättvis balans i fördelningen av tjänster mellan finnar och svenskar. I denna fråga enades alla finska ständer, från adel och krigsbefäl ned till bönder, i gemensamma föreställningar. En ringa eftergift åt deras synpunkter gjordes vid riksdagarna 1655 och 1683, efter att klagomålen återkommit upprepade gånger. Vid det senare tillfället sade § 11 i resolutionen på allmogens allmänna besvär, att Kungl. Maj:t skulle ha landets barn i åtanke vid tjänstetillsättningar i det fall övriga meriter vägde lika.[61] Här liksom vid senare tillfällen fördes frågan upp på en principiell nivå: Alla undersåtar hade samma rättigheter och skyldigheter och majestätets oväld försäkrade dem alla lika tillträde om bara kompetenskraven uppfylldes. Ståndpunkten liknade den som kungen vid ungefär samma tid intog i fråga om rangordningens införande i provinserna. Lokala invändningar fick ge vika för centraliseringsprinciper. Inför konungamakten var alla undersåtar lika, oavsett nationalitet.

Frågan om tjänsterna var också upprinnelsen till den mest omfattande språkdiskussionen under frihetstiden. Vid riksdagen 1738–39 fick stora sekreta deputationen i uppdrag att utreda om riksrådet på ett riktigt sätt följt regeringsformen vid tjänstetillsättningarna. Bland annat ville man klargöra huruvida tjänsteår skulle gå före formella meriter. Eftersom tjänstemännens språkkunskaper fortsatt att vålla klagomål hos de finska herredagsmännen såg de här ett tillfälle att återigen föra fram sina synpunkter. Bönderna saknade representanter i berörda organ, men deras talan kom att föras av borgare och präster. Även om de strider som uppstod om finska språket och nationen länge har varit kända av forskningen, förtjänar de att refereras med viss utförlighet.[62]

Under hösten 1738 sammanträdde stora sekreta deputationen tillsammans med sekreta utskottet för att gå igenom ett uppsatt betänkande. Den sjuttonde punkten, som sade att de högre och lägre tjänsterna i Finland och

61. Anders Anton von Stiernman (utg.), *Alla Riksdagars och mötens besluth*, 3 (Sthlm 1733) s. 1943; Nils Ahnlund, *Sveriges riksdag*, I:3. Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672 (Sthlm 1933) s. 387; Wallén, *HTF* 1934, s. 15 ff.; Renvall (1967) s. 177. Återkommande besvär från finskt håll framförde också önskemålet om att även inom krigsmakten särskilda hänsyn borde tagas i språkfrågan, se t.ex. *Kongl. Maj:ts nådige resolution och förklaring, öfwer de ährender, som des trogne krigs-befähl af de finska regimenterne wid denna nu påstående riksdag i underdånighet föredragit.* Dat. Stockholm den 27. junii 1720 (Sthlm 1720) årstrycket, § 2; W. G. Lagus, *Om finska lagöfversättningar* (Helsingfors 1863) s. 36.

62. Se M. G. Schybergson, *Finlands historia*, 2. Andra omarbetade upplagan (Helsingfors 1902) s. 29 f.; Juva (1947) s. 60–69; L. G. von Bonsdorff (1949) s. 99 f.; Renvall (1967) s. 245 f. Om tjänstefrågan i stort, se Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 2 (Sthlm 1895) s. 338 ff.

Österbotten i möjligaste mån borde besättas med personer som ägde god kunskap om såväl språket som landets beskaffenhet, hade bifallits utan vidare diskussion den 1 augusti. Förslaget hade motiverats med att tjänstemännens ignorans i sådana stycken vållat Finland skada i dess ekonomi och odling.[63]

Frågan aktualiserades än en gång i slutet av samma månad när presidenten i Åbo hovrätt, den svenskfödde Samuel Åkerhielm, lät uppläsa ett memorial där han kritiserade förslagets grundsatser. Det till synes rimliga hemställandet kunde enligt Åkerhielms mening få mycket olyckliga konsekvenser som klart borde framstå vid ett närmare granskande. Som finskan inte kunde räknas till kulturspråken och därför heller inte kunde förväntas vara känt av någon utanför Finlands gränser, så skulle det med automatik utesluta alla utom landets infödda barn från tjänsterna i den östra riksdelen. Rättviseskäl talade sålunda för att finnar i konsekvens därmed måste uteslutas från tjänster på den svenska sidan, trots att de på poster ända upp till rådet gjort riket stor tjänst i gångna tider, sade Åkerhielm. Vidare kunde han inte se att landets beskaffenhet var så åtskild från den svenska att detta ensamt kunde motivera några särregler: Näringarna hade samma utseende, militieindelningen var likadan, länsindelningen var liksom jordnaturen densamma, och så vidare. I den mån det fanns obekanta poster och uttryck i jordeböckerna var dessa så antikverade att de inte heller begreps av de infödda. För övrigt ansåg han att finskan inte alls var så utbredd som vanligen antogs samt att det i alla socknar och städer gick att finna svensktalande. Åkerhielm försäkrade att hans egna bristfälliga kunskaper i finska inte medfört några som helst olägenheter under hans nioåriga ämbetsutövning. Viktigast bland hans argument var dock att den aktuella bestämmelsen skulle leda till "sådane inbördes jalousier at sådant missförstånd emellan begge nationerne som icke torde aflöpa uthan med hela Rijketz allt för stora skada".

Enligt Åkerhielm var det fyra band som höll ett rike samman: gemensam religion, gemensam lag, gemensamt språk och gemensamma privilegier. De två första banden var fortfarande intakta. Lovvärda försök att införa gemensamt språk hade gjorts av tidigare konungar, "men som ändamåhlet dherigenom icke erhållitz och neppeligen lärer kunna erhållas, så måste detta hållas och tillsees att detta så må blifwa det endaste eenigheetzbandet som oss emellan saknas". Om man nu skulle bryta det fjärde bandet, gemensamma privilegier, befarade han att de två förstnämnda banden inte skulle vara tillräckliga

63. Sekreta utskottets protokoll 1738–39, R 2650, RA.

"at länge hålla desse begge nationer uthi fullkommelig eenigheet och förtroligheet tillsammans".[64]

Efter att detta memorial blivit uppläst vidtog en upphetsad kontrovers som fortfor under hela hösten.[65] Mot utskottets majoritet kom tre finska ledamöter, ibland med ljumt bistånd av enskilda även svenska präster, att intaga en oppositionell ståndpunkt. Dessa var handelsmannen i Åbo Esaias Wechter, hovrättsrådet Olof Wallenstierna och kyrkoherden Johan Amnell.[66] Vid nästföljande sammanträde den 5 september uppdagades, som det förefaller efter någons angiveri, att de båda förstnämnda i kansliet låtit göra en avskrift av Åkerhielms memorial för att kunna förbereda sina motargument. Att på detta sätt föra ut vad som diskuterats i sekreta utskottet ansågs som någonting oerhört och flera ledamöter anförde obekräftade uppgifter om att innehållet, sedan det blivit känt i staden, hotade piska upp en allmän misstro bland de finska riksdagsdelegaterna. På detta sätt försökte man avföra intresset från sakfrågan och skrämde Wallenstierna och Wechter med uteslutning från utskottet. Den upprörda stämningen fick extra näring av ett vid samma riksdag inlämnat besvär från allmogen i Pikis och Halikko härader i Björneborgs län, i vilket hade begärts en särskild generalguvernör för storfurstendömet. Detta bröt, som man allmänt visste, mot regeringsformens förbud mot inrikes generalguvernörer och Åkerhielm hade redan vid sammanträdet den 31 augusti lämnat öppet att döma "huruwida afsigten derwid må wara at på något sätt skiljas från Swerige". Utskottets finska ledamöter upptog detta som en förolämpning mot hela den finska nationen, som Wechter menade hade "i alla tider wijst den ömhet och trohet som någon, och kunde afsichten dermed icke wara sådan, utan allenast at de sökande måge lindras, beklagade derhos, at så få af den nationen warda hulpne här i Collegierne".

Anklagelser och motanklagelser återkom vid senare sammanträden. Den 16 november gick generalmajoren Fabian Wrede – själv finne, som han sade – så långt som att tala om "rychten, at några rötägg af finnarna säija, at om de så och så handteras, lära de conjungera sig med Ryssen och slå på de Swenska, hwilket eij annars kan än förtryta de ärliga och rättsinta [av] fin-

64. Sekreta utskottets protokoll 1738–39, R 2650, RA. Åkerhielms memorial som bilaga till diskussionerna den 31/8.

65. Sekreta utskottets protokoll 1738–39, R 2650, RA. Frågan diskuterades 1/8, 31/8, 5/9, 11/9, 25/9 och 16/11 1738.

66. Ingemar Carlsson har hänfört Amnell och Wechter till mössorna och Wallenstierna till hattarna; dens., *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier* (Sthlm 1981) s. 231, 288, 297 f.

narna". Denna och andra liknande som påståenden förtäckta hotelser tvingade de finska ledamöterna att retirera och försäkra sitt patriotiska sinnelag, och deras legitima propåer kunde sedan begravas i föga förpliktande kompromisskrivelser. Bestämmelsen om de finska ämbetsmännen infördes inte i tjänsteförordningen utan i resolutionen på allmogens allmänna besvär efter att sammanlagt fem finska härader vid denna riksdag fört upp frågan på dagordningen:

> Kongl. Maj:t är benägen, at besättja Domare-Ämbeten och andre tiänster i Finland med sådane Personer, som äro det Finska Språket mäcktige, så wida omständigheterne, samt wederbörandes skickelighet och tiänste-år det kunna medgifwa.[67]

Efter denna delseger, som för övrigt kom att möta svårigheter vid implementeringen, fortsatte finnarna att driva kravet på att de borde ihågkommas vid tjänstetillsättningar i Sverige på samma sätt som svenskar i Finland.[68]

Det har av flera forskare hävdats, att sekreta utskottet vid dessa diskussioner skall ha förbjudit allt tal om finnarna som en särskild "nation".[69] Uttalandet i fråga uppträder i diskussionerna den 16 november: "ingen distinction bör göras emellan Swerige och Finland, som äro et folck och hafwa en lag och enahanda regeringzform". Något allmänt förbud är det ingalunda fråga om. Protokollets yttrande är i själva verket några ledamöters önskemål om ett förtydligande. Esaias Wechter hade invänt, att om språkkunskaper endast skulle krävas upp till häradshövdingeämbetet "så tyckes denne restrictionen mera skada än gagna nationen", varpå "Åtskilliga af ledamöterna frågade hwad han mente med det ordet nation", alltså om Wechter därmed avsåg både svenska och finska undersåtar eller bara de finska. Ingen resolution eller förordning har utgivits i denna fråga och på intet sätt har ordbruket förändrats efter detta. Däremot illustrerar episoden nationsbegreppets obestämda och inte alltid fullt tydliga användning i samtiden.

Att man fortfor att betrakta den finska nationen som en grupp med särskilda intressen kan belysas med övervägandena vid riksdagen 1742–43, om hur

67. Resolution på allmogens besvär 1739, § 42, cit. efter Modée, 2 (1746) s. 1405, jfr s. 1392 f. och 1486 f.; Wallén, *HTF* 1934, s. 18 f. Denna paragraf framhölls särskilt i "R. Ständers skrifwelse ang:de några mål, rörande Finlands uphielpande", 12/9 1743, n:o 304, § 7; Riksens ständers brev i inrikes civilärenden 1742–43, R 4944, RA.

68. Se t.ex. Mickwitz, I (1912) s. 32, 81.

69. Johan Richard Danielson-Kalmari, *Stats- och samhällsliv i Finland under gustavianska tiden*, 1 (Helsingfors 1925) s. 11; Juva (1947) s. 64; Manninen, *Historiallinen aikakauskirja* 2/1997, s. 134. Jfr också L. G. von Bonsdorff (1949) s. 112; Sten Carlsson, "Finlands ämbetsmän och Sveriges rike under 1700-talet", i *Grupper och gestalter* (Sthlm 1964) s. 64 f.; Jutikkala, *Scandinavian studies* 1973, s. 203.

prästvalen skulle gå till i den så kallade finska nationella församlingen i Stockholm. Denna skulle betjäna både de finnar som bodde i Stockholm och dem som mer tillfälligt befann sig i staden. Därvid uppstod frågan vilka som under riksmötena "egenteligen böra få representera Nationen, antingen Riksdagsmännerne allena, eller alla the, som wid slika tilfällen af Finska Nationen äro närwarande". De fyra stånden ifrån Finland hade i en gemensam skrivelse begärt att få deltaga i prästvalen, vilket dock skulle bryta mot lagtextens föranstaltande att normalt endast den egentliga församlingen ägde rösträtt. Men som "thet är en särskilt beskaffenhet emellan thenna Nationelle samt andra Kyrkor" bifölls ändå förslaget.[70]

Trots att språkfrågan till synes borde ha lösts med 1739 års beslut återkom olika former av klagomål under alla frihetstida riksdagar. Missnöjet gällde allt från att de lokala betjänterna inte behärskade finska till att lagar och förordningar inte översattes som de skulle. Återkommande blev också kravet på en finsk tolk i bondeståndet. År 1734 hade en sådan begäran avvisats på formella grunder.[71] När den åter dök upp vid ständermötet 1742–43 erinrar diskussionerna i bondeståndet om dem i sekreta utskottet vid förrförra riksdagen. Talmanssysslan uppbars under hela 1700-talet av en svensk, men nästan lika viktig var ståndets sekreterare som utsågs av talmanskonferensen. För att de finska bönderna skulle kunna framföra sina besvär på modersmålet hade de både hos lantmarskalken och i en supplik till ärkebiskopen begärt att åtminstone sekreteraren skulle vara finskspråkig. Suppliken till prästeståndets talman hade undertecknats också av representanten för Västerbotten med det finskklingande namnet Hans Packari (ibland Paikari). Att länet inom sig hyste en finskspråkig befolkning bidrog tillsammans med det perifera läget utan tvivel till att det stundom i tanken fördes ihop med Finland.

Det kom snart till böndernas talmans, Olof Håkanssons, kännedom att några ledamöter kommunicerat interna angelägenheter utanför ståndet, ett brott mot riksdagsordningen som kunde leda till förlust av säte och stämma. Undertecknarna av brevet förhördes enskilt om upphovsmannen och om de stod fast vid innehållet. Till ytterligare last anfördes rykten om att några finska delegater på en vinkällare setts i ett sällskap där både talmannen och andra ombud baktalades. Sålunda ansatta pressades de finska bönderna att släppa

70. Skrivelse 12/9 1743; Riksens ständers brev i justitieärenden 1742–43, R 4941, RA, cit. pag. 147, 152. Om den finska församlingen i Stockholm, se Tarkiainen (1990) s. 69–80, 265–274.

71. *BdP*, 2. 1731–1734 (1945), s. 278 f., 295; Ragnar Olsson, *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden. Val, organisation och arbetssätt* (Lund 1926) s. 82 n. 51.

sitt krav. Ytterligare en framställan om ett finskspråkigt sekreterarbiträde avslogs utan vidare diskussion.

När ärendet nu hade hindrats att få en formell lösning med följder för hela ståndet tillät man dock finnarna att bland sig själva utse en tolk. Fastän finnarna också vid senare riksdagar yrkade på en avlönad tolk kom ingen sådan att antagas förrän 1771. Vid 1750- och 1760-talets riksdagar var antingen sekreteraren eller dennes biträde finskspråkig, men tillsättningarna hade då varit politiska och inte formella på det sätt som de finska bönderna önskat. I praktiken kan alltså språkproblemen sägas ha varit nöjaktigt lösta vid frihetstidens riksdagar, men de finska bönderna fortsatte ändå att sträva efter en principiell lösning som skulle ge garanti åt deras ärendens rättvisa behandling.[72]

Motståndet från ståndets sida skall inte tolkas som något avsiktligt undertryckande av finska intressen. I första hand var det formella och ekonomiska skäl som var bestämmande. Man värnade om ståndets renhet och flera av de tolkar som föreslagits av finnarna kunde inte representera allmogen. En officiellt utsedd tolk hade också belastat staten.[73]

Ett liknande ämne, som visar hur centralmaktens vanligtvis tillmötesgående hållning i ärenden rörande finska språket mötte svårigheter i verkställandet, är översättningen av lagar och förordningar. De författningar och påbud som skulle kungöras från predikstolarna distribuerades under 1600-talet bara undantagsvis på finska. När så ändå skedde gällde det framför allt kyrkliga förordningar och endast sällan de världsliga. En tillfällig förbättring inträdde efter riksdagen 1655 då en officiell tolk utsågs, men då all översättning vilade på en persons krafter upphörde den redan 1667 när denne erhöll en annan tjänst. En viss planlös översättarverksamhet fortsatte vid det kungliga finska tryckeriet i Åbo, som även det upphörde med sin verksamhet 1713. Det huvudsakliga ansvaret för att nya förordningar spreds till de finska församlingsborna åvilade alltså de enskilda prästerna. Förutom att deras förmåga till korrekta översättningar naturligtvis skiftade, klagade inte bara bönderna utan också prästerna själva över svårigheter att hålla reda på de förordningar som årligen skulle uppläsas. Först på 1780-talet trycktes en sådan lagsamling på finska.[74]

72. *BdP*, 5. 1742–1743 (1954) s. 20–23, 509 f.; Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963) s. 301; Renvall (1967) s. 229–232. Se även *BdP*, 6. 1746–1747 (1957) s. 58; *BdP*, 7. 1751–1756 (1963) s. 20, 31, 90, 451; *BdP*, 8. 1760–1762:1 (1967) s. 62, 545; *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 20, 23, 32 f.

73. Jfr Ragnar Olsson, *Riksdagsmannavalen till bondeståndet under den senare delen av frihetstiden (1740–1772)*, (Lund 1948) s. 97.

74. Holger Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600–1865* (Åbo 1932) s. 254–262.

De gamla lands- och stadslagarna hade aldrig tryckts på finska, men när den nya lagboken 1736 förelåg i sin första svenska utgåva efterlyste ett kungligt brev redan i slutet av året någon därtill lämplig person som ville åtaga sig en översättning. Allmogens vid 1738–39 års riksdag inlämnade besvär i samma ärende kunde därför besvaras med att befallningen därom redan var utfärdad.[75] Bland annat på grund av språkgranskningen hann ingen översättning tryckas innan det ryska kriget kom emellan och fortfarande tiotalet år senare väntade beslutet på sin verkställan.[76] Till riksdagen 1746–47 inlämnades därför genom bönderna Mats Henriksson Anttila och Johan Fläncki från Österbotten samt Anders Thomasson Mötars (Mother) från Kymmenegård besvär där frågan återigen togs upp. Ärendet remitterades denna gång till lagkommissionen för åtgärdande. De samtidigt framförda önskemålen att även allmänna förordningar borde översättas ansåg kanslikollegium sakna grund då detta enligt dess uppfattning redan skedde. Från 1735 hade nämligen kansliet efter de finska herredagsmännens begäran anställt en translator att ombesörja sådant. Mats Henriksson och Johan Fläncki, som i sitt ärende gjorde sig till talesmän för samtliga finska riksdagsmän, förtydligade då sitt besvär. Förvisso var en stor del av de allmänna förordningarna översatta, medgav de, men man önskade även översättningar av riksdagordningen och regeringsformen – dessa för frihetstiden så centrala dokument – utan vilka "Eders Kongl: Maij:ts trogne undersåtare i Finland famla i mörckret icke wetandes huru de sig förhålla skola". Nu visade kanslikollegium skyndsamhet och redan efter några månader kunde man meddela att översättningen var utförd och bara väntade på tryckning och distribution.[77] Riksdagsordningen trycktes verkligen samma år, medan regeringsformen lät vänta på sig ytterligare ett decennium.[78]

75. Modée, 2 (1746) s. 1398, § 8; Besvärsdeputationens protokoll 1738–39, R 2671, RA, pag. 84; Lagus (1863) s. 38 f., 44–49; Eric Anthoni, "Unifieringspolitiken i Finland på 1600-talet" [rec. av Erkki Lehtinen (1961)], *HTF* 1961, s. 92. En tryckning av landslagen på finska hade påbörjats 1710 men snart avbrutits. 1726 var frågan än en gång uppe, men även denna gång utan resultat; Carl-Rudolf Gardberg, *Boktrycket i Finland. Från freden i Nystad till Åbo brand* (Helsingfors 1957) s. 70, 136 f.

76. Till finska deputationen 1746–47 inlämnade Samuel Forséens änka Christina ett besvär, där hon önskade att Åbo hovrätts granskning av den av hennes avlidne make genomförda lagöversättningen borde påskyndas och de efterlevande erhålla vederbörlig ersättning; Mickwitz, II (1914) s. 291, 359.

77. Allmogens besvär. Finland 1, R 5518, RA; kanslikollegiums betänkanden, 26/1, 5/3, 8/7 1747, avskrift s.st.; *BdP*, 2. 1731–1734 (1945) s. 361, 428, 458, 471; Yrjö Blomstedt, "Lantadministrationen i Finland på 1700-talet", i Yrjö Blomstedt m.fl., *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (Oslo 1985) s. 293 f.; Lagus (1863) s. 57 ff.; Tarkiainen, s. 280–286. Jfr också Mickwitz, II (1914) s. 261 f.

78. Fredrik Wilhelm Pipping, *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på finska* (Helsingfors 1856–57) s. 119. John Lind anger utan källangivelse, att både regeringsform och riksdagsordning översattes 1747; dens., *Mellem "venska" og "vinska". Finsk fra almuesprog til statsbærende kultursprog* (Köpenhamn

Trots kansliets nya translatorstjänst kvarstod problemen med lagtexternas översättande. Översättarens kompetens och arbetsförmåga drogs flera gånger i tvivelsmål av de finska bonderiksdagsmännen.[79] Det har beräknats att under perioden 1735–1809 endast omkring en fjärdedel av alla förordningar översattes till finska. Religiösa förordningar, såsom böndagsplakaten, synes dock regelmässigt ha översatts. Böndagsplakaten var också de enda förordningar som fick översättas i Åbo. Övriga skulle tolkas av kansliets translator.[80] I Finland liksom i de baltiska provinserna lade myndigheterna störst vikt vid den religiösa fundamentaldisciplineringen. Ett exempel som illustrerar detta är ett kungligt brev utfärdat 1682. Karl XI påbjöd där att de till Gästrikland och Hälsingland inflyttade finnarna antingen skulle sättas "vårt svenska språk att lära" eller återförpassas till Finland "tädan de komne äro" och där den kyrkliga kontrollen lättare kunde upprätthållas på deras eget språk. Den religiösa motiveringen var tydlig: i Finland kunde de "i theras moderssprå låta sig underrätta om den christna läran och thet som till theras eviga salighet nytt och gagneligt är". Adressaten, landshövdingen, var för övrigt den redan bekante Göran Sperling, som alltid synes ha varit närvarande när försvenskningsfrågor kom på tal.[81] Fortfarande tio år senare befanns hälsingefinnarna vara i "Siälewåda". Att endast tillsätta en tvåspråkig präst, såsom man ofta gjorde på finska sidan, var inte tillräckligt. I Sverige skulle man tala svenska och Kungl. Maj:t befallde denna gång finnarna att "hädan effter med större alfwar än här till är skiedt, icke allenast sjelfwe beflijta sigh om att lära Landsens Språk, uthan och för all ting hålla sine Barn der till".[82]

1989) s. 27. Någon tryckning har i vilket fall inte verkställts. Inofficiella översättningar av regeringsformen trycktes på latin år 1743, tyska 1759 och på franska tillsammans med riksdagsordningen 1756; Warmholtz, 12 (1815) n:o 6855, 7068.

79. Ibland tillsatte translatorn själv en "substitut" som inte alls ägde den flyhänthet som kunde begäras; Mickwitz, II (1914) s. 359.

80. Wallén (1932) s. 260 ff.; Gardberg (1957) s. 41; Tarkiainen (1990) s. 280–286.

81. Brevet, dat. 7/12 1682, publicerat hos Frantz D. Crælius, *Beskrifning öfver Säfs socken i Westerdalarne och Stora Kopparbergs län* (Falun 1830) noten s. 21 ff. Se även Tarkiainen (1990) s. 215 f. Per Jonsson menar att detta brev markerade en omsvängning i "myndigheternas inställning till finska språket", att förändringen var inspirerad av Skånelandskapens försvenskning men att den främst hade ekonomiska motiv; dens., "Svensk överhet och finska undersåtar. Svensk språkpolitik under 400 år", *Finsk-ugriska småskrifter* 8 (Lund 1991) s. 7 f.

82. "Kongl. Maj:ts bref till General Major Wellingk, angående Finnarnes Underwijsning i Swenske Språket, som boo i Gestrik- och Helsingland, dat. Stockholm d. 21 Augusti 1693", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, IV (Jyväskylä 1888) s. 127. Se även brev från och till ärkebiskop Olof Swebilius i samma ärende; s.st., s. 123–128. Värmlandsfinnarnas bristande svenskakunskaper irriterade myndigheterna fortfarande mer än hundra år senare; se "Protocoll, hållit uti Rikets Allmänna Ärenders Beredning Onsdagen den 25 Julii 1792"; s.st., I (1885) s. 89 f. Av mot-

Den finska allmogen fick också uppleva mindre förtretligheter i vardagen i sådant som att domare och ämbetsmän ofta saknade erforderliga språkkunskaper, genom att sockenstämmoprotokollen avfattades på svenska även i rent finska församlingar, genom att bankosedlarnas text till 1747 bara var skriven på svenska och så vidare. Olägenheterna torde ha varit störst bland finnar bosatta i socknar med svensk majoritet. Även om statsmakten ofta anförde principiella och ekonomiska svårigheter med att tillmötesgå klagomålen inträdde i alla händelser förbättringar under seklets gång. Den finska lagutgåvan trycktes verkligen 1759 även om den aldrig fick officiell status (eftersom det officiella rättegångsspråket var svenska fungerade den finska lagtexten endast som komplement). Inte bara andelen finskspråkiga utan även infödda finska tjänstemän ökade. I förekommande fall hölls rena språkförhör för att utröna de sökandes kompetens. 1771 framhöll finska herredagsmän att domare nu likmätigt lagen hämtades bland finskspråkiga, men fortfarande fanns mycket att önska vid andra tjänstetillsättningar. Många av förbättringarna skedde först under gustaviansk tid och några ideala förhållanden inträdde aldrig före riksklyvningen.[83]

Försvenskningsförslag

En fråga som hör nära samman med de nyss berörda är de olika förslag till finnarnas försvenskning som stundom framskymtade i samtiden. Som vi sett framhölls det lovvärda i sådana försök av Samuel Åkerhielm. Nu ledde de knappast ens till genomförda ansatser, men blotta diskussionen av dem belyser på ett intressant sätt, om inte språkets identitetsskapande roll så åtminstone

svarande skäl hade svenskspråkiga 1668 förbjudits att bevista gudstjänsterna i den tyska församlingen i Stockholm. Strävan var "att de av tyska nation måge med tiden och efter handen bliva till svenske naturaliserade" och besök i församlingen skulle därför bara vara en övergångslösning för nya inflyttare. Sammalunda var fallet t.ex. i Karlskrona; Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Sthlm 1992) s. 139 ff.

83. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 173, 401, 660 f., 710 ff.; Ernst Gustaf Palmén, "Anteckningar ur inrikes rådsprotokollen om finske tjenstemäns tillsättande på 1740-talet", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878b); Lagus (1863) s. 52–57, 63–70; Wallén, *HTF* 1934, s. 10–22; Mickwitz, II (1914) s. 140, 345 ff.; dens., "Språkfrågan i Finska deputationen vid riksdagen år 1746–1747", särtryck ur *Svenska litteratursällskapets skrifter*. Tom. C (Helsingfors 1911) s. 10; Gardberg (1957) s. 136 f. De otillfredsställande förhållandena framhölls också i en akademisk avhandling: "Ändteligen tyckes Rättegången hos wåre [finska] förfäder warit flere beswärligheter underkastad i anseende til Swenska språket; ty både Lagen war utgifwen på Swenska och alle domar blefwo äfwen på Swenska författade"; Johan Bilmark (pres.) & Engelbrecht Rancken (resp.), *Fortsättning af Undersökningen om lagskipningen uti Finland i de äldre tider* (Åbo 1772) s. 11.

uppfattningen om dess betydelse för skapandet av gemenskap och förståelse mellan de nationella grupperna i riket.

Ursprungligen hade man mest varit intresserad av frågans praktiska natur. Exempel på detta är Karl IX:s förslag 1603 att rikets ståndspersoner förutom tyska och latin borde behärska finska. Eftersom statens ämbetsmän företrädesvis hämtades ur adeln vore det en enkel metod att befrämja kommunikationen mellan överhet och undersåtar.[84] Samma tanke behärskade generalguvernören i Finland, Per Brahe, som dessutom menade att finskan vore långt nyttigare för adeln att kunna, än franska och italienska.[85] Den svenskfödde Åboprofessorn i grekiska och orientaliska språk Israel Nesselius ansåg att språket hade stor betydelse för lojaliteten. Han menade i ett betänkande att man här borde följa gamla statsdoktriner. "Det har i alla werldenes tijder warit brukeligit, att propagera victricis gentis lingvam inter populos devictos", att befrämja de segrande folkens språk bland de underkuvade. Härvid hänvisade han till samma principer som senare Samuel Åkerhielm: "Är större förtroende, band och kiärlek emellan hela societeten, som talar ett språk; nam una religio, una lingva, una lex, iidem mores, vincula optima sunt societatis."[86] Det ärofulla i att

84. Wallén, *HTF* 1934, s. 15.

85. Petrus Nordmann (utg.), "Berättelse öfver Per Brahes resa i Finland sommaren 1639", i *Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland* XXVIII. *Förhandlingar och uppsatser* 8 (Helsingfors 1894) s. 281. Se även Aminoff (1944).

86. 'En religion, ett språk, en lag, lika seder, är de främsta sammanhållande banden i ett samhälle'; *Israel Nesselius' betänkanden.* Utg. av Martti Kerkkonen (Helsingfors 1949) s. 8. Om Nesselius, se Daniel Almqvist, "Israel Nesselius. En karolinsk mångfrestare och föregångsman", *Personhistorisk tidskrift* 1936.

Eino Jutikkala, *Scandinavian studies* 1973, s. 192, hänför utan att ange någon källa (och utan referens till Nesselius) detta latinska citat till Justus Lipsius (1547–1606). I Lipsius' viktigaste statsrättsliga arbete *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, omtalas av dessa fyra kriterier huvudsakligen vikten av religiös enhet. Principerna kan förvisso sägas stå i överensstämmelse med den allmänna andan hos Lipsius. Så förespråkar han ju t.ex. användandet av inhemska trupper framför värvade utländska. Han uttalar sig också uppskattande om romarnas naturalisering av de underkuvande folken, men menar samtidigt att de icke assimilerade asiatiska slavarna hade utgjort ett upplösande element i rikskroppen; Knud Banning, *Justus Lipsius* (Köpenhamn 1975) s. 28 ff., 41. Några uttalanden om språket återfinns emellertid inte i något av hans viktigare arbeten: Lipsius, *Sixe bookes of politickes or civil doctrine* (London 1594); dens., *Tvvo bookes of Constancie* (New Brunswick, N.J. 1939 [1594]); dens., *Le Prince parfait, et ses qvalitez les plvs eminentes* (Paris 1650). Varken Bo Lindberg eller Lars Gustafsson som båda behandlat Lipsius' statslära med viss utförlighet säger någonting om hans syn på språkets betydelse: Lindberg, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala 1976); Gustafsson, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur* (Uppsala & Sthlm 1956). Kurt Johannesson har kallat Lipsius den "stora auktoriteten i politik vid 1600-talets svenska universitet"; dens., "Om furstars och aristokraters dygder. Reflexioner kring Johannes Schefferus Memorabilia", i Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.), *1600-talets ansikte* (Lund 1997) s. 319. En god översikt och introduktion till Lipsius' tänkande ges av Gerhard Oestreich, "Justus Lipsius als Theoretiker des

påtvinga erövrade folk sitt eget språk framhölls ju vid samma tid och i andra sammanhang av Jesper Swedberg. Daniel Juslenius tog också det faktum att alla finska mansnamn utplånats som det kraftigaste beviset för det hat som inledningsvis präglat svenskarnas hållning gentemot finnarna efter erövringen. Även efter det att man övertygats om finnarnas trofasthet, sade han, fortsatte svenskarna i flera sekel att nedsätta och förolämpa finnarna, både politiskt och genom att förstöra deras fornminnen.[87]

Även om Nesselius' projekt siktade åt framtiden fanns det brännande orsaker till frågans väckande. Betänkandet var författat strax efter nederlaget vid Poltava och ryssarna hotade att snart ockupera hela Finland. Förutom den rent akuta oron såg Nesselius konflikten mellan Sverige och Ryssland – eller mellan kultur och barbari – som en förestående fara av stort avgörande. I ett sådant läge var alla medel att öka befolkningens lojalitet och inte minst förståelsen mellan officerare och manskap beaktansvärda. Till ändamåls vinnade föreslog han en rad handfasta åtgärder: Det tvåspråkiga prästerskapet skulle hålla svensk katekesläsning. För äldre församlingsbor borde psalmboken översättas och predikan var tredje söndag hållas på svenska. Över en tioårsperiod skulle allt användade av finska förbjudas vid domstolarna. Bondepraktikan och annan nyttig litteratur borde spridas på svenska. Pigor och drängar från Finlands svenskspråkiga trakter kunde förmås att ingå äktenskap med finsktalande. Genom inflyttning av smålänningar och dalkarlar skulle inte bara svenska språket utan även nyttiga näringar som salpetersjuderi och bergverk införas i Finland. Intressantast är dock den ömsesidiga omnationalisering Nesselius menade kunde nås om man flyttade respektive skåningar till Finland och finnar till Skåne.

> Därigenom hände i framtijden, att Swerige hade en trogen assistence af finnarna emot Danmark, och af skåningarna emot ryssen, som elliest emot juthen intet giöra godt. Altså ehuruwäl Swerige och Finnland äre med wattn åtskillde, blefwe de doch på detta sättet conjungerade och till alt ett folch; [...][88]

neuzeitlichen Machtstaates", *Historische Zeitschrift* 181 (München 1956), om inflytandet i Sverige särsk. s. 39, 63–68. Se också Banning (1975) särsk. s. 24–44.

Citatet som Jutikkala hänfört till Lipsius är i själva verket en ordagrann återgivning av Nesselius' ovan anförda citat. John Lind, som återger schemat och kallar det för "absolutismens ensretningsideologi", är troligen beroende av Jutikkala; dens (1989) s. 24 f. Även om principernas ursprung inte här kunnat identifieras är det troligt att de återgår på en eller annan auktoritet. T.ex. Niccolò Machiavelli diskuterade språkets betydelse vid inkorporeringen av erövrade territorier. Han menade att "när man tillväller sig makten i ett område med annat språk, andra vanor och annan förvaltning uppstår stora svårigheter"; dens., *Fursten* (Sthlm 1987) s. 14.

87. Juslenius, *Suomi*, Tredje häftet (1841) s. 37.

88. *Nesselius' betänkanden* (1949) s. 8 f.

Nu var ju Nesselius professor i klassiska språk och saknade således inte känsla för språkets mer sentimentala aspekter. Därför ansåg han att finskan av antikvariska skäl och "för des konstighet skul" kunde bibehållas i ett par härader närmast Lappland.

Ungefär samtidigt satt en annan man och formulerade idéer som uppvisar stora likheter med Nesselius' betänkande. Enligt Lars Salvius' uppgift var det nämligen under sin ryska fångenskap som kaptenen Elias Pilgren artikulerade de tankar som skulle sammanfattas under titeln "Det till sit nederfall lutande Swerige". Rysslands mödofria ockupation av Livland skyllde Pilgren på att dess befolkning av Sverige lämnats "wid sitt tungomål och egna seder, och icke inympade til det skick som Hufwud nationen". På samma sätt fruktade Pilgren att "Swerige lärer och så bort mista det stora och Herliga Konga Rijket Finland, hwilket är sannerl:n Stockholms och andra orters wisthus, baraste derigenom at icke heller det Landet rättel:n är naturaliserat".[89]

Idéerna var inte heller helt främmande för de styrande i samhället. Långt innan det ryska hotet blev akut hade Karl XII laborerat med en av de åtgärder som Nesselius senare kom att föreslå. 1697 gav han den nyutnämnde biskopen i Viborg, Petrus Laurbechius, befallning att var tredje söndag hålla svensk predikan i de finska kyrkorna, bland annat för "at almogen, sampt de Finska knechtar, med deras barn, derutaf hafwa så myckit bättre tillfälle, effter handen lära Swenska språket".[90] Redan 1689 hade befallts att de finska soldaterna skulle kommenderas på svenska.[91] Detta använde för övrigt Samuel Åkerhielm som argument i språk- och tjänstetillsättningsfrågan. Eftersom de indelta soldaterna var jämnt utspridda över landet minskade behovet av finskspråkiga tjänstemän. I varje socken fanns ju alltid någon knekt som kunde översätta, menade han. Att excercisen bibringade några djupare kunskaper i svenska förnekades emellertid med sarkasm av Esaias Wechter: de välövade soldaterna kunde lika gärna bli och blev ofta kommenderade genom trumslag, vilket endast i ringa grad bidrog till språkfärdigheten.[92]

89. [Elias Pilgren], "Det til sit Nederfall lutande Swerige. eller Åm Sweriges närwarande tijdz afwiga ock smittade seeder", Nordinska samlingen 1321, UUB, pag. 134 f. Författaren har skänkt handskriften till Lars Salvius som ger dateringen på försättsbladet. Att den nedtecknats under eller strax efter stora nordiska kriget antyds också av dedikationen till Ulrika Eleonora. För detta arbete, se även Erik Wilhelm Dahlgren, *Elias Pilgren. En karolin, språkman, bokvän och patriot* (Uppsala 1918).

90. Laurbechius' svar med resolution, i *Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden 1892–1897*. I. (Kuopio 1898) s. 58 ff.

91. Lappalainen (1984) s. 82; Lind (1989) s. 28 f.

92. Åkerhielms memorial 31/8 och Wechters memorial 11/9 1738; Sekreta utskottets protokoll 1738–39, R 2650, RA.

Israel Nesselius hade i många frågor presenterat fantastiska projekt som alla sjöng statsnyttans lov. Däribland kan man se ett betänkande om en reformerad högre undervisning med ökad tonvikt på praktiska vetenskaper.[93] Vid riksdagen 1746–47 innehöll finska deputationens allmänna betänkande om hushållningen funderingar som i alla punkter erinrade om Nesselius' framförda tankar i ämnet. Eftersom ett direkt beroende är osannolikt så gör de i sammanhanget formulerade försvenskningsförslagen både till syfte och genomförande troligare att Nesselius' idéer var mer än en isolerad företeelse.

> Wid detta tilfälle hemställer äfwen Deputation R: H: St:rs beprófwande, om icke til at efter hand införa Swenska Språket i Finland, Finska Allmogen å de orter, der något tilfälle wore til omgänge med Swenskt folck, kunde upmuntras, at låta deras barn lära Swenska Språket, då de af Publico til upmuntran måtte understödjas med A, B, C, Böcker, Catecheser och Psalmböcker. Deputation wil icke mycket orda om den fördel, som skulle tilflyta det allmänna, om Swenska och Finska Inbyggare förstodo hwarandras tungomål, samt huru det skulle befästa förtroendet emellan bägge Folckslagen, och befordra Swenska hushålls öfwerflyttande, hwilka här kunna umbäras, men utaf Språkets skiljaktighet derifrån mäst afhållas, samt den swårighet, at icke med nytta kunna biwista Gudstjensten, särdeles in i Landet, der den endast förrättas på Finska.[94]

Deputationens allmänna besvär var sammanställda från en rad strödda förslag, varför det är omöjligt att utröna upphovsmannafrågan i enskilda avsnitt. Även om sålunda uppslaget till denna punkt kan ha kommit från svenskt håll ställde sig ändå deputationen, som vid detta tillfälle huvudsakligen var sammansatt av finska män, bakom dess innehåll.[95] Möjligen var det den i Finland verksamme svenske lantmätaren Jacob Faggot som initierat förslaget genom ett betänkande till deputationen skrivet två år tidigare. Han hade däri framhållit det önskvärda i att finnarna blev så svenska till tungomålet som de redan var till hågen. Hans förvåning över att finnarna under 700 år av svenskt styre inte lyckats lära svenska påminde om Swedbergs och senare Pehr Adrian Gadds uppfattningar att svenskar i utlandet lättare anpassade sig till främmande språk och seder än vad utlänningar gjorde i Sverige. Enligt Faggot hade nämligen de finnar som nyligen hamnat under den ryska kronan lärt sig ryska på endast sju år.[96] Redan ärkebiskopen Olof Svebilius hade i slutet av föregående

93. *Nesselius' betänkanden* (1949) s. 55–64.

94. Betänkande 9/7 1747, Finska deputationen 1746–47, R 2896, RA, pag. 311 r. Se även Mickwitz, II (1914) s. 231.

95. Jfr Mickwitz, II (1914) s. 196.

96. Mickwitz (1911) s. 12 f.; dens., I (1912) s. 154 f.; dens., II (1914) s. 193 f.

sekel menat att finnarnas oförmåga att lära svenska berodde på bristande vilja och att tvångsmetoder därför borde vidtagas.[97] Svenska kronans koncilianta politik i språkfrågorna ansågs uppenbarligen av vissa bedömare som alltför undfallande.

Om syftet var att förbättra förtroendet och kommunikationen fanns hur som helst den andra utvägen, att befordra tjänstemännens tvåspråkighet. Också sådana åtgärder hade finska deputationen föreslagit 1747. Till riksdagen 1751–52 infordrade regeringen berättelser om vilken av metoderna som kunde vara lämpligast. Gustaf Abraham Piper, landshövding i Österbotten, svarade därvid att försvenskning kunde falla sig svårt utan särskilda tvångsmetoder, eftersom befolkningen allmänt hyser "en särdeles Kiärlek och tycke för Finska språket". Däremot menade han att man kunde göra en början med svenska i klockarskolorna, "till dess tiden framdeles utviste hvad wärckan det hade".[98] I svensk- och tvåspråkiga socknar hade klockarskolornas undervisning länge varit på svenska så att de djäknar som tänkte sig fortsatta studier skulle bli bekanta med rikets officiella språk.[99]

Mycket längre än så gick aldrig försvenskningsförsöken. Även om halvhjärtade ambitioner kan spåras bland de styrande så hindrades genomförandet av praktiska begränsningar. Där det var möjligt bedrevs en lågintensiv försvenskning av allmogen, men i de flesta sammanhang uppfattades det ha mindre betydelse. I de fall individen däremot önskade göra karriär – politisk, administrativ, kyrklig, vetenskaplig eller annan – var han dock tvungen att lära sig svenska. Den finländske historikern Einar W. Juva har uttryckt det som att ståndscirkulation uppåt samtidigt betydde försvenskning.[100] Detta är inte överraskande på något sätt och kräver inga omfattande förklaringar; svenska var det administrativa språket och praktiska skäl talade för dess användande. Likväl fick det konsekvensen att de finska undersåtarna blev synliga först när de antog svenska kulturformer. Svenskheten var därför nödvändig för att finnen skulle kunna bli politisk medborgare.

97. *Finlands historia*, 2 (1993) s. 348.

98. Cit. efter Wallén, *HTF* 1934, s. 20 f.

99. Wallén (1932) s. 265.

100. Juva (1947) s. 182 f. I sammanhanget kan anmärkas att den liknande roll som ibland tillskrivs det franska språket förefaller något överdriven. Bl.a. har Erik Lönnroth om den svenska överklassen skrivit, att "a command of French was vital if they had any ambitions to take part in higher social life and to exercise leadership"; dens., "Sweden", i Otto Dann & John Dindwiddy (red.), *Nationalism in the age of the French revolution* (London & Roncverte 1988) s. 104. Som statusmarkör kunde användningen av franska ha betydelse i vissa sociala sammanhang, men i det politiska livet utgjorde det aldrig något rekvisit, snarare tvärtom.

Finlands ställning i det svenska riket

Finland hade alltså enligt allmän uppfattning ursprungligen införlivats med Sverige genom erövring och man hade klara föreställningar om den finska nationens särart. Även om detta var föreställningar som var allmänna och oomtvistade så uppstår tolkningssvårigheter när de skall lämpas mot en praktik. Å ena sidan var Finland politiskt en fullt integrerad riksdel medan å andra sidan det som anförts sammantaget gav konsekvenser som gjorde att storfurstendömet i flera sammanhang särbehandlades.

I förbindelse med de olika försvenskningsförslagen har nämnts Per Brahes motsatta men flera gånger upprepade önskemål om en utökad kännedom i riket av det *finska* språket. Den gamle generalguvernören utgav sig i flera sammanhang för att vara den finska nationens särskilde skyddspatron. Som framhållits ansåg han att finska språket vore nyttigare i adelsynglingarnas skolning än franska och italienska, och genom att understödja den finska bibelutgivningen och finska grammatikors framställande sökte han främja dess regelbindande. Som kansler för Åbo akademi motsatte han sig en särskild tysk språklärare och menade i stället att de svenska och tyska studenterna borde undervisas i finskan, som var ett vackert språk och vars ökade spridning skulle "lende till wåre landskapers heder". Upprepade gånger tog han de inföddas parti vid tjänstetillsättningar i Finland och sökte även befrämja finnarnas möjligheter att erhålla tjänst på den svenska sidan.[101] Efter sina fleråriga vistelser i Finland ägde Brahe en för centrala makthavare ovanligt ingående kännedom om landets förhållanden, och omsorgen torde inte ha minskats av hans betydande godsinnehav i Savolax och Österbotten. Han kom därigenom att hysa en tydlig patriotisk stolthet där rikets helhet på alla sätt framhävdes mot det utländska. Härvid torde den italienske resenären Lorenzo Magalottis berömda uttalande, att han "tycker om svenskar och finnar men afskyr utlänningar", ha träffat rätt.[102]

Vad som gör Brahes förhållningssätt särskilt värt att uppmärksamma är emellertid det atypiska. I sin inställning står han tämligen ensam i rikets ledande kretsar både under 1600- och 1700-talet.[103] Brahe betraktade riket som konstituerat av två likvärdiga delar. I ett sammanhang framhöll han Karl IV:s gylle-

101. Aminoff (1944) särsk. s. 136–144, cit. s. 141.

102. Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674* (Sthlm 1912; faksimil 1986), s. 96.

103. Axel Oxenstierna lyssnade en gång till Per Brahes föredragning om Finlands upphjälpande och hoppades att åtgärderna skulle bära frukt. Hans egna, fåtaliga besök i Finland hade lett honom till slutsatsen, att "ther var ingen cultur, uthan ther boor bestier"; *Svenska riksrådets protokoll*, VIII. 1640, 1641 (Sthlm 1898) s. 228.

ne bulla från 1356, som jämställt Böhmen med kejsarrikets tyska länder och som föranstaltat att kurfurstarnas söner därför borde undervisas i dess slaviska mål.[104] På motsvarande sätt önskade han att de svenska kronprinsarna (i detta fall Karl XI) skulle undervisas i finska.[105] Finska språket inskrevs visserligen i både Karl XI:s och Karl XII:s studieprogram, men den förste svenske kung som bevisligen har kunnat yttra några meningar på finska var Gustav III.[106] De svenska kungarna som ofta nog kringfor sitt rike underlät i de flesta fall att besöka de östra delarna. Mellan Gustav II Adolfs besök 1616 och Adolf Fredriks finska resa 1752 korsade ingen svensk regent Bottenviken.[107] Vid det senare tillfället restes i Åbo en äreport "till fägnesam åminnelse efter den Finland sällan vederfarne höga Nåd af Svea Konungs närvarelse", som en samtida svensk resenär konstaterade.[108]

I inledningen till detta kapitel såg vi hur de finska undersåtarna under stora nordiska kriget vädjade om undsättning till sin betryckta landsända. De motiv som vägledde Karl XII:s politiska överväganden har i sin dunkelhet varit omtvistade. Till hans karaktär räknas dock allmänt ett slags egensinnig rättskänsla som fick honom att styvnackat motsätta sig avståendet av några av sina ärvda länder. Att inte bara de flesta provinser utan även en tredjedel av riksterritoriet ockuperades var därför säkerligen en stor källa till irritation. Icke desto mindre var kungens politik mer inriktad på att genom ett alexanderhugg avgöra krisen än att komma de betryckta undersåtarna till undsättning. Vilka åtgärder som hade vidtagits om i stället några av de svenska landskapen blivit ockuperade går inte att säga, men även senare under 1700-talet kom statsledningen att intaga en sorglös hållning gentemot den finska rikshalvan. Tydligast kommer denna till synes i hattarnas krigspolitik och händelserna därefter.

1741 utformade mindre sekreta deputationen ett betänkande som övervägde grunderna för ett anfall mot Ryssland. Betänkandet är nedtecknat av översten

104. C. M. Schybergson, *Per Brahe och Åbo akademi*, II (1940) s. 4 ff.

105. Till lämplig lärare åt den unge kungen föreslog Åboprofessorn Mikael Wexionius-Gyldenstolpe år 1660 sin son Nils; *Per Brahes brevväxling rörande Åbo akademi* II:1, 1639–1662. Utg. av Carl Magnus Schybergson (Helsingfors 1932) s. 179.

106. Jfr Arne Losman, "Tre Karlars studier", i *Tre Karlar*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1984); Danielson-Kalmari, I (1925) t.ex. s. 93.

107. Karl XI hade för all del i sin ungdom jagat älg på Åland; Lappalainen (1984) s. 82. Erik Lenquist räknade på 1760-talet upp sammanlagt femton besök av kungar och riksföreståndare mellan Magnus Eriksson och Gustav II Adolf, däribland den fångne Erik XIV; dens., "Historisk afhandling om Åbo slott", övers. i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, V (Jyväskylä 1890) s. 188–192.

108. Silfverstolpe (1885) s. 23.

Carl Otto Lagercrantz och redogör för de konjunkturer som ansågs tala för framgång. De överdrivet optimistiska förhoppningar man gjorde sig om att ett lyckosamt krig skulle återge Sverige dess forna baltiska provinser och mer därtill är i detta sammanhang mindre intressanta.[109] Viktigare är i stället vilka konsekvenser man såg vid eventuella motgångar:

> Endaste hazarden wed wärckligheter [d.v.s. krig] är lyckans uthslag, och Finlands ruin elr förlust; På den förra händelsen är ingen ting wanhederligit för Swerige, det har warit de käckaste Nationers öde at få stryk, uthan at deras reputation derigenom kommit widare at lida, än at et lyckligt uthslag har åter igen kunnat bota alt; Men i fall af den senare händelsen at Finland skulle förloras, så at äfwen Swerige wore exponerat, hwar till så mycket mindre lijknelse är, som Rysslands siömacht eij sådant will tillåta, då blifwer först frågan hurudant intresse hela Europa kan taga uthi Sweriges fullkomliga undergång?[110]

Detta memorial har av frihetstidens store kännare, historikern Carl Gustaf Malmström, karakteriserats som "den besynnerligaste, lättsinnigaste, oförsyntaste statshandling, som man kan läsa".[111] Visserligen togs riskerna med ett krig upp närmast i en bisats och författaren menade att de europeiska makterna för balansens skull tveklöst skulle verka för storfurstendömets rekonstitution, men att man på samma lättvindiga sätt som skedde med Finland skulle kunna ha lagt någon annan del av riksterritoriet i vågskålen är omöjligt att föreställa sig.

Finland var inte oviktigt för kronan. Tvärtom var Sveriges anseende som europeisk makt beroende av Finland. Storfurstendömet, som den ansenligaste delen av de utomsvenska landen, bibringade – tillsammans med Pommern – statsledningen en känsla av styrka som tveklöst bidrog till den vågade utrikespolitik med syfte att återupprätta stormaktsväldet som fördes under 1700-talet. Omtanken om de finska undersåtarnas väl fick i det sammanhanget stryka på foten för upprättandet av den forna äran. Finland gav mer av nettovinst åt Sverige än tvärtom. Som förrådshus gav det ökade resurser, som förmur ökade det känslan av säkerhet och som besittning ökade det Sveriges internationella anseende. Åtminstone fram till hattarnas krig gick höga överhetens omsorg i första hand ut på vad Finland kunde skänka riket i form av ökad internationell prestige och i andra hand vad dess invånare kunde ge riket i resurstillskott.

De olyckliga konsekvenser detta förde med sig för de finska undersåtarna

109. Se C. G. Malmström, 2 (1895) s 422 f., 428 ff.
110. Memorialet uppläst i SU 15/7 1741; Sekreta utskottets akter 1740–41, R 2745, RA, bilaga 23.
111. C. G. Malmström, 2 (1895) s. 422.

utnyttjades också av den ryska kejsarinnan. Elisabets välkända manifest av den 18 mars 1742, där tanken på ett självständigt Finland för första gången öppet formulerades, utfärdades redan före den egentliga ockupationen.[112] De ryska trupperna fick också order om att denna gång gå mer varsamt fram med befolkningen än under föregående krig. Om Sveriges främsta medel att bibehålla finnarnas affektion var hotet om det barbariska ryska oket så skulle genomskinligheten i detta argument framstå tydligare under en mild ockupation, helst som klagomålen efter kriget lika mycket skulle komma att rikta in sig på den förödelse som åstadkommits av den svenska armén som av den ryska. Vid den i hast inkallade urtima riksdagen 1742 inlämnade ledamöter från alla finska ständer ett ödmjukt memorial där de krävde både materiell ersättning och att de ansvariga för kriget skulle lagföras:

> Wij kunna intet utan grämelse täncka på huruledes wårt arma Fädernes- och fosterland först igenom Swänska arméen blifwit illa medfarit, utmärglät och mångastädes förstört, och sedan, så wida oss witterligit är, utan någon trängande nöd åt en fiendtelig armée, then man icke wet huruwida han warit wår i styrka öfwerlägen, inrymt och således aldeles i fiendens händer lämnat.[113]

En tydlig självrannsakan är märkbar efter den olyckliga utgången av kriget. Eftersom statsledningen såg "Rikets wälstånd och säkerhet i gemen, aldeles beroende uppå Storfurstendömets Finlands upkomst och wältrefnad" tillsattes både vid denna och nästföljande riksdag de särskilda finska deputationer som nämnts i förbigående.[114] Till den första deputationen utsågs nästan uteslutande svenska medlemmar med motiveringen att finnarna annars skulle bli domare i egen sak.[115] Bland annat på grund härav blev dess resultat tämligen magert. Medlemmarnas bristande kännedom om finska förhållanden uppvägdes i viss mån av deras tillmötesgående välvilja, men till nästa riksdag valde man att hämta den absoluta majoriteten av deputationens medlemmar från den finska rikshalvan.[116] Om den första deputationen främst fått överväga de

112. Manifestets svenska text finns tryckt i Wilhelm Gabriel Lagus, *Anteckningar rörande 1741 och 1742 årens finska krig jemte Henr. Magn. von Buddenbrocks äreräddning* (Helsingfors 1853) s. 20–24.

113. Finska deputationen 1742–43, R 2835, RA, bilaga 3. Se även *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719* (*SRARP*), XIII. 1742–1743:1 (Sthlm 1891) s. 290–294, 297.

114. Instruktion 25/11 1746; Finska deputationen 1746–47, R 2896, RA. Grundliga och materialnära studier av de finska riksdagsorganens arbete är Mickwitz, I–II (1912–14). Den förra delen behandlar förutom finska besvärsdeputationen vid 1742–43 års riksdag även finska regleringsdeputationen 1743 och finska ekonomikommissionen 1743–46, den senare tar upp finska deputationens arbete vid riksdagen 1746–47. För en översikt, se också Blomstedt (1985) s. 290 f.

115. *SRARP*, XIII. 1742–1743:1 (1891) s. 294.

116. Mickwitz, I (1912) s. 5–9, 42; dens., II (1914) s. 4–7.

akuta besvär som frambars av de finska flyktingarna i Sverige så föreslog man vid det senare tillfället mer långsiktigt verkande åtgärder, för att Finland, som det hette i ett betänkande, därigenom "måtte så hulpit warda, att det en gång må röna frukten af den förmån och heder att med Sweriges Rike under en Crona förenadt wara".[117] I samma betänkande, som var författat av en av deputationens fåtaliga svenska ledamöter, mössledaren Jakob Serenius, betonades också uttryckligen den roll Finland som underordnad riksdel spelat och fortfarande spelade för Sveriges anseende:

> Så litet och oansenligit hela det Westra Landet af Öster-Sjöen war, när det regerades af Fylkes Kongar och des wälde var inneslutit inom des egna watn, så stort och mäktigt har det blifwit sedermera genom Accessionen af Finland, hvarifrån ock des upstigande i Europa oförgripeligen räknas bör. I samma proportion som Finland sig förkofrat och tilltagit, har ock Sweriges egen tillväxt kunnat synligen förmärkas, och äfwen så mycket som Finland blifwit afstyckadt och förminskadt, så mycket har och Swerige sjelft förlorat i styrka och anseende.[118]

Ett intressant förhållande som ytterligare belyser den syn man hade på den finska riksdelen röjer sig i tillsättandet av en särskild generalguvernör för storfurstendömet. Redan 1721 hade denna tanke väckts av konungen, som ansåg det nödvändigt att någon rådsherre kunde utses att "antaga sig öfwer commando i storfurstendömet Finland, i synnerhet öfwer troupperne". Förslaget diskuterades den gången i rådet men avvisades till sist med hänvisning till den nya regeringsformens § 38 som uttryckligen förbjöd generalguvernörer "inrikes".[119] Skälet till denna bestämmelse var att man ville förhindra avsöndring och uppsplittring av riksterritoriet.

Påföljande sommar återupptogs frågan av Nicodemus Tessin, och nu utsågs den nyblivne generalen och nyss ur fångenskapen återvände Bernt Otto Stackelberg till överbefälhavare i Finland.[120] Eftersom Stackelberg – och senare dennes efterträdare – enbart hade militära befogenheter bröt inte hans ämbetsbeskrivning mot regeringsformen. Men detta begränsade samtidigt hans myndighet och frågan om en generalguvernör dök därför upp i Pikis och Halikko

117. Betänkande 29/1 1747; Finska deputationen 1746–47, R 2896, RA. Även publicerat av Ernst Gustaf Palmén, "Tvenne aktstycken från Frihetstiden", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878a) anfört stycke s. 164.

118. Finska deputationens betänkande 29/1 1747; cit. efter Palmén (utg.), (1878a) s. 164 f. Uppgiften om Serenius' författarskap står påskrivet det anonyma betänkandet och har godtagits av flera forskare: Mickwitz (1911) s. 4; dens., II (1914) s. 143; Renvall (1967) s. 265.

119. Juva (utg.), I (1939) s. 10 f.; dens. (1947) s. 30; Modée, 1 (1742) s. 24, 161.

120. Jean Häggman, *Studier i frihetstidens försvarspolitik. Ett bidrag till Sveriges inre historia 1721–1727* (Sthlm 1922) s. 115; Blomstedt (1985) s. 292.

häraders riksdagsbesvär 1738. På grund av språksvårigheterna och avståndet till Stockholm efterlystes i besväret en ansvarig myndighetsperson till vilken allmogen kunde vända sig även i civilärenden. Denne tänktes också kunna ha bättre kännedom om finska förhållanden än vad fallet vanligen var vid kollegierna i huvudstaden. Besväret uppmärksammades "för de många därutj giorde sällsamme ansökningar", men i urskillningsdeputationen syns inga spår av detta ärendes behandling.[121] Däremot togs frågan upp i rådet, som kort avvisade propån eftersom finnarna liksom andra undersåtar blev behandlade enligt lag och det inte var allmogens sak att befatta sig med statssaker.[122]

Som tidigare nämnts fördes detta besvär på tal i sekreta utskottet i samband med frågan om tjänsterna. Enligt vad Samuel Åkerhielm då yttrade hade rådet förhört riksdagsmännen från orten, vilka frånsvurit sig all kännedom om innehållet och menat att den aktuella punkten måste ha formulerats av häradshövdingen, Abraham Paléen, utan deras vetskap.[123]

I allmogebesväret hänvisades förutom till tidigare praxis också till det orimliga i att grundlagen förbjöd generalguvernörer inrikes, men tillät dem i provinserna, det vill säga Pommern. För "som Finland importerar Sweriges Krono långt mera, än Pommern, hwarest en sådan Gouverneur är satter, så lärer Eders Kongl: Maij:t i nåder icke mindre förse thetta landet med en wälmenande och erfaren General Gouverneur, eftersom thet synes för landet oumgängeligit och hälsosamt". Rådet behövde ju inte närmare motivera avslaget emedan det handlade om en otillbörlig inblandning från allmogens sida, men fortfarande torde man ha hållit lagtextens stadgande i minnet. De grundlagsmässiga invändningarna var emellertid frånvarande när ämnet knappt tio år senare återigen aktualiserades.

Under hösten 1746 inkom oroande rapporter från extraordinarie envoyén i S:t Petersburg, Nils Bark, om att den ryska ledningen allmänt hyste låga tankar om det finska försvarsverket och det antogs att grannen kunde hysa offensiva planer mot Sverige.[124] Frågan om en generalguvernör väcktes därför i rådet den 14 oktober och utvecklades senare i ett memorial ställt till sekreta utskottet av dess ledamot, den blivande hattledaren Anders Johan von Höpken. I första

121. Pikis och Halikko häradsbesvär 1738, tillskrift i marginalen; Allmogens besvär. Egentliga Finland 1, R 5508, RA. Besvärets innehåll finns utförligt redovisat hos Juva (1947) s. 103 ff., 146, 167. Se även Blomstedt (1985) s. 292.

122. Rådsprotkoll över allmogens besvär, 10/8 1738, R 5559, RA.

123. Sekreta utskottets protokoll 5/9 1738, R 2650, RA.

124. C. G. Malmström, 3 (1897) s. 287 f.; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:2. 1721–1792 (Sthlm 1957) s. 170 f.

hand önskade man en militär överbefälhavare, men Höpken bedömde att en generalguvernör som också hade inseende över hushållningen skulle väcka mindre anstöt i Ryssland. Tidpunkten ansågs välvald eftersom det samtidigt var dags att utse en efterträdare till den åldrige generalguvernören i Pommern, Johan August Meijerfelt. På detta sätt menade Höpken att undersåtarna i dessa båda gränsorter "måge förnimma, det ehuru de äro långt ifrån deras Öfwerhet skilde, de derföre icke bortglömde äro; eller mindre distinguerade och hedrade".[125] Även Jakob Serenius och finska deputationen, som på egen hand tog upp frågan om en generalguvernör, ansåg det vara en vedertagen statsmaxim "att wara ömare om sina Gräntzeorter, än om sielfwa hufwudlandet".[126]

När förslaget var uppe i sekreta utskottet kom frågan mest att handla om konungens myndighet i utnämningsförfarandet.[127] Några författningsmässiga invändningar framfördes aldrig i de slutna diskussionerna eller i ståndsplena,[128] däremot avvisades de för alla eventualiteter i ständernas i ärendet utfärdade brev till Kungl. Maj:t:

> som Regerings Formens 38: §, och jämwäl thet nu warande tilståndet af Rikets Drätsel ei synas medgifwa, at en General Gouverneur beständigt dit förordnas må; thet ock wore betänkeligit, at pålägga någon af Landshöfdingarne thenne Allmänna Omsorgen, såsom hwarigenom hans egit Län kunde sättjas i Saknad af thess wård, och thess EmbetsBröder i en skadelig missämja; För then skull finna Riksens Ständer för theras underdånige del wara aldrabäst, at på en tid förordna någon til Finland med all then myndighet, som eljest en General-Gouverneur tilkommer.[129]

Även om man vid detta tillfälle naturligtvis i första hand valde att intaga en pragmatisk hållning som i sig inte betyder att man jämställde Finland med en

125. Mindre sekreta deputationen till sekreta utskottet, 7/10 1746, protokoll och expeditioner, R 2883; Sekreta utskottets protokoll, 16/10 1746, R 2863; Höpkens memorial, 6/12 1746, i Defensionsdeputationens handlingar angående krigsväsendet till lands 1746–47, R 2894, RA, bilaga 33, även tryckt i *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, 2. Samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe (Sthlm 1893) s. 70 f.

126. Palmén (utg.), (1878a) s. 166. Förslaget om generalguvernör uppträder i den sjunde punkten; s.st., s. 172. Pentti Renvall menar att sekreta utskottet kuppade igenom ärendet innan finska deputationen skulle hinna avge sitt omdöme; dens. (1967) s. 289 f., se även s. 266.

127. Saken förehades i SU 16/10, 24/10, 7/11, 6/12 1746 samt 10/1 1747. *SRARP*, XV. 1746–1747:1 (1901) s. 420 f., hänvisar även till ett extraktprotokoll av den 26/1 1747. Konungens utnämning av Gustaf Fredrik von Rosen meddelades SU 16/2 1747; Sekreta utskottets protokoll 1746–47, vol. 1, R 2863, RA.

128. Frågan diskuterades av adeln den 31/1 och 7/2 1747, vid det förra tillfället efter hemställan från SU vid det senare efter finska deputationens betänkande; *SRARP*, XV. 1746–1747:1 (1901) s. 420 ff., 437–440. Se även bondeståndets protokoll 31/1 och 11/2 1747; *BdP*, 6. 1746–1747 (1957) s. 212 f., 222 f. För präste- och borgarståndets inställningar, se Mickwitz, II (1914) s. 152 f.

129. Riksens ständers brev i inrikes civilärenden, 11/2 1747, R 4954, RA.

utrikes provins, så är den lätthet varmed man avfärdade de stipuleranden som angavs i de konstitutionella stadgarna talande för den särställning Finland hade inom riket.[130] Än tydligare blir detta en månad senare då man vände på det tidigare förhållandet och lät det nya ämbetet i Finland bli ett argument för en ny generalguvernörs förordnande även i Pommern.[131] Det var heller inte första gången man i Finlands förvaltning förbigått grundlagsbestämmelser. Som exempel kan nämnas att 1660 års additament hade förbjudit enskilda landskapsmöten, vilka ändå flera gånger inkallades i Finland av förmyndarregeringen och senare också av Karl XI.[132]

Det var närmast debaclet i det senaste kriget som hade föranlett den extraordinära åtgärden att återigen utnämna en finsk generalguvernör. Över huvud taget visades en stärkt beredvillighet att tillgodose finska krav.[133] Främst skedde det genom tillsättandet av de finska beredningsorganen vid de efterföljande riksdagarna.[134] De styrande hattarna insåg att deras maktinnehav hängde på en skör tråd och använde därför alla medel att blidka den inhemska opinionen. Höpken, som själv varit djupt delaktig i krigspolitiken, menade att den lojalitetet som "finska nationen" visat knappast skulle överleva ännu en ockupation.[135] Utan protester lyssnade ridderskapet och adeln till finska deputationens mörka redogörelser om det oproportionerligt höga skattetrycket i Finland och "hvad förtryck invånarne måste tåla af embetsmän, högre och lägre". Man teg stilla vid påminnelsen att den finska nationen, som lidit av krig och ockupation lika många år som Sverige dagar, alltid visat trohet och uppriktighet mot Sverige trots "at regeringens försorg och omvårdnad för dem deremot aldeles icke svarar".[136] Om alltså den närmast föregående utvecklingen på en

130. Carl Hillebransson Uggla skiljer i sin ämbetsmannalängd mellan "General-Gouverneurer uti *Inrikes Landskaper*" och "General-Gouverneurer uti *Finland*"; dens., *Svea-rikes råds-längd* (Sthlm 1791–93) "Bihang", opag., avd. III, § 6 och § 8.

131. Mindre sekreta deputationens betänkande angående survivancen vid generalguvernementet i Pommern, 10/3 1747, R 2883, RA.

132. Renvall (1967) s. 173; additamentet 1660, § 18, i Emil Hildebrand (utg.), *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkringar 1611–1800* (Sthlm 1891) s. 57.

133. Att man t.ex. med större allvar upptog kravet om infödda män till finska ämbeten framgår av två utnämningsärenden som diskuterades av adeln; se *SRARP*, XV. 1746–1747:1 (1901) s. 324 f., 339 f., 423 f. (Ärendena gällde Jacob Neuman som assessor i Åbo hovrätt och Henrik Wrede som landshövding i Savolax och Kymmenegård. Åtminstone den senare utnämndes.) Sten Carlsson ser en tydlig tendens i utnämningarna: "på alla områden blev Finland alltmer självförsörjande"; Carlsson (1964) s. 66–75, cit. s. 69. Men jfr Palmén (1878b).

134. Förutom deputationerna 1742–43 och 1746–47 tillsattes olika finska beredningsorgan vid samtliga riksdagar fram t.o.m. 1760–62; Blomstedt (1985) s. 291.

135. *Höpkens skrifter*, 2 (1893) s. 89 f.; *Finlands historia*, 2 (1993) s. 344.

136. Protokollets redogörelse för innehållet i Serenius' betänkande; *SRARP*, XV. 1746–1747:1 (1901) s. 438 f.

del håll gav anledning till begrundan fanns dock de som inte kunde avhålla sig från att utnyttja konjunkturerna i mer tvivelaktiga syften. I det politiskt uppskruvade läget under och efter kriget kom Finland av båda sidor att användas som insats i den svenska partipolitiken.

I kejsarinnan Elisabets manifest från 1742 väcktes ju för första gången tanken på Finlands självständighet. Den finländske historikern Arno Rafael Cederberg har på grundval av ett utkast till manifestet i Uppsala universitetsbibliotek velat attribuera det till den famöse Carl Otto Lagercrantz, författaren av mindre sekreta deputationens betänkande 1741. Överste Lagercrantz hade på våren 1742 sänts till S:t Petersburg för att utverka en förlängning av det ingångna vapenstilleståndet. På eget bevåg besökte han därefter Karl XII:s systerson, Karl Peter Ulrik av Holstein-Gottorp, i Moskva, varifrån han återvände med manifestet och en våghalsig plan som syftade till hertigens val till finsk (!) konung. Tanken var, enligt Cederberg, att Ryssland som en förtroendeskapande pant skulle återge ett självständigt Finland dess gränser ante 1721. Om sedan samme Karl Peter Ulrik valdes till svensk tronföljare hade man snart en personalunion, och de mål som kriget inte lyckats vinna skulle sålunda nås på den politiska intrigens väg.[137] Om Lagercrantz verkligen var manifestets upphovsman förefaller den bakomliggande plan Cederberg skisserar inte otrolig med kännedom om de drastiska idéer han givit uttryck för redan i det sekreta memorialet. Även flera av de handlingar Lagercrantz bevisligen utförde efter kapitulationen antyder en något personlig uppfattning om hur politiska företag begränsades av anständigheten.[138] De aktuella tankarna kan under inga omständigheter ha presenterats för de ryska ledarna och alla inblandade skulle därför ha tvingats agera utan vetskap om den andres avsikter och oberoende av varandra komma till slutsatsen att planens realiserande egentligen tjänade egna syften. I utgången tänktes likväl Sverige och hattpartiet kunna dra det längsta strået. Om dessa spekulationer är riktiga måste manifestet till och med mer än det sekreta memorialet beskrivas som den lättsinnigaste statshandling, och ingenting kom heller att verka i den riktning att sådana planer kunde uppfyllas.

Hänvisningar till Elisabets manifest gjordes på sina håll när det ockuperade Finlands befolkning under kriget svor trohetsed till den ryska kejsarinnan. I sep-

137. Arno Rafael Cederberg, *Das Manifest der Kaiserin Elisabeth vom 18. März 1742* (Helsingfors 1937). Att manifestet tillkommit efter svensk inspiration, och då sannolikt från Lagercrantz, har hållits troligt också av H. Arnold Barton, "Russia and the problem of Sweden-Finland 1721–1809", *East European quarterly* (*EEQ*) 1971, s. 439. Se även L. G. von Bonsdorff (1949) s. 29–35.

138. Jfr C. G. Malmström, 3 (1897) s. 47 ff.

tember 1742 tog också två finska präster kontakt med den ryske överbefälhavaren i Finland med en förfrågan om inte den redan som svensk tronföljare aktuelle Karl Peter Ulrik, som ju inte omnämns i manifestet, kunde tänkas övertaga den finska tronen. Ett sådant enskilt initiativ väckte inte någon starkare genklang hos de ryska militärerna, som svarade att landets framtid inte var de ockuperades att bestämma. Ytterligare någon annan privat tillskyndan mötte lika öde, och ett senare försök att från den på ryskt inititativ församlade lantdagen i Åbo skicka två delegater från varje stånd i samma ärende till kejsarinnan förhalades av den ryska militärledningen tills det hela slutligen rann ut i sanden. Denna gång insåg väl Elisabet, precis som krigsivrarna i Sverige hade förutspått, att ett uppstyckande av det svenska riket alltför mycket skulle oroa omvärlden. En annan tolkning är att hon såg ett framtida ständigt tvistefrö i ett autonomt Finland under ryskt beskydd. Under alla omständigheter kom en gränsjustering och möjligheten att påverka den svenska tronföljden att te sig som ett mer tilltalande alternativ.[139]

I verkligheten var alltså den ryska viljan att genomdriva en finsk oavhängighet tämligen låg. Planerna återkom dock några år senare och fick då stöd från mer oväntat håll. Denna episod har i första hand kopplats till "partigängaren" Adam Fredenstierna, men hade också tillskyndare djupare i mösskretsarna. Bakgrunden var det rådande missnöjet både bland den svenska oppositionen och i Ryssland mot att hattarna lyckats behålla makten under och efter riksdagen 1746–47. När också rykten började cirkulera om en möjlig förändring av regeringsformen och tronföljaren Adolf Fredrik inte visade sig bli den handgångne man Elisabet hoppats på, utan tvärtom tog det styrande partiets sida, började man i Ryssland överväga det militära ingripande mot Sverige som blev anledningen till den nye generalguvernörens utnämnande. Adolf Fredriks stöd för motståndarpartiet inspirerade också några ledande mössor, med Fredenstierna i spetsen och Samuel Åkerhielm dirigerande i kulisserna, till ett projekt att förhindra kronprinsens framtida trontillträde. 1749 framställde Fredenstierna både skriftligen och muntligen för det ryska sändebudet i Stockholm planen hur Ryssland genom ett militärt infall i Finland och med stöd av det missnöje som han menade rådde där skulle kunna störta det franskvänliga hattpartiet i Stockholm. För att bibehålla det förtroende som ryssarna hade vunnit genom sin milda framfart i det senaste kriget borde Elisabet, enligt planerna, genast efter infallet frånsvära sig alla territoriella anspråk och i stället låta sammankalla en finsk riks- eller lantdag. Utan yttre inblandning skulle

139. Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 12 f.; Juva (1947) s. 125–133; Barton, *EEQ* 1971, s. 440; Kurt Jern i *Finlands historia*, 2 (1993) s. 341.

denna sedan få avgöra landets framtida öde. Utfallet av lantdagens ställningstagande förefaller inte på något sätt ha anteciperats av Fredenstierna. Emellertid ville Elisabet inte själv bryta freden, utan menade att finnarna skulle få ryskt beskydd först efter utropad självständighet.[140]

Fredenstierna var född i Viborg och hade studerat i Åbo, men ingenting tyder på att han särskilt verkade med Finlands självständighet eller ens dess välgång för ögonen. Det bör noga betonas att planerna rörande Finland endast var en liten del av ett komplicerat storpolitiskt spel. Även om dock Fredenstiernas intrigerande i den finländska historieskrivningen ibland givits överdrivet utrymme som förskjutit helhetsbedömningen, råder bland forskarna enighet om att förslagen helt och hållet dikterades av inrikespolitiska motiv och en önskan att störta det regerande hattpartiet. I alla händelser visar handlandet på en osentimental inställning till rikets östra hälft som knappast kan föreställas i förhållande till någon annan riksdel.

Även med dessa exempel i minnet bör likväl sägas, att statsmaktens försummande av finnarnas intressen inte var resultatet av ett medvetet åsidosättande. Hellre bör man som förklaring se en kombination av okunskap, ointresse samt ekonomisk och praktisk verklighet. De finska undersåtarna rönte aldrig någon medveten särbehandling i riksgemenskapen. Det är svårt att hitta belägg för att regeringen verkligen skulle ha funnit finnarna mindre pålitliga i sin lojalitet mot riket. Tvärtom förefaller deras trohet snarast ha överraskat de styrande. Denna förundran tillsammans med den undermedvetna föreställningen att de enskilda nationerna på något vis ändå tänktes vara mästare över sina egna öden var upphov till den ständigt upprepade förhoppningen eller vissheten om finnarnas fortsatta lojalitet.

En incident vid 1750-talets mitt är talande mest för sin extraordinära karaktär. När en ny biskop skulle utses i Åbo efter Johan Browallius propagerade en fraktion bland finnarna inom konsistoriet på vanligt sätt för att ersättaren skulle hämtas bland de infödda. Samtidigt cirkulerade en skrift med undertiteln *Finlands canailler*, som ville göra åtskillnad mellan de finska och svenska lärarna vid akademin.[141] Dessa tankar som spreds vidare i flygskrifter ansågs

140. Harald Hjärne, "Storpolitiska villobilder från frihetstiden", *Nordisk tidskrift* 1889, särsk. s. 90–94, 100 f.; C. G. Malmström, 3 (1897) s. 428 f., 433, 455 ff., 470 f., 475 ff.; Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 15–22; L. G. von Bonsdorff (1949) s. 42 ff. Fredenstiernas första "Unvorgreiflicher Entwurf" där han framställer finnarnas förmenta förtryck och deras hat mot generalguvernören finns avtryckt i Johan Richard Danielson[-Kalmari], *Die Nordische Frage in den Jahren 1746–1751* (Helsingfors 1888) Beilagen, s. 58–71.

141. Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 40 ff.; Klinge (1988) s. 194.

ha slagit rot hos akademins studenter och flera av dess svenska lärare hade utsatts för hot och smädelser. I den upprörda stämningen såg universitetskanslern Carl Gustaf Tessin för rådligt att inför konsistoriet betona, att

> Alla rikets innebyggare äro överhetens undersåtare och följaktligt ett och samma folkslag. Alla publika tjänster lönas och underhållas av överheten; och i kraft härav äger var och en undersåte lika rätt att få tjäna det allmänna, vid vad publikt verk han finnes hågad och skicklig till och därmed efter förtjänst njuta befordran.[142]

Den redan bekante Adam Fredenstierna yttrade sig i egenskap av justitiekansler på liknande sätt i ärendet:

> alle Rikets Inbyggare ifrån Aborrfors till Svinesund oacktadt af hwad inhemska nationen de hållts bestå ändå [av] Swenska män, alle ägande Swensk manna rätt, alle under Regerings lagarne och den allmänna Lagen inneslutne, alle innehafwande lika rättigheter till så wäl E. M:ts Konungsliga Rättwisa och beskydd som till E. K. M:ts befordringar och det utan afseende han måtte wara Swensk eller Finne, [...][143]

Här blir tydligt att man i ledande kretsar vid behov – som när det gällde att betona statslojaliteten – kunde använda en annan definition av det nationella än den övliga. Tessin ger uttryck för samma villrådighet angående nationsbegreppet som sekreta utskottet 1738, eller som Israel Nesselius då han sade att "Finland intet ändå proprie är populus, utan en province".[144] Å ena sidan uppfattades finnarna som en från svenskarna åtskild nation, å andra sidan tilläts inte denna nationella distinktion avgörande påverka statsuppfattningen. I lojalitetshänseende valde man hur som helst att bortse från de kulturella skillnaderna för att i stället betona var undersåtes orubbliga trohetsplikt gentemot överheten. Om irrläror av det slag som utspridits vid akademin genom dess utexaminerade ämbetsmän skulle föras ut i landsorterna så hotades, enligt Tessin, hela rikskroppens enhet. Att de nationella skillnaderna mellan folken i grunden ändå uppfattades också av honom klargörs av det följande:

> som ännu aldrig någon å denna [svenska] sidan satt en obehaglig skillnad emellan svenskar och finnar, utan tvärtom här alla gärna se, att dessa våra kära, redeliga och berömliga landsmän med oss här i landet deltaga i tjänster, så kan ock ett lika förnuftigt och samdräktigt tänkesätt icke tryta hos en så ädelsint och allvarsam nation, som den finska är, och vilken efter Försynens behag och skickelse med den svenska i så lång tid i en regementskropp varit införlivad och samma öden underkastad.[145]

142. Cit. efter L. G. von Bonsdorff (1949) s. 107 f.
143. Cit. efter Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 20.
144. *Nesselius' betänkanden* (1949) s. 139.
145. Cit. efter L. G. von Bonsdorff (1949) s. 108.

Som utlänningar i egentlig mening betraktades finnarna under inga omständigheter. I patriotiskt nit utskildes finnarna heller aldrig som kollektiv. Delvis berodde detta på det relativa jämnmod varmed de mötte olägenheterna. Klagomålen framfördes också alltid under lagliga former, och i det fall de ansågs röra riksintressen kunde de alltid bemötas med lika delar hot och lämpor. Styrkeförhållandena kan i detta avseende väl jämföras med dem som rådde mellan överhet och allmoge. På samma sätt som allmogens besvär ofta mötte förståelse då de inte fundamentalt rörde samhällsordningen kunde specifika finska önskemål behandlas välvilligt om de inte medförde allt för stora kostnader eller allvarligt inkräktade på vad man uppfattade som riksintressen, det vill säga svenska intressen. I ingetdera fallet bör man frånkänna de styrande inlevelseförmåga med undersåtarnas svårigheter, men det allmänna intresset, som för hela kollektivet definierades uppifrån, satte en strukturell hämsko på alltför långtgående eftergifter.

Efter uppståndelsen kring biskopsvalet utnämndes slutligen finnen Carl Fredrik Mennander.[146] Åtminstone om man får tro Carl Christoffer Gjörwell gav denna åtgärd resultat, för som han skrev om Åbo akademi 1759:

> En gammal jalousie har alltid herrskat härstädes emellan Professorerne af Svensk och Finsk börd. De senare hafva mycket beklagat sig öfver förtryck, men efter den myndiga Biskop Brovallii död 1755 hafva de nu så kommit i öfvervigten, at utom biskopen D. Mennander, som är Österbotninge, äro 7 Professorer Finnar och 5 Svenskar.[147]

För säkerhets skull hade också regeringen 1757 låtit alla studenter vid akademin svära en förnyad trohetsed till den svenska kronan.[148]

Lapparna

Analysen skulle inte bli fullständig om inte något sades om finnarnas förhållande till samerna, eller *lapparna* som de uteslutande kallades under denna tid. Ännu mer än finnarna var lapparna ett okänt folk vars både historiska och samtida förhållanden blev föremål för vidlyftiga spekulationer.[149] Bröderna

146. Mennander föddes 1712 i Stockholm av finska flyktingar och blev 1775 Sveriges förste finske ärkebiskop.

147. Gjörwell (1886) s. 67. Före 1809 antogs ingen Finlandsfödd professor i Lund och endast tre i Uppsala (1608, 1610 och 1737). I Åbo var av professorerna 41 svenska och 49 finska under perioden 1640–1759. Från 1760 till 1808 var däremot endast 8 svenskfödda och 27 finnar; Sten Carlsson (1964) s. 68.

148. Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 42.

149. Se allmänt Herman Richter, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800* (Uppsala 1959) s. 47 f., 100 ff., 211 ff.

Johannes och Olaus Magnus' redogörelser från början av 1500-talet är de äldsta tryckta framställningar som byggde på någon form av förstahandsintryck. Deras beskrivningar kom att vidareföras och även i stor utsträckning förvrängas av andra författare både på kontinenten och i Sverige. I 1600-talets intresse för det exotiska kom lapparna att få ökad uppmärksamhet som ett kvarlevande primitivt folkslag inom Europas gränser. Överensstämmelsen i synen på samerna och de nordamerikanska indianer som kolonisterna mötte i Nya Sverige har uppmärksammats av bland andra historikern Gunlög Fur.[150] Det stora intresset lapparna tilldrog sig visas också av att flera äventyrliga utländska resenärer från och med 1600-talet företog resor till deras avlägsna provins.[151]

Lapponia, den första kritiska och med uttalat vetenskaplig ambition genomförda studien av lapparna, utgavs på antikvitetskollegiets uppdrag av den tyskfödde Uppsalaprofessorn Johannes Schefferus 1673. Originalutgåvan på latin följdes inom ett decennium av översättningar på tyska, engelska, franska och holländska.[152] Ända in i modern tid har forskarna haft anledning att förhålla sig till Schefferus' redogörelse, som inte byggde på självsyn men väl på förstahandsrapporter inkrävda bland annat av lappmarkernas prästerskap. Av orsakerna till verkets utarbetande var den inte minst viktiga en önskan att bemöta den kontinentala propaganda, som hävdat att svenskarnas framgångar på slagfälten vunnits med hjälp av trolldom utövad av de lappar som påståtts utgöra huvuddelen av de svenska arméerna. Utländska betraktare blandade nämligen gärna ihop lappar och finnar.[153] Även om denna distinktion stod klar för svenska författare, hade man likafullt svårt att närmare bestämma deras inbördes släktskap.

Av senare lappmarksskildringar blev väl missionären, inspektorn och kyr-

150. Gunlög Fur, "De äro barbarorum barbarissimi. Svenskars möte med indianer och samer på 1600-talet", i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Makt och vardag* (Sthlm 1993). Se också Åke Campbell, *Från vildmark till bygd* (Uddevalla & Köpenhamn 1948) s. 47 f., och Bill Widén, "Stormaktstidens prästerskap och lapparnas mytologi", *HTF* 1961, t.ex. s. 146 n. 3 och s. 151 n. 3. Widén har konstaterat att kyrkans roll i nybyggesverksamheten var likartad i Lappmarken och andra länders exterritoriella kolonier.

151. Italienaren Giuseppe Acerbi räknade vid sekelskiftet 1800 upp åtminstone tjugotre svenska och utländska Lapplandsexpeditioner mellan åren 1681 och 1799; dens., *Resa i Finland 1799* (Helsingfors 1953) s. 147 f. Samuel E. Bring listar under "Lappland" tjugoåtta reseskildringar från åren 1633–1800; dens., *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950* (Sthlm 1954).

152. Warmholtz, 1 (1782) n:o 705.

153. Johannes Schefferus, *Lappland* (Uppsala 1956 [1673]) s. 69 f. Jfr Bengt Löws inledning "Johannes Schefferus och hans Lapponia", s.st., s. 12 f. Flera av de källor som använts av Schefferus finns samlade i *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. Först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909 (Umeå 1983). Det mesta av Schefferus' omdömen kan där återfinnas i en eller annan form.

koherden Pehr Högströms och i viss mån den unge Linnés de mest berömda.[154] Båda byggde sina mer balanserade berättelser på egna intryck, men när den senares rapsodiska framställning huvudsakligen intresserade sig för naturförhållanden avhandlade den förre alla aspekter av lapparnas leverne. Prästmannen Högström var också den förste utomstående iakttagare som själv behärskade lapparnas språk och han blev en drivande kraft i kyrkans missionsarbete.[155]

Bland de mål som vägledde myndigheternas närvaro i lappmarkerna var kristendomens utbredande det inte minst viktiga. Den rätta kristna trons kännedom var ett självändamål som inte behövde någon närmare motivering, men i grunden hade naturligtvis kyrkans samhällsförklarande roll sin betydelse för att manifestera kronans närvaro och lapparnas erkännande av samhällets regelverk.[156] Den ringa kännedomen om verkliga förhållanden gjorde att det vidsträckta landet i norr utmålades som en outnyttjad resurs som väntade på odling och bergverksexploatering. Kristendomen fick därför sin betydelse för kronans ekonomiska intressen i lappmarkerna då nybyggesverksamheten följde de kyrkliga etableringarna. Genom åren framträdde olika uppfattningar om hur lappmarkernas ekonomiska resurser bäst skulle tillvaratas, men redan tidigt hade man lämnat utrymme för att lappnäringarna skulle kunna samsas med nybyggarnas jordbruk.[157] I detta uppträdde dock en målkonflikt. Å ena sidan ansåg man lappens nomadiserande liv för det mest tjänliga då det gällde att utnyttja tillgångarna i de områden som ej lämpade sig för odling, å andra sidan var detta kringflackande ett hinder för kristendomsundervisningen. För de kyrkliga myndigheterna framstod därför lapparnas övergång till traditionell bondenäring som det mest önskvärda.[158] Här är intressant att notera det inflytande och föredöme som de kringboende svenskarna och framför allt finnarna troddes kunna utöva. Kristendomens spridning ansågs beroende av att lappar-

154. Pehr Högström, *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande Lapmarker* (Sthlm u.å. [1747]); Carl Linnæus (1975). Linnés Lapplandsresa publicerades först 1811 i London, och inte förrän 1889 i Sverige. En del av hans iakttagelser fick dock spridning genom *Flora Lapponica*, som trycktes i Amsterdam 1737.

155. Biografi av Gunnar Wikmark, *Pehr Högström. En storman i Norrlands kulturliv* (Sthlm 1979).

156. Gunnar Broberg, "Olof Rudbecks föregångare", i Rudbeck d.y., II (1987) s. 11; jfr Högström [1747] s. 222, 238 f., 243.

157. Campbell (1948) s. 47 f., 52, 54, 56, 58, 62. Campbell visar, s. 64 ff., att Pehr Högström var en av de ivrigare nybyggesförespråkarna. Att denna entusiasm emellertid var omgärdad av en hel del förbehåll framgår av Högströms skildring av nybyggarnas företag; dens. [1747] kap. 14, "Om Nybyggare i Lapmarken".

158. Widén, *HTF* 1961, s. 150–155. Jfr även Jean-François Regnard, *Resa i Lappland* (Sthlm 1946 [1731]) s. 23, som säger att lapparna medvetet beskattades lågt för att de inte skulle drivas att byta boningsort.

na antog kulturformerna hos de omgivande folken. Härvid fick även språket sin betydelse; som ett *lingua franca* hade man sökt befrämja både svenskan och finskan. På grund av språkens närhet vann man störst framgång med finskan.[159] I valet mellan religiös fundamentaldisciplinering och kulturell likriktning var prioriteringsordningen ändå tydlig. I 1723 års kristendoms- och skolförordning för lapparna hette det, att kristendomsundervisningen skulle ske "på deras Modersmål, på det de ei wid hemkomsten måtte glömma bort både Swenska Språket och Christendomen". För det fall det dock fanns barn som "hafwa lust, at lära Swenska" skulle ABC-böcker och katekeser tryckas på båda språken.[160] Här finns slående paralleller till det slags surdegsstrategi som kronan i olika sammanhang använt i stormaktstidens provinspolitik: etableringen av provinsuniversitet, användande av trogna finska präster i Baltikum för att sprida statens och kyrkans evangelium, tillsättandet av svenskar i de skånska stadsmagistraterna och så vidare.

På samma sätt som med Finland tog det lång tid innan man nådde samstämmighet angående Lapplands geografiska gränser. Schefferus granskade kritiskt alla äldre utsagor och stannade vid uppfattningen, att

> Lappland börjar vid Jämtlands och Ångermanlands gränser, går så i en bred båge runt bägge Bottenlandskapen och slutar vid Karelens och Finlands gränser, så att det omfattar allt land i norr till Oceanen, Vita havet och Ladogasjön; detta är just gränserna för det gamla Bjarmaland och Skridfinland.[161]

Avgränsningen skedde främst med motiveringen att det nämnda området uteslutande beboddes av lappar, och inte som Väster- och Österbotten också hade en bofast finsk befolkning. Rikets fyra huvuddelar var normalt Svea- och Götaland, Norrland och Finland. Men på samma sätt som Finland brukade delas i två delar kunde Norrland och Lappmarken betraktas som separata enheter. Så gjorde Eric Tuneld, som liksom Schefferus kopplade Lapplands geografiska utsträckning till lapparnas utbredning. Detta folk delades mellan Sverige, Ryssland och Danmark och "på theras egit språk kallas Landet Samoland, och Inbyggarne Samo".[162] Spekulationerna var vidlyftiga om ursprunget till ordet *lapp* och dess avledningar. Att det hade en pejorativ

159. Högström [1747] s. 221, 231; Campbell (1948) s. 62, 64 f.; Widén *HTF* 1961, s. 147, 154. Att de svenska nybyggarna genom sitt uppförande inte alltid agerade goda föredömen bekymrade de ansvariga både i Lappland och Nya Sverige; Fur (1993) s. 299 f.; Högström [1747] s. 233 f., 261 f., 264 f.

160. "Förordning om Lappländarnes flitigare Underwisning i Christendomen, och Scholars inrättande där i Orten", 3/10 1723, § 6; Modée, 1 (1742) s. 393.

161. Schefferus (1956) kap. II, "Om Lapplands belägenhet", cit. s. 48.

162. Tuneld (1741) s. 302 f.

klang och av samerna själva uppfattades som ett öknamn var dock väl känt.[163]

I ännu högre grad än i andra antropologiska studier kom skildringar av kynne och fysionomi att uppta stor plats i beskrivningarna av lapparna.[164] Många kroppsliga särdrag fick en klimatologisk förklaring. Deras omvittnade småväxthet och magra, seniga kroppar ansåg Schefferus vara frukten av sträng kyla och saltfattig kost. Likaså sökte han orsaken till lapparnas föregivna räddhågsenhet i det kalla klimatet, som gjorde dem blodfattiga. "För den skull finns nu för tiden ingen användning för lapparna i krig, och Lappland uppställer icke heller en enda soldat, fastän sådana utskrivas från alla övriga provinser."[165] Detta var naturligtvis anmärkningsvärt i en krigisk nation som den svenska, som i stor utsträckning byggde sin självbild på mannamodet.

Frågan om lapparnas syndfulla samlevnad gav upphov till skiftande omdömen. Schefferus diskuterade de motsägande utsagorna i frågan, men stannade vid uppfattningen att de åtminstone "hålla äktenskapets helgd oförkränkt".[166] Deras smak för starka drycker och tobak lämnade också utrymme för en del anmärkningar.[167] Lapparnas dygder var däremot desamma som kännetecknade andra nordiska folkslag, men syntes här i sin allra mest oskyldiga eller ursprungliga form: de var hjälpsamma och gästfria mot främlingar, de tog osjälviskt hand om nödlidande, stölder var helt okända hos dem, och så vidare.[168]

Den oupphörligt nyfikne Linné är unik bland Lapplandsskildrarna så till vida att han nogsamt avhåller sig från alla former av negativ folkkarakteristik. Hos honom blir mötet med lapparna ytterligare en bekräftelse på skapelsens vishet och hur människan kan finna sig tillrätta i naturens ändamålsenlighet. I en punktvis beskrivning av lapparnas utseende och vanor avhåller han sig från alla värdeomdömen, men ger dock, precis som Schefferus, klimatologiska för-

163. Schefferus (1956) s. 40 f.; Högström [1747] s. 55 not (i).

164. T.ex. Schefferus (1959) kap. V, "Om lapska folkets kroppsliga och andliga egenskaper"; Rudbeck d.y., II (1987) s. 51–56; Högström [1747] kap. 8–9, "Om Lapparnas Kropps-Statur och Klädebonad" resp. "Om Lapparnas omgänges art och Moraliska opförande".

165. Schefferus (1959) s. 69. Se även Tuneld (1741) s. 304, och [Loenbom], (1768) s. 113. Jfr Högström [1747] s. 155 ff., 249 f.

166. Schefferus (1956) s. 74 ff., cit. s. 76. Se även Högström [1747] s. 134, 153.

167. Schefferus (1956) s. 75, säger att även lapparnas dryckenskap orsakas av "brist på värme". Den återhållsame Högström menade att deras snålhet hindrade allt för vidlyftigt supande, men ansåg likväl myndighetsförbudet mot brännsvinsförsäljning vid lappmarknaderna vara av godo; dens. [1747] s. 123, 127 f., 158. Förbudet hade tillkommit genom skolförordningen 3/10 1723 och gällde såvitt framgår endast försäljning till "Lappländare", men ej bofast befolkning; Modée, 1 (1742) s. 392.

168. Exv. Schefferus (1956) s. 77 f.

klaringar till deras kroppsbyggnad.[169] Den annars så förkättrade lättjan hos lapparna beskriver han med närmast lyrisk förundran, och deras vidskeplighet noterar han bara en gång i förbigående, medan däremot två tröga prästmän i Jokkmokk får skopan full för sitt oförstånd.[170]

Betydelse för lapparnas karaktärsbeskrivning fick också frågan om deras ursprung, som grundligt genomlystes av Schefferus.[171] Hans teorier blev i stort sett bestämmande även för senare författare. En möjlig släktskap med ryssar, svenskar eller norrmän avvisas. Han anför en rad skäl däremot, såsom kroppsform, kynne, språk och klädsel. Det återstående alternativet blir därför finnarna. Enklast att lägga märke till är den språkliga frändskapen; det räcker att jämföra orden *same* och *suomi*.[172] Därtill lägger han överensstämmelser i utseende, kroppsbyggnad, klädedräkt, karaktär, med mera. Detta blev den vedertagna uppfattningen och i tidens anda söktes ursprungsfolkets rötter hos någon av Israels stammar eller olika antika folkslag. På samma sätt som svenskarnas egenskaper ofta beskrevs med utgångspunkt i göternas levnadssätt kunde seder och bruk hos skyter eller hebréer sedan automatiskt överföras på lapparna.[173]

169. Linnæus (1975) s. 122 ff. Högström var ibland mer försiktig med att använda klimatet som förklaring, då ju detta borde påverka de svenska nybyggarna i lika utsträckning; dens. [1747] s. 134 f., 142 f., 156.

I sammanhanget ironiskt är K. B. Wiklunds för det tidiga 1900-talet tidstypiska kommentar, att Linné i antropologin "icke inlagt samma grundläggande förtjänster som i fråga om växtsystematiken" och att man först hos Blumenbach "finner en mera rationell indelning av de olika människoraserna". Därför torde man kunna ge extra tyngd åt Wiklunds slutsats, att "vid tiden för sin lapska resa har han [Linné] tydligen icke kommit till någon uppfattning om att deras egendomligheter i stor utsträckning äro rasbestämda, utan anser dem härröra ur deras levnadssätt"; Wiklund, "Linné och lapparna", *Svenska Linné-sällskapets årsskrift* VIII (Uppsala 1925) s. 76 f.

170. Linnæus (1975) s. 102 ff., 116 f., 136 f., 145 f. Om Linnés romantiska syn på lapparna, jfr Broberg (1975) s. 261–268. Om de negativa karakteristiker han hade att bekämpa; s.st., s. 243–251.

171. Schefferus (1956) kap. VI, "Om lapska folkets ursprung".

172. Jfr även Schefferus (1956) kap. XV, "Om lapparnas språk". Olof Rudbeck d.y. menade också finnarna och lapparna vara släkt, men att de skilts åt vid ett tidigare tillfälle än Schefferus hävdat; dens. (1987) s. 52 f. Högström delade uppfattningen om släktskapen, men vågade inte närmare ange tidpunkten då de gått separata vägar; dens. [1747] s. 40 ff., 53. Erik Julius Björner instämde med Rudbeck och Högström; "Brev [till Johan Amnell] Om Finnars, Lappars ock Samojeders Ursprung av det andre ock senare folkslaget i Östra Schytia, de Veneder eller Sarmater, det är, de Samaritanske Israëliter", i Björner, *Svea rikens hävda ålder* (Sthlm 1748) även s. 31, s.st. Se också Dalin, 2 (1765) kap. 12:10–11.

173. Högström [1747] t.ex. s. 43, 48 ff. Olof Rudbeck d.y. vacklar i frågan om finnarnas och lapparnas relation till varandra. Han avvisar inte helt deras inbördes släktskap, men tror att det på den tiden de levde tillsammans åtminstone var en sådan åtskillnad mellan dem som "emillan en uplänning och dalkarl, hwilcka folk wäl bägge äro swenska"; dens., II (1987) s. 52–55, cit. s. 53. Det kan tilläggas, att enligt Högström lapparna själva trodde sig ursprungligen ha varit ett folk med svenskarna; s.st., s. 58 f. Jfr också Fur (1993) s. 293.

Vad som gör den uppfattade släktskapen mellan finnar och lappar värd att uppmärksamma är det förklaringsvärde som kopplingen innehöll. Egenheter hos de senare hjälpte till att belysa särdrag hos de förra och tvärtom. I fall som dessa när den civilisatoriska nivåskillnaden mellan folken uppfattades som stora, kunde de förstärkta karaktärsdragen hos det ena folket spegla motsvarande tendenser hos det andra. Den historiska utvecklingen kultiverade framför allt de positiva karaktärsegenskaperna som följaktligen blev i stort sett gemensamma hos civiliserade folk. I en jämförelse mellan två utvecklingsnivåer blev det därför oftast de negativa dragen som framhävdes. De låg så att säga kvar som mörka rester i folksjälen. Lapparnas mångomtalade trollkunnighet och vidskepelse[174] återfanns sålunda i mildare form hos finnarna. Likaledes kunde lapparnas karaktärstypiska lättja skönjas hos finnarna om de lämnades åt sig själva.[175] Till och med ett sådant utmärkande drag som finnarnas omvittnade krigiskhet kunde nedtonas i dessa sammanhang. Den tänkta invändningen, att lapparnas räddhågsenhet skulle motbevisa släktskapen med de tappra finnarna bemöttes med en relativisering av de senares frimodighet. Gamla historier berättade att finnarna fordom varit främmande för allt krigiskt.

> Men icke ens nu för tiden äro de [finnarna] särdeles krigsvilliga. Fastmera bruka de, såsom genom rik erfarenhet utrönts och allmänt känt är, gömma sig, när de kallas att inställa sig till krigstjänst, och söka på alla sätt att hålla sig undan. Därför får man anse, att det är mindre på grund av håg och anlag än övning och krigstukt – finnarna äro stränga härvidlag – som de äro så krigsdugliga. Ty vad anlag beträffar, är skillnaden mellan lappar och finnar ganska obetydlig.[176]

De vanligt förekommande rymningarna från utskrivningar fick här en både historisk och naturvetenskaplig förklaring.

Den finske historikern Anssi Halmesvirta har i en undersökning beskrivit hur 1800-talets antropologi delade in folkslagen i kategorier från vildar och halvciviliserade till civiliserade och upplysta.[177] Även om tanken inte uttrycktes med lika fasta kategorier under 1600- och 1700-talen så återfinns den dock underförstått hos flera samtida författare. I ett tillägg till den andra engelska utgåvan av Schefferus' *Lapponia* hette det exempelvis, att "Finlands invånare

174. Lapparnas trolldom ägnades symptomatiskt nog de längsta kapitlen hos såväl Schefferus som Högström.

175. Schefferus (1956) s. 81.

176. Schefferus (1956) s. 82 f.

177. Halmesvirta (1990) t.ex. s. 81–88.

näst efter lapparna är de minst civiliserade under Sveriges krona ("*Swedish* Jurisdiction").[178] Tidigare har visats hur olika författare försökt rädda den svenska nationens rykte undan de utländska belackare som velat placera den utanför den upplysta sfären. På samma sätt framträdde finska författare för att rädda finnarna från den smälek som bestods dem av både svenska och utländska betraktare. På ett närmast stereotypt sätt återkommer liknande försök till äreräddning hos Schefferus. Till skillnad från en Strömwall i Sverige och en Juslenius i Finland var dock Schefferus' uppdrag inte att upphjälpa det egna folkets rykte. Men precis som den tyskfödde Pufendorf hade han den svenska kronans officiella uppdrag att inför omvärlden höja rikets anseende. Detta skedde på två sätt: dels genom att bestämt avvisa all association mellan svenskar och lappar, och dels genom att visa att de senare inte var så barbariska som allmänt antogs. Utifrån sina förutsättningar beskrevs således lapparna som väl så skarpsinniga som andra folk. "Ifråga om förstånd äro lapparna icke heller så illa rustade, utan de förmå åtskilligt genom dess bruk", skrev Schefferus. Likväl uppträdde hos dem samma fel som Pufendorf erkände hos svenskarna och Juslenius hos finnarna: djupare teoretiska kunskaper (i detta fall latinkunskap) hade de svårt att "komma till rätta med för den inwärtes lappen som uti dem sitter och för den oflitachtighet som uti dem äro".[179]

De olika författarna, som allmänt värderade ett folks egenskaper relativt mot andra, överförde alltså utlänningarnas negativa omdöme om svenskarna på finnarna, och från finnarna till lapparna. Merparten av de resenärer som själva haft tillfälle att komma i närkontakt med lapparna bedömde dem väl mer positivt än de som byggde sin uppfattning på hörsägen. För den konventionella uppfattningen torde därför Pehr Högströms ord vara betecknande:

> At en del utlänningar hafwa om oss och wårt goda Swerige underliga begrep och ej stort bättre, än wi om Lapmarken, är ock bekant. Det är ej mindre sant, at hwad Ovidius skref om de Nordiska Länder i gemen, det lämpa utlänningarna på oss, men wi på Lapland. Och hwad Saxo sade om Finnarna: [...] det har man i senare tider befunnit ej kunnat säjas om det wi denna tiden kalla Finland, utan om Lapmarken, som alla sådana äretitlar måste opbära, utan at hafwa någon ort norr om sig at skjuta skulden på.[180]

178. [Anon.], "A Short description of the great dukedom of Finland, and the lordship of Ingermanland", i John Scheffer, *The History of Lapland* (London 1704) s. 376.

179. Schefferus (1956) s. 78. Jfr Högström, som har en pragmatisk syn på deras kunskaper; dens. [1747] kap. 10, "Om Lapparnas Snille-gåfwor och brukelige Wetenskaper".

180. Högström [1747] s. 11 f., jfr s. 198 f.

Slutsatser

Den gemensamma tidens förhållande mellan rikshalvorna har under 1900-talets första hälft framför allt i Finland blivit föremål för omfattande forskning. I Sverige har frågan aldrig väckt samma uppmärksamhet. Här har de specifikt finska frågorna antingen inte uppmärksammats alls eller oproblematiskt avhandlats i synteser avseende hela riket. I den mån man inom svensk forskning betraktat Finland som en fullt integrerad riksdel, har ändå utvalda exempel i översikter och annars vanligen hämtats från det geografiska Sverige. Snedvridningen i dessa perspektivval ligger inte i första hand i att man att utgår från den ena rikshalvans överordnade position i förhållande till den andra utan mer i att man förlorar det svenska rikets sammansatta karaktär.

Jämförelsevis har den finländska forskningen givit fler bidrag som utöver att bara granska särskilt finska förhållanden också satt in Finland i ett rikssammanhang. Av naturliga skäl finns det också här ändå en övervikt av studier som tar sin underförstådda utgångspunkt i moderna geografiska förhållanden. Historiografiskt har man velat dra en skarp gräns mellan finska och finlandssvenska historikers syn på den gemensamma tiden.[181]

Som en av de främsta exponenterna för den så kallade finsknationalistiska historieskrivningen står Arno Rafael Cederberg. Som arkivforskare räknas han till 1900-talets främsta finländska kännare av det artonde århundradets historia, samtidigt som hans tendentiösa slutsatser förringat hans forskningsinsatser.[182] Även om sålunda flera av Cederbergs tolkningar blivit ifrågasatta, har många av de empiriska belägg han funnit ändå tydligt visat att Finland som riksdel inte oproblematiskt kan jämställas med Sverige.[183] Mer nyanserade tolkningar av samma källställen har gjorts av två andra finländare, Einar W. Juva och Lars G. von Bonsdorff, vilka dock i den övervägda historieforskningen kan sägas företräda två linjer.[184]

Även om Juva ser missförhållandena i Finland som så att säga oavsiktliga

181. Se Max Engman, "Historikerna och nationalstaten", i Christian Kvium (red.), *Historien og historikerne i Norden efter 1965* (Århus 1991); dens., "National conceptions of history in Finland", i Erik Lönnroth, Karl Molin & Ragnar Björk (red.), *Conceptions of national history* (Berlin & New York 1994) och Per Olof Sjöstrand, *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater* (Uppsala 1996). Sjöstrands studie är en grundlig genomgång av hur den gemensamma tiden behandlats av svenska och finländska historiker och är som sådan användbar. Flera av de tolkningar som där görs bryter dock mot dem som här framförts; jfr min rec. i *HT* 1998, s. 685 ff.

182. Jfr dödsruna i *HTF* 1949, s. 32 f.

183. Jfr Eric Anthonis samlingsrec. av Juva (1947) och Cederbergs huvudarbete *Suomen historia vapaudenajalla*; Anthoni, "Frihetstiden och gustavianska tiden i finsk historieskrivning", *HTF* 1949.

184. Juva (1947) och Bonsdorff (1949).

konsekvenser av en ignorant statsledning handlingar, menar han att denna försumlighet ändå särskilt drabbade Finland. Bonsdorff, som i grundfrågan har en överensstämmande uppfattning, vill i detta avseende inte göra någon skillnad mellan Finland och någon annan del av riket:

> De missförhållanden, som rådde i Sverige under frihetstiden och den gustavianska epoken, torde ha drabbat alla riksdelar tämligen lika. Däremot är det uppenbart att Finland främst fick lida av en hasardiös krigspolitiks följder, varvid dock må påpekas att densamma hade både anhängare och motståndare på finländsk sida.[185]

Här ligger de huvudsakliga åsiktsbrytningarna i den äldre forskningen. Båda sidor beskrev i övrigt de särskilda svårigheter Finland utsattes för under 1700-talet. Båda sidor erkände uppfattningen om en finsk kulturell särart. Båda sidor verifierade också de separatistiska strömningar som fanns i samtiden, men menade att dessa hade låg uppföljning och få praktiska konsekvenser. Med kända fakta stannade man här i uppfattningar som åtminstone i ett efterhandsperspektiv kan sägas ha närmat sig konsensus.

På senare tid har dessa frågor återkommande diskuterats av Helsingforshistorikern Matti Klinge. Hans texter i ämnet har huvudsakligen haft formen av polemiska essäer och ej varit i ordinär mening vetenskapliga. Trots eller kanske tack vare detta har de kunnat innehålla många viktiga och tänkvärda poänger. Klinge har vänt sig mot den förvanskning som en svensk historieskrivning utan hänsyn till Finland innebär. Samtidigt bryter flera av hans ståndpunkter mot dem som presenterats här. Han argumenterar bland annat mot uppfattningen om det "egentliga Sverige" som "ett kulturellt, språkligt, genetisktgenealogiskt enhetligt kärnområde" före 1809.[186] Enligt här presenterad uppfattning är detta i själva verket en bärande föreställning i samtiden, alldeles oavsett att de nationella förhållandena ju i verkligheten var mer komplicerade. Klinges viktigaste bidrag till frågan har varit införandet av en centrum–periferimodell. Enligt denna beskrivs rikets utseende lättast med en cirkelform utgående från rikets medelpunkt i Stockholm. Rikets centrala delar blir då de mellansvenska landskapen tillsammans med sydvästra Finland. Detta centrum skilde sig grovt sett, enligt Klinge, från de perifera delarna genom näringsstruktur, bosättning och språkförhållanden.

Under inflytande av moderna statsbildningsteorier har dessa uppfattningar förts vidare av andra forskare. Den svenske historikern Harald Gustafsson

185. L. G. von Bonsdorff (1949) s. 5.

186. Matti Klinge, "Om begreppen Sverige och Finland", i *Runebergs två fosterland* (Borgå 1983) s. 15.

ansluter uttryckligen till Klinge i slutvolymen till forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle.[187] Som projektnamnet antyder rörde dess frågeställningar i första hand praktiskt-politiska överväganden och inte de former av emotionella och kulturella föreställningar som står i fokus här. I tillämpad statsrätt fanns det få skillnader mellan riksdelarna i den relativt homogena svenska statsbildningen. I det avseendet finns det därför allt fog att vara försiktig med användningen av ett begrepp som Sverige-Finland. Centrum–periferimodellen kan också vara användbar för att beskriva en *ekonomisk* integration av riket. Handelsströmmar och varuutbyte underlättas naturligtvis vid frånvaro av tullhinder och då – som i det svenska fallet – de samtidigt aktivt riktas mot rikets centrum. Inom samma tullområde blir lika naturligt det geografiska avståndet i viss mån bestämmande för intensiteten i dessa flöden. Ekonomiskt kan alltså rikets integration med fördel beskrivas med en cirkelmodell. För att beskriva det känslomässiga förhållandet bör man däremot tänka sig två separata storheter sida vid sida.

Med en vanlig, ofta schablonartat uttryckt föreställning beskriver Klinge Sverige som "inte delat av havet, utan som förenat av havet [...] Havet förenade, medan de stora skogarna skilde åt", vilket ytterligare skulle tala för centrum–periferi-modellen.[188] Men även om exempelvis tunga varutransporter gick lättast sjövägen så var ur militär synvinkel så kallade naturliga gränser – hav, berg och vattendrag – att föredra. Skånelandskapens naturliga samhörighet med den skandinaviska halvön hade därför, trots de mörka Smålandsskogarna, uppfattats redan under 1600-talet.[189] I det svenska riket lade sig dessutom klimatet hindrande i vägen för sjöförbindelserna under en stor del av året;[190] detta var den främsta anledningen till att flottans huvudbas flyttades från Stockholm till Karlskrona. I motsats kan sägas att under de årstider då sjöförbindelserna var avbrutna så underlättades kommunikationerna till lands.

187. Harald Gustafsson, *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund 1994) s. 33, 162, 170.

188. Klinge (1983) s. 19.

189. T.ex. Eric Tuneld ansåg att Sverige var "emot utlänskt öfwerwåld, också af naturen, tämmeligen med wärn försedt. Til halfwa omkretsen, omgifwes thet af hafwet, hwarest många mil utifrån stranderna, the farlige Skiärgårdar, med branta berg, fördolda klippor, grund, sandreflar, och stensnar, förordsaka, at ingen obekant kan, utan största fara, segla tit in til. På andra sidan betäckes thet mästedels, af faseliga Fiällryggar, höga berg, stora hedar, häftiga och stenfulla strömmar, träsk, moras och siöar"; dens. (1741) s. 15 f. Jacob Faggot talade om "det ändamål, som Skaparen påsyftat, genom detta Landets [Skåne] naturliga ock Politiska hopafogning med Sverige"; "Jacob Faggots memorial av år 1755", utg. av Börje Hanssen, *Ekonomisk tidskrift* 1946, s. 286.

190. "[...] wårt Kiära Finland war skildt ifrån Swerige genom et haf, som gjorde öfwerfarten ofta omöijelig, altid beswärlig"; Bilmark & Rancken (1772) s. 12.

Per Brahe rapporterade som generalguvernör i Finland att han var den förste som vidtagit visitationsresor under sommaren. Tidigare hade de alltid ägt rum "om Wintern när man beqvämligen och fordt komma kunde" över snö och is.[191] Även flera utländska resenärer vittnade om den lätthet varmed resor och landtransporter företogs vintertiden.[192]

Symptomatiskt är, som ovan antytts, att det moderna paradigmet i denna fråga mer inspirerats av internationell teoribildning än av äldre, empiriskt genomarbetad forskning. Talande är som exempel att Gustafsson i direkt motsats till en av de texter som producerats inom Centralmakt och lokalsamhälleprojektet hävdat att samtliga tjänstemän i Finland behärskade finska.[193] Detta påstående bryter mot vad som är känt från tidigare forskning, men ligger väl i linje med modern statsbildnings- och nationalismteori. Föreställningen att språkliga variationer skulle ha gjort en stat mindre konsistent ("less state-like") existerade inte i Europa före den moderna nationalismens födelse, har Gustafsson också hävdat.[194] Språkets betydelse som kommunikationsmedel har därför regelmässigt nedtonats, eftersom de tidigmoderna lojalitetsbanden anses i första hand ha gått horisontellt inom stånden och inte vertikalt genom hela samhället.[195] Om språkfrågan framställs som oproblematisk kan därför nationalitetsaspekten genom ett omvänt cirkelslut avföras från de faktorer som kunde verka särskiljande mellan de svenska och de finska undersåtarna.

På många sätt ansluter de uppfattningar som presenterats i detta kapitel till den äldre historieforskningen. De beskyllningar som stundom framförts mot denna för att vara teleologisk och för att betrakta de moderna nationalstaterna Finland och Sverige som förebådade redan under det gemensamma rikets tid förefaller också överdrivna. Johan Richard Danielson-Kalmari brukar historiografiskt hänföras till det finsknationalistiska lägret.[196] Hans arbete *Stats- och samhällsliv i Finland under gustavianska tiden* har som föremål att studera den

191. Brahe (1894) s. 275.

192. Charles Ogier, *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635* (Sthlm 1914) s. 58; Magalotti (1912) s. 78 ff.; Aubry de La Motraye, *Seigneur A. de La Motrayes resor 1711–1725* (Sthlm 1912; faksimil 1988) s. 102 f.; Guiseppe Acerbi, *Resa i Sverige* (Sthlm 1958 [1802]) s. 155 ff., jfr s. 12 ff. Acerbi påpekade att marknader i allmänhet avhölls om vintern, eftersom transporterna då var enklare. Många utlänningar i Sverige vittnade över huvud taget om hur smidiga transporterna var även övriga delar av året tack vare skjutsinrättningarna.

193. Gustafsson (1994) s. 102. Jfr Blomstedt (1985) s. 295.

194. Harald Gustafsson, "The conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe", *SJH* 1998, s. 196.

195. T.ex. Ernest Gellner, *Stat, nation, nationalism* (Nora 1997) s. 20–26; Eric J. Hobsbawm, *Nationer och nationalism* (Sthlm 1994) s. 97 ff.

196. Engman (1991) s. 44, 56.

finska självständighetsrörelsen under det sena 1700-talet. Studien är så materialnära att den stundtals kan beskrivas närmast som en urkundsutgåva. Många av de källor i form av memoarer och brev som beskriver de inblandade aktörernas bevekelsegrunder är författade först efter riksklyvningen. Samtidigt som detta gör att deras bevisvärde kan ifrågasättas, måste man påminna om att självständighetstankar naturligtvis var lika svåra att uttrycka före, som återföreningstankar efter 1809. Nu finns under alla omständigheter ingenting som vittnar om att separatistiska tankar skall ha varit särskilt utbredda under det gemensamma rikets tid. Detta är också något som återupprepade gånger betonas av Danielson-Kalmari.[197] Beskyllningarna för ett teleologiskt framställningssätt ligger därför mer i urvalet av vissa källmaterialgrupper än i de slutsatser som författaren faktiskt stannar vid. Detta är emellertid en beskyllning som varje historisk framställning som sysselsätter sig med ett avgränsat problem riskerar att utsättas för.

Även om alltså källorna är svårtolkade när det kommer till att ge övervägda omdömen framstår dock vissa aspekter med all tydlighet. Den ovanstående skildringen har försökt visa att Finland betraktades som en separat geografisk storhet i rikskroppen, att det ansågs ha ursprungligen införlivats i riket genom erövring, att dess befolkning kulturellt uppfattades som åtskild från svenskarna och att denna bestämning gjordes på både språkliga och historiska grunder. Frågan är vilka konsekvenser detta medförde på en praktisk politik.

Finlands samhörighet med den svenska kronan var trots anförda påpekanden alltigenom oomtvistad. Förhållandet är inte jämförbart med den ställning Norge hade i det danska väldet. Även om det underordnade förhållandet var detsamma och om också i Norge de juridiska och statsrättsliga skillnaderna över tid minskade (det norska riksrådet avskaffades 1536, de separata norska konungahyllningarna och ständermötena upphörde med enväldets införande och processen fullständigades med att Kristian V:s *Norske Lov*, modellerad efter den fem år äldre *Danske Lov*, infördes som juridiskt rättesnöre 1688) hade Norge historiskt sett varit ett eget rike och behandlades i olika sammanhang fortfarande som ett sådant. Finland däremot var en ohistorisk nation utan förfluten autonomi.[198]

197. T.ex. Danielson-Kalmari, 1 (1925) s. 11, 40–45; s.st., 2 (1925) s. 152 f., 176, 277 ff., 301, 307, 309 ff., 317–322, 354, 388 ff.

198. T.ex. Thomas Hobbes ansåg att de grupper av människor som saknade samhälle – *Commonwealth, Civitas* – var lovliga för underkuvande. Denna uppfattning kom fr.a. att användas för att motivera koloniala erövringar; Hobbes, *Leviathan* (London 1968 [1651]) II:20, s. 251–261. I detta sammanhang definierade f.ö. Hobbes främlingar, "strangers", som personer "not used to live under the same

Det fanns ju olika traditioner som velat förse det förhistoriska Finland med en egen konungalängd, men oavsett vilken tilltro sådana berättelser åtnjöt märktes ingenting av detta i praktiska angelägenheter. Det fanns i samtiden en rätt utbredd vördnad för äldre skrivna dokument och rättsbestämmelser. Respekten för lagliga överenskommelser hade vållat den svenska kronan åtskilligt huvudbry när man under stormaktstiden velat harmoniera lagstiftningen mellan rike och provins. Samtidigt existerade som en medeltida, feodal kvarleva i den internationella statsrätten uppfattningen om en naturlig hierarki mellan riken och länder. Man räknade tre statsformer: kejsardömen, konungariken och fria republiker. Ett territorium kunde traditionellt inte räknas som ett självständigt rike om det saknade en under ingen undergiven konung. Ett illustrativt exempel som visar den politiskt viktiga tillämpningen är den preussiske konungen. Under 1700-talet var han formellt fortfarande bara konung i det till självständig status upphöjda (Ost-)Preussen. I egenskap av brandenburgsk kurfurste fortfor han att vara kejsarens vasall och kurfurstendömet en del av det Tyska riket. Men i den egna tolkningen beskrevs Brandenburg tvärtom som en vasallstat till Preussen och upphörde därmed att lyda under kejsarriket.[199] Den självständighet i agerandet som en konungatitel ansågs medföra skall inte underskattas. På det personliga planet var det för drottning Kristina av stor vikt att behålla sin ställning som monark även efter abdikationen, och för August II blev behållandet av den polska konungatiteln en fråga av yttersta vikt för hans politiska ställning även efter det att han detroniserats av Karl XII. I förhållandet mellan länder var status av rike en garant för en självständig ställning. Ett rike kunde i formell mening inte *erövras* utan bara *förenas* med en annan krona.[200]

government, nor speaking the same language"; s.st., s. 250. Även om Hobbes inflytande i Sverige var mycket litet kan han betraktas som en teoretisk uttolkare av allmänna och gamla principer vilka byggde på maktanspråk. Förhållandet kan jämföras med Adrian Hastings' beskrivning av den brittiska huvudön under medeltiden. I Wales fanns enligt honom en distinkt kulturell särart som dock aldrig kopplades ihop med ett särskilt regemente. Wales skapade aldrig någon "state-linked nation", och kunde därför relativt enkelt inkorporeras med England. Skottland, däremot, hade en gammal statsstruktur som föregått, men så småningom också skapat en skotsk nationalitet. Integrationen blev i slutändan därför mer problematisk eftersom Skottland då hade existerande institutioner som också blivit etniskt eller nationellt definierade; Hastings, *The Construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge & New York 1997) s. 64 och kap. 3, särsk. s. 68 ff. För det följ., jfr också s.st., s. 118.

199. Se bl.a. Christian König, *Lärdoms-öfning;* tionde tomen, om staterne Danmark, Polen, Preussen och Ryssland (Sthlm 1750) s. 192 f., och jfr ellofte tomen, om det Tyska-riket (Sthlm 1751) särsk. s. 137: kurfursten av Brandenburg "har ock i sina Länder en fri disposition öfwer Riks-länen". Jfr även t.ex. *Geographisk och politisk tabell öfwer Europa, som är den minsta fierdedelen af werlden* (Sthlm 1765). *Lärda tidningar* 1768, n:o 45, s. 178, skriver om kriget mellan "Tyska Riket och Konungen af Preussen".

200. Principen förklaras av Samuel Pufendorf i *Twenne böcker om menniskians lefnads och samlefnads plicht* (Sthlm 1747; orig. 1673) bok 2, IX:7, s. 408 f.

De länder som saknade denna status var så att säga pusselbitar i den internationella politiken. De kunde tas från ett rike och införlivas med ett annat. Sådana pusselbitar var de baltiska länderna och som en sådan kan också storfurstendömet Finland beskrivas.

En finländsk forskare, medeltidsexperten Jarl Gallén, har menat att Sveriges "märkligaste historiska prestation" är att riket "med sig har inkorporerat Österlanden, där det talades ett främmande språk, och gjort dessa landskap till en del av riket med enahanda politiska och sociala rättigheter".[201] Det storslagna i denna gärning bygger endast på föreställningen att uppfattningen om nationella skillnader automatiskt borde ha medfört en nationalistisk politik som förtrycker minoritetskulturen. En sådan tanke var emellertid rätt främmande för samtiden. Det fanns naturligtvis ingen anledning att i en flernationell statsbildning föra en politik som på förhand och utan särskilda skäl skulle ha gynnat en folkgrupp framför en annan.[202] I det stora hela fungerade därför relationen utan slitningar. Dock fanns det begränsningar i kronans tillmötesgående när finnarnas krav började röra praktiska angelägenheter som också innebar kostnader. Att säga att de sociala rättigheterna var lika på båda sidor Bottenviken är egentligen att säga ganska lite, för de sociala rättigheterna var nämligen inte särskilt många alls. Men vissa grundläggande rättigheter som berörde rättsförhållanden och säkerhet fanns dock och dessa missgynnade ofta finnarna. Dit hörde rättigheten att inför domstol få framföra sin sak på det egna modersmålet. Dit hörde rättigheten att få alla politiska påbud förklarade och tillrättalagda på sitt eget språk. Och dit hörde rättigheten att i orostider och utan inskränkningar erhålla kronans fulla beskydd efter förmågan av dess kraft. På alla dessa punkter brast det under 1700-talet i förhållande till Finland. Den mest fatala verkan torde det sista ha haft.

Under frihetstiden hamnade just de rättigheter, skyldigheter och plikter som annars ansågs knyta samhällsbanden och som enade medborgarna allt mer i fokus. Den förändringspotential som dessa frågor bar på och hur de direkt eller indirekt hängde ihop med nationaliteten är ämnen som kommer att behandlas härnäst.

201. Jarl Gallén, "Huvudlinjer i Finlands historia", i *Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser* (Helsingfors 1998) s. 183.

202. Jfr Hastings (1997) s. 29.

KAPITEL 6

Det borgerliga samhället och patriotismen

Från undersåtar till medborgare

I begynnelsen var det vilda naturtillståndet. Människorna levde för dagen, jagade, fiskade och samlade. Ur hand i mage. Eftersom det saknades egendom fanns heller inga tjuvar. Ingen bestämde över någon. I små grupper levde män och kvinnor tillsammans och uppfostrade sina barn. De var fria men oskyddade. Naturtillståndet var ett *bellum omnium in omnes*, ett allas krig mot alla. Onda människor kunde inte tyglas. De vilda djuren utgjorde en ständig fara. Sjuka och gamla saknade försörjning. Människorna beslöt därför att sammansluta sig i grupper. Från början var de små och hade lösa regelsystem. Men grupperna växte och de personliga kontakterna gick förlorade. Man måste utse ledare och man behövde gemensamma regler, skrivna lagar. Nu hade man förlorat den tidigare friheten. Men man var trygg. Man hade ömsesidigt beskydd och ömsesidig försörjning. Man hade ett samhälle. Eller som det hette under 1700-talet: man hade *borgerligt samhälle.*

Detta är grovt förenklat den bild av de mänskliga samhällenas uppkomst som gavs i 1600- och 1700-talets naturrättsliga tänkande.[1] Det religiösa, filosofiska och historiska underlaget för denna tanke, som i Sverige framför allt var känd genom Samuel Pufendorf, är i detta sammanhang mindre intressant än den aktualitet föreställningen hade i sin praktiska tillämpning. Petrus Magnus Klockhoff lade i en grundläggande politisk lärobok, *Politica*, ut en representativ förklaring över det borgerliga samhällets sammansättning. I anslutning till Samuel Pufendorf utgick han från den naturliga lagen, men menade

1. Om grunderna till statens uppkomst, se Ingmar Brohed, *Stat – Religion – Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet* (Sthlm 1973) s. 20 ff., särskilt om svenska tolkningar s. 24 ff. Se även Jan Lionel Sellberg, *Hur är samhället möjligt? Om den tidigmoderna naturrättens språkfilosofiska grunder. Brännpunkt: Samuel Pufendorf* (Sthlm 1998) s. 244 f. Jfr också modererandet av Pufendorfs syn på naturtillståndet hos Gunnar Aspelin, "Samuel Pufendorf. Ett trehundraårsminne", *Scandia* 1932, s. 161 ff.

liksom denne att den naturliga lagens upprätthållande måste vila på gudfruktigheten.[2] Människans lycksalighet kunde inte sökas i den timliga världen eftersom den var förgänglig. Gud som det högsta goda måste dock ha haft ett ändamål med skapelsen, och detta ändamål var själva gudsdyrkan. Genom gudsdyrkan nådde människan lycksalighet och lycksaligheten var därmed den naturliga lagens förnämsta ändamål.[3] I en hierarkisk ordning framställdes således Gud som den naturliga lagens upphov och den senare som förutsättningen för den borgerliga lagen eller folkens lag, som den också kallades.

För det borgerliga samhället var alla tre nivåerna viktiga eftersom de i flera stycken kompletterade varandra. Den naturliga lagen – så kallad för att den ansågs medfödd – var en negativ lag. Dess huvudregel var att "aflåta [människan] hwad som är med des lycksalighet stridande".[4] På det sättet formulerade den regler som motsvarade Guds plan för mänskligheten. Den borgerliga, positiva lagen, däremot, tillhandahöll mer handfasta samhälleliga förhållningsnormer, som i förlängningen möjliggjorde för människan att med sitt fria förnuft leva upp till denna plan. Den borgerliga lagen fick dock inte utformas så att den stred mot den naturliga lagen.[5]

Samhällets fortbestånd gick enligt den föreställning Klockhoff företrädde inte att skilja från det gudomliga upphovet, men där fanns också ett mänskligt ansvar. "Samhälde i gemen är intet annat än twänne eller fleras Öfwerenskommelse, at bewisa hwarandra de tienster, hwartil de ei af Naturliga Lagen äro förplichtade."[6] Samhällets existens förutsatte dessutom en kommenderande överhet. Redan i världens barndom hade Adam såsom herre styrt över sin hustru, sina barn och sina efterkommande. Som tidigare visats härledde många av 1700-talets författare folkslagens upphov till den babyloniska språkförbistringen. Klockhoff förlade delningen ännu tidigare. För uppfyllande av det gudomliga budet att förmera befolkningen hade Adams efterkommande

2 [Petrus Magnus Klockhoff], *Politica, eller en kort anledning til läran om ett borgerligit samhäldes tilbörliga regering, i korthet sammanfattad af P. M. K.* (Sthlm 1742) s. 67 ff. Den i övrigt ganska okände Klockhoff föddes 1717 i Skövs socken, Medelpad, var 1736 inskriven vid Uppsala universitet där han blev magister 1743. Han avled i Uppsala 1750. Pufendorf gav en kortfattad sammanställning av sina tankar i *Twenne böcker om menniskians lefnads och samlefnads plicht* (Sthlm 1747) som användes i både grundläggande och högre undervisning. Arbetet utgavs ursprungligen i Lund 1673 med titeln *De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo.*

3. [Klockhoff], (1742) s. 1–11.

4. [Klockhoff], (1742) s. 10 f.; Pufendorf (1747) bok 1, II:6, 16, III:8–13, s. 41, 52 f., 63–70.

5. Den hierarkiska rättsordningen diskuterades utförligt av Montesquieu, *Om lagarnas anda* (Sthlm 1990) bok 26. Detta arbete påverkade knappast svensk rättsuppfattning på något formellt sätt – allra minst Klockhoffs, som formulerats tidigare – men visade i stort sett en samsyn i dessa frågor.

6. [Klockhoff], (1742) s. 11; Pufendorf (1747) bok 2, V:1–9, s. 362–371.

> utgådt af sina Föräldrars Hus uprättande nästan hwar Mans-Person sin egen famille, hwarigenom deras nära Blods-förwandtskap är wäl småningom aldeles kommen i förgätenhet, för blifwande på en tid ingen annan än den naturliga skyldskapen emellan dem öfrig. Men sedan det Menniskliga slächtet något anseenligare blifwit fortplantat, hafwa de närmast intil hwarandra boende, nogsamt öfwertygade om det ensliga lefwernets margfalliga olägenheter, gifwit sig tilsammans, hwaraf i förstone mindre, och af dessas sammansmältande större Samhälden äro sedan upkomne.[7]

Som Adrian Hastings framhållit tillhandahöll Bibeln prototypen för en nationalstat i betydelsen ett samhälle som hålls samman av släktskap, gemensam kultur och gemensamt språk. Även om i grunden tanken fanns om alla människors ursprungliga frändskap lades ändå tonvikten på den människans uppdelning i folk och nationer som sedermera uppstått. Det gammaltestamentliga Israel blev i denna modell förebilden för ett samhälle som förenades av blodsband.[8] Inspirationen framträder tydligt hos Klockhoff i ovanstående citat. Ett sådant rätt borgerligt samhälle där ett enat folk samlades kring den Högsta Makten kunde också erbjuda säkerhet och tillräckligt beskydd mot övervåld. Klockhoff hämtade från Första Moseboks 14 kapitel exemplet hur Abraham med endast 300 trogna tjänare förjagat Kedorlaomer och dennes fyra förbundna konungar.[9]

Likväl fanns ju existerande exempel på folk av *olika* ursprung som förenats under gemensam överhet. Klockhoff väljer i denna fråga att resonera på individnivå. Han talar om de "Trälar, som i Krig blifwit tagne" och betonar att de inte längre får behandlas som fiender emedan även de är människor.[10] Om ett samhälles undersåtar säger han vidare att de är "af trenne särskilta slag". Men det är inte hustavlans traditionella uppdelning som avses utan en som följer den naturliga och den samhälleliga lagen:

> de som til et Borgerligit Samhäldes anläggande och början warit bidragande, kunna kallas des första Undersåtare, deremot kallas deras Barn Infödingar: men de åter igen Antagna Undersåtare, som sedermera därstädes hafwa bekommit Burskap.[11]

Här görs en tydlig distinktion mellan ett lands infödda och dess naturaliserade invånare. I praktiken skall denna uppdelning inte ha någon betydelse enligt

7. [Klockhoff], (1742) s. 15 f.

8. Adrian Hastings, *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge & New York 1997) s. 15–19, 195 f.

9. [Klockhoff], (1742) s. 37 f. Simon Isogæus hade nära ett halvsekel tidigare framhållit samma exempel men då snarast som bevis på hur *gudfruktighet* leder till seger; dens., *Carla seger-skiöld* (Sthlm 1714) s. 1299.

10. [Klockhoff], (1742) s. 31 f. Jfr dock s. 47, där han talar om övervunna *riken*, men här i ett resonemang om envåldsmakt. Se också Pufendorf (1747) bok 2, IV:1–6, s. 355–361.

11. [Klockhoff], (1742) s. 38.

Klockhoff, återigen därför att alla oavsett samhällsposition är människor och därmed lika. Vad gäller de underkuvade eller trälarna uttrycker han ändå underförstått eller omedvetet tanken, att om än de bör behandlas hedersamt kommer de att behålla sin tjänande position.

Klockhoff rör sig hela tiden på en generell nivå utan åskådningsexempel. *Politica* tillhandahåller fortfarande en religiös fundamentaldisciplinering av enklaste form, men alla regler gick dock utan svårighet att tillämpa på existerande samhällen och statsformer. Skolgossens undervisning gick i detta arbete i första hand ut på att förstå den mänskliga sammanlevnadens grunder. Tveklöst viktigast var därvid den rätta gudfruktigheten. Genom denna fortplantades människans två huvudsakliga plikter: kärleken till sig själv och kärleken till sin nästa. Den första var förutsättningen för att individen skulle bli nyttig inom sin samhällsuppgift (treståndsläran), den senare var förutsättningen för att denna nytta skulle komma andra till godo. I teorin var detta en universell plikt, i praktiken utövades den dock inom det egna borgerliga samhället, som var liksom en familj under en gemensamt accepterad högsta makt. För samhällets fortbestånd var det därför inte bara överhetens utan vars och ens särskilda uppgift att "nogsamt förplikta undersåtarne till kärlek emot Fäderneslandet".[12]

Av en annan karaktär var Henrik Jakob Wredes tal i Vetenskapsakademien följande år *Om et borgerligit samhälles eller et land ock rikes rätta styrka.* Här hade den grundläggande nivån lämnats och vissa elementa kunde därför förbigås. Efter den vederbörliga programmatiska förklaringen, att gudsdyrkan som vishetens begynnelse och alla goda seders upphov är ett rekvisit utan vilket inget samhälle kan "blifva sällt ock beståndande", lämnas detta ämne alltså därhän.[13] Till ett rikes förkovran föreslår Wrede olika medel som främjar dess ekonomi. Däribland rekommenderas den allmänt efterlysta nytta som kommer av landets kännedom och som redan berörts i kapitel 4. Genom "Fäderneslandets känning ock undersökning" kan de olägenheter avhjälpas som naturen berett svenskarna, menar han. "Dessförinnan, må ej någon klaga öfver vår kalla luft, öfver vår jordmons ofruktsamhet, ock skjuta skulden derpå til vår fattigdom". Samhällets förkovran kräver flitigt arbete och dygden sporras därvid av fattigdomen, för som Wrede redan tidigare konstaterat "människan lefver ej mera uti något Eden, som sjelfmant bär oss sina frukter tilhanda: utan oss tillkommer det, at tänka ock arbeta".[14]

12. [Klockhoff], (1742) s. 60.

13. Henrik Wrede, *Tal om et borgerligit samhälles eller et land och rikes rätta styrka, samt sätt ock utvägar at komma der til, hållit för Kongl. Svenska Vetensk. academien den 26 januarii år 1743* (Sthlm 1747) s. 10. Titelbladet anger "Hindrich Joh.", skall vara Henrik *Jakob.* Talet finns i tre upplagor.

14. Wrede (1747) s. 11 f.

Om hos Klockhoff den gudomliga ordningen var det oumbärliga redskapet att hålla ihop ett samhälle, så är det hos Wrede dygden och arbetsamheten. Båda har naturligtvis ett religiöst fundament för sin uppfattning, men Wrede med sin mer praktiska inriktning kan gå direkt till den mänskliga verksamhetens kärna.[15] Här framställs fattigdomen och dess avkomma strävsamhet och sparsamhet, som det centrala för det borgerliga samhällets fortbestånd. Mot strävsamhetens motsats, vällusten, håller han ett formligt brandtal på nära två sidor, och uppfattningen genomsyrar i övrigt hela skriften.[16]

Dessa två beskrivningar av det borgerliga samhället och dess grundvalar var i grundtanken överensstämmande. Det var harmonin mellan delarna som var huvudsaken. Ännu förutsatte jämvikten en uppdelning mellan rikets olika lemmar. Det var den gamla treståndstanken, där var och en fyllde sin funktion, som genomsyrade framställningarna.[17] På en lägre nivå fanns emellertid flera drag där den mer uttalat religiösa samhällsbeskrivningen kolliderade med den som kan kallas den pragmatiska. Den i det ekonomiska tänkandet starkt framträdande tanken att ett samhälles styrka vilade på dess folkmängd gav exempelvis upphov till en del förslag som inte var acceptabla för den lutherska ortodoxin. Enligt Wrede var befolkningstillväxten överordnad moraliska hänsyn och samhället måste därför också sörja för de oäkta barnen, som även de kunde fostras till "gagneliga lemmar". Enligt Klockhoff var detta något som bara kunde tillåtas i det naturliga tillståndet, vilket man numera lämnat. Wre-

15. Bland de aktuella författare som menade att samhället nu kunde diskuteras utan religionens inblandning fanns Montesquieu. Han sade sig vara intresserad av "inte den kristna goda människan utan den politiska goda människan"; dens. (1990) företal, s. 40. Ett inhemskt exempel kan ses i en avhandling från Åbo under Pehr Adrian Gadds presidium. Författaren säger där att dygder eller seder är av tre slag: kristliga, filosofiska eller naturliga samt borgerliga. "De första och andra slags seder äro ej föremål för närvarande afhandling"; Pehr Adrian Gadd (pres.) & Carl Henric Armfeldt (resp.), *Afhandling om medel, at förekomma borgeliga seders almenna fördärf* (Åbo 1765) s. 8 f. Hade förf. dock varit dålig lutheran om dessa frågor helt utelämnats; jfr s.st., s. 59 ff.

16. Wrede (1747) s. 17 f. Jfr kapitel 4, s. 264.

17. Ingmar Brohed (1973) s. 26, säger uttryckligen att treståndsläran var svår att förena med en naturrättsligt präglad statsuppfattning. Pufendorf räknade med flera mer eller mindre fasta samhällsgrupperingar: överhetens rådgivare, prästerskap, lärare, domare, officerare och soldater, sändebud hos främmande makter samt ekonomibetjänter. Men deras plikter sträckte sig inte längre än ämbetets varaktighet, och viktigast: de var inte medfödda; Pufendorf (1747) bok 2, XVIII:6–16, s. 497–504. Arbeten av den citerade arten inspirerades dock snarast av en allmän samhällsföreställning och kunde förhålla sig tämligen fritt till de djupare filosofiska spörsmålen. Både Klockhoffs grundläggande översikt och Wredes mer debatterande inlägg tog sin utgångspunkt i allmänt accepterade uppfattningar och torde därför mer än akademiska arbeten representera ett slags normalsyn där man blandade och gav från olika källor.

des förslag om samvetsfrihet för inflyttade utlänningar hade många tillskyndare, men mötte också starkt kyrkligt motstånd.[18]

I dessa två exempel kan skönjas den brytning i samhällstänkandet som kom att äga rum under 1700-talet. Från reformationens dagar hade hustavlan och den teokratiska statsläran dominerat överhetens förklaring av samhället. De tre ständen lärande, värande och närande fyllde var och en på sitt sätt sina uppgifter. Tillsammans formade de en pyramid i vars topp fanns konungamakten. Hela denna ordning var instiftad av Gud som också givit konungarna deras ämbete. Lydnadsplikten var absolut och genom sitt gudomliga ursprung motsvarade ordningen det högsta goda. Viktigast i detta sammanhang är modellens statiska karaktär. "Turbato ordine ruit", kunde det heta, om ordningen störs går den under. Det som var instiftat av Gud var orubbligt. Eller som det formulerades i hustavlans ofta citerade inledning:

> Thet är ingen Öfwerhet vtan af Gudi: then Öfwerhet som är, hon är skickad af Gudi. Therföre ho sigh sätter emot Öfwerheten, han sätter sigh emot Gudz skickelse: men the som sättia sigh ther emot, the skola fåå en doom öfwer sigh.[19]

Redan under 1600-talet började emellertid denna uppfattning att möta konkurrens från naturrätten. Sin främste uttolkare i Sverige fick den i Samuel Pufendorf. Naturrätten var inte mindre religiös än den teokratiska åskådningen. Även i det naturrättsliga tänkandet var Gud alltings upphov. Men förenklat kan sägas, att om i det teokratiska tänkandet ordningen är förnuftig genom sitt gudomliga ursprung och människan har att foga sig är enligt naturrätten människan skapad förnuftig av Gud och kan därför själv åvägabringa sin ordning.[20]

18. Wrede (1747) s. 24 ff. Om oäkta barn, jfr också Gadd & Armfeldt (1765) s. 32 f. Christian Königs vidlyftiga *Lärdoms-öfning* (Sthlm 1745–51) i elva band, behandlar återkommande dessa frågor. Se särsk. sjunde tomen, om stats-kunskapen, kap. 1, "Om en Regerings Uphof, Natur och beskaffenhet". En annan allmänt hållen förklaring är Johan Johansson Montins, *Borgerlig regering, til des uprinnelse och art, beskådad* (Sthlm 1749). Denna mötte påpekanden från censuren – fr.a. därför att den inte tillräckligt kraftfullt avvisade enväldet – men klarade sig genom sin principiella argumentering, i vilka fall något större frihet kunde tolereras; Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 3 (Sthlm 1897) s. 454 f., 463 n. 1; Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984) s. 91 f., 94, 102.

Allmänt om toleransdebatten: Brohed (1973) kap. 2:II. Se också Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen. Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet* (Sthlm 1986) s. 168; Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Sthlm 1992) s. 73 f., 161 f.

19. *Then swenska psalmboken* (Sthlm 1697) s. 1043. Textstället är hämtat från Romarbrevet 13:1–2.

20. För översikt, se Hilding Pleijel, *Från Hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier* (Sthlm 1951) s. 9–45; Carl-E. Normann, *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede* (Sthlm 1948) kap. I, "Prästerskapets allmänna samhällssyn under stormaktstiden. Överhet och undersåtar"; Brohed (1973) kap. 1:I; Bo Lindberg, "Teokratisk åskådning och naturrätt", i *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria* (Uppsala 1980). Här

Viktigast att uppmärksamma här är naturrättens fördragslära. Människan hade frivilligt givit upp sin naturliga frihet och genom kontrakt överlämnat den Högsta Makten till de styrande. Genom detta fördrag var undersåtarna förpliktade att följa sin överhet, men överheten var också bunden att tillgodose undersåtarnas behov. Förbundet var ömsesidigt och överhet och undersåtar var i lika mån beroende av varandra. I detta fanns en förändringspotential som saknades i den teokratiska åskådningen. I det långa perspektivet kom de naturrättsliga föreställningarna att så småningom utkonkurrera hustavlan. Förändringen ägde dock rum som en utdragen process och uppfattningarna kom att existera tillsammans och även blandas med varandra under 1700-talet.[21]

Vad som alltså gör denna fråga värd att studera i sammanhanget är den nya samhällstolkning som inträder. Ett folk som enbart hade att följa en kommenderande överhet behövde inga närmare definierade egenskaper andra än hörsamhet. Kungarna "få sit Herrawälde af then alrahögste herren, och icke af sine Undersåtare", hade det hetat vid Karl XII:s kröning.[22] Ett folk som däremot genom sitt samlade uttryck kom att påverka samhällsstyret behövde både definieras och fostras. I den förbindelsen kom betoningen av folkets rättigheter, skyldigheter och egenskaper att få ökad betydelse.

Med formeln "från helhet till atomism" har Martin Melkersson karakteriserat den förändrade synen på statsmakten mellan 1600- och 1800-tal. Den ursprungliga, organiska samhällssynen betonade helheten framför individen. Om kollektivet var välmående beskärmades individen. Den atomistiska, så småningom liberala synen betonade i stället den enskilde. Genom varje människas välförhållande skapades ett harmoniskt samhälle. I det naturrättsliga tänkandet förebådades därför en mer individualiserande samhällssyn. "Naturrätten är exempel på en mekanistisk samhällssyn, d.v.s. ett synsätt där samhällshelheten sågs som konstruerad eller skapad av människorna själva och

används teokratisk statslära i Lindbergs vidare mening med tre komponenter: treståndsläran, läran om statsmaktens gudomliga ursprung och den teokratiska straffteorin inkluderande den mosaiska rätten; dens., a.a., s. 114. Så har den också sammanfattats av Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst* (Uppsala 1999) s. 82–86. Om grunderna för den sekulariserade naturrätten: Sellberg (1998) s. 105–110, jfr s. 149 f. För en samtida utläggning om det naturrättsliga kontraktet och den borgerliga sammanlevnaden, se *En Ärlig Swensk* (Sthlm 1755) s. 234–242.

21. Pleijel (1951) s. 34–43. Om begynnande dock ej påfallande insteg från naturrätten under 1600-talet, se Normann (1948) s. 48–100, 138–146. Redan den augsburgska bekännelsen hade slagit fast att statsformen var en fri överenskommelse i samhället, men all öppen diskussion i dessa frågor undertrycktes under 1600-talet; s.st., s. 114, 131 f., 136, jfr också t.ex. s. 153 ff., 187 f., 224 f.

22. Ekedahl (1999) s. 113.

inte av en högre vilja. Sådana teorier brukar vara av atomistisk karaktär; delarna (t.ex. individerna) är det primära, vilka tagna tillsammans bildar en helhet (samhället) som uppfattas som underordnad individernas vilja." Melkersson betonar dock att dessa idéer endast långsamt slog rot, att det individualistiska betraktelsesättet mest var en tänkbar utsikt och att samhällssynen fortfarande under 1700-talet var utpräglat korporativistisk.[23] Som två idealtypiska motpoler fångar dock helhetssynen och den atomistiska modellen in de spänningar som fanns i tidens samhällstänkande. I språkbruket illustreras övergången till ett mer individcentrerat, förändringsinriktat och ståndsutjämnande synsätt med att termen *undersåte* allt mer ersattes av begreppet *medborgare*.

Den naturrättsliga uppfattningen var också mer sekulariserad. Återigen inte för att dess företrädare saknade en religiös grund, men för att den världsliga och den religiösa sfären separerades i samhällstänkandet. Kyrkohistorikern Hilding Pleijel har förvisso menat att särskilt kyrkans män hade en mer konservativ hållning, men även bland dem skedde en fortlöpande anpassning till de nya föreställningarna. Den slutliga omsvängningen åskådliggörs av 1811 års katekes, där den världsliga överheten i hustavlans schema får prioritet framför den religiösa. Men det är en förändring som förberetts under föregående århundrade.[24]

Även för denna undersökning får dessa teorier sin betydelse. Hos Klockhoff blandas det gamla och det nya, medan Wrede tydligare företräder den pragmatiska syn som under frihetstiden kom att bli allt mer framträdande. Hur orsakssammanhangen såg ut är svårt att i efterhand utreda. Med Pleijels ord är det "en intrikat fråga, om det är de naturrättsliga idéerna som orsakat den sociala utvecklingen eller om det är den social-ekonomiska omdaningen som berett möjlighet för de nya idéernas frammarsch".[25] Konsekvens eller förutsättning var att religionen lämnade den världsliga och offentliga sfären för att i stället bli en privatsak. Formellt skedde inga större uppluckringar av den strängt lutherska hållningen, snarare tvärtom. Men inom existerande ramar kom nya tolkningar att framträda och i det praktiska intog man i många fall en mer tolerant hållning. Detta kom i sin tur att ge upphov till nya frågeställningar och problem. Undersåtarna i den gamla föreställningen hade endast att bli kommenderade. Deras möjligheter att definiera det statiska samhället hade i stort sett varit

23. Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997) s. 78 ff., cit. s. 79.

24. Pleijel (1951) s. 34 f., 37, 41 f.; Brohed (1973) s. 60 f.; Melkersson (1997) s. 88 f.

25. Pleijel (1951) s. 41.

obefintliga. Men ett samhälle som ställde större krav på medborgarnas deltagande i samhällslivet fick också vara öppet för ökade krav på motprestationer.

En annan tendens som kommer att uppmärksammas i det följande var ståndsupplösningen. Inte heller här var tiden mogen för mer radikala förändringar, men på samma sätt som i de religiösa frågorna skedde uppluckringar inom existerande ramar. Men om individen inte längre genom sitt stånd predestinerades till en bestämd samhällsposition måste nya vägar utletas för att identifiera de lämpade. Även här uppträdde ett medborgarbegrepp med en vidare mening än tidigare, och med detta följde ytterligare definitionsproblem. I Guds republik var alla människor lika, men inte i de jordiska samfunden, eller som Montesquieu skrev om den folkstyrda republiken:

> Folket kan inte vara monark [bestämmande/styrande] annat än genom sina röster som är dess viljeyttringar. [...] Det är i själva verket lika viktigt att reglera hur, av vem, till vem, över vad, rösterna skall avges, som det i en monarki är viktigt att veta vem som är monark och på vilket sätt denne bör styra.[26]

Vilka, var frågan, skulle vara medborgare i det nya samhället? Vad krävde Fäderneslandet av sina barn, och hur skulle detta begrepp förstås? Patriotism och fäderneslandskärlek var i sig gamla begrepp, men nu blev de den nya tidens lösen. Men vem kunde säga med någon exakthet vad dessa positivt laddade uttryck hade för innebörd?

Den brittiske historikern Joseph H. Shennan har sagt att 1700-talets patriotism för första gången födde idén om den enskildes lojalitet mot statsmakt och folk. I denna föreställning förutsattes staten bygga sin makt på frihetliga principer och i de dynastiska stater som dominerade Europa hade patriotismen därför ingen plats före revolutionstidevarvet, anser han. Endast i Storbritannien och Frankrike skall en patriotism med denna moderna definition ha återfunnits som samhällsideologi. På andra håll förblev den ett tomt begrepp eller en klassbaserad proteströrelse med en vagt revolutionär potential. Patriotismen användes aldrig för att knyta undersåtens lojalitet till en framväxande abstrakt statsmakt.[27]

Att detta tvärtom är själva kärnan i det svenska konsensusinriktade samhällstänkandet eller, om man så vill, patriotismen under frihetstiden, skall visas i detta kapitel. Först som sist skall emellertid betonas att frågan om

26. Montesquieu (1990) II:2, s. 50 f.

27. "The banner of patriotism was raised in many other parts of Europe during the eighteenth century but never to proclaim the subjects' ultimate commitment to the emerging abstract state"; J. H. Shennan, "The rise of patriotism in 18th-century Europe", *History of Europan ideas*, 13:6 (1991) cit. s. 703.

patriotismens *innehåll* inte var något huvudtema i tidens debatter. Den utgjorde nämligen knappast något tvisteämne och eftersom den rörde sig på ett idémässigt, ofta intuitivt och ibland närmast metafysiskt plan försvinner den vanligen i tidens mer handfasta politiska problem. Att kalla patriotismen för tidens lösen betyder inte att dess innehåll nödvändigtvis fick någon grundlig genomlysning i programskrifter, utan mer att den, på samma sätt som frihetsbegreppet, hade en sådan positiv laddning inom den politiska retoriken att snart sagt vem som helst kunde använda sig därav med uppskattande bifall. Därvidlag kan jämföras med den moderna användningen av ett begrepp som *demokrati*.[28] Om friheten – i statssystemet, mellan människorna, för individen – var det svenska samhällets mål, mening och innehåll så blev patriotismen eller fäderneslandskärleken medlet till dess uppnående.

Det skall också betonas att den förändring som sker inte är så mycket kvalitativ som den är kvantitativ. Begreppen var kända sedan tidigare, och de nya definitionerna motsade inte nödvändigtvis de äldre. Det talade och det skrivna ordet fick dock ökad betydelse under 1700-talet, både som följd av och som orsak till det breddade politiska deltagandet.[29] Ju fler individer som fick tillträde till det offentliga samtalet, desto fler åsikter uttrycktes naturligtvis. I detta kapitel kommer frågorna inledningsvis att röra sig inom ett gemensamt eller överideologiskt plan. Naturligtvis fanns det också meningsbrytningar. För att undersöka hur de förändrade föreställningarna om samhälle, fädernesland och medborgerlighet tillämpades, kommer senare delen av kapitlet att föra ned på den praktiska politikens område och följa debatterna under frihetstidens slutskede om privilegiesystemets fortvaro.

28. En historiker har sagt, "att 'patrioter', var en hedersbenämning som *varje* politisk gruppering med självaktning ville åsätta sig"; Bo Hammarlund, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727* (Sthlm 1985) s. 31. "Det var emellertid inte bara enskilda personer, som gjorde anspråk på namnet patriot," säger en annan forskare, "utan också de politiska partierna. Såväl hattar som mössor berömde sig av att vara de sanna patrioterna"; Harald Elovson, "Samuel Johnson, Goethe och patriotismen under sjuttonhundratalet", *Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok* 1926 (Lund 1926) s. 33. Om "det heliga namn af en Patriot" och hur man kunde missbruka denna äretitel skrev Christian König, *Lärdoms-öfning*, IV (1746) s. 9.

En norsk forskare, som presenterar resultat sammanfallande med bilden här, har beskrivit patriotismen på liknande sätt. I 1700-talets Norge "var patriotisme kommet til å bli brukt som en type æres- eller hederskarakteristikk av alle handlinger og idéer som gavnet allmenninteressen, eller mer presist: gavnet fellesinteressen i det samfunn man var borger av. Patriotisme i denne betydning kunne sies å tilsvare *god borgerånd*"; Odd Arvid Storsveen m.fl., *Norsk patriotisme før 1814* (Oslo 1997) s. 16. Storsveen har f.ö. framhållit samma metodproblem som mött för denna studie: "Vi er altså nødt til å danne oss et bilde av patriotismen på grunnlag av den løpende diskusjon, der det ofte bare er mindre brokker som er anvendelige för drøfting av nasjonale problemstillinger"; s.st., s. 14 f.

29. Jfr Melkersson (1997) s. 221.

Fäderneslandskärlek och patriotism

Ordboken jämställde fäderneslandskärleken och patriotismen med en enkel definition. En *patriot* var en person som "som vnner och giör sitt fädernes land gott" eller "En som älskar sitt fädernesland, och ser på det allmänna bästa". Patriotism var i konsekvens därmed "Kärlek til Fäderneslandet".[30] Denna fäderneslandskärlek var kopplad till den organiska enhet som utgjorde det borgerliga samhället, vilket Lars Salvius väl uttryckte:

> Så länge alla delar uti vår naturliga Lekamen äro Helbregda, lämpa de sig til en inbördes tienst: i lika måtto pålägger den naturliga Lagen alla Ledamöter uti det Borgerliga Samfundet den skyldigheten, at på alt sätt främja et inbördes bästa och förkofring, at hylla och hägna hvar och en Med-Broder, som lider förtryck, at hafva et värkeligit medlidande, och skydda honom vid sin rätt och frihet: Böjelser, Min Läsare! som, när de flyta af et rent och oväldugt upsåt, utan någon fruktan eller utvärtes tvång, kunna med få ord kallas *en rätt kärlek til Fäderneslandet:* Ju mera den samma öfverflödar hos et Folk, ju högre växer dess Sällhet.[31]

I fortsättningen hette det, att denna kärlek måste saknas hos den som "ej lärdt ifrån Barndomen rätteligen känna sit Fädernesland och des Inbyggare". Bland andra ekonomhistorikern Staffan Högberg har påpekat att i 1700-talets patriotism ersattes en gammal, oreflekterad hembygdskänsla med en uttalad omsorg om samhället och dess medlemmar. Den medborgarpatriotism eller "civism" som man talat om i dessa sammanhang riktade sin pragmatiska omsorg mot områden som ekonomi, jordbruk och vetenskap. Den medborgerliga samhällsandan var avgjort mer dominerande också jämfört med 1800-talets romantiska nationalism och dess mer känslomässiga böjelser för folket och naturen som kom att ingå i en odelbar, gåtfull symbios.[32] Denna uppfattning fin-

30. Jesper Swedberg, *Schibboleth* (Sthlm 1716) s. 289; Abraham Sahlstedt, *Swensk ordbok med latinsk uttolkning* (Sthlm 1773) s. 410; även dens., *Dictionarium psevdo-svecanum, det är: Ord-lista på främmande i swenska språket förekommande ord* (Västerås 1769) s. 62. Jfr också *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (*SAOB*), 19 (Lund 1952) sp. P 488 ff., äldsta belägg "patrioth", 1622.

Shennan säger att begreppet hade en liknande betydelse i Storbritannien i början av 1700-talet ("someone who was dedicated to his country's well being") men framhåller att begreppet *patriot* är väsentligt äldre än begreppet *patriotism*, som uppträdde först på 1720-talet; dens. (1991) s. 690, 692. Enl. *SAOB* dyker ordet *patriotism* upp i Sverige på 1750-talet och förefaller då närmast inlånat från tyskan i formen "patriotismus".

31. Lars Salvius, *Beskrifning öfver Sveriget*, första tomen om Upland (Sthlm 1741) "Företal", opag.

32. Staffan Högberg, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia. Med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Sthlm 1961) s. 9 f. Greta Hedin har beskrivit civismen och patriotismen i inledningen av 1800-talet. I sak finns där ingenting som inte överensstämmer med uppfattningar trettio eller fyrtio år tidigare. Samtidigt som hon visar beroendet av dessa äldre idéer uppmärksammar hon emellertid hur dessa bryts mot nya romantiska föreställningar; Hedin, *Manhemsförbun-*

ner stöd i ovanstående citat. De levande medborgarna och deras efterkommande var den rätta nationen och här saknades i allmänhet de transcendenta övertoner som senare kom att vidhäftas densamma. Det borgerliga samfundet var i högsta grad gripbart men det fanns ju gemensamma egenskaper som ansågs förena dess medlemmar och blotta storleken gjorde att det endast kan förstås som en föreställd gemenskap. Även om nationen ännu inte hade blivit den mystiska storhet som översteg summan av sina delar så fanns fröet till denna föreställning bland annat i läran om folkkontraktet som slog igenom i frihetstidens statsrätt.

Patriotismen blev föremål för flera lärda arbeten vid svenska universitet. År 1700 publicerade österbottningen Nicolaus Mathesius under Johan Bernhard Munsters presidium avhandlingen *De fideli patriota*, om den lojale patrioten. Författaren konstaterar där, att

> Födder är ingen Man för sin skull alle hijt i wärlden
> [...]
> Alle til Menniskio-tienst äre skapd' och ärnad af HERren;
> Så är Mannenom Man, til fromma den ena, den androm,
> Ordnadt af Gudz försyn; den lägre skal tiena den högre,
> [...]
> Store befrämie de små, den högre skal hielpa den lägre:
> [...][33]

Citatet var hämtat från Stiernhielm, men hade en allmän bärighet. Det första ledet kunde återfinnas bland annat hos Cicero medan de senare delarna omisskännligt återkallar hustavlan. Avhandlingen som försvarades den 3 november, inte långt efter det stora nordiska krigets utbrott, låg med sitt budskap rätt i tiden. Syftet förefaller ha varit att visa den antika patriotismens överensstämmelse med de svenska lagarna. Konunga- och högmålsbalkarna uppfordrade undersåtarna till lydnad emot konungen, i all synnerhet då det gällde härfärder och rikets försvar.[34] Även om det är konungatrohet som förespråkas är patriotismen också förenad med en naturlig bundenhet till fosterjorden. Detta illustreras med några i viss mån motsägelsefulla ordspråk: "Hemma är hwijlan

det. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia (Göteborg 1928) kap. I, "Nationalism och nationell uppfostran", brytpunkten s. 21. Se också Erik Lönnroth, "Sweden", i Otto Dann & John Dindwiddy (red.), *Nationalism in the age of the French revolution* (London & Roncverte 1988) s. 107.

33. Johan Bernhard Munster (pres.) & Nicolaus Mathesius (resp.), *De fideli patriota* (Åbo 1700) s. 11.

34. Munster & Mathesius (1700) s. 16, 19, 25, 47.

bäst. haren är gärna der han är buren. Fosterlandet är altid kiärt."[35] Det kan erinras om att preses här var densamme som för Daniel Juslenius' starkt finskpatriotiska avhandling om Åbo stads historia.

Man kan ana att Mathesius' avhandling tillkommit under intryck av aktuella politiska konjunkturer och att undersåtarnas försvars- och trohetsplikt därför särskilt inskärptes. När Harald Brisman tre årtionden senare under Arvid Moller presenterade avhandlingen *De justo sveonum in patriam amore*, om svenskarnas rätta kärlek till fäderneslandet, stod däremot de lärda dispyterna i centrum.[36] Här gällde det att försvara den göticistiska historieskrivningen mot de tyska författare som menat att den var produkten av en uppblåst och överdriven fäderneslandskärlek.[37] Ytterligare två decennier senare var det just denna uppfattning som kritiserades i Jonas Erik Sundströms avhandling *De patridomania eruditorum*, försvarad under presidium av Petrus Ekerman.[38] Titelordet hade författaren sammanfogat av *patria* och *mani*, och han vände sig emot de lärda män som av förutfattade meningar och slätt förstånd velat upphöja sitt fäderneslands bedrifter på andras bekostnad, just så som göticisterna. I mycket anslöt författaren till den aktuella historieskrivning, företrädd bland andra av Dalin, som ställde sig frågande inför svenskars och danskars pennfäktande om den närmaste samhörigheten med de götiska stamfäderna.[39]

Om alltså Moller/Brismans avhandling indirekt kritiserats av Ekerman/Sundström så mötte den direkt anslutning också i titeln på Carl Johan Fagerströms avhandling *De justo fennorum in patriam amore*, framlagd i Åbo under Johan Bilmark.[40] I denna ställdes den intressanta frågan hur *finnarna* rätt skulle älska sitt fädernesland. Med åberopande av Cicero (jfr nedan) konstaterades att det fanns två fädernesland: landet eller platsen där man var född och staten där man var medborgare. Vilket av dem som skulle ha försteg framför det andra när de nedärvda plikterna gentemot båda kom i konflikt var därför en viktig fråga.[41]

35. Munster & Mathesius (1700) s. 29.

36. Arvid Moller (pres.) & Harald Brisman (resp.), *De justo sveonum in patriam amore* (Lund 1732).

37. Se Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sueo-gothica*, 3 (Sthlm 1787) n:o 1326, jfr t.ex. s.st., n:o 1421.

38. Petrus Ekerman (pres.) & Jonas Erik Sundström (resp.), *De patridomania eruditorum* (Uppsala 1753).

39. Jfr rec. i *Lärda tidningar* 1754, n:o 30, s. 123 f.

40. Johan Bilmark (pres.) & Carl Johan Fagerström (resp.), *Dissertatio academica de justo fennorum in patriam amore* (Åbo 1769) s. 10.

41. "Modo autem Patria sumitur pro illa republica, cujus quis est civis, & in qua jus civitatis habet. Utra patria alteri præferenda sit, ambigua solet esse quæstio, præcipue in collisione officiorum utrique debitorum. [...] Nos de justo Fennorum amore in Patriam nunc acturi, complexum amoris tam in locum natalem, quam in civitatem intellectum volumus"; Bilmark & Fagerström (1769) s. 3.

Stillhet och harmoni skänktes av föräldrar och vänner, alltså av fosterlandet i inskränkt mening, men yttre säkerhet erbjöds av staten. Om staten tidigare i liknande sammanhang alltid fått det odelade försteget såg sig Fagerström oförmögen att välja. Han ställde sin lojalitet mot båda. En mer radikal slutsats var naturligtvis omöjlig att uttrycka, men här formulerades en särskilt stark bindning till den finska nationen. Om de finnar som överflyttat till Sverige sade Fagerström att de vidmakthöll sitt finska modersmål för att behålla en känsla av fosterlandet även utanför dess gränser.[42]

Dessa fyra avhandlingar sammanfattar kronologiskt ungefärligen den utveckling som ägde rum i offentlig retorik under 1700-talets lopp. Ett traditionellt teokratiskt och statslojalistiskt perspektiv företrädde av Munster/Mathesius. Under frihetstidens första hälft placerades i stället de kulturella faktorerna i förgrunden. Tidigare invanda föreställningar, som på ett ofta tilltvingat sätt ställt de götiska förfädernas bragder i statslojalismens och stormaktsbyggets tjänst och befordrat en svenskhetspolitik i Jaak Nabers mening (ovan s. 135), förlorade sin aktualitet och fick underhållas med konstgjord andning. Moller/Brisman förde en uppehållande kamp inte bara mot tyska skribenter utan även mot den nya svenska historieforskningen, som ansåg forntida bragder överflödiga i försvaret av den svenska äran. En mer framtids- eller rentav samtidsoptimistisk linje började betrakta närvarande samhällen som övergående antika i lärdom, vetenskap och allmänna framsteg. Göternas hjältedåd var i det sammanhanget mindre intressanta än till exempel riksdagens försvar av den urgamla svenska friheten, landvinningarna inom lärdom och vetenskap, eller – vad gällde krigiska prestationer – aktuella hjältar som Gustav II Adolf och Karl XII. Till denna rörelse fogade sig Ekerman/Sundström. Vägen mot den slutliga förändringen illustreras av Bilmark/Fagerström. Tidpunkten närmade sig då man fullt ut måste ta konsekvenserna av den länge underförstådda

42. "Ipsi autem, ut imaginem quandam antiquæ Patriæ, etjam extra Patriam, habeant, Fennica adhuc lingua in familiari conversatione utuntur"; Bilmark & Fagerström (1769) s. 17. Se också Erkki Lehtinen, "Notions of a Finnish national identity during the period of Swedish rule", *Scandinavian journal of history* 1981, s. 291 f. S. G. Elmgren "Johannes Bilmark", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878) s. 129, säger att av Bilmarks 232 disputationer "säkert de flesta äro af hans hand, men de öfriga högst sannolikt under hans handledning och noggranna tillsyn författade af respondenter". Om man får tro Matti Klinge skall uppfattningarna i denna avhandling rimma illa med Bilmarks grundsyn; Klinge, *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808* (Helsingfors 1988) s. 600.

Här kan också jämföras med den norske patrioten Even Hammer, som under pseudonymen *Philonorvagi* 1771 hävdade att hans fädernesland, "det arme Norge", alltid behandlats som Danmarks styvbarn. Han önskade se norska behov bättre tillgodosedda genom eget bankväsende, egna skolor och universitet m.m., men fortfarande med enväldet och den dansk-norska unionen i behåll. Någon annan konklusion kunde ju inte lämnas; Storsveen (1997) s. 11 f., jfr s. 22 f.

uppfattningen om den egna nationens och det egna folkets uppfordran till emotionell och politisk lojalitet på alla plan. Bilmark/Fagerström är på god väg att fullständigt underkasta sig denna föreställning, men för en finne gick det inte att driva tanken till sin spets. Som redan påpekats i kapitel 5 var det svårt att se alternativ till den politiska föreningen med de svenska bröderna och naturligtvis lämnade det svenska universitetsväsendet minst av allt utrymme att formulera en sådan möjlighet. Fortfarande fick man stanna vid att uttrycka en lojalitet med nationen jämsides med statslojaliteten. Om önskan ännu var att den förra så småningom skulle ersätta den senare – vilket ändå långtifrån är säkert – finns det alltså inga möjligheter att avgöra utifrån denna källa. I en period senare än vår blev detta på ett sätt en realitet. 1800-talets statsbärande nationalism överlagras också av en grundläggande statslojalism, men den söker rationalitet i en lojalitet mot folket. Och just denna uppfattning uttrycktes allt tydligare i Sverige under frihetstiden. Frågan var bara vilka som skulle räknas till det egna folket. Det fanns på intet sätt några motiv att avsiktligt utesluta bestämda grupper från gemenskapen. Att finnarna undermedvetet bortdefinierades av somliga i praktiken har visats i föregående kapitel, men hur förhöll det sig med främmande inflyttare?

Medborgare – auktoriteterna

För att komma till rätta med en vanlig samtida dikotomi måste de rättsliga auktoriteterna här utredas något. I många sammanhang brukar det framhållas att man under 1700-talet laborerade med två fäderneslandsbegrepp: ett som betonade födelseorten och ett kosmopolitiskt enligt vilket man fritt kunde välja sitt fädernesland. I exempelvis den franska Encyklopedien läser man att begreppet *patrie* "ne désigne pas seulement le pays natal, mais le pays où l'on a été élevé". Fäderneslandet kan alltså både beteckna födelselandet och landet där man vuxit upp.[43] Patriotism definieras i samma källa som "l'amour de la patrie", kärlek till fäderneslandet, men den optimala formen sägs rikta sig mot hela mänskligheten: "le *patriotisme* le plus parfait est celui qu'on possede quand on est si bien rempli des droits du genre humain, qu'on les respecte vis-à-vis de tous les peuples du monde". Denna form kallas "*patriotisme* universel" och sägs genomsyra Montesquieus arbeten.[44] Diskussionen utgår från ett ter-

43. Artikeln hänvisar till Matt. 13:54: "Och [Jesus] kom i sitt fädernesland". 1703 års svenska bibelöversättning refererar i dessa stycken till Mark. 6:1 och Luk. 4:16, som gör det klart att med detta avses Nazaret, Jesu födelseort.

44. *Encyclopedie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 12 (Neuchâtel 1765) s. 180 f. Artiklarna är författade av Louis de Jaucourt.

ritoriellt begrepp, *le pays*, men sammanhanget gör det uppenbart att det är landets invånare som är det huvudsakliga objektet för omsorgen.

Den norske historikern Odd Arvid Storsveen har gjort en skillnad mellan vad han kallar *allmänpatriotism* och *nationalpatriotism*. Den förra fokuserade allmänintresset och byggde på den goda samhällsanda som borde genomsyra den frivilliga sammanslutning som utgjorde det borgerliga samhället. Målet för denna patriotism var detsamma för alla medborgare oavsett nationell tillhörighet. Under inflytande av det intresse man hyste för nationella skillnader uppstod emellertid också en nationalpatriotism. Nationen föreställdes då härbärgera särskilda värden som kunde realiseras *genom* patriotismen. Även om båda formerna hade samma innehåll riktades de mot olika tänkta samfund eller föreställda gemenskaper.[45]

Å ena sidan kunde alltså fäderneslandet vara den ort där man var född, å andra sidan kunde det vara den republik eller det rike där man av fri vilja bosatt sig och som man valt att tjäna. I förekommande fall kunde dessa naturligtvis sammanfalla, men märk att innebörden inte är att jämställa med föreställningarna om *jus sanguinis* och *jus soli* (ovan s. 111). Dessa anger barnets nationalitet eller statsborgarskap från födseln, men enligt den förra definieras den av föräldrarnas härstamning, enligt den senare av födelseplatsen. Om än från skilda utgångspunkter berör bägge alltså ursprunget, medan frågan om fäderneslandet angår vistelseorten, eller den så kallade domicilrätten.

I Danmark skall enligt Ole Feldbæk den kosmopolitiska uppfattningen ha varit förhärskande in på 1770-talet. Det var av politiska skäl ett nödtvång i den danska staten vars ledning helt och hållet dominerades av tyskar. Dessutom skall dessa tankar ha stämt bättre överens med upplysningens tankeströmningar. Feldbæk uppger, liksom Encyklopedien, att förebilden framför allt var Montesquieu, men utreder inte detta samband närmare.[46]

Montesquieu räknade tre huvudsakliga statsformer: republiken, monarkin och despotin. Hans diskussion rörde främst de första båda. Den styrande huvudprincipen i republiken var den politiska *dygden* eller "fosterlandskärle-

45. Storsveen (1997) s. 16–20.

46. Ole Feldbæk, "Fædreland og Infødsret. 1700-tallets danske identitet", i dens. (red.), *Dansk identitetshistorie*, 1. Fædreland og modersmål 1536–1789 (Köpenhamn 1991) s. 111, 131–146. Se bl.a. även Hans Kohn, *The idea of nationalism. A study in its origin and background* (New York 1951) s. 216–220, 227 ff.; Aira Kemiläinen, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification* (Jyväskylä 1964) s. 60 f.; Shennan (1991) s. 699. Uppdelningen finns också hos t.ex. Elovson (1926) s. 33 f., och Kerstin Anér, *Läsning i blandade ämnen. Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg 1948) s. 332 f. De båda senare menar att föreställningarna huvudsakligen uppstått i anslutning till Voltaire och encyklopedisterna.

ken, det vill säga kärleken till jämlikhet". Monarkin däremot behärskades av *äran*. Han jämställde regenten med staten och dess främsta föremål var lagen; patriotismen var därför överflödig i monarkin.[47] Med stöd i denna uppfattning kunde man alltså hävda en traditionell, statslojalistisk ståndpunkt. Emellertid har Montesquieu genomgående en stark betoning av lagarnas instrumentella beroende av olika samhällens sedvänjor och lokala förutsättningar, inte minst klimatet. I dessa sammanhang företräder han snarare ett nationellt synsätt.[48] Oavsett statsform var moderation nyckelordet för Montesquieu. Det finns ingenting hos honom som direkt förordar ett kosmopolitiskt fäderneslandsbegrepp, men genom avsaknaden av normativa imperativ heller ingenting som direkt motsäger ett sådant. Även om han inte särskilt förespråkade ett envälde av dansk typ förhindrar det inte att man på sina håll kunde lyfta fram det som exemplariskt. Liksom i Sverige torde man i Danmark ha kunnat behandla sina auktoriteter tämligen sorglöst. Man övertog sällan färdiga system utan plockade obekymrat ut de bitar som passade. Även om den danska tolkningen av fäderneslandsbegreppet sålunda kan ha hämtat stöd hos Montesquieu torde den knappast räkna sitt upphov från denna källa.[49]

Också i Sverige ser man uttryck för båda fäderneslandsbegreppen, även om de inte synes ha utgjort samma sprängstoff som i Danmark. De båda varianterna behövde här heller inte åtskiljas med samma emfas och distinktionen dem emellan framställdes sällan manifest. Ibland sammanblandades de båda begreppen men vanligen skedde en glidande övergång, vilket torde ha berott på deras skilda karaktär. Den födelseortsbetonande uppfattningen, som vi kan kalla indigenatsprincipen, var så att säga intuitiv och saknade egentlig rättslig sanktion, medan den kosmopolitiska återgick på den romerska rättens medborgarskapsbegrepp. Framför allt var dess tillämpning känd genom Cicero och dennes försvar av fältherren Balbus från Gades (Cadiz) på Pyreneiska halvön. Under den sena republiken hotades denne med förlust av sitt förvärvade medborgarskap i en politisk rättegång riktad mot triumviratet. I talet *pro Balbo* utvecklas de möjligheter republiken givit såväl regionbefolkningar som individer att förvärva romerskt medborgarskap, *civitas*. Vid tiden för rättegången

47. Montesquieu (1990) erinran av förf., s. 39, III:5–8, s. 66 ff.

48. Se t.ex. Montesquieu (1990) XXVI:23, s. 361 f. Med anslutning till Montesquieu framhåller Jaucourt, *Encyclopedie*, 9 (1765) s. 472, olika former av frihet. Bland dem märks "le privilege de n'être gouvernés que par un homme de leur nation", privilegiet att endast styras av män av sin egen nation.

49. T.ex. John Toland, som dog 1722, var en fullfjädrad förespråkare för "kosmopolitanismen" långt innan Montesquieu gjort sig bemärkt; Pierre Lurbe, "John Toland, cosmopolitanism, and the concept of nation", i Michael O'Dea & Kevin Whelan (red.), *Nations and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context* (Oxford 1995).

mot Balbus (56 f.Kr.) hade ännu endast folk från latinska territorier vunnit medborgarrätt *in corpore*. Enligt särskilda lagar kunde medborgarskap också tilldelas enskilda individer, bland annat efter visad förtjänst i fält. Till somliga av dessa lagar fanns emellertid tilläggsparagrafer som exkluderade vissa folkgrupper. Cicero framhåller utsikterna att vinna medborgarskap som ett kraftigt incitament för såväl slavar som främlingar att visa lojalitet mot republiken och som en viktig grund till Roms blomstring. Hans mål blir därför att visa att Gades inte omfattas av de undantagsparagrafer som skulle fråntagit Balbus *civitas*.

Åklagarens ståndpunkt finns inte bevarad, men dess andemening kan utläsas av Ciceros försvar. Medan åklagaren menat att Balbus såsom främling borde fråntagas sitt medborgarskap, argumenterar Cicero för att denne, såsom härstammade från ett vänligt inställt samhälle (*civitas foederata*), skall ha samma rätt att vinna medborgskap som de enskilda medlemmar av underkuvade folk (sicilianare, sardinier och afrikaner) vilka tidigare erhållit sådant. Medborgarrätten var för Cicero ovillkorlig och en gång förvärvad kunde den inte upphävas utan personens samtycke eller begäran. I förhållande till enskilda, menade han, fanns ingen grund för att utesluta någon enbart på grund av dennes härstamning. Det enda förbehållet var att man inte samtidigt kunde vara medborgare i Rom och någon annan stad eller republik.[50]

Det tidiga 1600-talets store statsrättsliga tänkare Hugo Grotius diskuterade frågan om medborgarrätt i *De jure belli ac pacis*. Han framställde den naturrättsliga doktrinen, att samhällen uppstått genom flera familjers frivilliga sammanslutande. Därigenom uppgav de en del av sin naturliga frihet och lämnade det gemensamma intresset företräde framför det enskilda. Härvid uppstår den viktiga frågan, sade Grotius, om individen har rätt att uppge sitt ursprungliga medborgarskap till förmån för ett annat. Enligt romarna, svarade han, fick man visserligen ändra vistelseort inom riket men var fortfarande bunden till sin födelsestad vad gällde skattebetalningar och en del andra plikter. Med hänvisning till Ciceros *pro Balbo*-tal hävdade han individens rätt att skifta överhet. Samtidigt framställde han liknelsen, att det är en sak att hämta vatten ur floden, en annan att leda om dess lopp. Om stora mängder undersåtar lämnade en stat skulle det bryta mot det civila eller medborgerliga samhällets (*civilis societas*) själva fundament. När det gemensamma intresset – ekono-

50. Cicero, "Pro Balbo", i *The speeches*. With an English translation by R. Gardner. The Loeb classical library (London & Cambridge, Ma. 1958) särsk. kap. XI–XX, s. 657–685, jfr utg:s kommentarer, s. 618–625 och s. 718–722. Jfr också Ivan Hannaford, *Race. The history of an idea in the west* (Washington D.C. 1996) s. 66 ff.

miskt, militärt eller annat – så krävde, måste alltså individen förbli trogen sitt fosterland.[51]

Samuel Pufendorf utvecklade argumenten ytterligare. Enligt honom kunde man bli delaktig i ett samhälle (*membrum civitatis*) antingen uttryckligen och direkt (*pacto expresso*) eller underförstått och medelbart (*pacto tacito*). Det senare byggde på att statsgrundarna givit upp sin naturliga frihet för framtiden, och inte bara för sig själva. Deras tanke hade varit att även efterkommande skulle njuta frukterna av sammanlevnaden, och alla infödda förväntas därför av födseln ha underkastat sig samhällets lagar. För den ömsesidiga säkerheten mellan folken är det också en gemensam överenskommelse, att varje människa som för en längre tid bosätter sig inom ett givet statsterritorium måste underkasta sig dess lagar. Pufendorf vände sig mot Thomas Hobbes' uppfattning att undersåte och medborgare (*subditus & civis*) är utbytbara begrepp. Enligt Pufendorf tillkommer medborgarrätten de familjeöverhuvuden som grundat staterna. Endast förmedlat genom dem kan kvinnor, barn och tjänare komma i åtnjutande av de rättigheter och den säkerhet som staten tillhandahåller. Medborgare (eller *populus*) är enligt Pufendorf de som innehar den suveräna makten: konungen i en monarki, rådet och senaten i en republik eller hela den manliga befolkningen i en demokrati.[52]

Dessa exempel torde vara nog för att ringa in de uppfattningar som eftersöks. Andra auktoriteter som Aristoteles, Justus Lipsius och Thomas Hobbes samt i nyare tid även Montesquieu hade sina uppfattningar, som dock i sammanhanget kan uppfattas som mer komplementära än kontrasterande. Deras inflytande var också jämförelsevis litet i Sverige. Inom 1700-talets svenska statsrätt och akademiska undervisning kom Grotius och framför allt Pufendorf att behålla sin dominerande position.[53]

51. Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis libri tres.* Translation by Francis W. Kelsey (Oxford & London 1925) bok 2, V:XXIII–XXIV, s. 253 f. Jfr 1646 års latinska upplaga, s. 157 f. Båda i faksimiltryck i The Classics of international law, ed. by James Brown Scott (Buffalo 1995).

52. Samuel Pufendorf, *De jure naturae et gentium libri octo.* Translation by C. H. Oldfather (Oxford & London 1934) bok 7, II:20–21, s. 994 ff. Jfr 1688 års latinska upplaga (orig. 1672), s. 679 f. Båda i faksimiltryck i The Classics of international law, ed. by James Brown Scott (Buffalo 1995). Enligt Fredrik Lagerroth följdes under det karolinska enväldet denna tolkning i förhållandet mellan konungamakt å ena sidan och riksdag och råd å den andra: "han [konungen] var statsmaktens enda subjekt, de endast undersåtar". Lagerroth sätter dock detta främst i samband med en inhemsk rättstradition och "en frikostig uttolkning av konungabalken och arvföreningarna"; dens., *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Sthlm 1915) s. 220–229, cit. s. 223.

53. Se t.ex. en grundbok som nära ansluter till fr.a. Pufendorfs redovisade principer: [Isak Faggot], *Swea rikes styrelse efter grund-lagarne* (Sthlm 1768) kap. 5, "Om Rikets Undersåtare", och jfr Pufendorf (1747) bok 2, XVIII:1–16, s. 495–504. Om sitt arbete skrev Faggot själv ett anonymt beröm: "Swenska

Ciceros, Grotius' och Pufendorfs ståndpunkter kan sammanfattas tämligen enkelt. Hos alla tre var det en underförstådd uppfattning att man hade särskilda förpliktelser mot det land där man var född. Detta hindrade naturligtvis inte att främlingar kunde vinna statsborgarskap eller medborgarrätt under en ny överhet och därmed erhålla samma rättigheter som tillkom de infödda. "Undersåtare äro fördenskul," förklarade advokatsfiskalen Isak Faggot,

> alla de, som bygga och bo inom Swea Rikes gränsor och underliggande Länder: Ärkänna en Hufwud-lära, och en Öfwerhet, och hafwa swurit Honom, Lagen och Riket all lydna, trohet och huldskap. Undersåtare äre dels infödde, naturales kallade, eller inkomne, adventitii, de kommande och utflyttande kallas temporarii.[54]

Det kan också noteras, att de källställen som här refererats huvudsakligen har berört individers rättigheter. Från romersk tid och framåt var det emellertid allmänt accepterat att ett erövrat folk som underkastade sig ett annat var helt utlämnat till de nya härskarnas godtycke.[55] De kunde alltså beroende av omständigheter och fördrag antingen förslavas, behålla sina privilegier under provinsstatus eller inkorporeras med full medborgarrätt.

Även om dessa idéer lade grunden för det svenska statsrättsliga tänkandet var det ändå flera omständigheter som direkt eller indirekt måste anpassas efter inhemska förhållanden. Till att börja med uttryckte alla tre nämnda författare särskilda överväganden gällande slavar. Även med hänsyn tagen till kontinentens livegna bönder började dessa tankar bli obsoleta under 1600-talet, men kvarstod delvis beroende på de antika rättskällornas karaktär. Pufendorfs distinktion mellan undersåtar och medborgare var likaledes obrukbar. I 1700-talets konstitutionella stadgar användes aldrig begreppet medborgare. Den politiska retoriken började likväl använda *undersåtar* och *medborgare* som ekvivalenta begrepp. Den förmedlade medborgarskapsuppfattning som möter hos Pufendorf harmonierar förvisso med hustavlans patriarkala samhällsordning, och striden om principalatsläran stod ju om frågan huruvida

Folket har under hela Frihetstiden lefwat i fullkomlig okunnighet om wåra Grundlagars rätta Förstånd", men nu "har en ädel bok om *Swea Rikes Styrelse* utkommit, som grundeligen uplyser om wår härliga Riks Constitution"; [Isak Faggot], *Skrif- och tryckfrihetens härliga nytta för swenska folket* (Sthlm 1769) s. 62 f. *Swea rikes styrelse* fick uppskattande recensioner i såväl svenska som utländska lärda tidningar; Warmholtz, 12 (1815) n:o 6716. *En Ärlig Swensk* följde nära Pufendorfs naturrättsliga förklaringar och den ideala statsrätten blev här "endast en rationalisering av Sveriges positiva statsrätt"; Lagerroth (1915) s. 425–436, cit. s. 430. Aristoteles var på väg ut efter naturrättens genombrott och Hobbes ansågs som fritänkare och blev aldrig accepterad i Sverige; Lindberg (1980) s. 121 ff.

54. [Isak Faggot], (1768) s. 176 f.

55. T.ex. Grotius, *De jure belli ac pacis*, bok 2, V:XXXI; Pufendorf (1747) bok 2, IX:7, s. 408 f.

ståndens (i praktiken böndernas) icke närvarande medlemmar skulle ha inflytande över besluten. Men med en strikt tolkning av Pufendorf skulle endast överheten och vart tredje år riksdagsmännen kunna betraktas som medborgare, vilket mot bakgrund av hur begreppen utvecklades i samtiden måste ha framstått som allt mer orimligt.[56] Hos Pufendorf var också den Högsta Makten (*summa potestas*) oinskränkt. Därför var inte bara rätten till uppror utan också all form av opinionsmässig påverkan på suveränen i praktiken frånvarande hos honom.[57] Inte heller detta stämde överens med den svenska synen mot frihetstidens slut. Den förmedlade medborgarrätten och de styrandes bundenhet av den naturliga och borgerliga lagen framgår av en anonymt utgiven *Försök til en politisk cateches* från 1770:

> Fr[åga]. *Hwad äro Riksens Ständer?*
>
> Sw[ar]. De äro Folkets Befullmägtigade, utsedde til ändan, at stifta icke allenast Lag i gemen, utan och den, hwarefter Riket bör styras.
>
> Fr. *Huru kallas denne sidstnämnde Lagen?*
>
> Sw. Grundlag.
>
> Fr. *Men som alla af eget bewåg blifwit til råda, at träda i ordentelige Samhällen, äro då alla mangrant berättigade, at i Lagstiftningen deltaga?*
>
> Sw. Ja: men som Embeten, Sysslor och Näringar icke tåla, at på någon tid almänt åsidosättas; för en hel Riks-menighet, at å en ort samlas och rymmas, jämwäl woro omöjeligt; ty kan et sådant deltagande görligen icke annorledes wärkställas, än genom wissa, af hwarje Stånd, förordnade och utkorade Fullmägtige.
>
> Fr. *Men hafwa wäl Riksens Ständer egt magt, at widtaga hwilken som hälst af alla mögeliga Grundlagar?*
>
> Sw. Nej, ingen annan än den, som instämde med deras och deras Medbröders Frihet.
>
> Fr. *Skulle wäl då Folket mangrant til Frihetens aflåtande kunna rätteligen något åtgöra?*

56. Det var förvisso en sådan tanke som Birger (Berge) Frondin med ett pufendorfskt maktbegrepp utvecklade och som hattarna adopterade som en semi-officiell förklaring; [Frondin], *Riksdags-manna rätt. Til dess grund och beskaffenhet föreställd* (Sthlm 1747). I sin tillämpning såg verkligheten också sådan ut, men synsättet var hela tiden starkt anfäktat i det offentliga samtalet. Redan inom några år var också hattarna tvungna att anpassa sin stränga syn i frågan, och i slutet av frihetstiden var denna tolkning i princip förbisprungen; Lagerroth (1915) s. 377–385, 451–458. Jfr också Warmholtz, 12 (1815) n:o 7083: *Riksdags-manna rätt* "uti hvilken Principalats quæstion, *efter då varande Conjunctur*, afgöres, [...] Påminnelser deremot har jag sedt i handskrift". Kursiv här.

Den franska Encyklopedien säger att *peuple* är ett "nom collectif difficile à définir", men menar att de svenska bönderna p.g.a. sin representationsrätt utgör ett medborgerligt stånd i antikens mening: *Encyclopedie*, 12 (1765) s. 475 f. Här rör det sig just om ett kollektiv, *populus*, och inte en samling individer, *cives*, och medborgarrätten torde därför inte uppfattas som inskränkt enbart till rikssammankomsterna.

57. Jfr Pufendorf (1747) bok 2, IX:4–6, XI:12, XVIII:3, s. 405–408, 432 f., 496, men se fr.a. utredningen hos Aspelin, *Scandia* 1932, s. 163 ff. Även denna föreställning finns hos Frondin; [dens.], (1747) t.ex. s. 15–23.

> Sw. Icke heller, förty Friheten icke hörer någon wiss tids Menniskjor til, utan hela Nation, Slägte efter Slägte, intil sednaste efterwerld.[58]

Enligt denna uppfattning utgår suveräniteten från folket och överheten blir strängt taget endast verkställare av folkviljan. Här föreställs alltså en förändringskraft som kommer nedifrån och det är endast praktiska skäl som förhindrar samtliga undersåtar att deltaga i riksstyret. Men lagstiftarna måste trots denna begränsning ta hänsyn till de frånvarandes intressen och det allmänna bästa.

Samma tankegångar hade året innan uttryckts ännu tydligare av Johan Fredrik Kryger. Enligt honom är det ett nationellt intresse att alla medborgare upplyses om rikets konstitution och inrättning "derföre, at den Lagstiftande och redfordrande Magten är hos Folket. Denna kan wäl, utan alt för stor oreda, aldrig utöfwas af hela Menigheten; utan det måste ske genom wissa dertil utsedde Fullmägtige".[59]

Till sist kan konstateras, att nationalitetsaspekten – individens språk och kultur – aldrig nämns explicit i samband med medborgarrätten. Detta betyder långtifrån att den skulle vara frånvarande. Hos de tre behandlade auktoriteterna är samhället och staten till sitt upphov en sammanslutning av besläktade familjer. Blodsbanden är i sin tur själva ursprunget till nationerna. De nyare författarna fann här inte bara stöd hos antika tänkare utan även i Bibeln. Att detta uppenbara faktum inte diskuterades närmare är i sig naturligt då de rättsregler som måste klargöras avsåg anomalierna, det vill säga de personer som valt en annan än sin av födsel naturliga överhet. Hos Cicero blev nationaliteten aldrig en manifest fråga eftersom han verkade i en tid då medborgarrätten ännu inte utsträckts till de icke-latinska folken. Han behövde endast fästa avseende vid de enskilda som antingen helt kunde anpassas kulturellt eller som genom sitt ringa antal inte innebar några påfrestningar på systemet. Den tid låg ännu långt fram då dessa i språk och seder avvikande undersåtar, genom de tjänster de av realpolitiska skäl tvingats göra riket, kollektivt kunde resa krav på medborgarskap och därmed blotta ordningens orimlighet. För Grotius och Pufendorf var det likaledes en ickefråga som de klarade sig runt genom att tala om härskande och underkuvade folk. Det fanns ju många sam-

58. *Försök til en politisk cateches* (Sthlm 1770) s. 2 f. Se även t.ex. [Johan Fredrik Kryger], *Tankar om et nationelt interesse i fria stater; och i synnerhet i Swerige* (Sthlm 1769) s. 7, och [Israel Lannér], *Grundlagen efter sundt begrep* (Sthlm 1769) s. 3 f. Den förre var en vän av den frihetstida konstitutionen, medan den senare förespråkade en utökad konungamakt.

59. [Kryger], *Tankar om et nationelt interesse* (1769) s. 7. Ett nationellt intresse är enligt Kryger "en noga och ouplöslig förbindelse, imellan Statens *Constitution* och det Allmänna Bästa", s.st., s. 5.

tida exempel där olika nationaliteter levde samman utan slitningar, men tanken om ett statsbärande folk var ändå levande i dessa fall. I Europas ståndssamhällen och så länge man diskuterade i generella termer, kunde de nationella minoriteterna också alltid räknas till gruppen undersåtar (i Pufendorfs mening) hellre än till medborgarna. De främmande folken blev en avvikelse som inte behövde behandlas, de kunde lika gärna bortdefinieras.

Medborgare – uttolkarna

I det fjärran Umeå satt landshövdingen Johan Funck och reflekterade över dessa frågor. I en egenhändig skrift från 1759 förfäktade han tanken om *Regerings-samfunds enda bestånd och förkofran, uti upriktig kärlek til sit Fäderneslands allmänna bästa.* Året efter utgav han med egen redaktion och tillfogade bibelhänvisningar delar av den franske prästen och filosofen Pierre Nicoles *Essais de Morales* från 1676, som bland annat prisats av Voltaire. Översättningen betitlad *Enighet emellan landsmän* sammanfattade enligt Funck på ett utmärkt sätt de tankar han själv tidigare sökt föra fram.[60]

Funck vänder på Klockhoffs resonemang att lycksaligheten i Gud är en förutsättning för samhällelig harmoni. Han menar i stället att den samhälleliga harmonin och en rätt fäderneslandskärlek är förutsättningen för ett kristligt regemente, eller rättare uttryckt att kristendomen och dygden att älska sin nästa var ett och detsamma.[61] Och denna kärleksplikt var uttryckligen begränsad till egna landsmän. Detta var enligt Funck det enda praktiskt tänkbara och han understödde sin åsikt med mångfaldiga exempel hämtade från Skriften. Hos "Judafolket [...] finner man tydeligen, at allmän kärlek til Landsmän warit et stadigt föremål". Deras inbördes välförhållande förbjöd inte endast att landsmannen gjordes til träl. Den därav uppkomna inre harmonin fick också näringarna att blomstra och lockade till sig främlingar "oaktadt, at the af alla förmoner icke blefwo delagtige".[62] I översättningen av *Essais de Morale* hette det att hela världen är vårt hemvist, men "enkannerligen äro wi dock medlemmar uti thet Riket, hwarest wi äro födde och lefwa".[63] Detta korresponderade

60. [Johan Funck], *Regerings-samfunds enda bestånd och förkofran, uti upriktig kärlek til sit Fäderneslands allmänna bästa* (Sthlm 1759); dens. (utg.), *Enighet emellan landsmän* (Sthlm 1760). Originaltiteln på detta avsnitt hos Nicole var "Des moyens de conserver la paix avec les hommes". Johan Funck var lagman i Västmanland 1747–59, landshövding i Västerbotten 1759–62 och i Uppsala från 1762 till sin död 1773.

61. [Funck], (1759) s. 25–29; jfr dens. (utg.), (1760) s. 48 f.

62. [Funck], (1759) s. 4 f., 31–35.

63. Funck (utg.), (1760) s. 7 f.

också med de regler Funck delgav i en juridisk handbok: Efter den naturliga lagen skulle infödda och främlingar behandlas lika, men enligt den borgerliga måste man särskilja dem. Främlingar "böra åtnjuta hägn och beskydd, samt willigt bemötas, på thet at Samhället af them må hafwa gagn", men från rikets styrsel skulle de helt utestängas, såvida de inte lät sig naturaliseras.[64]

Framträdande betydelse i samhällstänkandet hade egenkärleken. Justus Lipsius menade att grunden för denna tanke låg i ägande och gemensamma seder. Enligt honom var det familjernas uppstyckande av jorden som givit upphov till samhällen. Inom samhället hade människan delat inflytande över rikedomen och det allmänna ägandet gick därför inte att skilja från det privata. Även lagar och traditioner var frukten av gemensamma överenskommelser. I fosterlandet kände människan därför något av sitt eget och att älska fäderneslandet var att älska sig själv.[65]

Samuel Pufendorf betonade främst ett annat moment som väl hade sin grund redan i Bibeln. Egenkärleken ansågs vara en förutsättning för kärleken mot nästan, och därför också en förutsättning för det borgerliga samhället. Ett typiskt uttalande är den redan bekante Sven Gudmund Strömwalls: "wi äre, som Cicero taler, intet födde åt oss sielfwom, utan åt Riket, uti hwilket lefwom. Och then, som rätteligen tienar thet samma som sig bör, han kan intet annat än tillika både tiena Gud, sin nästa och sig sielf". Eller som Johan Fredrik Kryger sammanfattade saken: "Kärlek til GUD, kärlek til Fäderneslandet och kärlek til sig sielf, sammanknippade uti et ouplöseligit wänskapsband, äro de egenskaper, som pryda bäst en Swensk undersåte."[66]

64. Johan Funck, *Genwäg til kundskap och utöfning af swensk lagfarenhet* (Sthlm 1761) s. 74 f.

65. Justus Lipsius, *Tvvo bookes of Constancie* (New Brunswick, N.J. 1939 [1594]) bok I, kap. XI, s. 95 f. Marginalrubriker: "Yea the cause why we loue our countrie is, for that we haue in it somewhat of our owne. And so the original thereof is, loue of our selues." Eftersom boken utgör en fiktiv dialog är det vanskligt att avgöra Lipsius' privata uppfattning. I detta avsnitt får interlokutören, Carolus Langius, som framställer kärleken till fäderneslandet som en chimär, sista ordet. Enligt denne finns det enda sanna fäderneslandet i Himlen.

66. Strömwall, *En lättad och förbättrad lärdoms wäg, uti hwilken alla lärda wettenskaper afhandlas* (Sthlm 1739) "Företal", opag.; [Kryger], *Den wälmenande patrioten* (Sthlm 1751) n:o XI, s. 79 f., även s. 201 f. Egenkärleken som grundläggande mänsklig drift och plikt återkommer ständigt hos Pufendorf; dens. (1747) bok 1, III:2, V:1, VI:3, VII:1, bok 2, V:2, s. 54 f., 90 ff., 139, 152 ff., 362 f. Om egenkärlekens betydelse hos Pufendorf, se också Bo Lindberg, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala 1976) s. 30 f. Se även t.ex. König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 177–188. Tanken uttrycktes med filosofiskt spetsfundig kritik även av Voltaire; dens., *Filosofiskt ficklexikon* (Sthlm 1996 [1764]) s. 94 f. Notera dock att den med självrespekten besläktade *egenkärleken* skall skiljas från den fördärvliga *egennytta*: exv. König, a.a., s. 83 f., 185; *Götheborgska magasinet och Hwad nytt i staden*, för år 1762. Eller fjerde årgången, n:o 3, 16/1, s. 18 f.; Carl Brunkman, *Nödwändigaste grunden til borgerlig sällhet* (Sthlm 1765) s. 5; Gadd & Armfeldt (1765) s. 6. Jfr Storsveen (1997) s. 16 f.

Genom att älska sig själv fann man sig till rätta med sin tilldelade lott, förkovrade sig i sitt yrke och blev nyttig för medborgarna. Funck framhöll också att det lekamligt goda som Gud tillhandahöll inte kom den enskilde till del endast genom hans eget arbete, utan lika mycket genom medmänniskornas. Och härvid var inte det begränsade samhället – egendom och släktförbindelser eller föräldrar och vänner – tillräckliga, utan endast "thet allmänna samfundets styrka, som genom Öfwerhet och medborgare wärkar".[67] Funck målar upp en bild av hur hans tankar genomförda skulle skapa ett sannskyldigt folkhem, där den ömsesidiga förtroligheten mellan överhet och undersåtar och hjälpsamheten medborgarna emellan skulle lindra all nöd och lätta enskildas svårigheter.

> Sådane Landsmän anse hwarannan med liuflig wänskap och förekommande höflighet så, at the räkna sina Landsmän, såsom föräldrar, maka, syskon och barn, för hwilka the ingen ting hafwa ospart, och af hwilka the alt, när omtränger, wänta med sådan pålitelighet, som hade the thet sielfwa.[68]

Men drömmen om gemensam lycka krävde också gemensam vaksamhet. När hela samhället är liksom en stor familj måste alla landsförrädiska handlingar av närstående rapporteras till myndigheterna. Detta gör individen mindre skada än om förbrytaren tillåts agera mot hela den samhälleliga familjens bästa. Uttryckligen går alltså lojaliteten mot fäderneslandet före alla personliga bindningar. Erfarenheten visar, säger Funck på ett sätt som erinrar om Klockhoffs gammaltestamentliga analogi, att de länder där kärleken till landsmännen sätts i första rummet alltid är mäktigare än mångtaligt starkare utvärtes fiender.[69]

Funck demonstrerade även några, som han menade, triviala och självklara förhållningsregler för den som av kärlek till fäderneslandet ville vara "en rättskaffens medborgare". Här nämndes flera typiska civistiska dygder, såsom plikten att göra motstånd mot rikets fiender, att förhindra och inrapportera alla olyckor, att lindra hunger och sjukdom, etcetera. Därtill framhölls omsorgen om det allmänna bästa som överstigande alla andra hänsyn. För det allmännas omsorg måste alla privata tvister biläggas, för det gemensamma bästa får inga släktband stå hindrande i förgrunden och för den delade välfärden får

67. [Funck], (1759) s. 16 f.; jfr om egenkärleken dens. (utg.), (1760) s. 49, 58 ff. Se också t.ex. *Göthe-borgska magasinet och Hwad nytt i staden*, för år 1762, n:o 3, s. 19: "Om Riks-kroppen är större och dyrare, än någon af dess lemmar, så är ju det allmännas wälfärd angelägnare, än någon ledamots. Är nu den strafwärdig, som illa skadar och förolämpar enskilta personer; huru mycket mer den, som undergräfwer almänna säkerheten med en uppenbarlig egennytta?"

68. [Funck], (1759) s. 24.

69. [Funck], (1759) s. 24 f., 29 f.

man inte spara sin privata egendom. Plikten att tjäna fäderneslandet är ett kravlöst självändamål. Belöningen ligger i själva handlingen och man skall därför inte förvänta sig, än mindre kräva, hedersbetygelser för samhälleliga tjänster. Sådant frestar bara på överhetens och medborgarnas tacksamhet. Slutligen framhåller Funck åtagandet,

> at man ifrån en sådan kärlek til Fäderneslandets allmänna bästa, hwarken genom hotelser, intal, lock, löften eller något annat sätt låter sig förledas, och afskräcka, utan låter then samma til lefnades slut wara et rättesnöre för sina gerningar och afsigter.[70]

Som framgått i förbigående var Funck i teorin inte negativ till invandring av främlingar. Han åberopade också de tre auktoriteter som behandlats ovan. "Fäderneslandets rätta Landsmän kallar Cicero them, hwilka gifwit sig i förbund eller födas thertil af sina Föräldrar, at lefwa i et samhälle efter thess lagar, hwar under ock Hustruer, barn och tjenstefolk begripas." Fäderneslandet är också där "man fästat sin näring och förpliktadt sin tro".[71] Emellertid uttalar han sig på andra håll uttryckligen mot ett kosmopolitiskt fäderneslandsbegrepp, och det framgår att hans landsmän i praktiken utgörs av ett ganska exklusivt sällskap av infödda. Medborgarna, säger han och lånar argument från Grotius, förvaltar ett arv eller lån från sina förfäder som de sedermera skall överlåta åt sina barn. Den enskildes byte av fädernesland orsakar därför både ekonomisk ostadighet och trohetskonflikter samt minskar överhetens förtroende för undersåtarna "tå dylike Landsmän, som utflyttningar giöra, altid äro äntå skyldige, at unna thet landet godt, hwarest the födde och upfostrade blifwit". Hur, frågar han, skall man kunna fästa tilltro till ärligheten hos den person som skiftar vistelseort enbart på grund av konjunkturer och egen ekonomisk vinning?[72]

Samma år som Funck först blev publicerad uppträdde hans hustru Charlotta Frölich anonymt med en liten historiebok avsedd för "fattigt folk" och dem av "Sweriges hederwärda Almoge" som ville veta "huru deras k. Fädernesland blifwit Regerat". Där kan man ana den uppfattning som förmodligen också var Funcks. Enstaka främlingar som förhöll sig stilla i all ära, men historien gav

70. [Funck], (1759) s. 11 ff., 16.

71. [Funck], (1759) s. 3, med hänvisn. till Cicero, Grotius och Pufendorf. Se även dens., (1761) s. 74 f. Formuleringen var ganska vanlig, jfr t.ex.: "Fädernes-landets wälstånd innesluter i gemen samteligas trygghet och trefnad. Är Fädernes-landet i fara; följa hustru, barn, fränder och wänner des öde. Hela Menigheten, det är, hwar enskylt efter mått och laga anseende måste af hännes lycksalighet wara delagtig"; König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 193. Även här hänvisas till Cicero.

72. [Funck], (1759) s. 21 ff.

åtskilliga bevis på det förtryck och den ofrihet som rått när utlännningar fått inflytande över rikets styre. Som exempel kan nämnas hur hon beskrev Karl XII:

> Denne älskade och wördade Konnngen [!] hade kunnat lefwa säll och lyckosam, om Han, på fordna Konungars sätt, hört trogna undersåtares wälmenta råd; men Konungen lydde mer en Tysk Herre wid namn Görtz, hwars otrogna råd blefwo efter Konungens död med bödelsyxan afstraffade.[73]

Ett tydligt exempel på hur blodet ansågs binda ett folk till fäderneslandet gives i en ovan flera gånger använd avhandling under den bekante Pehr Adrian Gadds presidium. Förfädernas förmultnade aska utgjorde ju fosterjordens själva mylla, fastslogs där. Att exemplet lämpades speciellt på Sverige märks i uppräknandet av de välbekanta svenska dygderna:

> Hvad föräldrar äro i anseende til barn, det kunna hela nationer eller folkslag ansees vara i anseende til sina förfäder, hvars afföda de äro; under det man trampar på deras multnade stoft, bör man erindra sig deras borgeliga dygder; den gamla ärligheten, tapperheten, ömhet för friheten, deras gästfrihet och brinnande kärlek för fosterbygden; Deras fel kunna tjena oss til varning; men deras seder til upmuntring, at vara månna om en lika värdig ära, och lika förtjent sällhet.[74]

På ett annat sätt förklarade överstelöjtnanten Jacob Gerner, sitt patriotiska sinnelag i något som han kallade för trosbekännelse. Här delas lojaliteten lika mellan land och folk, såväl levande som ofödda släkten.

> *Jag Bekänner ock, at jag älskar mitt Fädernesland.* Men min nit och kärlek hwilar i denna min bekännelse intet wid något tomt ord, utan jag innefattar dermed af alt hjerta, intet allenast sjelfwa fosterjorden, utan ock alla dess inbyggare, ingen enda undantagen: Jag bekänner ock, at jag af alt hjerta altid skal wisa mig så willig som skyldig at med råd, gierning och all förmåga bidraga til hela min samtida menighets och efterkommandes wälgång innom sig, samt til bibehållande af den ära och anseende hwarmed redeliga Män i förre och sednare tider gjordt wårt kära fädernesland aktadt, lysande och independent af främmande myndighet.[75]

Någon automatisk misstro mot utlänningar bar denna uppfattning emellertid inte med sig. Gerner förespråkade invandring av nyttiga främlingar och längre

73. [Charlotta Frölich], *Swea och Götha christna konungars sagor, sammanfattade til underrättelse för Sweriges almoge och menige man* (Uppsala 1759) cit. fr. företal, s. (2) och s. 46. Om utlänningars skadliga inflytande se vidare, s.st., s. 14, 19 ff., 29, 31 f., 35 f., 39. T.o.m. brännvinsfylleriet framställdes som ett utländskt ont som fördärvat svenskarna, s. 40, jfr s. 32. Frölichs bok förefaller ha blivit tämligen spridd och gavs ut i nya upplagor 1771 och 1817.

74. Gadd & Armfeldt (1765) s. 36 f.

75. [Jacob Gerner], *Lagliga tankar i et bref til en landsman* (Sthlm 1768a) s. 8 f. Skriften åtalades men möjl. utan åtgärd; jfr Burius (1984) s. 345.

fram i Gadd/Armfeldts avhandling framhölls "skadeliga fördomar om främlingars naturalisation" som ett farligt ont som utsådde tvedräkt inom ett samhälle. Vad "kan dock vara dåraktigare, än at hata sina likar, människor, af kunskap, insigter, dygd och förtjenst, endast för det, de äro ifrån ett annat land".[76]

Ett fint förtydligande gavs av Christian König, lagman i Västmanland och Stora Kopparberg och författare till ett omfattande encyklopediskt arbete kallat *Lärdoms-öfning*, som kom att användas i den akademiska undervisningen. Den naturliga lagen föreskrev enligt honom tre bud för den mänskliga samlevnaden: Förolämpa inte din nästa, giv din nästa vad som skäligen kan fordras samt var villig till din nästas tjänst. Men dessa tre plikter var trots allt graderade:

> När vi eftersinne den plikt, som det ena folkslaget är skyldigt at wisa emot det andra, finne wi, at de äfwen böra i agt taga sin[s] emellan den första reglen. Den andra har sina undantagelser, och den tredje är icke lämpelig.[77]

Även här ses alltså hur plikterna mot nästan skiljer sig åt enligt den naturliga och enligt den borgerliga lagen. Den förra föreskriver ett anständigt uppträdande mot alla människor, men den senare inskränker den praktiska omsorgen till att endast omfatta de egna landsmännen.

Den något gammalmodige König är i jämförelse med flertalet andra här behandlade författare en tydligare exponent för äldre föreställningar.[78] Naturrätten är på intet sätt frånvarande hos honom, men den får i relation till det teokratiska schemat ett mindre utrymme. Det kan noteras att *Lärdoms-öfning* tidsmässigt är något äldre än de flesta andra här citerade arbeten. Men även bortsett från detta förefaller idéerna ålderdomliga vilket kanske hellre kan förklaras av författarens egen ålder (han var född 1678) än den tid han verkade i. På så sätt kan König fortfarande sägas representera en övergångsperiod, men han tillhör dess inledande skede. König utgår också huvudsakligen från antika författare och verkar inte haft omedelbar kontakt med de tänkare som verkade i samtiden. Till de otidsenliga dragen hör att han graderade det borgerliga samhället. Exempelvis använder han enbart begreppet undersåte, ej medborgare, och han menar att man har särskilda förpliktelser gentemot det egna ståndet. På jämvikten mellan stånden beror hela samhällets ordning.[79] Det

76. Gadd & Armfeldt (1765) s. 53, 55.

77. König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 190 ff.

78. Martin Melkersson använder i sin avhandling König som utgångspunkt när han skall karakterisera den äldre, korporativa statsuppfattningen; dens. (1997) s. 11, även t.ex. s. 83 f.

79. König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 189.

mångtydiga begreppet *undersåtar* diskuteras i förordet till den fjärde tomen av *Lärdoms-öfning* (1746). "Här talas allenast om twänne slags undersåtare, om dem nämligen, som äro satte at lära och underwisa, och dem, som bekläda Domare ämbetet." Underförstått berör han huvudsakligen det hierarkiska förhållandet mellan överhet och undersåtar. Diskussionen hade förmodligen varit överflödig om han vågat använda det nyare begreppet medborgare.[80]

När König behandlar ett begrepp som *frihet* rör han sig på en högre abstraktionsnivå än den praktiskt-konstitutionellt tillämpliga som var vanlig under frihetstiden. Frihet, uttydd som lagarnas beskydd och som försvar mot främmande övervälde, var någonting som han menade kunde tillgodoses i alla statsformer, inklusive enväldiga. All regeringsmakt bestod i suveräniteten och så länge denna var grundad i lagen kunde friheten sägas vara skyddad. Detta var en tolkning som bland annat var företrädd i det enväldiga Danmark, men som sällan uttrycktes så förbehållslöst i det konstitutionella Sverige.[81]

Med det traditionella, villkorslösa budet om lydnad inför överheten fick den här aktuella frågan om nationaliteten lägre dignitet. Ett enat samhälle var starkt, men denna enighet erhölls, menade König, snarast av lagbundenhet och inte nödvändigtvis av blodsband. "Med henne", sade han och avsåg en trygghet grundad i lag, "hafwa inbyggarne lika öde, och gifwes ingen närmare skyldskap, än den förknippelsen och det band, som är emellan inbyggarne, och Fäderneslandet; ty i des wälstånd inbegripes alla förmoner, rättigheter, och alt det, som en äger och besitter".[82] I anledning av detta axiom måste han göra upp med vissa vanföreställningar. "Gemenligen hålles före, at denna förpliktelsen sig grundar uti en wiss del af jordklotet, eller uti den ort, människan är född och kläckt, och sedan at den är ouplöslig, och warar så länge lifwet räcker." Men, invänder han, "Huru kan födelsen sätta en i förbindelse, som beror blott uti en händelse, och tilfällighet; huru många födas bland Hedningar, i widt aflägsne orter, på sjön, it. barn af främmande Minstrer? Wore icke det en orimlighet, om en Regent wille påstå de af krigsfångarne födde barn, wara des undersåtare, eftersom de i des land äre födde och upfostrade".[83] Eftersom ett

80. Ibland använder han dock något liknande en övergångsform: "en rättskaffens borgare, patriot, och medlem af den borgerliga sammanlefnaden"; König, *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 70.

81. König, *Lärdoms-öfning*, III (1746) s. 161; dens., IV (1746) s. 14; dens., VII (1748) s. 65 ff., 88. Jfr Erik Pontoppidan, *Den Danske Atlas*, I (Köpenhamn 1763) kap. 10, "Om den Danske Nations nærværande Lyksalighed, og sande Friheds-Stand, under et faderligt Regimente".

82. König, *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 70.

83. König, *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 70 f. I detta påstående röjs förvisso en föreställning om *jus sanguinis*, men av andra uttalanden framstår den som mer oavsiktlig än medveten.

rikes ekonomiska styrka vilar på dess folkmängd framhåller han just emottagandet av utlänningar som en grundläggande statsregel:

> Hjelpmedel, som bidraga til inbyggarnes förkofringar, äro, et måtteligit lefwernessätt; Naturalisationer; inkallande af främmande; fri Religions öfning, En skälig och ej despotisk regering; Colonier.[84]

Av samma skäl kan han inte komma till någon entydig slutsats huruvida man bör använda "national troupper" eller främmande legoknektar. De inhemska soldaterna slåss å ena sidan med större hängivenhet för fäderneslandet, men veknar å andra sidan av hemlängtan. Sant är också att bruket av nationella trupper tömmer landet på livsviktiga producenter.[85]

Königs toleranta inställning till "fri Religions öfning" kan förefalla paradoxal. Med hans gammalmodiga, teokratiska åskådningssätt borde snarare en mer ortodox inställning vara att vänta. Emellertid är hans tolerans mer pragmatisk än programmatisk; den framstår som en grundfast säkerhet hos den trosvisse. Ju större tvånget är, desto mer tilltar vanföreställningarna, anser han. Trosuppfattningar bör därför lämnas till Gud, som vid skördetiden skall bedöma både vetet och ogräset. König tvekar ej heller om att den som med förnuftet söker den rätta tron "genom eget forskande blifwer öfwertygad, at des lära öfwerens kommer med Evangelio eller Kristi lära". Som den rättrognes frälsning därför inte är i fara bör det världsliga samfundet inte splittras av "non-Tolerancen" som naturligtvis "är et stöd af Påfwe-dömet, som grundar sig på infallibiliteten [d.v.s. tanken om påvens ofelbarhet]". Toleransen har för König också en absolut gräns. Till anabaptister och icke-kristna religionsutövare sträcker den sig inte. Ej heller till östkristna och knappast heller till katoliker. Kvar blir egentligen bara de reformerta som lämnats frihet till enskild religionsutövning i Kungl. Maj:ts kungörelse 1741. Härtill finner han också ett förnuftigt argument, ty "Genom et hemligit gift kan en dödelig farsot oförmärkt spridas".[86] Till slut inskränker sig således Königs tolerans till ett retoriskt fasthållande av en kristligt kärleksfull princip.

84. König, *Lärdoms-öfning*, IV (1746) s. 12, även följ.

85. König, *Lärdoms-öfning*, VII (1748) s. 227.

86. König, *Lärdoms-öfning*, III (1746) kap. IV, "Om Religions friheten eller Tolerancen", cit. s. 40, 41, 42. Jfr "Kundgiörelse, angående fri Religions-Öfning här i Riket för alla dem af den Engelska och Reformerta Kyrkian, som wilja sig härstädes nedsättia", 27/8 1741, i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*, 3 (Sthlm 1749) s. 1698. Om König och toleransen, jfr det något avvikande omdömet hos Brohed (1973) s. 113 ff., 155 f. T.ex. Johan Ihre ger uttryck för samma attityd som König, men dennes "tolerans" bedöms av Brohed strängare, s.st., s. 116 f., 157 f. Om König och toleransen, jfr också Burius (1984) s. 123 f., vars uppfattning mer sammanfaller med den här framförda.

Med de anförda restriktionerna sträcker sig det kvarvarande inte längre än vad som redan sanktionerats med de kungliga förordningarna.

Av de anförda exemplen skönjes en vanlig tankekonflikt i samtiden när det gällde synen på utlänningar. Å ena sidan uppmuntrades immigration av ekonomiska och altruistiska skäl. "Nyttiga främlingar" skulle höja folkmängden och därmed välståndet, och den kristliga kärleken uppfordrade till hjälp åt flyktingar och andra nödlidande.[87] Å andra sidan fanns en intuitiv misstro mot utlänningar eller åtminstone en förhöjd tilltro till infödda, vars lojalitet närmast togs för given. Även för de naturaliserade utlänningar som erhållit svensk mannarätt fanns ju begränsningar som skulle förhindra att deras politiska inflytande blev allt för stort (ovan s. 107).[88] Den kosmopolitiska uppfattningen kan därför mer betraktas som en intellektuell eller filosofisk hållning än som en praktisk-politisk handlingsnorm. Detta förhållande illustrerar också skillnaden mellan den naturliga lagens bud och den borgerliga lagens krav.

Frågan rymde även nationella prestigeskäl. Ett skifte av överhet kunde endast uppmuntras när det gällde inflyttning. Indirekt höjde det landets ära när utlänningar av fri vilja eller på grund av förtryck i sina hemländer satte ned sina bopålar i riket. Att infödda svenskar jämlikt urgammal rätt valde sig en annan överhet sågs däremot som ett misstroende mot land och rike och var på motsvarande sätt förklenande för Sveriges ära.[89]

En sådan syn på flyktingar liksom på medborgarnas plikter gentemot fäderneslandet och ett fäderneslandsbegrepp baserat på indigenatsprincipen framhölls också av religiösa förkunnare. Vid det ordenskapitel 1762 då kronprins Gustav gjorde sitt första inträde i serafimerriddarnas krets höll Adolf Fredriks biktfader, överhovpredikanten Gabriel Rosén, en predikan där patriotismens gammaltestamentliga inspiration och det judiska folkets föredöme kommer väl till uttryck. Hovkonsistoriet ansåg temat, *En medborgares löfte in för Gud, at bewisa kärlek emot fäderneslandet*, så nyttigt att predikan borde "genom trycket allmän blifwa, som den är enlig med Guds Ord och wåra Symboliska Böcker, och med Andans nit uti sitt ämne grundeligen utförd".[90]

87. Exv. König, *Lärdoms-öfning*, III (1746) "Om religions friheten eller Tolerancen", s. 37–47; dens., IV (1746) s. 4, 12 ff., om nyttan av invandring. Toleransen sträckte sig dock inte utanför det kristna samfundet, jfr om judar s.st., IV, s. 160. Se för ett annat exempel *Patriotiskt förslag emot folkbristen* (Sthlm 1769).

88. Jfr också *Försök til en politisk cateches* (Sthlm 1770) s. 8.

89. Jfr Karin Johannisson, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Sthlm 1988) s. 57, 98 f., 103 f., 164, 167.

90. Gabriel Rosén, *En medborgares löfte in för Gud, at bewisa kärlek emot fäderneslandet, på den femtonde kongl. ordens-dagen i Swerige, den 28 april, 1762* (Sthlm 1762) cit. efter imprimatur, s. (2).

Texten som utvecklades var hämtad ur Psaltaren 137: "Om jag förgäter tig Jerusalem, så warde min högra hand förgäten. Min tunga låde wid min gom, om jag icke tänker uppå tig: om jag icke låter Jerusalem min högsta glädje wara." Psalmen som skall erinra Israel om det ursprungliga hemlandets sötma uppges av Rosén vara skriven under eller strax efter den babyloniska fångenskapen. På samma sätt som Jesper Swedberg i *Schibboleth* använt ängelns ord till Zacharias för att visa associationen mellan det gammaltestamentliga Israel och Sverige (ovan s. 194), låter Rosén psalmens ord direkt avspegla den himmelska vikten av den rätta kärleken för fäderneslandet: "Om jag förgäter dig, Swerge, så warde min högra hand af GUD förgäten."[91]

Predikan går i sin undervisning från det allmänna till det enskilda. Inledningsvis anförs den oavvisliga plikten att älska fäderneslandet såsom människor, såsom medborgare och såsom kristna. Genom att visa kärlek mot fäderneslandet uppfyller vi (1) kärleksbudet "emot den samling af människor, som lefwer under samma Borgerliga styrelse och Lagar med oss".[92] Därigenom lever vi (2) i enlighet med det borgerliga samhällets grund, natur och ändamål. Det borgerliga samhället utrotar den naturliga frihetens egennytta och självsvåld. Genom den borgerliga rätten "blir hwar enda lem uti samfundet, då den styrande magten öfwer Lagens werkställighet wakar, så mägtig och stark at förswara sitt lif, sin ära och egendom, som ägde han många tusende människors styrka. Med få ord: wi lofwe, at genom kärlek til allmänt wäl, efter förmåga, wilja afbetala en gäld hos Fäderneslandet, den wi dock aldrig i wår lifstid hinne fullkomligen afbörda oss".[93] Kärleken till fäderneslandet stämmer också (3) överens med den gudomliga uppenbarelsen i Bibeln. Härunder räknas en rad undersåtliga plikter upp: att lyda överheten, att följa kärleksbudet, att upprätthålla fred, lycka och stillhet inom samhället, att söka fäderneslandets bästa, att befrämja den rätta religionen och "at efterfölja de stora efterdömen af kärlek til fosterlandet, hwilka wi finne hos Män, som niutit GUDs Andas omedelbara ingifwelse".[94]

Även om de flesta förebilder är hämtade från Bibeln och det israelitiska folkets välförhållande drar sig Rosén inte för att även citera Montesquieu såväl som Cicero och Vergilius. Trots att de båda senare i sin hedendom saknade den underjordiska eldens avskräckande exempel uppträdde antikens män i

91. Rosén (1762) s. 3, 4, 17, 18, 21, 22. Direkt överföring mellan Israel och Sverige görs s. 19: "*låter Jerusalem*, låter Swea wälgång, *ligga Eder i hjärtat*".

92. Rosén (1762) s. 8.

93. Rosén (1762) s. 8–11, cit. s. 9.

94. Rosén (1762) s. 11–15, cit. s. 13.

sina uppoffringar för fäderneslandet som goda patriotiska föredömen vilka borde få många rättrogna att rodna.[95] Frågan om vilket samhälle som rätteligen kräver medborgarens lojalitet besvarar Rosén entydigt:

> Det samhället, uti hwilken den HERren, hwars öga ser öfweralt på en gång, och fullständigast wet på hwad ställe på jordklotet hwar och en människa kan blifwa det tjenligaste redskap til Hans heligaste afsigters winnande, låtit oss födas och upfödas, har efter mitt omdöme en så owedersäjelig rättighet, at blifwa ägare af oss i hela wår lifstid, at det icke med godt samwete kan med allone öfwergifwas, [...][96]

Här får alltså indigenatsprincipen en gudomlig sanktion. Gud låter i sin visdom varje människa födas i det samhälle där hon kan göra den största nyttan. Några undantag gives från denna regel. Utflyttning tillåtes antingen då Gud i sin plan har utsett ett verksamhetsfält åt den enskilde i främmande land, eller då överheten bryter sin del i det ömsesidiga kontraktet med undersåtarna. Däribland ingick samvetstvång, som naturligtvis var en otänkbar anomali i det frihetliga svenska statssystemet. De utländska exempel som anförs avser endast protestantiska församlingar som förtrycks av katolikerna. Ytterligare ett intressant undantag medgives, nämligen då Gud ledsagar ett helt folk till nya länder där han bättre kan bereda dem lycksalighet. "Kunna wi Swea barn utan innerlig glädje-känsla och GUDs låfsjungande påminna oss detta?"[97] Rosén känner uppenbarligen sin historia, för detta kan inte syfta på annat än göternas uttåg från Svarta havet till Skandinavien. Liksom Israel fördes från Egypten till det Heliga landet har även svenskarna förts till sitt jordiska paradis!

Kärleken till fäderneslandet, landet där man är född, det svenska Jerusalem, är ett löfte som varje enskild medborgare bör avlägga inför Gud. Människans omsorg om sin egen välfärd måste i varje enskilt avgörande vägas mot omsorgen om det allmänna. Liksom syndaren måste medborgaren vända sig till Herren:

> Då bör han i sitt hjärta tänka: O Du store Alsmägtige Domare! Inför Dig har jag lofwat, at mitt Fäderneslands allmänna bästa skal wara min yppersta Lag. Nu står min kärlek til fosterlandet på prof. Nu är jag ansatt. Nu bestormas jag. Skal jag gifwa mig? Skal jag swigta? Nej, Du rättfärdige och allwetande HERre! Då ryggar jag mitt löfte. Då förtörnar jag Dig. Då blir Du min starkaste owän.[98]

95. Rosén (1762) s. 10 f.
96. Rosén (1762) s. 11, not (*).
97. Rosén (1762) noten, s. 11 f.
98. Rosén (1762) s. 17.

I en avslutande "Tillämpning" vänder han sig till det egentliga auditoriet: "*Swea och Götha Herrar Riddare!*" För dem, säger han med Montesquieu, är dagens viktiga budskap än mer angeläget: ju större ansvar, desto större plikter. "J weten, at näst Gud i himmelen, bör Konungens och Fäderneslandets oskiljaktiga wälgång wara yppersta målet för Edar brinnande kärlek och nitälskan." Dem tillkommer att såväl ställa sin lärdom och kunskap till rikets tjänst som att offra liv och lem till dess försvar. Här ansluter predikanten till serafimereden, som band riddarna att likt sina "berömlige Förfäder, med råd, wishet och mandom uprätt hålla det gamla Swenska namnet och äreryktet". Vidare förbands de att befrämja enighet mellan sina "Bröder" och inför den unge kronprinsen lämpade det sig därför att framhålla fadern Adolf Fredriks valspråk: *Salus publica, salus mea*, allmänt väl, mitt väl![99]

Det förändrade majestätsbegreppet och den nya kontraktstanken inpräntades om och åter om igen i den unge kronprins Gustav. Sekreta utskottet inskärpte angående dennes uppfostran att "Kongl. Personer icke äro af finare slag skapade än andra menniskor", att "folkets wal är grunden til deras höghet" och att "Uti fria Regeringar behöfwes mindre en Konung, än en Menniska på Thronen".[100] Det kan också nämnas att just regenternas valspråk under frihetstiden undergick en förändring som motsvarar den förändrade synen på konungamaktens ursprung. Om man undantar Kristinas *Visheten är statens grundpelare*, så hade parollerna från Gustav Vasa och framåt alltid innehållit hänvisningar till maktens gudomliga upprinnelse. Karl XI och XII hade exempelvis båda samma valspråk: *Herren min beskyddare*. Med Adolf Fredrik inträdde för första gången en profan inriktning. Konungen sitter inte längre på tronen sanktionerad av en gudomlig ordning utan som det samlande uttrycket för folkviljan. Han styr inte längre *undersåtar* utan är den främste bland *medborgare*. Vid öppnandet av frihetstidens sista riksdag framhöll Gustav III att han ansåg det "för den största lycka at wara Swensk, och den största

99. Rosén (1762) s. 19–22, cit. s. 19. Ordensstadgarna i Modée, 4 (1754) s. 2620–2629, cit. s. 2622. Ceremonin skulle enligt statuterna äga rum i Riddarholmskyrkan, "der några Swea och Götha Konungar begrafne äro, hwilke ofta til Swea Rikets förswar och heder med blod färgat Sina wapn och kläder"; s.st., s. 2621.

100. Protokollsutdrag från SU, 14/2 1756: Anders Johan von Höpkens inledning till instruktionen för kronprins Gustav; cit. efter Modée, 6 (1761) s. 3887 f. Tanken förfäktades i de flesta läger. En bl.a. mot hattarna oppositionell skrift framhöll medborgares övermakt som mindre skadlig än regenters: "En förlångt drifwen tanke om kröntas helighet, skyddar mer än mycket äfwen de mest orättwisa Förstar"; [Peter Forsskål], *Tankar om borgerliga friheten* (Sthlm 1759) § 6. Även bland hattlägrets pamflettister förnekade man konungamaktens gudomlighet. Endast Israel hade haft av Gud utvalda konungar; [Frondin], (1747) s. 18 f.

ära, at wara den förste Medborgaren ibland et fritt folk". Till devis valde han i denna anda kort men talande: *Fäderneslandet.* Med Gustav IV Adolf kom Gud tillfälligt åter, men med det nya demokratiska elementet i behåll: *Gud och folket.* Med Karl XIII:s *Folkets väl min högsta lag*, slutligen, försvinner Gud helt och hållet ur de kungliga valspråken.[101]

Fischerström och den upplysta patriotismen

Som framgått ansluter flera författare i sina utgångspunkter till en kosmopolitisk fäderneslandsuppfattning. I själva tillämpningen insnävas denna dock till det egna samhället. Med stöd av de antika författarna kunde det heta, att "ehuruväl verldsliga visheten ej utan grund synes stadga, at hvar och en bör anse hela verlden som sitt Fädernesland; i hvilken mening *SOCRATES* har varit, som *CICERO* om honom berättar; så hafva doch alle, som rätt tänkt, gillat *EURIPIDIS* utsaga, at man är skyldig till at i synnerhet älska sin Fosterbygd".[102] Ytterligare en författare som tydligt placerar sig i fältet mellan ett universellt och ett nationellt synsätt skall här anföras.

Johan Fischerström profilerade sig som ekonomisk skribent och rönte viss uppskattning hos ständerna för sina skrifter. Därutöver har han i svensk litteraturhistoria blivit känd som en tidig företrädare för de romantiska strömningarna och även om mycket av hans produktion i denna anda hör till den gustavianska tiden så kan dessa åskådningar skönjas redan i hans tidiga skrifter. I sitt *Tal til det svenska folket* från 1769 sammanfattar Fischerström en här redan bekant bild: Den allmänna människokärleken, den särskilda, medborgerliga samhällsandan, de välkända svenska dygderna – frihetsälskan, enighet och mannamod – sammanfattas hos honom i ett system som formar en appell att älska fäderneslandet över allt annat.

Hos greker och romare, säger Fischerstöm, uppväckte orden *frihet* och *fädernesland* redan hos barnen de starkaste känslor. Det var dessa två begrepp som väglett deras snillen och hjältar att uträtta storverk. "Hvad är mera älskansvärdigt, mera heligt än Fäderneslandet", frågar han. I program uttrycker han det civistiska, kosmopolitiska ideal som omhuldades av de intellektuella:

101. Samma observation om valspråken har tidigare gjorts av Normann (1948) s. 2 f. Gustav III:s tal 25/6 1771, cit. efter Modée, 9 (1801) s. 738. Carl Brunkman ägnade lyriskt ett nummer av sin veckoskrift *Riks-fiscalen* åt denna fras i konungens anförande; a.a. (Sthlm 1771) n:o 3. Nathaniel Wraxall förklarade f.ö. i anledning av Gustav III:s valspråk att "*Fäderneslandet.* Det betyder 'det land där jag är född'"; dens., *En tur till Stockholm 1774* (Sthlm 1963) s. 44.

102. Johan Bilmark (pres.) & Sven Mellenius (resp.), *Historisk afhandling om sjöstaden Raumo* (Åbo 1770) s. 2.

> *Fäderneslandet*, betyder Människjorne och icke jorden som bär dem. Icke så mycket det Folket, ibland hvilket vi blifva til Menniskjor, som fast mera det Landet, hvaräst vi få lefva som frie menniskjor, hvilket som en öm Moder gör ingen annan skilnad på sina Barn, än efter hvars och ens förtjänst; [...][103]

Endast till medborgarna i ett fritt samhälle kan man fästa sin lojalitet, för lika lite som slaven kan bringas att älska sina bojor kan en människa älska det land som styrs av förtryck och tvång.[104]

Tankarna infogade sig tydligt i den nyaste upplysningsfilosofin. Som exempelvis Jean-Jacques Rousseau sade:

> De flesta förväxlar orten med staden och borgaren med medborgaren. De vet inte att husen bildar orten men medborgarna staden.

Rousseau kritiserade också fransmännens oreflekterade, låtsasfilosofiska användning av medborgarbegreppet: "Ordet innebär för dem en dygd och inte en rättighet."[105] Han ville lämna den uppfostrande användningen av ett begrepp som egentligen formulerade den enskildes fordringar på det allmänna.

Emellertid hade Fischerström fått sin främsta inspiration från närmare håll. Sin definition av fäderneslandet, liksom många av sina tankar i övrigt, har han direkt kopierat från den danske historieskrivaren och filosofen Tyge Rothe vars *Tanker om Kærlighed til Fædernelandet* utkommit 1759. Därifrån känner vi igen Fischerströms förklaring: "fædernelandet betyder menneskene, og ikke jorden der bærer dennem", hade Rothe sagt.[106] Rothe var den som i Danmark hade introducerat det kosmopolitiska fäderneslandsbegreppet och likheterna mellan honom och Fischerström är också stora. Både ändamålet och den känslosamma tonen är densamma i bägges arbeten, men i praktiken finns det också stora avvikelser. Om Rothe var en god *allmänpatriot* var Fischerström i praktiken en *nationalpatriot*.

Rothe diskuterar och visar förståelse för indigenatsprincipen, men avvisar

103. Johan Fischerström, *Tal til det svenska folket. År 1769* (Uppsala u.å.) s. 4. Arbetet ägnas en ingående och positiv anmälan i *Lärda tidningar* 1770, n:o 42.

104. Denna klassiska maxim hade bl.a. utvecklats av Cicero, och den var tämligen allmän bland upplysningsmännen. Jfr t.ex. Voltaire: "Un républicain est toujours plus attaché à sa patrie qu'un sujet à la sienne, par la rasion qu'on aime mieux son bien que celui de son maître"; cit. efter Kohn (1951) s. 219. Se även Lurbe (1995) s. 256.

105. Jean-Jacques Rousseau, *Om samhällsfördraget eller Statsrättens grunder* (Sthlm 1994 [1762]) s. 29 f.

106. Skriften refereras utförligt av Feldbæk (1991) s. 131–142, cit. s. 133. Se även Storsveen (1997) s. 25–28. Rothe citeras flitigt i *Tal til det svenska folket*, men Fischerström hade läst hans arbete redan ett par år efter utgivningen, se dens., *Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta hushållning* (Sthlm 1761) s. 49, 110.

den slutligen kraftfullt. Födelseorten kan inte, menar han, vara bestämmande för den lojalitet undersåten fäster till staten. Fischerström uttrycker tvärtom endast en verbal bekännelse till ett kosmopolitiskt fädernesland för att sedan uteslutande behandla födelselandet. Rothe pläderar också starkt för ståndssamhällets ändamålsenlighet medan Fischerström, som skall visas nedan, företrädde samhälleligt egalitära uppfattningar.

I sitt allmänna försvar av friheten förespråkar Fischerström såväl religionsfrihet som frihet i tal och skrift. Nyttiga främlingar borde emottagas med öppna armar för att bistå svenskarna med arbetskraft, vetenskap och konster. "Ach! hvad det är olyckligt," säger han,

> at små skiljaktigheter i Språk, i Klädedrägter, i bruk, Sedvanor och Ceremonier, skola stifta söndring ibland Människjor, som alla äro Lemmar af det allmänna Samhället![107]

I uppbyggnad och argumentation följer Fischerström nära de kontinentala filosofer som talar varmt för en allmän och universell patriotism.

> Människjo kärleken och kärleken til Fäderneslandet, äro grundade på sedolärans oföränderliga Lag. De syfta til et och samma mål: Til våra Likars lycksalighet. En uprigtig människjo-Vän, är altid en välsinnad medborgare. Han lefver icke för sig allena.[108]

Helt skall han dock inte tas på orden med dessa bekännelser. Hans retorik smakar ofta snarare chauvinism än kosmopolitism. Hos Fischerström är den universella människokärleken inte målet utan utgångspunkten för resonemangen och fäderneslandet är inte bara ett ideal om mellanmänsklig samverkan utan också en fysisk plats. "Kännen I väl *Landsmän* och *Medborgare!* det ansenliga, det rymd-rika Landet, som emellan Ryssland, Danmark och Norige, sträcker sig uti en bögning, omkring större delen af Östersjön", frågar han. "Detta härliga Landet", det är "Sverige, detta Edert och mitt Fädernesland", så älskat men så vårdslösat.[109] I ett annat sammanhang citerar Fischerström med gillande en anonym anförares maning till motstånd vid ryssarnas kusträder under stora nordiska krigets slutskede:

> I ären Swenskar, sade han, det äro desse jordstycken som födt Eder; Desse hyddor där I kommit til werlden; Det äro Edre Föräldrar, Edre Hustrur och Barn, som I skolen förswara.[110]

107. Fischerström [1769] s. 220–224, cit. s. 223 f.
108. Fischerström [1769] s. 6.
109. Fischerström [1769] s. 199 f.
110. [Johan Fischerström], *Til Gustaf III. Den patriotiske konungen* (Sthlm 1772) opag.

Trots sina förment kosmopolitiska böjelser är Fischerström på det klara med att det i "alla Människjors hjertan, är liksom inplantadt en naturlig kärlek til hemorten".[111] Det är bara hårdhet och förtryck som driver folk från deras fosterbygd och därför är också den teoretiska friheten att välja sitt fädernesland alltid ett negativt alternativ: "är det då icke himmel-skriande, at en del af Landets egna barn skola liksom födas til flygtingar; at den käckaste delen af Nationens arbetare, för sin säkerhet, för sin utkomst skull, måste öfvergifva et eljest naturligt vis kärt Fädernesland, och i främmande Stater söka ovissa förmåner?"[112]

När det kommer till applikationen snävas också den allmänna människokärleken in till att endast gälla de egna landsmännen. Historien, säger Fischerström, uppvisar otaliga exempel på hur svenskarna ena stunden skaffat sig odödlig ära med vapen i hand för att snart därefter falla ned i den djupaste förnedring. Men nu är det åter tid att inta det rum bland världens folkslag som rättmätigen tillkommer svenskarna.

> *Kommen då ihog at I ären Svenskar.* Ännu måste väl Edre Förfäders ädla blod någorlunda gäsa uti Edra ådror, eller ären I redan oduglige at efterfölja dem? – – Stån up I Hjeltar! I Ryktbare Män! I ärans äkta Söner, och visen Eder vanslägtande Afkomma, den sanna Ärans sanskyldiga kännemärken. Utskämmen dem ibland Edre Barn, som afvikit ifrån Edre Dygder, från det ädelmod, den ståndaktighet, den trofasthet, den måttelighet och rättrådighet, hvarom Verldenes tideböcker lämna så säkra vitnesbyrd – – – *O! mine Käraste Landsmän!* Förenen Eder. Blifven Samhällelige och Svenskt sinnade.[113]

Men Fischerström skall inte tolkas bokstavligt heller då han hyllar förfädernas krigiska bragder. Det är inte stormaktsväldets återupprättande som står på hans program,[114] men där finns en rädsla för rikets värnlösa tillstånd i partisplittringens tidevarv. Om inte lagen, enigheten och sederna helgas och bevaras hotar stora olyckor.

> I förloren eljest Eder sjelfständighet. I blifven eljest antingen et rof för en mägtigare Granne, som skall skynda sig at betjena sig af Eder svaghet, eller i brist på utvärtes fiender, bereden I en neslig undergifvenhet för någon Röfvare inom Eder, som skall rycka ifrån Eder den lyckliga Frihet som I icke kunnat bevara – – – – I skulle då förtvina under enväldets tyngd.[115]

111. Fischerström [1769] s. 123.

112. Fischerström [1769] s. 131.

113. Fischerström [1769] s. 9, även s. 160. Samma diskrepans mellan teori och praktik uppvisade också "kosmopoliten" John Toland; Lurbe (1995) s. 257 ff.

114. Se t.ex. Fischerström [1769] s. 54 ff.

115. Fischerström [1769] s. 10.

Huvudsakligen formulerar sig boken till en uppmaning om att bättre tillvarataga de resurser som finns inom landet och att återupprätta nationens ära genom handel och näringsverksamhet. I dessa stycken avlägsnar han sig helt från det kosmopolitiska perspektiv som uppdragits. Förvisso är den allmänna människokärleken en förutsättning för all samlevnad, men praktiskt har det bara betydelse för det egna samhället. "Riket är sammansatt af flere Landskaper. De äro icke alla fruktsamme. Det ena behöfver det andras afkomster. Hvarföre skola icke medborgare, fritt få lämna hvarannan inbördes hjelp och understöd?"[116] Hans förslag framställer ekonomin som en tävlan där det gäller att bringa det egna folket fördelar framför grannarna, och det fädernesland han uppehåller sig vid är i stället för att vara universellt i själva verket mycket begränsat.[117]

Om han inte genomför sin tanke om jämlikhet *mellan* nationer företräder han däremot en syn på en allmän egalitär utjämning *inom* nationen. "Äro icke alla Medborgare lika berättigade", frågar han. "Eller skola de nedrige och vederstyggelige tankesätt, blifva hos oss rådande, som påstå, det vara enligt med en god Stats-konst, at Bonden skall vara usel, hållas i tvång och okunnoghet". Och här kommer poängen med Fischerströms universalism: Till de församlade riksdagsmännen riktar han uppmaningen, att "uplifva Sveriges förbleknade sällhet" och förkasta "all Politique och Stats-lära, som icke uti Mänskligheten söker sin fullkomligaste styrka!"[118] Med denna uppfattning ansluter han i själva verket till Gamla Testamentets så kallade allmänna kärleksbudskap som han överför till de politiska doktrinerna:

> Tu skalt icke hämnas, och icke behålla någon owilja emot *tins folcks* barn. Tu skalt älska tin nästa såsom tigh sielfwan: [3 Mos. 19:18. Kursiv här]
>
> Fattige skola wäl altid wara i landena: therföre biuder jagh tigh, och säger, at tu skalt vplyckia tina hand *tinom broder*, som trängder och fattiger äro *i tino lande*. [5 Mos. 15:11. Kursiv här]

I Jesu kärleksbudskap fanns förvisso inga sådana begränsningar till enskilda folk och länder, men den gammaltestamentliga skrivningen är tveklöst den som kommer närmast Fischerströms syn på saken.[119]

Fischerströms höga uppskattning av den enkle jordbrukaren hänger samman med hans i en mer allmän än särskild mening fysiokratiska tänkesätt. "Det är Jordbruket som utgör den förnämsta, den enda och beständigaste

116. Fischerström [1769] s. 79.
117. Om tävlan mellan nationerna, se t.ex. Fischerström [1769] s. 111 ff., 116 ff., 126, 140 f.
118. Fischerström [1769] s. 90, 138 f., 161.
119. Jfr Matt. 5:43–44, 22:39; Rom. 13:9; Gal. 5:14; Jak. 2:8. Citaten efter Karl XII:s Bibel 1703.

grundvalen, til detta Rikets styrka och välmåga. [...] Alt det som syftar at försämra och afmatta Jordbruket, syftar tillika at förringa och försvaga sjelfva Staten, och bereda dess ändteliga undergång."[120] Även om Fischerström till exempel i valet mellan kapitaljordbruk och småskalighet i motsats till fysiokraterna förordar det senare är hans val dikterat av en naturromantisk föreställning som brukar förknippas med denna doktrins mer lyriska anhängare. I frågor om särskilt jordskatter och frihandel visade han dock en mer direkt anslutning.[121]

Som berörts i inledningskapitlet har Perry Anderson lanserat tesen att det statiska, jordbundna ekonomiska tänkandet i förmodern tid såg arealutvidgning som den enda möjliga vägen att öka en stats inkomster. Kriget blev därför ett så att säga naturligt inslag i nationalekonomin. Givet ett statiskt förhållande i relationen mellan jorden och dess brukare kan detta betraktas som en rationell tanke. Föresatsen att genom ett snabbt revanschkrig återställa Sveriges stormaktsvälde var levande inom ledande politiska kretsar fortfarande i slutet av frihetstiden. I slutna rådsdiskussioner och sekreta utskott hämtade många argument näring i föreställningarna om den urgamla svenska tapperheten och om kriget som svenskarnas naturliga verksamhetsfält.[122] Utåt var dock tonen en annan och fredligare. Många var också de som uppenbart hade insett att Sveriges tid som militärt och politiskt dominerande makt i det internationella livet ohjälpligt var förbi. Johan Fredrik Kryger hoppades att den "gamla födekroken", som han kallade Sveriges tidigare erövringslusta, var förpassad till historien.[123] Det gick igen också i hans definition av en verklig patriot:

120. Fischerström [1769] s. 91 f., även t.ex. s. 193 ff.

121. Av Fischerströms ekonomiska arbeten är väl *Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta hushållning* (Sthlm 1761) det mest bekanta. Det nya i hans tankar framgår av en jämförelse med den kritik som från en mer merkantilitisk utgångspunkt framfördes av Abraham Sahlstedt under pseudonymen "Patridophilus", älskare av fäderneslandet; *Bref om landtbruket, i anledning af herr Fischerströms tractat* (Sthlm 1762). Om Fischerströms sammanhang med fysiokraterna, se Lars Herlitz i *Svenskt biografiskt lexikon* (*SBL*), 16 (Sthlm 1964–66) s. 69 f. Om den fysiokratiska doktrinen: Lars Herlitz, *Fysiokratismen i svensk tappning 1767–1770* (Göteborg 1974) s. 14–23. Som Herlitz visar är tiden för kort mellan doktrinens utvecklande och Fischerströms skrifter för att man skall förmoda en direkt påverkan. Snarare ansluter han till de allmänt mer jordbruksvänliga än merkantila strömningar som vaknade vid sekelmitten (Herlitz, s. 7 f.) och som t.ex. kommer till klart uttryck i Jacob Faggots "Betänkande om vårt allmänna tillstånds sjukdom ock bot" 1755, utg. av Börje Hanssen, *Ekonomisk tidskrift* 1946, s. 276–289. Det är i denna uttunnade mening begreppet fysiokratism används här.

122. Se t.ex. C. G. Malmström, 1 (1893) s. 445 f., 449; dens., 2 (1895) s. 161, 179 f., 196 ff., 207, 412, 416, 424; dens., 3 (1897) s. 8, 22, 53, 68, 78.

123. [Kryger], *Tankar om swenska enigheten* (Sthlm 1755). Dikten handlar om konflikten mellan bakåtsträvande krigsivrare och framåtblickande näringsidkare. De förra hade, menade Kryger, skenbarligen ett företräde eftersom de förespråkade en nationell enighet som inte lika enkelt gick att uppnå i diskussionen om det mest ändamålsenliga näringsfånget. Den Andre som enande motbild var lättare att uppmåla i kriget än i freden.

> Hos wåre Förfäder, Götherne, war det den, som satte Rikets lycksalighet uti härnad och stora eröfringar; Men i wåra tider hafwe wi saktmodige Patrioter, som skatta lugnet högre än wapnegnyet; Söka Rikets styrka ej uti dess widlöftiga gränsor, utan i en myckenhet idoge och förmögne undersåtare; samt ej draga Swerdet emot fienden, utan at wara retade dertil.[124]

Tydligare än de flesta på denna punkt var den radikale skriftställaren Anders Bachmanson Nordencrantz. I en utförlig men oavslutad avhandling "om krig i gemen och Sweriges krig i synnerhet" genomförde han en undersökning som på alla punkter erinrar om Perry Andersons iakttagelse.[125] I en tid då diskussioner om krig ofta värderades i termer av heder och ära levererade han i stället en strikt materiell analys.

Avsikten med borgerliga samhällen, sade Nordencrantz, var ju att skaffa en större säkerhet, men deras styresmän hade ofta orsakat större förödelse än som kunnat ske i naturtillståndet. Konflikter uppstår inte bara mellan utan också inom samhällen. "Inom ett samhälle uti sielfwa Naturen af olika Ståndsoch Societeters olika Rättigheter, Privilegier och Interessen ligger et Frö til många Krig." Med avhandlingen framhåller han det förfelade i all form av krig som syftar till ekonomisk vinning om man samtidigt "eftersinnar all den Blod och Egendom, som i Krig ifrå flere hundrade år tilbaka upofradt blifwit för widsträcktare Riks-Gräntsor, medan tör hända hälften af eget Land ännu legat öde". Sanningen i denna utsaga blir särskilt tydlig för den som studerar Sveriges historia, menade han. Nationens styresmän är liksom barn då de försökt lägga skulden för krig och missriktade passioner hos främmande makter. Den som "med upmärksamhet läser alla hållne Rådslag och Handlingar om wåre Krig, skall befinna, at en Esprit de Conquete ifrå de äldsta Tider, särdeles återwinning af wåra förlorade Ultramarinske Besittningar, warit den prevalerande Princip och Esprit hos hela Nationen och i alla Rådslag". Grunden till denna felaktiga föreställning är att man betraktat själva arealutvidgningen som något i sig gott. Men, säger han, "I Naturen gifwes ej något, som äger något wärde i och af sig sielft". Vad är därför meningen med att låta de egna unga medborgarna offras på slagfälten när de bättre kunnat användas till förädling av rikets inhemska outnyttjade resurser.[126]

124. [Kryger], *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o I, opag. Se även Fischerström (1761) s. 4

125. [Anders Nordencrantz], *Tankar om krig i gemen och Sweriges krig i synnerhet.* Första delen (Sthlm 1767). De två band som utgavs var huvudsakligen författade på 1750-talet men kunde publiceras först efter tryckfrihetsförordningens utfärdande.

126. [Nordencrantz], (1767) "Inledning", opag. Jfr också Lars Herlitz, "Det civila samhället och Sveriges underutveckling. Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia", *Scandia* 1991, s. 289, 295, 303 ff., 313, 316. Herlitz har spårat denna uppfattning redan i *Arcana ocenomiæ* från 1730.

Pacifistiska föreställningar var inte helt nya. Berömt är Gabriel Gustafsson Oxenstiernas uttalande till brodern Axel "att vi hava vunnit land av androm och därutöver ruinerat vårt eget", men sådana betänkligheter var inte särskilt vanliga bland stormaktstidens styrande.[127] I den kristna och humanistiska traditionen från 1500-talet och framåt fanns emellertid flera tänkare som på ett mer principiellt plan tog avstånd från kriget. De idéer som företräds av Nordencrantz och Fischerström tycks dock avgörande skilja sig från dessa äldre uppfattningar på två sätt, nämligen att de var dels irreligiösa och dels samhällstillvända. Religionen och kristendomen hade tidigare varit den främsta inspirationskällan för dem som protesterat mot statlig våldsanvändning under 1500- och 1600-talet. Dessa svärmiska andar hade ett angreppssätt som ofta ställde dem i ren opposition mot staten som sådan. De såg inga egentliga skillnader mellan våld utövat av staten och våld mellan individer. I apokalyptiska visioner framställdes statsmakten ofta som en inkarnering av Satan och att underkasta sig staten blev därför att förbryta sig mot Gud och det kristna samfundet. Nordencrantz och Fischerström har tvärtom det mänskliga samfundet och statens bästa för ögonen och deras pacifism är rent pragmatisk. Åtminstone Fischerström menar att kriget i och för sig kan vara fostrande, men båda ser kriget som kontraproduktivt ur samhällsekonomisk synvinkel. Kärleksbudet är inte som tidigare en helt uppfordrande plikt utan på sin höjd en förstärkning av det verkliga skälet: samhällsnyttan.[128]

Under frihetstiden fanns alltså två klara linjer i synen på hur Sveriges välstånd skulle tryggas. "Rikedom i et Land kan icke hafwa mer, än tweggenhada ursprung: Det ena genom krig; det andra genom slögder, handel och god hushållning."[129] Den första linjen, som vi kan kalla den *aristokratiska*, förespråkade revanschkrig och ett återställande av stormaktsväldet. Den andra, som vi kan kalla den *borgerliga*, förespråkade en ökad satsning på inre uppodling genom förbättrad handel, effektiviserat jordbruk och inte minst folkökning. Benämningarna skall inte annat än mycket grovt förstås som en faktisk bestämning av respektive anhängargrupps sociala position. Terminologin följer dock någorlunda ett ordval som användes i samtiden. Helt klart levde hos

127. Oxenstiernas uttalande från 1630 cit. efter Axel Strindberg, *Bondenöd och stormaktsdröm* (Sthlm 1988) s. 16.

128. Den svärmisk-kristna pacifismens historia i Sverige är inte särskilt väl utredd, se dock Ronny Ambjörnsson, "Den ståndaktige tennsoldaten", i *Det okända landet. Tre studier om svenska utopister* (Sthlm 1981); dens., "Krig och fred. Om en glömd pacifist från de stora krigens tid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (Sthlm 1993). Den förra även i *Lychnos* 1979–1980. Om Fischerströms pacifism, jfr Hedin (1928) s. 7 f.

129. "Insändare" i [Kryger], *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o X, s. 66.

somliga uppfattningen kvar att adelns främsta uppgift var kriget.[130] Men bland såväl adel som borgare och i övriga samhällsgrupper återfanns anhängare av båda synsätten. Även i ett annat avseende innebär uppdelningen en falsk renodling. I många fall var nämligen de som förespråkade det aristokratiska, krigiska alternativet också varma sympatisörer av de borgerliga lösningarna, men knappast någon seriös anhängare av den borgerliga linjen torde aktivt ha velat kombinera denna med en aggressiv utrikespolitik.

Om arealutvidgning varit den tidigare patentlösningen på ekonomiska problem var det frågan om hur man skulle öka folkmängden som med närmast besatthet upptog frihetstidens svenska vetenskapsmäns, statistikers och politikers tankeverksamhet.[131] Denna skillnad får viss betydelse i sammanhanget. Även om de merkantila näringarna ökade i betydelse, uppfattades naturligtvis den agrara sektorn hela tiden som grunden till en nations välstånd. Men om man i begreppet *jordbrukare* tidigare lagt tonvikten vid det främre ledet kom tyngdpunkten allt mer att förskjutas mot det senare. "Rikens styrka *Värdaste Landsmän!* dömas nu mera icke efter vidsträckta Länder, utan efter myckenheten af undersåtare och nyttan af deras arbete".[132] Överfört kan man säga att ett rikes välmåga inte i första hand vilade på dess utsträckning utan på dygden och fliten hos dess invånare. Därför kom också den medborgerliga samhällsandan att uppfattas som allt viktigare. Fischerström var en av dem som såg ett klart samband mellan dygd och välstånd, snarare än mellan territoriell utsträckning och välstånd. Dygd och flit skulle göra befolkningen talrik, menade han:

130. "Om Krigs-hjeltar och adeliga personer förwaras i wåra tide-böcker tämelig tilgång på underwisning, och än mera wäntas. De som fö[r] medelst sin börd äre sjelfskrefne til äran", hette det t.ex. om riddarståndet i *Götheborgska wecko-bladet*, 10/1 1765, n:o 2, s. 11. Nordencrantz såg enligt samma mönster skilda intressen i borgerliga och aristokratiska näringssätt: "Multiplication af Adel, Caracterer, Ranger, Lifstids-ämbeten, äro å ena sidan af deras Naturer Opponerade emot Handels- och Sjöfarts och Slögde-Krig, och å den andra föda de af sig Swärds- och Inkräcktnings-Krig, derföre at med dem följer begär til utwärtes Krig och Inkräcktningar, särdeles när Närings-, Handels- eller Slögdestånd äro förakteligare än Krigs- och Ämbets-ständen i Lagens-, Upfostrings-, samt allmänna Tänke- och Lefnads-sättens ögon"; [dens], (1767) "Inledning", opag. Det är egentligen också samma tankar som Montesquieu uttryckte då han karakteriserade äran (*l'honneur*) som den ledande principen i det monarkiska styrelseskicket, i motsats till dygden, som var republikens grundläggande princip; dens. (1990) III:1–9, s. 62–71.

131. Se Johannisson (1988). För att bara nämna ett representativt samtida exempel, se Johan Kraftman (pres.) & Johan Browallius (resp.), *Tankar om svenska folkbristen* (Åbo 1756). Här återfinns alla typiska ingredienser: fredlig utrikespolitik, inkallande av nyttiga främlingar, sänkt giftermålsålder, folkomflyttningar inom riket o.s.v.

132. Fischerström [1769] s. 199. Jfr också Anders Berch, *Inledning til almänna hushållningen* (Sthlm 1747) t.ex. s. 25 ff., 35.

> "Et Land är icke upbrukadt i mon af dess fruktbarhet, utan i mon af dess frihet". Hvad gagnar det oss, at vara ägare af vidsträkta rymder, förträffeliga jordmåner och en lyckelig belägenhet, när Vi icke rätteligen använde de tilgångar Vi innom oss äga; när Jordbruket saknar sin tilhöriga frihet och upmuntran; när både Physiska, Politiska och Moraliska orsaker, hindra Folkmyckenhetens tiltagande.[133]

I sin uppfattning att politiken skall avspegla folkviljan ansluter Fischerström till Rousseau. Vilka som bäst uttrycker det allmänna medvetandet, *la volonté générale*, står också alldeles klart. Det är det arbetande småfolket:

> Det är egenteligen det så kallade Folket som utgör Människjo-Slägtet. Det som icke hörer dit, förtjänar knapt at räknas. Folket visar sig altid som det är, det känner icke förställningskonsten: [...] Det begär allenast få njuta någon frukt af sit svåra och trägna arbete samt at icke blifva undertryckt och förolämpadt.[134]

Fischerström när en romantisk föreställning om en ursprunglig, av civilisationen opåverkad nationalkaraktär och även om den lille mannens önskemål alltid är ett uttryck för en gemensam folkvilja är denna, liksom hos Rousseau, något större än summan av sina delar. "Svenska Folket är icke det samma i Stockholm, som i Dalarne och Norrland samt några andra våra Landsorter."[135] Ofta visar han dock en bristande konsekvens i uppfattningen om det är folkviljan som påverkar regeringssättet eller tvärtom. Att de svenska lagarna är de bästa i världen står likväl utom tvekan. De inskränker nämligen inte den enskilda friheten mer än absolut nödvändigt. Sin frihetsuppfattning har han lånat från den flitigt citerade Montesquieu: "Frihet är en rättighet at göra alt det som Lagarne tillåta."[136] Denna definition användes återkommande i samtiden.

Trots den alltigenom känslomättade och patetiska stilen lämnar Fischerström många rent konkreta förslag på hur näringarna skall främjas och folket frodas. Viktigast är att behålla enigheten, dygden och friheten. Noterbart är att han inte uppehåller sig särskilt vid religionen. Däremot bör svenskarna serveras patriotiska undersökningar om sitt lands förmåner för att kunna satsa på de näringsgrenar där naturen har skänkt dem de största fördelarna. Det bördiga landet ger goda möjligheter att bedriva jordbruk, de vidsträckta skogarna

133. Fischerström [1769] s. 93. Om Fischerström och den medborgerliga dygden, jfr Bengt Lewan, *Med dygden som vapen. Kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt* (Sthlm 1985) s. 82–87.

134. Fischerström [1769] s. 161. Det är samma definition av folket som man tycks ha fastnat för i *L'Encylopedie*, 12 (1765) s. 475 ff.

135. Fischerström [1769] s. 162. Om Rousseaus nationsbegrepp: Kemiläinen (1964) s. 30 f., 73 f.

136. Fischerström [1769] s. 34, 165 f.; Montesquieu (1990) XI:3, s. 109.

ger virke och tjära och de långa kusterna gör Sverige till en naturlig fiske- och sjöfararnation. I manufakturtillverkning finns dock, menar han, ingen möjlighet att tävla med de mer folkrika kontinentalstaterna.[137]

Trots en grundläggande pacifistisk hållning betraktar Fischerström en väpnad vaksamhet som nödvändig för att möta hotet österifrån. Om ni älskar freden rusta er för krig, uppmanar han med en bekant appell. Även för en sådan ickevirulent retorik lämpar sig den svenska tapperheten som lystring. Svenskarna har inte längre möjlighet att möta fienden med talrika trupper, men "Vi hafve intet at frukta, om våra hjertan äro bögde til frihet, om kärleken til Fädernes-landet får utöva sina verkningar". Svenska trupper, hjältemodigt anförda, föraktar allt motstånd, säger Fischerström, och inte minst den svenska historien ger talrika exempel på hur mindre stater kunnat störta mäktiga nationer.

> Det vore ju en ohörd sak om feghet och klenmodighet skulle trifvas ibland Mannahems barn! – – – – Ach! kommen då ihåg at I ären Svenskar! Varen altid detta namnet tilgifne! Gören Eder en ära at så blifva kallade! Veten at Naturen ämnadt Eder til et stort och lyckeligt Folk![138]

Fischerström placerar sig klart i den upplysningstida tradition som uttrycker ett patriotiskt ideal grundat i civism och universalism. Folkets väl är målet och dygd och god samhällsanda är medlet. I realiteten sträcker sig hans kosmopolitiska böjelser ändå inte lika långt som hos förebilden Tyge Rothe. När denne i ett kapitel utförligt diskuterar "Om folke-had" och dess negativa följder lämnas dessa frågor nästan helt åt sidan hos Fischerström. Att så är fallet beror säkerligen inte på några i grunden avvikande uppfattningar utan är helt beroende av de skiftande förutsättningarna i den mer sammansatta danska statsbildningen och i Sverige. I Danmark med dess många skiftande nationaliteter och i synnerhet dess nästan uteslutande tyska ledarskikt var en strikt nationell förkunnelse inte opportun.[139] Sverige var inte mindre en flernationell statsbildning – de båda stora folkgrupperna var dessutom förenade i samma rike och inte som i Danmark-Norge i två skilda unionsstater – men här möter nästan aldrig samma återgivning av brödrafolk i union som var vanlig i Danmarks politiska retorik, konst och litteratur.[140] Framför allt var också de styrande uteslutande nationellt svenska och invandrade främlingar saknade poli-

137. Fischerström [1769] t.ex. s. 65–143, 174 ff., 188–213, passim.

138. Fischerström [1769] s. 170 f.

139. Feldbæk (1991) s. 141–146.

140. Karin Kryger, "Dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Nationale tendenser og nationelt særpræg 1750–1800", i Feldbæk (red.), (1991).

tiskt inflytande. Det saknades därför behov av att diskutera de eventuella skadliga följder som kunde utövas av utlänningar som grupp. Men det fanns skillnader i inställning härvidlag även i Sverige. I en jämförelse med Pehr Adrian Gadd, som nedtecknade sina reflektioner över svenska och utländska seder vid ungefär samma tid, framstår Fischerströms tal som ett under av tolerans. Fischerström talade om *sitt* samhälle. Han talade om det *svenska folket* och han talade om *Sverige*. Men hans patriotism var förbunden med *staten* och inte nödvändigtvis med *nationen*.

När man talar om universalismen som en upplysningstanke bör man betänka det svårfångade i detta senare begrepp. Som samtida föreställning innebar *upplysning* ofta någonting annat än vad historikerna brukar avse. Utan att här fördjupa definitionerna kan konstateras att den samtida betydelsen ofta kan avse något som historikern i dag hellre skulle beteckna som tidsanda. Uttryckssätten kunde vara desamma utan att de därför gav uttryck för några "upplysningsidéer". Som sammanfattande omdöme om 1700-talets universalistiska intellektuella strävanden skriver Carlton Hayes, att de var enstaka utbrott av kosmopolitiskt ljus som drunknade i det nationalistiska flödet.[141] Den universalistiska retoriken beledsagade ofta idéer som har föga med den klassiska bilden av upplysningen att göra. För att ge ett exempel sammanfattas kärnan i det kosmopolitiska fäderneslandsbegreppet utmärkt i en skrift, *Hufwud-källan til Sweriges wäl och we*, av litteratören och moralisten Magnus Orrelius:

> Patriot, eller älskare af sit fosterland, kallas gemenligen den, som i möjeligaste måtto söker främja fosterlandets sannskylliga nytta, och afböja dess werkeliga skada. Med Fädernesland förstås ej egenteligen den tract af jordklotet, där någon blifwit född och upfödd; utan dermed beteknas förnämligast det Borgerliga Samhälle, hwaruti man är Ledamot, och där man äger frihet, at, jämte Samhällets bästa, obehindrad söka sin kropps och Själs sanna wälfärd. Hwarest enom förnekas, at utan andras förfång söka, finna och bibehålla sin Själs och Kropps wältrefnad, där uphöra plikterna emot fäderneslandet, och då äger man wälja sig et annat boställe; ty ingen förpliktas at förderfwa kropp och själ, för at främja andras wälmåga.[142]

Trots den lovande inledningen visar pamflettens fortsättning ingen påverkan från några upplysningsidéer. I stället redovisar den skäligen konventionella, kristna sederegler och en traditionell syn på ståndssamhället och patriarkatet, som inte närmare behöver refereras här. Orrelius var född 1717 och omkring

141. Carlton J. H. Hayes, *Essays on nationalism* (New York 1926) s. 43.

142. [Magnus Orrelius], *Hufwud-källan til Sweriges wäl och we, uprunnen och underhållen genom sanna eller falska patrioters åtgärd* (Sthlm 1767) s. (3).

femtio år gammal vid skriftens tillkomst. Emellertid är det inte Orrelius' ålder utan snarare hans religiösa inställning som färgat hans något gammalmodiga inställning. Orrelius var en hängiven herrnhutare med en svärmande syn på religionen (för vilken han flera gånger kom att ställas inför rätta). Därav följde att han mera förfäktade kristna dygder än en mer sekulariserad, medborgerlig samhällsanda. På grund av sin innerliga men icke-konventionella religiositet ansåg han också, att en "fri öfning af en för samhället ej skadelig Religion måtte tilstädjas, emedan ingen ting låckar snarare in dygdiga utlänningar, än samwets- och Religions-frihet, och ingen ting jagar snarare utur landet de bästa och samwetsömaste Inlänningar, än Religions-twång".[143] I denna form kunde alltså en brinnande religiositet möta de moderna upplysningstankarna utan att alls ha några gemensamma utgångspunkter.

Kosmopoliter och infödda

Om alltså de hittills behandlade författarna förhöll sig antingen avvaktande eller uteslutande intellektuellt till ett kosmopolitiskt fäderneslandsbegrepp var det dock andra som närmast av nödtvång fann sig fordrade att omfatta ett sådant. Flera inflyttade främlingar gjorde sig bemärkta i det nya hemlandet Sverige och uttryckte ett patriotiskt nit oskiljaktigt från de inföddas. I de flesta fall förbigick de sin utländska härkomst med tystnad och bekände sig förbehållslöst som så goda medborgare som någon annan. Johannes Schefferus, för att ta ett exempel, skrev sin *Swenska folkets äro-minne* för att påminna "Landsmännerne" om att stora historiska förebilder inte behövde sökas utomlands utan även återfanns i rikt mått i "Fäderneslandet". Han begränsade därför sitt ämne till att endast beskriva dem som "vti Swerige, eller vtaf Swenska Föräldrar, födde blifwit" för att ej pryda "wårt folck med lånta fiedrar".[144] Trots att Schefferus i den latinska originalupplagan angav sin födelseort Strassburg med tillnamnet *Argentoratensis* talade han ändå om "wårt folck" (eller *våra* – "nostros"), även om han med sin egen definition inte själv kunde räknas dit.[145]

143. [Orrelius], (1767) s. 19. För Orrelius' biografi, se Gunnar Broberg, "Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent", *Personhistorisk tidskrift* 1967, om *Hufwud-källan*, s. 129.

144. [Johannes Schefferus], *Swenska folkets äro-minne* (Sthlm 1733) s. 2. Om detta arbete och dess nationella exempelval, se Stina Hansson, *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet* (Göteborg 1984) s. 79 f. Av anförda föredömen utgörs de flesta av svenska kungar från nyare tid, men även "svenska folket" är högt representerat.

145. "Dedi autem operam, ut eorum res commemorationem tantum, qui in Suecia, vel ex Suecis natu, ut quod in titulo profiteor, verè Gentis Sueticæ proponam exempla, neque alienis nostros ornem plumis"; Johannes Schefferi Argentoratensis, *Memorabilium sueticæ gentis exemplorum* (Hamburg 1671) förord, opag.

Svensk var enligt honom inte något man valde att bli, svensk var man av födsel.

För att göra en kosmopolitisk fäderneslandskärlek lockande kunde den inte riktas mot folk och seder i första hand, då detta gör den definitionsmässigt exklusiv. Huvudföremålet för omsorgen var hellre någon form av dygder eller politiska ideal. Sammanlevnaden i det borgerliga samhället var framför allt beroende av ett civilt tänkande och försvaret av friheten blev det naturliga ändamålet i Sverige. Signaturen *H.D.* i *Göthebörgska magasinet* gjorde sig under rubriken "Kärlek til Fäderneslandet" till talesman för denna tanke. "Hwad föräldrar göra för barn, hwad en bror eller wän för sin närmaste," hette det där, "det gör en medborgare för fäderneslandet, om han älskar det samma".[146] Även om blodsband och släktskap gavs särskild prioritet också av denne författare var det ändå de borgerliga dygderna som var det primära, och då var nationaliteten mindre viktig. Den förebild som framhölls var Pythagoras, som efter att maktlös ha betraktat förtrycket i hemstaden valde sig ett nytt fädernesland i Italien. Där använde han sina kunskaper till att fostra ungdomen och göra den till dygdemönster rentav för dess föräldrar.[147]

Göthebörgska magasinet, kan det vara värt att notera, utgavs av Johan Rosén, yngre bror till Gabriel Rosén. Dennes redan behandlade predikan om fäderneslandskärleken hölls tre månader senare. Intressant är att slutsatserna är helt desamma: de borgerliga dygderna organiserar sammanlevnaden mellan människorna och de skall i första hand riktas mot landet där man blivit född. De anledningar som drivit Pythagoras i landsflykt var också precis desamma som Rosén i sin predikan kom att ange som giltiga för att överge fäderneslandet. För övrigt synes dessa frågor ha sysselsatt hela familjen. Johan Roséns svärfar, den liberale kyrkoherden Anund Hammar, hade uttryckt sina tankar i en bok om barnuppfostran:

> Swenska Barn kallar jag alla dem, som i Swerige, af Swenska undersåtare aflas och födas. Jag anser dem intet antingen såsom Herre- eller Torpare-Barn, jag anser dem såsom Landsens Barn, hwilka i all sin tid böra bewisa Sweriges Öfwerhet tro och huldhet, och Sweriges Land all kierlek, samt alla redeliga Swenska broderlig wälwilja; börande dessa grundreglor flitigt intryckas i deras sinnen från Barndomen.[148]

146. *Göthebörgska magasinet och Hwad nytt i staden*, för år 1762, n:o 3, s. 16. Forts. i n:o 5–6.

147. *Göthebörgska magasinet* 1762, s. 43 f.

148. [Anund Hammar], *Tankar om swenska barn* (Sthlm 1758) s. 5. Tankarna formulerades enl. förordet då Hammar var kyrkoherde i Göteborgs domkyrka, vilket var 1737–51. Om Hammar och dennes framsynta uppfostringsförslag, se *SBL*, 18 (1969–71) s. 131 f. Johan Fischerström ansåg Hammar för en lika "rättsinnig Prästman som tänkande Oeconom"; dens. (1761) s. 81, noten.

Även hos prästmannen Hammar har som synes hustavlans gamla ordning börjat upplösas. Lydnadsplikten kvarstår naturligtvis, men ståndsindelningen får stå tillbaka för en gemensam, medborgerlig sammanhållning.[149] En annan präst, den något aparte Carl Brunkman, uttryckte sig ofta i nära väckelsepredikantstil men hade vanligen världsliga ändamål med sina utlåtelser. Hos honom kvarlevde också en mycket aggressivt antikatolsk inställning som gjorde det naturligare för honom att bekänna sig till det världsliga samfundet. De "köttsliga", som han kallade katolikerna, förvillade så den rena läran att man inte längre hade någon ledning av religionens bud:

> Hwad wore ock min Medborgare-Rätt annan än ett frugtlöst namn, om den ej wore på Christendom och Naturs-Rätten grundad. Jag kallar mig dock häldre Medborgare, än Christen, i en tid då Christendom så olika läres, [...][150]

Det intressanta med Hammars och Brunkmans exempel är att ändamålet – nämligen en god samhällsanda – tycks börja uppfattas som ett humanistiskt credo, som inte nödvändigt har religionen till grund. Gud har givit människan den naturliga lagen som skall upprätthålla samhällsordningen, men så länge den naturliga lagen efterlevs är Guds ingripande överflödigt. Därför blir också ordningen i Brunkmans samhälleliga trosbekännelse anmärkningsvärd:

> Jag förenar alltså både mänsklighet, Medborgerlighet och Christlighet i en enda Person, så at jag på en gång, är både Människa, Medborgare och Christen, och har i mitt Samfund, lika trefaldig och inbördes förenad Lag, til trognaste Wäckare för min fullkomliga Frihet.[151]

Den i detta sammanhang intressantaste av 1700-talets svenska "kosmopoliter" är Johan Fredrik Kryger, som återkommande behandlade de här relevanta frågorna. Hans patriotiska omsorg om svenskarnas ära har mött redan tidigare (se kapitel 4), men hans varma känslor inskränkte sig inte bara till landets

149. Senare betonar han dock vikten av "at den som skal omgås med Almogens Barn, jemte wördnad för Gud, inpreglar dem kiärlek för deras Fädernesland och deras *stånd*"; [Hammar], (1758) s. 52. Kursiv här. Liknande exempel finns även hos [Nils Reinhold Brocman], *För lagen, friheten och fädernesslandet* (Uppsala 1769) s. 12.

150. [Carl Brunkman], *Medborgaren* (Sthlm 1771) n:o 3, s. 12; jfr om katolikernas "samhällsförgift", s.st., n:o 15, s. 57 ff. N:o 3 trycktes ursprungligen i Norrköping 1768. Omtrycket saknar fjorton inledande rader som censurerats av Svea hovrätt. Detta kommenteras av Brunkman: "Men som wid det öfriga ingen anmärkning gjorts, är man dess säkrare om riktigheten, ju mera Censuren har kostat"; s.st., s. 9. Jfr Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur 1645–1899*. Bibliografi. Del I. Sveriges periodiska litteratur 1645–1812 (Sthlm 1895; faksimil 1969) n:o 116.

151. [Brunkman], *Medborgaren* (1771) n:o 3, s. 12. Om människans av Gudskännedomen oberoende, naturliga godhet, se s.st., n:o 8.

invånare. Sedan ungdomen hade Kryger omfattat fysikoteologin och wolffianismen som han utlade i ett av sina tidigare arbeten, *Naturlig theologie*. I detta låter han Sverige exemplifiera skapelsen, och för honom bevisar landets blotta härlighet i sig Guds existens.[152] Dess naturliga håvor uppfordrade till exploatering och det var svenskarnas plikt både mot varandra och mot Gud att förkovra näringarna. Denna hans lära har beskrivits som "ekonomisk rudbeckianism".[153] Kryger avslutade sin ämbetskarriär som kommerseråd i kommerskollegium, men har främst gjort sig känd som en av 1700-talets flitigaste ekonomiska skriftställare i Sverige.

Kryger kan i sann mening karakteriseras som en kosmopolit. Tysk till ursprunget hade han fullständigt antagit Sverige som sitt *Wahlheimat*. Han var född 1707 som son till en kyrkoherde på Rügen i Svenska Pommern men hade tidigt blivit föräldralös. Efter studier i Greifswald fick han tjänst som informator åt sonen till presidenten i kammarkollegium, sedermera hovrättspresidenten Otto Reinhold Strömfelt och medföljde denne till Stockholm 1733. Efter endast några få års vistelse i Sverige författade han det tidigare relaterade försvaret för den svenska nationen. I detta arbete hade han menat att svenskarna mera såg till meriter än till stånd och födelseort när de bedömde personen. Han höll också före att provinsundersåtarna på sitt sätt – "in gewisser Maasse" – kunde räknas för infödda.[154] Men oavsett detta hade han ett nationalitetsbegrepp baserat på härstamning och kultur. Exempelvis framställdes Tyskland av honom som både ett rike och en gemensam kulturkrets, och han synes alltid ha särställt Finland när han talade om svenska förhållanden (jfr kapitel 5, not 42). Själv var Kryger med sitt främmande ursprung lycklig över att kunna göra sitt nya fädernesland tjänst. Vännen Carl Christopher Gjörwell kallade honom "en lärd och af alt hjerta patriotisk man, har aldrig det minsta i tänkesätt, väsende och umgänge, som liknar en tysk och

152. Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi i Uppsala* (Uppsala 1972) s. 178 f.; Kryger, *Naturlig theologie*, 1 (Sthlm 1744) s. 215–220. Se även [dens.], *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o II, s. 3 ff. Fysikoteologin sökte Gudsbevis i naturens ändamålsenlighet. Linné brukar placeras i denna tradition. Om begreppet fysikoteologi, se Frängsmyr, a.a., s. 147 ff.; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Sthlm 1978) s. 218 ff.

153. Tore Frängsmyr i *SBL*, 21 (1975–77) s. 650; även dens., *Sökandet efter upplysningen* (Höganäs 1993) s. 135 ff. Sven-Eric Liedman menar att det var en ganska vanlig föreställning som bl.a. omhuldades av Anders Berch; dens. (1986) s. 148 f.

154. Johann Friedrich Krüger, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation* (Sthlm & Uppsala 1737) s. 168. Att försvara svenska nationens ära var för honom en undersåtlig plikt, "weil ich in einem Lande, welches unter Schwedischen Scepter stehet, gebohren und erzogen bin", heter det på förordets första sida, s.st.

talar så färdigt samt skrifver så regelbundet svenska, som vore han här i riket infödd".[155]

Flertalet av Krygers arbeten utgavs anonymt och de var uteslutande riktade till hans nya landsmän. Att han i skrifterna ofta anförde sina svenska rötter – "wåre Förfäder, Götherne" – kan därför betraktas som ett retoriskt drag. I sin fullständiga anpassning till det svenska kunde han också uttrycka en patriotisk indignation över dem som i mode, språk och preferenser antog främmande kulturformer.[156] Själv tog han konsekvenserna av sin deklarerade svenskhet på sätt som Edvard Fredric Runeberg uttryckte i Vetenskapsakademiens minnesteckning:

> I sin tilgifvenhet för andra orter och folkslag, tålde han [Kryger] ingen jämnförelse med den han fattat för Svenska folket och landet, och alla tilfällen til sådan jämnförelse utmärkte oföränderligheten af denna hans egenskap. Ja, oaktadt den upriktiga tilgifvenhet, verkeliga vördnad och högaktning han altid hyste för sina Tyska landsmän i gemen, och för hvar och en i synnerhet, var han dock, som man plägar säja, så god Svensk, at han alt til och med en bokstafs ändring i sit tilnamn, förvandlade dess Tyska skrif-art til fullkomligen Svensk.[157]

Enligt Kryger var det varje undersåtes eller medborgares plikt att efter förmåga tjäna fäderneslandet och verka för det allmänna bästa. Redan i sitt förstlingsarbete hade han uttryckt, att studier skulle förrättas till Guds ära och så att individen skulle bli en nyttig samhällsmedlem ("ein geschiktes Mitglied der Republique") genom att befordra sin nästas och sin egen lycksalighet efter Guds intentioner.[158] Själv fann han sin uppgift inom det nationalekonomiska tänkandet. Han utgav mer än femtiotalet avhandlingar och tidskrifter som gav honom erkännande som en av frihetstidens auktoriteter inom området. Det blev för honom en patriotisk plikt att befrämja näringarna från en i början merkantilistisk, men så småningom allt mer fysiokratiskt präglad tradition.

I flertalet av Krygers skrifter återkommer patriotismen som en underförstådd förutsättning för det borgerliga samhällets bestånd. Att referera alla de

155. "Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757", i *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* af Martin Weibull. III. 1875 (Lund 1874) s. 72 f.

156. T.ex. *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o I, opag.; s.st., n:o II, s. 2.

157. Edvard Fredric Runeberg, *Åminnelse-tal, öfver Kongl. Maj:ts tro-man, commerce-rådet och Kongl. Vetenskaps academiens ledamot, högädle herr Johan Fredric Kryger, hållet för Kongl. Vetenskaps academien, den 15 novemb. 1780* (Sthlm 1780) s. 35. "Han skref sig förut KRÜGER, men förändrade det til KRYGER"; s.st., noten.

158. Krüger (1737) s. III.

källställen där dessa tankar upprepas skulle bli allt för vidlyftigt, men här kan anföras några representativa och tydliga exempel.

Den dygd han främst beundrade hos de antika folken var deras makalösa kärlek till fäderneslandet. Med gillande refererade han historien om thebanernas framgångsrike fältherre Epaminondas, som vägrade låta sig köpas av den persiske kungen Artaxerxes, och han upprepade med bifall Scipios ord till den syriske kungen Antiokus:

> En Faders, och en redelig Patriots plikter, äro twänne åtskilda saker. Jag älskar mit barn; men ännu mera Fäderneslandets wälfärd. Mit barn fordrar min tilgifwenhet, min omsorg, min ömhet; men Fäderneslandet har rättighet, at fordra mit lif. Tro derföre aldrig, at Scipio kan, för sin egen förmon skull, bringas til något, som är Fäderneslandet skadeligt.[159]

Trots sin hedendom lydde alltså grekerna och romarna den naturliga lagens bud att näst Gud älska fäderneslandet, och att älska det mer än sig själv. Denna graderade lojalitet formulerades även av den meromnämnde Cicero: 'den främsta plikten är mot de odödliga gudarna, den andra mot fäderneslandet, den tredje mot föräldrarna, och därefter i en fallande skala mot det övriga'.[160] Fäderneslandet definierar Kryger uttryckligen som, inte "den jordtorfwan, på hwilken man är född; utan det Land, hwilkets inbyggare man är" dock med den viktiga moderationen som känns igen från Grotius, "at oss alla åligger en särskild förbindelse, at ej öfwergifwa det land, uti hwilket wi äre födde, och som, efter den närmaste bemärkelse, egenteligen kallas wårt Fädernesland; och at inga andra, än ganska drifwande skäl, kunna befria oss ifrån denna förbindelsen". De som den – märk väl – anonyme författaren kallar sina landsmän och medborgare lär sig här att man är särskilt förbunden till det land som är ens födelseort. Men som extra försäkring riktas också slutsatsen till de inflyttade, att de inte därav skall tro sig frisvurna från förpliktelserna mot det allmänna i deras nya hemland.[161] I Sverige skedde ämbetstillsättningar alltid med största klokhet, hade Kryger tidigt menat. Förutom att man såg mer till duglighet än till börd sattes av rättviseskäl gärna inhemska män framför utländska, vilket minskar avundsjukan då födseln givit svenskarna detta företräde. Dess-

159. [Johan Fredrik Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (Sthlm 1767) n:o 27, s. 217 f. Detta nummer bär i innehållsförteckningen rubriken "Om kärleken til Fäderneslandet".

160. "In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique praestet, intellegi possit, ut prima dis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur"; Cicero, *De officiis*. With an English translation by Walter Miller. The Loeb classical library (London & Cambridge, Ma. 1938) s. 164.

161. [Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (1767) n:o 27, s. 220.

utom kan man av infödda förvänta sig en större trohet och kärlek till fäderneslandet och en bättre förtrogenhet med interna affärer.[162] Någon konflikt i detta för egen del såg den i Pommern födde Kryger sannolikt inte. I språk och kultur var han helt assimilerad och han hade ju heller aldrig varit annat än den svenske konungens undersåte.[163]

I tidens anda har Krygers skrifter naturligtvis mer didaktiska än deskriptiva syften. Av landsmännen betraktas enligt Kryger den rätta patriotismen som en förlorad dygd och dess sanna utövande uppfattas som något ouppnåeligt. Men, frågar han, kan inte dagens svenskar liksom de antika folken uppfostra sina barn i fäderneslandskärlek? Kan inte de framhålla Sveriges förmåner hellre än dess brister, bör inte barnen läsa om patriotiska män "hos hwilka det meniga bästa går, både uti fredliga bedrifter, och i wapne-skiftet, fram för alla egna förmåner", och bör inte hos alla medborgare mottot vara: "Tänk du är Swensk, och wil göra sådant!"[164] Likt många andra ser Kryger det främsta hindret mot en sådan fostran i det splittrande partiväsendet och de utländska mutorna. Han var en dedicerad vän av den svenska friheten såsom den manifesterades i den frihetstida konstitutionen, och han var något så relativt ovanligt som en försvarare av partisystemet som sådant. "Partier ku[n]na, ja måste wara i fria samhällen", skrev han vid ett tillfälle. Han såg dem snarast som ett nödvändigt ont då ett fritt utbyte av tankar och en nyttig diskussion kring angelägna frågor var ett av de främsta medlen till ett rikes välstånd. Balansen mellan partierna var liksom balansen i statssystemet en garanti för friheten. Dock önskade han en mer ansvarstagande opposition och att medborgarna, alla meningsskiljaktigheter till trots, aldrig skulle släppa det övergripande målet: den gemensamma välfärden.[165] Som det latinska

162. Krüger (1737) s. 152.

163. När den tyske matematikern och astronomen, professorn i Greifswald Andreas Mayer valdes in i den svenska Vetenskapsakademien så talade även han om "Fäderneslandet" och gjorde sig till tolk för vad varje "redeligen sinnadt Svenskt hjärta" känner när det vederfars en sådan ära. Han anför "våra Förfäders" exempel och hoppas kunna handla som en "redelig Svensk Borgare och Undersåte"; Andreas Mayer, *Tal om konst- och handtwerks-scholors inrättande, hållit för Kongl. Vetenskaps academien den 25. april 1752* (Sthlm 1752) s. 1 f., 5. Zacharias Strauberg, som levererade svaret, hälsar Mayer välkommen i akademins krets och säger att "Edra Landsmän", därmed avseende tyskar eller pomrare, "hafva redan rönt frukten af Eder förfarna kunskap"; s.st., s. 22.

164. [Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (1767) s. 219. Jfr [dens.], *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o XXVI, s. 198: "Jag wil ej, at Swenske kroppar skola bebos af utländske Själar."

165. Cit. från *Den förnuftige fritänkaren* (1767) n:o 4, s. 39, se fr.a. s.st., n:o 21, "Om Partier", s. 169–176, även t.ex. n:o 44, s. 353, 357. En annan principutredning om falska och äkta patrioter lämnar Kryger i den *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o XI, s. 73–80. Jfr också Krüger (1737) s. 163 f., och hans båda anonymt utgivna poem *Sinceri enighets önskan til Sweriges wälgång. Stockholm den 14 maji, 1755* (Sthlm u.å.) och *Tankar om swenska enigheten* (Sthlm 1755) och fr.a. pamfletten *Tankar om et*

citatet sade: "salus publica suprema lex esto!", folkets väl är den högsta lagen.

Krygers tankar i detta ämne följer nära den naturrättsliga, atomistiska doktrinen och en kort sammanfattning skulle lyda som följer: Genom Gud och kärleken till denne har vi kunskap om den naturliga lagen. Den naturliga lagen förpliktar oss att älska vår nästa i allmänhet och den borgerliga förbinder oss till medlemmarna i vårt samhälle i synnerhet. Ett borgerligt samhälle kan inte bestå utan varje enskild medlems kärlek till fäderneslandet. Då människorna genom sin sammanlevnad i borgerliga samhällen givit upp en del av de friheter som tillkommer dem i det naturliga samhället är det också regeringens eller den styrande maktens plikt att visa genkärlek mot varje medlem i *staten* (ett uttryck Kryger genomgående använder). Medborgarna är i sin tur tvungna att respektera varandra. Adelsdamen måste förstå att hon befinner sig i gemensamt samfund med den nedriga kanaljen, säger han i ett sammanhang, och "det föragt, som, genom en elak upfostran, inplantas hos barnen emot dem, som äro af nedrigare stånd och sämre wilkor blifwer et oenighets-frö, hwilket skadar wårt allmänna otroligen", menar han i ett annat. Så som Kryger beskriver förhållandet mellan nationerna finns dessutom en kollektiv motsvarighet till den individuella egenkärleken: vi måste älska vårt fädernesland. En föregiven korrespondent till Krygers veckoblad *Den wälmenande patrioten* – en bonde "som kallar sig Måns Nilsson" – skriver, "at Patriot är en man, som är Swensk, älskar allena Swensk wälmåga och Swenskt folk, in- och utwärtes". Men Kryger förutsätter ändå alla människors grundläggande likhet och det kristliga budet att älska sin nästa som sig själv. Även omdömet om fiender måste därför vila på rimlighet och opartiskhet. Men därtill är självkännedom och självrespekt nödvändig. Enkelt uttryckt bygger Krygers patriotism inte på att ringakta andra utan på att älska sina egna mer.[166] Samma princip uttrycktes av Uppsalamagistern Johan Montin i en uppmärksammad traktat: "En människa är af naturens allmänna Lag berättigad at mer se på sin egen välfärd än en annans, när bägge ej kunna erhållas på en gång. [...] Samma förbindelse sträcker sig äfven til hvart och et Samhälle." Denna förbindelse sträckte sig enligt Montin rentav så långt, att ett samhälle fick utan anledning påbörja krig emot ett annat om de egna behoven så krävde.[167]

nationelt interesse i fria stater (1769). Åren 1755 och 1769 såg några av frihetstidens stormigaste riksdagar och behovet av enighet var väl extra påkallat vid dessa tillfällen. Försvar av en behärskad partianda uppträder t.ex. också i *Götheborgska magasinet* 1762, s. 42 f.

166. Cit. fr. *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o XXXV, s. 266, 272. Jfr Krüger (1737) kap. I, "Von der natürlichen Gleichheit aller Menschen [...]", exemplet med adelsdamen, s. 8.

167. Montin (1749) s. 109 f.

Funck och Kryger sammanfattar på ett bra sätt frihetstidens politiska patriotism.[168] Den lilla spänvidd som rymdes i begreppet kan sägas representeras av dessa båda författare för vilka politiska rättigheter och skyldigheter är det primära objektet. Enighet blir ett nyckelord i sammanhanget och härav följer ett tillbakahållet tonfall. Här ges inte utrymme för den typ av aggressivt nationella tonfall som Pehr Adrian Gadd och ännu tidigare Jesper Swedberg givit luft åt. Hos Funck kommer den nationella undertonen endast implicit till synes när han talar om de blodsband som förenar samhällets medlemmar. Uppfattningen om kulturens enande band skymtar stundom hos Kryger, men han kan samtidigt som immigrant inte så enkelt spela på denna sträng. Att språket och kulturen allmänt uppfattades som förenande band har visats i kapitel 4. Negativ förekomst är alltid svårare att belägga, men att samma faktorer också kunde verka exkluderande har framgått av kapitel 5. Av de patriotiska författarna skall ett sista exempel anföras som understryker denna poäng.

En form av böcker som blev populära under gustaviansk tid var så kallade politiska eller patriotiska katekeser. I korta satser skulle det uppväxande släktet få undervisning i grundläggande frågor rörande landets statsskick och hushållning. I Sverige motsvarade detta den linje som, bland annat framförd av *En Ärlig Swensk*, jämställde statsnyttan och försvaret av regeringsformen med en modern religion. I detta organ efterlystes också en "Lag-Cateches för almogen" redan 1755.[169] Det samma gjorde Jacob Gerner 1768. Han ansåg att en förklaring av grundlagarna utförd med "Catechesisk korthet" skulle vara det bästa medlet att inplantera en medborgerlig anda hos folket. Kunskap om fäderneslandets lagar skulle "som et nödwändigt bihang til Christendomen, böra drifwas hos alla Swenska mäns barn", och examinationen skulle äga rum samtidigt med konfirmationen. Ingen skulle heller få tillträde till något av de fyra riksdagsstånden utan att först ha förhörts om grundlagarna.[170] Det äldsta tryckta försöket synes i alla händelser vara den redan citerade, oavslutade och anonyma *Försök til en politisk cateches* från 1770.[171] Bland Anders Odels efterlämnade

168. För ett par andra exempel, se König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 188–197; dens., IV (1746) s. 17 ff.; [Carl Christoffer Gjörwell], *Politiske reflexioner* (Sthlm 1771) särsk. s. 7 f.

169. *En Ärlig Swensk* (Sthlm 1755) s. 958. Företeelsen var internationell, uppkom vid sekelmitten i Frankrike och kulminerade efter revolutionen; Sellberg (1998) s. 127. De svenska försöken från den gustavianska tiden har analyserats av Bertil Rehnberg, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800* (Uppsala 1966) s. 229–235.

170. [Jacob Gerner], *Wälment swar, på en swensk mans betydande och wälmente fråga* (Sthlm 1768b) s. 10 f.

171. Se även [William Pulteney Bath (d. 1764)], *Engelska friheten, uti utdrag af en fri engelsmans politiska cateches.* Öfwersättning (Sthlm 1771); Anders Nordell, *Försök til en moralisk eller sedolärande, och*

papper i Kungliga biblioteket finns emellertid ett tidigare exempel från 1766 kallat "Cathechismus Politicus eller Politisk barnalära, svenska ungdomen till tjenst".[172] Mycket i denna skrift erinrar om framför allt Krygers tankar, om än tonfallet är hårdare och mer satiriskt. Även Odel framhåller romarna som patriotiska exempel och avsikten är väl att det författade verket skall inympa samma dygder hos unga svenskar. Han betonar vikten av historisk kunskap för varje fäderneslandsvän. Ungdomen måste känna den splittring och det hat som utsåtts av den "Romerska Hierachien" (katolska kyrkan), genom Kalmarunionen, genom mordet på Engelbrekt och genom Stockholms blodbad. Ett folk som inte känner sin historia är dömt att upprepa tidigare generationers misstag, anser han. Viktigast är dock att man känner sin grundlag.[173]

På katekesens första fråga "*Äst Du Svensk?*" förväntas ynglingen svara ja, varpå frågas: "*Hvar af vest Du det?*"

> Sv[ar]. Af mitt Svenska *Land* och mitt Svenska *Språk*, men i synnerhet af min Svenska *Lag* och *min innerliga hjertans kjärlek för både Land, Språk och Lag.*[174]

Katekesen förlorar tämligen snart sin kortfattade form och utvecklar lika långa frågor som svar med omfattande resonemang om allt från tjänstetillsättningar och lagarnas beskaffenhet till principalatslärans och enväldets skadlighet. Till sist har manuskriptet tappat all styrsel och Odel för in en mängd röriga marginalanteckningar om överflödets fördärv och om visat svenskt mannamod under frihetstidens krig. "Uthållighet var inte hans starkaste sida, och utmärkta inledningar får ofta fortsättningar där budskapet blir övertydligt", har litteraturvetaren Bernt Olsson sagt om Odel.[175] I omdömet om den politiska katekesen bör övertydlighet ersättas av otydlighet och vad slutsatserna skulle blivit är därför svårt att avgöra, men i ett avslutande manuskript i samma volym ger han åtminstone en defintion av fäderneslandskärlek:

> In summa: En man, som älskar fäderneslandet, han födes, han växer, han somnar, han vaknar, han arbetar, han hvilar, han lefver och dör med Fäderneslandet i famnen.[176]

politisk eller borgerlig cateches (Sthlm 1792); Israel Lannér, *Medborgerlig allmän catechismus* (Sthlm 1792); dens., *Försök til en critique, öfwer häradshöfdingen herr Anders Nordells Försök til en cateches* (Sthlm 1793); *Den naturliga lagen, eller Medborgerliga catechesen;* af Ch. F. Volney. Öfversatt af Denell (Göteborg 1795); Johann Christian Siede, *Patriotisk cateches. Läsebok för hwar man, i synnerhet för ungdomen af medel- och arbets-ständen.* Utgifwen af Carl C. Gjörwell (Sthlm 1803).

172. Anders Odel, Efterlämnade skrifter, Vf 168:1, Kungliga biblioteket (KB).

173. Anders Odel, "Cathechismus Politicus", företal, Vf 168:1, KB.

174. Anders Odel, "Cathechismus Politicus", Vf 168:1, KB, understrykn. i original.

175. Bernt Olsson i artikel "Anders Odel", *SBL*, 28 (1992–94) s. 7.

176. Anders Odel, Vf 168:1, KB, otitulerat manuskript, volymens sista sida.

Samma år som Odel författade sitt katekesutkast utkom i Danmark ett liknande *Forsøg til en moralisk og politisk Cathechismus for Bønder-Børn*. Enligt Feldbæk var det ett "tidligt, men mislykket forsøg på at bibringe landbefolkningen den kosmopolitiske fædrelandsopfattelse" som var den officiella i Danmark.[177] Odels tankar rörde sig på en ganska basal nivå och de mer filosofiska spörsmålen kring patriotismen intresserade honom så föga att det gav upphov till uppseendeväckande oklarheter. Han var emellertid minst av allt intresserad av att sprida några kosmopolitiska idéer; fäderneslandet var något man föddes att älska. Men geografiskt var fäderneslandet, som Odel tidigare utrett i den politiska katekesen, ett område på båda sidor av Bottenviken. Landsmannen däremot karakteriserades av sitt svenska språk, och Odel gjorde sig därför skyldig till samma förbiseende som så många andra i samtiden: Finnarna utdefinierades för all del sällan uttryckligen, men de inkluderades lika sällan medvetet.

Konsensus och konflikt

Om de hittills behandlade frågorna rådde inga meningsskiljaktigheter att tala om. Patriotism och fäderneslandskärlek var positivt laddade begrepp som var allmänt omfattade i det offentliga samtalet. Inte ens när det gällde kosmopolitiskt kontra inhemskt torde det ha förelegat oöverbryggbara motsättningar. Staffan Högberg har riktigt framhållit, att "Motsatsen till patriotismen var inte kosmopolitismen utan snarare den enskildes likgiltighet för samhällets bästa".[178] Fäderneslandet förutsattes allmänt vara det land där man var född, och detta fordrade en särskild lojalitet av undersåten/medborgaren. Men det är trots detta svårt att hitta en uttalad xenofobi i vare sig programmatiskt eller politiskt utformade skrifter. Tvärtom framhölls ofta nyttan av invandring och i det offentliga fanns det såväl uttalat som underförstått en försiktighet med att uttala sig förklenande om andra folkslag. Grundläggande var ju fortfarande den bibliska tanken att alla människor hade samma ursprung och därför var varandras jämlikar.[179]

177. Feldbæk (1991) s. 139.

178. Högberg (1961) s. 10.

179. Exempelvis Simon Isogæus, *Carla seger-sköld* (Sthlm 1714) s. 99 f., 432 f.; Andreas Rydelius, *Sede-Bok* (Sthlm 1743) s. 29 f.; König, *Lärdoms-öfning*, I (1745) s. 189; *Götheborgska magasinet* 1762, s. 34. Jfr Lagerroth (1915) s. 425 ff. Se också Johannisson (1988) s. 102 f. Även Hannaford (1996) s. 94 ff., 125, om Augustinus.

Den vanligaste hänvisningen i frågan var till Apg. 17:26: Gud "hafwer giordt alt menniskio slächtet af ett blodh, til at boo på hela jordene; och satt them före beskärda tider, och skickat huru wijdt och långt the boo skola." Simon Isogæus visade dock genom att betona styckets senare led att innebörden kunde bli den motsatta, d.v.s. motivera världens uppdelning i nationer och stater; dens., a.a., s. 332 f.

Den mest uttalade främlingsfientlighet som kommer till synes i det samtida källmaterialet riktades mot sådana grupper som *vildar* i Amerika och Afrika eller mot *hundturken*. Denna motvilja kunde både ha religiösa orsaker och vara betingad av de främmande folkslagens exotiska levnadsomständigheter – de senare kunde i många fall hellre ge upphov till fascination än avsky. Hur som helst var vilden en den Andre man sällan behövde konfronteras med, och han intresserade vetenskapsmannen mer än han intresserade politikern. Det var annars ungefär vid denna tid rastänkandet började utarbetas, men det dröjde ännu ett tag innan det fick allmänt genomslag. Tidigast tycks det ha skett i kolonialstaterna. Vad gällde européerna i allmänhet och i synnerhet de grannfolk med vilka man stod i intimare förbindelse, hade man under 1700-talet i stort sett upphört att tillskriva dem barbariska seder beroende av någon i folkkaraktären inneboende sinnesriktning. Det är inte av en händelse utan definitivt av en tanke som denna högre uppskattning av naborna med lätthet kombinerades med ett mer borgerligt tänkande:

> Söken för all ting Eder upprättelse Mine Landsmän, igenom fredliga dygder. Förvisen äröfrings-andan, och den förra 900 åriga lustan, at knyta blodiga lagrar, långt från Edre hemvisten. Tiderna hafva förändrat sig. Sverige omgifves icke mera af villa och ohyfsade Folkslag. Dess mägtigare Granne väpnar icke nu som tilförne, stora hopar af sammanrafsade Folk.[180]

Om alltså svenskarnas egenskaper, såsom de beskrivits i kapitel 4, och synen på fäderneslandskärleken, som den beskrivits ovan, i det stora hela var okontroversiella ämnen så kom de ändå att ge upphov till föreställningar som allt mer orsakade slitningar i samfundsordningen. En allmänt utbredd patriotism som förespråkade en jämnt fördelad och ansvarstagande samhällsanda medförde problem när den skulle appliceras på det samhälle i vilket man levde. Om kontraktstanken mellan konung och undersåtar var en modern tanke som pekade framåt fanns fortfarande en anomali i statsrätten som hindrade den nationella folktankens genombrott: ståndsindelningen. Att de fyra stånden hade olika särrättigheter och att det därför inte fanns någon likhet inför lagen var en omständighet som verkade hindrande för utvecklingen av ett rättsligt medborgarbegrepp i modern mening. Anthony D. Smith bland andra menar att nedbrytandet av ståndssamhällets formella barriärer är en nödvändighet för etablerandet av den moderna nationstanken. För detta krävs en medborgarskapsuppfattning med lika rättigheter och skyldig-

180. Fischerström [1769] s. 54 f.; jfr dens. (1761) s. 180.

heter för alla och åtminstone teoretiskt obegränsade möjligheter till social mobilitet.[181]

Under frihetstiden hade utvecklats en tanke, att medborgarna tillsammans formade de olika *stånden* och utövade gemensam påverkan på den församling, *ständerna*, som manifesterade folkviljan. Taget som helhet hade därför nationen en lika maktutövning och lika rättigheter och skyldigheter. När det dock gällde de enskilda medborgarnas inflytande fanns fortfarande många hinder. Att exempelvis rikets högsta ämbeten reserverades åt adeln var något som i föregående tidsskeden hade haft föga praktisk eller symbolisk betydelse – endast i detta stånd hade man kunnat söka den kompetens som erfordrades.[182] Med den nivellering av ståndsskillnaderna som ägde rum genom en allmän inkomstökning och höjd bildningsnivå skapades ett slags medelklasskikt som kunde besitta kompetens för, men på formella grunder sakna tillträde till högre ämbeten. Detta problem hade lösts genom nyadling som i praktiken skapade en social mobilitet med möjlighet till inte bara ekonomisk makt utan även politiskt inflytande. Inom systemets ramar utvecklades på det sättet en instrumentell praxis som någorlunda tillgodosåg de funktionella kraven.[183] Emellertid styr dialektiken det så att sådana ad hoc-system förr eller senare når den gräns då de måste reformeras eller stöta på en reaktion. Dithän hade utvecklingen nått på 1760-talet och för att markera denna poäng blir det här nödvändigt att föra ned analysen på en mer konkret nivå. Fortsättningen av detta kapitel kommer därför att röra sig mer på den jordnära politiska diskussionens område än som hittills varit fallet. Här förskjuts också perspektivet från den nationella till den politiska självbilden, även om dessa aspekter är nära förknippade med varandra.

Under frihetstidens avslutande riksdagar kom frågan om upphävande av ståndsprivilegierna att bli en av de hetaste stridsfrågorna. Privilegiesamhällets avveckling har betraktats som en av de amerikanska och franska revolutionernas viktigaste och mest särpräglade nyskapelser. Det stora utrymme dessa

181. Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nations* (Oxford & Cambridge, Ma. 1986) s. 130–134, 144 f., 165–169. Jfr Lagerroth (1915) s. 634; Tom Söderberg, *Den namnlösa medelklassen. Socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet* (Sthlm 1956) s. 169 f., 232; Kemiläinen (1964) s. 15 ff.

182. Jfr Per Jönsson Edler, *Om hörd och befordran under frihetstiden* (Sthlm 1915) s. 5; Hugo Valentin, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Sthlm 1915) s. 41 f.

183. Edler (1915) s. 26, 102 ff.; Söderberg (1956) s. 171 f., 178 ff.; Oscar Nikula, *Finländska borgare på 1700-talet i kamp för sina och ståndets privilegier* (Helsingfors 1978) s. 116 f.; Michael Roberts, *Frihetstiden. Sverige 1719–1772* (Sthlm 1995) s. 146 ff., 266 ff.

omvälvningar fått i litteraturen har bidragit till att dölja de liknande processuella förändringar som ungefär samtidigt ägde rum på flera håll i Europa. Den franska revolutionen har blivit så mycket mer uppmärksammad på grund av sin omedelbarhet och den amerikanska revolutionen på grund av sina bestående resultat. På andra håll skedde förändringarna vare sig lika radikalt eller lika linjärt. Tveklöst har också den reaktion som följde på den franska revolutionen och som upphävde många av medborgartankens landvinningar bidragit till att dölja många av de strömningar som var i rörelse i samtiden. Även i Sverige fördes, som vi skall se, diskussioner som på flera sätt erinrar om de nämnda exemplen. Och även här har en efterföljande reaktion dolt radikalismen i de politiska överläggningarna.

Historikern Per Jönsson Edler, som skrivit en klassisk studie om privilegiefrågan under frihetstiden, har menat att diskussionen om jämlikhet i frihetstidens ståndssamhälle på 1760-talet nått den brytpunkt då valet måste göras mellan två redan föreslagna vägar: en mer ideologiskt formulerad riktning ansåg att samtliga privilegier skulle avskaffas och alla medborgare erhålla lika rättigheter, medan en huvudsakligen pragmatisk ansåg att de stånd (borgare och bönder) som fortfarande saknade privilegier skulle erhålla sådana för att, om icke uppnå jämlikhet så åtminstone jämställdhet med de båda övriga stånden.[184]

Privilegiefrågan blev ett av den sena frihetstidens politiska huvudmotiv och från 1755–56 års riksdag återkom den vid varje riksmöte. Eftersom de ofrälse stånden i denna angelägenhet hade sammanfallande intressen skapades en enighet som för första gången gav dem en styrka att tillsammans gendriva adeln. Ridderskapets exklusiva maktposition hade börjat ruckas då det aristokratiska rådet från 1738 förlorade sin initiativkraft till ständerna. Det ofrälse motståndet effektiviserades ytterligare av att makten mot slutet av frihetstiden allt mer kom att förskjutas från sekreta utskottet till ståndsplena, där de tre lägre stånden genom en snabbare ärendebehandling kom att få en fördel jämfört med det talrika adelsståndet, som ofta drog frågorna i långbänk. Utvecklingen gick åt ett håll som fick några förslagsställare att reflektera över ett tvåkammarsystem efter engelsk modell. Enligt Fredrik Lagerroths tolkning förespråkade också en av frihetstidens mer radikala skriftställare, den bekante Anders Nordencrantz, idéer som i sin förlängning rentav skulle resulterat i en enkammarrepresentation. Även om han aldrig förefaller ha öppet förordat en sådan församling syftade onekligen hans rekommendationer i den riktning-

184. Edler (1915) s. 158, 253.

en.[185] Nordencrantz – den egentlige introduktören av uppfattningen att "en myckenhet fattige Menniskior äro ett Landz Rikedom",[186] som ofta tillskrives Anders Berch – såg en stark samhällelig och ekonomisk drivkraft i sociala skillnader, men menade att de formella skrankorna måste upphävas: "Inbyrdes kärlek och förtroende emellan alla ett Samhälles lemmar, är dess Regeringssätts förnämsta Stöd. Kiärlek och förtroende kan aldrig bestå, utan at rättighet och Interessen äro enahanda."[187] Eller: "Ingen är kjär i sit Fädernesland, utan för Interesse. Det största Interesset är Fri- och Säkerhet, lika Rättigheter, lika Bördor, lika Heder, lika Belöningar för lika Tjenster."[188] Nordencrantz var också den förste som använde *odalstånd* som samlande beteckning för de tre ofrälse stånden. Därmed antydde han den princip som var vägledande för hans tankar om representationen och som också blev utbredd under 1800-talet. Medborgarens omsorg om det allmänna, menade han, samvarierade med ägandet. Ju större besuttenhet, desto större samhällsengagemang. Det politiska inflytandet borde därför graderas efter egendomen, dock ej nödvändigtvis den jordbundna. Vad han pläderade för var alltså i formell mening ett klass- i stället för ett ståndssamhälle. Därutöver skulle en representation grundad på

185. Lagerroth hänvisar bl.a. till [Anders Nordencrantz], *Undersökning om de rätta orsakerne til den blandning som skedt af lagstiftande och lagskipande, redorfordrande och redoskyldige magternes gjöromål* (Sthlm 1770) s. 100. Förslaget – "at alla Stånd blandade sig med hwar andra, gofwe Privilegier afsked, blefwe en enig kropp med et enda Hufwud, af sammanlagd styrka" – är i detta sammanhang inte ett faktiskt förslag utan endast ett retoriskt alternativ, som framkastas i diskussion om den jämviktsrubbning som hotar om inte stånden hålls rena.

Jfr: "Åren 1719 och 1720, när wår *Regerings-Form* uprättades, hade jag condition hos en högförnäm Herre i Stockholm. Jag hörde honom då öfwer måltiden flera gånger säga, at han, med åtskilliga andra af Ridderskapet och Adelen, mente och påstod, at allenast et Stånd borde wara i riket, under namn af *det Swenska Folket*, och den Lagstiftande Magten, såsom af General Staterna i Holland, eller Parlamentet i Ängland, utöfwas af besuttna Landtmän och Borgare, som folket kunde hafwa förtroende til och wälja; [...]"; [Sven Hof], *Enfaldiga och wälmenta påminnelser, wid En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordrings-mål; til allmänhetens omprófwande wördsammeligen hemställda och framgifna* af Joseph Enigius [pseud.], capellan i Odalbo församling (Sthlm 1771) s. 11; jfr Edler (1915) s. 149. Den helt säkert uppdiktade episoden återberättas i anslutning till debatten kring skriften *En adelsmans tankar*, som närmare refereras nedan. Även om pseudonymen Enigius själv säger sig inte odelat omfatta den återgivna ståndpunkten visar avsnittet att en fullständig privilegieutjämning gick att föreställa sig även som ett ganska realistiskt tankeexperiment.

186. Andreas Bachmanson [Nordencrantz], *Arcana oeconomiæ et commercii, eller Handelens och hushållnings-wärkets hemligheter.* I (Sthlm 1730) s. 145.

187. [Anders Nordencrantz], *Til riksens höglofl. ständer församlade wid riksdagen år 1760* (Sthlm 1759) s. 74.

188. [Nordencrantz], (1767) s. 104. Jfr också: "Uti sielfwa Naturen af den åtskilnad i Stånd, Wärde och Heder, som i Samhällen måste göras på Befallande och Lydande, på Styrande och Styrde, ligger också et outroteligit Frö til et Krigeriskt Tilstånd ibland Människor, så wäl inom som emellan Samhällen"; s.st., "Inledning", opag.

ägande minska det ämbetsmannainflytande som ganska allmänt ansågs pervertera det frihetstida statsskicket.[189]

Genom de konstitutionella förskjutningarna, de ofrälse ståndens ökade politiska mognad och praxisutveckling inom ämbetsväsendet, hade ståndssystemet sakta börjat erodera underifrån. Även idémässigt hade en reformering av ståndssystemet förberetts genom tänkare som Nordencrantz. Det fanns således utmejslade positioner mellan adeln å ena sidan och framför allt de två ofrälse näringsstånden – borgarna och bönderna – å den andra. De ostadiga maktförhållandena i frihetstidens partisystem hade tidigare lämnat litet utrymme åt tvära politiska omkastningar och även denna gång var en mer evolutionär utveckling att vänta. Emellertid kom utvecklingen att alltmer radikaliseras under det som skulle bli frihetstidens tre sista riksdagar.

Hela denna utveckling har behandlats ingående av historikerna och är i sina detaljer väl utforskad.[190] Dock har ett par viktiga poänger undgått forskningen. Generellt har de som studerat frågan förbisett eller missförstått den viktiga distinktionen mellan ståndsstridens rättsliga och dess politiska sida. Diskussionen rörde både medborgarnas juridiska friheter och deras politiska representation, men inte alltid på samma gång. Om man inte skiljer dessa dimensioner åt riskerar tolkningarna att betrakta förslagen som antingen orealistiska eller framförda utan allvarlig mening. En annan obeaktad aspekt är argumentens koppling till en samtida idétradition. Framför allt hos Edler har detta lett till att den vidare bärkraften hos viktiga utsagor har missförståtts och den fulla vidden av deras omvälvande potential har därmed gått förlorad.

Till detta skall lyftas fram några mer generella synpunkter som inte heller särskilt beaktats men som har betydelse för detta kapitels huvudfråga, den om skapandet av en allmän, medborgerlig samhällsanda. I tidigare kapitel har visats hur svenskheten definierades i kulturell och språklig mening. Det var *ett* sätt att karakterisera och avgränsa det svenska folket, och ett sätt som hade

189. Emil Hildebrand, *Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar* (Sthlm 1896) s. 505 ff.; Edler (1915) s. 92, 121–127, 245; Lagerroth (1915) s. 520 ff., 531 f., 556 ff., 599 ff., 633; dens., *Sveriges riksdag*, I:5. Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772, del 1 (Sthlm 1934) s. 180–184; Söderberg (1956) s. 232 ff.; Michael F. Metcalf, "Frihetstidens riksdag (1719–1772)", i Nils Stjernquist (red.), *Riksdagen genom tiderna* (Sthlm 1985) s. 149 f., 153; Lönnroth (1988) s. 108 f.; Herlitz, *Scandia* 1991, s. 302, 304, 306 f., 309–313, 316; Roberts (1995) s. 269, 290.

190. Se t.ex. C. G. Malmström, 6 (Sthlm 1901) s. 191 ff., 235 ff., 319 f., 340 ff.; Clas Theodor Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, 1 (Sthlm 1885) s. 33 ff., 41–55, 65–75; Edler (1915) fr.a. kap. IV–VI; Lagerroth (1915) fr.a. andra avdelningen, kap. V; dens. (1934) s. 206 ff.; Söderberg (1956) s. 229–240; Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Andra, omarbetade upplagan (Lund 1973) s. 249–252; Roberts (1995) s. 266–274, 288–292.

gamla rötter. Men *Folket* kunde definieras också på en annan nivå: i en politisk mening. Båda dessa föreställningar – om folkets *kulturella* respektive *politiska* gemenskap – anses grundläggande för framväxten av den moderna nationalismen. Patriotismen och civismen var under 1700-talet klara uttryck för en mer medborgerlig samhällsanda. Många av de föreställningar som följts ovan låg emellertid på ett abstrakt och intellektuellt plan. Men stannade idéerna om folkets suveränitet på en teoretisk nivå eller fick de också faktisk betydelse i politiken, blir frågan. Fokus i detta avsnitt ligger därför på hur *Folket* definierades i en politisk–rättslig till skillnad från en nationell–kulturell mening. I vad mån var de diskussioner som fördes under 1760- och 1770-talen uttryck för ett nytt samhällstänkande? Betecknade de en ny medborgerlighet eller var privilegiestriden endast en fortsättning på de tvister som ständigt återkommit mellan adel och ofrälse sedan den utvecklade ståndsriksdagens födelse? Uppfattades ståndsordningen fortfarande som en rationell indelningsgrund eller fanns det argument för ett medborgerligt samhälle med lika rättigheter och skyldigheter för alla?

Den första privilegiestriden

Fortfarande i slutet av frihetstiden var det endast adeln och prästeståndet som hade särskilda privilegier. Adelns privilegier var medfödda medan prästeståndets var korporativa. Vad som reglerades i dessa var för adeln bland annat den exklusiva rätten att äga vissa jordtyper och ensamrätten till högre ämbeten. Prästeståndets ämbetsprivilegier rörde främst frågor om dess tjänsteutövning, underhåll och olika förmåner och skattefriheter. Redan vid frihetstidens tre inledande riksdagar kom det till kollisioner om privilegierna mellan främst borgarna och adeln. Närmast hade dispyten stått kring rättigheterna till civila ämbeten, som genom statsmaktens tillväxt hade ökat i betydelse. I borgarståndets memorial om ofrälse mäns tillträde till civila ämbeten överlämnat till adeln vid riksdagen 1723 krävdes att den sökandes skicklighet och värdighet skulle vara den enda bedömningsgrunden vid tillsättandet av ämbeten. Vinsterna ansågs bli flera om förslaget genomfördes. Enheten i riket och förtroendet mellan stånden skulle befrämjas om dygd och förtjänst belönades lika för alla. En sund tävlan mellan rikets ungdomar och möjligheterna att erhålla ett ämbete skulle sporra till ökad studieflit. En rättviseaspekt framfördes också: eftersom de statliga ämbetena bekostades med medel från alla stånden borde tillträdet till dem vara oberoende av ståndstillhörighet. Då förslagsställarna endast sade sig syfta till det "almenna bästas velgång" och man inte ville från-

hända adelsbarnen alla försörjningsmöjligheter, tillät förslaget att hälften av ämbetena skulle förbehållas det första ståndet.[191]

Adelns svar blev utförligt och skarpt välformulerat. Där framhölls, att många "skickelige, vittre och förståndige män" av ofrälse börd sedan länge besatt tjänster inom kollegierna, och det till ett antal som vida översteg den nu begärda halvparten. Regelmässigt hade dessa emellertid adlats och som goda medbröder emottagits i ståndet. Om nu endast hälften av ämbetena reserverades åt adeln skulle följden bli att ingen adelsman kunde hoppas på något civilt ämbete det närmaste halvseklet. Vidare frågades varför memorialet bara berör de *civila* tjänsterna? Förmånen att förlora liv, armar och ben för att därefter sättas på expektanslista för en fredstida tjänst var något som förslagsställarna tydligen ville reservera åt adeln och bönderna.[192] Att borgarståndet skulle bidraga till tjänsternas betalning förnekades också, för det var allom bekant att de pengar som silades genom dess fingrar mestadels emanerade från adeln och huvudsakligen stannade hos borgarna. Borgarståndets förslag som sades syfta till det allmänna bästa och enighet mellan stånden leder i själva verket till dess motsats. Ridderskapet hävdade att det varit främst bidragande till enväldets störtande och det vore därför oförsvarligt om det skulle bli lidande av det nya systemet. Som "redelige svänske adelsmän" skall de därför försvara sig mot alla försök till intrång på de privilegier som de genom "trogne och för rijket nyttige tienster samt med lif och blodz-tillsättjande" förvärvat.[193]

Borgarståndets förslag utgjorde ett första angrepp på fyrståndssystemet som sådant. Ännu så länge gavs inga möjligheter att helt ställa sig utanför detta, vilket även samma riksdags kamp för enhetliga borgarprivilegier visar. Att alltfort vilja reservera hälften av ämbetena åt adeln var på samma sätt en eftergift åt den rådande ordningen, men den fasta boskillnaden mellan stånden nedtonades genom att de exklusiva rättigheterna för ett eller annat stånd önskades upphävd. Argumenten från båda håll sammanfaller så till vida att enigheten

191. Borgarståndets memorial i *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll* (*SRARP*), III:4. 1723 (Sthlm 1886) s. 447–450, cit. s. 449. Se i övrigt Edler (1915) s. 23–27. Liknande synpunkter om skicklighet som befordringsgrund och om stimulerande tävlan mellan stånden framfördes under samma riksdag i ett projekt till fri- och rättigheter för bondeståndet: *Bondeståndets riksdagsprotokoll* (*BdP*), 1. 1720–1727 (Uppsala 1939) s. 295 f. Den främsta studien över detta förlopp är Walfrid Enblom, *Privilegiestriderna vid frihetstidens början 1719–1723. Ett bidrag till ståndsutjämningens historia* (Uppsala 1925).

192. Att även hälften av regementsofficerarna skulle utgöras av ofrälse män hade av borgerskapet diskuterats, men hållits för betänkligt: *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början*, 2. 1723 (Uppsala 1951) s. 363.

193. Adelns svar i *SRARP*, III:4. 1723 (1886) s. 466–473. Se även Ernst Johan Creutz' oförgripliga tankar om borgarståndets memorial, s.st., s. 450–457, som i ännu bitskare ton formulerar de flesta argument som sedan förmedlas.

mellan stånden framhölls som rikets främsta grundval. Men medan borgarståndet betonade studieflit, ambition, vetenskaplig odling och välgörande konkurrens hos ungdomen var adelns svar mer traditionellt bildrikt och samhället framställdes som en organism där alla lemmar utifrån sina förutsättningar fyller olika funktioner. Varje stånd hade sin uppgift i samhällskroppen, även om borgarståndet framställdes som det mest umbärliga. Denna konservativa anda speglas också i de samma år utfärdade nya adelsprivilegierna, vilkas utformning skvallrade om ett riksstånd vädrande morgonluft och som innehöll bestämmelser som i flera avseenden innebar en tillbakagång till äldre ordningar.

Resultatet för borgarståndet blev vid detta tillfälle intet, men härmed hade grunden lagts för en under hela frihetstiden återkommande konflikt om tjänstetillsättningar.[194] Även om åsikten redan hade framförts, att sammanhållningen i riket kunde störas av alltför rigida ståndsgränser kom missnöjet att ligga kvar på ett instrumentellt plan så länge den ofrälse karriäristen hade kvar möjligheten till nobilisering. Länge stannade därför frågan på en tillämpningsnivå och vid varje riksdag fick sekreta deputationen ägna ansenlig möda åt att kontrollera Kungl. Maj:ts utnämningar. På detta sätt fick riksdagen och de ofrälse större inflytande eftersom de flesta ärenden genomgick granskning. Härvid stod dock inte orättvisorna mellan frälse och ofrälse alltid i centrum. Av större vikt var att hålla konungamakten inom skrankor. Det var i utnämningsfrågor som namnstämpeln först började användas som politiskt verktyg mot en trilskande kung.[195]

Genom stegvisa reformer vann de ofrälse emellertid framsteg i tjänstefrågan. Redan hattarnas maktövertagande vid riksdagen 1738–39 hade inneburit en för framtiden viktig seger för den så kallade riddarhusdemokratin över den gamla bördsaristokratin. Den unga adelns framgångar innebar att betydelsen av mångsekelgamla anor tappade i vikt även inom frälset. Enligt historikern Hugo Valentin började ärvda privilegier uppfattas som förnuftsvidriga också inom adelsståndet, och han menar att striden mellan den gamla och den nya adeln på sitt sätt är en förelöpare till den mellan frälse och ofrälse.[196]

Från början av 1750-talet infördes flera typer av ämbetsexamina som efter-

194. Roberts (1995) s. 266 ff.

195. C. G. Malmström, 2 (1895) s. 339; Emil Hildebrand (1896) s. 466 f.; Edler (1915) s. 50–57, 108; Söderberg (1956) s. 231; Sten Carlsson (1973) s. 247.

196. Valentin (1915) s. 81, 87 ff., 94 f.

frågade den sökandes utbildning och formella skicklighet. 1756 års tjänstebetänkande betraktade utnämningsfrågorna som "et ganska angelägit och Rikswårdande ärende, som med friheten har en nära förknippad gemenskap". Som positiv befordringsgrund framställdes endast skicklighet och förtjänster, vilket skulle mätas genom de sökandes tjänsteålder.[197] Anmärkningsvärt med denna viktiga förordning är att adelns exklusiva rätt till de högre ämbetena ingenstans omnämnes. Trots detta kom förslaget att väcka de ofrälses stridslystnad. Framför allt inriktade man sig på den strikta tillämpningen av anciennitetsprincipen och återigen framställdes 1723 års krav på att kvotera hälften av kollegiernas ämbeten till ofrälse.[198]

Nu började rent egalitära tongångar höras i debatten. Precis som själva förslaget förknippade tjänstefrågan med den lagbundna friheten ansåg både präster och borgare i sina betänkanden att frågan nära sammanhängde med en medfödd "fri Swänsk manna rätt".[199] Adeln hade medfödda privilegier som inte bara gällde tjänsterna. Som enda stånd var ju dess familjer självskrivna som lagstiftare. Men i ett fritt samhälle skulle ingen ha rätt att åberopa medfödda rättigheter andra än sådana som tillkom alla fria medborgare lika. Edler har sagt, att "de ofrälse ståndens över huvud ha väl insett den för dem gynsamma betydelsen av tjänstebetänkandet, och man torde från denna riksdag [1755–56] kunna datera de mera radikalt utformade jämlikhetskrav, den självkänsla och stridslystnad, som utmärkte dem under frihetstidens senare skede".[200]

Adeln försvarade sig mot de begynnande angreppen, bland annat genom det provocerande beslutet 1762 att stänga riddarhuset för vidare introduktion. Man vägrade tillträde åt nobiliserade tills antalet ätter minskat till 800. Skälet angavs vara att man önskade en enklare arbetsordning, men i praktiken fråntog detta de nyadlade deras riksdagsmannarätt och det omöjliggjorde för de ofrälse att genom upphöjelse kunna få tillträde till de högsta ämbetena.[201]

De gradvisa framstegen hade gjort att de ofrälse under 1760-talet inom den civila förvaltningens kollegier och hovrätter i många fall närmade sig och i fle-

197. Tjänstebetänkandet 23/11 1756, efter Modée, 6 (1761) s. 4097–4117, cit. s. 4098. Edler (1915) s. 33 f., 62 f., 82, 236.

198. På ett sätt innebar detta en tillspetsning emedan det tidigare förslaget velat tillerkänna *adeln* minst hälften av platserna det nu gällde de *ofrälse*.

199. Edler (1915) s. 78, se även s. 73, 94, 97.

200. Edler (1915) s. 70, 121. För diskussionerna om tjänstebetänkandet, se s.st., s. 68–81. Söderberg (1956) s. 229 ff., sammanfattar de sociala tendenserna fram till 1760-talet och även den kritik som framförts mot Edlers tolkningar.

201. C. G. Malmström, 5 (1900) s. 202; Edler (1915) s. 122–127; Valentin (1915) s. 278–285; Söderberg (1956) s. 230 f.; Sten Carlsson (1973) s. 249 f.

ra fall översteg hälften av ledamöterna. I de lägre ämbetsgrupperna var de ofrälses dominans så mycket som 70 %. Inom krigsmakten lyckades adeln att bättre försvara sin ställning. Under 1760-talet utgjorde de ofrälse drygt 30 % av hela officerskåren, men endast drygt 10 % av de högre officersgraderna, från major och uppåt.[202] Av rangordningens 40 klasser hade grupperna 1–11 ansetts reserverade åt adeln. Om ett ämbetes rang uppgraderades ökade också dess lockelse på adeln. Vid den händelserika riksdagen 1765–66 genomdrev därför mössorna efter de ofrälse ståndens upprepade påtryckningar den så kallade förordningen om lagarnas verkställighet, som bland annat avskaffade rangordningen. Den sades vara en frukt av enväldet och ovärdig fria regeringssätt.[203]

Kepplerus' memorial

Utjämningens hjul hade kommit i rullning och vid nästa riksdag 1769–70 drevs frågan ytterligare ett varv. Nu tillsattes inom borgarståndet en särskild kommitté som skulle utreda frågan om ståndets privilegier. Till dess medlemmar hörde borgmästaren i Lovisa, Alexander Kepplerus, som stod som undertecknare för ett i slutet av riksdagen inlämnat memorial om gemensamma privilegier för alla tre ofrälse stånden. Det har ifrågasatts om Kepplerus är dess verklige upphovsman. Lika omdebatterad har frågan varit om memorialet skulle vara en exponent för en särskild finsk ekonomisk och politisk 1700-talsradikalism.[204] Det senare spörsmålet tillför i detta sammanhang ingenting till sakfrågan och bevisen mot Kepplerus' författarskap är inte heller bindande. Under alla omständigheter lades memorialet fram och har blivit känt under hans namn. Själva förslaget förtjänar däremot en fylligare presentation,

202. Edler (1915) s. 88 ff.; Söderberg (1956) s. 172 f., 180–184, se även om prästerskapet s. 184–187; Sten Carlsson (1973) kap. IV–V.

203. Modée, 8 (1774) s. 7304 f.; Edler (1915) s. 60 f.; Söderberg (1956) s. 234; Roberts (1995) s. 234 f.

204. Göran von Bonsdorff håller Kepplerus för den troligaste upphovsmannen och vill se uttryck för en speciellt "finländsk" åskådning i förslaget; dens., "En finländsk insats i frihetstidens statsrättsliga diskussion. Kring Alexander Kepplerus' memorial angående privilegier för de ofrälse stånden", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCCXXXV. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 27–28 (Helsingfors 1952). Gunnar Kjellin har framhållit Edvard Fredrik Runeberg som en mer trolig författare och menar att de s.k. finländska åskådningssätten snarare är allmängods i det samtida ekonomiska tänkandet; dens., "Kring Alexander Kepplerus' memorial", *Historisk tidskrift* 1955. För en översikt av dessa diskussioner, se Nikula (1978) s. 118–132. Nikula menar att Kepplerus och Runeberg kan ha utarbetat förslaget gemensamt, s.st., s. 127. För det senaste omdömet, som lutar åt Kepplerus' författarskap, se Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid* (Sthlm 1995) s. 258.

eftersom det kom att verka inspirerande och ligga till grund för flera följande förslag.

Som den borgare han är låter Kepplerus de ekonomiska frågorna bilda utgångspunkt för resonemangen. Memorialet inleds med en exposé över Sveriges lagutveckling, där förordningarnas inflytande över den allmänna hushållningen sägs ha gått långt över sina gränser och även inkräktat på den privata hushållningen. En uppsjö av förordningar har lett bort rikets ekonomi från den naturliga hushållningen och mera hindrat än befrämjat näringarnas tillväxt. Det samlade resultatet har blivit den tysta vanföreställningen, att "Folket i all ting hwarken kan, wil eller förstår sitt egit bästa".[205]

Av de faktorer som styr det ekonomiska framåtskridandet framhålls folktillväxten som den främsta. Men genom alla näringsregleringar, taxor och tjänstehjonsstadgor tvingas de omyndigförklarade arbetarna, som ju ändå är "med andra dess landsmän lika fritt Folk", att söka sig utomlands. Det vidsträckta svenska riket som har resurser att försörja en mångdubbelt större befolkning, har därför i stället dränerats på "100,000 raska Personer på 12 år".[206] Äganderätten ses som ursprunget till alla andra folkets rättigheter såsom att välja konung, stifta lagar, bevilja skatter och att förklara krig och sluta fred.[207] I första hand kommer privilegieförslaget alltså att behandla näringsfrågor, men som Kepplerus uppfattar det berör dessa ärenden ett djupare förhållande, nämligen om "någonsin det friborna Swenska Folket så wäl Husbönder som tjenstefolk [skall] få njuta wår constitution til goda, så wäl til gagnet som namnet". Kepplerus' resonemang i dessa stycken uppvisar påfallande likheter med Johan Fischerströms.[208]

Om nu stadgorna rörande näringsförhållanden är de talrikaste är dock de som avhandlar allmänna rättviseaspekter de som främst intresserar i sammanhanget. De senare dryftar – med utgångspunkt i äganderätten – framför allt friheten till person, liv och ära. "Nationens Frihets-Constitution" ser Kepplerus som det förnämsta upphovet till den naturliga redlighet och dygd som kännetecknar "sjelfwa Folk-stocken". Folket, *hela* folket, måste därför behand-

205. *Borgmästarens och riksdags-fullmägtigens ifrån Lovisa stad, herr A. Keppleri memorial, rörande privilegier för borgare- och bonde-ständen.* Å nyo uplagdt uti förr detta Grefingska tryckeriet (Sthlm 1771) s. 2. Memorialet tryckt första gången 1770; jfr Samuel E. Bring, *Svenskt boklexikon 1700–1829. Riksdagshandlingar* (Uppsala 1961) s. 106.

206. Kepplerus (1771) s. 3. Den verkliga nettoutvandringen har av Eli F. Heckscher uppskattats till mellan 1 300 och 1 500 personer för 1700-talets andra hälft; Göran von Bonsdorff (1952) s. 349.

207. Kepplerus (1771) s. 9 och § 2, s. 13.

208. Kepplerus (1771) s. 4. Jfr t.ex. Fischerström [1769] s. 123–143. Kopplingen mellan äganderätt och politiska och juridiska rättigheter hade annars fått ett starkt genomslag genom John Lockes skrifter.

las med den respekt som tillkommer fria medborgare. Kropps- och skamstraff uppfattar han som stridande mot den personliga friheten. De flesta brott "synes annorlunda kunna gäldas än med skadande af ärans integritét, som ändå altid gör den människan, som nesligt straff undergådt, föraktad i andre Med-Borgares omdömen och förlorad i sitt egit".[209] Även begreppet *ofrälse* utmönstras ur förslaget. Enligt ingressens förklaring bär det smak av *träl* och *ofri* och i linje med den ökade respekt Kepplerus anser bör tillkomma rikets båda näringsstånd föreslås i stället den samlande beteckningen *odalstånd*.[210]

I en rad ekonomiska bestämmelser intog privilegieförslaget, som formulerades som en av konungen given stadga, en pragmatiskt stillsam reformism. De olika jordnaturerna skulle bibehållas och adeln ha fortsatt exklusiv rätt till sina sätesgårdar med underliggande hemman. I övrigt skulle frälsejord kunna förvärvas av odalstånden, fastän enbart med skatterätt. Frälsejord och annan jord tänktes således kunna omvandlas till skatte, medan skattejordens natur inte fick förändras. I frågor rörande handeln propagerades i flera stycken för ökad frihet.[211]

Principiellt långt intressantare är de inledande paragraferna, som öppnar med förklaringen att rikets fria odalstånd – präster, borgare och bönder – må "njuta på ära, lif och gods, deras fri- och rättigheter, orubbade, okränkte och oförändrade, sådane som Swea Män eller Riksens Allmoga, såsom Friborne af ålder tilhördt, ifrån det Swea Rike och Götha blifwit bebygde och med Konungar försedde". Det är alltså en konventionell ramparagraf, som återförsäkrar om eventuella nedärvda rättigheter som ej omnämns specifikt. Stödet för anspråken hämtas från den ursprungliga folkets frihet som bland andra Olof von Dalin och Anders Botin lärt om och som genom urminnes hävd varit svenskarnas rätta kännemärke.

Den andra paragrafen inskärper odalståndens oinskränkta disposition och äganderätt till kropp och egendom "undantagandes hwad Wi af konungslig ynnest, Ridderskapet och Adelen synnerligen förundt hafwa".

Därefter följer den spektakulära tredje paragrafen som förklarar lagens helgd som grunden till samhällets styrka:

> Och som Rikets bestånd, förkofran och tiltagande i wälmåga magt och anseende, eller med et ord, hela dess sjelfständighet, beror uppå Grunden til de Författningar, [...]

209. Kepplerus (1771) s. 7 f. och § 16, s. 20 f.

210. Kepplerus (1771) s. 12.

211. Kepplerus (1771) §§ 20, 22, s. 23 ff.; Göran von Bonsdorff (1952) s. 331 ff.; Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag* (Sthlm 1967) s. 329 f.; Nikula (1978) s. 121 f.; Virrankoski (1995) s. 258 f.

> hwarigenom Wåre trogne Undersåtare af Odal-Ständen kunna til sine Personer, Ägendom och Handteringar warda försatte i all den trygg- och säkerhet, som deras uråldriga rättigheter åtfölja bör, [...] Ty willje Wi hålla och förklara härigenom hwar och en af Wåre trogne Undersåtare af Odal-Ständen, af hwad wilkor, ålder och Kön de wara må, at wara af Lagen och ej af Private Personer eller andra Wåra Undersåtare beskyddade, samt wara frie för alt twång til sine Personer, til sin Näring och til sin Ägendom, så at hwar och en må efter egit behag och fri wilja, råda sig sjelf och kropp sin, efter det som Sweriges beskrefne Regerings-Form och Wår Nådige Försäkran förmår; Och skal hädanefter all osäkerhet til Person, Ägendom, Lefnads- och Näringssätt, som icke är wäsendteligen lastbart, warda uphäfwen, så at de hittils wanlige titlar af Lösdrifware, Landsstrykare och Lättingar, med all den osäkerhet, som samma titlar åtfölgt, skola hädanefter helt och hållit uphäfde warda och inge af Wåre Undersåtare för sådane anses, utan hwar och en som sig med arbete, flit och trohet redeliga försörja wil, äge dertil allan rättighet, annan mans rätt, dock hwarjom och enom efter Lag okränktan förbehållen.[212]

Emil Hildebrand har kallat Kepplerus' memorial "en förklaring af medborgerliga rättigheter" och Gunnar Kjellin har sagt att kraven däri "visa framåt på de mänskliga rättigheternas förklaring 1789".[213] Den tredje paragrafen tar i själva verket upp flera av de viktigaste punkter som skulle framhållas i den amerikanska självständighetsförklaringen 1776 och den franska rättighetsförklaringen 1789. Den enskilde individen – märk väl, oavsett *villkor, ålder* och *kön!* – skall enligt memorialet uttryckligen vara oåtkomlig för statsmaktens ingripande så länge dess leverne håller sig inom lagens gränser och lämnar medborgarnas integritet oförkränkt.[214] Det är i första hand egendomslösa och tjänstehjon som hålls i åtanke. Men skrivningen vill upphäva alla former av rättsliga beroendeförhållanden som kan binda medborgaren till en annan privatperson.

För att sätta denna skrivning i relief kan en jämförelse göras med de amerikanska och franska förklaringarna. I den förstnämnda lyder nyckelsekvensen:

> We hold these Truths to be self-evident, that all Men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the Pursuit of Happiness–[215]

212. Kepplerus (1771) § 3, s. 14.

213. Hildebrand (1896) s. 507; Gunnar Kjellin, *Rikshistoriografen Anders Schönberg. Studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809* (Lund 1952) s. 218. Även Lagerroth (1934) s. 208.

214. Redan 1755 talade Johan Fredrik Kryger om att människan i naturtillståndet "utan åtskilnad til Ålder, Kön, Ständ eller Wilkor" levde utan lag; [Kryger], *En wäns bref i Stockholm til sin wän på landet* (Sthlm 1755) opag. Formeln kan möjligen ha varit allmän, men varifrån den räknar sitt ursprung är okänt.

215. Faksimil av det första officiella trycket i Whitfield J. Bell, Jr. (utg.), *The Declaration of Independence. Four 1776 versions: Jefferson's manuscript copy, the first official printing by John Dunlap, the first newspaper printing, a unique printing on parchment by John Dunlap* (Philadelphia 1976).

'Vi anse dessa sannningar ovedersägliga, att alla människor har skapats jämlika, att de av sin Skapare förläntas vissa oförytterliga rättigheter, och att bland dessa är liv, frihet och sökandet efter lycka.'

Till försvaret av dessa rättigheter har inrättats styren (*Governments*) som hämtar sitt samtycke direkt från folket. Samma kontraktstanke finns även i den franska förklaringen. Den politiska sammanslutningens ändamål sägs där vara att garantera de naturliga och oföränderliga rättigheter som beskrivs i den andra artikeln:

Dessa rättigheter äro Frihet, Äganderätt, Säkerhet, och styrka mot Förtryck.[216]

Av dessa är det endast frihet som får en uttrycklig bestämning: Den fjärde artikeln definierar frihet som tillåtelse att inom lagens gränser göra allt det, som inte skadar någon annan.[217] Enligt *Encyclopædia Britannica* skall 1789 års rättighetsförklaring vara typisk för franskt 1700-talstänkande, som strävade efter att isolera fundamentala och universella föreskrifter framför mer praktiska förhållningsregler.[218] I jämförelse därmed förhåller det sig precis motsatt med Kepplerus' förslag; där bildar översikten av faktiska förhållanden bakgrund till de generella föreskrifterna. I dennes memorial är friheten intimt förbunden med egendomsrätten och överfört till den personliga säkerheten. Kepplerus' skrivning är mindre stringent, men formulerar i sak samma ståndpunkt: "Och skal hädanefter all osäkerhet til Person, Ägendom, Lefnads- och Närings-sätt, som icke är wäsendteligen lastbart, warda uphäfwen, [...] dock hwarjom och enom efter Lag okränktan förbehållen".

Det har visats att Kepplerus var någorlunda orienterad i sin samtids tankeströmningar. Efter sina studier i Åbo var han väl insatt i de naturrättsliga doktrinerna. I hans boksamling återfanns några av de mer radikala svenska skriftställarna, såsom Anders Nordencrantz, men även en del utländska, som Cesare de Beccaria. Den senares *Dei delitti e delle pene*, som starkt pläderade för humanare strafformer och en mer tolerant rättsbehandling, utkom på italienska 1764, men den svenska översättning – *Afhandling om brott och straff* – som ägdes av Kepplerus trycktes dock först något halvår efter memorialets inläm-

216. Här följs en tidig svensk översättning av den franska rättighetsförklaringen i [Thomas Paine], *Menniskans rättigheter* (Sthlm 1792) s. 118–122.

217. Jfr Samuel F. Scott & Barry Rothaus (red.), *Historical dictionary of the French revolution, 1789–1799* (Westport, Conn. 1985) s. 301 ff. Skrivningen torde återgå på Montesquieus tidigare redovisade definition: "Frihet är rätten att göra allt som lagarna tillåter"; dens. (1990) XI:3, s. 109.

218. *The New Encyclopædia Britannica*. 15th edition. Vol. 10 (Chicago 1993) s. 68.

nande. Det finns hur som helst inga skäl till att på idémässiga grunder utesluta honom som memorialets verklige författare.[219]

På nära håll finns en annan förebild, som inte heller torde ha varit okänd för Kepplerus – den bekante Johan Fredrik Kryger. 1767, alltså endast några få år tidigare, hade han i en utläggning om den borgerliga friheten förklarat den som

> at kunna, efter Naturens Lag, få nyttja sin kropp, sin egendom och sina rättigheter, som man, i anledning af sunda förnuftet, finner för sig sjelf fördelagtigast wara, utan at någon magt må kunna lägga derwid hinder i wägen, eller i minsta måtto rubba ens lagliga besitning: allenast man uti bruket deraf ej gör något, som strider emot samhällets bästa.[220]

Här uttrycks exakt samma rättighetsförklaring som hos Kepplerus. Kryger har även ett intressant tillägg som kopplar tanken till den naturrättsliga doktrinen men som samtidigt också erinrar om den franska rättighetsförklaringens fjärde artikel. Han skriver, att "denna friheten bör wara lagbunden: ty om detta icke wore; så wore det äfwen detsamma, som at ännu wara i sin naturliga frihet".[221]

Än tydligare blir förbindelsen mot de mänskliga rättigheternas förklaring i en deklaration av Carl Christopher Gjörwell, som också använder det ifrågavarande begreppet:

> Den definition, som jag, efter mit begrep, således wille gifwa om en rätt *Borgerlig Frihet*, är at den består i en sådan Lagarnes ställning, hwarigenom fullkomlig Medborgerlig Säkerhet til Person, Ära, Egendom och Mänskelighetens rättigheter kan winnas, lika för alla Medborgare, af Lagens kraft, utan at kunna lida intrång af någon Makt i Samhället, icke en gång af sielfwa Lagstiftaren.[222]

Gjörwell fann att denna definition stod i samklang med Montesquieus frihetsbegrepp, men såg också en motsvarighet i svensk praxis och nämnde som

219. Gabriel Nikander, *Lovisa stads historia*, 1. 1745–1808 (Lovisa 1930) s. 81 f.; Göran von Bonsdorff (1952) s. 328. Att Beccarias skrift länge varit välkänd framgår av recensionen i *Lärda tidningar* 1770, n:o 86, s. 343, se även n:o 88 och 90. Översättningen var verkställd av rådmannen i Stockholm Johan Henric Hochschild.

220. [Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (1767) n:o 4, s. 35. Avsnittet är typografiskt framhävt i originalet. De flesta momenten hos Kepplerus återfinns också hos [Forsskål], (1759) fr.a. §§ 2–3, 9, 11–12, 14–16. Denna beryktade skrift indrogs, i första hand för dess förordande av en oinskränkt tryckfrihet, men blev trots det ganska omtalad; se Torsten Steinby, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors 1970) s. 48–88, med faksimil, och Burius (1984) s. 103, 222 f., 258. Isak Faggots hänvisning till detta arbete jämnt tio år senare tycks inte ha uppmärksammats av tidigare forskning; [Isak Faggot], (1769) s. 41 f. *Tankar om borgerliga friheten* omtrycktes 1792.

221. [Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (1767) n:o 4, s. 36.

222. [Carl Christopher Gjörwell], *Den politiske Aristarchus*. Tredje delen (Sthlm 1769[–70]) n:o 16, 9/3 1770, s. 62; Lundstedt, I (1895) n:o 130; Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772* (Lund 1896) s. 457 f.

ytterligare förebild den "odödelige" Olof von Dalin. Om man följer dessa samhälleliga principer menade han att medborgarna kommer att leva i inbördes sämja och då "älskar Folket sin Frihet och sit Fädernesland". De naturliga meningsmotsättningar som finns inom ett samhälle blir då betydelselösa och folket enat mot utländskt och inländskt övervåld.[223]

Kryger och Gjörwell var skriftställare av liknande mental kaliber och socialt befann de sig på ungefär samma nivå (de var för övrigt goda vänner). Båda utövade stort inflytande som politiska opinionsbildare, men partimässigt drev den förre allt närmare mössorna medan den senare var övertygad hatt. Detta illustrerar att idégodset de företrädde var ganska spritt i bildade kretsar och inte egentligen var utlöpare av partibegrepp. Det var heller inte fråga om tomma tankefoster hos litteratörer, utan föreställningarna gjorde också avtryck i konkreta politiska förslag. Tydligt avspeglas idéerna i 1769 års "Act om personlig säkerhet och säkerhet om äganderätten", som framhållits som en annan uppenbar förebild för Kepplerus. Säkerhetsakten, vars idéer enligt Gunnar Kjellin till stor del hade koncipierats av rikshistoriografen Anders Schönberg, framlades i oktober av ett särskilt sammansatt författningsutskott och kom att väcka livlig debatt.[224]

Säkerhetsakten var hattarnas kompromissförslag i författningsfrågan och dess syfte var "fundamentallagarnes återställande i sin fulla kraft". Den innehöll därför tankar om balansen mellan riksdag, råd och konungamakt. Störst intresse i detta sammanhang har emellertid sju särskilda paragrafer om säkerhet till person och egendom; ett slags habeas corpus-akt. Här framläggs flera av de förslag som sedan i något förkortad form skulle återkomma i Kepplerus' memorial. Rätten till "Lif och ära bör hvar medborgare vara säker om", och den skall endast kunna förverkas efter ett av laglig domstol utfärdat dödsstraff. "Frihet at vistas i samhället bör vara hvars mans rätt, tills domaren lagligen inskränkt denna friheten", något som inte skall kunna ske bara på angiven misstanke utan endast efter laga rannsakning. Tjänster och ämbeten skall endast kunna mistas efter missbruk och tjänstefel. Ovidkommande bevisning och jäviga vittnen skall ej få brukas i domstolar, liksom privata papper och räkenskaper ej utan skälig grund skall kunna beslagtas av myndigheterna. Hos

223. [Gjörwell], *Den politiske Aristarchus*. Tredje delen (1770) n:o 16, s. 63. Han citerar Dalins dikt *Swenska friheten* från 1742.

224. Tryckt i *SRARP*, XXVIII. 1769–1770:II. Bilagor (Sthlm 1964) s. 50–57. Om säkerhetsakten och diskussionerna kring denna, se C. G. Malmström, 6 (1901) s. 144–151; Lagerroth (1915) s. 618–630; dens. (1934) s. 201–205; Karl-Elof Rudelius, "Författningsfrågan i de förenade deputationerna 1769", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1935, särsk. s. 345–355; Kjellin (1952) s. 171–207, 218; Nikula (1978) s. 117.

ett fritt folk bör tortyr vara okänd, "ty personliga säkerheten är fjerran ifrån det land, der rannsakningar regleras genom torturer". För att inte detta skall bli tomma paragrafer äskas slutligen, att alla politiskt tillsatta extradomstolar, kommissioner och dömande deputationer skall avskaffas.[225]

Det var framför allt de konstitutionella frågorna som vållade debatt i ståndsplena. Endast prästeståndet antog säkerhetsakten. Adelsståndet avvisade den med knapp majoritet, bönderna avslog den med acklamation och borgarståndet tog inte ens upp den till behandling.

Kepplerus hade en motsägelsefull inställning till säkerhetsakten då den var uppe till behandling i ståndet. Emellertid förefaller det troligt att han, och möjligen flera som stödde säkerhetsakten, efter nederlaget såg en möjlighet att få dess huvudpunkter genomförda, om inte som grundlag så åtminstone som privilegier.[226]

Kepplerus' memorial inlämnades när mindre än en vecka återstod av riksdagen och det fanns ingen möjlighet att det skulle hinna behandlas. Tanken var väl, som också sägs i ingressen, att det främst skulle stimulera till reflektion och frågan hinna närmare beredas till nästa riksdag. Förslaget var väckt vid rätt tidpunkt. En dryg vecka tidigare hade även en ledamot av bondeståndet, Jonas Olofsson Norberg, inlämnat ett ödmjukt memorial som yrkade på en beredning i privilegiefrågan för de båda näringsstånden. Inte heller här hann frågan närmare diskuteras utan frågan bordlades till nästa riksdag.[227] Ytterligare stimulans fick ärendet mellan riksdagarna genom rådets utnämning av ny vicepresident i Åbo, då man i strid med förordningarna föreslagit en adelsman före en mer meriterad ofrälse och en som därtill inte behärskade finska.[228]

225. *SRARP*, XXVIII. 1769–1770:II. Bilagor (Sthlm 1964) s. 51 f.

226. Det nära sambandet mellan säkerhetsakten och Kepplerus' förslag uppmärksammades redan i samtiden; *Twisten, emellan adel och odal-ständen, om rättigheten til rikets höge tjenster, betraktad på den politiska sidan* (Sthlm 1770) s. 17. Om Kepplerus' inställning vid behandlingen i ståndet: Renvall (1967) s. 325 ff.

227. *BdP*, II. 1769–1770 (Sthlm 1975) s. 473 f., 561 ff. Jonas Norbergs memorial, som trycktes redan 1770, återfinns som bilaga 58, s. 753–756. Norberg nämner både ett under pågående riksdag inlämnat betänkande i frågan och ett till ståndet vid föregående riksdag inlämnat memorial i samma ämne. Det senare var inlämnat av Jon Eriksson från Gävleborg, men är sedermera förkommet; *BdP*, 10. 1765–66 (1973) s. 706. Se även Edler (1915) s. 165.

228. C. G. Malmström, 6 (1901) s. 192 f.; Edler (1915) s. 130 ff., 239 ff.; Nikula (1978) s. 128 f. Rådsbeslutet publicerades under den provocerande titeln *Ofrälsemäns sent omsider, tydeligen förkunnade öde, i anseende til deras befordrings-rättighet, eller Råds-protocoll, som utwisar at de högre ämbeten i riket, endast äro ridderskap och adelen förbehållne* (Sthlm 1770). Utnämningen upphävdes senare genom sekreta deputationens likaså publicerade beslut: *Riksens höglofl. ständers secrete-deputations betänkande, i anledning af råds-protocollet för den 1:sta maji 1770 öfwer inrikes civile ärender, rörande ofrälsemäns befordringsrätttighet [!] til rikets högre ämbeten. Gifwit wid riksdagen i Stockholm den 27 julii 1772* (Sthlm 1772).

De tankar som allt tydligare började komma till uttryck i konkreta politiska förslag sade alltså att hela folket måste få delade och lika rättigheter. Från de ofrälses sida fanns ett starkt missnöje över de företrädesrättigheter som adeln hade i många samhälleliga sammanhang. De framlagda projekten handlade till stor del om näringspolitiska frågor, men med dem följde förslag som rörde medborgarnas relationer till staten. Dels var det möjligheterna att uppbära offentliga ämbeten, dels var det frågor kring rättssäkerhet och medborgerliga rättigheter. Idéerna torde framför allt ha emanerat från och appellerat till borgerliga grupper och ofrälse ståndspersoner. Det var de skikt som stod närmast adeln i socialt hänseende, men som också på grund av olika spärrar var uteslutna från många av dess rättigheter. För att kunna genomföra lagändringar krävdes dock samarbete över ståndsgränserna och uppenbart insåg de ofrälse stånden att de hade många sammanfallande intressen att bevaka i dessa frågor. Tillsammans representerade de ju befolkningsmajoriteten och den politiska styrkan i de ofrälses enighet låg i att kunna driva ärendena som *folkets* rättigheter. De företrädde inte ståndens särintressen utan här talades för en *svensk mannarätt.*

Odalståndens privilegier

På grund av Adolf Fredriks död blev tiden mellan riksdagarna avkortad och nästa riksmöte samlades redan till sommaren 1771. Tjänste- och privilegiefrågan fortsatte att ligga högt på dagordningen. Till borgar- och bondestånden kom att lämnas in tre omfattande privilegieförslag. Det första upplästes i bondeståndet den 4 september 1771.[229] En dryg månad senare inlämnades i borgarståndet ett projekt författat av Stockholmsborgaren Henrik Albrekt Brandenburg.[230] Däremellan hade också borgmästaren i Sigtuna, Johan Sundblad, hunnit lämnat in ett memorial, som dock endast gällde privilegier för borgarståndet. Utan tvivel var det också det minst radikala av alla projekt. Sundblad är helt ute efter att upprätthålla ståndsordningen och hans konkreta förslag är ensidigt inriktade på att bibehålla och utöka borgerskapets företräden inom sitt näringsområde. Bildspråket utgår från den samhälleliga kroppsmetaforen och typiskt nog avslutas memorialet med det bekanta cita-

229. Trots sin samtida titel, *Project til bonde-ståndets privilegier, wid riksdagen 1771* (Sthlm 1771), innehöll det förslag till alla tre odalståndens privilegier. Förslaget omtryckt i *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 592–603.

230. [Henrik Albrekt Brandenburg], *Swenska odal-folkets rätt, sammandragen i project til et dem gemensamt tilhörigt privilegium, wid riksdagen år 1771* (Sthlm 1771).

tet ur katekesen: "När hwar och en sin syssla sköter, Så går oss wäl ehwad oss möter."[231]

Böndernas projekt var starkt påverkat av Kepplerus' memorial, men hade bearbetats, syntetiserats och generaliserats på flera viktiga punkter. I de många paragraferna av ekonomisk natur hade förändringar gjorts och förslaget hade kompletterats i enskilda frågor som låg ståndet nära. Brandenburgs projekt, däremot, var med någon paragrafs undantag en tämligen osjälvständig sammanställning av böndernas och Kepplerus' projekt.[232] Kepplerus' 31 paragrafer hade minskats till respektive 23 i böndernas projekt och 24 i Brandenburgs. Precis som i förlagan är det huvudsakligen de inledande satserna som innehåller bestämmelser av mer principiellt intresse. Hos Brandenburg är dessa överförda utan stort mer än språkliga justeringar. I böndernas förslag finns däremot flera betydelsefulla förändringar.

Kepplerus' ursprungliga ramparagraf där privilegierna sägs skola omfatta rikets tre odalstånd – borgare, präster och bönder – utökar bönderna med förtydligandet, att under de tre odalstånden skall "förstås och begripas alle de, som uti ecclesiastique, civile och militaire staterne embeten och tjenster innehafwa". Detta innebär ett markerat och viktigt avsteg från den princip om ståndens renhet som varit återkommande under frihetstidens riksdagsval. Skrivningen kan på så sätt uppfattas som ett principellt ställningstagande, men den nämner emellertid ingenting specifikt om representationsrätten. Förslagen avser tvärtom i första hand juridiska och ekonomiska bestämmelser. Den speciella politiska situation som lett till förslagets utarbetande framgår också av fortsättningen: "samt hwar människa i riket, som icke är adel".[233] Även om bestämmelserna principiellt skall omfatta samtliga medborgare görs här en negativ positionering av de ofrälse gentemot adeln.

Kepplerus' andra paragraf, om äganderätten som grundvalen för ett folks fri- och säkerhet, återupprepas hos Brandeburg, men är helt utesluten i böndernas förslag som går direkt på bestämmelsen om personlig rättssäkerhet. Här har lydelsen fått ännu större pregnans:

> Alle desse ofwannämnde, af hwad stånd, ålder, kjön och wilkor de wara måge, wara ewigt af lagen allena beskyddade, njute ock hwar för sig, (som icke öfwermaga [omyn-

231. *Borgmästaren och riksdagsmannen Johan Sundblads memorial til wällofl. borgare-ståndet, angående enskilte privilegier för samma stånd* (Sthlm 1771) s. 15 f.; Edler (1915) s. 177 ff.

232. Edler (1915) s. 184–191; Jan Eric Almquist, "Till frågan om skattebondens jordäganderätt under perioden 1719–1789", i *Strödda bidrag till civilrättens historia* (Sthlm 1953) s. 137 ff., 168; Sten Landahl i *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 3 f.

233. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 592 f. Jfr Söderberg (1956) s. 238.

> dig] eller afwita [sinnessjuk] är), full äganderätt öfwer sin kropp och person, öfwer sin egendom och levnadssätt. All osäkerhet derom ware lika ewigt afskaffad. [...][234]

Jämfört med lydelsen hos Kepplerus har också avslutningsmeningen konkretiserats på ett sätt som ökar dess likhet med den amerikanska förklaringens "Pursuit of Happiness":

> Flit, trohet och ideklig omtanka at sig redeligen försörja blifwe hwarje undersåtares rättighet samt at söka sitt lifsuppehälle och föröka sitt wälstånd på alla möjeliga wägar genom alla tillåteliga medel, så högt någonsin gjörligit är.[235]

Bönderna gör ett annat anmärkningsvärt tillägg då de innesluter en annan frihetsbestämmelse i sitt förslag: tryckfrihetsförordningen. Enligt § 21 skall "Ingen ändring, förtydning eller förklaring" få göras i denna "förordning och grundlag".[236] Med denna paragrafs införande hade de svenska privilegieprojekten på ytterligare ett område anteciperat den franska rättighetsförklaringen. Dess elfte artikel lyder:

> Et fritt meddelande af sina tänkesätt och öfwertygelser, är en af menniskans ädlaste rättigheter; må hwar medborgare då fritt tala, fritt skrifwa och fritt trycka, med wilkor at answara för missbruken af denna Frihet uti de af Lagen bestämda fall.[237]

I § 22 ansluter bönderna på en annan viktig punkt till de mer framsynta förslagställarna. Endast den sökandes vandel, skicklighet och förtjänst, "utan afseende på dess födsel och härkomst", skall vara giltig befordringsgrund till såväl högre som lägre ämbeten.[238]

Till privilegieförslagen hade också Stockholms borgerskap anslutit med en ansökan som inte innehöll några egna stadgeprojekt, men väl en principutredning om de borgerliga – det vill säga *med*borgerliga – fri- och rättigheter som bör "tilflyta hela Riket i allmänhet, samt hwar Inwånare i synnerhet".[239] Det fastslås där att "*Frihet och Säkerhet* äro twänne af de Hörnstenar, hwaruppå fria Statsbyggnaden hwilar". Det är var människa tillåtet att handla enligt den naturliga lagens bud. Den borgerliga lagens ändamål är därför inte att inskrän-

234. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 593.

235. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 593. Brandenburgs motsvarande paragraf ligger även här tämligen nära Kepplerus.

236. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 602. Även hos [Brandenburg], (1771) § 10.

237. Efter [Paine], (1792) s. 121.

238. *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 603.

239. *Stockholms stads borgerskaps ansökning om privilegier för de 2:ne närings-ståndeu* (Sthlm 1771). Undertecknat 29/6 1771 av Warner Groen, Henrik Hebbe, Jonas Bosell, Abraham Westman, Isaac Sauter, Joachim Sasse och Jöns Borgström. Jfr Edler (1915) s. 173–177.

ka den naturliga lagen, utan att hindra dess missbruk.[240] Borgerlig frihet är rätten att förkovra och borgerlig säkerhet att få bevara det allmänna och enskilda intresset efter förmåga och i överensstämmelse med "det helas eller Statens wälfärd".

Både frihet och säkerhet kan vara dels allmän, dels enskild. Den *allmänna friheten* består i: (1) att såsom röstägande medborgare få utan hinder, lock eller tvång utse lagstiftande fullmäktige och vid lagskipningen få bevaka medbröders gemensamma rätt; (2) att såsom valt ombud och inom lagens gränser få utöva sin politiska makt; (3) "At såsom Medborgare få bidraga til alt hwad som kan befordra Rikets bestånd, ära, naturliga styrka och wälgång"; (4) att såsom författare få verka till det allmännas upplysning i enlighet med tryckfrihetsförordningen. Den *enskilda friheten* består i att inom sitt näringsfång få verka för egen förkovran och till det allmännas tjänst. Den *allmänna säkerheten* är dels utvärtes, att njuta beskydd mot främmande övervälde, dels invärtes, att njuta beskydd mot rättsövergrepp av egna medborgare och tjänstemän. Den *enskilda säkerheten*, slutligen, är varje invånares fria disposition till kropp, ära, näringsfång och egendom. På samma sätt delades hushållningen upp i naturliga och politiska principer. Med genomförande av Kepplerus' projekt trodde förslagsställarna att de tre stora ändamål som kännetecknar "en wäl författad och styrd Stat" kunde erhållas, nämligen "*Mycket, Dygdigt* och *Wälmående* Folk: *Mycket Folk* utgör Rikets Physiska styrka: *Dygdigt Folk* utgör dess Moraliska styrka och *Wälmående Folk* utgör dess Närings- och Finance-styrka".

Edler menar att detta Stockholmsborgarnas förslag tydligt visar att "man även i Sverige kände behov av en bredare filosofisk grundval för den sociala rekonstruktion, som man planerade".[241] Men även om idéer om en total ståndslikhet fanns på sina håll, låg rättighetsförklaringarna framför allt på ett privilegieutjämnande plan. Resultatet hade likväl blivit ett och detsamma, eller som Emil Hildebrand uttryckt det:

> Hade odalståndens privilegier blifvit en verklighet vid sidan af adelsståndets och en afräkning företagits, hade visserligen icke mycket återstått af privilegiinatur, ty hvad som är en rätt för alla har förlorat privilegiets exklusivitet.[242]

Det förefaller som om flera förslagsställare hade svårigheter att se den fulla vidden av sina framställningar. Å ena sidan förespråkade man gemensamma med-

240. Edler (1915) s. 173 n. 3, anmärker att den naturliga lagen aldrig definieras i förslaget. Som framgår utgick emellertid resonemangen från samtidens konventionella föreställningar.

241. Edler (1915) s. 176.

242. Hildebrand (1896) s. 508.

borgerliga rättigheter och en total egalitär utjämning. Å andra sidan hade man problem att realisera verkningarna av denna uppfattning ens som förslag till konkreta åtgärder. En av orsakerna till denna inkonsekvens hade sin grund i statusläran, som var en av den naturrättsliga doktrinens grundläggande föreställningar. Statusläran var en kvarleva från den romerska rätten som från medeltiden överförts till hela det europeiska rättstänkandet.

Modern västerländsk juridik bygger på den fundamentala föreställningen om varje individs likhet inför lagen och att varje rättssubjekt har en lika rättskapacitet. I den romerska rätten saknade individen (*persona physica*) i sig juridisk förmåga. Individens rättskapacitet var i stället beroende av dennes status. Status innebar i den romerska rätten tre ting: frihet (*status libertatis*), medborgarskap (*status civitatis*) och familjetillhörighet (*status familiae*). Rättskapaciteten hade beroende av dessa faktorer olika utformning. Förutom skillnaden mellan fria och slavar fanns också uppdelningen mellan medborgare (*cives*) och icke-medborgare (*peregrini*). Vidare fanns bland fria medborgare skillnaden mellan dem med omedelbar rättshandlingsförmåga (*sui iuris*) och dem med endast medelbar (*aliene iuris*). Denna tradition levde kvar i de europeiska ståndssamhällena och i det tidigmoderna borgerliga samhället kunde därför varje individ samtidigt och beroende på sammanhang bära med sig flera juridiska personer.[243]

Vad betydde detta i den svenska rättstraditionen? En direkt överföring går inte att göra ens teoretiskt. I Sverige fanns exempelvis inga individer eller grupper som likt slavarna var i total avsaknad av rättskapacitet. Däremot hade *status civitatis* och *status familiae* betydelse för, i det första fallet, den statsrättsliga och, i det andra, den privaträttsliga positionen. Det var framför allt ståndstillhörigheten som bestämde rättskapaciteten. Ståndens representation följde av *status civitatis* medan deras civil- eller privaträttsliga ställning förändrades efter de undantagsförmåner som tillhandahölls av privilegiesystemet, eller *status familiae*. Samma rättigheter som för stånden gällde individen och tvärtom; ståndet var en *persona moralis* av vilken *persona physica* var medlem. Det patriarkala systemet gjorde också att hushållet snarare än individen i många fall var den minsta rättsliga enheten. Därför var till exempel hushållsmedlemmarna i många privaträttsliga, och kvinnorna i alla statsrättsliga frågor endast förmedlade rättssubjekt. Statusläran förklarades i Sverige av Olof Rabenius:

243. För sammanfattning av statusläran, se Karl Olivecrona, *Studier över begreppet juridisk person i romersk och modern rätt* (Uppsala 1928) särsk. s. 109–113; Claes Peterson, "Fredrik Schrevelius och den moderna personteoriens upptagande i svensk civilrättsdoktrin", i *Rättsvetenskap och lagstiftning i Norden. Festskrift tillägnad Erik Anners* (Sthlm 1982) s. 141 ff.

> 'I en enkel person konstaterar vi olika statuspositioner, till exempel status som medborgare, adelsman, familjeöverhuvud etcetera, och så många dessa statuspositioner är, så många juridiska personer föreligger i en sådan enkel person.'[244]

Naturligtvis medförde dessa idéer att det var svårt att frigöra sig från ståndstänkandet. De radikalare momenten i privilegieförslagen handlade främst om individens rättskapacitet och inte dennes medborgerliga, det vill säga politiska, inflytande. Med de föreslagna privilegieförändringarna kunde följaktligen *status familiae* revideras utan att därför *status civitatis* förändrades. Detta är en oerhört viktig distinktion som inte verkar ha uppmärksammats av den tidigare forskningen om privilegiestriden.

Statusläran var djupt rotad i den wolffska filosofin, som i sin tur var grundläggande i det svenska luthersk-ortodoxa tänkandet. Den franska revolutionen gjorde rent hus med alla privilegieförmåner. Detta blev en naturlig följd av förklaringen om lika medborgerliga rättigheter för alla. Den svenska privilegieomvandlingen som skulle äga rum på konstitutionell väg kunde inte lika enkelt negligera privilegieinnehavarna. Rättighetsförklaringarna fick därför också anpassas efter omständigheterna. Det är en av orsakerna till de återkommande negativa positioneringarna gentemot adeln i de svenska privilegieförslagen. Ett inlägg i *Dagligt Allehanda* irriterade sig på detta faktum:

> Nu på en tid har jag uti flere Skrifter sett en besynnerlig uttolkning af det ordet *Odalman* wilja införas. Man sätter det i motsats emot *Adelsman*, likasom Ridderskapet och Adelen icke wore så wäl Odalmän, som andre Medborgare i Riket.[245]

Skribenten ansåg begreppet synonymt med *jordägare* och alla andra användningar av ordet var enbart försök att utså split inom fäderneslandet och mellan stånden.[246] Men denna återkommande utdefiniering av adeln avslöjar en taktik, som måste uppfattas som medveten, att i praktiken upphäva privilegierna genom att utöka dem till att omfatta alla stånd.

Kryger framförde, återigen i sitt förslag från 1767, en teoretiskt intressant tolkning som kombinerade jämställdhetstanken med en kvarlevande ståndsförfattning. Han ville förse även de ofrälse näringsstånden med privilegier.

244. "in una persona simplici, status varios deprehendimus, exempli gratium Status Civitatis, Nobilitatis, Patrisfamilias & c. & quot sunt hi status, tot etiam personae Juridicae, in una hac persona simplici"; cit. efter Peterson (1982) s. 143.

245. *Dagligt Allehanda*, 6/12 1771, n:o 275.

246. Se även *Om odal-stånd, som en tilläggning wid Dagligt Allehanda n:o 275, för år 1771.* Dat. 19/12 1771 (Sthlm 1772) som är en ingående historisk uttydning med slutsatsen att *odalman* endast avser jordägare och således ej t.ex. ämbetsmän och hantverkare.

Genom utökade privilegier ökar rättvisan eftersom alla medborgare då skulle få fastlagda rättigheter. Samtidigt framförde han ett principiellt försvar av ståndsindelningen, också ur rättvisesynpunkt. Sveriges frihet bestod, enligt Krygers åsikt, av tre balanser: mellan konungen och ständerna, mellan riksdagspartierna och mellan de fyra stånden. Om de senare sades, att de "hwart för sig, böra äga tilräckelig styrka, at förwara sina rättigheter, och hålla hwar andra innom sina råmärken".[247] Ståndsindelningen rationaliserades sålunda till en maktdelningsprincip. När privilegiestriden stod som hetast vid riksdagen 1771 uppmärksammades i *Dagligt Allehanda*, att frågan inte alls var uppkommen av tillfälligheter, och tidningen rekommenderade dessa Krygers tankar "til hwar redelig Swensk Medborgares ömmaste upmärksamhet".[248]

Pamflettdebatterna

Mer än i de anförda programskrifterna framträder dock radikala idéer i de opinionsbildande. I ströskrifter och press kunde framföras de mest frispråkigt egalitära uppfattningar och inte minst hetsades det mot adeln. I en skrift kallad *En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordringsmål* uttrycker den föregivne ädlingen stolthet över det adelskap som hans far förvärvat åt familjen genom tapperhet i fält; "men ändå har denne min lycka ej kunnat inbilla mig, at jag wore född öfwermänniskja, och at alle Ofrälsemän woro danade at föraktas och dela Slafwars öden". Tvärtom, menade han, är en lika möjlighet till förkovran och personlig karriär inte bara en medborgerlig rättighet, utan det vore även gagnande för riket.[249] Författaren har antagits vara Carl Eugenius Marcks von Würtemberg vars släktbiografi stämmer överens med den citerade. Troligare upphovsman är aktuarien vid Riksarkivet Jonas Hallström, som skall ha uppfyllts av ett särdeles adelshat. Arbetet förmodas dock vara ett beställningsarbete.[250]

247. [Kryger], *Den förnuftige fritänkaren* (1767) n:o 44, s. 355. Samma slutsats fast från motsatt utgångspunkt drog ämbetsmannen och hattpolitikern Carl Eric Wadenstierna: "så skulle lätteligen, genom egalitéts-principens införande, alla Stånd blifwa lika ansedde, alla fri- och rättigheter förswinna"; [dens.], *Frita tankar, af* * * * (Sthlm 1769) §§ 31–35, s. 11 f.

248. *Dagligt Allehanda*, 8/10 1771, n:o 225, hänvisar till *Den förnuftige fritänkaren*, n:o 4 och 44. Denna rekommendation har påvisats redan av Kjellin (1952) s. 215 n. 22.

249. *En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordringsmål* (Sthlm 1770). Jfr Edler (1915) s. 133 f.; Lagerroth (1915) s. 642 ff.

250. Samuel E. Bring, "Jonas Hallström, »En adelsmans tankar» och »Den gräfwande embetsmannen»", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, årgång 43 (Sthlm & Uppsala 1956) särsk. s. 70 f. Om Marcks von Würtembergs författarskap, jfr uppgift i *Handlingar ur v. Brinkman'ska archivet på*

Debatten om *En adelsmans tankar* blev vidlyftig och animerad och skriften drogs rentav inför rätta.[251] En uppenbarligen adlig vedersakare trodde på författarens andragna börd och menade sarkastiskt att dennes "förwirrade hjärna" i sig var ett argument mot ärftligt adelskap. Att högre ämbeten skulle reserveras åt det första ståndet ansåg han dock vara odiskutabelt.[252] Denne skribent beskylldes i sin tur, i en utförlig utläggning om ståndsstriden "på den politiska sidan", för en "i fria Stater oloflig *egenkärlek*, snörrätt ställd emot *allmänelig kärlek*, och stridande emot all Patriotisme". "Det allmänna eller Statens Esprit" är, enligt denne författare, det tankesätt om sin välfärd som Folket fastställer i statskonstruktionen. Om således statskonstruktionen inte är lika för alla medborgare, till exempel genom privilegiers undantag, blir också nationens esprit delad.[253] En fri regeringsform, där varje medborgare känner ett lika beskydd och rättvisa, sägs vara en nödvändig grund för patriotismen. Om medborgarna älskar konstitutionen "så får Fäderneslandet hwar enskylt mans *genkärlek* och hela hjerta otwungit tilbaka, och på annat wilkor har Staten ingen rätt, at fordra Inwånarenas hjertan; (Patriotismen)". Den som däremot sitter med "öfwerwigten i jemnlikhet öfwer sine Medborgare" känner inte en rätt kärlek till det allmänna eller den rätta grunden för patriotismen. Han är endast intresserad av att bevaka sina egna privilegier och ser allt missnöje som partihat.[254] Statens sammansättning ser författaren "wara för et Swenskt folk, den bästa af alla möjeliga som wåra Primitiva Lagstiftare kunnat påtänka" i en tid när icke det "Politiska ljuset lyste som klarast", alltså omedelbart efter enväldets fall. Att adeln den gången, i frihetstidens gryning, fick förnya sina privilegier var ett ad hoc-mässigt sätt att mildra de våldsamma omkastningarna i regementet, men har icke desto mindre givit upphov till en olika esprit inom adel och

Trolle-Ljungby. Utg. av Gustaf Andersson. Andra delen (Örebro 1865) s. 271 f. I en fortsättning (se nedan) på den citerade skriften ger författaren upp föreställningen av att vara adelsman, vilket talar för Hallström som upphovsman.

251. Jfr Samuel E. Bring, *Svenskt boklexikon 1700–1829. Rättegångshandlingar* (Uppsala 1958) n:o 350:1–43, s. 74 ff. Alla förtecknade skrifter har dock inte omedelbar kontakt med Hallströms arbete.

252. *Swar på en adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordringsmål* (Sthlm 1770); S. E. Bring (1958) n:o 350:6.

253. *Twisten, emellan adel och odal-ståndeu, om rättigheten til rikets höge tjenster, betraktad på den politiska sidan* (Sthlm 1770) § 5, 8–9, s. 4 f., även s. 30; S. E. Bring (1958) n:o 350:21. *Egenkärlek* skall här förstås som *egennytta*, jfr ovan not 66. Jfr Edler (1915) s. 139–143, som inte uppfattat den samtida kopplingen mellan egenkärlek och patriotism. Även Harald Elovson tycks något ha missförstått detta samband; dens. (1926) s. 32 f.

254. *Twisten, emellan adel och odal-ståndeu* (1770) § 17, s. 11 f. Uppfattningen ligger väldigt nära Fischerströms; t.ex. dens. [1769] s. 163 f.

odalstånd.[255] "Uti en mindre dygdig Nation än wår" skulle denna skiljaktighet ha kunnat ge upphov till mer oro än som blivit fallet. Likväl tycks i privilegiernas ojämlikhet finnas den "dolda Källan" till bristerna i "wår ganska fullkomliga, men hittils ännu ofullkomnade Stats-Construction". Författaren anser femtio år vara tillräcklig betänketid och önskar därför efter nödvändig komplettering se bifall åt Norbergs och Kepplerus' memorialer.[256]

Också denne författare rör sig med ståndssamhällets terminologi. Det ideala samhället är det, menar han, där adeln och odalstånden – han använder huvudsakligen denna dikotomi – balanserar varandra.[257] Fullt genomförda skulle ändå hans tankar ha medfört en total rättslig utjämning: "Med jemnlikhet emellan Classerna eller Stånden", säger han, "förstår jag *likhet i naturliga rättigheter*". Dessa definieras som lika beskydd för såväl tjänare som husbonde, tiggare som herreman, lika rätt till personlig frihet och säkerhet, lika rätt till skolutbildning och att uttrycka sig, samt lika rätt att förvärva, äga och bruka "anseende, heder, rikedom och egodelar samt *alla Politiska Håfwor*", vilket också innefattade högre och lägre tjänster. Även de medborgerliga skyldigheterna skulle bäras lika, det allmänna understödjas och liv, ära och gods offras "i proportion af hwars och ens ställning i Politiska Stats-machinen".[258] Som synes lämnar en sådan utjämning inte mycket mer än namnen kvar åt eventuella kvarlevande riksstånd. Huruvida detta var skriftens verkliga avsikt eller enbart en motsägelse beroende på bristande konsekvens är osäkert. Något ligger det väl i Edlers omdöme, att författaren "synes bevandrad i den samtida upplysningsfilosofien men har nog ej riktigt hunnit smälta all den visdom, han rör sig med".[259] Sant är, att han inte kan eller vill dra konsekvenserna av sina resonemang fullt ut. Här förekommer en del citat från Voltaire och Montesquieu med flera, men framför allt refereras till den svenska historien och rättsutvecklingen. Intrycket är också snarare att det är inhemsk tradition och förnimmelsen av en pågående ståndsnivellering som dikterat de inte alltid tydliga ståndpunkterna.

Uppmuntrad av det stöd han ansåg sig ha fått i den allmänna debatten återkom Hallström med ytterligare tankar. "Den förtryckta delen af Nationen

255. *Twisten, emellan adel och odal-ståndet* (1770) § 19–21, s. 14 f.
256. *Twisten, emellan adel och odal-ståndet* (1770) § 23–25, s. 16 ff.
257. *Twisten, emellan adel och odal-ståndet* (1770) t.ex. s. 24 f.
258. *Twisten, emellan adel och odal-ståndet* (1770) § 16, s. 8 ff.
259. Edler (1915) s. 140.

började nu låta höra en ton, som tydeligen tolkade en åter uplifwad frihets anda", menade han. I sitt nya inlägg gav han upp allt sken av att själv tillhöra adeln och kastade sig in i ytterligt hård kritik av ståndet. Enligt Hallström fanns det bara en samhällslag: *salus populi*. Under det aristokratiska ämbetsmannavälde som härskade och som nu genom planerade anslag hotade att fullständigt utplåna all frihet hade adeln ständigt brutit mot denna samhällslag. Genom att inmänga sig i prästeståndet och därigenom tillskansa sig majoritet i sekreta utskottet hotade adeln att fullständigt ta över samhällsstyret. Det enda som hittills hindrat denna försåtliga plan var partiväsendet, som försvårat för adeln att uppnå enighet i sina illistiga anslag. Av de kvaliteter som adeln sades äga framför de ofrälse erkände Hallström bara dess förmåga att "tala sin brutna Fransyska", och han avslutade med att räkna upp alla de övergrepp och politiska misstag som begåtts med adeln i riksstyret. Dit räknade han inte minst nederlagen i de tre senaste krigen.[260]

Efter detta inlägg gav sig även Anders Schönberg in i debatten. Schönberg, som tidigt genomskådade den bördsbluff Hallström sedan släppte, intog en moderat hållning där han – såsom också avspeglats i säkerhetsakten – menade att likhet inför lagen var ett samhälleligt grundvillkor, men att social jämlikhet var omöjlig att föreställa sig. Enligt honom var ståndsprivilegierna egentligen ganska ointressanta; de flesta skillnaderna var ju i praktiken ändå utsuddade. Privilegierna kunde därför förvisso avskaffas, men det borde ske genom vänlig förening ständen emellan och inte genom aggressiv agitation. "I wår tid tycker jag, at det är icke mycket man har at träta om imellan Adelen och de öfriga medborgare, och följaktigt icke heller mycket särskilta intressen." Tjänsterna borde fördelas utan avseende på börd, utom vad gällde rådsplatserna. Skälet till denna inskränkning var att den skulle dämpa en redan överflödande konkurrens. Även Schönbergs argumentering visar att ståndstänkandet för många var en formell kvarleva bevarad av praktiskt-politiska skäl snarare än en samhällelig uppdelning tänkt att härbärgera särskilda sociala kvaliteter.[261]

Men även den fördomsfria åsikten att endast rådsämbetena skulle vara exklusiva för adeln kritiserades. Signaturen *Nationel Frihets-Riddare*, som daterade sitt tryckta brev från "Frihets-Holm", menade att den politiska vidskeplig-

260. [Jonas Hallström], *En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordringsmål.* Senare stycket (Sthlm 1770) cit. s. (2), 19.

261. [Anders Schönberg], *Owäldiga tankar öfwer skriften kallad: En adelsmans tankar om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordringsmål.* Förra stycket (Sthlm 1770) s. 3, 11–16; Senare stycket (Sthlm 1770) s. 2 f.; S. E. Bring (1958) n:o 350:24. Jfr Edler (1915) s. 134–137; Kjellin (1952) s. 222–228.

heten var lika farlig som den katolska. "Är icke det widskeppelse i werldsliga saker, at liksom exclusive wilja förbehålla et wist Stånd absolut rättighet til de högre Ämbeten, och at de framför andra skola wara därtil skickelige och sjelfskrefne?"[262] *En Swensk Adelsman* anspelade också på katolskt gäckeri när han talade om de överdrivna proportioner ståndsstriden i hans tycke antagit. Sanningen är, menade han, "at wi alla äro menniskor: alla skapade til lika högt ändamål: alla Lemmar i en Regerings-kropp: alla Sweriges Inbyggare: alla Bröder". Men liksom adeln bör erkänna odalståndens krav som enlig med "sund frihets-principe och Naturens Lagar" bör även adelns rätt att bedriva borgerlig näring erkännas av odalstånden. Han önskade också en större fördomsfrihet mellan stånden i äktenskapsfrågor.[263] I den sista frågan fick han medhåll av *Nationel Frihets-Riddare* i en ny skrift.[264]

En som naturligtvis inte kunde avhålla sig från att ta ståndsstriden till anledning att ge en känga åt katolikerna var den flera gånger omtalade Carl Brunkman. Ojämlikheten mellan olika samhällsgrupper står alltid, menade han, i proportion till falska lärosatser och folkslagens dumhet. Därför var orättvisorna alltid större i katolska än i protestantiska och i synnerhet evangeliska länder. Detta ledde honom till den tvåfaldiga slutsatsen, att "jämngodheten af Swenska Bondens Ståndś-Rätt" med övriga samfundsbröder är i överensstämmelse "med Friheten och wårt Allmänna wäl", samt att vadmalsbonden är lika mycket värd som herremannen i siden, "så wida man ej sätter större wärde på Kläder, än på Dygder".[265] På annat ställe menar Brunkman, att eftersom ju konungen är hela folkets företrädare bör han snarare "anses såsom Bonde, Borgare, Adelsman och Präst tillika, än såsom någon ensam, af de Fyra". På samma sätt bör också, tillägger han fyndigt, riksens ständers fullmäktige, nämligen rådet, företräda samtliga fyra stånd. Om han med detta också menar att de ofrälse bör ha *säte* i rådet är oklart, men synes impliceras av hans fortsatta, tämligen virriga resonemang som går ut på att endast dygden adlar människan. Det "Osanne" adelskapet förefaller strängt taget vara detsamma som det medfödda och är kommet av "ill-

262. *En nationel frihets-riddares tankar, öfwer adeliga dygder, och friborna förtjänster* (Sthlm 1771). Jfr även Valentin (1915) s. 71.

263. *En swensk adelsmans tankar om odal-ståndens rättigheter* (Sthlm 1771); S. E. Bring (1958) n:o 350:26. Jfr Edler (1915) s. 149.

264. *Tankar, om adeliga giften med friborna personer. Jämte anmärkningar wid riksdagsmannen och borgmästaren herr Johan Sundblads project* (Sthlm 1771).

265. [Carl Brunkman], *Riks-fiscalen* (Sthlm 1771–72) n:o 26, cit. s. 104. Jfr s.st., n:o 6, där Brunkman efter en utläggning om frihetens rätta uttydning pläderar för (de numera upplysta) böndernas tillträde till sekreta utskottet; även n:o 25, s. 100.

grepp och tyranner, hwilkas fördärfliga inrättningar och wärk et Fritt Folk ej är förbundet at tåla".[266]

Genom att föra in det katolska tangeras också indirekt hotet av utländskt inflytande. Patrioten och rojalisten Israel Lannér ansåg det i sammanhanget befogat att ställa frågan om naturaliserade utländska adelsmän verkligen skulle äga företräde till högre ämbeten framför infödda ofrälse, "opåmint all den misshandel, som af utländske på infödde föröfwad blifwit?"[267]

Den egensinnige skriftställaren och äventyraren Carl Johan Ingman (senare Manderfeldt) propagerade också för en mer *nationell* anda. Han företrädde en traditionell konsensussyn och inlägget hade egentligen föga att i sak tillföra den aktuella debatten. Ingman ville skapa en god samhällsanda, vilket bäst gjordes genom ett fasthållande vid det för ståndеn invanda och vid det för individen bestående. På det sättet skulle det svenska folkets gamla hederlighet, enighet och trohet kunna återupprättas till Sveriges ära. Den splittring som uppkommit av stridigheterna gagnade bara utlänningarnas strävan att underkuva eller utnyttja svenskarna.

> Låtom oss derföre med en harm, som är wärdig rätte Swenskar, afskudda oss lasternas ok, qwäfwa det onda i sin början, och förklara den för hwars Mans niding och FädernesLandets skamfläck, som wil stifta hat och oenighet mellan några Medborgare, långt mindre mellan hela Stånd.[268]

Georg Arsenius, advokatsfiskal och häradshövding i Gudhem, ansåg i ett tal "til sine likar", att ofrälsemännen ju utgjorde den absoluta majoriteten av svenskarna och därför borde ha de flesta fördelarna och störst inflytande över riksstyrelsen. Friheten är, menade han, en naturlig gåva som dock i och med födseln för somliga övergår i träldom. Friheten är blott ett namn, om majoriteten av samhällets medlemmar är utestängda från förmåner, till vilka endast förtjänst och redlighet borde vara vägande. Men detta är lotten för ofrälsebarn; "Ridderskapet och Adelens Barn, skörda redan i waggan the frukter, som wi aldrig få smaka". Arsenius föreslår inga radikala representationsreformer, men uppmärksammar att de ofrälse enligt grundlagen har tre fjärdedelar av

266. [Brunkman], *Riks-fiscalen* (1772) n:o 28, s. 111 f.; jfr s.st. (1771) n:o 8, s. 30 f.

267. [Israel Lannér], *Curieusa frågor i anledning af befordrings-twisten frälse- och ofrälse-ståndеn imellan* (Sthlm u.å. [1770]); S. E. Bring (1958) n:o 350:16. Att utländska adelsmän ägde politiskt inflytande var ju, som tidigare visats, mer ett uppfattat hot än en realitet.

268. [Carl Johan Ingman-Manderfeldt], *Owäldug granskning öfwer den oförmodeligen upkomna twisten om frälse- och ofrälse manna rätt til högre ämbeten* (Uppsala u.å. [1770]) s. 23; S. E. Bring (1958) n:o 350:15. Jfr den konservativa, rojalistiska patriotism som Ingman förevisar i sitt tal till riksdagen 1771: [dens.], *Svenska folkets röst, framburen inför rikets församlade ständer vid riksdagen 1771.* Af en svensk medborgare (Sthlm 1771).

rösterna i riksdagen och två tredjedelar av rösterna i sekreta utskottet. Om det alltså finns en betryggande majoritet ofrälse i den lagstiftande församlingen, finns ingen anledning att inte också ge de verkställande organen likadan sammansättning. "Hwad hindrar Eder då mina Herrar, Ofrälsemanna Riksdags Fullmägtige, ifrån beslutet, då det är lagligit."[269]

Arsenius tangerade tanken på en politisk representation motsvarande ståndens storleksförhållanden. Denna tanke berördes också vad gäller tjänsterna av Abraham Sahlstedt, som utöver sina språkstudier även verkade som nationalekonomisk skriftställare åt hattpartiet. I en notis i *Allmänna tidningar* hade hävdats att de ofrälse hade övertaget i hovrätter och kollegier med siffran 820 ämbeten mot 215.[270] Mot detta framhöll Sahlstedt i ett anonymt inlägg som en "updagad och ostridig sanning, at alle Rikets Inbyggares Barn hafwa lika rättighet till Rikets Sysslor". Ställ då adelns andel av befolkningen till dess proportion av ämbetena och döm sedan om övertaget. Än tydligare blir orättvisorna om man därtill lägger adelns privilegier, den skattfria jorden, frihet från mantalspenningar, inkvarteringar och skjutsningar med mera.[271]

Flera förslagsställare var inne på tanken att öka representationen genom att liberalisera tillträdet till de olika stånden. Framför allt var det de jordägande ofrälse ståndspersonerna man önskade bereda plats i riksstyret. Den fysiokratiska principen om ägande som grund för inflytande blir tydlig då många av förslagen gick ut på att ge representation åt possessionater på bekostnad av "tärande" ämbetsmannagrupper.[272] Mest långtgående torde ha varit förslaget om allmän manlig rösträtt, som framfördes i tidskriften *Folkets röst*. Fritt folk, sades det där, måste styras av sina jämlikar. Därför föreslogs att "alla till mogen ålder komne Friborne Ärlige Swenske Män finge wälja eller wäljas till Riks-Dags-Män". De som inte på annat sätt hade representation borde i städerna ha valrätt till borgarståndet och på landsbygden till bondeståndet. Förslaget innehöll även en reformering av adelns representation. I stället för ätternas huvudmän skulle valda ledamöter företräda ståndet.[273] Ett annat intressant uppslag var att medborgarna

269. [Georg Arsenius], *Tal, öfwer ofrälsemanna saknad och upprättelse, af en ofrälseman, til sine likar och theras riksdags-fullmägtige* (Sthlm 1771); S. E. Bring (1958) n:o 350:30.

270. Jfr Edler (1915) s. 88 f.

271. [Abraham Sahlstedt], *Frälse och ofrälse-ståndens fördelar i jämförelse* (Sthlm 1772).

272. Axel Brusewitz, *Representationsfrågan vid 1809–10 års riksdag. En inledning till representationsreformens historia* (Uppsala 1913) s. 2–8.

273. *Folkets röst* (Sthlm 1769) n:o 16, s. 62. Jfr n:o 11–12, s. 44 ff., med uppräkning av olika förtjänta samhällsgrupper – allt från hovrättsledamöter och kammarjunkare över kyrkobetjänter och konstnärer ned till frälsebönder och arbetsdrängar, eller sammanlangt långt mer än 3/4 av den manliga befolkningen – som saknar riksdagsrepresentation.

skulle ha lika skatteplikt. Eftersom alla personliga skattelindringar "föröka de öfrigas last och tunga", måste all befrielse samtyckas av hela kollektivet.[274] Här är alltså ännu ett exempel på hur, fortfarande med en föreställning om ett fyrståndssamhälle, privilegierna angrips och urholkas till betydelselöshet.

Det representationsförslag som framfördes i *Folkets röst* diskuterades i en motskrift som intressant nog inte avfärdar tanken som befängd, men i stället bemöter den med sakskäl. Signaturen *B.N.* menade bland annat att ämbetsmannarepresentation skulle medföra en sammanblandning av de redofordrande och de redoskyldiga makterna. Riksdagens arbete skulle därtill bli långsamt och dyrbart med den jätteförsamling som skulle bli följden, och vägen öppnas för korruption om varje oupplyst "Trumslagare, Hofslagare och dylikt folk" skulle få politiskt inflytande. Det existerande systemet var dessutom tillräckligt bra, framhölls det också, eftersom riksdagsmännen redan hade skyldighet att beakta hela folkets välfärd, "och här förstås med det ordet Folk, intet allenast de som äro Adelsmän, Präster, Borgare och Bönder, utan äfwen ock hwar enda Inwånare i Riket".[275]

Folkets röst uppgavs vara utgiven av ett sällskap kallat Nationella Gillet, bestående av "åtskillige Patriotiske Herrar och Män". De ansåg "den uplysta Allmenhetens på förnuftiga Principer grundade Ideer för sine oswikelige Ledare" och ville basera sina förslag enbart på den förnuftiga folkopinionen. Till valspråk hade de det bekanta: "Folkets wäl, ware yppersta Lagen".[276] Bland de påstådda medlemmarna i gillet fanns dygdemönster från de fyra ståndena och andra samhällsgrupper, och liksom Kryger ansåg utgivaren, kallad *Sten Folkwänn*, en korporativ balans stimulerande för den samhälleliga friheten. Utöver balans mellan de olika statsorganen framhölls även partierna, just som hos Kryger, som "nödwändige och nyttige" i fria stater. Att även Nordencrantz lästes och uppskattades av radikala skriftställare visas av att rikets "rätta Lagstiftare" sägs vara dess odalmän redan innan denna term blivit allmän genom privilegieförslagen.[277] I övrigt innehöll *Folkets röst* föreställningar om den aktuella frågan om bankoväsendet och myntrealisationen (n:o 5–6), reflektioner utgående från det naturrättsliga schemat om grundlagarnas förbättring i allmänhet (7–9), dito över de svenska grundlagarna (10–17) samt slutligen tankar om de förklaringar och förändringar som gjorts av regeringsformen sedan 1720 (18–21). Egentlig

274. *Folkets röst* (1769) n:o 17, s. 66.

275. *Bref till utgifwaren af Folkets röst* (Uppsala 1769).

276. *Folkets röst* (1769) n:o 2, s. 5 ff.

277. *Folkets röst* (1769) n:o 1, s. 2 ff., se även n:o 2–4, 16–17. Anslutningen till Krygers och Johan Fischerströms skrifter framhölls n:o 4, s. 16, till Nordencrantz n:o 8, s. 29, även n:o 12–14.

redaktör var enligt Bernhard Lundstedts bibliografi hovrättsrådet Carl Estenberg. Denne hade redan tidigare utmärkt sig genom att kritisera rådet för att ha ingripit i pommerska kriget utan ständernas hörande och för att därmed ha förbrutit sig mot den svenska friheten. 1766 blev han utesluten från riddarhuset för all framtid och ännu några år senare kom han att råka illa ut då han i hovrätten kritiserade Gustav III:s inskränkning av tryckfrihetsförordningen.[278]

Även om *Folkets röst* avgjort framförde en del sällsamma idéer tillhörde den ändå de radikala skrifternas balanserade falang. Här presenterades politiska utjämningsförslag, men helt utan den hetspropaganda som återfanns på andra håll och som också i mångas ögon misskrediterade tryckfrihetsförordningen. Ett sådant organ var *Swenske upsynings-mannen.* Enligt Lundstedt utgavs den av en lärkonstapel vid flottan vid namn Simon Stadenberg.[279] En annan redaktör som föreslagits är navigationsinstruktören Lars Anders Chierlin. Även Chierlin hade verkat inom flottan och efter sina erfarenheter från det militära livet utgav han *Den ofrälse soldaten*, som kom att bli den kanske ryktbaraste och mest omdebatterade av den sena frihetstidens rabulistiska skrifter. Pamfletten ger en provkarta på de fysiska övergrepp och de orättvisor som begåtts av adliga officerare mot soldater av enklare härkomst. De högättade officerarna beskrivs som fega pultroner som överger soldaterna i farans stund, och i stället framhålls den enkle knekten som rikets verklige beskyddare. Också i detta sammanhang ges utrymme åt en liten utläggning om konstitutionens verkliga grund, som är förverkligandet av folkviljan uttryckt av de tre ofrälse ståndens. De högsta ämbeten förklaras enligt grundlagarna stå öppna för alla svenska medborgare och tryckfriheten hyllas som de tidigare allt för modesta ofrälse ståndens vapen mot förtrycket. Arbetet, som i två upplagor trycktes i hela 3 000 exemplar, drogs inför rätta och gav upphov till en lång rad följdskrifter som skulle bevisa eller motbevisa dess påståenden. Genom att publicera en rad autentiska dokument kunde Chierlin styrka sina anklagelser och han frikändes först av Svea hovrätt, men efter att beslutet överklagats till Kungl. Maj:t indrogs slutligen skriften 1773.[280]

278. Lundstedt, I (1895) n:o 141; C. G. Malmström, 5 (1900) s. 15, 427 n. 1; *SBL*, 14 (1953) s. 622. Estenbergs memorial om pommerska kriget, i *SRARP*, XX. 1760–1762:I. Bilagor I (Sthlm 1934) n:o 29–30, s. 62–69.

279. Lundstedt, I (1895) n:o 168.

280. [Lars Anders Chierlin], *Den ofrälse soldaten, eller En gammal under-officerares swar, til sin brorsson, om soldate-lefnaden* (Sthlm 1771) särsk. s. 8 f., 13. Om pamflettfloran kring denna, se S. E. Bring (1958) n:o 390:1–11. Om adelns reaktioner, *SRARP*, XXIX. 1771–1772:I (1969) s. 347–358. Se i övrigt Odhner (1885) s. 35 f.; C. G. Malmström, 6 (1901) s. 236–239; Edler (1915) s. 152–157; Burius (1984) s. 321, 323 f., 340; Roberts (1995) s. 281.

Chierlin medverkade bevisligen i flera nummer av *Swenske upsynings-mannen* oavsett han också var dess redaktör. Andan var helt densamma som i *Ofrälse soldaten*, till vilken upprepade hänvisningar infördes. "Lyckligt det Samhälle," hette det en gång i en sentens som kunde gälla hela tidskriften, "hwarest Lagen, utan anseende till börd och wilkor, är gällande! Olyckligt det Rike, uti hwilket Lagarne wridas och lämpas, efter personernas omständigheter!"[281] Troget denna uppfattning publicerade signaturer som *Fri Swensk*, *Lagens Wän*, *Orädd Friman* och *Infödd Swensk*, förutom berättelser om dyrtiden och folkets svält och elände, rättegångsreferat och historiska dokument som i synnerhet avslöjade rättsövergrepp och orättvisor utövade av adelsmän mot enklare medborgare. Ett kortfattat exempel kan här anföras för att illustrera det indignerade tonfallet:

> För 2 år sedan narrade 3 Adelige ynglingar en Handtwärkare til sig i sin kammare; han war jämlik i ålder, och af hederliga föräldrar; dessa 3 Adeliga tiltagsne ynglingar pryglade och slogo så denna Handtwärkare, at han måste taga af sig sin egen Peruque och falla på knä, och sålunda twingades, at bejaka, det han wore född utaf Pöbel och Pack, samt gemen rackare; men måste äfwen bejaka, at de woro utaf Nobless och födde at sitta wid styret af Land och Rike; jag kan intet mer yttra mig härom, ty all min blod ryser i mina ådrar, då jag tänker här uppå. Til denna sak finnas wittnen nog i synnerhet den, som sjelf led straffet.[282]

En annan följetong gällde krigsrättens rannsakning i fallet rörande artillerikonstapeln Petter Wahlbergs död. Denne hade av sin löjtnant, friherre Carl Coyet, för olika tjänsteförseelser fått utstå upprepad prygelbestraffning som slutligen drivit honom till självmord. *Upsynings-mannen* följde ärendet med en starkt redigerad rättegångsrapportering som hela tiden medvetet tangerade gränsen för det tolerabla. Avsikten var att hänga ut Coyet och andra adliga officerare. När bevisen för Coyets ansvar för självmordet inte räckte för en fällande dom, spädde *Upsynings-mannen* på med obekräftade rykten om ytterligare övergrepp som han begått. Krigsfiskalen begärde först att den anonyme utgivaren och därefter tryckarna skulle namnge sina sagesmän, vilket vägrades. Dessa provokationer kunde inte fortgå i längden men saken avstannade samtidigt med att utgivningen upphörde tio dagar efter Gustav III:s statskupp.[283]

281. *Swenske upsynings-mannen*, n:o 13. 3/3 1772 (Sthlm 1772) s. 52.

282. *Swenske upsynings-mannen*, n:o 30. 21/4 1772 (Sthlm 1772) s. 118.

283. *Protocoller, hwilka icke allenast utwisa de wåldsamheter under-lieutenanten wid kongl. artilleriet wälborne herrn Carl Coyet utöfwat på constabeln Wahlberg, utan ock updaga, huru wida det warit en bidragande ordsak til bemälte Wahlbergs död och ömkeliga ändalykt; hwilka jemwäl tjena til uplysning af skriften, kallad: Ofrälse-soldaten* (Sthlm 1772); S. E. Bring (1958) n:o 439. *Upsynings-mannen* uppmärksammade fallet Wahlberg fr.a. i n:o 27–28, 30–32 och 39–40 av den första omgångens utgivning.

Med regementsförändringen kom också debatterna kring privilegiefrågan att ebba ut, men det mesta av den praktiska verksamheten hade upphört långt tidigare. Av en tilltänkt gemensam ständerdeputation, som skulle sammanjämka de olika inlämnade förslagen, blev intet. En beredning för de tre ofrälse stånden hann dock presentera ett oavslutat betänkande den 30 oktober 1771, vilket var det sista som hördes i frågan.[284] Vid samma tid flyttades nämligen fokus till Gustav III:s konungaförsäkran. Bland de ofrälse började det väl allmänt inses att mer radikala projekt hade liten möjlighet till framgång så länge privilegiefrågor måste avgöras med alla fyra ståndens samtycke. Konungaförsäkran däremot ansågs ha grundlags helgd men kunde förändras med pluralitetsbeslut. Här fanns därför möjligheter att göra små men betydelsefulla justeringar av den försäkran som förestavats Adolf Fredrik. Genom att utesluta ordet "samtliga" angående kungens skyldighet att instämma med rikets ständer sökte man öka de ofrälses tyngd över adeln (§ 5). Med försäkringen att "endast" skicklighet, erfarenhet och förtjänst skall vara befordringsgrund till högre ämbeten (§ 9) lyckades man också att utan större möda sanktionera ett annat av de mer akuta kraven. Genom ytterligare andra riksdagsbeslut fick de ofrälse igenom så pass stora delar av sina anspråk att friktionen mellan stånden tillfälligt minskade något och uppmärksamheten kunde riktas mot mer akuta frågor, såsom den allvarliga missväxt och hungersnöd som drabbat riket. Även om "odalstånden" under de gångna riksdagarna hade uppnått ganska betydande vinster i fråga om sina rättigheter fick dessa aldrig det skydd som ett regelrätt privilegiebrev hade skänkt dem. De allra flesta reformerna upphävdes också av Gustav III åren närmast efter statskuppen.[285]

Slutsatser

I 1700-talets statsrättsliga tänkande medförde naturrättens genombrott avgörande förändringar. Genom att konsekvent iakttaga uppdelningen i Guds, naturens och folkens lag kunde den gudomliga makten uteslutas från den omedelbara samhällsförklaringen. Därigenom infördes en teoretisk förändringspotential som tidigare varit frånvarande. Med föreställningen om ett politiskt styrande folk blev också dygderna, inte bara hos kollektivet utan även för de enskilda individerna, viktigare. Patriotism och fäderneslandskärlek blev övergripande begrepp som framställde en god samhällelig samförståndsanda. Skillnaderna mellan teo-

284. Edler (1915) s. 194–199; Nikula (1978) s. 131 f. Projektet blev aldrig tryckt.
285. Edler (1915) s. 191–201; Lagerroth (1915) s. 671–674; C. G. Malmström, 6 (1901) s. 338–343.

retisk framställning och praktisk tillämpning kunde vara nog stora. Ett kosmopolitiskt ideal som utgick från den naturliga lagens föreställning om alla människors lika värde modererades i många fall av den borgerliga lagens krav på att visa särskild omsorg om sina landsmän och samfundsbröder. Brytningarna mellan allmänna och särskilda jämställdhetskrav blev också tydliga mellan samhällets medlemmar under frihetstidens privilegiestrider.

Uppenbart hyste många uppfattningen att ståndsskillnaderna bröt mot den nationella enighet som borde prägla det svenska folket. De typiska svenska dygderna var något som förenade medborgare av alla samhällsklasser, och hos flera debattörer ansågs de rentav vara starkare framträdande hos småfolket. För att de goda egenskaperna bättre skulle komma till uttryck var det därför önskvärt att alla privilegier kunde avskaffas och ersättas med en allmän *svensk mannarätt* och att endast flit och duglighet skulle vara bedömningsgrunden i tillsättningsärenden. Alldeles tydligt hämtade argumenten i första hand näring från en inhemsk rättsutveckling. Frihetstidens politiska system hade långsamt förmedlat en ökad politisk medvetenhet till bredare samhällslager och givit utsikter åt nya grupper att vinna inflytande över rikspolitiska angelägenheter. Frågan skulle likväl förtjäna att behandlas i ett bredare komparativt perspektiv, eftersom liknande utvecklingslinjer går att skönja i andra länder med andra konstitutionella lösningar.

Genomgången av ståndsstridens argument och jämförelsen med seklets stora rättighetsförklaringar har inte syftat till att framställa den svenska diskussionen som föregripande de amerikanska och franska revolutionerna. Men att så många av de tankar och argument som ansetts vara de båda revolutionernas särskilda gåva till mänskligheten uttrycktes på snarlikt sätt i Sverige visar ändå hur pass utbredda dessa egalitära tankegångar blivit i 1700-talets europeiska samhälle. Inte ens för en så relativt enkel man som en borgmästare från södra Finland förefaller de ha varit okända. Med sin enkla doktrinform ger naturligtvis de amerikanska och franska förklaringarna ett mer konsistent intryck och är därför också mer universellt tillämpbara än de som utarbetades i Sverige. Men faktum kvarstår att de inte är unika i sin önskan att utplåna kvarlevande feodala orättvisor, och inspirationen att eliminera förlegade ståndsprivilegier var inget säreget för de revolutionära omstörtningarna.[286] Omständig-

286. Om det eventuellt unika i de amerikanska och franska rättighetsförklaringarna, se Wilhelm Sjöstrand, *Freedom and equality as fundamental educational principles in western democracy from John Locke to Edmund Burke* (Sthlm 1973) särsk. kap. 2 och 6. Sjöstrands slutsatser, som kan låta banala i sammanfattning, är att den amerikanska och den franska rättighetsförklaringen var inspirerade av naturrätten i John Lockes tappning, den franska därtill av Rousseau. Dessutom skedde en korsbefruktning mellan amerikanska och franska idéer.

heterna gjorde dock att det som i Frankrike uppnåddes i ett slag med en revolutionär omvälvning som snart förbyttes i en reaktion, genomfördes i Sverige stegvis genom en process som inte kan anses fullbordad förrän tidigast med representationsreformen 1865. Det hade då gått ganska jämnt hundra år från det att de första manifesta förslagen till upplösning av ståndssamhället framförts.

Privilegiefrågan hade varit aktuell redan under frihetstidens inledande riksdagar. Fanns det något som skilde debatten i epokens slutskede från den tidigare? För att bedöma dessa projekt och placera in deras roll i den samtida diskursen är det här nödvändigt att göra en idealtypisk renodling. Hela tiden hade diskussionerna förts relationellt mot adelns privilegier. Dessa var den ständiga polen mot vilka de ofrälse positionerade sig. Det gäller då att klargöra privilegiernas särskilda natur. Privilegiet var definitionsmässigt ingen generell bestämmelse, utan ett undantag från lagen. Det var en negativ rättsbestämmelse som avsåg att ge en viss grupp exklusiva företräden som tillkom den endast.[287] I ett samhälle som söker formulera positiva rättsbestämmelser står privilegier därför principiellt i motsättning till social och politisk utjämning. Att utfärda privilegier som skall omfatta samtliga medborgare blir en självmotsägelse. För att bedöma de diskussioner som fördes i representations- och privilegiefrågorna bör därför göras en åtskillnad mellan vad som här kan kallas pragmatiska och ideologiska ställningstaganden. Skillnaden kan exemplifieras med en annan, närliggande fråga som var aktuell vid samma tid. Redan vid frihetstidens början stödde många en ökad religionsfrihet av *pragmatiska* orsaker för att därigenom befrämja invandring av "nyttiga främlingar", medan andra av *ideologiska* skäl ansåg religionstvånget bryta mot en grundläggande samvetsfrihet eller mot den kristliga kärleken. I sakfrågan kunde ställningstagandet alltså bli detsamma men utgångspunkterna var icke desto mindre helt olika. Ett ideologiskt ställningstagande förutsätts i denna modell vara mer planmässigt. En sammanställning av det ovan sagda ger tre idealtypiska motsatspar:

privilegium – utjämning
negativ (specifik) rätt – positiv (generell) rätt
pragmatiska motiv – ideologiska motiv[288]

287. Jfr Edler (1915) s. 96 n. 1, 158, 166 ff. Se även [Kryger], *Den wälmenande patrioten* (1751) n:o XXIII, s. 170 ff.; [Isak Faggot], (1769) s. 29 f.

288. Dikotomiseringen avser endast den aktuella frågan och skall inte uppfattas som generaliserbar. Från en annan utgångspunkt kan de som talade för bevarade privilegier sägas ha handlat ideologiskt,

Den franska rättighetsförklaringen är med sina universella anspråk ett ideologiskt uttryck för positiva rättsföreskrifter. Därur har bortrensats alla bestämmelser av privilegiekaraktär. I den jämförelsen är det uppenbart att den svenska diskussionen inte resulterade i lika konsistenta dokument. Av de utarbetade projekten var det som framlades av bondeståndet tveklöst det som gick längst i sina utjämnande anspråk. Dock medförde den politiska situationen – nämligen adelns alltjämt dominerande position – att man fick göra vissa pragmatiska eftergifter. I de politiska och ekonomiska frågorna gjorde bönderna en negativ uteslutning av adeln. Däremot uttrycktes i frågor rörande den personliga rättssäkerheten ståndpunkter som var helt och hållet ideologiska då de bortsåg från *stånd, ämbete, ålder* och *kön*. Dessa var aldrig tänkta att omfatta de politiska rättigheterna, vilket inte minst det sista förbehållet illustrerar. Så långt som till att tilldela kvinnor även politiska rättigheter gick ingen av de universella rättighetsförklaringarna under upplysningen.[289]

Emellertid bör också med hänsyn till undantagen för adeln vissa av privilegieprojekten kunna betraktas som ideologiska. Även om uteslutningen av adeln gjorde att odalståndens privilegieprojekt inte fick klara ideologiska uttryck, skulle i praktiken alla viktiga undantag ha undanröjts med dessa. Som både Emil Hildebrand och Gabriel Nikander påpekat hade det framförda sättet att betona borgerskapets, eller odalståndens, rättigheter som syfte "att upphäva privilegierna genom att tilldela alla stånd sådana".[290] Det var alltså en metod att på *pragmatisk* väg genomdriva en *ideologisk* förändring. Även Edler har tolkat böndernas anspråk så, att "hade statsskicket fått fortfara någon längre tid, hade de utan tvivel uppnått den eftertrådda likställigheten".[291]

Det är naturligtvis svårt att i dag avgöra opinionens styrka, idéernas verkliga spridning eller hur stor förändringskraften var inom de bredare folklagren. "Endast ett fåtal upplysta andar togo avstånd från privilegieväsendet som

nämligen om ståndsideologin uppfattades som det enda konsistenta eller funktionella sättet att beskriva och bevara den existerande samhällsformen. Däremot är det inte en ideologisk ståndpunkt i de fall ståndssamhället i sig uppfattades som obsolet och dysfunktionellt, men man ville bevara det av klassegoistiska skäl. I exemplet med religionsfriheten kan likaså bedömningen bli den omvända, om man i stället väljer att betrakta frågan utifrån handelspolitiska aspekter.

289. I Sverige fanns dock flera förslag om att ge änkor och andra kvinnor som drev hemmansbruk eller borgerlig näring utökad, om än fortfarande starkt begränsad, rösträtt; Axel Brusewitz (utg.), *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (Sthlm 1916) s. 428; Nikander (1939) s. 18 f., 84; Nikula (1978) s. 118.

290. Nikander (1930) s. 83.

291. Edler (1915) s. 99, jfr. s. 244, 257. Även Enoch Ingers, *Bonden i svensk historia*, II (Sthlm 1948) s. 84 f.; Michael Roberts, "Den svenska aristokratin under 1700-talet", i *Sverige och Europa. Studier i svensk historia* (Sthlm 1969) s. 204 f.

sådant", säger Gunnar Kjellin.[292] Och att många alltjämt kvarstod på en konservativ och privilegiebevarande ståndpunkt illustrerar exempelvis Johan Sundblads av alla radikala strömningar opåverkade memorial. Att debatten dock rörde sig inom ett betydande spänningsfält mellan konservatism och reformiver visar de pamfletter som debatterade samma förslag. Författaren till *En borgares wälmenta anmärkningar* gjorde åtskillnad mellan medborgare i allmänhet och med-borgare i inskränkt mening. Han menade förvisso, att då borgarståndet sökte privilegier man skulle vara försiktig med att gå "MedBorgare af allmänna Samhället" och deras rätt för när. Vissa frågor som Sundblad behandlade, bland annat om rösträtt och egendomsförsvar, menades också vara överflödiga i ett privilegiebrev; "Wi äga ju alla skydd och förswar af wår Swänsk Manna Rätt". I övrigt var invändningarna dock mer av detaljtillrättaläggande natur och författarens åsikter var fast fotade i ståndsindelningen.[293]

Anders Schönberg resonerade utifrån en mer ideologisk utgångspunkt, men stannade vid pragmatiska handlingsnormer. Enligt honom vore det egentligen bättre om alla privilegier avskaffades. "De flästa Privilegier", ansåg han,

> innehålla til största delen allmänna Rättigheter, gemensamma för alla. Det wore mycket önskeligt, om de en gång wore så wäl stadgade, som et allmänt Swensk-manna Privilegium, innehållande Fria Medborgares Rättigheter och trygghet, så befästad, at i wärkställigheten, intet sjelfswåld, Frihetens bedröfweliga följeslagare, och i synnerhet intet Parti-agg och inga hwälfningar kunde betaga någon, af ehwad stånd och wilkor han wara må, et beständigt åtnjutande af sine Medborgerliga rättigheter.[294]

Enligt Schönberg var ju vad han kallar en "Olikhet i Stånd" oundviklig i alla samhällen. "En likhet i Medborgerlig rätt til at njuta sina Lagliga rättigheter, är wäl gemensam för alla Medborgare", säger han, och det var också de tankar han framfört med säkerhetsakten. Men att däremot alla medborgare skulle kunna ha samma förutsättningar till sitt näringsfång, tillstånd, förmåner och villkor är endast en chimär.[295] Vad han med outvecklad terminologi menar är alltså, precis som Nordencrantz, att ståndsskrankor så långt möjligt bör upphävas, men att klasskillnader är oundvikliga. Emellertid är även denna hans

292. Kjellin (1952) s. 218. Edler menar att "Balansprogrammet [d.v.s. mellan ständen] räknade ännu de ojämförligt flesta anhängarna" vid inledningen av ståndsstriden. Under debattens gång började emellertid allt fler inse det rimliga i en nivellering; dens. (1915) s. 159, 199 ff.

293. *En borgares wälmenta anmärkningar, wid herr borgmästaren Johan Sundblads memorial, til wälofl. borgare-ståndet, angående enskilte privilegier för samma stånd* (Sthlm 1771); Edler (1915) s. 180 f.

294. [Anders Schönberg], *En landtmans bref om herr borgmästaren Sundblads memorial, angående privilegier för det wälloft. borgare-ståndet* (Sthlm 1771) s. (3); Edler (1915) s. 181 f.; Kjellin (1952) s. 221 f.

295. [Schönberg], (1771) s. 4.

uppfattning endast ett önsketänkande, som beskriver den enligt honom ideala situationen. I övrigt handlar därför hans inlägg mer om instrumentella frågor, som hur borgerliga privilegier skall kunna införas utan att stöta de andra ständen.

Mer benägen att även faktiskt argumentera för de idéer han omhuldade var däremot borgmästaren i Vasa, Eric Ludolf Leopold. Enligt hans åsikt var det av högsta nöd att odalstånden skaffade samfällda privilegier. Om inte de tre ofrälse ständen gjorde gemensam front i frågan skulle ärendet aldrig gå igenom. Lika litet kunde det allmänna ha nytta av rättigheter som utdelades under namn av privilegier för de enskilda ständen. Här kommer han in på en egalitär föreställning styrd av samtidens ekonomistiska tänkande. Den allmänna sociala utjämningen hade enligt hans mening gjort ståndsuppdelningen obsolet: "När wi betragte wår Stats nu warande ställning, i anseende til Medborgares uplysning i förståndet och förbättring i wiljan, så finna wi dem, ehurudana de måge wara, likwäl mycket kunna wärka til förbättring af Rikets Hushålls-omständigheter". Men, frågar han, "hwilken af oss må påstå, at i hwar Näring får hwar och en Medborgare hos oss fritt och obehindrat utöfwa de speculationer, och bringa til företagande de utwägar, som wärkeligen leda til det Allmännas gagn och enskyldt förkofran". Det var, enligt Leopold, en sant "Medborgerlig anda" när "hwar Swensk man" utan begränsningar fick fritt äga och köpa jord eller på annat sätt förkovra sig i valfritt näringsfång för att därigenom bidraga till den allmänna välfärden.

> I följe af alt detta, håller jag i ödmjukhet före, at Odal-Ståndens Privilegier, om jag så må kalla sammandrag af innehafwande rättigheter, böra blifwa Medborgerlige, det är gemensamme, innan man kan antaga några Borgerlige, eller enskildte för något Stånd.[296]

Det skulle gå att diskutera utförligt huruvida förändringskraften i ståndsstriden var social, materiell eller ideologisk. En fullständig förklaring behöver beakta alla dessa aspekter. De flesta historiker som studerat frågan är hur som helst överens om att Gustav III:s statskupp inte bara avbröt en närmast naturnödvändig utveckling, utan att den rentav hade ståndsstriden som nödvändig förutsättning och att omvälvningen haft föga utsikt att lyckas om inte adeln känt hotet mot sin ställning som så starkt, att den hellre sökte sitt stöd i en

296. *Borgmästarens och riksdags-fullmägtigens från Wasa stad, Eric Lud. Leopolds til wällofl. borgareståndet, den 12 octob. 1771, ingifne memorial, rörande de, uti borgmästaren Sundblads tryckte memorial, upgifne ämnen til enskilt privilegium för rikets borgerskap* (Sthlm 1771); Edler (1915) s. 182 ff.; Kjellin (1952) s. 222.

ökad konungamakt.[297] Rörelsen mot ståndsupplösning var så kraftig att den knappast behövde ideologiskt understöd.

Men även om det kanske är riktigt att de mest radikala tankarna inte var särskilt utbredda så är det uppenbart att flera grundläggande idémässiga förändringar hade ägt rum i jämförelse med ståndsstriden i frihetstidens inledning. Argumentationen vid det tidigare tillfället rörde sig helt och hållet inom ståndssystemets ramar. Förväntanshorisonten hos borgarståndet hade den gången inte sträckt sig längre än till att möjligen hoppas på ökade företräden inom ståndssystemet. Även om också bönderna drev stillsamma försök till att skaffa sig privilegier och ökat politiskt inflytande fanns det ännu inga tendenser till samarbete mellan dem och det andra näringsståndet i frågan. Prästeståndet deltog knappast alls i debatten.

I slutet av frihetstiden var tvärtom samarbetet mellan de ofrälse stånden förutsättningen för att privilegiestriden kunde drivas så långt som den gjorde. För debattörer i alla läger kom också utgångspunkten att ligga i den föreställning om människans grundläggande jämlikhet, som hade sin idémässiga förankring i naturrätten. De som fortfarande försvarade ståndsindelningen gjorde det inte utifrån en ideologisk övertygelse om av Gud givna, orubbliga och medfödda egenskaper. Det verkliga skälet att värna ståndsförfattningen torde ha varit en hotad samhällsklass intuitiva försvar av förvärvade ekonomiska och sociala företräden. Den öppna argumentationen var däremot snarare att varje samhälle behöver sina styrande och varför då inte överlåta uppgiften åt dem som socialt står bäst rustade.

Mycket av diskussionerna i privilegiefrågan gick ut på att identifiera samhällets närande och tärande medlemmar. Ordstriden stod främst mellan borgerskap och adel. De förra hävdade att adeln var helt överflödig i ett samhälle, medan de senare i sin tur hävdade att det enda sanna näringsståndet var bönderna och att de själva gjorde riket tjänst som krigare och ämbetsmän. Ståndsindelningen fördelade på ett någorlunda funktionellt sätt de uppgifter som var nödvändiga för samhällets fortbestånd, och så länge barriärerna mellan stånden släppte igenom en eller annan individ som brukades bättre på annan position behövde man heller inte befara att enskilda förmågor förslösades. "En undersåte i en Fri Regering bör lyda," ansåg till exempel Jacob Gerner, "men

297. Odhner (1885) s. 42, 71 f.; C. G. Malmström, 6 (1901) s. 342 f.; Edler (1915) s. 242, 246, 254; Valentin (1915) s. 89; Lagerroth (1915) s. 704 f.; dens. (1934) s. 212; Söderberg (1956) s. 238 f.; Sten Landahl i *BdP*, 12. 1771–1772 (1978) s. 3; Nikula (1978) s. 132; Michael F. Metcalf, "Challenges to economic orthodoxy and parliamentary sovereignty in 18th century Sweden", *Legislative studies quarterly* VII:2, 1982; dens. (1985) s. 156.

han bör, til skillnad från Enwälds undersåten, weta, at hans lydnad är en skyldighet mot hans egna Lagar, som ha hans och hela samhällets wäl och sällhet til syftemål". Och med en förmodligen omedvetet naiv iakttagelse tillade han, som ändå långtifrån var någon konservativ försvarare av ståndsprivilegier, att

> Största delen af alla Swenska män äro inbegrepne i något thera af Ständen, som deltaga i Lagstiftnings magten; alla de öfrige ha wägen öpen at äfwen deruti deltaga, så genom hemans köp, burskap i städer, och prästeämbeten, som genom Konungens ut[n]ämnande til Adel.[298]

De som förespråkade en ståndsutjämning visste också att de utmanade mäktiga krafter. Det är ytterligare en förklaring till förhållningssättet gentemot adeln. En öppen deklaration att man helt eller delvis önskade avskaffa dess privilegier hade ju varit mer utmanande än att genom en positiv rättsutvidgning göra privilegierna allmänna och därmed betydelselösa för det enskilda ståndet. I en politisk kultur som också upphöjt enighet till högsta norm var det naturligt att de förändringar som förespråkades inte fick inkräkta alltför mycket på andra medborgares rättigheter. Konsensustänkandet försvagades utan tvivel mot frihetstidens slut då man allt mer började uppskatta principen om partier som fria staters liv. Icke desto mindre var det enighetens återställande som blev den gustavianska statsvälvningens främsta slagord och det som främst kom att attrahera dess lovsjungare.

Den brittiske historikern Michael Roberts har menat att privilegiestridens jämlikhetssträvanden inte skall överdrivas. "Både böndernas och borgarnas privilegieförslag avslöjar dem som intressegrupper vilka svartsjukt bevakar sina rättigheter, och misstänker andra intressegrupper för att inkräkta på dem." De ramparagrafer som i privilegieförslagen talar om personlig säkerhet ger skenbart uttryck för en altruism som inte har någon motsvarighet i de praktiska avsnitten. Någon egentlig vilja att ge representation åt utestängda grupper fanns inte. Tvärtom var den verkliga tendensen under 1760-talet att man även bland de ofrälse utestängde olika grupper för att bevara ståndens renhet, enligt Roberts.[299]

Fredrik Lagerroth har lämnat ett ljusare omdöme. För honom blir de partiella framsteg som faktiskt gjordes av de ofrälse före statsvälvningen, tillsammans med de principiella uttalanden som framfördes, symptom på att verkligt stora omvälvningar var förestående. Att förändringarna ägde rum gradvis och

298. [Gerner], (1768b) s. 7.
299. Roberts (1995) s. 288–292, cit. s. 288.

trevande blir endast ett bevis på den klokhet och försiktighet som präglade frihetstidens ständer. De ställningstaganden som statsorganen gjorde under frihetstidens sista månader sköt en bräsch i privilegieväsendet, "som öppnade utsikt mot det borgerliga samhällets stora moderna princip: allas likhet inför lagen".[300]

När man skall bedöma uppriktigheten i de framförda förslagen måste man skilja mellan ståndsstridens båda moment: det politiska och det rättsliga. Denna oerhört viktiga distinktion har förbisetts i den äldre forskningen, och detta har också lett till att värderingen av förslagen blivit snedvriden eller feltolkad. Kampen för höjd rättssäkerhet fördes till stora delar parallellt med kampen för utökad representation, men i bedömningen av resultaten kan frågorna inte automatiskt sammanblandas.

Förvisso är det riktigt att de konkreta förslag som framfördes av de ofrälse till stora delar tillgodosåg de enskilda ståndens respektive intressen. Likväl kopierade de flesta framlagda projekt varandra i de delar som behandlade de individrättsliga aspekterna, oavsett av vilket stånd de presenterades. I dessa frågor fanns inga grundläggande konkreta motsättningar mellan stånden och man skall därför inte nedvärdera styrkan eller uppriktigheten i de egalitära åsikter som förfäktades. Faktum är att den *medborgerliga* retoriken som betonade enigheten och likheten mellan stånden var nästan lika stark inom den falang som talade för bevarade privilegier. Rättviseskäl – av typen: frälseståndet skall inte berövas rättigheter det alltid ägt – snarare än principiella invändningar var adelns försvar och inte någonstans kan man se annat än obetydliga rester av det gamla organiska ståndstänkandet. Tveklöst var också allas likhet inför lagen den princip som idémässigt hade flest anhängare om än adeln önskade för sig själv behålla något mer likhet. Mycket talar sålunda för att en lika rättskapacitet och en obeskuren tillträdesrätt till högre ämbeten hade blivit följden av konfrontationen. Trots den reaktion som Gustav III:s tidiga regeringstid innebar med en avskuren debatt, förbud mot skatteköp, aristokratisk utnämningspolitik, återinförd rangordning och i övrigt allmän adelsvänlighet var ju mycket av detta reformer som också framtvingades under dennes senare regering.[301]

Men hade ståndsstriden också lett till utökad politisk representation? Hade till exempel ofrälse ståndspersoner och frälsebönder med genomförda refor-

300. Lagerroth (1934) s. 210; jfr dens. (1915) s. 674 f.

301. Jfr Beth Hennings, "Gustav III och författningen", i *Fyra gustavianska studier* (Sthlm 1967) s. 23 f., 29 ff., 39 f., 45–52, 55–64, 69–73, 77 ff., 83–94; Sten Carlsson (1973) s. 249–261, 265.

mer fått tillträde till riksdagen? Hade rentav riksdagen kunnat utses genom en allmän manlig rösträtt och de tjänstehjon och egendomslösa, vars intressen talades för i flera av förslagen, kunnat välja sina egna representanter? Inte mycket talar för att detta skulle ägt rum snabbare än som skedde. I böndernas privilegieförslag finns ingenting som skvallrar om någon ambition att ge ens frälsebönderna tillträde till ståndet. Även om de egendomslösa gruppernas juridiska rättigheter värnades ges inte uttryck för någon egentlig önskan om att verkligen tillgodose deras intressen i det politiska livet. Att främja en allmän medborgerlig säkerhet inkräktade inte på någon enskild grupps intressen vilket däremot en utökad representation gjorde. Inställningen kan *mutatis mutandi* jämföras med den i Förenta Staterna och Storbritannien ungefär samtidigt framväxande abolitionismen. Även om den kraftigt förespråkade slaveriets avskaffande torde det ha varit få inom rörelsen som önskade en verklig jämlikhet för de frigivna eller som kunde föreställa sig svarta på ledande positioner i samhället. Varken borgare eller bönder i Sverige torde heller ha låtit riskera tämligen säkra politiska framgångar för sig själva genom att bevaka rättigheter åt grupper vars intressen inte sammanföll med något av stånden.[302]

De egendomslösas politiska ställning stärktes inte heller under det följande seklet. Däremot bereddes öppningar för de socialt och ekonomiskt mer betydande ofrälse ståndspersonerna att vinna inflytande; så hade också planerna sett ut hos de sammansvurna mot Gustav III. Detta var en så följdriktig utveckling att det kunde ske genom justeringar inom det gamla ståndssystemet. Vid debatten om ny regeringsform 1809–10 var åsikterna starka för ett uppmjukande eller avskaffande av ståndssystemet. Konstitutionsutskottet förordade en tvåkammarriksdag med representation grundad i äganderätten, en tanke som för övrigt med större eller mindre allvar också föresvävade Gustav III.[303] Det är väl mer överraskande att inte denna reform ledde till önskat resultat än att frihetstidens privilegieförslag inte hade gjort det. När det gustavianska enväldet föll var upplysningstankarna inte bara kända och etablerade, de var även i viss mån passerade. Större delen av deras potential hade också prövats i olika europeiska konstitutionella projekt. Den fortsatta sociala utjämningen hade gjort ståndsskillnaderna till ett mer och mer anakronistiskt inslag i det politiska livet.

302. Jfr Söderberg (1956) s. 176 f. Se också förslag till valordning för borgar- resp. bondeståndet vid riksdagen 1771–72; Brusewitz (utg.), (1916) s. 415–432, särsk. s. 416–419, 427 f.

303. Brusewitz (1913); Anders Larsson, *Sammansvärjningen mot Gustav III* (dupl. Uppsala 1959) s. 68–77; Hennings (1967) s. 83, 86 f., 90 f. Delvis häremot: Rolf Karlbom, "Gustav III:s planer på en representationsreform 1789–1792", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1963, s. 287–290; dens., *Bakgrunden till 1809 års regeringsform. Studier i svensk konstitutionell opinionsbildning 1790–1809* (Göteborg 1964) s. 312–317, men jfr Bilaga 1, s. 318 ff., om enkammarrepresentation grundad i ägande och utsedd genom allmän rösträtt.

privilegierna än mer förlegade. Inte bara tankar om folkstyret, utan även om ett folkstyre grundat på nationalistiska principer hade gjort sitt inträde. Men i Sverige uppträder dessa tankar långt innan ståndssamhället gör sin slutliga sorti. Tanken om en faktisk medborgerlig enighet var på sitt sätt oberoende av de formella skrankor som delade samhället, men den hjälpte avgjort också till att nedriva dem.[304]

Att ståndssamhället egentligen redan 1809 var ett passerat stadium i den svenska historien får sin tydliga illustration av att de följande femtio åren fylldes av försök att komma runt riksdagsordningens inadvertenser. Genom praxisförändring ändrades ståndens exklusivitet och genom gradvisa reformer gavs ofrälse possessionater, besuttna ämbetsmän och olika välsedda yrkesgrupper tillfälle att vinna representation genom de olika stånden.[305] Allt mer uppfattades att representation grundad på formell status måste ersättas av representation grundad på faktiskt inflytande. Att börd och rang skulle ersättas av merit och förmögenhet. Att stånd skulle ersättas av klass. Denna förändring vare sig började eller slutade med 1860-talets representationsreform, men vägledande för 1866 års riksdagsordning blev principer som framförts redan av Anders Nordencrantz hundratalet år tidigare.

304. Brusewitz (1913) s. 63–72; Söderberg (1956) s. 177 f.
305. Jfr Brusewitz (1913) s. 189 ff.; Sten Carlsson (1973) s. 265–278.

KAPITEL 7

Lutheranism, frihet och strävsamhet

För ökad överskådlighet är det motiverat att avslutningsvis sammanfatta de olika delundersökningarna. Avhandlingens resultat kommer därefter att skarpare utmejslas genom en utvikning om det unika eller eventuellt överensstämmande i undersökningsperiodens nationella och politiska självbild jämfört med efterföljande århundraden. Framställningen bör i dessa senare stycken framför allt uppfattas som preliminära antaganden som kan tjäna till utgångspunkt för kommande forskning.

Sammanfattning

Kapitel 1: Stat, nation identitet

I inledningskapitlet presenterades två grundläggande hypoteser. Den första antog att det fanns en utvecklad nationell identitet redan i undersökningsperiodens början och att den medvetet spreds av statsmaktens företrädare. Den andra antog att åtminstone de övre, litterata samhällsklasserna hade en gemensam grundsyn i definierandet av den nationella identiteten. Den fyllde ett slags överideologisk funktion och samhällets elitgrupper samverkade i att förmedla den till bredare samhällslager. Hypoteserna skulle prövas genom en undersökning kring fyra övergripande frågeställningar. De berörde dels innehållet i en nationell karakteristik, dels tillämpningen av denna i politiska eller andra sammanhang. För att undersökningen skulle bli fruktbar uppfattades kombinationen av dessa båda aspekter som nödvändig.

Den första frågeställningen handlade om hur relationerna gestaltades formellt och emotionellt inom riket och mellan riket och provinserna. Detta ämne har främst undersökts i kapitel 2, 3 och 5. Den andra frågeställningen rörde innehållet i den nationella självbilden och hur den förändrades över tid. Dessa motiv har i första hand behandlats i kapitel 3 och 4. Den tredje frågeställningen, om hur bilden av nationen och statsmakten förmedlades, har även den diskuterats i kapitel 3 och 4. Den fjärde frågeställningen, slutligen, om

den eventuella politiska förändringskraften i de berörda frågorna har belysts i kapitel 4 men framför allt utvecklats i kapitel 6.

Kapitel 2: Rike, provins och undersåtar

Begreppsanvändningen när det gällde att beskriva det svenska statsterritoriet under 1600-talets andra hälft skiftade avsevärt. *Sverige* kunde beteckna den svenske konungens maktområde in extenso, eller det kunde avse endast det svenska moderlandet. På samma sätt syftade *Finland* vid denna tid vanligen på hela den östra rikshalvan. I allmänhet gjordes en skillnad mellan Sverige och Finland å ena sidan och provinserna å den andra. En vanlig skrivning var *Sverige med dess underliggande länder* eller *provinser*. Provins användes dock i somliga fall synonymt med landskap. Med beteckningen *riket* avsågs det gamla kärnlandet Sverige och Finland, eller det område där den svenska landslagen användes som rättsnorm. Riksområdet innefattade därmed inte provinserna. De avvikelser som ibland kan ses i denna definition beror uteslutande på en ibland oreflekterad begreppsanvändning i samtiden och inte på att där existerade någon alternativ tolkning.

Det svenska väldet taget som helhet var ingen enhetsstat i bemärkelsen enhetlig lagstiftning och/eller statskontroll över de behärskade territorierna. Med begränsning enbart till riksterritoriet var detta emellertid så nära en realitet man hade möjlighet att komma under 1600-talet. Kronans tydliga strävan att inkorporera provinserna med denna enhetsstat kom också till synes framför allt under det karolinska enväldet. I förhållande till de erövrade danska landskapen är denna politik särskilt tydlig och kom så småningom att leda till önskat resultat. Tanken på inkorporering synes ha uppkommit redan vid tiden för erövringarna, men fördes med mindre målmedvetenhet och ambition under förmyndartiden än under Karl XI:s myndighetsperiod. En skillnad kan märkas i behandlingen av de olika landskapen i det att svensk lag genast infördes i Jämtland, Härjedalen och på Gotland, medan inkorporeringen av Skånelandskapen krävde långa förhandlingar. Till stor del berodde skillnaderna på hänsynstaganden till lokala makteliter. I propagandan framfördes med eftertryck argumentet, att de från Danmark vunna territorierna var återerövrade svenska landskap.

Östersjöprovinserna behandlades under 1600-talet som separata storheter i den svenska statskroppen, men Ingermanland kunde tidigare än de övriga bringas till en starkare förening med Sverige. Även här underlättades åtgärderna av frånvaron av en inhemsk adelsopposition. Den svenska kronan och de lokala ständerna i Estland respektive Livland hade periodvis sökt en starkare

sammanknytning sinsemellan, men dessa strävanden hade tidsmässigt aldrig sammanfallit. Först under Karl XI:s enväldesperiod vidtogs åtgärder som syftade till ett fullständigt nedbrytande av de lokala, av aristokratin dominerade självstyrelseorganen. De provinsiella lantdagarnas makt inskränktes till betydelselöshet och lantrådsämbetena avskaffades. Ett viktigt verktyg i genomförandet av denna politik var reduktionen. En ökad användning av det svenska språket påbjöds inom administrationen och bland de högre stånden, medan användande av de lokala folkspråken befrämjades inom kyrkoväsende och skolundervisning för de lägre samhällsklasserna. Vid tiden för det stora nordiska krigets utbrott pågick alltjämt arbetet på att införa svenska lagar och svenskt utbildningsväsende.

De tyska besittningarna innehades som en del av det Tysk-romerska kejsarriket och deras och den svenske konungens beroende av en annan furstemakt begränsade den svenska kronans handlingsfrihet. Den huvudsakliga vägen för kronan att öka sitt inflytande var genom administrativa reformer. Under Karl XI kom framför allt den lokala finansförvaltningen att knytas närmare till Stockholm. Reduktionen kunde dock bara genomföras i begränsad utsträckning. Hertigdömet Zweibrücken tillföll den svenske kungen personligen genom arv, men kom aldrig att få någon större betydelse för kronan.

Allmänt gällde för den svenska uniformitetspolitiken, att den fördes framåt målmedvetet utan att för den skull forceras. En tydlig ambition märks att vilja ge alla vidtagna åtgärder ett sken av formell riktighet och lagenlighet. Detta parades emellertid med en rädsla för att centraliseringspolitikens hela räckvidd skulle uppenbaras för de berörda grupperna.

Den svenske konungens undersåtar stod i olika förhållande till kronan. Provinsborna stod i trohetsförhållande till konungen men saknade de politiska rättigheter som tillkom *infödde svenske män* i riket. Avgörande för vilka som skulle räknas som sådana var representationen i riksdagen, oavsett om denna var förmedlad eller direkt. Om en provinsundersåte önskade vinna något inflytande i rikets angelägenheter hade han att söka inträde i något av de fyra stånden på de villkor som gällde i varje särskilt fall. Inflyttning och naturalisering av utlänningar i någon mätbar utsträckning torde endast ha ägt rum i fråga om adels- och borgarstånden. Lagtexternas stadganden, att utlänningar och inflyttade ej skulle äga inflytande i rikspolitiska ärenden, efterlevdes inte till fullo före den karolinska tiden. Allmänt gällde att immigration endast uppmuntrades i den mån den inflyttade kunde anses nyttig för kronan. Så var till exempel fallet med de adelsmän som kom att bekläda rådsposter eller inneha höga militära poster.

Samtliga undersåtar, såväl i provinserna som i riket, svor trohetsed till det gemensamma överhuvudet – den svenske konungen. För de högre ståndеn skedde detta vanligen genom personliga försäkringar, medan de lägre ståndеn ansågs bundna av de kollektiva löften som avgavs av deras ståndsföreträdare. I provinsundersåtarnas fall var trohetsedernas löften – framför allt vad gällde försvarsåtaganden – begränsade till provinsterritoriet, medan riksundersåtarnas plikter mot majestätet hade en vidare räckvidd. Alla punkter i trohetsförsäkringarna ställdes före frihetstiden mot *konungen*, som symboliskt kunde ersätta statsmakten, men aldrig till *folket*, *nationen* eller liknande. Från 1720 upptog ederna ett trohetslöfte mot *riket*.

I kapitlets avslutning gjordes en genomgång av äldre förklaringar av den svenska kronans provinspolitik. Det argumenterades för att det nationella momentet i högre grad än som varit vanligt i tidigare forskning måste tas med i dessa bedömningar.

Kapitel 3: För Konungen eller Fäderneslandet?

I den propagandamässiga retoriken under stora nordiska kriget kan uppfattas en skillnad i de kungörelser som utfärdades av kungen personligen och dem som utfärdades av regeringen i Stockholm. I den kungliga retoriken fanns ett mer kommenderande tonfall som sökte sin legitimitet i maktens gudomliga upphov, medan rådet använde ett mer resonerande, stundom vädjande tonfall där egalitära lojalitetsobjekt som det *gemensamma fäderneslandet* fick större utrymme. Över huvud taget fick framgångarna på slagfälten väsentligt större utrymme än bakslagen, som endast i undantagsfall refererades och då enbart i allmänna och svepande ordalag. Något större öppenhet kunde tillåtas i propagandaskrifter som riktades mot utlandet.

I förhållande till de nationellt svenska undersåtarna användes återkommande en retorik som hänvisade till en ödesgemenskap och förenande blodsband. Stöd för denna retorik söktes hos Bibelns Israel och antikens folk, båda exempel som ansågs ha genomsyrats av stark sammanhållning och en beredvillighet att offra sig för fäderneslandet. I synnerhet när det svenska kärnlandet hotades av angrepp kom denna egalitära gemenskap att användas för att uppmuntra till motstånd. De pamfletter som uteslutande riktade sig till provinsundersåtar använde en statslojalistisk retorik som enbart inskärpte lydnadsplikten gentemot överheten.

Av de schablonbilder som i den inhemska propagandan användes för att framställa de typiska svenska egenskaperna märks särskilt enighet, mannamod samt religiös och samhällelig frihet. På samma sätt användes negativa motbil-

der för att uppmåla fiendernas barbariska och tygellösa uppträdande. Uppdelningen i nationer var ett gudsverk, hette det, och i sanning var det svenska Israel det utvalda folket. Med enighet i religionen och bekännelse till den rena evangeliska läran kunde svenskarna hysa förtröstan till Guds hjälpande hand mot fienderna – vare sig dessa var kristna eller inte.

Kapitel 4: "Ett fattigt, men ett fritt folk"

I det frihetstida Sverige kom flera omvälvningar att påverka samhällsdebatten. Särskilt tre tendenser har i sammanhanget bedömts som relevanta. För det första fanns kolliderande uppfattningar inom utrikespolitik och samhällsekonomi om stormaktsväldet skulle återställas genom revanschkrig eller om Sverige skulle återfå en inre och yttre styrka genom satsningar på fredlig odling och merkantila näringar. För det andra medförde förändrade sociala och materiella förhållanden att den gamla ståndsindelningen började uppfattas som allt mer otidsenlig, och både idémässigt och praktiskt söktes lösningar för att överbrygga dessa förhållanden. För det tredje inleddes angrepp från olika håll som innebar att den lutherska enhetskyrkans primat sakta började upplösas.

Dessa tre frågor kom att få betydelse för det samhällsteoretiska tänkandet. Ståndssamhället hade till stor del legitimerats genom religionen och angreppen mot dessa båda fundament gjorde sig bemärkta genom samhällsekonomiska förändringar. Växelverkan mellan de tre förändringsprocesserna gjorde dem intimt förbundna i det uppträdande behovet av en ny samhällsideologi. I det sammanhanget kom uppmärksamheten att riktas mot folket och dess egenskaper.

Det svenska språket hade väckt stort intresse redan under stormaktstiden. Inom den lärda världen koncentrerade man sig på att visa svenskans höga ålder och man framhöll det som alla språks urmoder. Makthavarna – uppmuntrade av denna forskning och också måna om Sveriges stormaktsstatus – försökte befrämja svenskans användning både inom de egna länderna och i förhållande till främmande makter. För dem var det svenska språket ett politiskt verktyg att både främja integration och att höja rikets anseende. Intresset fortsatte att vara levande även under frihetstiden, men riktades allt mer mot praktiska angelägenheter. De prestigemässiga pretentionerna var inte längre lika starka men däremot trycktes i ännu högre grad på språkets identitetsskapande funktion. Ett svenskt hjärta behövde ett svenskt språk, menade man. Om man tidigare velat höja Sveriges ära genom att kräva att det nyttjades även av utlänningar önskade man nu snarare minska nationens förnedring genom att stimulera dess användning bland svenskarna själva. Att använda främman-

de språk eller att misshandla det egna beredde vägen för olika skadliga inflytelser från utlandet.

Precis som språkforskningen hade den stormaktstida historieskrivningen till stor del syftat till att höja Sveriges ära inför utlandet. Då svenskarna inte likt de kontinentala folken kunde hänvisa till en organisk utveckling från den antika guldåldern sökte man i stället göra den antika historien beroende av de götiska förfäderna. Arbetena riktade sig i första hand till den lärda världen och en utländsk publik. För frihetstidens makthavare var det propagandamässiga användandet av historien inte lika påträngande. De flesta arbeten kom också att skrivas på svenska för en inhemsk publik. Även om man därför kunde överge flera av de tidigare slutsatser som varit mer eller mindre politiskt dikterade, hade man ändå svårt att helt distansera sig från de göticistiska föreställningarna. Möjligen försköts tonvikten från göternas martialiska egenskaper till deras frihetsälskande dygdighet och enkla och sunda levnadsvanor. Några gamla teman, såsom katolikskräcken och fördömandet av det danska främlingsväldet, kvarstod också, men fick nu en folkuppfostrande roll. Intresset för den nyare historien ökade under frihetstiden och här uppstod ibland svårigheter att förkasta det tidigare enväldet och samtidigt bevara respekten för överheten och förfäderna.

Historien liksom geografin lämnade utrymme åt folkkarakteristiker där det svenska folkets urgamla och berömvärda egenskaper kunde framhävas. Förklaringarna till skilda nationalkaraktärers uppkomst skiftade, men som genom en underbar händelse hade det svenska folket alltid visat sig oföränderligt i sitt religiösa nit, sin kärlek för överhet och fädernesland, sin tapperhet, ärlighet och frihetsälskan och inte minst sin aldrig sviktande strävsamhet under svåra och torftiga förhållanden. Ofta framhölls dock några negativa drag som likt termiter hotade att förtära det sega, nationella virket. Avundsjuka och partisplittring, utländskt bländverk och klenmod var det etter som frätte ner det svenska folkets ärbarhet. Botemedlet var en samhällsanda utgående från de eviga dygderna: en luthersk moral, en ständigt vakande frihetsälskan och en strävsam enkelhet i seder och levnadssätt.

Kapitel 5: Finland i det svenska riket

Precis som *Sverige* kunde begreppet *Finland* ha skiftande omfattning i olika sammanhang. Under medeltiden hade Finland normalt endast betecknat landskapet Egentliga Finland. Den östra delen av riket benämndes vanligen Österland. Titeln storfurstendöme kom att regelbundet användas från slutet av 1500-talet. Ofta beskrevs detta som sammansatt av två delar: Finland och

Österbotten. Framemot 1700-talet blev denna uppdelning av storfurstendömet allt ovanligare. Finland var nu den gängse benämningen på hela riksterritoriet östanhavs.

I den vedertagna bilden framställdes Finland som en erövrad riksdel. Finnarna ansågs också ha ett annat ursprung och en annan fornhistoria än svenskarna. Åtskillnaden mellan finnar och svenskar utgick i allmänhet från de språkliga olikheterna, men stundom kunde även en geografisk bestämning göras. Den som talade finska och/eller var född i Finland betraktades som finne. I praktiken hade denna uppdelning liten betydelse, men finnarna drev exempelvis kravet att ämbeten i Finland skulle tillsättas med infödda män, vilka förutsattes behärska det finska språket.

Fastän Finland statsrättsligt var en fullt integrerad del av enhetsstaten Sverige fick det historiska, geografiska och kulturella särskiljandet betydelse för inställningen från ledande politiskt håll. 1700-talets båda ockupationer var delvis konsekvenser av statsledningens relativa ointresse för den östra rikshalvan. I ett försök att reparera dessa skador vidtogs den anmärkningsvärda åtgärden att tillsätta en generalguvernör, något som regeringsformen annars förbjöd inom riket.

Att administrationen var inrättad för svenskspråkiga förhållanden vållade olägenheter för de finska undersåtarna. För att överkomma detta förhållande reflekterade några förslagsställare över en språklig försvenskning av finnarna. Detta ansågs också kunna befrämja deras lojalitet mot kronan Sverige. I de flesta fall togs denna emellertid för given.

Finnarna var alltså inte besläktade med svenskarna, ansågs det. Däremot menades de historiskt ha samma ursprung som samerna, eller lapparna som de genomgående kallades. I folkkarakteristiker kunde därför finnarna och lapparna få snarlika beskrivningar och i tidens icke-biologistiska förklaringar betraktades finnarna ofta som ett slags förädlade lappar. Deras grundläggande egenskaper ansågs också vara någorlunda de samma, med det viktiga undantaget för lapparnas erkänt pacifistiska sinnelag. Den lärda hållningen gentemot lapparna präglades annars av nyfikenhet även om myndigheterna bekymrades över deras ogudaktighet.

I frågan om Finlands position i det svenska riket har tolkningarna varit starkt divergerande. Det moderna paradigmet tycks gå mot föreställningen att Finland inte på något vis kan separeras från övriga riket. Denna åsikt vilar främst på uppfattningen att nationella föreställningar inte hade någon betydelse för 1700-talets människor. I överensstämmelse med avhandlingens syfte har här argumenterats för att denna uppfattning är felaktig. De rättsliga skill-

naderna var små för Finlands del, men de fanns där. Dock torde de uppfattade kulturella skillnaderna ha haft större betydelse i sammanhanget. Den tolkning som här har föreslagits är att man måste betrakta Finland som ett separat bihang i rikskroppen. Detta betyder dock inte att Finland medvetet åsidosattes. Någon rationell grund för ett sådant handlande fanns inte. Men minst lika viktigt som det medvetna särställandet av de finska undersåtarna är det faktum att de lika ofta omedvetet uteslöts. Även om Sverige i verkligheten var en flernationell statsbildning betraktades det vanligen som en svensk-nationell gemenskap. I diskussioner om *svenska* undersåtar och *svenska* problem glömdes de speciella finska förhållandena bort. Av nationella skäl kom Finland också alltid att uppfattas som en *erövrad* riksdel medan till exempel Skånelandskapen hela tiden beskrevs som *åter*erövrade.

Kapitel 6: Det borgerliga samhället och patriotismen

1700-talets naturrättsliga tänkande hade en tredelad uppdelning: Guds lag, naturens lag och den borgerliga lagen. Den första motsvarade Guds plan med världen och var oåtkomlig för människans fattningsförmåga. Genom naturens lag hade däremot nedlagts rättsregler som skulle vägleda människan att leva i enlighet med Guds intentioner. Den naturliga lagens principer var också bestämmande för den borgerliga lagen, som organiserade samvaron i de jordiska samhällena. Under 1700-talet kom tonvikten i de rättsliga tolkningarna att läggas på den borgerliga lagen. Den naturliga lagens kärleksbudskap föreskrev att alla människor skulle behandlas som jämlikar. Den borgerliga lagen, däremot, inskränkte av praktiska orsaker denna omtanke till att i första hand avse medlemmarna av det egna borgerliga samhället. För denna samfundsmässiga omsorg fick *patriotismen* slagordsmässig betydelse.

Att vara patriot var att älska sitt fädernesland och att värna sina medborgare. Begreppet fädernesland kunde ha olika innebörder. Intellektuellt omfattade många föreställningen att fäderneslandet var det borgerliga samfund man av fri vilja valt att bosätta sig i och verka inom. I tillämpningen tolkades fäderneslandet dock i de flesta fall som samhället där man var född. Den naturliga lagen gav varje människa den teoretiska möjligheten att fritt välja fädernesland, men enligt den borgerliga lagen skulle denna princip, praktiskt utövad, rucka grundvalen för samhällets fortbestånd. Patriotismen uppfordrade därför i verkligheten varje medborgare att verka för sitt eget födelselands bästa och dess motsats var inte universalismen, utan likgiltighet för samhällets och medborgarnas intressen.

En av de mest formativa förändringarna av det samhällsteoretiska tänkandet

som ägde rum under 1700-talet var att samhället började anses konstituerat av medborgarna som individer och inte av stånd, korporationer eller kollektiv. Om tidigare en vital helhet skapade tillfredsställda *undersåtar*, blev nu välmående *medborgare* en garanti för en livskraftig helhet. Förändringskraften kom därigenom från folket och inte från Gud och överheten.

Rent konkret uttrycktes denna föreställning i den ståndsstrid som avslutade frihetstiden. I denna argumenterade många för en egalitär utjämning mellan medborgarna och avskaffande av alla privilegier. Dessa beskrevs som en anomali i ett samhälle som vilade på frihetliga principer. De ofrälse ståndens kamp gällde delvis den politiska representationen, men framför allt varje medborgares lika rättskapacitet. Om alla svenskar ansågs ingå i en gemensam, odelbar helhet måste också deras rättigheter vara lika. Den grundläggande principen ifrågasattes knappast ens av dem som talade för bevarade ståndsprivilegier, däremot ansåg många att den av funktionella skäl var omöjlig att genomföra. Denna diskussion kom dock tillfälligt att avbrytas av Gustav III:s statskupp.

Resultat

För att ytterligare konkretisera sammanfattningen skall pekas på några områden där avhandlingen lyckats presentera nya resultat. Därefter kommer en del av resonemangen att utvecklas för att bemöta några av de tänkbara invändningar som uppställdes i inledningen. Det skall här betonas, att undersökningen inte arbetat mot något etablerat forskningsläge angående svensk nationell identitet under tidigmodern tid. Likväl finns det utbredda tolkningar av den svenska historien där de genomförda granskningarna kunnat antingen avvisa eller bekräfta etablerade föreställningar och i andra fall bredda kunskapen om vissa tidigare ej studerade fenomen. Konkretiseringen skall förhoppningsvis inte betraktas som sista ordet i ämnet utan som hypoteser till utgångspunkt för vidare forskning.

Den inom forskningen aktuella frågan om huruvida Sverige var en *enhetsstat* eller, som det kallats, en *konglomeratstat*, har besvarats genom ett konsekvent iakttagande av de samtida föreställningarna om *rike* och *provins*. Riket kan betraktas som en enhetsstat så nära detta ideal man i samtiden hade möjlighet att komma. Provinserna var bihang med en lösare tillknytning till denna enhetsstat. Strävan var dock att inkorporera dem med riket, och detta måste betraktas som en uttalad målsättning och inte som någon oavsiktlig konsekvens. I allmänhet var det *medlen* som saknades, inte *ambitionerna*.

En analys som enbart ser till sakförhållanden och bortser från ambitionerna hos de styrande missar det viktiga moment i politiken där praxis och idéer arbetar i samverkan. Det är förvisso sant att det innebär en ohistorisk förenkling att beskriva det nutida geografiska Sveriges framväxt som en linjär process med ett från början givet slutmål. Den faktiska sammansättningen av den svenska statens maktområde var stundtals komplicerad och naturligtvis går det att föreställa sig andra utfall av den historiska utvecklingen än ett Sverige utan Finland men innefattande Skånelandskapen. Emellertid är den anakronistiska myten om utsträckningen av detta "egentliga Sverige" långt äldre än 1800-talets nationalistiska historieskrivning. I förhållande till Skånelandskapen fanns denna myt redan *innan* området definitivt infogades i riket och den måste därför betraktas som ett medel som i hög grad hjälpte till att skapa den verklighet som sedan blev. Motsvarande – fast med omvänt utfall – gäller för den östra rikshalvan, det vill säga att Finland uppfattades som en separat storhet långt innan det faktiskt blev det.

I undersökningen av den stormaktstida provinspolitiken har argumenterats för att nationella hänsyn måste tas med i förklaringarna i större utsträckning än som skett i tidigare forskning. De förklaringsmodeller som enbart utgår från materiella intressen ger inte tillräcklig hjälp i att förklara skillnaderna i den politik som bedrevs mot Skånelandskapen respektive de baltiska provinserna. Kronans inkorporeringspolitik syftade i första hand till uniformitet i lagstiftningen och i andra hand till kulturell homogenisering. Mycket i den förda politiken pekar dock på att det senare ansågs vara ett verksamt medel att befrämja det förra. Det speciella med denna uniformitets- och homogeniseringspolitik kommer till synes vid en jämförelse med de baltiska provinsernas efterföljande ryska tid. Den ryska kronan stannade ända in på 1800-talet vid att införa *jura majestatis*, och några ambitioner till kulturell likriktning fanns inte. Med endast någon hårdragning kan sägas att den svenska kronan verkligen syftade till försvenskning av Baltikum, medan den ryska aldrig syftade till förryskning av samma område.

Undersökningen har såvitt bekant för första gången gjort en konsekvent granskning av undersåtarnas rättsliga förhållande till kronan. Därför har kunnat undvikas den oreflekterade och schablonmässiga användning av termen *svenskt medborgarskap* som ibland förekommer i litteraturen. Däremot antyder några påfallande luckor i rättskällorna – framför allt gällande grupperna bönder och egendomslösa – att denna bild möjligen kommer att behöva kompletteras av kommande forskning.

Den spridda uppfattningen, som från internationell forskning utan föregå-

ende prövning ibland överförts till svenska förhållanden, att staten och konungamakten utgjort de enda lojalitetsskapande objekten under tidigmodern tid, har kunnat avvisas. *Medborgare* och *Fädernesland* användes redan under stormaktstiden som återkommande symboliska objekt för den omsorg och pliktkänsla undersåtarna var skyldiga att redovisa i orostider. Däremot har visats att lojalitetsobjekten skiftade beroende på målgrupp. Från retorisk-analytisk synpunkt är stora nordiska kriget särskilt intressant eftersom Sverige befann sig i den något säregna belägenheten att i realiteten ha två regeringar som fordrade undersåtarnas uppmärksamhet. Genom skillnaderna i retoriska utgångspunkter har därmed kunnat visas, att olika lojalitetsobjekt – staten eller nationen – funnits utvecklade vid samma tidpunkt men att man valt olika betoning efter olika förutsättningar. Denna skillnad är också påvisbar beroende på om mottagarna varit nationellt svenska eller ej.

Undersökningen har kunnat visa ett nära samband mellan den bibliska nationstanken och den svenska tillämpningen. Denna koppling tycks ej ha uppmärksammats särskilt i den äldre forskningen. Dock har helt aktuella studier kommit till samma slutsatser.

Undersökningen har för första gången givit en ingående kartläggning av den nationella självbildens innehåll. I samband med denna redogörelse har visats att de nationella dygderna och den politiska fostran under 1700-talet började uppfattas som närapå lika fundamentala som den religiösa disciplineringen. Även om de ämnen som därvid stått i fokus – språk, historia, geografi – alla varit föremål för tidigare punktstudier har den långa undersökningsperioden kunnat visa en intresseförskjutning mellan stormaktstid och frihetstid.

Studien av förhållandet mellan Sverige och Finland har inte främst lanserat någon helt ny bild. Snarast har återuppväckts en tolkning som givits litet utrymme i det moderna paradigmet. Dock visar sammanställningen med den nationella bilden i övrigt på vissa nya resultat. Framför allt tycks den reella åtskillnad som gjordes mellan finnar och svenskar, både på kulturella och på ursprungsmässiga grunder, inte särskilt ha uppmärksammats tidigare. Det moderna paradigmet, att de nationella kategoriseringarna på sin höjd haft vetenskapligt kuriosaintresse, har därmed kunnat avvisas.

I frågan om synen på folkets politiska myndighet har undersökningen bidragit med ökad kunskap. Analysen av patriotismbegreppet har givit en kartläggning av denna tankes teoretiska utformning i Sverige. Dessutom har den politiskt-praktiska relevans, som begreppet i verkligheten hade, tydliggjorts genom ett studium av retoriken under den ståndsstrid som avlutade frihetstiden. Tolkningarna av ståndsstriden har tidigare inte tillräckligt tydligt

separerat den politiska och den rättsliga dimension som den innehöll. Genom att peka på denna skillnad har undersökningen visat att uppkomsten av ett modernt medborgarskapsbegrepp inte behöver göras beroende av folkets faktiska inflytande genom rösträtt eller liknande. Genom kopplingen till folk- och nationstanken har därutöver en tidigare ej redovisad kärnpunkt i ståndsstriden klarlagts.

I samband med presentationen av avhandlingens hypoteser formulerades i inledningskapitlet några tänkbara motargument. En första möjlig invändning var att grundläggande statslojalistiska eller korporativa identifikationer skulle ha gjort nationella bindningar omöjliga eller överflödiga. Undersökningen har dock flera gånger visat att nationella och statslojalistiska bindningar många gånger kombinerades. Det existerade ingen naturlig motsättning mellan dessa båda former, tvärtom förstärkte de ofta varandra. Några korporativa identiteter av exempelvis religiös eller ståndsmässig art, som skulle ha varit starkare än de nationella, har inte kunnat spåras. I själva verket gick även dessa ofta hand i hand. Alla de samhällsklasser i Sverige som på något sätt kan sägas ha varit inblandade i rikets styre förenades i dessa frågor kring en gemensam målsättning.

En annan eventuell invändning var att en nationell homogenisering skulle ha varit kontraproduktiv i förhållande till statsmaktens materiella ambitioner. Något stöd för en sådan tolkning har inte kunnat påvisas. Tvärtom tycks kulturell likriktning ha ansetts befrämja de materiella målsättningarna. Genom en homogeniseringspolitik synes kronan ha velat skapa förutsättningar för en resursöverlämning med mindre inslag av tvång. Vinsterna med en sådan politik förefaller dessutom ha uppfattats som så självklara att man i flera fall genomförde förändringar som i ett kortare perspektiv orsakade stora protester och själva därför motverkade sina syften. I de baltiska provinserna kom sådana åtgärder att visa sig destruktiva för det svenska styret, medan de i Skånelandskapen var mycket verkningsfulla. I det senare fallet var också de historiska och nationella förutsättningarna på förhand betydligt gynnsammare.

En tredje tänkbar invändning var att ståndstänkandet i sig var så starkt att det hindrade befrämjandet av klassöverskridande solidaritetsbindningar av nationell art. Mellan de tre högre stånden i riket existerade inga sådana motsägande intresseförklaringar. Åtminstone adeln och prästerskapet verkade i olika former av statstjänst tillsammans för att befordra en nationell samhörighetskänsla nedåt i samhällsklasserna. Borgarna var inte på samma sätt inblandade i

dessa projekt, men inte heller hos dem tycks det ha funnits oppositionella åsikter. Med början under 1600-talet, men framför allt under frihetstiden kom det i ett allt hätskare tonläge till kollisioner mellan adeln och borgerskapet om tillgången till olika nyttigheter inom riket. Men dessa konfrontationer rörde sig under ett gemensamt tak där frågan var hur man bäst kunde främja nationens samfällda välmåga. Uteslutna från denna gemenskap hade dock till exempel varit den baltiska provinsadeln. Men att denna inte tilltalades av den svenska kronans politik berodde just på att den senare i så liten utsträckning tog hänsyn till den lokala härskande elitens materiella intressen. Inte ens den politik som bedrevs av 1600-talets aristokratiska förmyndarregeringar präglades i första hand av ståndsmässiga hänsyn. Provinsadelns protester säger därför ingenting om kronans och den svenska adelns ambitioner eftersom deras intressen sällan ser ut att ha sammanfallit.

Den fjärde invändningen som kunde tänkas falsifiera avhandlingens teser var att starka regionala identiteter låg hindrande i vägen för skapandet av en nationell identitet. Undersökningarna har inte bemött denna invändning med den tyngd som skulle varit önskvärd. Framför allt beror det på att det genomgångna materialet inte vid något tillfälle har lämnat exempel på någon landskapspartikularism eller utvecklad regional särartskänsla som kunnat föda andra potentiella lojaliteter. Det har därför varit svårt att bemöta en tänkt invändning utifrån något som aldrig kommer till uttryck och därför inte heller kunnat värderas. De perspektiv som varit vägledande har varit att följa ambitionerna bland rikets ledande kretsar, och inom dessa finns inga som helst spår efter några lokala avvikande identiteter när man rör sig inom det svenska kärnområdet. Antingen stod nationellt svenska eller så stod riksintressen i fokus. I det senare fallet befrämjades även de förra eftersom svenskarna var och uppfattades som det statsbärande folket.

Däremot syns en del partikularistiska intressen i *nationellt avvikande* statsdelar. Starkt framträder de i provinserna, som varken politiskt eller kulturellt blev inkorporerade med riket. Svagare framträder de i Finland där medvetenheten om de kulturella och politiska särdragen tycks ha blivit allt mer markerad under loppet av 1700-talet. I förhållandet mellan centralmakten och den östra rikshalvan är framför allt två tendenser skönjbara. Å ena sidan växte medvetenheten i Finland om dess särställning och detta ledde till ett ökat antal propåer som skulle tillgodose dess speciella intressen. Å andra sidan ägnade statsledningen större uppmärksamhet åt dessa påstötningar. Åtminstone mot slutet av undersökningsperioden var den dominerande responsen faktiskt en ökad lyhördhet för de finska kraven. Men detta blev i sin tur något

som troligen förstärkte bilden av Finland och finnarna som annorlunda. Någon liknande inställning kom aldrig till synes mot någon annan del av riksterritoriet.

Nationen – modern eller gammal konstruktion?

Avslutningsvis skall dessa avhandlingens mer påtagliga resultat ställas i någon relation till den existerande teoribildningen. Framför allt är det motiverat att förhålla sig till den modernistiska skolan, som i den internationella forskningen inte bara varit den mest dominerande utan som ju också har ett perspektiv rakt motsatt det som framförts i denna undersökning.

Den brittiske historiesociologen John Hutchinson har sammanfattat de modernistiska teoriernas beskrivning av skillnaderna mellan de moderna nationerna och förmoderna kollektiva identifikationsformer. Enligt dessa föreställningar skiljer sig nationen från sina föregångare genom att den (1) legitimeras av folkviljan, som först kan uttryckas genom den politiska representation som är en produkt av 1800- och 1900-talens rösträttsreformer. Nationen skiljer sig från tidigare politiska enheter i (2) storlek och konsolideringsgrad. Först med den politiska byråkratiseringen och marknadsekonomin upplöses de tidigare, regionala lojaliteterna och nätverken. Moderna nationalstater (*nation-states*) skiljer sig (3) från äldre stater i det att de eftersträvar kulturell homogenitet inom statsområdet. Först under 1800- och 1900-talet började nationella minoriteter uppfattas som ett hot mot territorialstatens sammanhållning. Dessförinnan var multinationalitet normen för alla utvecklade stater. Olika folkgrupper levde fredligt sida vid sida och alla moderna nationers anspråk på nedärvd kontinuitet från äldre politiska enheter är därför helt och hållet konstruerade. Alla moderna nationer är (4) produkten av en revolution av kommunikationsformerna (*print capitalism*) som för första gången gör den nationella enheten gripbar för stora grupper av människor. I motsats därtill utgjordes förmoderna samhällen av lokalt organiserade, illitterata och småskaligt sammanslutna släktgrupper som utmärktes av kulturell heterogenitet. Deras "kulturella specialister", prästerna, distanserade sig både från lokalsamhället och från den större politiska enheten genom att vara bundna till en transnationell kyrka med ett heligt språk som skilde sig från de talade folkspråken. Även den sociala och ekonomiska eliten skilde sig från de lägre klasserna i sina kulturformer och att skapa ett förenande nationellt medvetande var därför inte möjligt. Slutligen (5) betraktas nationen som ett industriellt samhälle med en stark ekonomisk integration som tillhandahåller karriärmöj-

ligheter för de uppåtsträvande borgerliga medelklasskikten. Det är framför allt inom denna medelklass som nationalstatens förkämpar återfinns och det är de som skapar politiska, sociala och ekonomiska strukturer som integrerar de apatiska massorna i en ny politisk ordning. Någon sådan integrerande klass existerade inte i de förmoderna samhällena där den statiska ekonomin var lokalt organiserad. Samhällsideologin präglades av en stark ojämlikhet och den ekonomiska överklassen, aristokratin, avvisade föreställningen att de skulle dela identitet med och ha förpliktelser gentemot folkets massa. Även om Hutchinson kompilerat denna bild från flera författares arbeten ger den en god sammanfattande föreställning av den modernistiska doktrinen.[1]

I motsats till dessa uppfattningar ställer Hutchinson vad han kallar den etnicistiska skolan. Det som främst förenar dess företrädare är att de avvisar modernisternas tes om det politiska medborgarskapets avgörande betydelse för nationsbegreppet. Nationen uppfattas i stället som en etniskt-kulturell gemenskap som formas av föreställningar om ett gemensamt ursprung, gemensam historia och särskilda traditioner och levnadsvanor som ger dess medlemmar en känsla av identitet och mening.[2] Det är till den tolkningen som resultaten från denna avhandling ansluter.

Begreppet *nation* har skapat stora problem för forskningen då dess betydelse är amorf och uttolkningen i många fall har gjorts beroende av förutfattade meningar. Ordet kan i det äldre källmaterialet ha olika räckvidd beroende på sammanhang, och då det ofta används oreflekterat kan det innebära stora svårigheter att utröna vilken betydelse som avses. Överlag var dock nationen ett begrepp som syftade på ett folk, aldrig på ett territorium. I litteraturen har uttolkningen komplicerats av att olika avledningar av ordet har givits skiftande valör och i källorna har det ändrat innehåll över tid. Rotordet *nation* behandlas av forskarna vanligen i samband med fenomenet *nationalism*. Därav blir innebörden av det förra beroende av synen på det senare. De uttolkare som ser nationalismen som ett modernt politiskt fenomen, vanligtvis med en födelse under franska revolutionen, vill inte ge ordet nation någon djupare mening före denna tidpunkt. De företrädesvis äldre författare som däremot spårar en nationalistisk princip långt tillbaka vill också se en okomplicerad och oförändrad innebörd av nationsbegreppet. Ytterligare andra forskare bryr sig inte om att utröna samtidens föreställningar utan nöjer sig med att stipulera egna definitioner utifrån moderna uppfattningar.

1. John Hutchinson, *Modern nationalism* (London 1994) s. 4 ff.
2. Hutchinson (1994) s. 7 ff.

Här kan återigen erinras om avhandlingens båda hypoteser och den bekräftelse som de har fått. De föregående undersökningarna har visat att en nationell identitet, en nationell retorik och en nationell politik var reellt existerande fenomen under den studerade tidsperioden. De har visat, att uppfattningarna om en svenskhet värd att utveckla, bevara och befordra behärskade de statsbärande och litterata klasserna under 1600- och 1700-talet. De har visat att *salus populi*, folkets välfärd, uppfattades som ett faktiskt åliggande för de styrande och att uppfattningen om folkets politiska inflytande var en grundfast teoretisk övertygelse, åtminstone under frihetstiden. Hur välfärden skulle ombesörjas och hur inflytandet skulle realiseras var däremot frågor som utsattes för stora, såväl praktiska som teoretiska förändringar från 1600-talets mitt till 1700-talets slut.

Även om det naturligtvis fanns samhälleliga motsättningar har undersökningen visat en stor samstämmighet i tolkning och tillämpning av en nationell retorik i de mest skiftande sammanhang. Andra historiska undersökningar har framhållit den svenska statens tidiga förmåga att inkorporera och förena olika samhällsgruppers intressen. Detta brukar anges som en av de grundläggande förutsättningarna för den svenska statens formidabla kraftsamling under stormaktstiden. Denna förmåga till intressefokusering är långt ifrån unik för Sverige, men det finns också flera exempel på stater som av olika skäl hade stora svårigheter att realisera samma ambitioner – Polen, Habsburg och även Frankrike, för att bara nämna några exempel. I jämförelse med de båda senare fallen är det inte förmågan till materiell kraftsamling utan snarare den ideologiska sammanhållningen som torde skilja mest från det svenska exemplet. Den svenska statsmaktens förmåga att skapa uppslutning vilade på starka normmässiga grundvalar och det finns därför anledning att verkligen betrakta det nationella intresset som en gemensam överideologi. Uppfattning och realitet var dock inte alltid detsamma. Undersökningarna har visat att det på flera områden – tydligast skönjbart i förhållandet mellan Finland och Sverige – fanns en klar diskrepans i synen på svenskheten och den faktiskt existerande, politiska verkligheten.

Åtminstone i de övre samhällsskikt där undersökningen huvudsakligen rört sig fanns alltså en utvecklad nationell identitet. Otvetydigt har det också funnits en uttalad strävan att förmedla detta nationella budskap nedåt. Eftersom undersökningen i första hand berört en normativ, överideologisk nivå har många grundläggande och antagonistiska förhållanden i samhället kommit att hamna i bakgrunden. Den beskrivna bilden får inte automatiskt tas som intäkt för stabila samhällsförhållanden. Tvärtom bör den nationella propagan-

dan i många fall hellre ses som en form av symbolisk våldsutövning. Men genom sin överideologiska karaktär verkade den nationella konsensussynen tvingande på alla grupper. Bevarad samhällelig stabilitet bör ha varit ett gemensamt önskemål i alla samhällsklasser. När därför den nationella enigheten presenterades som en färdig ideologisk ram blev det nödvändigt även för dem som saknade tolkningsprivilegium att förhålla sig till denna norm. För att uttrycka det hela med tillbörlig försiktighet kan sägas att den nationella *retoriken* var tvingande, men att denna förvisso inte behövde ha en korrespondens i en nationell *identitet*. Emellertid menar jag att en nationell indoktrinering måste ha haft lika goda möjligheter till framgång som exempelvis en religiös, och att retoriken därför också snart gav uttryck för en uppfattad identitet.

Med detta sagt återstår frågan hur uppfattningarna om den kulturella *nationen* stod i förhållande till dem om det politiska *folket*? Eller annorlunda uttryckt: Hur förhåller sig ett *nationellt medvetande* under 1700-talet till en *nationalistisk ideologi* under 1800-talet?

Nationalismen har ju här inledningsvis definierats som en politisk princip som strävar efter att den nationella och den politiska enheten skall sammanfalla. En sådan kongruens är uppenbart ingen korrekt *faktisk* beskrivning av det svenska riket under tidigmodern tid. Likväl fanns nationalismens båda grundläggande förutsättningar – den kulturella nationen och det politiska folket – uttänkta redan under det ifrågavarande tidevarvet. Det kan ej förnekas att undersökningen visat en ganska tydlig skillnad i de nationella tankarnas förmedlande, allmänna genomslag i olika källmaterialtyper och förmodligen också utbredning bland folket från 1600- till 1700-talet. Frågan är emellertid om det rör sig om en kvalitativ skillnad eller om det endast handlar om en skillnad i förökning. Det senare skulle då i första hand vara beroende av materiella spridningsformer – bokproduktion, skolundervisning, migration, politiskt deltagande och så vidare – men inte nödvändigtvis i skilda idémässiga utgångspunkter. Kort sagt: Använde man uttryckssätt och legitimeringsgrunder under 1700-talet som inte varit möjliga att använda under föregående sekel och vice versa?

Min tes här är att 1700-talet i dessa avseenden har ett organiskt samband med föregående period och att det endast råder en gradskillnad, men ej en artskillnad mellan 1700-talets och 1800-talets tankar i dessa frågor. För att utveckla denna tes är det nödvändigt med ett grovt kronologiskt schema som sammanfattar de resultat som avhandlingen givit och som dessutom översiktligt drar ut tendenserna för den efterföljande utvecklingen:

1. Intuitiv kunskap (1600-talet)
|
2. Diskursiv kunskap (1700–1750)
|
3. Latent ideologi (1750–1800)
|
4. Manifest ideologi (1800–1850)
|
5. Politisk ideologi (1850–1900)
|
6. Nyckelfråga (1900–)[3]

Intuitiv kunskap, 1600-talet: Med den intuitiva kunskapen nås en omedelbar och självklar förnimmelse av ett sammanhang. Eftersom insikten är känslomässigt grundad behöver den däremot inte innehålla några nödvändiga sanningar av arten "Sverige bebos av den svenska nationen, alltså är individen X, som bor i Sverige, av svensk nationalitet". Tvärtom kan grundantagandet ha många faktiska avvikelser utan att därför uppfattas som falskt. Behovet av fasta definitioner var därför heller inte så stort eftersom avvikelserna snarare gav upphov till besvärande följdfrågor än till klargörande, fasta regler. De paradoxer som formulerades i inledningen utifrån Karl IX:s och Baltzar Bäcks propåer ger ett tydligt underlag för den tolkningen.

Det nämnda exemplet gör det också troligt att rötterna till den intuitiva kunskapen bör sökas tidigare än 1600-talet. Skillnaderna i språk, kultur och nationalitet mellan olika folk både inom och utanför det svenska väldet kan hur som helst betraktas som en allmän insikt under perioden. Uppfattningarna att dessa särskilt skulle påverka ett politiskt agerande hade däremot ringa utbredning. Självgemenskapen kunde i många fall uppfattas som större mellan olika nationella överklasskikt än mellan stånden inom ett rike. För sin subsistens var de härskande klasserna ändå beroende av de lägre grupperna, varför bindningarna till dem trots allt förblev starka. Vilkas intresse man valde att

3. Begreppsanvändningen är delvis inspirerad av Sven-Eric Liedman även om tillämpningen är annorlunda än dennes. Liedman talar om en ideologis *latenta*, d.v.s. bakomliggande innehåll och dess *manifesta*, öppna uttryck som två sidor av samma mynt; "i en ideologianalys görs ideologin manifest", säger han. Enligt min mening behöver det ändå inte föreligga någon motsättning mellan Liedmans definition och den kronologiska tillämpning som här görs, om man föreställer sig att en ideologis grundläggande innehåll (djup) kan föreligga färdigt utan att för den skull ta sig öppna uttryck (yta); jfr Sven-Eric Liedman, "Om ideologier", i S.-E. Liedman & Ingemar Nilsson (red.), *Om ideologi och ideologianalys. Uppsatser och texter* (Göteborg 1989) särsk. s. 23 f., 27 ff.

befordra var därför beroende av sammanhang. För de styrande var nationaliteten hos dem som var direkt sysselsatta med produktionen av underordnat intresse. Däremot var nationella band (och släktförbindelser) ståndslikar emellan ofta starkare än en rent ståndsspecifik paritet med utländska överklasskikt. Detta fick till exempel betydelse i det Jaak Naber kallat "svenskhetspolitik" i provinsförvaltningen. I den mån valmöjlighet fanns verkade man hellre för den inhemska adelns intressen. De ståndsövergripande, nationella bindningarna förefaller också alltid ha varit viktigare i förhållande till de nationellt *svenska* bönderna än till andra bondegrupper inom rike och provins. Härtill bidrog, vid sidan av tidens allmänna rädsla för bonderesningar, att de svenska (och finska) bönderna hela tiden hade ett legalt forum där de kunde föra fram sina egna synpunkter.

Till viss del bör konungamakten uppfattas som ett undantag från dessa överväganden. Framför allt de enväldiga kungarna Karl XI och Karl XII synes alltid officiellt ha betonat alla undersåtars lika rättsförhållande gentemot majestätet, oavsett nationell tillhörighet. I praktiken förde dock även de en politik som kan sägas ha befordrat svenskheten. Det är till exempel tydligt i utnämningspolitiken, då poster som tidigare besatts av utländska adelsmän nu oftare gavs till välförtjänta inhemska män av ofrälse börd. I dessa frågor finns det knappast anledning att betrakta statens och den inhemska överklassens intressen som autonoma i förhållande till varandra.

Mycket av den nationella retoriken var visserligen riktad mot de högre samhällsskikten, men – och detta är det viktiga – den var likafullt nationell. I denna iakttagelse föreligger en väsentlig skillnad mot den åsikt som hävdar att den europeiska adelskulturen var *över*-nationell. Kronans ambition var inte att anpassa svenska förhållanden efter en internationell högkultur. Dess politik syftade tvärtom dels till att göra det bästa av denna kultur svensk, dels till att göra det bästa av den svenska kulturen respekterad i utlandet. Så har författaren Joseph Brodsky också beskrivit den ryske tsaren Peter den store: "Han ville inte efterhärma Europa: han ville att Ryssland skulle vara Europa". Av praktiska skäl var det inte alltid möjligt att kulturellt homogenisera alla samhällsgrupper, men i de fall det ansågs görligt – som i förhållande till provinsadeln – eller absolut oundgängligt – som i förhållande till skåningarna, oavsett ståndstillhörighet – var det den politik som helst drevs från kronans sida. Det fanns inga önskemål om att hålla bönderna i mental och social avskildhet. Tvärtom var ambitionen den, att inkorporera dem i samma nationella tankevärld som gemensamt behärskade de övre samhällsskikten. Låt vara att denna strävan endast gjorde stegvisa framsteg och att den inte alltid var möjlig att fullt ut realisera.

Diskursiv kunskap, 1700–1750: Gränsen mellan steg 1 och 2 är flytande. Först med förlusten av provinserna och med den frihetstida konstitutionen kunde den intuitiva kunskapen övergå i diskursiv praktik. Detta innebar en förändring med formella konsekvenser, men de idémässiga föreställningarna tycks ha förberetts redan under enväldet. Detta kommer till synes bland annat i skillnaderna mellan rådets och kungens retorik under det stora nordiska kriget.

Med diskursiv kunskap avses här att man genom begreppen når vissa givna och självklara slutsatser, eller att föreställningarna om det nationella inte enbart är omedelbara och strikt emotionella begrepp utan att dessa också får en logisk övergång i praktiska resonemang. Svenskheten blir därigenom inte bara något som uppfattas utan också något som uppmuntras. Fastän exempelvis inflyttade och naturaliserade undersåtars politiska inflytande även tidigare begränsats i praktiken blir detta nu något som genom en mer stringent kodifiering får en starkare teoretisk sanktion. En intuitiv praxis hade lämnat företräde åt svenskar men accepterat främlingar, medan en diskursiv praxis med nödvändighet uteslöt utlänningar.

Förändringen låg dock inte enbart på det formella planet. Under denna period blir det uppenbart att befordrandet av de positiva svenska egenskaperna kändes angeläget för fler grupper än tidigare. Under 1600-talet kan denna uppmuntran framför allt avläsas i statshandlingar medan de under 1700-talet dyker upp i de mest skiftande sammanhang. Utöver i offentlig retorik och propaganda märks genomslaget i skönlitteratur, poesi, historieskrivning, vetenskap, predikningar, bondeprotester, riksdagsdebatter i samtliga ståndens med mera. Förändringen kan möjligen förklaras av en breddad samhällsdebatt. Argumenten förefaller inte ha *förändrats* så mycket som *fördjupats* jämfört med föregående period.

Utifrån samma diskursiva kunskap uppfattades nationell avvikelse som en anomali inom riket. Betydelse får detta för finnarna, som i vissa fall lyftes fram och särställdes som utanförstående och i andra fall helt enkelt förbisågs och lämnades utanför det nationellt svenska. Även om föreställningen inte är särskilt stark kom det önskvärda i en försvenskning av dessa avvikare stundom till uttryck. Att denna tendens är svag har sin främsta grund i att de praktiska verktygen för en försvenskning saknades. Att svagheterna i försvenskningsambitionerna hade en praktisk grund kan också vägas mot bakgrunden att en *finsk* nationell identitet aldrig någonsin framställdes som önskvärd på det sätt som alltid gjordes med en svensk. I samma mån som vikten av svenskhet tilltog tycks också de emotionella föreställningarna om Finland som en separat del av statskroppen ha blivit starkare.

Latent ideologi, 1750–1800: En ideologi definieras här som en handlingsinriktad samhällsåskådning, men den skall fortfarande uppfattas som mer potentiell än faktisk. Det betyder att alla ingående element i den utvecklade, manifesta ideologin finns uttänkta utan att de därför nödvändigt får uttryck i konkreta handlingar.

Även till denna fas är övergången flytande. Innehållet i samhällsåskådningen var ungefärligen densamma som under föregående period, men den började få avsättning i flera programförslag. Denna tendens förstärktes av att den slutliga övergången från ett undersåte- till ett medborgarbegrepp (i en samtida teoretisk mening) ägde rum under denna period. Det handlingsinriktade framträder i ambitiösa projekt till hur folket skulle uppfostras till inte bara nationellt utan också politiskt dygdiga medborgare. Privata sammanslutningar – uppfostringssällskap, patriotiska förbund och nationella gillen – bildades för att befrämja dessa ändamål, men deras verksamhet var ännu så länge tämligen planlös. I offentligt handlande fanns heller inga försök till praktiskt förverkligande av en nationell politik i meningen kulturell homogenisering av befolkningen.

En av förutsättningarna för att samhällsåskådningen skulle bli mer handlingsinriktad och icke-statisk var den starkare betoningen av naturrättens tredje led – den borgerliga lagen. Även om den i sin teoretiska utformning i första hand berörde det *politiska* folket så kom uttolkningen och den praktiska användningen att kombineras med ett betonande av *nationella* dygder. Naturrätten hade använts redan för att motivera det karolinska enväldet, och även i detta avseende kom det alltså enbart att handla om en tonviktsförskjutning – från Guds och naturens lag till den borgerliga lagen.

Manifest ideologi, 1800–1850: Under första hälften av 1800-talet övergick det nationella projektet till att också bli en manifest ideologi. Flera förutsättningar fanns för denna förändring. Förlusten av Finland gjorde det möjligt att föra en öppet nationell politik även på det politiska planet. Inga hänsyn behövde längre tas till att en stor folkgrupp avvek från den nationella definitionen. Samtidigt gjorde förlusten av Finland att alla imperiedrömmar slutgiltigt begravdes. Det blev då nödvändigt med en stärkt ideologi som betonade de värden som faktiskt var bevarade. Att *vara svensk* och att *uppträda svenskt* blev slagord som genomsyrade det offentliga samtalet. Göticismen väcktes åter till liv, men nu med ett något annorlunda innehåll än förut. Vad som började inträda var nämligen rastänkandet – föreställningen att nationella skillnader har fasta, biologiska orsaker. Tidigare hade skillnaderna mellan folken huvud-

sakligen rört sig på ett kulturellt plan. Inga täta skott eller grundläggande genetiska skillnader uppfattades mellan folken. Alla nationaliteter kunde alltså efter bästa förmåga sträva mot ett gemensamt ideal för att på så sätt visa sig jämställda med de högst utvecklade. Det var därför det till exempel hade uppfattats som viktigt att bevisa göternas stordåd utifrån antika källor. De kontinentala folken hade alltid kunnat hävda en organisk samhörighet med antikens Rom på ett sätt som inte föll sig naturligt för svenskarna.

I början av 1800-talet ändrades förutsättningarna för dessa spekulationer. De götiska förfädernas förtjänst låg nu inte i de eventuella stordåd de utfört på kontinenten. I stället låg den i det själva faktum att de var *svenskar*. Utåt hade göterna väl föga propagandavärde. Deras relevans låg snarare i att de var *svenskarnas* förfäder och de fick betydelse i en inhemsk fostran. Andra länder må dyrka sina förfäder så länge svenskarna tilläts dyrka sina. Den svenska nationaliteten var möjligen inte bättre än andra, men den var *inhemsk* och därför den enda som var funktionell för svenska förhållanden. Denna bild spreds också i ökad utsträckning genom skolväsende och folkundervisning.

Politisk ideologi, 1850–1900: Vid 1800-talets mitt hade dessa föreställningar blivit fast förankrade och kunde därför börja utvecklas till en politisk ideologi. För första gången kunde svenskheten även börja definieras *underifrån*. Tidigare har det endast gått att tala om hur de nationella tankarna formulerades och spreds uppifrån. Genom folkskoleundervisning och allmän demokratisering började folket "vakna" också på sådant sätt att det kunde skapa *alternativa* nationella identiteter. Nationen kunde på klassbasis få olika definitioner.

Lika viktigt är också hur de nationella föreställningarna – eller *nationalismen*, som man utan tvivel kan tala om i detta skede – uttrycktes i konkret politiskt agerande: utplånande av dialekter, omnationalisering till språk och kultur av minoritetsgrupper som samer och finnar, den så kallade fysiska antropologins begynnande rasklassificering av medborgarna med mera.

Den slutliga avvecklingen av ståndssamhället ägde också rum under denna tid. Häri kan man se förklaringen till en grundläggande värdekonservatism bland aristokratin både i Sverige och på kontinenten. I och med uppluckringen av ståndssamhället var det inte längre lätt att avgöra vem som var adelsman eller inte genom de kulturella åthävorna. En borgare kunde föra sig som en greve samtidigt som många av tjänsteadel inte skilde sig stort från en fattig universitetslärare. När aristokratin förlorat sin forna maktposition kom den att hålla fast vid traditionella värden och former för uppförande för att på det-

ta sätt avskilja sig från den nya, politiskt inflytelserika medelklassen. I konungahus och aristokrati kan man mitt under nationalismens blomstringstid se en gränsöverskridande ståndssolidaritet opåverkad av nationsgränser.

Nyckelfråga, 1900–: Sin logiska slutpunkt fick utvecklingen i perioden kring sekelskiftet 1900 och därefter. De klassiska symbolerna nationalsång, flagga och nationaldag uppfanns eller förfolkligades i byggandet av ett svenskt *vi*-projekt. Svenskheten blev en nyckelfråga i samhällsbygget. Upparbetandet av detta *vi*-projekt fick som positiva konsekvenser allmän rösträtt, inrättandet av välfärdssystem och en breddad uppslutning kring offentliga institutioner. Som negativ följd fick det en starkt exkluderande sida, som ur gemenskapen inte bara uteslöt vad man menade vara undermåliga raser utan även socialt, fysiskt och mentalt avvikande grupper och individer. Efter andra världskriget har justeringar ägt rum i dessa avseenden, men den utvecklingen behöver inte beskrivas här.

*

Denna tentativa översikt kan sammanställas med den karakteristik som Hutchinson givit av de modernistiska teorierna. Först bör påpekas att hans sammanställning gör det tydligt, att man bör skilja mellan ambition och faktiska förhållanden. Nationen behöver inte vara konstituerande för en nationalistisk princip. Till och med Ernerst Gellner har ju sagt att nationalismen uppfinner nationer där det inte existerar några. Det betyder uppenbarligen även i hans tolkning, att en nationalistisk doktrin kan föregå en objektiv nation. Det kan därför vara tillåtet att tillfälligt använda en analytisk definition av nationalismen, såsom den använts av modernisterna.

Det första kriteriet Hutchinson identifierade var att den moderna nationen sägs legitimeras av folkviljan, som först kan uttryckas genom den politiska representation som är en produkt av 1800- och 1900-talens rösträttsreformer. Enligt ovanstående schema kan en *teoretiskt* styrande folkvilja spåras från frihetstiden, om inte tidigare. Med *formellt* inflytande som enda giltiga grund måste däremot den svenska nationalismens genombrott förläggas till en orimligt sen tidpunkt.

För det andra skall nationen vara större och mer konsoliderad än förmoderna identifikationsformer och därför ha kraft att överbrygga regionala lojaliteter och nätverk. Undersökningen har visat att denna strävan är tydlig redan under stormaktstiden och förmodligen är den långt äldre än så. Mätt i reala

termer – exempelvis resursextrahering och frånvaro av social oro – måste denna överlojalitet också sägas ha varit effektivt verksam.

För det tredje skall moderna nationalstater eftersträva kulturell homogenitet. Alla moderna nationers anspråk på nedärvd kontinuitet från äldre politiska enheter är därför helt och hållet konstruerade. Om detta är fallet är konstruktionen åtminstone av gammalt datum. I Sverige framhävdes redan under 1600-talet en nationellt historisk kontinuitet som sträckte sig tillbaka till förhistorisk tid. Strävan efter kulturell homogenitet uttrycktes också tidigt även om möjligheterna ofta saknades att realisera den.

För det fjärde skall de moderna nationerna vara produkten av förbättrade kommunikationsformer. Tidigare präglades samhällena av kulturell heterogenitet, både mellan samhällsgrupper och lokalsamhällen, och det var därför omöjligt att skapa en gemensam nationell identitet. Sant är, att förbättrad social infrastruktur – myndighetskontroll, informationsspridning, skolväsende och så vidare – ökade möjligheterna till kulturell likriktning. Dock är strävandet mot en sådan tveklöst äldre än de praktiska förutsättningarna. Någon kulturell heterogenitet mellan olika motstridande samhällsgrupper kan heller inte återfinnas inom det nationellt svenska området, och någon ambition att på denna grund isolera bönderna socialt och politiskt fanns därför inte heller.

För det femte skall den moderna nationen ha skapats av en framväxande medelklass för att tillgodose dess växande strävan efter politisk inflytande. Någon särskild medelklassens strävan att fullfölja ett nationellt program har inte denna undersökning kunnat finna. Den nationella retoriken förefaller tvärtom ha fått genomslag i alla samhällsgrupper. Hypotesen om medelklassens strävan efter inflytande kan dock förtjäna vidare prövning. Möjligen kan en studie som mer koncentrerar sig på orsaksförklaringar avslöja större nyansskillnader mellan olika avsändargrupper än som här varit möjligt. Tills vidare får ändå konstateras att den nationella identiteten i 1600- och 1700-talets Sverige inte förefaller ha haft någon utpräglad klassbas.

Mätt i ambition finns det alltså inga argument för att upprätthålla den modernistiska tesen för svenska förhållanden.

Med en ännu grövre uppdelning än i det ovan skisserade utvecklingsschemat skulle man kunna tala om 1600-talet som *statsbyggets* tid. Det primära var att skapa en effektiv byråkratisk apparat för resursextraktion. Statsapparatens konsolidering hade högsta prioritet och dess verksamhet var lika mycket utåtriktad som intern. 1700-talet var i stället *riksbyggets* tid då det främsta målet var att bättre tillvarata resurserna inom riket och använda dem för befolkning-

ens välfärd. Denna altruistiska tendens brukar ofta undervärderas av moderna historiker, men mycket talar för att överhetens omsorg om folket inte bara var en defensiv taktik för att upprätthålla en social harmoni. Det torde även ha funnits en utbredd vilja att faktiskt tillgodose folkets behov såväl politiskt och rättsligt som materiellt. Talande för detta är till exempel att många av seklets ekonomiska företag regelstyrdes som samhälleliga projekt och inte som privata entreprenörskap. 1800-talet kan betecknas som *nationsbyggets* tid då den offentliga omsorgen inte enbart begränsades till folkets materiella behov utan också till de sociala. Dit hörde rätten till utbildning, sjukvård och kultur. Nu upphävdes också ståndssamhällets kvarlevande formella skrankor mellan medborgarna. 1900-talet, slutligen, är *samhällsbyggets* epok, då folkets rättigheter inte enbart definieras uppifrån utan medborgarna själva får ett faktiskt inflytande över besluten. Välfärdsinstitutionerna byggs ut så att för första gången summan av folkets rättigheter i realiteten torde övergå summan av plikterna.

Den här bilden kan kritiseras för att vara alltför konsensusinriktad. Modellen beskriver bara *en* utveckling och naturligtvis en starkt förenklad sådan. Poängen är att visa, att om två föreställningar som anses ligga till grund för nationalismen – den om det nationella folket och den om det politiska folket – kan anses utvecklade redan under 1700-talet, så besvarar det frågan om 1800-talsnationalismen utgör något kvalitativt nytt i förhållande till de nationella föreställningar som fanns under en tidigare epok.

Att föreställningarna om en nationell svensk identitet var väl utvecklade redan före slutet av 1700-talet hoppas jag att denna studie övertygande har visat. Även om undersökningen inte specifikt har studerat folkliga föreställningar torde det inte vara alltför vågat att anta, att denna identitet ofta kunde verka starkare än olika regionala eller sociala bindningar även i lägre samhällsskikt. Den definitiva och allmänna spridningen bör likväl endast gradvis ha sipprat nedåt i samhällsklasserna. Frågan är dock om inte predikstolen hade en större formativ betydelse i detta avseende än till exempel folkskolekatedern.

Om man i stället menar att ett fullmyndigt folk med *faktiska* politiska rättigheter är ett rekvisit i definitionen av nationsbegreppet, då äger den stora förändringen rum i övergången från 1800-tal till 1900-tal. Om däremot folkets *teoretiska* myndighet är utslagsgivande så äger denna förändring rum under 1700-talet och definitivt före den franska revolutionens republikanska idéer om folkstyret. I inget av fallen kan den avgörande förändringen sägas ha ägt rum under 1800-talet.

I ett avseende föreligger det dock en uppenbar kvalitativ skillnad mellan 1700-talets och 1800-talets tänkande i dessa frågor. Utvecklingen av synen på

nationalkaraktärerna kan sägas ha utvecklats så, att de först beaktade *moraliska* synpunkter (d.v.s. utgående från sederna), sedan *klimatologiska* och slutligen *genetiska*. Rastänkande är därför i stort sett frånvarande under undersökningsperioden men kommer att få ständigt växande utrymme under efterföljande sekel. Grovt kan sägas, att om under 1700-talet rastänkandet saknades kom det under 1800-talet att framför allt ha betydelse för synen på den Andre. Andra nationer och folkslag uppfattades ha sämre gåvor i förstånd och fysik. Under 1900-talet kom däremot den "rasliga degenereringen" att uppfattas som ett hot även mot det egna folket.

Fastän skilda temperament förvisso uppfattades mellan olika folk under den undersökta perioden, ansågs dessa bero på sådant som kroppsvätskornas balans eller ha moraliska och klimatologiska orsaker. Rastänkandets grundläggande föreställning är att moraliska egenskaper är beroende av ärftliga och genetiska faktorer och de anses kunna avläsas i människans fysionomi. Skillnaderna mellan dessa förklaringar kan uppfattas som hårfin eftersom båda synsätten tillåter kollektivt överförda och fasta attribut. Undersökningen har upprepade gånger visat att blodsband och inbördes släktskap uppfattades som grundläggande i konstituerandet av nationerna. Även detta är en föreställning mycket likartad rastanken. Både analytiskt och praktiskt får uppfattningarna dock betydligt skiftande konsekvenser. Utan rasbiologin blir det på det analytiska planet omöjligt att påvisa en förbindelse mellan anatomiska och moraliska egenskaper. Uppenbar släktlikhet mellan förälder och barn kan till exempel inte medföra automatisk likhet i seder, uppförande och intelligens. Även om 1700-talsmänniskan kunde föreställa sig yttre omständigheters påverkan på själen så uppfattades inte de andliga karaktärsdragen som genetiskt överförbara. Alla mänskliga egenskaper var beroende av *kultur*, men denna bedömdes olika. Överfört på folkslag betydde det att alla nationer hade samma förutsättningar till framsteg i mänsklig odling. Men för att omsätta dessa tankar i handling hade dygden, föredömet och levnadsomständigheterna avgörande betydelse. I Sverige framhölls dessa genom lutheranismen, friheten och strävsamheten.

Summary

A People of Poverty and Liberty

National and political self-image in Sweden from the late Age of Greatness to the end of the Age of Liberty (c. 1660–1772)

Chapter 1. State, Nation, Identity

This study deals with questions about national consciousness and national identity in the Swedish realm from about 1660 to 1772. The first date marks the year when the Swedish territorial expansion reached its peak. It also marks the ascension of the still minor Charles XI to the throne, and his reign was to inaugurate a period of halted expansion and inward consolidation of the Swedish empire. With the peace treaties of 1719–1721 Sweden lost its great power-status. These dates also marks the beginning of the so called Age of Liberty which was to last until 1772, and during which the supreme power was exercised by the diet (*riksdagen*).

Pre-nationalist conceptions of state and nation are a surprisingly neglected field of research among Swedish scholars. This thesis is actually the first thorough historical investigation of the subject. The main purpose is therefore to *examine* and *survey* the phenomenon and its consequences, not so much to *explain* the changes that occurred.

The investigation employs a definition of the term "nation" that is congenial to the contemporary use in the period of investigation, namely *a group of people that is distinguishable from others through shared and specific cultural values where language is the key element.* The investigation also try out the tension between the analytical concepts of "unitary state" and "nation-state", as defined by Charles Tilly among others.

Two embracing hypotheses have guided the inquiry. The first proposes that already by the time the investigation commences, there existed a clearly distinguishable national sentiment, whether universally embraced or not. The second proposes that the rulers tried to encourage and distribute this national consciousness down to the lower echelons of society. The temporal authority is supposed to have regarded it a convenient means of enhancing loyalty to the Crown and its objectives.

Both hypotheses oppose dominant "modernist" theories, put forward by scholars like Ernest Gellner, Benedict Anderson, and Eric Hobsbawm.

Chapter 2. Realm, Province, and Subjects

This second chapter deals with the concept of "Sweden". Through a study of the Crown's policy towards the foreign provinces, the investigation tries to answer the question of how Sweden was composed. In what ways were the different parts of the empire connected to the Crown, both formally and emotionally, and in what way was the policy towards different parts of the empire affected by national, historical, and political circumstances? This investigation is crucial for the understanding of the composite character of the Swedish empire, and in putting the integrationist policy of the Crown in proper perspective. After this matter has been thoroughly dealt with, the investigation moves on to explore the position of the particular subject. In what ways were the subject connected to the Crown before the appearance of modern citizenship?

The medieval Swedish realm had consisted of a core land of *Svealand*, *Götaland*, and *Finland*, an area rather well defined to the south but lacking clear-cut borders to the north and to the east. During the 16th and 17th centuries a whole range of provinces were attached to this mainland. The expansion of the Baltic empire began in 1561, with the dukedom of Estonia making a voluntary submission to the Crown of Sweden. In 1617 the territories north and south of the Gulf of Finland were connected through the acquisition of Ingria and *Kexholm* from Russia, and a few years later, 1621, Sweden gained actual control over Livonia, which was not, however, formally recognized until 1660. With the Westphalian peace of 1648 Sweden received the provinces of Pomerania and Bremen-Verden, as well as the city of Wismar, in the Holy Roman Empire. Three years before that, Sweden had conquered *Jämtland* and *Härjedalen* in the inland between Sweden and Norway, and the two islands of *Gotland* and *Ösel* in the Baltic Sea. At the same time Sweden obtained the province of *Halland* as a pawn for a period of thirty years, to guarantee the exemption of duty in the Sound. Together with the provinces of *Skåne* (Scania), *Blekinge*, and *Bohuslän* this acquisition was made permanent with the peace of Roskilde in 1658. After that last peace treaty the expansion came to a halt and a period of consolidation set about.

The terminology used to describe the totality of the dominions under Swedish State influence varied greatly. "Sweden" (*Sverige*) could denote the total extension of the territories under the authority of the Swedish king, or it could refer only to Sweden proper in the same way as "Finland" generally referred to the whole of the eastern part of the realm. Normally there was a clear distinction between Sweden and Finland on the one hand, and the foreign provinces

on the other. A common phrase to contain the totality was "Sweden with its submissive provinces", with "Sweden" referring to the realm. The term "Realm" (*rike*) referred to the old Swedish and Finnish mainland, that is the territories which sent representatives to the parliamental sessions (the *riksdag*), and where the rule of law was exercised according to the medieval Swedish provincial law (*Landslagen*).

Taken as a whole the Swedish empire was no unitary state. There was no universal code of law and the control exercised by the State authority was unevenly distributed between the realm and the foreign provinces. Speaking only of the realm, however, there was probably as close a political and juridical homogenuity as one could achieve during the 17th century. Most notably during the autocratic rule of Charles XI (1672–97, made absolute in 1680) there was a clear aspiration to incorporate the outlying provinces with this unitary core. This is especially clear in the case of the southern provinces acquired from Denmark between 1645 and 1658, which in only a few decades were fully incorporated and obtained the same rights and duties as the old Swedish territories of the realm. The idea of total incorporation seems to have appeared already at the time of the conquests, but was pursued with much less vigour by the regency (1660–72) of Charles XI than by the ruling king himself.

There is one discernible difference in the policy towards the provinces of *Jämtland*, *Härjedalen*, and *Gotland* on the one hand, and those of *Skåne*, *Halland*, and *Blekinge* (*Skånelandskapen*) on the other. In the former provinces Swedish law was proclaimed immediately, whereas it required lengthy negotiations before it could be inititated in the latter. This difference may be explained by the strength of the aristocracy and other local power elites in *Skånelandskapen*, while the other provinces lacked both nobility and commercial towns (except for Visby in *Gotland*).

From the outset, State propaganda claimed that the provinces acquired from Denmark were actually *reconquered* Swedish territories, that the natural borders of Sweden now had been restored, that their inhabitants had a closer kinship with the Swedes than with the Danes, and that they now had been returned to their proper fatherland. In maintaining this view arguments were brought together from various osbcure and often fabricated tales of the royal historiographers.

Originally the Baltic provinces of Estonia, Ingria, and Livonia had been treated as separate units of the Swedish empire. Ingria was the first to be drawn into closer union with the realm. Here as well, the relative ease of the integration may be explained by the absence of strong and organized local

power holders. Both in Estonia and Livonia the local rule was exercised through a local assembly of nobles under the chairmanship of the governor general, who was appointed by the king. At times the provincial nobilities applied for representation in the Swedish *riksdag*, but were rejected. At other times, however, it was the Government in Stockholm who made the same proposition but received a negative response. It was not until the period of absolutism that serious measures were taken to finally break the power of the self-administrative bodies. Almost in one stroke the power of the local assemblies was reduced to insignificance, and the king's supreme rule was proclaimed in 1694. The most important tool for enforcing this policy was the withdrawal of 5/6ths of the nobles' estates to the Crown (the so called "reduction").

At the same time use of the Swedish language became mandatory in the local administration and in the nobles' correspondence with the representatives of the Crown. By dismissing the German-speaking priests installed by the aristocracy, and replacing them with local sons, one made sure that the peasantry could be tought at least a minimum of the disciplinary messages proclaimed by the State through the Church. There is no doubt that this policy was inspired by the successful Swedification of *Skånelandskapen.*

By the outbreak of the Great Nordic War, the introduction of Swedish schooling and Swedish law was still proceeding. Certainly these measures were a major interference in local power structures and provoked most of the aristocracy to take the party of the Russian czar.

The provinces of Pomerania and Bremen-Verden were possessed as parts of the Holy Roman Empire. Therefore the Swedish king could only act as a duke subjected to the emperor, and the only way to accomplish some uniformity was through slight adminstrative adjustments. The financial administration, for example, was loosely attached to the Treasury in Stockholm. There was no way, however, to pursue the reduction of noble lands. Probably the most thorough change was that the local courts lost their right to appeal to the emperor and instead had to turn to the Swedish provincial court in Wismar for settlements. In 1681 Charles XI inherited the dukedom of Zweibrücken, which was the legacy of the royal dynasty. Until the death of Charles XII in 1718 this was kept as the king's personal belonging, but it never gained any real significance to the Crown.

In general the Crown's uniformity policy was carried through with steadiness although without enforcement. An ambition to give all measures a semblance of justice and legality is clearly discernible, but at the same time one can sense an anxiety in the central Government that the full implications of

the centralisation policy should become apparent to local powerholders in the foreign provinces and to other parties concerned.

The fact that this policy at times followed national guidelines is unquestionable. Some notable examples already mentioned are the rapid and purposeful transformation of language and customs in *Skånelandskapen*, and the instruction of the Livonian aristocracy to restrict themselves to the use of Swedish in all their official communications.

Another evident example of a policy with a national – though not actually Swedish – point of departure is the conversion of the Ingrians. Ingria was the only part of the empire with a population not wholly Lutheran in faith, and the peace treaty with the Russian czar had given guarantees about undisturbed religious practices to the Orthodox. An inquiry into the religious circumstances reached the conclusion that all Finnish speakers of Ingria originated from the west and were thus Lutheran, whilst the Russian speakers came from the east and were accordingly Orthodox. Through regular language examinations the authorities tried to figure out whether the individual peasant had a better command of Finnish or of Russian. In the former case he was forced to attend Lutheran masses and in the latter he was, however reluctantly, allowed to visit the Orthodox churches.

At this root level it was of course impracticable to enforce a language transition. However, by separating the subjects of diverse tongues the authorities could at least minimize the detrimental hazards of strange beliefs. One scholar (Jaak Naber) has wittingly proposed the term "Swedishness", as opposed to actual "Swedification", for this policy.

The subjects of the Swedish king had varying legal relationships to the Crown. People living in the foreign provinces paid allegiance to the king but lacked the political rights of the "native-born Swedish men" (*infödde svenske män*). Crucial to the definition of the latter was representation in the *riksdag*, whether direct, as for noble families, or intermediary, as for peasants. If a subject of the foreign provinces aspired to political influence in the affairs of the realm, he had to apply for admittance to any of the four estates on the certain conditions applicable in the separate cases. Immigration and naturalisation of foreigners in any measurable degree seems only to have occurred in the estates of nobility and burghers. The regulations of the medieval law, that foreigners and immigrants should be debarred from all political matters concerning the realm, were not fully observed before the absolutist rule of Charles XI. In matters concerning immigration the Crown pursued a kind of protectionist policy comparable to mercantilistic doctrines. Immigration was only encouraged if

the person in question had means or skills considered useful to the Crown. For example, this was the case with the not too few nobles who came to acquire seats in the Council, or high ranks in the armed forces.

All subjects, in the foreign provinces as well as within the realm, had to swear an oath of allegiance to their mutual head – the king of Sweden. The noble estates often made personal assurances, while the commons were tied through mediated bonds made by their representatives. In the case of the provincial subjects the oathal obligations – notably in matters of defence – were mostly confined to the perimeters of the specific province, while the obligations of the subjects of the realm were more far-reaching, both in deeds and territorial extension. During the 17th century all particular assurances were made to the *king* – the symbolic representative of state power – but never to more metaphysical objects such as "the people", or "the nation". From the beginning of the Age of Liberty, however, when the king's power was effectively circumscribed, the allegiance was made to the *realm.*

Chapter 3. In the name of the King or the Fatherland?

It is a common view among scholars that the early modern state only sought legitimacy by stressing the subject's loyalty to the state, personified in the person of the ruler. This view is scrutinized through an investigation of the rhetoric in the domestic propaganda of the Great Nordic War (1700–21). Was there, besides loyalty to the state, room for a more emotional sense of solidarity resting upon national sentiments? What arguments were used to make people participate in the war efforts?

During the Great Nordic War, Sweden experienced the peculiar situation of actually having two governments – on the one hand the absolute ruler, Charles XII, commanding his troops in the field, and on the other the Council in Stockholm. In the propagandistic pamphlets issued from the Chancellery in Stockholm and the ones issued from the vicinity of the king, an explicit divergence in tone is discernible. The royal rhetoric spoke with an imperative and unquestionable voice seeking its legitimacy in the divine origin of majesty, whereas the Council had a more arguing, sometimes even pleading language, using egalitarian metaphors, such as the equal benefit of all subjects and "our mutual Fatherland".

Not surprisingly victories in the battle fields were given considerably more space in propaganda than possible setbacks. The latter were rarely mentioned and, if so, only in very general and sweeping terms. Somewhat more openness could be allowed in propaganda intended for abroad.

In relation to subjects of Swedish nationality the propaganda recurrently referred to a mutual fate of destiny and a unity of blood. This rhetoric sought support from the history of the biblical and the classical peoples. Both the Israelites and the ancients were regarded to have been imbued with a strong sense of community and a readiness to sacrifice their own lives in support of the fatherland. The conception of such an egalitarian solidarity was, in particular, made use of towards the end of the war, when the mainland of Sweden proper was threatened by enemy attacks. With the king far away in distant battles, the Swedes were encouraged to make extraordinary efforts for their own survival. In propaganda aimed only at the foreign provinces this kind of rhetoric was totally absent; it only stressed the subjects' unconditional duty to obey their temporal authority.

Among the stereotypes used in domestic propaganda to characterise the Swedish people, unity, courage, and religious and societal liberty can be especially noted. Negative characteristics were used in the same way to depict the barbarous and unrestrained behaviour of the enemies. Some archetypes were recurrent: the notorious Catholic, the savage Russian, and the oppressive Dane. The division of the world into separate nations was indeed an act of God, and the Swedish Israel was in truth the chosen people, it was said. In maintaining religious unity and evangelical confession the Swedes could rely confidently on God's helping hand in the war against the infidels – whether Christians or not.

Chapter 4. "A poor, yet an independent people"

With this chapter the investigation reaches the Age of Liberty. The purpose of this examination is to describe what content was given to the national character and national consciousness in a cultural and scholarly context during the 18th century. How and in what ways the national character of the Swedes was described is investigated through the study of three fields of interest: philology, history, and geography. Was there, in these three fields, any incentive to create or promote a national identity and, if so, in what explicit ways was this done?

Soon after Charles XII fell in battle the absolutist rule was abolished and the real authority was effectively taken over by the *riksdag*. In the vivid political debates during the Age of Liberty three points of discussion proved to be particularly momentous: Firstly there were diverging opinions on foreign politics and public finance on whether to restore the lost empire through a suc-

cessful war of revenge, or whether to consolidate the strength of the realm through trade and manufacturies. Secondly, altered material and social conditions nourished a growing awareness of the inconvenience and obsoleteness of the old societal order of estates. Thirdly, attacks from various directions were beginning to threaten the unity and primacy of the Lutheran State church.

These three matters were all in various ways decisive for the course of politics during the 18th century. The Lutheran faith had been a key issue in explaining the organization of society into different estates. The questioning of the one threatened the legitimacy of the other. The attack on both of these foundations made itself visible through changing conceptions of societal economies. The interaction between these three processual changes proved detrimental to the old ideological order, and the need for new explanations became more apparent for each day. In this context the focus became more strongly directed towards the qualities and vices of *the People*.

The Swedish language had attracted a good deal of attention during the Age of Empire. In the 17th century scholars had tried to prove its old age by claiming that it was the mother of all known languages. Inspired by such studies, and eager to uphold Sweden's status as a great power, the rulers had encouraged the use of Swedish in diplomatic contacts as well as among the subjects of Sweden and its subordinate provinces. To the rulers the use of Swedish was a means of promoting both integration and prestige. The linguistic attention remained strong during the following century, but was directed more to the practical use of Swedish. Matters of prestige were not as strongly felt as before, but in return there was a greater emphasis on the emotional qualities of the language that were supposed to engender identity. A Swedish spirit needed a Swedish voice, it was said. If the main objective before had been to promote the glory of Sweden abroad, the desire was now to diminish the nation's degradation by encouraging and regulating the use of Swedish among Swedes themselves. The daily use of foreign languages or the misuse of one's own was said to clear the path for various detrimental foreign habits.

As with linguistics, the historical writing of the 17th century had as its main purpose to raise the glory of Sweden in the eyes of foreigners. The Swedes could not, unlike continental peoples, refer to any organic affinity with the golden age of antiquity. Instead, Swedish rulers and scholars tried to make the continental experience dependent on their own Geatic ancestors. The discredited Goths, one said, were actually the people who had brought civilisation to the Greeks and who, in the end, overthrew the Roman Empire. With such glorious ancestors it was consistent that the contemporary Swedes should

be the ones dictating the politics of Europe. Such interpretations were mostly directed to erudite circles and a foreign audience.

This propagandistic use of history was not as insistent to the rulers of the 18th century. Most works were now being written in Swedish and aimed at a domestic audience. Even though this allowed for the abandonment of many former more or less politically dictated conclusions, there was still a reluctance to let go of all Geatic conceptions. Possibly the emphasis was moved from the martial virtues of the Goths to their desire for liberty and justice, their simple and chaste manners, and their sound and robust lifestyle. This was well in line with modified demands posed by the new form of government. Some old elements, such as contempt for Catholics and the condemnation of the oppressive Danish supremacy during the Middle Ages, remained, but had now more of an educational purpose. Recent history also gained more attention during the Age of Liberty, and this sometimes raised difficulties in describing the reprehensible consequences of absolutism, while at the same time maintaining a profound respect for superiors and ancestors.

Not only in history, but also in geography there were opportunities to describe the age-old and praiseworthy characteristics of the Swedes. Various explanations of the origins and alterations of national characters were put forward. Mighty and honourable peoples had risen and fallen through the course of history. As through an occurrence of fortunate providence, however, the Swedes had always proved steadfast in religious zeal, in respect for their superiors and love of their country, in their courage, honesty and desire for liberty, and, not least, their endurance through harsh and troublesome conditions. But along the way there had always been vices that threatened to eat their way through the tough, national fabric and consume the merits of the people. Greed, jealousy, and party antagonisms, faint-heartedness and foreign delusions were the blended venom that eroded the decency and modesty of the Swedish people. The efficacious antidote was a public spirit proceeding from the eternal virtues: a Lutheran ethic, a vigilant and incessant endeavour for liberty, and a simplicity in manners and habits.

Chapter 5. Finland in the Swedish realm

This chapter deals with the eastern part of the realm. If there, as has been shown, existed a clear sense of a culturally defined Swedish identity, how did one, from a central viewpoint, regard Finland and the linguistically deviating Finnish subjects? Constitutionally, Finland was a fully incorporated and insep-

arable part of the realm. The Finns had the same rights and duties as other subjects. But were there any emotional differences in attitude towards the Finns, and did this entail any political repercussions? These questions are investigated through the same fields of interest as in the preceding chapter: philology, history, and geography. The chapter also contains an examination of the attitude towards the "Lapps" (Samis), and their position in society and culture.

"Sweden" was, as has been noted, a concept that could have varying extent in different contexts, and the same was also true about "Finland". During the Middle Ages the term Finland had normally only been applied to the south-western province of "Finland Proper" (*Egentliga Finland*). The term used to denote the whole of the eastern part of the realm had been *Österland* ("Eastern part").

From the end of the 16th century Finland was given the title of grand duchy. The Grand Duchy was commonly described as being composed of two separate parts: *Finland* and *Österbotten* ("the Eastern shore"). This division became more infrequent in the 18th century. "Finland" was now the prevailing denomination of the whole part of the realm east of the Gulf of Bothnia.

The established image depicted Finland as an originally conquered part of the realm, as opposed to *Skånelandskapen* that were described as *re*-conquered. The Finns were regarded as having a different origin, and a prehistory diverging from that of the Swede's. The division between Finns and Swedes was normally made on linguistic grounds, but geographical criteria were sometimes also used. A Finn was thus a person speaking Finnish or, occasionally, any person living in Finland. In general this division mattered little, but in a few instances it could have practical repercussions. The Finnish peasants in the *riksdag*, for example, recurrently expressed the demand that all their state officials should be Finnish natives so that, it was assumed, they would have a command of their tongue.

That the adminstration was adjusted for Swedish-speaking conditions was a clear inconvenience for the Finnish subjects. Legal courts only held assemblies in Swedish, and laws and public announcements were not always translated. Another frequent matter of complaint was that not even the bank notes had their value written in Finnish. The difficulties of bilingualism were assessed by both parties, and the authorities occassionally made plans for a total Swedification of the Finns. Some proposers meant that this would enhance their loyalty to the Crown. Mostly, however, their faithfulness was taken for granted.

Constitutionally, Finland was an inseparable and fully incorporated body of the Swedish unitary state – the realm. But the historical, geographical, and

cultural distinctions undoubtedly affected the attitudes of the leading political circles (to which, it must be said, Finns could also have admittance). During the 18th century the whole of Finland was twice occupied by Russian forces (1714–21 and 1742–43). The occupations in themselves, as well as their length, were in part a consequence of the relative neglect and lack of interest by the rulers. On the latter occasion the Russian occupation was a response to the attack by the Swedish revengeful "hat" government. In a memorandum written by the secret committee of the *riksdag* before the war, it was stated that the "worst" result, in the unlikely case of failure, would be the loss of Finland. But, as the memorandum continued, that would not cause much harm since it has always been a hazard for the brave to be beaten once in a while, and the Russians would not gain much advantage by such an acquisition anyway.

After the war, however, there was great repentance in leading circles, and special attention was paid to Finnish demands. In an attempt to repair the damages a governor general was appointed for Finland, although this was a clear violation of the Constitution. Such adminstrative solutions had been ruled out in domestic provinces, and a similar proposal by the Finns had been rejected a few years earlier since it would threaten to disintegrate the realm.

The Finns, as it was, were not considered to be related to the Swedes. On the other hand they supposedly had common origins with the Samis, or "the Lapps". The Finns and the Lapps received convergent descriptions in national characterizations. Since biological and "racial" explanations had not yet made any impact, the Finns could be regarded as a sort of culturally refined Lapps. In basic characteristics they were considered reasonably correspondent. Some peculiar habits amongst the one could help to explain similar habits amongst the other. One important exception, however, was that while the Finns were generally recognised as courageous, the Lapps were considered deplorable cowards. This was of course remarkable in a national context where martiality was given such high esteem.

Great measures were undertaken by the authorities to make the Lapps accept the Christian faith. But in other instances the attitude of scholars was mostly one of curiosity and fascination over their primordial habits.

When it comes to interpreting the position of Finland within the Swedish realm, opinions among scholars have been strongly divergent. The modern paradigm tends in the direction that Finland in no way can be separated from other parts of the realm. All attempts to identify a Finnish consciousness in any form, or to find traces of a special treatment of Finland by the authorities, are said to emanate from teleological assumptions. This view has its basis in

the opinion that national consciousness played no decisive role whatsoever for people in the 18th century. In accordance with the purpose of this investigation, this view is argued to be erroneus.

It is certainly true that the juridical differences between Finland and the Swedish mother country were few. But nevertheless: they existed. However, in this connection the perceived cultural differences probably had greater importance. This investigation suggests that Finland must be considered a separate appendage in the body of the realm. This does not, however, imply that Finland was deliberately neglected; it is hard to appreciate the Crown's gain by such an attitude. But probably more important than the deliberate separation of Swedes and Finns, is the fact that the latter were even more often subconsciously excluded from the national fellowship. Sweden was in reality a state composed of several nationalities, but, even so, in political thought it was usually described as a uni-national Swedish community. In discussions concerning *Swedish* subjects and *Swedish* matters the special circumstances affecting the Finns were often forgotten.

Chapter 6. Civil society and patriotism

Since the previous chapters have mainly dealt with emotional perceptions of national identity this chapter tries to investigate whether these apprehensions had any political implications. The analysis deals with some key concepts, such as "patriotism" and "love of the Fatherland". Both of these were old and familiar expressions but they became ever more fashionable as the parliamentary rule of the Age of Liberty allowed for increased popular participation in politics. Both as a prerequisite and as a result, the above mentioned concepts were given more scope in public rhetoric. The "subject" who was transformed into a "citizen" had better theoretical prospects of making his voice heard in political debate and public life. The crucial transition from a theocratic explanation of society, to one based on Natural Law, is therefore described. This change is in itself thoroughly investigated, but its intimate connection with the increasing national sentiment has never been fully appreciated.

The Natural Law, that dominated the constitutional explanations of 18th century Sweden, had a tri-partite division into the Law of God, the Law of Nature, and the Civil Law. The first corresponded to the will of God and the course of creation, but was incomprehensible to man. Through the Law of Nature, however, man had receieved certain rules that guided his actions in accordance with the will of God. The principles of the Natural Law also deter-

mined the rules of the Civil Law, which in turn helped man to organize earthly communities. In the course of the 18th century the emphasis of juridical and societal explanations came to concentrate on the Civil Law, leaving the other two to theologians and philosophers. The commandment of love of the Natural Law proscribed that all men should be treated as equals. For practical reasons, however, the Civil Law reduced this commandment above all to be applied to the members of one's own society. The term "patriotism" came to be the fashionable catchphrase to describe this societal solicitude.

To be a "patriot" was to love one's fatherland and to safeguard one's fellow citizens. The term "fatherland" could have varying meanings. Intellectually, many observers comprehended the notion that the fatherland was that special society which one deliberately and by free will had chosen to reside in and be devoted to. In actual practice, however, the fatherland was mostly regarded as the country in which one was born. The Natural Law gave every man the theoretical opportunity to choose the fatherland of one's liking, but according to Civil Law this principle, if generally exercised, would prove devastating to societal continuance. In reality patriotism urged every citizen to devote himself to the benefit of his native-land, and the opposite of patriotism was not "universalism", but indifference to the well being of citizens and society. And had not divine providence seen to that every man was born in the country where he could be of best use, the argument went.

One of the most significant reinterpretations of societal explanation during the 18th century, was the proto-liberal notion that societies were constituted by individual citizens, and not by estates, corporations, or collectives. If previously content *subjects* had been regarded as the offspring of a well-ordered totality, the new interpretation saw prosperous *citizens* as the foundation of a vivid and sound society. In that way the impetus to change came from below, from the citizens, and not as before from God and superiors.

This proposition was clearly expressed in the dispute about the privileges of the nobility that broke loose in the 1760s, and which came to conclude the Age of Liberty. The struggle of the commoners was partly about political representation, but above all about the legal capacity of each citizen. If all Swedish citizens were part of the same indivisible community, they must also share equal rights and duties, without regard of "status, condition or sex". In many instances the various projects resemble and herald the formulations of the American Declaration of Independence and the French Declaration of the Rights of Man a few decades later. The fundamental objections were hardly contested even by those who defended the privileges. The counter-argument

was rather, that it would be impracticable to abolish the estate order. However, when Gustavus III in August 1772 made his coup d'état and restored the king's power, the lid was put on all radical discussions which were never to return with the same vigour.

Chapter 7. Lutheranism, Liberty, and Strenuousness

This chapter recapitulates the results of the investigation, and tries to evaluate them in relation to established theoretical conceptions.

The title of the chapter summarize in three words the content of the Swedish national identity during the 17th and 18th centuries, as depicted in sources of official and semi-official origin. The Evangelical identification remained strong even after the tight grip of the State Church began to loosen, and there is no reason to imagine that the thoughts of the commoners changed in any considerable way through the influx of more "enlightened" conceptions. The comprehension of an age-old liberty of the Swedish people seems equally to have applied even to the peasantry. In debates in the *riksdag*, references were often made to the freedoms and rights inherited by their ancestors, and their superiors often pointed out the fortunate condition of the Swedish peasant as compared to the alleged serfdom of his continental equal. Liberty was an argument that had been used already during the four decades of absolutism to describe the Swedes' freedom from foreign oppression and their right to excercise their own true religion. During the Age of Liberty it also became a term to describe the constitutional system. The strenuousness or hardiness of the Swedish people under harsh conditions was not so much a merit in itself. But the lack of abundance was the origin of certain praiseworthy virtues such as bravery, honesty, hospitality, chastity, and obedience. With the frequent proclamation of the three national values of the chapter title the rulers tried to install a means of appeasing the subjects.

The thesis has shown that most of the prerequisites that are supposed to constitute modern nationalism are already immanent during the period under investigation. Notably, we have the two important perceptions of the People: on the one hand, the notion or conception of the culturally united, consanguinic brotherhood, on the other, the notion of the People as a monolithical subject with its own political authority. This latter perception is especially noticeable – at least in a theoretical way – during the parliamental rule of the Age of Liberty. It might be traced, however, in the thoughts of the rulers already during the abolutist era.

To put it simply: there were no arguments used during the end of the 17th century that would sound at all unfamiliar to the public of the late 18th century, especially when it comes to the characteristics of the Swedish nation. With a few exceptions this is also true the other way around. The major change during this hundred year period is a change in impact. Arguments originally put forward by the temporal authority were used with the same content and frequency even by common people a century later. There is no way of identifying a certain point of change, but the national sentiments seem to have steadily poured down and impregnated ever-increasing layers below.

Compared to the notion of *nationalism*, defined as "primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent" (Ernest Gellner), it is true that the Swedish realm was in no way a nation-state. The question remains, however, if this concept is in practice applicable to that many states even in modern times. All the same, when it comes to the *ambitions* of the rulers to convey a "nationalist" policy it can be traced earlier in many instances with respect to Sweden: the re-nationalization of the subjects of conquered provinces, the propositions to pursue the same policy in Finland, the strong urge to define and promote a sense of national consciousness down to the lower echelons of society, and so on. The difficulty of assessing the true range of these ambitions is partly due to the fact that the rulers in many cases lacked substantial means to truly exercise a nationalist policy in practice.

Both for conceptual and stipulative reasons the term "nationalism" has been avoided in this thesis. Notwithstanding, the investigation has demonstrated that all its major components were already clearly visible in Sweden at the beginning of the 18th century.

Bilaga till kapitel 3

Förteckning över årstrycket 1700–1721

Följande uppställning är huvudsakligen kronologiskt ordnad efter utfärdandedatum. Detta innebär att ordningsnumrets årtal för somliga skrifter är ett annat än tryckåret. Bruket av gemena och versaler har normaliserats, i övrigt är titlarna fullständigt och bokstavstroget återgivna. Flera skrifter saknar egentligt titelblad och har då angivits med inledning och datum. Endast de skrifter som hänvisas till i texten har medtagits. Uppgifter om översättningar och varianttryck är på intet sätt fullständiga.

1700

1700:1 Ett bref, som en pålsk adelssman, hwilken är stadder hoos konungen, där han wistas uti Sachsen, har skrifwit til en dess uti Cracow warande wänn. Daterat Dresden den 12 martij åhr 1700. [U.o.o.å.]

1700:2 *Epistola Nobilis cujusdam Poloni in Comitatu Regis in Saxonia degentis, ad amicum suum Cracoviæ commorantem.* [U.o.o.å.]

Samma som föregående.

1700:3 Det med största ofog öfwerrumplade Lijffland eller en wällgrundat föreställning om det chursachsiske krigsfolcketz ganska oförmodeliga och orättwijsa inbrått i Lijfland, framstält till den ährbare opartiske werldens mogna omdöme. På det åhret 1700. [U.o.]

1700:4 Das mit höchstem Unfug angefochtene Liefland oder Rechts-Beständige Fürstellung von dem feindlichem tückischen Einbruch der Chur-Sächsischen Kriegs-Völcker in Lief-Land der unpartheischen ehrbahren Welt zu reiffer Beurtheilung anheim gegeben. Im Jahr 1700.

1700:5 Grundeligt bewijss, huru osanna ock orimlige the förwändningar äre, som de så kallade sachsiske trouppars anförare haar så skriffteligen som genom trycket welat utsprida, til at där med entskylla det oförmodeliga och arglistiga infall uti Lifland. År 1700. [U.o.]

1700:6 Examen Causarum, Qvas Copiarum Saxonicarum, uti vocantur, Dux improvisæ & subdolæ in Livoniam irruptioni prætexere, literisqve suis divulgare voluit. MDCC. [U.o.]

Samma som föregående. Dito på tyska, enl Höppener.

1700:7 Böön wid närwarande swåre krigz-tijder, uti alla församlingar öfwer Swerige och dess underliggiande hertigdömer och länder, at upläsas. Tryckt i Stockholm åhr 1700, uti Kongl. booktryckerijet hoos sal. Wankifs änckia.

1700:8 Uppå Hans Kongl. May:tz den stormächtigste konungz och herres, wägnar af Swerige. &c. &c. &c. till des trogne undersåtare uti hertigdömerne Est- Lijf- och Ingermanland. Utgifwit Stockholm den 3 aprilis åhr 1700. Tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal Wankifs änckia. [U.å.]

1700:9 Kongl. May:tz påbud, att alla dess undersåtare, som för tijden uti konungens i Pohlen och hans anhangs tienst, eller wid hans trouper sig uppehålla, skola sig ofördröijeligen thädan begifwa. Daterat Stockholm den 3 aprilis åhr 1700. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia. [U.å.]

1700:10 Kongl. May:tz förordning, angående reductions- och liquidations-wärket, sampt ständernes stoora commissions domar. Datum Stockholm den 13 april, åhr 1700. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1700:11 Kongl. May:tz placat, angående uphandlingar och försträckningar, sampt hwad säkerheet och wilkor, de skole hafwa at åthniuta, som Kongl. May:t och rijket med några förskått och försträckningar willia tillhanda gå. Dat. Stockholm den 13 april, åhr 1700. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1700:12 Kongl. May:tz placat, angående frijheet uti sölfwermyntande för dem, som willia låta mynta, ock der med tänckia, at giöra Kongl. May:t och rijket, några förskått och försträckningar. Datum CarlsCrona den 2 junii 1700. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1700:13 Kongl. Maytz. af Swerige nådigste skydde- och försäkrings bref för samptl. inbyggiarne på Seeland; gifwit uthi fältlägret wid Humlebäck der sammastädes den 29 julij anno 1700. Tryckt uthi Lund i Skåne af Kongl. Acad. Carol. och gouv. boktr. Abraham Habereger.

1700:14 Kongl. May:tz påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande åhr 1700 uti Swerige och Finland kommer at erläggias. Datum fält-lägret på Seland Humlebäck den 8 augusti, anno 1700. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1700:15 "Utförlig och opartijsk RELATION, Om thet, som emellan then Kongl. Swänske och Polniske Armèen sidstledne passerat är." [Dat. Mitau 12/9 1700. U.o.o.å.]

1700:16 Der liefländischen Ritterschafft, wie auch, des Magistrats, und der Bürgerschafft, zu Riga, über deß infamen und verrätherischen Johan Reinhold Patkuls aufrürisches Verfahren und calumnieuse Beschuldigungen; bey dem in Riga anno 1700. gehaltenen Landt-Tage aufgesetzte, und an Ihro Königl. Majest. von Schweden Rath, Feldtmarschal und General-Gouverneur in Liefland, den hochwolgebohrnen Herrn, Grafen Erich Dahlberg überreichte Declarationes und Erklärunge. [U.o.o.å.]

1700:17 Kongl. May:tz placat, om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse- faste- boot- och bönedagar, som öfwer heela Sweriges rijke, stor-furstendömet Finland och alla Sweriges Crono tilhörige förstendömer, länder och härskaper högtijdeligen fijras och begåås skole uti nästkommande åhr 1701. Dat. Wäsenberg den 13 novembr. åhr 1700. Stockholm, tryck uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1700:18 Den öfwermåttan härliga och dråpeliga seger hwilken Gud den alldrahögste hafwer förlähnt Hans Kongl. May:st. wår allernådigste konung, öfwer Zarens stora krigzmacht, för staden Narfwa den 20 novembr. 1700. Effter Hans Kongl. May:tz nådigste befallning; förkunnad dess trogne undersåtare i församblingarne öfwer hela Swerige,

Finland och de tyska hertigdömerne. Tryckt i Stockholm uti decemb. månad samma åhr. Uti Kongl. booktryckerijet hos sal. Wankifs änckia.

1700:19 Kårt doch sanfärdig berättelse om den glorieuse och i manna minne oförlijklige seger, hwarmed den aldrahögste Gud den 20. november hafwer behagat wälsigna Kongl: May:tz af Swerige rättmätige wapn emot dess trolöse fiende czaren af Muscow. Narva den 28. novemb: 1700. [U.o.o.å.]

1700:20 Extract-Schreiben, eines gewissen Ministri, dat. Rewal d. 29/9 Novembr. 1700. [U.o.o.å.]

1700:21 Kongl: May:tz af Swerige nådigste skydde- och försäkringz-breff för samptl: inbyggiarne i Ryssland. Narva, tryckt hoos Johan Köhler, Kongl: May:tz privilegerade stadzbooktryckiare. [U.å.]

Dito på tyska och ryska, enligt Höppener.

1700:22 De under Kongl. May:tz eget högt commendo, wid den med Gudz hielp i manna minne oförlikelig ärhållna segren emot de trolöse ryssar, tå den trogne staden Narva lyckeligen undsattes, tappre swänskes döde och blesserades ähre-grifter och ähre-sängiar. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktr hos sal. Wankifs änckia. [U.å.]

1701

1701:1 Den förträflige heders-pyramid och illumination, som Hans Kongl. May:t til ähra på stora tacksägelse dagen, för den oförlijkelig erhållna segren, emot de trolösa ryssar denna konglige hufwud staden upsättia och lysa låtet, uppå Brunkebärg; kortelig beskrifwen, med den derpå skijnande latinske skriftens innehåld på swenska och tyska. För dem, som icke kunnat klifwa på bärget, eller icke förstått latin, enfaldeligen och oförgrijpeligen öfwersatt. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs enckia. [U.å.]

1701:2 Texter af Kongl. May:t förordnade, till den allmänne ock solenne loff- och tacksäijelsedagen, som åhr 1701 den 5 februarij, öfwer hela Sweriges rijke, och des underliggiande provincier hållas skall, för den underbara ock oförlijknelige säger, hwar med HErren Sebaoth anno 1700 den 20 novembris nådeligen wälsignat Kongl. May:t och des rättmätige wapn, emot des trolöse fiende czaren af Moscou. [U.o.o.å.]

1701:3 Kongl. May:tz påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande åhr 1701 uti Swerige och Finland kommer at erläggias. Datum hufwud-qwarteret Lais den 20 martii, anno 1701. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia.

1701:4 Sannfärdig berättelse om the ryska fångars ankomst till Stockholm, theras vphämtande, och huru the äro fördehlte, och hållas vthi sin arrest. Jämpte en richtig förtekning uppå the wid Narva erhållna trophéer, stycken, fahnor och standarer. Stockholm, tryckt vthi Kongl. boktr. hoos sal. Wankifs enkia. [U.å.]

1701:5 Kort doch sanfärdig berättelse om det som ärförelupit, då Kongl. Maytt. af Swerige med een dehl af des armeé den 9. julii 1701. passerade Düna Strömmen, forcerade dhe af sachserne å andra sidan upkastade skantzar och batterier, sampt slog den sachsiske armeén aldeles på flyckten, ock sedan wijdare förfölgde fienden genom Curland. Tryckt i Riga af Kongl. booktryckaren, Johann Georg Wilcken. [U.å.]

Dito på tyska, enl Höppener.

1701:6 Kort relation, huruledes Hans Kongl. May:t konung Carl den XII. commenderade sin armée, i egen person, gick öfwer Düna Strömmen wid Riga, stormade och borttog konungens i Polens skantzar och batterier, slog den Saxiske armeen som war ställd i full slacktordning, tog des artillirie, läger och bagage, och förfölgde fienden öfwer twå mihl, som skedde den 9 julii anno 1701. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hos sal. Wankifs änckia. [U.å.]

1701:7 Kort berättelse om then härliga seger och framgång hwarmed Gud den Allerhögste Hans Kongl. May:tz til Swerige wapen, genom then lyckeliga öfwerfarten öfwer Düna-Strömen, emot Konungens i Polen sachsiska armee, til alla åskådandes högsta förundran, hafwer behagat wälsigna. Riga den 9 julii, anno 1701. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änkia. [U.å.]

1701:8 Kurtzer Bericht, von der siegreichen Action und Success, womit der Höchste Ihro Königl. Majest. von Schweden glorieuse Waffen, in der glücklichen Descente über den Düna-Strohm, wieder die sächsiche Armeé des Königes in Pohlen; mit höchster Verwunderung aller Anschauenden, zu gesegnen beliebet. Riga den 9 Julii 1701. Stockholm, gedruckt, in der Königl. Buchdruckerey, bey Sel. Wankifs Wittwe.

1701:9 Kårt relation, angående Kongl. May:tz lyckelige descente öfwer Dünen, den 9 julii 1701. Sampt fiendernes fördrifwande, och hwad där wid wijdare föreluppit; Thomasdorff i Cuhrland den 15. julii anno 1701. [U.o.o.å.]

1701:10 Jüngste und neueste Nachricht, von dem, was ferner in Lifland vorgelauffen, durch einen Extract derer bey der Dantziger Post zu Stettin eingelauffenen Particulier-Brieffe, den 6 Augusti, Anno 1701. [U.o.o.å.]

1701:11 Kongl. May:tz placat, om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse- faste- boot- och bönedagar, som öfwer heela Sweriges rijke, stor-furstendömet Finland och alla Sweriges Crono tillhörige förstendömer, länder och härskaper, högtijdeligen firas och begås skole vthi nästkommande åhr 1702. Dat. hufwud-qwarteret Wurgen den 17 novemb. åhr 1701. Stockholm, tryckt vthi Kongl. booktr. hos sal. Wankifs änckia. [U.å.]

1701:12 General Lieutnantens och öfwer-ingenieurens Ludwig Nicola von Allart som wid stadens Narva lyckeliga undsättning, blifwet fången, upricktige relation och sannfärdige berättelse om ryssiskes czaren och hans folks grufweliga förskräckelse och förbistring til konungen i Pohlen. [U.o.o.å.]

1701:13 Rättmätigh näpfst, på den arga förrädarens Johan Rheinhold Patkuls skändelige i trycket uthgijfne deduction, med twänne biifogade oförnufftige responsis, emot den i stora Kongl. commissionen anno 1694. öfwer honom här i Stockholm fällte laga sentens och domb. Stockholm, tryckt, uti Kongl. bookt. hoos sal. Wankiffs enckia.

1701:14 Rechtmässige Ahndung, der von dem boßhafften Verräther Johan Rheinhold Patkul im Druck ausgegebenen schändlichen Deduction, nebst zweyen beygefügten unvernünfftigen Responsis, wieder die in der grossen Königl. Commission Anno 1694 allhier zu Stockholm über ihn gerichtlich ausgesprochene Sententz und Urtheil. [U.o.o.å.]

1701:15 Justa animadversio in evulgatam sceletari proditoris Johannis Rheinholdi Patkuli infamem deductionem. Eique adiuncta bina temeraria responsa, quibus legitimam magnæ Regiæ commissionis Holmiæ anno 1694 de ipso latam sententiam eludere & labefactare annisus est. [U.o.o.å.]

Samma som föregående.

1701:16 Kårt berättelse, om Nya- eller Düna-Münde fästningens öfwer-gifft, till Hans Kongl. May:t af Swerige, jemte accords-puncterne, som underskrefwes den 11/21. decembr. 1701. Stockholm, tryckt uti Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs änckia. [U.å.]

1701:17 Warhaffte Relation wegen des, so bey der Action, welche unweit Errestfer zwischen dem Herrn General-Majorn Wolmar Anthon von Schlippenbach und einer fast unzehlbahren Macht Muscowiter den 30. Decemb. Anno 1701. vom Anfange biß zum Ende passiret. Stockholm, gedruckt in der Königl. Buchdruckerey bey Sel. Wankifs Witwe. [U.å.]

1701:18 En sanfärdig berättelse om det som är förelupit ifrån begynnelsen in till ändan, wed den action, som sig tilldrog ey långt ifrån Errestfer emellan herr general-majoren Wolmar Anthon von Schlippenbach och en nästan oräknelig macht af Muscowiter den 30 decemb. anno 1701. Stockholm, tryckt i Kongl. boktr. hoos sal. Wankijfs änckia. [U.å.]

1702

1702:1 Kongl. May:tz påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande åhr 1702, uthi Swerige och Finland kommer at erläggias. Datum hufwud-qvarteret Bielewitz i Samoyten den 21 februarii, anno 1702. Stockholm, tryckt uthi Kongl. booktr. hoos sal. Wankifs enkia. [U.å.]

1702:2 "Warschaw den 19 Maji 1702.

Det haar Konungen af Swerige låtit afgåå denne följande Declaration till Samtl. Polniske Ständerne. Hwilken således som den i de Tyske Påst-Tijdender finnes tryckt, förswenskad är." [U.o.o.å.]

Även på latin, enligt Höppener.

1702:3 "Warschaw den 16/26 Maji Åhr 1702.

Afskrifft af ett troowärdigt Bref, om Konungens af Swerige medh des Armeés lyckelige och obehindrade Framkombst, sampt owägerliga emothtagande i den Konglige Pohlniske Residence Staden Warschaw. Förswänskat således som dhet i de Tyska tryckte allmänne Gazetter infördt finnes." [U.o.o.å.]

1702:4 "Kongl. swenska
Fält-Lägret wid Cliskovv
Den 10 Julii st. v. 1702." [U.o.o.å.]

1702:5 Kort, och sannfärdig berättelse, om den lyckelige seger, hwar med den aldrahögste Gud hafwer wällsignat Hans Kongl. May:tz wår allernådigste konungz och herres rättmätige wapen moot des fiende, konungen i Pohlen, wid Clissovv, 1_. mijhl ifrån staden och slottet Pinczovv, den 9 julii. åhr 1702. Stockholm, tryckt i Kongl. boktr. hos sal. Wankijfs enkia.

1702:6 En förnähm officerares utförlige relation, om den bataillen och härlige segren, som Hans Kongl. May:t af Swerige den 9/19 julii anno 1702. wid Clissowa erhållit öfwer konungen i Pohlen och hans sachsiska och pohlniska armée. Stockholm, tryckt i Kongl. boktr. hos sal. Wankijfs enkia. [U.å.]

1702:7 Uthförlig förteckning och beskrifning, på the i förledne, och begynnelsen af thetta åhr, genom Hans Kongl. May:tz wår allernådigste konungs, segersälla wapen, med Gudz hielp, af konungen i Pohlen i slaget wid Dünen, i fästningen Dünamünde, Kokenhu-

sen och utur Byrsen eröfrade och tagne stycken och mörsare, samt fahnor och estandarer medh annat byte, samt, huru thesse tropheer och segers-teckn här i kongl. residentz-staden Stockholm uplagde och med pomp uphämtade äre den 9 julii anno 1702. Samma dag slaget i förra åhr war wunnit wid Dünen. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktryckerij hoos sal. Wankijfs änckia. [U.å.]

1702:8 Sieges Confirmation vorgestellet, durch Extract Schreiben eines Briefes, auß Ihr. Königl. Maytt. v. Schweden Feldt-Lager, vom 11/21 Julii, 1702. [U.o.o.å.]

1702:9 Sanfärdig berättelse, om det, som gaf herr general-majoren Wollmar Anthon von Schlippenbach, anledning, att den 18 julii i detta innewahrande åhr 1792 [!] upbryta ifrån Sangnitz, och begifwa sich öfwer Embachs floden och sättia sich wid Hummels-Hoff, sampt huruledes det den 19 dito med en fast öräknelig Muscowitisk macht wed bem:te Hoff förelupne blodige slaget, wärckeligen aflupit. [U.o.o.å.]

1702:10 Berättelse, om det förnämsta, som wijd Nöteborgs belägring af ryssen, sig tilldragit hafwer, in til den 12 octobr. 1702, då fästningen medh accord öfwergick. Stockholm, tryckt i Kongl. boktr. hos sal. Wankijfs enkia. [U.å.]

1702:11 Tacksäijelse-skrifft öfwer den härlige seger, hwarmed Gudh den aldrahögste, har wälsignat Hans Kongl. May:tz wår allernådigste konungs rättmätige wapen, emoot des fiende, konungen i Pohlen, samt des sachsiska och pohlniska armée, wid Cliskow i Lilla Pohlen, den 9/19 julii sidstl. Efter Hans Kongl. May:tz nådigste befallning, upläsen uti alla församblingar, öfwer heela Sweriges rijke, ock dess underliggiande land och herrskaper, den 20 novembris, åhr 1702. Stockholm, tryckt i Kongl. boktr. hos sal. Wankijfs enkia. [U.å.]

1702:12 Oration ad Sacram Reg:[m] Majestatem Sveciæ nomine pontificis romani a monacho ordinis dominicani Augustino Levesio habita Navodicæ in Polonia die 1/11 decemb. an. 1702.

Det til Hans Kongl. May:[t] af Swerige uti romerska påfwens nampn af dominicaner muncken Augustin Levesi hållne taal i Navodicze i Pohlen den 1/11 decemb. an. 1702. Stockholm, trykt uti Kongl. bookt. hoos sal. Wankijffs änckia. [U.å.]

1702:13 Kongl. May:tz placat, om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse- faste- boot och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-furstendömet Finland och alla Sweriges-Crono tillhörige och underliggiande förstendömer, länder och herrskaper högtideligen hållas och begås skole uti innewarande åhr 1703. Gifwit uti Kongl. May:tz hufwud-quarter Zawichost uti Lill-Pohlen den 26 decembr. 1072 [!]. Stockholm, tryckt uti Kongl. b. hoos sal. Wankijfs änckia. [U.å.]

1703

1703:1 En närmare och uthförlig relation, om träffningen wid Saladen i Churland, förswänskat effter dhet i Mietau tryckte exemplaret den 4 aprilis anno 1703. Jämwäl huru dhe eröfrade trophéer i Mietau införde. [U.o.o.å.]

1703:2 Berättelse om den märckelige seger, med hwilken Gud har wälsignat Hans Kongl. May:tz wapn, emot littauerne och muscowiterne wid Saladen i Littauen, den 19 martii 1703. [U.o.o.å.]

1703:3 Hans Kongl. May:tz af Swerige förklaring, gifwen till cardinal primaten. Dat. hufwud-quarteret Prag wid Warschaw den 16 aprilis 1703. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktr. hos sal. Wankifs enckia. [U.å.]

1703:4 Sacræ Regiæ Majestatis Sveciæ declaratio cardinali primati exhibita. In stativis ad Pragam die XVI. aprilis st. v. anno MDCCIII. [U.o.o.å.]

Samma som föregående.

1703:5 Relation, om den härliga seger, som Gudh har förlänt Hans Kongl. May:tz rättmätige wapn öfwer konungens i Pohlen saxiske och littoviske armée wid Pultousk den 21 aprilis 1703. Stockholm, tryckt uthi Kongl. bocktr. hoos sal. Wankifs änckia [U.å.]

1703:6 Kongl. Mayt:ts placat, om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse- faste- boot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rjke, stor-furstendömet Finland och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer, länder och herrskaper högtideligen hållas och begås skole uti innewarande åhr 1704. Gifwit uti Kongl. May:ts hufwud-quarter Topolno i Preüssen den 1 decemb: anno 1703. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktr. hos sal. Wankifs änckia af J. H. Werner [U.å.]

1704

1704:1 Kongl. May:tz nådigste resolution, och förordning, angående frijbrefwen och hwad där wid, till hemmande och förekommande af hwariehanda missbruuk, uti dess swänske och lijfländske provincier, hädan effter skall wara at i acht taga; gifwen Heilsberg i Preussen den 8 januarij 1704. Tryckt uti Kongl. boktryckerjet hos sahl. Wankifs änckia. af J. H. Werner. [Sthlm u å]

1704:2 Ihro Königl. Maj:tt gnädigste Resolution und Verordnung die Freybriefe betreffend, und waß dabey, allem Mißbrauch vorzukommen, in dem Hertzogthum Pommern und der Herrschafft Wißmar hinführo soll in acht genommen werden[.] Gegeben Heilsberg in Preussen den 8 Januarii 1704. Aus dem Schwedischen übersetzet[.] Stockholm, gedruckt in der Königl. Druckerey bey Sel. Wankifs Witwe, durch Joh. Hen. Werner. [U.å.]

Ej identisk med föregående.

1704:3 Tacksäyelse-skrift öfwer Hans Kongl. May:tz rättmätige och tappre wapens lyckelige framgång, hwarmed Gud, den aldrahögste har behagat dem uti det nästförflutne fälttåget wälsigna och bekröna, emot konungen i Pohlen och des krigsfolck, igenom den segersamma drabbningen wid Pultousk den 21. aprilis och eröfringen af staden Thorn den 4. octobris sidstledne, så wäl som elliest. Efter Hans Kongl. May:tz nådigste befallning, upläsen uti alla församlingar öfwer hela des rjke: Swerige, stor-furstendömet Finland, och de där underlagde hertigdömer, länder och herrskaper, den 12. febr. åhr 1704. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktr. hos sal. Wankifs enckia af J. H. Werner.

1704:4 Hans Kongl. May:tz af Swerige nådigste försäkran, gifwen staden Dantzig. [Dat. Heilsberg 27/5 1704. U.o.o.å.]

1704:5 Staden Dantzigs gifne förklaring om dess tilträde til den Stora Polniske Confoederationen. Stockholm. Tryckt uti Kongl. boktryckerij hos sal. Wankifs enkia. [U.å.]

1704:6 Kongl. May:tz nådige protectorial och beskydds-bref, för samtl. uti dess rijke och därunder liggiande och elliest hörige, så tyske som andre hertigdömer, herrskaper och länder, förordnade postbetiente och deras underhafwande, både til landz och siös, ehwad embete de ock under postwäsendet hafwa kunna, tillika med post-contoiren, postjachter och postwagnar, samt med färdande passagerare. Gifwit hufwud-qvarteret Muttelin i Pohlen den 23 junij 1704. Tryckt uti Kongl. boktryckerjet hos sal. Wankifs änkia, af Joh. Henr. Werner. [Sthlm u.å.]

1704:7 Omständelig berättelse, om then förrättning, som hr. baron och general-lieutenant Maydel i begynnelsen af julij månad, åhr 1704. å then sidan som han commandet emot fienden förer, hafft hafwer. [U.o.o.å.]

1704:8 Relation von der Expedition, so der Hr. Baron und General-Lieutenant Maydel im Anfange Julij 1704. gegen die Feindliche Seite zu einer Diversion genommen. [U.o.o.å.]

1704:9 En kort berättelse, om then wid Jacob Stad i Curland den 26. Julij 1704. förelupne träffning, emellan Hans Kongl. May:tz af Sweriges tropper under hn. gen. majoren gref Leyonhufwud, och en anseenlig Wisnowieskis, Oginskis och ryssarnas krigsmacht. [U.o.o.å.]

Dito på tyska, enligt Höppener.

1704:10 "Lemberg den 31 Augustij./10 Septem. 1704."

Dito på tyska, enligt Höppener.

1704:11 Relation om de emellan Hans Kongl. May:tt af Swerige, och dess fiender, ifrån den 17. octobris til den 1. novembris 1704. i Stor-Pohlen förefalne träffningar. [U.o.o.å.]

1704:12 Relation von denen zwischen Ihro Königl. Majestät von Schweden und dero Feinden, vom 27. Octob. bis 11. Novemb. st. n. Anno 1704. in Groß-Pohlen vorgefallenen Actionen. [U.o.o.å.]

Samma som föregående.

1704:13 [Öppet brev, odat, utan ort och rubrik]

"WI CARL med Gudz nåde, Sweriges, Giötes och Wändes konung", o.s.v.

1704:14 En säker mans i Leipzigs skrifwelse, til en sin gode wän i Wittenberg, jämte en sann och utförlig berättelse, om Hans Kongl. May:tz af Pohlens och Chur-Furstl. Durchl. af Sachsens, den durchleuchtigste furstes och herres hr: Friderici Augusti, lyckeligen aflagde feldt-tågh, i dhet åhret 1704. [U.o.o.å.]

Dito på tyska, enligt Höppener.

1704:15 Kongl. May:ts placat om fyra allmänne, solenne- tacksäyelse- faste- bot- ock bönedagar, som öfwer hela Sweriges rjke, storfurstendömet Finnland ock alla Sweriges crono tilhörige ock underliggiande förstendömer, länder och herrskaper, högtideligen hållas och begås skole uti innewarande år 1705. Gifwit uti Kongl. May:ts hufwudqwarter Rawitz i Storpåhlen, den 20 decemb: år 1704. Stockholm, tryckt uti Kongl. bokt. hos sal. Wankifs änckia. af J. H. Werner. [U.å.]

1704:16 Kort berättelse, om det i Pohlen öfwerståndne fälttoget åhr 1704. [U.o.o.å.]

1705

1705:1 Kort berättelse, om det fächtande som är förelupit den 3/13. februarij widh Polangen, emellan ett ifrån gref Leijonhufwudz armee, under herr major Danckwar ut-commenderat partie och ett starckt partie af ryssar och littouer, under den ryska öfwerstens Iwan Stephan Sagoron Morbruns anförande. [U.o.o.å.]

1705:2 Romerska påfwens Clementis den elloftes bref til de erwördige bröder erkebiskopparna och biskopparna uti Pohlen. Stokholm, trykt uti Kongl. boktr. hos sal. Wankifs enkia, 1705.

1705:3 Venerabilius fratribus archiepiscopis & episcopis regni Poloniæ Clemens papa. XI. [U.o.o.å.]

Samma som föregående.

1705:4 Een sanfärdig berättelse, om den blodige träffning och härlige seger, hwilken den högwälborne herr general-majoren och vice-gouverneuren. gref Adam Ludwig Leijonhufwud, tappert och hielte modigt befächtat, emot den musscowitiske general-fält-marschalken Knees Boris Petrovitz Scheremethoff, den 16 julij st. v. 1705. Wed en ort som ligger på churländske gräntzen och kallas Gemäuert Hoff. Stockholm, tryckt uti Kongl. bookt. hoos sahl. Wankifs änkia. [U.å.]

1705:5 Warhaffter Bericht, von der blutigen Action und glorieusen Victorie, so der hochwohlgebohrne Herr General-Major und Vice-Gouverneur, Graf Adam Ludwig Lewenhaupt, wider den moscowitischen General-Feld-Marschallen Knees Boris Petrovitz Scheremethoff, bey Gemäuert-Hoff auff der Gräntze von Curland den 16. Julii 1705. tappfer und heldenmüthig befochten. Stockholm, gedruckt in der Königl. Buchdruckerey bey Sehl. Wankifs Wittwe. [U.å.]

Samma som föregående.

1705:6 En polsk adelsmans bref om romerske påfwens macht och myndighet, samt des beslut emot cardinal primaten och biskopparna, polniska rikets råd. Stokholm, trykt uti Kongl. boktr. hos sal. Wankifs änkia. [U.å.]

1705:7 Equitis poloni epistola de potestate pontificis romani, et ejusdem decreto adversus primatem et episcopos, regni Poloniæ senatores. Anno MDCCV. mense Augusto. [U.o.]

Samma som föregående.

1705:8 Hans Kongl. May:tz nådigste bref och befallning, til dess samtlige härwarande herrar råd, angående en allmän lof- och tacksäyelse-dags firande och begående uti dess konunga-rjke och där underliggiande hertigdömer, länder och herrskaper, öfwer de, genom Guds nåd och bistånd, lyckeligen til ända brachte twenne nästförwekne fältståg. Gifwen fältlägret wid Blonie uti Pohlen den 27. Novemb. 1705. Hwilken tacksäyelse-fest til underdånigt föllie af samma Kongl. befallning, är utsedd och ansatt på den 9. martii nästkommande år 1706. Stockholm, tryckt uti K. b. hos sal. Wankifs änckia. af J. H. Werner. [U.å.]

1705:9 Kongl. May:ts placat om fyra allmänne- solenne- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rjke, stor-förstendömet Finland och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer länder och herrskaper högtideligen hållas ock begås skola uti innewarande år 1706. Gifwit uti Kongl. May:ts hufwud-qwarter Blonie den 9. decemb. år 1705. Stockholm, tryckt hos Joh. H. Werner, Kongl. May:ts och Upsala acad. bokt.

1705:10 Sannfärdig berättelse, angående ryssarnes ochristelige och hårda förfahrande emot Kongl. May:tz af Swerige högre och ringare fångne officerare, betiente och undersåtare, samt deras qwinnor och barn; och huru mildt och höfligen der emot, de ryske fångarne i Swerige äro och warda bemötte; tillijka med hwad enkannerligen, i ansende til fångarnes utwäxling å bägge sidor kan wara förelupit; uthgifwen åhr 1705. i Stockholm.

1706

1706:1 Hans Kongl. Maij:tz af Sweriges universalier till dhe hög- och wällbohrne ständer vthi stoor-furstendömet Littouen. Stockholm tryckt hoos Johar H. Werner. Kongl. booktr. [U.å.]

1706:2 Berättelse om den stora och härliga seger, som Hans Kongl. May:ts til Swerige rättmätige wapn, wid den under generalen högwälborne herr baron Carl Gustaff Rehnschölds commendo i Stor-Pohlen stående armée erhållit emot den saxiska armeen til 20000 man starck, under herr general Schulenburgs och flere saxiske generalers anförande, då den war sinnat under staden Frauenstadt i Stor-Polen den 3. febr. at inbryta. Stockholm, tryckt hos Johann H. Werner, Kongl. May:ts och Upsala acad. boktryckiare. [U.å.]

1706:3 Relation von der grossen und glorieusen Victoire, welche Ihro Königl. May:tt von Schweden gerechte Waffen, bey der unter des hochwohlgebohrnen Herrn Generals Baron Carl Gustaff Rehnschölds commendo in Groß-Pohlen stehenden Armée gegen die sächsiche in Zwantzig tausend Mann bestehende, unter des Herrn General Schulenbergs und mehrerer sächsischen Generals befehl und anführung, wie diese unter Fraustadt in Groß-Pohlen den 3/13. Febr. A:o 1706. einzubrechen gesonnen war. besochten und erhalten. Stockholm, gedruckt bey Johann H. Werner, königl. Buchdrucker. [U.å.]

Samma som föregående.

1706:4 Lof- ock tacksäjelse skrift, öfwer Hans Kongl. May:ts rätmätiga ock tappra wapns framgång, hwarmed Gud den aldrahögste har behagat dem wälsigna ock bekröna, uti desse nästförflutna twänne fält-tåg. År 1704. och 1705. Äfter Hans Kongl. May:ts nådigste befalning, upläsen uti alla församlingar öfwer dess konunga-rjken, ock där underliggiande länder ock herrskaper, den 9. martii år 1706. Stockholm, tryckt uti K. b. hos sal. Wankifs änkia. af J.H. Werner. [U.å.]

1706:5 En utförlig berättelse, om slaget emellan öfwersten af Kongl. May:tz lif-regemente herr baron Creutz, och den muscowitiske generalen Nieplij, wid staden Kletsk i Littouen den 20 aprilis 1706, samt hwad ytterligare til den 15 maij förelupit är. Stockholm, tryckt hoos Joh. Henr. Werner. Kongl May:tz och Ups. acad. boktr. [U.å.]

1706:6 Hans Kongl. May:ts af Swerige skydde- och försäkrings bref, til alla, i de churfurstlige sachsiske länder, warande ständer och inbyggiare. Gifwit i kongl. swänska hufwudqwarteret wid Krumnelse den 26 aug. 1706. Stockholm, tryckt hos Johann Henrich Werner, Kongl. May:tz och Upsala acad. boktryckiare. [U.å.]

1706:7 Ihro Königl. May:tt von Schweden Schutz und Versicherungs Brief, an alle, in denen chur-fürstl. sächsischen Ländern, befindliche Ständen und Einwohnern, gegeben in dem königl. Haupt-Quartier bey Krumnelse den 26 Aug. 1706. Stockholm, gedruckt bey Johann Henrich Werner, königlichem Buchdrucker. [U.å.]

Samma som föregående.

1706:8 Kongl. May:tz til Swerige förordning, hwarefter des militie i churförstendömmet Saxen haar sig at regulera och rätta. Gifwen i hufwud-qwarteret Alt-Ranstadt den 14. septemb. 1706. Stockholm, tryckt hoos Johan Henr. Werner, Kongl. May:tz och Upsala acad. booktryckiare.

1706:9 Kongl. May:tz nådige påbud, angående stillestånd med chur-förstendömet Sachsen

och des underliggiande länder. Gifwit i hufwudqwarteret wid Alt-Ranstad den 15/25 septemb. år 1706. Stockholm, tryckt hos Johann Henrich Werner, Kongl. May:tz och Upsala acad. boktryckiare. [U.å.]

1706:10 Kongl. Maj:ts nådigste bref och befallning, til dess samtelige i Stockholm warande herrar råd, angående en allmän lof- ock tacksäjelse-dag, som uti dess konungarike ock därunder liggiande hertigdömer, länder ock herrskaper, öfver den, genom Guds nåd ock bistånd, lyckeligen erhållne ock slutne freden, skal firas ock begås den 26. april. år 1707. Stockholm, tryckt hos Johann Henrich Werner, Kongl. Maj:tz ock Upsala acad. boktryckiare. [U.å.]

1706:11 Kongl. Maj:ts placat om fyra allmänne- solenne- tacksäjelse- faste- bot- ock bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer, länder och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1707. Gifwit i Kongl Maj:ts hufwudqwarter Alt-Ranstadt uti Saxen, den 21 decemb. 1706. Stockholm, tryckt hos Johann Henr. Werner, Kongl. Maj:ts ock Upsala acad. boktryckare. [U.å.]

1707

1707:1 Lof- ock tacksäjelse skrift öfwer den genom Guds nåd ock bistånd lyckeligen erhållne freden, som uti hufvudqvarteret Alt-Ranstadt i Saxen den 14 septemb. år 1706. är sluten och underskrifven, äfter Hans Kongl. Maj:ts nådigste befallning, upläsen i alla församlingar öfver dess konungarike, och där under liggiande länder och herrskaper, den 26. april år 1707. Stockholm, tryckt hos Johann Henr. Werner Kongl Maj:ts så ock Upsala acad. boktryckare.

1707:2 Ett vttog af några ifrån Steinau uthi Schlesien den 20 julij 1707. daterade bref, om dhe muskowitiske callmuckers och cossakers grufweliga förfarande, med mördande, skiöflande och brännande, kring Lissa i Stor-Pohlen och de där wid gräntzande orter. Stockholm, tryckt hos Johan Henr. Werner, Kongl. Maj:ts ock Upsala acad. boktryckare. [U.å.]

1707:3 Instrumentum conventionis inter S:^{m} Cæsaream Majestatem & S:^{m} Regiam Majestatem Sveciæ, de libertate religionis evangelicæ in Silesia, & negotiis qvibusdam majoris momenti aliis, initiæ in castris regiis Altranstadiensibus die 1. Sept. anno 1707. & confirmatæ Viennæ die 6. Sept. ejusdem anni.

Förening emellan Hans Käjserl. Maj:^{t} och Hans Kongl. Maj:^{t} af Swerige, angående evangeliska religions-friheten i Schlesien, såsom ock några andra angelägna ärender, uprättad i kongl. altranstadiska lägret den 1. sept. år 1707. och stadfästad i Wien den 6. sept. samma år. Stockholm, tryckt uti Kongl. boktryckeriet hos Joh. H. Werner. [U.å.]

1707:4 Kongl. Maj:^{ts} placat om fyra allmänne- solenne- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer, länder och herrskaper högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1708. Gifwit uti Kongl. Maj:^{ts} hufwud-quarter Winietz i Stor-Pohlen, den 27. decemb. år 1707. Stockholm, tryckt hos Joh. Henr. Werner Kongl. Maj:^{ts} och Upsala academiæ boktr. [U.å.]

1708

1708:1 Egentlig berättelse, om fält-slaget emellan Hans Kongl. Maj:tz til Swerige troupper, som stodo under generalens och gouverneurens gref Adam Ludvvig Levenhaupts befäl, och den muskowitiske krigsmachten, under Hans Zariske Maj:ts och dess förnämsta generalers anförande; den 29 septembris åhr 1708, wid Liesna, 2 mijhl ifrån Propoisk. Stockholm, hos Johan Henr. Werner kongl. boktr. [U.å.]

Dito på tyska, enligt Höppener.

1709

1709:1 Kongl. Maj:^{ts} i Stockholm warande råds bref och befalning om den första almänne-faste- bot- och bönedagen, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer, land och herrskaper högtideligen hållas och begås skal uti innewarande år 1709. Stockholm, hos Johann Henr. Werner kongl. boktr. [U.å.]

1709:2 Kongl. Maj:^{ts} samtel. härwarande råds påbud om de trenne senare almänne, faste- bot- och bönedagarne, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1709. Stockholm, hos Johann Henr. Werner kongl. boktr. [U.å.]

1709:3 Manifest eller en summariske Forklaring over de retmaessige og hoj-vigtige Aarsager, som har beveget og saasom tvunget, Hans Kongel. Majest. til Danmark og Norge &c. &c. sine Riger og Lande imod Kongens af Sverrig mangfoldige Tiid efter anden tvert imod Tractaterne forovede, og herefter befrygtelige Voldsomheder og Forurettelser at beskiærme, og med de i alle Folkes Ræt tilladelige Midler, næst den Hojestes Bistand, at sætte i tilstreckelig Sikkerhed. Tryckt i Stockholm efter Danske Originalet 1710.

1709:4 Kongl. Maj:^{ts} samtel. härwarande råds påbud om fem allmänna faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1710. Stockholm, hos Joh. H. Werner Kongl. Maj:^{ts} och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1709:5 Bön wid påstående krigs-tider. Stockholm, hos Joh. H. Werner kongl. boktr. år 1709.

1710

1710:1 Kongl. Maj:^{ts} samtel. härwarande råds påbud angående en allmän contribution, som för innewarande år 1710. öfwer hela Sweriges rike och dess underliggiande provincier, til Kongl. Maj:^{t} och dess crono bör utgiöras och betalas. Stockholm den 3. jan 1710. Stockholm, hos Joh. H. Werner. Kongl. Maj:^{ts} och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1710:2 Ett bref, skrifwit af Kongl: May:tz högtbetrodde mann, general och gouverneur, högwälborne herr grefwe Magnus Stenbock, till alla Sweriges rijkes undersåtare den 17 jan. 1710. Stockholm, hos Joh. H. Werner, kongl. boktr. [U.å.]

Annan upplaga tryckt i Uppsala.

1710:3 Kongl. May:tz til Swerige &c. min allernådigste Konungz förordnade general en chef wid dess hufwud armee uthi Skåne, sampt general af infanteriet, och gouverneur öfwer

samma hertigdömme, med de der uthi belägne fästninger och städer, Magnus Stenbock, grefwe til Wapnöö, Ahlarp och Kielstorp, frijherre til Kijda och Kyndo, herre til Rånäs, Medewi och Ugglenäs, etc. [= titelsida, u.o.o.å., dat. febr. 1710]

1710:4 Relation om then härliga seger, hwarmed Gud then aldrahögste wälsignat Hans Kongl. May:tz af Swerige wapen, under generalens hög-wälborne grefwe Magnus Stenbocks anförande emot den danske armeen wid Helsingborg den 28 febr. 1710. Stockholm, hos Joh. H. Werner, kongl. boktr. [U.å.]

1710:5 "HOsfölliande Deras Excellenciers, Hans Kongl. May:ts samtelige hemmawarande Högwälborne Herrar Råds Notification af den 4 Martii nästl:ne om den af Gud förlänte Seger emot Dannemarck, och befallning at derföre allmänneligen nederlägga en ganska innerlig och ödmiuk Tacksäijelse til den Alswåldige Guden, som en så dråpelig Nåd emot Kongl. May.t, wårt kiära Fädernesland och Oss allom hafwer bewist, åligger samtel. Städernes Magistrater och Häradzfogdar uti Upland at utan det ringaste drögsmål behörigen publicera, så at Tacksäijelse-Dagen för denne härliga Seger på den uti högbemelte Deras Excellencers Bref omrörde tijd allmänneligen må fijras. Stockholm den 9 Martii Anno 1710.

Johan Hoghusen.

Lars Åberg."

[= titelsida, u.o.o.å.]

1710:6 "CARL med Guds Nåde, Sweriges, Göthes och Wändes Konung, [...]"

[Dat. Vid Bender 28/4 1710. U.o.o.å.]

1710:7 Kongl. Maj:ts samteliga ständers fullmäktiges afhandling och beslut, giordt, samtyckt och förafskedat af them på thet möte, som slöts i Stockholm then 8. junii, år 1710. Stockholm, tryckt hos Joh H Werner, Kongl. Maj:ts och Ups. acad. boktr. [U.å.]

1710:8 Thet danska manifestets orimlighet och ofog efter höga wederbörandes befalning framwijst. I Stockholm tryckt hos Joh. Henr. Werner, kongl. boktr. 1710.

1710:9 Bön wid påstående krigs-tider. Stocholm, hos Joh. H. Werner, kongl. boktr. år 1710.

1711

1711:1 Kongl. Maj:ts placat om fyra allmänne, faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1711. Gifwit wid Bender den 4. januarii. samma år. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1711:2 Kongl Maj:ts nådigste placat om eftergift för almogen på restantier eller innestående pålagor. Gifwit wid Bender den 8 januarii år 1711. Stockholm, hos Joh. H. We[r]ner, Kongl. Maj:ts och Upsala academ: boktr. 1711.

1711:3 Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds påbud om de fyra allmänna, faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1711. Gifwit Arboga den 12 januarii 1711. Upsala, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1711:4 Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande år 1711. i Swerige och Finland kommer at erläggias. Dat. Arboga den 4

febr. [23/1] 1711. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala academ. boktr. [U.å.]

1711:5 "WI CARL med Gudz Nåde, Sweriges, Giöthes och Wändes Konung, […]".
"Gifwit wid Staden Bender den 28 Januarii Åhr 1711."
[Utan titel, ort och år. Parallelltext på latin.]

1711:6 Manifest, hwilket den yngre, Tartar Chams sohn låtit utgå. dat. Bender den 28. januarii 1711. Efter det tyska exemplaret. I Stocholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1711:7 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, faste- bot- och bönedagar, som öfwer Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1712. Gifwit wid Bender den 21. septemb. år 1711. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala academ. boktr. [U.å.]

1711:8 Kongl. Maj:ts nådigste bref til samtel. dess trogna undersåtare, gifwit wid Bender den 27. octob. år 1711. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsala academ. boktr. [U.å.]

1712

1712:1 Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds påbud angående en allmän contribution, som för innewarande år 1712. i Swerige och Finland kommer at erläggias. Datum Stockholm den 10. januarii. 1712. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1712:2 Kongl. Maj:ts nådige förordning, på hwad sätt contributionerne, til undersåtarnes märkeliga lindring, efter en billig jämlikhet skola utgiöras. Gifwen wid Bender den 4. junii år 1712. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1712:3 Kongl. Maj:ts nådige öpne bref til samtel. dess trogna undersåtare om jämlikhet i contributionernes utgiörande. Gifwit wid Bender den 4. junii år 1712. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala academ. boktr. [U.å.]

1712:4 Kongl. Maj:ts placat om fyra allmänna, tacksäjelse- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola, uti innewarande år 1713. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1712:5 Utförlig berättelse om den swenska krigsmaktens, i genom Guds bistånd, under hans excell. kongl. rådets och generalens en chef, högwälborne herr grefwens Magni Stenbocks anförande, giorde lyckeliga framsteg, och wid Gadebusch i Mechelburg den 9/20 decemb. 1712. erhållne fullkomliga seger öfwer danska armeen och sachserne. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. boktr. åhr 1713. [U.å.]

1713

1713:1 Kongl. Maj:tz samtel. härwarande råds påbud om den första allmänna, tacksäjelse- fas-

te- bot- och bönedagen, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skal, uti innewarande år 1713. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1713:2 Kongl. Maj:ts nådigste publication, angående eftergift på alla contributions observationer och efterräkningar, som härflyta af riks-dags besluter, samt åtskillige sedermera utgångne kongl. placater och åtwarningar. Daterad Timurtasch wid Adrianopel den 30 maji 1713. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. 1714.

1713:3 Kongl. Maj:ts samtelige härwarande råds påbud, angående en krigs giärd, som för innewarande år 1713. af hwart och ett stånd uti Kongl. Maj:s rike, med contante penningar kommer at erläggas. Dat. Stockholm den 1. julii år 1713. Stockholm, tryckt uti Kongl. tryckeriet, hos Joh. H. Werner. 1713.

1713:4 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och vnderliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola vti innewarande år 1714. Gifwit Timurtasch den 14 septemb. 1713. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl Maj:ts och Upsala acad. boktr. 1714.

1713:5 Hennes Kongl. Höghets arf-princessans och samtelige Kongl. Maj:ts härwarande herrar råds påbud om en allmän, extraordinarie faste- bot- och bönedag, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skal den 15 januarii åhr 1714[.] Stockholm, af Johan Henr. Werner, Kongl. Maj:ts så ock Upsala academiæ boktr. 1713.

1713:6 Hennes Kongl. Höghets arf-princessans och samtelige Kongl. Maj:ts härwarande herrar råds bref til Kongl. Maj:ts samtl. ständer angående en allmän sammankomst. til den 14. decembr. innewarande åhr. Stockholm, hos Johan Hinrich Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala academ. boktr. 1713.

1714

1714:1 Hennes Kongl. Höghets och samtelige Kongl. Maj:ts härwarande herrar råds bref til alla gouverneurer och lands-höfdingar angående en extraordinarie nöd- och krigshielp, för innewarande år 1714. Stockholm, hos Joh. Hen. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. 1714.

1714:2 Hennes Kongl. Höghets och Kongl. Maj:ts samtelige härwarande herrar råds publication och förordning, angående defensions wercket. Daterat Stockholm den 19. martii år 1714. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1714:3 Herr N. N. bref til en sin wän, öfwer Sweriges närwarande förehållande, angående handelen uti Öster-siön, til de af czaren intagne platzer. [U.o.o.å.]

1714:4 Hennes Kongl. Höghets arf-princessans och Kongl. Maj:ts samtl. härwarande herrar råds påbud, angående en krigs-giärd, som för innewarande år 1714. af hwart och ett stånd uti Kongl. Maj:ts rike, med contante penningar kommer at erläggas. Dat. Stockholm den 26 augusti år 1714. Stockholm, tryckt uti Kongl. tryckeriet, hos Joh. H. Werner. [U.å.]

1714:5 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela

Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola år 1715. Gifwit Stralsund, den 13. decemb. 1714. Stockholm, hos Joh. Hinr. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr.

1715

1715:1 Kongl. Maj:ts förordning, huru med caperierne warande detta kriget med Dannemark och ryssen förhållas skal. Gifwit Stralsund, den 8/19 febr. 1715. Stockholm, hos Joh H. Werner, Kongl. Maj:tz och Upsal. acad. boktr. [U.å.]

1715:2 Ihro Königl. Maj:t Verordnung, wie es mit denen Capereyen währenden diesem Kriege mit Dennemarck und denen Russen, soll gehalten werden. Gegeben Strahlsund, den 8./19. Febr. 1715. Aus dem Schwedischen ins Teutsche übersetzet. Stockholm, Gedruckt bey Joh. H. Werner, Ihro Königl. Maj:ts und der Upsalischen Acad. Buchdr. [U.å.]

1715:3 Kort berättelse om den action som är förelupen emellan wår och de danskas örlougsflotta under Pert den 28 julii sidstledne. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsal. acad. boktr. 1715.

1715:4 Kongl. Maj:ts til Swerige samtel. trogne ständers wid contributions och negotiations wercket befullmäktigades publication angående uphandlingswercket, som på en wiss fond eller grund är inrättat. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts boktr. [U.å.]

1716

1716:1 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola år 1716. Gifwit Ystad, den 13 januarii. 1716. Stockholm, hos Johan Hen. Werner, Kongl. Maj:ts boktr. [U.å.]

1716:2 Uthförlig berättelse, om begynnelsen af det keyserliga fälttoget, innewarande åhr 1716, samt det, den 5. augusti, eij långt ifrån staden Petterwardein, emot hela turkiske krigshären under den keyserlige general leutnantens, printz Eugenii af Savoijens hieltemodige anförande, förelupne fältslaget, och erhålne herlige seger. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. 1716.

1716:3 Kongl. Maj:ts nådige förordning, angående en wiss afgift på de wahror, som mindre nödige äro til oumgängeligit bruk. Dat. Lund den 10. novembr. år 1716. Stockholm, hos Johan Hen. Werner, Kongl. Maj:ts boktr. åhr 1716.

1717

1717:1 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och underliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1717. Stockholm, hos Johan Hen. Werner, Kongl. Maj:ts boktr. år 1717.

1717:2 Kort berättelse, om det som den 8. julii. 1717. wid Ström Stad, emellan de swenska och de danska förelupit är. Stockholm, hos Johan Henr. Werner, Kongl. Maj:ts boktr. [U.å.]

1717:3 Kongl. contributions ränteriets kundgiörelse om ett allmänt lån, til Hans Kongl. Maj:ts och des rikes tienst. Dat. Stockholm den 2 decembr. 1717. Stockholm, hos Joh. Henr. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsala acad. boktr. [U.å.]

1718

1718:1 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, faste- bot- och böne-dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhöriga och vnderliggiande förstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande år 1718. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts och Upsal. acad. boktr. 1718.

1719

1719:1 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, solenne tacksäijelse- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, storförstendömet Finland, och alle Sweriges crono tilhörige och underliggiande furstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skole uti innewarande åhr 1719. Gifwit Stockholm den 21 martii 1719. Stockholm, hos Joh. H. Werner, Hennes Kongl. Maj:ts, så ock Upsal. acad. boktr. åhr 1719.

1719:2 Kongl. Maj:ts öpne bref och warning, til samtel. des trogne undersåtare emot czarens af Muschou utspridde patenter. Gifwit Stockholm, den 1. augusti 1719. Stockholm, tryckt hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts så ock Ups. acad. typogr. åhr 1719.

1719:3 Kongl. Maj:ts öpne bref och warning, til samtel. des trogne undersåtare emot konungens af Dannemark wid des nyligste inbrott utspridde patenter. Gifwit Stockholm, den 1 augusti 1719. Stockholm, tryckt hos Joh. H. Werner, Kongl. Maj:ts så ock Ups. acad. typogr. åhr 1719.

1720

1720:1 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, sollenne tacksäijelse- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alle Sweriges crono tilhörige och underliggiande furstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skole uti innewarande åhr 1720. Gifwit Stockholm den 13 februarii 1720. Stockholm, tryckt uti det Kongl. tryckeriet, åhr 1720.

1721

1721:1 Kongl. Maj:ts påbud, om en tacksäijelse och jubel-fäst, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggande förstendömer, land och herrskaper högtideligen hållas och begås skal den 17. martii uti innewarande åhr 1721. Gifwit Stockholm den 2. januarii 1721. Stockholm, tryckt uti Kongl. tryckeriet.

1721:2 Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, solenne tacksäijelse- faste- bot- och bönedagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alle Sweriges crono tilhörige och underliggande furstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande åhr 1721. Gifwit Stockholm den 11. martii 1721. Stockholm, uti det Kongl. tryckeriet uplagdt, hos Joh. Henr. Werner, director öfwer alla tryckerien i riket åhr 1721.

Källor och litteratur

Otryckta källor

RIKSARKIVET (RA)

Riksregistraturet (RR), 1661, 1666, 1673, 1695

Registratur i utrikesärenden
C I Utrikesexpeditionens registratur, 1695

Rådsprotokoll
vol. 91 a (1694–95)

Kanslikollegiets arkiv
A II a Kanslikollegiums protokoll, vol. 12 (1694), vol. 13 (1695)

Riksdagshandlingar

R 2391 Sekreta utskottets protokoll 1720
R 2395 Sekreta utskottets akter 1720
R 2408 Sekreta utskottets akter 1723
R 2650 Sekreta utskottets protokoll 1738–39
R 2671 Besvärsdeputationens protokoll 1738–39
R 2745 Sekreta utskottets akter 1740–41
R 2835 Finska deputationen 1742–43
R 2863 Sekreta utskottets protokoll 1746, vol. 1
R 2883 Mindre sekreta deputationens protokoll och expeditioner 1746–47
R 2894 Defensionsdeputationens handlingar angående krigsväsendet till lands 1746–47
R 2896 Finska deputationen 1746–47
R 4941 Riksens ständers brev i justitieärenden 1742–43
R 4944 Riksens ständers brev i inrikes civilärenden 1742–43
R 4954 Riksens ständers brev i inrikes civilärenden 1747
R 5508 Allmogens besvär. Egentliga Finland 1
R 5518 Allmogens besvär. Finland 1
R 5559 Rådsprotokoll över allmogens besvär 1738

Livonica II

Vol. 55 Insända trohets- och hyllningseder till Kungl. Maj:t. Från civila och militära tjänstemän, städer och adeln
Vol. 89 Skrivelser från generalguvernörer över Livland. J. J. von Hastfer [1686–87]
Vol. 95 Skrivelser från generalguvernörer över Livland. Erik Dahlbergh 1698
Vol. 167a Trohets- och hyllningseder i original, insända till Kungl. Maj:t. Livland
Vol. 186 Ingermanland. Skrivelser från generalguvernörer. Göran Sperling 1683–85
Vol. 328 Livlands generalguvernörers arkiv. Inkomna brev 1666–1701
Vol. 329 Livlands generalguvernörers arkiv. Inkomna brev 1629–95
Vol. 640 Tjänstemäns eder, fullmakter och beställningar

Pommeranica
Vol. 457 Tjänstemäns eder 1641–97
Vol. 458 Länseder och räkenskaper från konungahyllningen 1663

Tessinska samlingen
Vol. 17 (E 5731) Brev till Carl Gustaf Tessin

KUNGLIGA BIBLIOTEKET (KB)

Fe 24 Nils Reinhold Brocman, "Berättelse om Resan till Blekinge, Skåne och Danmark. 1764"

Vf 168:1 Anders Odel, Efterlämnade skrifter

Engeströmska handskriftsamlingen
B VIII, 2, 27 Handlingar hörande till Skånes historia

Rålambska handskriftssamlingen
Fol. n:o 71. "Ett Tahl hållit af alla fyra ständerne uthi Finland till Riddare- Präste- och Borgare-Ståndeh, som boo och wistas uthi Kongl: Residence-Staden Stockholm"
4:o n:o 11. [Gustaf Rålamb], "Beskrifning öfver Sverige"

STOCKHOLMS STADSARKIV

Magistrat och Rådhusrätt, Burskapshandlingar, vol. F 12:1

KUNGLIGA VETENSKAPSAKADEMIEN (KVA)

Bergianska brevsamlingen, vol. 1

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK (UUB)

Nordinska samlingen
N 1321 [Elias Pilgren], "Det til sit Nederfall lutande Swerige. eller Åm Sweriges närwarande tijdz afwiga ock smittade seeder"

Palmskjöldska samlingen
Vol. 254 Topographica. Svea- och Götha-riken i gemen. Rikets ursprung, namn gräntsor etc.
Vol. 255 Topographica. Svea- och Götha-riken i gemen. Sveriges fördelning i provincier etc.
Vol. 256 Topographica. Svea- och Götha-riken i gemen. Sveriges vapen, regering etc.
Vol. 304 Topographica. Skåne, Halland och Blekinge
Vol. 316 Topographica. Sveriges Tyska provincier

Tryckta källor

Acerbi, Giuseppe, *Resa i Finland 1799* (Helsingfors 1953 [1802])
– *Resa i Sverige* (Sthlm 1958 [1802])
[*Adelsprivilegier.*] *Privilegia uthaff then stoormechtigeste, höghborne furste och herre, herr Gustaf Adolph, Sweriges, Göthes oc Wendes konung, storfurste til Finland, hertigh vthi Estland och Carelen, herre vthöfwer Ingermanland, etc. Giffne Sweriges rijkes rådh, ridderskap och adel, ifrån anno M.DC.XVII. in på åhr M.DC.XXVI* (Sthlm 1641)
Adolf Fredrik, "Konung Adolf Fredriks berättelse om sin resa till Finland och Sveriges norra landskap år 1752", i *Historiska handlingar rörande Skandinaviens historia*, 40 (Sthlm 1860)
Andersson, Gustaf (utg.), *Handlingar ur v. Brinkman'ska archivet på Trolle-Ljungby.* Andra delen (Örebro 1865)
Arkiv till upplysning om svenska krigens och krigsinrättningarnes historia. Andra bandet. Utg. av J. Mankell (Sthlm 1860)
[Arsenius, Georg], *Tal, öfwer ofrälsemanna saknad och uprättelse, af en ofrälseman, til sine likar och theras riksdags-fullmägtige* (Sthlm 1771)

Bachmanson, Andreas, se: Nordencrantz, Anders

Bark, Samuel, *Bref från Samuel Bark till Olof Hermelin 1702–1708.* Utgifna af Carl von Rosen. Senare delen (Sthlm 1915)

[Bath, William Pulteney], *Engelska friheten, uti utdrag af en fri engelsmans politiska cateches.* Öfwersättning (Sthlm 1771)

Bell, Whitfield J., Jr. (utg.), *The Declaration of Independence. Four 1776 versions: Jefferson's manuscript copy, the first official printing by John Dunlap, the first newspaper printing, a unique printing on parchment by John Dunlap* (Philadelphia 1976)

Berch, Anders, *Inledning til almänna hushållningen, innefattande grunden til politie, oeconomie och cameral wetenskaperne. Til deras tiänst, som biwista de almänne föreläsningar inrättad* (Sthlm 1747)

Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Faksimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. Först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909. Med företal av Phebe Fjellström och efterskrift af Israel Ruong ånyo utgivna av Kungl Skytteanska samfundet. Kungl Skytteanska samfundets handlingar nr 27 (Umeå 1983)

Bidrag till kännedomen af vårt land, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, I–VI (Jyväskylä 1885–94)

Bildt, Knut Reinhold & Degenkolb, Carl Friedrich, *En kort dock redig anwisning til en grundelig kundskap om Gud, människone och werldene, dock i synnerhet en anledning til kundskap om werldene, hwarutinnan utur historien, geographien, genealogien och wapn-konsten, ungdomenom en liten försmak meddelas om werldenes åtskilliga delar, landskaper, potentater, regenter, religioner, tungomål, seder, sinneshögelser, konster, handaslögden, de märkwärdigsta händelser, och allahanda besynnerlige märkwärdigheter uti werldene.* Författad på tysko af M. C. F. D. Pf. zum St., och tredje uplagen trykt uti Pirna, 1732. Sedermera öfwersatt på swensko (Göteborg 1753)

Bilmark, Johan (pres.) & Fagerström, Carl Johan (resp.), *Dissertatio academica de justo fennorum in patriam amore* (Åbo 1769)

– (pres.) & Mellenius, Sven (resp.), *Historisk afhandling om sjöstaden Raumo* (Åbo 1770)

– (pres.) & Nordlund, Isak (resp.), *Dissertatio academica de etymo fenniæ* (Åbo 1771)

– (pres.) & Lizelius, Johan (resp.), *Undersökning om lagskipningen uti Finland i de äldre tider* (Åbo 1772)

– (pres.) & Rancken, Engelbrecht (resp.), *Fortsättning af Undersökningen om lagskipningen uti Finland i de äldre tider* (Åbo 1772)

Björner, Erik Julius, *Svea rikens hävda ålder, upvisader med en sago och röno reda om nordiske länders, så fornare som senare, åboning, strandvidd ock Östersjö-högd, med tillökning av et brev om finnars, lappars och samojeders ursprung från samaritanske israëliter* (Sthlm 1748)

Bonde, Gustaf, "Försök at igenfinna den finska nationens och språkets härkomst", i *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar.* Förste delen (Sthlm 1755)

Bondeståndets riksdagsprotokoll. På Riksgäldskontorets uppdrag utgivna av Sten Landahl, 1. 1720–1727 (Uppsala 1939); 2. 1731–1734 (Sthlm 1945); 5. 1742–1743 (Sthlm 1954); 6. 1746–1747 (Sthlm 1957); 7. 1751–1756 (Sthlm 1963); 8. 1760–1762:1 (Sthlm 1967); 10. 1765–1766 (Sthlm 1973); 11. 1769–1770 (Sthlm 1975); 12. 1771–1772 (Sthlm 1978)

Borgarståndets riksdagsprotokoll före frihetstiden. Utgivna av Stadshistoriska institutet (Uppsala 1933)

Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början, 2. 1723. Utgivna av Nils Staf (Uppsala 1951)

Botin, Anders, *Utkast till svenska folkets historia* (Sthlm 1757–64)

– "Märkvärdigheter om konung Gustaf I. des person och regering, i et tal, hållet i Kongl. Vitterhets-academien på Drottningholm, d. 24 augusti 1773. Af A. B.", i *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar.* Andre delen (Sthlm 1776)

Brahe, Per, *Svea rikes drotset grefve Per Brahes Tänkebok*, efter dess i Skoklosters bibliotek förvarade originala handskrift, genom hans exellens en af rikets herrar, herr grefve M. Brahes föranstaltande, utgifven af D. Krutmejer (Sthlm 1806)
– "Berättelse öfver Per Brahes resa i Finland sommaren 1639", utg. av Petrus Nordmann. *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* XXVIII. *Förhandlingar och uppsatser* 8 (Helsingfors 1894)
– *Per Brahes brevväxling rörande Åbo akademi* II:1, 1639–1662. Utg. av Carl Magnus Schybergson. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 230 (Helsingfors 1932)
[Brandenburg, Henrik Albrekt], *Swenska odal-folkets rätt, sammandragen i project til et dem gemensamt tilhörigt privilegium, wid riksdagen år 1771* (Sthlm 1771)
Bref til politiske eqvilibristen, eller Swar på en patriots tankar om grund-lagens nödwändiga förbättring, hälst i det som rörer fides publica och dess befästande (Sthlm 1769)
Bref till utgifwaren af Folkets röst (Uppsala 1769)
Bring, Sven, se: Lagerbring
[Brocman, Nils Reinhold], *För lagen, friheten och fäderneslandet* (Uppsala 1769)
Brunkman, Carl, *Rikens sällhet grundad på enighet i lagen, vid rikets höglåvliga ständers lykklige sammankommst til riksdagen, åg i deras höga närvarelse den 29 novemb. år 1760, på riddare-hussalen i ett ennfalligt tal på hög befallning föreställdt* (Uppsala 1761)
– *Nödwändigaste grunden til borgerlig sällhet* (Sthlm 1765)
– *Sättet till swensk penne-lag* (Sthlm 1765)
– *Språk-känning* (Sthlm 1766)
– *Förberedelse til en swensk grammatica*, 1–2 (Sthlm 1767)
– [anon.], (utg.), *Medborgaren* (Norrköping & Sthlm 1768, 1771)
– [anon.], (utg.), *Riks-fiscalen* (Sthlm 1771–72)
Brusewitz, Axel (utg.), *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (Sthlm 1916)
Busser, Johan B., *Utkast til beskrifning om Upsala*, 2 (Uppsala 1769)
Cederberg, Arno Rafael (utg.), *Landshövdingarnas i Finland riksdagsberättelser 1755–1756*. Suomen historian lähteitä VII (Helsingfors 1950)
[Chierlin, Lars Anders], *Den ofrälse soldaten, eller En gammal under-officerares swar, til sin brorsson, om soldate-lefnaden* (Sthlm 1771)
"»Chronicon Finlandiae, incerto auctore» ruotsenkielisenä." Julkaissut Aarno Malinimei, *Historiallinen arkisto* XLV (Helsingfors 1939)
Cicero, Marcus Tullius, *De officiis*. With an English translation by Walter Miller. The Loeb classical library (London & Cambridge, Ma. 1938)
– "Pro Balbo", i *The speeches*. With an English translation by R. Gardner. The Loeb classical library (London & Cambridge, Ma. 1958)
Crælius, Frantz D., *Beskrifning öfver Säfs socken i Westerdalarne och Stora Kopparbergs län* (Falun 1830)
Dagligt Allehanda, 1771
Dahlbergh, Erik, *Suecia antiqua et hodierna* (Sthlm 1715, m.fl. senare upplagor)
[von Dalin, Olof], *Wisdoms-prof eller Herr Arngrim Berserks förträffelige tankar öfwer et fynd i jorden intet långt från Stockholm* (Sthlm 1739)
– *Tal vid præsidii afläggande om Sverige i sit ämne och Sverige i sin upodling hållit i Kongl. Svenska Vetenskaps academien, den 29. apr. 1749* (Sthlm u.å.)
– [anon.], *Swenska tankar* (Sthlm 1759).
– *Svea rikes historia ifrån dess begynnelse til wåra tider*, 1–2. Andra upplagan (Sthlm 1763–65)
Durell, Magnus, "Memorial om Hallands förvaltning, af Magnus Dureel", i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 30 (Sthlm 1849)
[Ehrensteen, Edvard Philipsson], *Oförgripeliga bewis emot adelens rättighet öfwer skatte-gods, för-*

fattade af kongl. rådet och cantzli-rådet Edvard Philipsson Ehrensten. Jämte bihang, af Åke Rålambs deduction, huru stora landtougs-gjärden olagligen gådt från kronan under frälset. [Utg. av Jonas Hallström] (Sthlm 1769)

Ehrensvärd, Augustin, *Anteckningar under en resa i Finland år 1747.* Bidrag till Sveaborgs historia IV (Helsingfors 1938)

Ekerman, Petrus (pres.) & Sundström, Jonas Erik (resp.), *De patridomania eruditorum* (Uppsala 1753)

Elers, Johan, *Stockholm*, 1. delen (Sthlm 1800)

En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordringsmål (Sthlm 1770). Se vidare: Hallström, Jonas

En borgares wälmenta anmärkningar, wid herr borgmästaren Johan Sundblads memorial, til wälofl. borgare-ståndet, angående enskilte privilegier för samma stånd (Sthlm 1771)

En nationel frihets-riddares tankar, öfwer adeliga dygder, och friborna förtjänster (Sthlm 1771)

En swensk adelsmans tankar om odal-ståndens rättigheter (Sthlm 1771)

Encyclopedie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par M^r. ***, 2, 9, 11, 12, 15 (Paris 1751 & Neuchâtel 1765)

Engelbrecht, Martin, *Laconischer Spiegel Europae, in welchem IX. der vornehmsten Nationen und Völcker nach unterschiedlichen Kennzeichen abgetheilt ohn jemands Praejudiz, Schimpf oder Verkleinerung, sondern nur zur Curiosität und Belustigung vorgestellet werden* (Augsburg 1736–37)

Extract uthur H^s Kongl. May.^ts Krigs articlar, innehållandes hwad de gemeene soldater, at giöra och efterkomma skylldige äro. Tryckt uppå nådigste befallning Riga den 19. octobr. anno 1696

[Faggot, Isak], *Swea rikes styrelse efter grund-lagarne* (Sthlm 1768)

– [anon.], *Skrif- och tryckfrihetens härliga nytta för swenska folket* (Sthlm 1769)

Faggot, Jacob, "Tankar om fäderneslandets kännande och beskrifvande", i *Kongl. Swenska Wetenskaps academiens handlingar*, II (Sthlm 1741)

– [anon.], *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp* (Sthlm 1746)

– "Jacob Faggots memorial av år 1755" ["Betänkande om vårt allmänna tillstånds sjukdom ock bot"], utg. av Börje Hanssen, *Ekonomisk tidskrift* 48, 1946

Ferrner, Bengt, *Försök at visa, det olika climater icke verka hos folkslagen olika lynnen och själens förmögenheter; uti et tal, hållet för Kongl. Vetenskaps academien, vid præsidii nedläggande, den 25 octob. 1780* (Sthlm 1780)

von Fersen, Fredrik Axel, *Riksrådet och fältmarskalken m. m. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter.* Utg. av R. M. Klinckowström. Första delen (Sthlm 1869); Tredje delen (Sthlm 1869)

Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden 1892–1897. I. (Kuopio 1898)

Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut. Samlade af K. G. Leinberg. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland XXII (Helsingfors 1892)

Fischerström, Johan, *Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta hushållning* (Sthlm 1761)

– *Tal til det svenska folket. År 1769* (Uppsala u.å. [1769])

– [anon.], *Til Gustaf III. Den patriotiske konungen* (Sthlm 1772)

Folkets röst (Sthlm 1769–70)

[Forsskål, Peter], *Tankar om borgerliga friheten* (Sthlm 1759)

[Fredrik Wilhelms av Brandenburg manifest till de pommerska ständerna, utan ort, år, titel eller rubrik: "Datum in Unserm Feldlager zwichen Wolgast und Greiffswalde 11. Julii Anno 1676"]

[Frondin, Birger], *Riksdags-manna rätt. Til dess grund och beskaffenhet förestäld* (Sthlm 1747)

[Frölich, Charlotta], *Swea och Götha christna konungars sagor, sammanfattade til underrättelse för Sweriges almoge och menige man* (Uppsala 1759)

[Funck, Johan], *Regerings-samfunds enda bestånd och förkofran, uti upriktig kärlek til sit Fäderneslands allmänna bästa* (Sthlm 1759)
– (utg.), *Enighet emellan landsmän* (Sthlm 1760)
– *Genwäg til kundskap och utöfning af swensk lagfarenhet* (Sthlm 1761)
Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Efter offentligt uppdrag utg. av Wilhelm Sjögren, I. Lagkommissionens protokoll 1686–1693 (Uppsala 1900); II. Lagkommissionens protokoll 1694–1711 (Uppsala 1901); IV. Lagkommissionens förslag (Uppsala 1902); VII. Utlåtanden öfver lagkommissionens förslag (Uppsala 1908)
Förnäma ståndspersoners sanna Politica, bestående uti LXXIX. sunda grund-reglor, i synnerhet för dem, som af högre härkomst födde, med tiden wilje wid hof eller andra stats förrättningar sökia sin befordran; Utaf fransöskan öfwersatt och på några ställen förbättrad (Sthlm 1726)
Försök til en politisk cateches (Sthlm 1770)
[Gadd, Pehr Adrian], *Undersökning om de följder, hvarmed inhemskt språks förakt verkar på folkets seder: med tillämpning på svenska folket i synnerhet* (Sthlm 1770)
– *Underdånigste tal, hållit i Hans Kongl. Maj:ts höga närvaro, då et academiskt lärdoms prof om* Kärleken til fäderneslandet *uti Kongl. Åbo academiens öfre lärosal den 29 maji 1775 allmän granskning underställdes* (Åbo 1775)
Gadd, Pehr Adrian (pres.) & Armfeldt, Carl Henric (resp.), *Afhandling om medel, at förekomma borgeliga seders almenna fördärf* (Åbo 1765)
– (pres.) & Kreander, Johan (resp.), *Strödde tankar, om kärleken til fäderneslandet och dess utöfning, yttrade då hans Kongl. Maj:t allernådigst fägnade Finland och Åbo academie med dess höga närvaro. Och til allmän granskning underställte* (Åbo 1775)
Gadebusch, Friederich Konrad, *Livländische Jahrbücher*, III:2 (Riga 1782)
Geographisk och politisk tabell öfwer Europa, som är den minsta fierdedelen af werlden (Sthlm 1765)
[Gerner, Jacob], *Lagliga tankar i et bref til en landsman* (Sthlm 1768a)
– *Wälment swar, på en swensk mans betydande och wälmente fråga* (Sthlm 1768b)
Gezelius, Georg, *Försök til et biographiskt lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män*, I (Sthlm, Uppsala & Åbo 1778)
Gjörwell, Carl Christoffer, *Den swänska Mercurius*, första årgången, räknad från och med julius 1755 til och med junius 1756; tr. Sthlm
– [anon.], *Den politiske Aristarchus.* Tredje delen (Sthlm 1769[–70])
– [anon.] *Politiske reflexioner, öfwer rikens och folkslags styrelse och revolutioner, stigande och fall, nationela interessen m.m. hämtade utur så äldre, som nyare, så in- som utländska historien; den upmärksame swenske medborgaren tilägnade af några patriotiske granskare* (Sthlm 1771)
– "Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757", i *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* af Martin Weibull. III. 1875 (Lund 1874)
– "Anmärkningar på en Resa ifrån Stockholm till Finland år 1759", *Historiallinen arkisto* IX (Helsingfors 1886)
Gothus, Jonas Petri, *Dictionarium. Latino-Sveco-Germanicum ex variis probatorum authorum lexicis, olim sub scholastico munere excerptum, & secundum ordinem alphabeticum digestum; vocumq; varia significatione distinctum; nunc vero ad multorum desiderium, et reipubl. literariæ commodum publici juris factum* (Linköping 1640)
Grotius, Hugo, *De jure belli ac pacis libri tres.* With translation by Francis W. Kelsey (Oxford & London 1925). Faksimil: The Classics of international law, ed. by James Brown Scott (Buffalo 1995).
Gustav Adolf, *Konung Gustaf II Adolfs skrifter.* [Utg. av C. G. Styffe] (Sthlm 1861)
Gustav III:s och Lovisa Ulrikas brevväxling, utgiven av Henrik Schück. Andra delen. Ur Svenska Akademiens arkiv (Sthlm 1919)

Götheborgska magasinet och Hwad nytt i staden, för år 1762. Eller fjerde årgången (Göteborg 1762)
Götheborgska wecko-bladet för år 1765 [Samma som ovan med ny titel.]
[Hallström, Jonas?], *En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordrings-mål.* [Förra stycket] (Sthlm 1770)
– [anon.], *En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter, i befordringsmål.* Senare stycket (Sthlm 1770)
[Hammar, Anund], *Tankar om swenska barn* (Sthlm 1758)
"Handlingar angående det af Konung Carl XII inrättade Högsta Ordningsmans-embetet", i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 30 (Sthlm 1849)
Hein, Max (utg.), "Christoph von Brandts relationer om den svenska staten under Karl XI", *Karolinska förbundets årsbok* 1920
Hermelin, Olof, *Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck 1702–1709.* Utgifna af Carl von Rosen (Sthlm 1913)
Hildebrand, Emil (utg.), *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkringar 1611–1800* (Sthlm 1891)
Historisk almanach 1739–90 (Sthlm: Kungl. tryckeriet)
Historisk- och handels-almanach, för åhr 1738 (Sthlm: Schneider 1738)
Historiska handlingar, 18:2. "Karl XI:s brev till Nils Bielke", utg. av Oscar Malmström (Sthlm 1900)
[Hjärne, Urban], *Ortographia Svecana, eller Den retta swenska bookstafweringen, stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium* (U.o.o.å. [1716?])
Hobbes, Thomas, *Leviathan.* Edited with an introduction by C. B. Macpherson. Penguin classics (London 1968 [1651])
Hof, Sven, *Swänska språkets rätta skrifsätt* (Sthlm 1753)
– *Anmärkningar öfwer twänne af trycket utgifne skrifter, angående swänska skrif- och stafnings-sättet* (Sthlm 1760)
– [anon.], *Enfaldiga och wälmenta påminnelser, wid En adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordrings-mål; til allmänhetens omprö̈fwande wördsammeligen hemställda och framgifna* af Joseph Enigius [pseud.], capellan i Odalbo församling (Sthlm 1771)
Hübner, Johann, *Vollständige Geographie*, 2. Zweyte Auflage (Hamburg 1733)
Hülphers, Abraham, "Dagbok och samlingar uppå en resa om somarn 1760, ifrån Westerås till Petersburg och Ryssland, fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, men sedan landvägen igenom Finland, Nyland, Tavastland m. m.", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, II (Jyväskylä 1886)
Högström, Pehr, *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande Lapmarker* (Sthlm u.å. [1747])
von Höpken, Anders Johan, *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter.* Samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe, 1–2 (Sthlm 1890–93)
Höppener, Johan Pehr, *Förteckning uppå alla kongl. placater, förordningar påbud resolutioner, privilegier, manifester, fredsfördrager, relationer, domar och andre allmenne handlingar som ifrån år 1522 til och med år 1750. på kongl: befallning af trycket serskilt utgångne äro. Allmenheten til tjenst framgifwen af* (Sthlm 1754)
Ihre, Johan, *Utkast till föreläsningar öfwer swenska språket, och thes närmare kännedom* (Sthlm & Uppsala 1751)
– *Glossarium suiogothicum in quo tam hodierno usu frequentata vocabula, quam in legum patriarum tabulis aliisque ævi medii scriptis obvia explicantur, et ex dialectis cognatis, moesogothica, anglo-saxonica, alemannica, islandica ceterisque gothicæ et celticæ origins illustrantur*, 1–2 (Uppsala 1769)
[Ingman-Manderfeldt, Carl Johan], *Owäldug granskning öfwer den oförmodeligen upkomna twisten om frälse- och ofrälse manna rätt til högre ämbeten* (Uppsala u.å. [1770])

– [anon.], *Svenska folkets röst, framburen inför rikets församlade ständer vid riksdagen 1771.* Af en svensk medborgare (Sthlm 1771)

Insulin, Stephan, *Verlds-beskrifningens III:dje del. Om folkslagens seder och lynne* (Strängnäs 1772)

Isogæus, Simon, *Carla seger-skiöld hwilken then stormächtigste konung Carl XII. wår allernådigste regerande konung, så wäl som forna Swea och Götha konungar, i synnerhet af then Gustavianiske stammen härkomne, i alla tider med swenska och Götha män, til sitt och theras ewigtwarande beröm, emot sina och riksens många, mächtiga och häftiga fiender omfördt, och med then friden hemfördt hafwa. Efter Gudz ord, natursens och alt folks lag, samt gudfruchtiga och tappra hieltars exempel, sedder och afritader* af Simon Isogæus kyrkioherde i Sanct Clara (Sthlm 1714)

Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarii. Samling af Kongens Rettertings Domme 1605–1614. Udgivet af V. A. Secher (Köpenhamn 1885–86)

Juslenius, Daniel D. (resp.) & Munster, Johan Bernhard (pres.), *Aboa vetus et nova* (Åbo 1700)

– "Åbo förr och nu", *Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen.* Andra och tredje häftet (Helsingfors 1841)

Juva, Einar W. (utg.), *Verteidigungspläne Finnlands 1721–1808*, I. 1721–1745; II. 1746–1756. Suomalaisen tiedeakatemian julkaisemia pohjoismaiden historiaa valaisevia asiakirjoja VI–VII (Helsingfors 1939–44)

[Karl XI:s "kontraplakat":] "Vppå dhen Stoormäcktigste Konungz och Herres wägnar aff Swerige, etc. etc. etc." (Dat. Christianstad [22] Julii, Åhr 1676)

[Karl XII:s Bibel:] *Biblia, thet är all then Heliga skrifft på swensko; efter konung Carl then tolftes befalning medh förriga editioner jämnförd; summarier, och marginalier å nyo öfwersedde; concordantier, och anmärckningar förökade; nya register, och biblisk tideräkning inrättade; medh mera, som företalet närmare vthwisar* (Sthlm 1703)

Kepplerus, Alexander, *Borgmästarens och riksdags-fullmägtigens ifrån Lovisa stad, herr A. Keppleri memorial, rörande privilegier för borgare- och bonde-ständen.* Å nyo uplagdt uti förr detta Grefingska tryckeriet (Sthlm 1771)

Kircko-laki ja ordningi, jonga suuriwaldias cuningas ja herra, herr Carl yxitoistakymmenes, Ruotzin Göthein ja Wändein cuningas, &c. wuonna 1686 on andanut coconpanna, ja wuonna 1687 prändistä uloskäydä ja cuulutta, ynnä tähän soweliain asetusten canssa. Wuonna 1688 Suomexi käätty (Åbo u.å.)

[Klockhoff, Petrus Magnus], *Politica, eller en kort anledning til läran om ett borgerligit samhälldes tilbörliga regering, i korthet sammanfattad af P. M. K.* (Sthlm 1742)

Kloot, Claudio [Claudius], *Then swenska lagfarenheetz spegel: Uthi fyra böcker fördeelt och beskrefwen* (Göteborg 1676)

Kraftman, Johan, *Tankar, om den wanmagt uti hwilken finska landtman sig befinner* (Sthlm 1761)

Kraftman, Johan (pres.) & Browallius, Johan (resp.), *Tankar om svenska folkbristen* (Åbo 1756)

Krigz-articlar som aff den stormechtigste konung och herre her: Carl den XI. Sweriges, Giötes och Wändes konung etc. åhr 1683 förnyade och stadgade äre. Jemte där til hörige acter, som på andre sijdan upräcknas (Sthlm u.å.)

[Kristian V:s plakat:] "Paa Hans Kongelige Mayestets Vegne til Danmark oc Norge, etc." (Dat. för hand: Helsingborg 1/7 1676)

[Kryger, Johan Fredrik], Krüger, Johann Friedrich, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation, Oder angestellte Probe über Herrn Joh. George Walchens, weitberühmten Doctoris und Professoris Theologiæ Primarii auf der Academie Jena, Ungegründete Beurtheilung des Naturells der Völcker vorjetzt mit dem Exempel der Schwedischen Nation eröfnet von* (Sthlm & Uppsala 1737)

– *Naturlig theologie. Thet är: Then uti förnuftet och naturen grundade Guds kännedom och dyrkan.* Första delen: Om Guds warelses nödwändighet (Sthlm 1744)

– [anon.], *Den wälmenande patrioten* (Sthlm 1751)

– [anon.], *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-upfostran* (Sthlm 1753)

– [anon.], *En wäns bref i Stockholm til sin wän på landet* (Sthlm 1755)
– [anon.], *Sinceri enighets önskan til Sweriges wälgång. Stockholm den 14 maji, 1755* (Sthlm u.å.)
– [anon.], *Tankar om swenska enigheten* (Sthlm 1755)
– [anon.], *Den förnuftige fritänkaren* (Sthlm 1767)
– [anon.], *Tänkar om et nationelt interesse i fria stater; och i synnerhet i Swerige* (Sthlm 1769)
[Kungl. förordn.:] *Kongl: Mayst:tz placat och påbudh, om gamble monumenter och antiquiteter* (Sthlm 1666)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. May:tz försäkring, gifwen samptlige rijkzens ständer på rijkzdagen i Stockholm then 18. decembris anno 1672* (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. May.tz placat, om fyra almänne, solenne tacksäyelse- faste- boot- och bönedager, som uti innewarande åhr 1689 öfwer heela Swerige, och des underliggiande provincier, jämwäl stoor furstendömet Finland, sampt Est- Lijf- och Ingermannland, hållas och fijras skole* [28/1 1689] (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Uppå Hans Kongl. May:tz den stormächtigste konungz och herres, wägnar af Swerige &c. &c. &c. till des trogne undersåtare uti hertigdömerne Est- Lijf- och Ingermanland.* Utgifwit Stockholm den 3 aprilis åhr 1700 (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. May:tz placat, om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse- faste- boot- och bönedagar, som öfwer heela Sweriges rijke, stor-furstendömet Finland och alla Sweriges Crono tilhörige förstendömer, länder och härskaper högtijdeligen fijras och begåås skole uti nästkommande åhr 1701.* Dat. Wäsenberg den 13 novembr. åhr 1700 (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] Gabriel Falkenberg, Svea hovrätts kungörelse, 27/9 1706 [utan titel]
[Kungl. förordn.:] *Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds påbud, angående en allmän contribution, som för innewarande år 1711. i Swerige och Finland kommer at erläggias.* Dat. Arboga den 4 febr. [23/1] 1711 (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Rang-ordning, sammandragen utur kongl. stadgar, bref och resolutioner, ifrån år 1696. til 1712. hwarefter Kongl. Maj:ts wederbörande betiente uti publiqve och private sammankomster deras ställen hafwa at intaga* (Sthlm 1713)
[Kungl. förordn.:] *Hennes Kongl. Höghets arf-princessans och samtelige Kongl. Maj:ts härwarande herrar råds bref til Kongl. Maj:ts samtl. ständer angående en allmän sammankomst. Til den 14. decembr. innewarande åhr* (Sthlm 1713)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. contributions ränteriets kundgiörelse om ett allmänt lån, til Hans Kongl. Maj:ts och des rikes tienst.* Dat. Stockholm den 2 decembr. 1717 (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Cartel, emellan Swerige och Danmark, om krigs-fångarne slutet Stockholm den 30 april/11 maji åhr 1719* (Sthlm 1741)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. Maj:ts öpne bref och warning, til samtel. des trogne undersåtare emot konungens af Dannemark wid des nyligste inbrott utspridde patenter.* Gifwit Stockholm, den 1 augusti 1719 (Sthlm 1719)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. Maj:ts nådige resolution och förklaring, öfwer de ährender, som des trogne krigs-befåhl af de finska regimenterne wid denna nu påstående riksdag i underdånighet föredragit.* Dat. Stockholm den 27. junii 1720 (Sthlm 1720)
[Kungl. förordn.:] *Lof- och tacksäjelse skrift öfwer den genom Gudz hielp och bistånd lyckeligen erhållne freden med konungen af Stora Britannien såsom churfurste af Brunswig-Lüneburg. Med konungen i Preussen, och med konungen i Dannemarck. Uppå Hans Kongl. Maj:ts nådigste befallning upläsen i alla församblingar öfwer dess konungarike och derunder liggiande länder och herrskaper den 2. decembris åhr 1720* (Sthlm u.å.)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. Maj:ts påbud, om en tacksäijelse och jubel-fäst, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alla Sweriges crono tilhörige och underliggande förstendömer, land och herrskaper högtideligen hållas och begås skal den 17. martii uti innewarande åhr 1721.* Gifwit Stockholm den 2. januarii 1721 (Sthlm 1721)
[Kungl. förordn.:] *Kongl. Maj:ts placat, om fyra allmänne, solenne tacksäijelse- faste- bot- och böne-*

dagar, som öfwer hela Sweriges rike, stor-förstendömet Finland, och alle Sweriges crono tilhörige och underliggande furstendömer, land och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola uti innewarande åhr 1721. Gifwit Stockholm den 11. martii 1721 (Sthlm 1721)

[Kungl. förordn.:] *Kongl Maj:ts nådige förordning och reglemente, hwar efter alle så civil- som militair-betiente med ryttare och knektar samt menige almogen i storfurstendömet Finland interimswis sig skola rätta.* Dat. Stockholm den 2. octob. 1721 [Parallelltext och titel på finska.] (Sthlm u.å.)

[Kungl. förordn.:] *Lof- och tacksäijelse-skrift öfwer den genom Guds hielp och bistånd lyckeligen erhåldna freden, med czaren af Moscow, uppå Hans Kongl. Maj:ts nådigste befallning upläsen i alla församlingar öfwer des konungarike och derunder liggiande länder och herrskaper den 15. decembris åhr 1721* (Sthlm 1721)

[*Kyrkolagen 1686:*] *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konmung, &c. åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar* (Sthlm u.å.)

König, Christian, *Lärdoms-öfning, afdelad uti sedoläran, lagfarenheten och stats-kunskapen, Sweriges ungdom til tjenst, första tomen* (Sthlm 1745)

– *Lärdoms-öfning.* Tredje tomen angående lagfarenheten i kyrko-saker, bergs-saker och några missgerningsmål (Sthlm 1746)

– *Lärdoms-öfning.* Fjerde tomen. Angående lagfarenheten i politie-mål. Första delen (Sthlm 1746)

– *Lärdoms-öfning sjette tomen, om Swea rikes in- och utländska handel* (Sthlm 1747)

– *Lärdoms-öfning;* sjunde tomen, om stats-kunskapen, Sweriges rikes ungdom, til tjenst (Sthlm 1748)

– *Lärdoms-öfning.* Åttonde tomen. Om Staterna nämligen: Portugal, Spanien och Frankriket. Swerjes rikes ungdom til tjenst (Sthlm 1748)

– *Lärdoms-öfning;* nionde tomen, om staterne Ängland och Holland. Sweriges rikes ungdom til tjenst (Sthlm 1749)

– *Lärdoms-öfning;* tionde tomen, om staterne Danmark, Polen, Preussen och Ryssland. Sweriges rikes ungdom til tjenst (Sthlm 1750)

– *Lärdoms-öfning;* ellofte tomen, om det Tyska-riket. Sweriges rikes ungdom til tjenst (Sthlm 1751)

Lagerbring, Sven, *Anmärkningar öfver de äldre och nyare tiders förmån, under Hennes Kongl. Majestäts höga närvaro, försvarade på Academien i Lund af professor Sven Bring och Baron Gustaf Mauritz Posse den [ ] aug 1754* (Lund u.å.)

– *Swea rikes historia, ifrån de äldsta tider til de närwarande.* Första delen, som innefattar rikets öden, ifrån des början til år 1060 (Sthlm 1769)

La Motraye, Aubry de, *Seigneur A. de La Motrayes resor 1711–1725* (Sthlm 1912; faksimil 1988)

[*Landslagen:*] *Swerikes rijkes lands-lag, som af rijksens råd blef öfwersedd och förbättrat: Och af k. Christofer, Swerikes, Danmarks, Norikes, Wendes och Götha konung, palatz-grefwe widh Reen, och hertigh af Beijeren, årom efter C. b. 1442. stadfäst: Så ock af menige Swerikes rijkes ständer samtyckt, gillat och wedertagen, efter then stormächtige, höghborne furstes och herres, herr Carls then nijondes, Swerikes, Göthes, Wendes, finnars, carelers, lappars i Norlanden, the caijaners, och esters i Lifland &c. konungs, nådige befalning, åhr 1608. af trycket utgången. Nu å nyo andra gången med anmärckningar uplagd* [Med kommentarer av Petter Abrahamsson] (Sthlm 1726)

[Lannér, Israel], *Grund-lagen efter sundt begrep* (Sthlm 1769)

– [anon.], *Curieusa frågor i anledning af befordrings-twisten frälse- och ofrälse-ståndén imellan* (Sthlm u.å. [1770])

– *Medborgerlig allmän catechismus* (Sthlm 1792)

– *Försök til en critique, öfwer häradshöfdingen herr Anders Nordells Försök til en cateches* (Sthlm 1793)

Laurel, Lars, *Förslag til suenske skriv-lagen* (Sthlm 1748)
– *Inledning til rætte førståndet om mit av Kongl. Suenske Vetenskaps academien til allmænn prøvning utgivne førslag til suenske skriv-lagen, hvarmed jag påsyvtat den fægnaden, at hos os få se et sådant skriv-sætt, som vore ej allenast stadigt utan ok så taget, at vårt språk derigenom kunnde i det nærmaste laget bliva botat til sine igenom tiden tagne skader og rever* (Lund 1750)
– *Lars Laurels räfst med sina ortographiska arbeten* (Lund 1756)
– *Nordens hufvud-document äller Runa-alphabetets hemlighet igenom tvänne ægyptier det suenska och danska språket til heder uptäckd* (Lund u.å. [1768])
– *Slut-reflexion öfver Nordens hufvud-document* (Lund 1777)
– *ODU GLAF och STAF. Äller Svänska språket utredt* (Lund 1779)
Lenquist, Erik, "Historisk afhandling om Åbo slott", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, V (Jyväskylä 1890)
Leopold, Eric Ludolf, *Borgmästarens och riksdags-fullmägtigens från Wasa stad, Eric Lud. Leopolds til wällofl. borgare-ståndet, den 12 octob. 1771, ingifne memorial, rörande de, uti borgmästaren Sundblads tryckte memorial, upgifne ämnen til enskilt privilegium för rikets borgerskap* (Sthlm 1771)
Linnæus, Carl, *Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: qvadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermens, distributa per classes & ordines, genera & species. Cum differentiis specierum, synonymis autorum, nominibus incolarum, locis habitationum, descriptionibus insectorum* (Sthlm 1746)
– *Wästgöta-resa, på riksens högloflige ständers befallning förrättad år 1746. Med anmärkningar uti oeconomien, naturkunnogheten, antiquiteter, inwånarnes seder och lefnadssätt, med tilhörige figurer* (Sthlm 1747)
– *Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: mammalia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes. Distributa per classes & ordines, genera & species, cum differentiis specierum, synonymis auctorum, nominibus incolarum, locis natalium, descriptionibus insectorum.* Editio altera, auctior (Sthlm 1761)
– *Iter Lapponicum Dei gratia institutum 1732* (Sthlm 1975)
Lipsius, Justus, *Sixe bookes of politickes or civil doctrine, written in Latine by Iustus Lipsius: which doe especially concerne Principalitie.* Done into English by William Iones gentleman (London 1594)
– *Le Prince parfait, et ses qvalitez les plvs eminentes* (Paris 1650)
– *Tvvo bookes of Constancie* (New Brunswick, N.J. 1939 [1594])
[Loenbom, Samuel], *Kort inledning til swenska historien och stats-kunskapen* (Sthlm 1768)
– (utg.), *Handlingar til konung Carl XI:tes historia*, XIV (Sthlm 1774)
– (utg.), *Uplysningar i swenska historien*, 3 (Sthlm 1774)
Lärda tidningar 1748, 1754, 1768, 1769, 1770
Machiavelli, Niccolò, *Fursten.* Till svenska av Karin Hybinette (Sthlm 1987)
Magalotti, Lorenzo, *Sverige under år 1674* (Sthlm 1912; faksimil 1986)
Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning, av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning I:7 (Sthlm 1966)
Mayer, Andreas, *Tal om konst- och handtverks-scholors inrättande, hållit för Kongl. Vetenskaps academien den 25. april 1752* (Sthlm 1752)
Meddelanden från svenska Riksarkivet för år 1929 (Sthlm 1931). ["Källor till kansli- och arkivväsendets historia"]
Messenius, Johannes, *Berättelse om några gamla och märkwärdiga Finlands handlingar, hwilken innehåller en krönika om inbyggarenas härkomst, bedrifter, gudstienst, konungar, regenter och biskopar, med swenska rim beskrefwen* (Åbo 1774)
Modée, Reinhold Gustaf (utg.), *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718.[–1794] utkomne*

publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt inwärtes hushållning och författningar i gemen, jämwäl ock Stockholms stad i synnerhet, angå; med nödige citationer af alle paralel-stellen, som utwisa, hwad ändringar tid efter annan i ett eller annat mål kunnat wara giorde. Hwarförutan uti desse handlingar åberopade äldre acters innehåll korteligen anföres, så ofta nödigt warit. Följande efterst wid hwar del ett fullkomligit orda-register öfwer des innehåll, 1–15 (Sthlm 1742–1829)

[Molesworth, Robert], *An account of Denmark, as it was in the year 1692* (London 1694)

[Moller, Arvid], *Fata Dorpati. Den i förra tiden namnkunniga lifländiska staden Dorpts öde* (Västerås 1755)

Moller, Arvid (pres.) & Brisman, Harald (resp.), *De justo sveonum in patriam amore* (Lund 1732)

Montesquieu, Charles Louis de Secondat de, *Om lagarnas anda eller det förhållande som bör råda mellan lagarna och respektive styrelses författning, seder, klimat, religion, handel etc.* Inledning och urval: Stig Strömholm (Sthlm 1990 [1748])

Montin, Johan Johansson, *Borgerlig regering, til des uprinnelse och art, beskådad* (Sthlm 1749)

Munster, Johan Bernhard (pres.) & Mathesius, Nicoalus (resp.), *De fideli patriota* (Åbo 1700)

Mårtensson, Ludvig, *Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1600–1697* (Sthlm 1950) KB:s och RA:s interfolierade exemplar

Nehrman, David, *Inledning til then swenska iurisprudentiam civilem, af naturens lagh och Sweriges rikes äldre och nyare stadgar uthdragen och vpsatt* (Lund 1729)

Nesselius, Israel, *Israel Nesselius' betänkanden.* Utg. av Martti Kerkkonen. Suomen historian lähteitä VI (Helsingfors 1949)

Nordberg, Jöran, *Konung Carl den XII:tes historia;* förre delen, ifrån Hans Maj:ts födelse år 1682. til slutet af junii månad år 1709 (Sthlm 1740)

Nordell, Anders, *Försök til en moralisk eller sedolärande, och politisk eller borgerlig cateches* (Sthlm 1792)

[Nordencrantz, Anders], *Arcana oeconomiæ et commercii, eller Handelens och hushåldnings-wärkets hemligheter. Undersökte och på det möjeligaste sätt utforskade, pröfwade och ändteligen framstälte uti åtskilliga capitel och materier. Dem til tienst, som en rätt och grundelig kundskap åstunda, intet allenast om hwad hörer til ett borgerligit och landtmanna wäsendes befrämjande, utan ock deras stora egenskaper och underbara wärkan, igenom en rätt och ordentelig drift, och anställning af landsens bruk, manufacturer, fiskerier, handel och siöfart, med goda civile stadgars och förordningars eller regeringssätts tilhielp, at giöra ett rike eller regements-kropp i gemen stor och mächtig, så wäl som undersåtarena i synnerhet konstige och allmänt kunnige i allehanda nyttige och nöjsamma wettenskaper, samt wälmående, til den stora Skaparens pris och ähra, och egen lycksalighet.* Af Andreas Bachmanson. I tom. (Sthlm 1730)

– [anon.], *Til riksens höglofl. ständer församlade wid riksdagen år 1760. En wördsam föreställning uti et omständeligit swar på de oförgripeliga påminnelser, som uti Stockholms Post-tidningar, den 25 september 1758, kundgjorde blifwit, wara af trycket utkomne, wid de under sidstledne riksdag til riksens höglofliga ständer aflemnade trenne skrifter om rättegångers förminskning, lag, domare och folk, samt en rättskaffens fri- och säkerhet.* Af en deras ledamot och ödmjukaste tjenare (Sthlm 1759)

– [anon.], *Tankar om krig i gemen och Sweriges krig i synnerhet, samt hwaruti Sweriges rätta och sanskyldiga interesse består: Skrifwit år 1758, och hörer til et större wärk, som på hög wederbörlig befallning blifwit författadt, men icke förr kunnat komma i dagsljuset.* Första delen (Sthlm 1767)

– [anon.], *Undersökning om de rätta orsakerne til den blandning som skedt af lagstiftande och lagskipande, redofordrande och redoskyldige magternes gjöromål, de derpå följde oredor både wid och emellan riksdagarne, så wäl i juridiske som oeconomie- och finance-mål, tillika med förslaget om en säkerhets-act, såsom hjelp deremot, hwilket wid 1769 års riksdag förorsakade så stor misshälligheet emellan riksens höglofliga ständer* (Sthlm 1770)

[Odel, Anders], *Den rätta och sanna ähran, hos et folk och samhälle, i synnerhet det svenska* (Sthlm 1767)

Ofrälsemäns sent omsider, tydeligen förkunnade öde, i anseende til deras befordrings-rättighet, eller Råds-protocoll, som utwisar at de högre ämbeten i riket, endast äro ridderskap och adelen förbehållne (Sthlm 1770)

Ogier, Charles, *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635.* Från latinet med inledning och noter utgiven av Sigurd Hallberg (Sthlm 1914)

Om odal-stånd, som en tilläggning wid Dagligt Allehanda n:o 275, för år 1771. [Dat. 19/12 1771] (Sthlm 1772)

Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, 7, 18, 19 (Lund 1925, 1949, 1952)

[Orrelius, Magnus], *Hufwud-källan til Sweriges wäl och we, uprunnen och underhållen genom sanna eller falska patrioters åtgärd* (Sthlm 1767)

[Paine, Thomas], *Menniskans rättigheter* (Sthlm 1792)

Palmén, Ernst Gustaf (utg.), "Tvenne aktstycken från Frihetstiden", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878a)

Patriotiskt förslag emot folkbristen (Sthlm 1769)

Pipping, Fredrik Wilhelm, *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på finska, äfvensom öfver några andra arbeten, innehållande någon uppsats på detta språk, eller annars ledande till dess kännedom* (Helsingfors 1856–57)

Plumard de Dangeul, Louis Joseph, *Discours, prononcés dans l'Academie royale des sciences le Samedi 16 Novembre 1754. Med öfversättning* (Sthlm 1754)

Polhem, Christopher, *Tal öfver den vigtiga frågan: Hvad som vårt kära fädernesland hafver nu mäst af nöden til sin ständiga förkofring i längden? Hållit för Kongl. Svenska Vetenskaps academien af Christofher Polhem vid præsidii afläggande den 13 octob. 1745* [1744] (Sthlm u.å.)

Pontoppidan, Erik, *Den Danske Atlas, eller Konge-Riget Dannemark, med dets naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Vexter, Dyr og andre Affødninger, dets gamle Tildragelser og nærværende Omstendigheder i alle Provintzer, Stæder, Kirker, Slotte og Herre-Gaarde.* Tomus I (Köpenhamn 1763)

Posttidningarna, 1703, 1709, 1710 [Utkom under skiftande titlar.]

Privilegia vtaff then stormechtigeste furstinna och frw, frw Christina, Sweriges, Göthes och Wändes drottning, storfurstinna til Finnland, hertiginna vti Estland, Carelen, Brehmen, Verden, Stetin-Pomern, Cassuben och Wänden, furstinna til Rügen, frw öfwer Ingermanneland och Wismar, &c. giffne biskoperne och meenige prästerskapet, i Swerige och thess vnderliggiande landskap (Västerås 1650)

Project til bonde-ståndets privilegier, wid riksdagen 1771 (Sthlm 1771)

Protocoller, hwilka icke allenast utwisa de wåldsamheter under-lieutenanten wid kongl. artilleriet wälborne herrn Carl Coyet utöfwat på constabeln Wahlberg, utan ock updaga, huru wida det warit en bidragande ordsak til bemälte Wahlbergs död och ömkeliga ändalykt; hwilka jemwäl tjena til uplysning af skriften, kallad: Ofrälse-soldaten (Sthlm 1772)

Prästeståndets riksdagsprotokoll, 2, 1660–1664. Utgivna av Jan Liedgren (Uppsala 1954)

Psalmboken: *Then swenska Psalmboken. Med the stycker som ther til höra, och på följande bladh vpteknade finnas, vppå Kongl. May:t: nådigste befalning åhr M DC XCV öfwersedd och nödtorfteligen förbättrad, och åhr 1697 i Stockholm af trycket vthgången* (Sthlm 1697)

Pufendorf, Samuel, *Inledning til historien, angående the förnähmste rijker och stater, som för tijden uthi Europa stå oprätte* (Sthlm 1680)

– *Innledning till swänska historien, med där till fogad ökning ställt emot en fransos, Antoine Varillas benämnd* (Sthlm 1688)

– *Twenne böcker om menniskians lefnads och samlefnads plicht, förswenskade och jemförde med*

Sweriges lag, beslut och förordningar, b. Pufendorffs Jure naturæ & gentium *samt några lärda mäns skrifter utaf Anders Wilde. Hwartil kommit en öfwersättning af friherren Gottfried Wilhelm Leibnitzes påminnelser häröfwer, jemte några anmärckningar til swar på professorens i Giessen Emanuel Webers inkast, ett företal om naturliga lagens uphof och omskiftelser samt baron Pufendorffs* Controversier, *så ock ett fullständigt register* (Sthlm 1747; latinskt orig. 1673)

– *Sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder*, 1–2 (Sthlm 1915 [1696])

– *De jure naturae et gentium libri octo.* With translation by C. H. Oldfather (Oxford & London 1934) Faksimil: The Classics of international law, ed. by James Brown Scott (Buffalo 1995)

Quiding, Nils Herman, *Svenskt allmänt författningsregister för tiden från 1522 till och med år 1862* (Sthlm 1865)

Rabenius, Olof (pres.) & von Knorring, Adolf Fredrik (resp.), *Tankar, om lagfarenhetens nu varande tilstånd i Svea rike* (Uppsala 1772)

Ragvaldi, Nicolaus, "Oratio habita in concilio Basilense, 1434", i Gunnar Broberg (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok.* Andra upplagan (Sthlm 1995)

Regnard, Jean-François, *Resa i Lappland.* Översatt och kommenterad av Paul-Erik Öhman (Sthlm 1946 [1731])

Relation om dhen herlige victorie, som dhen högste Gudh hans Kongl. Mayst. aff Swerige och dhess rättmätige wapn emoot konungen aff Danmarck förleden den 4. decemb. 1676 uthi dhet under Lund förelupne slaget nådigst förlänt hafwer. Med en nogare förteckning än för detta på alla eröfrade estandarder och fahnor, dheslijkest inbrachte fångar; så ock medh hwad accord Helsingborgz slott kort effter dhetta slaget til dhe swenske sigh gifwit hafwer (Sthlm u.å.)

Relationes curiosæ, Stockholmiske, 1723

[*Resebook:*] *En wandringz-staaff eller lijten psalm- och böne-book, hwilken een gudfruchtig person, uthi sin wandring både i frögd, nödh, sorg och förföljelse, bruka kan; jempte en lijten Resebook eller wägwijser, igenom Swerige, Tysland, Franckrijke, Holland, Preusen, Lijfland, och Danmark, uthaf åthskillige tyske authores uthi swenske tungomåhlet författat, them resandom til tienst och nytta, uthi thenne lilla form afsatt och uplagd* (Västerås 1679)

Riksens höglofl. ständers secrete-deputations betänkande, i anledning af råds-protocollet för den 1:sta maji 1770 öfwer inrikes civile ärender, rörande ofrälsemäns befordrings-rätttighet [!] til rikets högre ämbeten. Gifwit wid riksdagen i Stockholm den 27 julii 1772 (Sthlm 1772)

Robinson, John, *John Robinson's Account of Sweden, 1688.* The original 1688 manuscript, edited and collated with the 1693 manuscript and the published editions from 1694 with an introduction by John B. Hattendorf. Karolinska förbundets årsbok 1996 (Sthlm 1998)

von Rohr, Julius Bernhard, *Unterricht von der Kunst der Menschen Gemüther zu erforschen* (Leipzig 1721)

Rosén, Gabriel, *En medborgares löfte in för Gud, at bewisa kärlek emot fäderneslandet, på den femtonde kongl. ordens-dagen i Swerige, den 28 april, 1762* (Sthlm 1762)

Rosenhane, Schering, *Svea-rikes konunga-längd* (Sthlm 1789)

Rousseau, Jean-Jacques, *Om samhällsfördraget eller Statsrättens grunder.* Översättning av Sven Åke Heed och Jan Stolpe (Sthlm 1994 [1762])

Rudbeck, Olof d.ä., *Atland eller Manheim dedan Japhetz afkomne, de förnämste keyserlige och kungelige slechter ut til hela werlden, henne att styra, utgånge äro, så och desse efterföliande Folck utogade, nembligen skyttar, borbarn, asar, jettar, giotar, phryger, trojaner, amaizor, traser, lyber, maurer, tussar, kaller, kiempar, kimrar, saxer, germen, swear, longobarder, wandaler, herular, gepar, tydskar, anglar, paiktar, danar, siökampar, och flera de som i werket wisas skola.* Olaus Rubecks Atlantica, svenska originaltexten. På uppdrag av Lärdomshistoriska Samfundet utgiven av Axel Nelson. Första delen. Lychnos-bibliotek 2:1 (Uppsala & Sthlm 1937 [1679])

Rudbeck, Olof d.y., *Iter Lapponicum. Skissboken från resan till Lappland 1695*, II. Kommentardel (Sthlm 1987)

Runeberg, Edvard Fredric, *Åminnelse-tal, öfver Kongl. Maj:ts tro-man, commerce-rådet och Kongl. Vetenskaps academiens ledamot, högädle herr Johan Fredric Kryger, hållet för Kongl. Vetenskaps academien, den 15 novemb. 1780* (Sthlm 1780)

Rydelius, Andreas, *Nödiga förnufts-öfningar, at lära kenna thet sundas wägar och thet osundas felsteg.* Andra vplaget, ökt med siette delen, som nu är i ordningen then femte (Linköping 1737)

– *Sede-bok, hwar utinnan gifwes en kort anledning til dygden, så wäl then osynliga och i hjertat förborgade; som then synliga* (Sthlm 1743 [1731])

[Rålamb, Åke], *Adelig öfnings fierde tom, medh behörige kopparstycken* (Sthlm 1690)

Räfsten med jämtarna 1613. Rannsakningsprotokollen efter Baltzarfejden. Utgivna av Hasse Petrini. Skrifter utgivna av Jämtlands läns fornskriftsällskap, XI (Östersund 1959)

Röding, Jacob, *Folksens röst, eller: The europeiska folkeslagens tankar, om närwarande tids ärender* (Sthlm 1748)

Sahlstedt, Abraham, *Försök till en swensk grammatika* (Sthlm 1747)

– *Anmärkningar öfwer swenska språket, af Abr. M. Sahlstedt, jämte et bihang af swenska ortographien* (Sthlm 1753)

– *Swensk ord-bok, efter det nu för tiden i tal och skrifter brukeliga sättet inrättad* (Sthlm 1757)

– *Bref om landtbruket, i anledning af herr Fischerströms tractat* (Sthlm 1762)

– *Dictionarium psevdo-svecanum, det är: Ord-lista på främmande i swenska språket förekommande ord* (Västerås 1769)

– [anon.], *Frälse och ofrälse-ståndens fördelar i jämförelse* (Sthlm 1772)

– *Swensk ordbok med latinsk uttolkning* (Sthlm 1773)

– *Weckoblad om swenska språket och ordboken* (Sthlm 1776)

Salvius, Lars, *Beskrifning öfver Sveriget*, första tomen om Upland (Sthlm 1741)

Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523. in til närwarande tid. Uppå Hans Kongl. Maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman, 2–4 (Sthlm 1750–60)

Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet [av Gustav Johann von Buddenbrock], 2:I–II (Riga 1821)

Scheffer, Carl Fredrik, "Hans excellence riks-rådets, riddarens, commendeurens och cancellerens af Kongl. Maj:ts orden herr grefve C. Fr. Scheffers tal, i Kongl. Vitterhets academiens stora sammanträde, d. 25 aug. 1773", i *Kongl. Svenska Vitterhets-academiens handlingar.* Andre delen (Sthlm 1776)

[Schefferus, Johannes], Johannes Schefferi Argentoratensis, *Memorabilium sueticæ gentis exemplorum* (Hamburg 1671)

– *The History of Lapland: containing a geographical description, and a natural history of that country; with an account of the inhabitants, their original, religion, customs, habits, marriages, conjurations, employments, &c. To which are added, The travels of the king of Sweden's mathematicians into Lapland: The history of Livonia, and the wars there: Also a journey into Lapland, Finland, &c. written by dr. Olof Rudbeck in the year 1701* (London 1704)

– [anon.], *Swenska folkets äro-minne* (Sthlm 1733)

– *Lappland.* Nordiska Museet: Acta Lapponica, VIII. Översättning från latinet av Henrik Sundin. Granskad och bearbetad av John Granlund, Bengt Löw och John Bernström. Utgivare: Ernst Manker (Uppsala 1956 [1673])

[Schönberg, Anders], *Owäldiga tankar öfwer skriften kallad: En adelsmans tankar om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordringsmål* (Sthlm 1770)

– [anon.], *En landtmans bref om herr borgmästaren Sundblads memorial, angående privilegier för det wällofl. borgare-ståndet* (Sthlm 1771)

Siede, Johann Christian, *Patriotisk cateches. Läsebok för hwar man, i synnerhet för ungdomen af medel- och arbets-ståndet.* Utgifwen af Carl C. Gjörwell (Sthlm 1803)

Silfverstolpe, Fredrik, "Dagboksanteckningar under en resa från Stockholm till Finland år 1757

af bankokommissarien Fredrik Silfverstolpe", i *Bidrag till kännedomen af vårt land*, samlade och utgifna af K. G. Leinberg, I (Jyväskylä 1885)

Sjöborg, Nils Henric (utg.), *Samlingar till Skånes historia och beskrifning*, I:2 (Lund 1802)

Skogekär Bergbo, "Thet swänska språketz klagemål" [1658], i Henrik Schück (utg.), *Sveriges national-litteratur*, II. Svensk renässanslitteratur (Sthlm 1925)

Skytte, Johan, *Een oration om the suenskes och göthers första vrsprung, och mandom j krijgh. Hållen på latijn vthi then wijdhberömde academien j Marpurgh vthi Hessen, j januarij månadh, åhr etc. 1599*, af Johan Skytte. Nu nyligen, then stormächtige högborne förste och herre her Karl Sweriges rijkes vthkorade konung och arfförste etc. hertigh til Södhermanland Närike och Wermeland etc. wår alrenådigste herre och förste til ähro, på swenska vtgången (Sthlm 1604)

Skånska samlingar. Utgifna af Martin Weibull. 1892. II,1. De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (Lund 1893)

Spegel, Haquin, *Glossarium-sveo-gothicum eller Swensk ordabook, inrättat them til en wällmeent anledning, som om thet härliga språket willia begynna någon kunskap inhämta* (Lund 1712)

– *Hakvin Spegels dagbok*, ånyo utgiven av Sune Hildebrand (Sthlm 1923)

Speitz, Hartwig (utg.), *Krigs Articlar. Såsom the aff Höghlåfligh vthi Åminnelse Konungh GUSTAVO ADOLPHO, then Andre och Store, medh mångh Herlige och Nyttige Stycker Fordom Förbättrade och sammandragne äre: vppå H. K. M.tz och thenne tijdh Höghlåflige Sweriges Rijkes Regeringz Förmodelige Nådige behagh, Krigzfolcket i Finlandh til Rättelse, efftер Höghwälborne Grefwes, Herr Peder Brahes, för detta General Gubernatores i Storfurstendömet Finlandh: Men nu Sweriges Rijkes Drätzetz giffne serdeles förläff, således afftolckat at Finsken ex diametro emoot Swenskan satt och stält är, I godh och Tienstachtigh Meningh Fäderneslandet och sin egen Nation ther medh at til willies wara, nu Nyligen förfärdigat och til Tryckz skaffat* Aff Harttwijk Henrichsson Speitz Tavast-Finlando. Tryckt i Stockholm hoos Peter Van Selow Åhr 1642

– (utg.), *Krigz Lagh Som Glorwyrdigest i Hogkommelse Konung Gustaff Adolph Then Andre och Store, etc. Medh många Herrlige och Nyttige Stycker fordom hafwer låhtit Sammandraga Förmehra och förbettra. Men nu uppå H. K. M. och Höglåflige Sweriges Rijkes Regeringz nådige willia och behagh är, på Finska emot Swenskan: Fäderneslandet til godo affiolckat, Förfärdigat och publicerat* Aff Harttwijk Henrichsson Speitz Sexmäkiensi Tavast. Finnonio, Sveco. medh egen bekostningh. Tryckt i Stockholm på nytt hoos Peter Van Selow, Anno Domini M. DC. XXXXII.

– (utg.), *Sweriges Rijkes Krigz Lagh Som Glorwyrdigest Ihogkommelse Konung Gustaff Adolph Then Andre och Store, etc. Medh många Herlige och Nyttige Stycker hafwer Fordom låtet förbettra och förmera. Men nu uppå H. K. M. til Swerige etc. wår Allernådigeste Dråttningz och Frökens etc. Förmodelige Nådige behag, mångom til nytta och vngdom til rättelse, på Swenska emoot Finskan, nyligen förfärdigat och publicerat* Aff Hartwijk Henrichsson Speitz Sexmontano Tavast. Finnonio, medh egen bekostning. Tryckt i Stockholm aff Peter Van Selow, 1643.

[Sprengtporten, Göran Magnus], "En finsk Officerares Bref till sin vän i Stockholm. Skrefne Efter Reg:ts förändringen d. 19 augusti [1772]", *Historiallinen arkisto* XVII (Helsingfors 1902)

[*Stadslagen:*] *Swerikes stadz-lagh, effter den stormächtige, högborne furstes och herres herr Gustaff Adolphs, Sweriges, Göthes och Wendes, &c. konungs, storfurstes til Finland, hertigs uthi Estland och Carelen, herres utöfwer Ingermanland, &c. befallning, vthgången af trycket åhr 1618.* Nu åter å nyo med anmärckningar uplagd [av Israel Arnell] (Sthlm 1730)

Stiernhielm, Georg, *Gambla swea- och götha-måles fatebvr* (Sthlm 1643)

– *Glossarium Ulphila-gothicum, linguis affinibus, per Fr. Junium, nunc etiam svio-gothica auctum & illustratum* (Sthlm 1670)

von Stiernman, Anders Anton (utg.), *Alla riksdagars och mötens besluth, samt arfföreningar, regements-former, försäkringar och bewillningar, som, på allmenna riksdagar och möten, ifrån år 1521. intil år 1727. giorde, stadgade och bewiljade äro; med the för hwart och ett stånd utfärdade allmenna resolutioner*, 1–4 (Sthlm 1728–43)

Stockholms stads borgerskaps ansökning om privilegier för de 2:ne närings-ständen (Sthlm 1771)
[Strand, Carl Johan], *Ämbetsmanna öde i Swerige* (Uppsala 1767)
Strödda tankar, om Swerige och swenska nation, af en utlänning (Sthlm 1769)
Strömwall, Sven Gudmund, *Historiska och politiska anmärckningar öfwer the saker, som uti Sweriges beskrifning af utländska scribenter antingen aldeles nekas, eller ock falskeligen berättade warda. I anledning af the uti doct. Johan Hübners hin yngres, geographie befintelige willfarelser, then studerande ungdomen och androm til tienst och wälment underrättelse, på ägen bekostning*, utgifna af (Sthlm 1736)
– *En lättad och förbättrad lärdoms wäg, uti hwilken alla lärda wettenskaper afhandlas* (Sthlm 1739)
Styffe, Carl Gustaf (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland.* Föranstaltad af Kongl. Samfundet för utgifwande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, I (Sthlm 1856)
Stålhammar, Otto Fredrik, *Swenska justitiæ- och politiæ-wärket, af riksens allmänna lag, regeringsform, äldre brukelige och nyare kongl. stadgar, förordningar, privilegier, resolutioner och bref, sammandragit, och uti de mäst förekommande och angelägnaste mål, under alphabetisk ordning föreställdt; samt några, de romerske lagklokas ordalag, med wåra swenska, på tilfällige rum, jämnförde, och utur lärda mäns skrifter förklarade* (Sthlm 1749)
Sundblad, Johan, *Borgmästaren och riksdagsmannen Johan Sundblads memorial til wällofl. borgareståndet, angående enskilte privilegier för samma stånd* (Sthlm 1771)
Swar på en adelsmans tankar, om frälse- och ofrälse-ståndens rättigheter i befordringsmål (Sthlm 1770)
Swedberg, Jesper, *Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtighet* (Skara 1716)
– *Rettmätiga heders förswar, emot v. præsidentens och archiaterns, d. Vrban Hiernes obetenckta skrifft emot thess Schibboleth, angående swenska språkets retta skrifart.* Senare delen (Skara 1719)
– *En gudelig barna cateches til vngdomens tienst i the swenska församlingar vtom riket* (Skara u.å. [1723])
– *Jesper Swedbergs lefwernes beskrifning.* Utgiven av Gunnar Wetterberg. I. Text. Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund 25:1 (Lund 1941)
Svenska riksrådets protokoll. Med understöd af statsmedel i tryck utgifvet af Kongl. Riksarkivet genom Severin Bergh. Handlingar rörande Sveriges historia. Tredje serien. III. 1633 (Sthlm 1885); VII. 1637–1639. Senare häftet (Sthlm 1895); VIII. 1640, 1641 (Sthlm 1898); IX. 1642 (Sthlm 1902); X. 1643, 1644 (Sthlm 1905); XI. 1645, 1646 (Sthlm 1906)
Swenske upsynings-mannen (Sthlm 1772)
Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll, 8. 1660. Senare riksdagen (Sthlm 1886); 9. 1664 (Sthlm 1891); 10. 1668 (Sthlm 1893); 13. 1680 (Sthlm 1896)
Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719, I:1. 1719 (Sthlm 1875); I:2. 1720 (Sthlm 1875); III:4. 1723. Bilagor (Sthlm 1886); XIII. 1742–1743:1 (Sthlm 1891); XV. 1746–1747:1 (Sthlm 1901); XX. 1760–1762:I (Sthlm 1934); XXVIII. 1769–1770:II (Sthlm 1964); XXIX. 1771–1772:I (Sthlm 1969)
"Sweriges Rijkes Rådz förklaring uppå thet Ordet Inländsker, gifvin uti Calmare then tijdh the Tyske Städers Sändebudh hafwa warit uppå förlijkning emillan Konung Erick och Sweriges Rijkes Rådh, giord i Calmare Anno 1436", i Johan Hadorph, *Twå gambla swenske rijm-krönikor. Then andra delen til rijm-crönikorne hörande innehåller atskillige konglige och furstlige förlijkningar, föreningar, försäkringar, dagtingan, förbund, förskriffningar, legdebref, etc* (Sthlm 1676)
Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734 (Lund 1984; faksimil av 1780 års upplaga)
Swänska frihetens företräde framför engelska och polska regeringen (Sthlm 1771)
Tankar, om adeliga giften med friborna personer. Jämte anmärkningar wid riksdagsmannen och borgmästaren herr Johan Sundblads project (Sthlm 1771)
Tersmeden, Carl, *Amiral Carl Tersmedens memoarer.* [1] Från kadettåren. Utg. av Nils Sjöberg (Sthlm 1912); [2] I främmande land. Utg. av Nils Erdmann (Sthlm 1915)

Tessin, Carl Gustaf, *Kårt tal om svenska språkets rykt och upodlande, hållit för Kongl. Svenska Vetenskaps academien, af riks-rådet grefve Carl Gustaf Tessin, då han afträdde sit præsidium d. 10 januarii 1746* (Sthlm u.å.)
– *Framledne riks-rådet, m. m. grefve Carl Gustaf Tessins dagbok. 1757.* Utg. av Gustaf Montgomery (Sthlm 1824)
Tuneld, Eric, *Inledning til geographien öfwer Swerige* (Sthlm 1741)
Twisten, emellan adel och odal-ståndet, om rättigheten til rikets höge tjenster, betraktad på den politiska sidan (Sthlm 1770)
Uggla, Carl Hillebransson, *Svea-rikes råds-längd* (Sthlm 1791–93)
[Wadenstierna, Carl Eric], *Fria tankar, af* * * * (Sthlm 1769)
Walch, Johann Georg, *Philosophisches Lexicon* (Leipzig 1726)
– *Johann Georg Walchs philosophisches Lexicon.* Vierte Auflage [Utg. av Justus Christian Hennings]. Anderer Theil (Leipzig 1775)
Warmholtz, Carl Gustaf, *Bibliotheca historica sueo-gothica; eller Förtekning uppå så väl trykte, som handskrifne böcker, tractater och skrifter, hvilka handla om svenska historien, eller därutinnan kunna gifva ljus, med critiska och historiska anmärkningar*, 1–15 (Sthlm & Uppsala 1782–1817)
Wilde, Jacob, *Det så kallade oinskränkte enwäldet som kon. Carl efter wedertagit namnetal den ellofte glorwördigst i åminnelse anno 1680 wordit opdragit emot ogrundade rychten förswaradt och i sitt retta lius framställdt* (Sthlm 1742)
– *Sweriges historiographi Jacob Wildes Swenska statsförfattningars eller allmännelige rätts historie* (Sthlm 1749)
Volney, Constantin François Chasseboeuf de, *Den naturliga lagen, eller Medborgerliga catechesen.* Öfversatt af Denell (Göteborg 1795)
Voltaire, François de, *Karl den tolftes historia.* Översättning av Ernst Lundquist (Sthlm: Albert Bonniers förlag 1918 [1731])
– *Filosofiskt ficklexikon* (Sthlm 1996 [1764])
[Voltemat, Henrik Julius], *Anwisning til hela stats-kundskapen* (Sthlm & Uppsala 1742a)
– [anon.], *Anwisning til hela stats-historien* (Sthlm & Uppsala u.å. [1742b])
– [anon.], *Anwisning til hela nyare geographien* (Sthlm & Uppsala 1742c)
– [anon.], *Anwisning til hela stats-kundskapen.* Andra upplagan (Västerås 1767)
– *Utdrag af professor Voltemats föreläsningar öfwer europäiska staterna.* Första delen, om Ryssland (Sthlm 1749)
Wraxall, Nathaniel, *En tur till Stockholm 1774.* Inledning och översättning av Thure Nyman (Sthlm 1963)
Wrede, Henrik, *Tal om et borgerligit samhälles eller et land och rikes rätta styrka, samt sätt ock utvägar at komma der til, hållit för Kongl. Svenska Vetensk. academien den 26 januarii år 1743* (Sthlm 1747)
Årstrycket, se under "Kungl. förordn." och bilagan till kapitel 3
Ärlig Swensk, En (Sthlm 1755)

Litteratur

Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the eighth international congress of neo-Latin studies. Copenhagen 12 August to 17 August 1991. General editor Roda Schnur. Edited by Ann Moss, Philip Dust, Paul Gerhard Schmidt, Jacques Chomarat, and Francesco Tateo. Medieval & renaissance texts & studies volume 120 (Binghamton, N.Y. 1994)

Ahlström, Walter, "Alla fyra ständernas i Finland tal", i *Gottfrid Carlsson. 18.12.1952* (Lund 1952)

Ahnlund, Nils, *Sveriges riksdag*, I:3. Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672 (Sthlm 1933)

– "Nordisk nationalism", i *Svenskt och nordiskt från skilda tider* (Sthlm 1943)

Aili, Hans, "Swedish war propaganda in Latin, German and Swedish", i *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis* (1994)

Almquist, Jan Eric, "Till frågan om skattebondens jordäganderätt under perioden 1719–1789", i *Strödda bidrag till civilrättens historia* (Sthlm 1953)

Almquist, Helge, "Bidrag till kännedomen om den karolinska tidens politiska publicistik", *Historisk tidskrift* 56, 1936

Almqvist, Daniel, "Israel Nesselius. En karolinsk mångfrestare och föregångsman", *Personhistorisk tidskrift* 37, 1936

Alvin, Ragnar, *Abraham Sahlstedt. En litterär mångfrestare* (Lund 1914)

Ambjörnsson, Ronny, "Den ståndaktige tennsoldaten", i *Det okända landet. Tre studier om svenska utopister* (Sthlm 1981)

– "Krig och fred. Om en glömd pacifist från de stora krigens tid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (Sthlm 1993)

Aminoff, Torsten G., "Per Brahes inställning till Finlands folk och det finska språket", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCXCVIII. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 20 (Helsingfors 1944)

Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg 1992)

Anderson, Perry, *Den absoluta statens utveckling* (Lund 1987)

Andolf, Göran, "Nationalism och objektivitet i historieböckerna", i *Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 13 (Sthlm 1985).

Andræ, Carl Göran, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid.* Studia historica Upsaliensia 4 (Uppsala 1960)

Anér, Kerstin, *Läsning i blandade ämnen. Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg 1948)

Ankarloo, Bengt, "Europe and the glory of Sweden: The emergence of a Swedish self-image in the early 17th century", i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia: Aspects of the process of integration in the 17th century.* Lund studies in international history 18 (Lund 1983)

Annerstedt, Claes, *Upsala universitets historia*, III:1–2 & Bihang III. Handlingar 1695–1749 (Uppsala & Sthlm 1913–14)

Anrick, Carl-Julius & Thaning, Olof, "Adelig öfning och annat. Anteckningar om stormaktstidens svenska geografi", *Svenska turistföreningens årsskrift* 1950

Anthoni, Eric, "Mikael Agricolas uppgifter om kristendomens införande och den svenska befolkningen i Finland", *Historisk tidskrift för Finland* 30, 1945

– "Frihetstiden och gustavianska tiden i finsk historieskrivning" [rec. av Einar W. Juva (1947) och A. R. Cederberg, *Suomen historia vapaudenajalla*], *Historisk tidskrift för Finland* 34, 1949

– "Unifieringspolitiken i Finland på 1600-talet" [rec. av Erkki Lehtinen (1961)], *Historisk tidskrift för Finland* 46, 1961

Artéus, Gunnar, "Individ och kollektiv, metodik och geografi. Karl XII och hans armé", i Sverker Oredsson (red.), *Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk* (Sthlm 1998)

Aspelin, Gunnar, "Samuel Pufendorf. Ett trehundraårsminne", *Scandia* 5, 1932
Aurelius, Carl Axel, "»Sverige, känn dig själv». En studie av det svenska reformationsjubileet år 1621", *Kyrkohistorisk årsskrift* 87, 1987
Backhaus, Helmut, *Reichsterritorium und schwedische Provinz. Vorpommern unter Karls XI. Vormündern (1660–1672).* Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 25 (Göttingen 1969)
Backlund, Janne, *Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748.* Studia historica Upsaliensia 173 (Uppsala 1993)
Banning, Knud, *Justus Lipsius.* Studier fra sprog- og oldtidsforskning udgivet av Det filologisk-historiske samfund n:r 287 (Köpenhamn 1975)
Barton, H. Arnold, "Russia and the problem of Sweden-Finland 1721–1809", *East European quarterly* V, 1971
Bendix, Reinhard, *Nation-building and citizenship. Studies of our changing social order* (New York, London & Sydney 1964)
Beretta, Marco, *The Starry Messenger and the Polar Star. Scientific relations between Italy and Sweden from 1500 to 1800* (Prato 1995)
Bergner, Barbro, "Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt", *Heimen. Lokalhistorisk tidsskrift* 1988:3
Best, Geoffrey, *War and society in revolutionary Europe 1770–1870* (Leicester 1982)
Björne, Lars, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia.* Del I. Tiden före 1815. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning I:52 (Lund 1995)
Blomstedt, Yrjö, "Lantadministrationen i Finland på 1700-talet", i Yrjö Blomstedt m.fl., *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (Oslo 1985)
Bohusläns historia. Utarbetad på uppdrag av Göteborgs och Bohus läns landsting. Under redaktion av Erik Lönnroth (Sthlm, Göteborg & Uppsala 1963)
Boken om Gotland. Minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645. Första delen, Gotlands historia fram till år 1645; Andra delen, Gotlands historia från och med år 1645 (Visby 1945)
Bollerup, Erik, "Lagerbrings Svea Rikes Historia. Tillkomst, utgivning, mottagande", *Scandia* 36, 1970
von Bonsdorff, Göran, "En finländsk insats i frihetstidens statsrättsliga diskussion. Kring Alexander Kepplerus' memorial angående privilegier för de ofrälse ständen", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCCXXXV. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 27–28 (Helsingfors 1952)
von Bonsdorff, Lars G., *Stämningar och förhållanden i Finland före skilsmässan från Sverige.* Det levande förflutna. Svenska historiska föreningens folkskrifter 13 (Sthlm 1949)
Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in education, society and culture* (London 1977; 1:a franska utg. 1970)
Bring, Samuel E., *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950.* Svenska bibliotekariesamfundets skriftserie III (Sthlm 1954)
– "Jonas Hallström, »En adelsmans tankar» och »Den gräfwande embetsmannen»", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen,* 43 (Sthlm & Uppsala 1956)
– *Svenskt boklexikon 1700–1829. Rättegångshandlingar.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet 32:1 (Uppsala 1958)
– *Svenskt boklexikon 1700–1829. Riksdagshandlingar.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet 32:2 (Uppsala 1961)
Broberg, Gunnar, "Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent", *Personhistorisk tidskrift* 65, 1967
– *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära.* Lychnos-bibliotek 28 (Sthlm & Uppsala 1975)

Brohed, Ingmar, *Stat – Religion – Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet.* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning I:22 (Sthlm 1973)
Bromé, Janrik, *Jämtlands och Härjedalens historia.* Andra delen. 1537–1645 (Sthlm 1945); Tredje delen. 1645–1720 (Sthlm 1954)
Brusewitz, Axel, "Ett konstitutionsprojekt från frihetstiden med en kommentar från Gustaf III:s tid", *Statsvetenskaplig tidskrift för politik – statistik – ekonomi* 16, 1913
– *Representationsfrågan vid 1809–10 års riksdag. En inledning till representationsreformens historia* (Uppsala 1913)
Brüning, Rainer, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697–1712.* Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Herzogtümer Bremen und Verden, Band 5 (Stade 1992)
Buchholz, Werner, "Schwedisch-Pommern als Territorium des deutschen Reichs 1648–1806", *Zeitschrift für neuere Rechts-Geschichte* 12, 1990
Burius, Anders, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik.* Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Skrifter nr 5 (Uppsala 1984)
Burke, Peter, "The language of orders in early modern Europe", i M. L. Bush (red.), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification* (London & New York 1992)
Campbell, Åke, *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott.* Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, ser. B:5 (Uddevalla & Köpenhamn 1948)
Carl Gustaf Tessin. Kulturpersonen och privatmannen 1695–1770 (Sthlm 1995)
Carlson, Fredrik Ferdinand, *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset,* 3–4 (Sthlm 1874–75)
Carlsson, Ingemar, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidshistorisk belysning* (Lund 1966)
– *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier.* Stockholm studies in history 29 (Sthlm 1981)
Carlsson, Sten, "Finlands ämbetsmän och Sveriges rike under 1700-talet", i *Grupper och gestalter. Historiska studier* (Sthlm 1964)
– *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning.* Andra, omarbetade upplagan (Lund 1973)
Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, *Svensk historia,* 2. Tiden efter 1718. Fjärde upplagan (Lund 1980)
Cavallie, James, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del.* Militärhögskolan, militärhistoriska avdelningen. Militärhistoriska studier nr 4 (Sthlm 1981)
Cederberg, Arno Rafael, *Das Manifest der Kaiserin Elisabeth vom 18. März 1742.* Sonderabdruck aus den Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1935 (Helsingfors 1937)
– [Dödsruna över A. R. Cederberg:] "Underrättelser", *Historisk tidskrift för Finland* 34, 1949
– "Sverige och Finland 1523–1809", i *Omstridda spörsmål i Nordens historia* II. Föreningarna Nordens historiska publikationer III. Redaktion: Wilhelm Carlgren, K. Kretzschmer, A. Mickwitz, Haakon Vigander (Helsingfors 1950)
Cherniavsky, Michael, "Russia", i Orest Ranum (red.), *National consciousness, history, and political culture in early-modern Europe* (Baltimore & London 1975)
Christensson, Jakob, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Sthlm 1966)
Clason, Samuel, "Studier i 1600-talets svenska statsrätt. Johannes Loccenius och hans lära om rikets 'fundamentallagar'", *Statsvetenskaplig tidskrift för politik – statistik – ekonomi* 3, 1901
Colley, Linda, *Britons. Forging the nation 1707–1837* (London 1994)
Dahlgren, Erik Wilhelm, *Elias Pilgren. En karolin, språkman, bokvän och patriot* (Uppsala 1918)

Dahlgren, Stellan, "Johan Claesson Risingh och tillkomsten av hans skrifter", *Personhistorisk tidskrift* 88, 1992
– "Karl XI", i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII* (Sthlm 1992)
– "Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs", i Loit & Piirimäe (1993)
– "Karl XI:s envälde – kameralistisk absolutism?", i Dahlgren, Florén & Karlsson (1993)
Dahlgren, Stellan, Florén, Anders & Karlsson, Åsa (red.), *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid* (Sthlm 1993)
Danielson[-Kalmari], Johan Richard, *Die Nordische Frage in den Jahren 1746–1751* (Helsingfors 1888)
Danielson-Kalmari, Johan Richard, *Stats- och samhällsliv i Finland under gustavianska tiden*, 1–2 (Helsingfors 1925)
Danmarks historie. Under redaktion af John Danstrup og Hal Koch. Bind 9. Oplysning og Tolerance 1721–1784 (Köpenhamn 1965)
Dann, Otto & Dindwiddy, John (red.), *Nationalism in the age of the French revolution* (London & Roncverte 1988)
Dannert, Leif, *Försvenskningspolitik under 1600-talet* (Visby 1935)
– "Gotland 1645–1654", i *Skrifter utgivna av Humanistiska föreningen vid Stockholms högskola*, I (Sthlm 1939)
– "Huvuddragen av Gotlands politiska historia. Förvaltningen och rättsväsendet", i *Boken om Gotland.* Andra delen (Visby 1945)
Darnton, Robert, *Censorship in comparative perspective: France, 1789 – East Germany, 1989.* The Adam Helms lecture 1994 (Sthlm 1995)
Delblanc, Sven, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Sthlm 1965)
Deutsch, Karl W., *An interdisciplinary bibliography on nationalism, 1935–1953* (Cambridge, Ma. 1956)
Deutsch, Karl W. & Meritt, Richard L., *Nationalism and national development. An interdisciplinary bibliography* (Cambridge, Ma. & London 1970)
Durkheim, Émile, *Sociologins metodregler* (Göteborg 1991)
Dübeck, Inger, "Arkivaflevering eller sabotage?", i Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Sthlm 1985)
– *Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retlige forsvenskning i de tabte territorier 1645–1683* (Haderslev 1987)
Edler, Per Jönsson, *Om börd och befordran under frihetstiden* (Sthlm 1915)
Ekedahl, Nils, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst.* Studia rhetorica Upsaliensia 2 (Uppsala 1999)
Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 1 (Sthlm 1925)
Elmgren, Sven Gabriel, *Öfversigt af Finlands litteratur ifrån år 1542 till 1770* (Helsingfors 1861)
– "Johannes Bilmark", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878)
Elovson, Harald, "Samuel Johnson, Goethe och patriotismen under sjuttonhundratalet", *Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok* 1926 (Lund 1926)
Enblom, Walfrid, *Privilegiestriderna vid frihetstidens början 1719–1723. Ett bidrag till ståndsutjämningens historia* (Uppsala 1925)
Encyclopædia Britannica, The New. 15th edition. Vol. 10 (Chicago 1993)
Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Sthlm 1989)
– *Ofredsår. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt* (Sthlm 1993)
Engman, Max, "Historikerna och nationalstaten", i Christian Kvium (red.), *Historien og historikerne i Norden efter 1965.* Studier i historisk metode XXI (Århus 1991)
– "National conceptions of history in Finland", i Erik Lönnroth, Karl Molin & Ragnar Björk

(red.), *Conceptions of national history.* Proceedings of Nobel symposium 78 (Berlin & New York 1994)
Ericson, Lars, "Absolutism eller nationalism? Till frågan om försvenskningen av magistraterna i de erövrade danska städerna under 1600-talet", *Karolinska förbundets årsbok* 1984
– "Från köpmannaoligarki till ämbetsmannastyre", *Historisk tidskrift* 107, 1987
Eriksson, Nils, *Dalin–Botin–Lagerbring. Historieforskning och historieundervisning i Sverige 1747–1787* (dupl. Göteborg 1973)
Eriksson, Sven, "Den svenska nationalkänslan före 1800-talet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 1949 (Sigtuna 1949)
van Ermen, Edvard & van Mingroot, Erik, *Sverige och de skandinaviska länderna i gamla kartor och tryck* (Sthlm 1987)
Fabricius, Knud, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefrederna,* I–IV (Köpenhamn 1906–58)
Fahlbeck, Erik, Jägerskiöld, Stig & Sundberg, Halvar G. F., *Medborgarrätt* (Helsingfors 1947)
Feldbæk, Ole, (red.), *Dansk identitethistorie,* 1. Fædreland og modersmål 1536–1789 (Köpenhamn 1991)
– "Fædreland og Infødsret. 1700-tallets danske identitet", i dens. (red.), (1991)
Fiedler, Beate-Christine, "Förvaltningen av hertigdömena Bremen och Verden under svensktiden 1652–1712", *Karolinska förbundets årsbok* 1987
Finlands historia, 2. Huvudredaktör: Märtha Norrback (Esbo 1993)
Finsk biografisk handbok, 1. A–K. Utg. av Tor Carpelan (Helsingfors 1903)
Forsell, Nils, "Kansliet från Gustav II Adolf till år 1660", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia,* 1 (Uppsala 1935)
Frängsmyr, Tore, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt.* Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia 26 (Uppsala 1972)
– "Gubben som gräver – Vetenskapsakademien 250 år", i *Gubben som gräver* (Sthlm 1989)
– *Sökandet efter upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Höganäs 1993)
– "Mer ljus över upplysningen", *Lychnos.* Årsbok för idé- och lärdomshistoria 1996 (Uppsala 1996)
Fur, Gunlög, "De äro barbarorum barbarissimi. Svenskars möte med indianer och samer på 1600-talet", i Dahlgren, Florén & Karlsson (1993)
Gagliardo, John G., *Germany under the old regime, 1600–1790* (London & New York 1991)
Gallén, Jarl, "Finland och Österland", *Historisk tidskrift för Finland* 49, 1964
– "Mera om Österland", *Historisk tidskrift för Finland* 50, 1965
– "Huvudlinjer i Finlands historia", i *Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser.* Utgivna och redigerade av John Lind, Jarl Pousar, Henry Rask och Henrik Stenius (Helsingfors 1998)
Gardberg, Carl-Rudolf, *Boktrycket i Finland. Från freden i Nystad till Åbo brand* (Helsingfors 1957)
Gellner, Ernest, *Stat, nation, nationalism* (Nora 1997)
Glete, Jan, *Navies and nations: Warships, navies and state building in Europe and America, 1500–1860,* 1 (Sthlm 1993)
Godechot, Jacques, "The new concept of the nation and its diffusion in Europe", i Dann & Dindwiddy (1988)
Grape, Anders, "Om författarskapet till skriften 'Om inhemskt språks förakt'", *Språk och stil.* Tidskrift för nysvensk språkforskning 11, 1911
Grauers, Sven, "Några bidrag till oppositionens historia under Karl XII", *Karolinska förbundets årsbok* 1921
– *Sveriges riksdag,* I:4. Riksdagen under den karolinska tiden (Sthlm 1932)

Greengrass, Mark (red.), *Conquest and coalescence. The shaping of the state in early modern Europe* (London, New York, Melbourne & Auckland 1991)
Gustafsson, Harald, "Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi", *Scandia* 57, 1991
– "Conglomerate or unitary states? Integration processes in early modern Denmark-Norway and Sweden", i Thomas Fröschl (red.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert.* Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 21 (Wien & München 1994)
– *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund 1994)
– "The conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe", *Scandinavian journal of history* 23, 1998
Gustafsson, Lars, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur.* Lychnos-bibliotek 15 (Uppsala & Sthlm 1956)
Hall, Patrik, *The social construction of nationalism. Sweden as an example* (Lund 1998)
Hallendorff, Carl, "Anmärkningar om krigspublicistiken från Karl XII:s högkvarter", *Meddelanden för bokvänner*, n:o 5, utg. av Klemmings antikvariat, november 1918 (Sthlm 1918)
– (utg.), *Sveriges riddarhus. Ridderskapet och adeln och dess riddarhus* (Sthlm 1926)
Halmesvirta, Anssi, *The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918* (Helsingfors 1990)
Hammarlund, Bo, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727.* Stockholm studies in history 35 (Sthlm 1985)
Handbok i nordiskt parlamentstryck. Utgiven av de nordiska parlamentsbiblioteken under redaktion av Rolf Nygren (Sthlm 1984)
Hannaford, Ivan, *Race. The history of an idea in the West* (Washington D.C. 1996)
Hansson, Stina, *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet.* Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 11 (Göteborg 1984)
Hasselberg, Gösta, "De karolinska kungabalksförslagen och konungens makt över beskattningen", *Karolinska förbundets årsbok* 1943
Hastings, Adrian, *The Construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge & New York 1997)
Hatton, Ragnhild Marie, *Karl XII av Sverige* (Köping 1985)
Haverling, Sven-Gunnar, "Huvuddrag i svensk och antisvensk propaganda i Västeuropa på 1710-talet", *Karolinska förbundets årsbok* 1952
Hayes, Carlton J. H., *Essays on nationalism* (New York 1926)
– *The historical evolution of modern nationalism* (New York 1931)
Heckscher, Eli F., "Svenskt och utländskt under Sveriges stormaktstid", särtryck ur *Festskrift till Verner Söderberg den fjärde oktober 1932* (Sthlm 1932)
Hedin, Greta, *Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia.* Göteborgs högskolas årsskrift XXXIV (Göteborg 1928)
Helander, Hans, "Olof Hermelin, *Ad Carolum XII, Svecorum Regem, de continuando adversus foedifragos bello.* Edited, together with the short poem that provoked Hermelin, with introduction, translation and commentary", *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala.* Årsbok 1989 (Uppsala 1990)
– "Olof Hermelin–Poet in the Service of the king", i *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis* (1994)
Hellström, Jan Arvid, *Vägar till Sveriges kristnande* (Sthlm 1996)
Hennings, Beth, "Gustav III och författningen", i *Fyra gustavianska studier* (Sthlm 1967)
Herlitz, Lars, *Fysiokratismen i svensk tappning 1767–1770.* Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 35 (Göteborg 1974)

– "Det civila samhället och Sveriges underutveckling. Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia", *Scandia* 57, 1991
Herlitz, Nils, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia.* Fjärde upplagan (Sthlm 1952)
Hernlund, Hugo, *Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarfvet, 1718–1809.* I. 1718–1760 (Sthlm 1882) B. Öfversigter och öfriga bilagor (Sthlm 1892)
– *Förslag om åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden* (Sthlm 1883)
– "Svenska Tungomåls-gillet och dess förhållande till Vetenskaps-akademien", i *Från frihetstiden. Några arkiv-anteckningar* (Uppsala 1885)
– *Vetenskaps-akademien och Lars Laurels rättskrifnings-förslag* (Sthlm 1888)
Hessler, Carl Arvid, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige.* Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XXXVI (Uppsala & Sthlm 1956)
Hettne, Björn, Sörlin, Sverker & Østergård, Uffe, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid* (Sthlm 1998)
Hildebrand, Bengt, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation* (Sthlm 1939)
Hildebrand, Emil, *Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar* (Sthlm 1896)
Hjärne, Harald, "Storpolitiska villobilder från frihetstiden", *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1889
Hobsbawm, Eric J., *Nationer och nationalism* (Sthlm 1994)
Holm, Edvard, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770).* Inbydelsesskrift til Kjøbenhavns universitets fest i anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag den 8de april 1883 (Köpenhamn 1883)
Holmquist, Bengt M., "Till Sveriges ära. Det götiska arvet", i Leif Jonsson (red.), *Stormaktstid. Erik Dahlbergh och bilden av Sverige* (Skövde 1992)
Holmquist, Hjalmar, *Från reformationen till romantiken.* Handbok i svensk kyrkohistoria, 2 (Sthlm 1953)
Hornborg, Eirik, "Försvaret av de östra riksdelarna och Karl XII:s krigsledning 1701–1714", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CCLIV. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 12 (Helsingfors 1936)
Hunt, Lynn, *Politics, culture, and class in the French revolution* (Berkeley, Los Angeles & London 1984)
Hutchinson, John, *Modern nationalism* (London 1994)
Hylland Eriksen, Thomas, *Etnicitet och nationalism* (Nora 1998)
Häggman, Jean, *Studier i frihetstidens försvarspolitik. Ett bidrag till Sveriges inre historia 1721–1727* (Sthlm 1922)
Högberg, Staffan, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia. Med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Sthlm 1961)
Iggers, Georg G., "Changing conceptions of national history since the French revolution. A critical comparative perspective", i Erik Lönnroth, Karl Molin & Ragnar Björk (red.), *Conceptions of national history.* Proceedings of Nobel symposium 78 (Berlin & New York 1994)
Inger, Göran, "Den svenska kyrkolagen 300 år. Föreläsning vid Svenska kyrkohistoriska föreningens årssammankomst 22 april 1986", *Kyrkohistorisk årsskrift* 86, 1986
Ingers, Enoch, *Bonden i svensk historia,* II (Sthlm 1948)
Isberg, Alvin, *Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland* (Lund 1953)
– *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704.* Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 23 (Uppsala 1973)

Jaakkola, Jalmari, "Till frågan om Sverige och Finland under medeltiden", i *Omstridda spörsmål i Nordens historia* II. Föreningarna Nordens historiska publikationer III. Redaktion: Wilhelm Carlgren, K. Kretzschmer, A. Mickwitz, Haakon Vigander (Helsingfors 1950)
Johannesson, Gösta, *Lunds universitets historia*, 2. 1710–1789 (Lund 1982)
Johannesson, Kurt, *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker* (Sthlm 1982)
– "Om furstars och aristokraters dygder. Reflexioner kring Johannes Schefferus Memorabilia", i Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.), *1600-talets ansikte*. Symposier på Krapperups borg 3 (Lund 1997)
Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Sthlm 1988)
Jonsson, Per, "Svensk överhet och finska undersåtar. Svensk språkpolitik under 400 år", *Finsk-ugriska småskrifter* 8. Utgivna av finsk-ugriska institutionen vid Lunds universitet (Lund 1991)
Josephson, Ragnar, "Kring Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman", i *Svenska folket genom tiderna*, 6 (Malmö 1938)
Jutikkala, Eino, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963)
– "The integration policies of Sweden and Denmark", *Scandinavian studies* 45, 1973
Juva, Einar W., *Finlands väg från Nystad till Fredrikshamn 1721–1809* (Sthlm 1947)
Jägerskiöld, Olof, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:2. 1721–1792 (Sthlm 1957)
Karlbom, Rolf, "Gustav III:s planer på en representationsreform 1789–1792", *Statsvetenskaplig tidskrift för politik – statistik – ekonomi* 66, 1963
– *Bakgrunden till 1809 års regeringsform. Studier i svensk konstitutionell opinionsbildning 1790–1809*. Studia historica Gothoburgiensia III (Göteborg 1964)
Karlsson, Åsa, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. Studia historica Upsaliensia 175 (Uppsala 1994)
Kedourie, Elie, *Nationalismen* (Sthlm 1995; orig. 1960)
Kemiläinen, Aira, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*. Studia historica Jyväskyläensia III (Jyväskylä 1964)
Kirby, David, "Imperial Sweden. Image and self-image", *History today*, Nov. 1990
Kjellin, Gunnar, *Rikshistoriografen Anders Schönberg. Studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809* (Lund 1952)
– "Kring Alexander Kepplerus' memorial", *Historisk tidskrift* 75, 1955
[Klemming, Gustaf Edvard], *Samtida skrifter rörande Sveriges förhållanden till fremmande magter*, 2:1659–1700. Kongl. bibliotekets samlingar. Handlingar 4 (Sthlm 1882)
– [anon.], *Kongl. bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges krig*, 2:1653–1679 (Sthlm 1890); 3:1700–1814 (Sthlm 1891)
Klemming, Gustaf Edvard & Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883 med inledande allmän öfversigt* (Sthlm 1883; faksimil 1983)
Klinge, Matti, "Om begreppen Sverige och Finland", i *Runebergs två fosterland* (Borgå 1983)
– *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors universitet 1640–1990. Första delen (Helsingfors 1988)
– "Om nationalkaraktären", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademiens årsbok* 1997
Kohn, Hans, *The idea of nationalism. A study in its origin and background* (New York 1951; orig. 1944)
– *Nationalism. Its meaning and history* (Princeton, Toronto, London & New York 1955)
Kohut, Zenon E., "Ukraine: From autonomy to integration (1654–1830s)", i Greengrass (1991)
Korpi, Walter, "Maktens isberg under ytan", i Olof Petersson (red.), *Maktbegreppet* (Sthlm 1987)
Kowalik, Janina, "Leszczyński i Zweibrücken", *Karolinska förbundets årsbok* 1976
Kromnow, Åke, "Sverige–Zweibrücken. En bortglömd personalunion", i *Bibliotek och historia. Festskrift till Uno Willers* (Sthlm 1971)

Kryger, Karin, "Dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Nationale tendenser og nationelt særpræg 1750–1800", i Feldbæk (red.), (1991)
Kujala, Antti, "Karl XII, rådet och Finland 1700–1713", *Historisk tidskrift för Finland* 84, 1999
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, IV. Epistolarium–Frälsebonde (Malmö 1959); XXI. Øremerke–Øyreting. Supplementum (Malmö 1977)
Kungl. Maj:ts kanslis historia, 1. Kansliets uppkomst organisation och utveckling intill 1840 (Uppsala 1935)
Källquist, Eskil, *Thet swenska språkets klagemål. Litteraturhistorisk undersökning jämte text och tolkning* (Uppsala 1934)
Lagerroth, Fredrik, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Sthlm 1915)
– *Sveriges riksdag*, I:5. Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772, del 1 (Sthlm 1934). [Med bidrag av J. E. Nilsson & Ragnar Olsson.]
Lagus, Wilhelm Gabriel, *Anteckningar rörande 1741 och 1742 årens finska krig jemte Henr. Magn. von Buddenbrocks ärerädding* (Helsingfors 1853)
– *Om finska lagöfversättningar.* Bidrag till kännedomen af Finlands natur och folk, utgifna af Finska vetenskaps-societeten. Sjette häftet (Helsingfors 1863)
Laidre, Margus, *Segern vid Narva. Början till en stormakts fall* (Sthlm 1996)
Laine, Merit, *"En Minerva för vår Nord". Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Sthlm 1998)
Lamm, Martin, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur.* Förra delen (Sthlm 1918)
Lappalainen, Jussi T., "Finland under den karolinska tiden", i *Tre Karlar*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1984)
Larsson, Anders, *Sammansvärjningen mot Gustav III.* Offsettryck utg. av Historiska institutionen vid Uppsala universitet (Uppsala 1959)
Latinskt lexikon, till läroverkens tjenst, i etymologisk uppställning utarbetadt. Utg. av Christian Cavallin. Senare delen. N–Z (Lund 1888)
Lehtinen, Erkki, *Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600–n. 1680).* [Die Vereinheitlichungspolitik der Regierung in Finnland im 17. Jahrhundert (1600–um 1680)] (Helsingfors 1961)
– "Notions of af Finnish national identity during the period of Swedish rule", *Scandinavian journal of history* 6, 1981
Lewan, Bengt, *Med dygden som vapen. Kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt* (Sthlm 1985)
Liedman, Sven-Eric, *Den synliga handen. Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet* (Sthlm 1986)
– "Om ideologier", i Liedman, Sven-Eric & Nilsson, Ingemar (red.), *Om ideologi och ideologianalys. Uppsatser och texter.* Arachne. Texter från institutionen för idé och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet nr 6 (Göteborg 1989)
Lind, Gunner, "Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark", i *Søfart, politik, identitet*, tilegnet Ole Feldbæk. Handels- & søfarsmuseet på Kronborg. Søhistoriske skrifter XIX (Helsingør 1996)
Lind, John, *Mellem "venska" og "vinska". Finsk fra almuesprog til statsbærende kultursprog.* Finsk afdelings skrifter nr 3 (Köpenhamn 1989)
Lindberg, Bo, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720.* Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia 33 (Uppsala 1976)
– "Teokratisk åskådning och naturrätt", i *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria* (Uppsala 1980)
– *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige.* Gothenburg studies in the history of science and ideas 5 (Göteborg 1984)

Linde-Laursen, Anders, *Det nationales natur. Studier i dansk–svenske relationer* (Köpenhamn 1995)
Lindroth, Sten, "Vardagsro och söndagslust. Kring Hjortbergstavlan i Släps kyrka", *Lychnos.* Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1956 (Uppsala 1957)
– *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, 1:2 (Sthlm 1967)
– *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Sthlm 1975)
– *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Sthlm 1978)
Lindström, Dag, "Statsbildningsprocesser och handel i Östersjöområdet ca 1500–1700", i Kåre Tønnesson (red.), *Norden og Baltikum.* Det 22. nordiske historikermøte. Rapport I (Oslo 1994)
Loit, Aleksander, *Kampen om fedoalräntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, 1. Studia historica Upsaliensia 71 (Uppsala 1975)
Loit, Aleksander & Piirimäe, Helmut (red.), *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert.* Studia Baltica Stockholmiensia 11 (Sthlm 1993)
Losman, Arne, "Tre Karlars studier", i *Tre Karlar*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1984)
Lundberg, Gunnar W., *Roslin. Liv och verk.* Första delen. Biografi (Malmö 1957)
– *Svenskt och franskt 1700-tal i Institut Tessins samlingar* (Malmö 1972)
Lunden, Kåre, *Norsk grålysing. Norsk nasjonalisme 1770–1814 på allmenn bakgrunn* (Oslo 1992)
Lundkvist, Sven, "The experience of empire: Sweden as a great power", i Michael Roberts (red.), *Sweden's age of greatness 1632–1718* (London & Basingstoke 1973)
Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur 1645–1899.* Bibliografi. Del I. Sveriges periodiska litteratur 1645–1812 (Sthlm 1895; faksimil 1969)
Lundström, Herman, "Karl XII – Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad trossats. Ett nytt bidrag till de kiliastiska rörelsernas historia", *Kyrkohistorisk årsskrift* 3, 1902
Lurbe, Pierre, "John Toland, cosmopolitanism, and the concept of nation", i Michael O'Dea & Kevin Whelan (red.), *Nations and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context.* Studies on Voltaire and the eighteenth century 335 (Oxford 1995)
Lübbing, Herman & Jäkel, Wolfgang, *Geschichte der Stadt Wildeshausen* (Oldenburg 1970)
Lönnroth, Erik, "Sweden", i Dann & Dindwiddy (1988)
Malm, Mats, *Metafysik och pragmatism. Förhållningssätt till poesi och allegori inom 1600-talets göticism.* Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. Meddelanden nr 15 (Göteborg 1994)
– *Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism* (Sthlm 1996)
Malmström, Carl Gustaf, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 1–6. Andra upplagan, delvis omarbetad (Sthlm 1893–1901)
Malmström, Oscar, *Nils Bielke såsom generalguvernör i Pommern 1687–1697* (Lund 1896)
– *Samuel Pufendorf och hans arbeten i Sveriges historia* (Lund 1899)
Manninen, Ohto, "Finland takes shape", *Historiallinen aikakauskirja* 2/1997
Melander, K. R., *Die Beziehungen Lübecks zu Schweden und Verhandlungen diesen Staaten wegen des russischen Handels über Reval und Narva während der Jahre 1643–53* (Helsingfors 1903)
Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet.* Studia historica Upsaliensia 184 (Uppsala 1997)
Metcalf, Michael F., "Challenges to economic orthodoxy and parliamentary sovereignty in 18th century Sweden", *Legislative studies quarterly* VII:2, 1982
– "Frihetstidens riksdag (1719–1772)", i Nils Stjernquist (red.), *Riksdagen genom tiderna* (Sthlm 1985)
Meurling, Anna Christina, "Lantdag och lantråd i Livland. Studier i deras sammansättning och det livländska ridderskapets försök att vinna inflytande i förvaltningen", *Svio-Estonica.* Studier utgivna av svensk-estniska samfundet, XVIII, ny följd 9 (Lund 1967)
Mickwitz, Axel, "Språkfrågan i Finska deputationen vid riksdagen år 1746–1747", särtryck ur *Svenska litteratursällskapets skrifter.* Tom. C (Helsingfors 1911)

– *De finska deputationerna och ekonomikommissionerna under frihetstiden.* I [Finska besvärsdeputationen 1742–43, Finska regleringsdeputationen 1743, Finska ekonomikommissionen 1743–46]. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Utgifna af Finska vetenskaps-societeten. H. 73, N:o 2 (Helsingfors 1912)
– *De finska deputationerna och ekonomikommissionerna under frihetstiden.* II [Finska deputationen vid riksdagen 1746–47]. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Utgifna af Finska vetenskaps-societeten. H. 74, N:o 1 (Helsingfors 1914)
Modéer, Kjell Å., *Historiska rättskällor. En introduktion i rättshistoria* (Sthlm 1993)
Möller, Bert, "Berlingska boktryckeriet genom fyra generationer", i *Berlingska boktryckeriet i Lund 1745–1945. Blad ur dess historia* (Lund 1945)
Naber, Jaak, *Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i stormaktstidens Estland* (dupl. Uppsala 1994)
– *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704.* Opuscula historica Upsaliensia 15 (Uppsala 1995)
Naumann, Christian, *Sveriges statsförfattnings-rätt.* Första bandet. Svenska statsförfattningens historiska utveckling (Sthlm 1879)
Naumann, Erik, "Adeln som riksstånd under 1700- och 1800-talen", i Hallendorf (1926)
Nikander, Gabriel, *Lovisa stads historia*, 1. 1745–1808 (Lovisa 1930)
Nikula, Oscar, *Finländska borgare på 1700-talet i kamp för sina och ståndets privilegier.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 477 (Helsingfors 1978)
Nilsson, Sven A., "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten", *Scandia* 60, 1994
Nordberg, Michael, *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374* (Sthlm 1995)
Nordin, Jonas, "I broderlig samdräkt? Förhållandet Sverige–Finland under 1700-talet och Anthony D. Smiths *ethnie*-begrepp", *Scandia* 64, 1998
– Recension av Per Olof Sjöstrand, *Hur Finland vanns för Sverige* (1996), *Historisk tidskrift* 118, 1998
Nordisk familjebok, 17. Lux–Mekanik. Andra upplagan (Sthlm 1912)
Nordlund, K., "Om censureringen af Jacob Vildes 'Historia Pragmatica'", *Historisk tidskrift* 22, 1902
Nordström, Johan, *De yverbornes ö. Sextonhundratalsstudier* (Sthlm 1934)
– *Johannes Magnus och den götiska romantiken.* Akademiska föreläsningar 1929. Utgivna av Michaelisgillet genom Carl-Otto von Sydow (Sthlm 1975)
Normann, Carl-E., *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede.* Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 17 (Sthlm 1948)
– *Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt.* Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd 1. Bd 55. Nr 4 (Lund 1963)
Odhner, Clas Theodor, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (Sthlm 1865)
– *Om nationalitetsprincipen med särskildt afseende på Norden.* Aftryck ur Nordisk Tidskrift (Lund 1867)
– *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering.* Första delen. 1771–1778 (Sthlm 1885)
Oestreich, Gerhard, "Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates", *Historische Zeitschrift* 181 (München 1956)
Oja, Aulis, "Finland och Egentliga Finland", i Pentti Renvall (red.), *Det förgyllda stamträdet* (Sthlm 1964)
Oja, Linda, *Varken Gud eller Natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Eslöv 1999)
Olivecrona, Karl, *Studier över begreppet juridisk person i romersk och modern rätt.* Uppsala universitets årsskrift 1928. Juridik. 2. (Uppsala 1928)
Olsson, Anders, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660.* Bibliotheca historica Lundensis 84 (Lund 1995)

Olsson, Ragnar, *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden. Val, organisation och arbetssätt* (Lund 1926)
– *Riksdagsmannavalen till bondeståndet under den senare delen av frihetstiden (1740–1772)*, (Lund 1948)
Palme, Sven Ulric, *Sverige och Danmark 1596–1611* (Uppsala 1942)
Palmén, Ernst Gustaf, "Anteckningar ur inrikes rådsprotokollen om finske tjenstemäns tillsättande på 1740-talet", *Historiallinen arkisto* VI (Helsingfors 1878b)
Peters, Jan, "Die Pommern als neue schwedische Untertanen. Über Ökonomie und patriotische Phraseologie in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts", i Sven-Olof Lindquist (red.), *Economy and culture in the Baltic 1650–1700.* Acta Visbyensia VIII (Visby 1989)
Peterson, Claes, "Fredrik Schrevelius och den moderna personteoriens upptagande i svensk civilrättsdoktrin", i *Rättsvetenskap och lagstiftning i Norden. Festskrift tillägnad Erik Anners.* Red.: Yrjö Blomstedt (Sthlm 1982)
Petterson, Lars (red.), *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik.* Opuscula historica Upsaliensia 21 (Uppsala 1999)
Pinson, Koppel S., *A bibliographical introduction to nationalism.* With a foreword by Carlton J. H. Hayes (New York 1935)
Pleijel, Hilding, *Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772.* Svenska kyrkans historia, 5 (Sthlm 1935)
– *Från Hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier* (Sthlm 1951)
Rasmussen, Jens Rahbek "Patriotic perceptions: Denmark and Sweden, 1450–1850", i Claus Bjørn, Alexander Grant & Keith J. Stringer (red.), *Nations, nationalism and patriotism in the European past* (Köpenhamn 1994)
Rehnberg, Bertil, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800.* Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 10 (Uppsala 1966)
Rein, Thiodolf, *Filosofins studium vid Åbo universitet.* Åbo universitets lärdomshistoria 10. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland LXXX (Helsingfors 1908)
Renvall, Pentti, *Finsk representation i Sveriges riksdag* (Sthlm 1967)
Report on nationalism in history textbooks, I–II. Prepared and compiled by the working committee of a special commission on education, Stockholm. Universal christian conference on life and work. World alliance for promoting international friendship through the churches (Sthlm 1928)
Revera, Margareta, "The making of a civilized nation. Nation-building, aristocratic culture and social change", i *The age of New Sweden*, utg. av Livrustkammaren (Sthlm 1988)
Richter, Herman, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800.* Lychnos-bibliotek 17:1 (Uppsala 1959)
Rimborg, Bertil, *Magnus Durell och Danmark. Studier i information.* Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg nr 15 (Göteborg 1997)
Roberts, Michael, "Den svenska aristokratin under 1700-talet", i *Sverige och Europa. Studier i svensk historia* (Sthlm 1969)
– *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall* (Sthlm 1980)
– *Frihetstiden. Sverige 1719–1772* (Sthlm 1995)
Robertson, John, "Union, State and Empire. The Britain of 1707 in its European setting", i Lawrence Stone (red.), *An imperial state at war. Britain from 1689 to 1815* (London & New York 1994)
Rosén, Jerker, (utg.), "Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693", *Scandia* 17, 1946
– *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:1. 1697–1721 (Sthlm 1952)
– *Det karolinska skedet. Karl XI:s och Karl XII:s tid* (Lund 1963)
– "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss", i *Från Sveriges stormaktstid* (Lund 1966)

Rudelius, Karl-Elof, "Författningsfrågan i de förenade deputationerna 1769", *Statsvetenskaplig tidskrift för politik – statistik – ekonomi* 38, 1935
Ruuth, Martti, "Karl XII i den mystiskt-separatistiska profetians ljus", *Kyrkohistorisk årsskrift* 15, 1914
Sahlins, Peter, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles & Oxford 1989)
Sallnäs, Birger, "England i den svenska författningsdiskussionen 1771–72", *Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok* 1958–1959 (Lund 1959)
Schartau, Sigurd, "De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott", *Karolinska förbundets årsbok* 1924
Schott, Friedrich, *Der Augsburger Kupferstecher und Kunstverleger Martin Engelbrecht und seine Nachfolger. Ein Beitrag zur Geschichte der Augsburger Kunst- u. Buchhandels von 1719 bis 1896* (Augsburg 1924)
Schulze, Hagen, *States, nations and nationalism. From the middle ages to the present* (Cambridge, Ma. & Oxford 1996)
Schybergson, Carl Magnus, *Per Brahe och Åbo akademi*, I–II. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CXXIII och CCLXXVIII (Helsingfors 1915, 1940)
– "Per Brahes ställning till rättegångarna angående förbjuden lärd magi vid Åbo akademi", *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* CLXVII. *Förhandlingar och uppsatser* 36 (Helsingfors 1923)
Schybergson, Magnus Gottfrid, *Historiens studium vid Åbo universitet.* Åbo universitets lärdomshistoria 3. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland XIX (Helsingfors 1891)
– *Finlands historia*, 2. Andra omarbetade upplagan (Helsingfors 1902)
Schück, Adolf, "Gotlands politiska historia intill Brömsebrofreden", i *Boken om Gotland.* Första delen (Visby 1945)
Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademien. Dess förhistoria och historia*, I. Antikvitetsstudiets början (Sthlm 1932)
Schück, Henrik & Warburg, Carl, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 2. Stormaktstiden (Sthlm 1927a); 3. Frihetstiden (Sthlm 1927b)
Schück, Herman, "Riksdagens framväxt: tiden intill 1611", i Nils Stjernquist (red.), *Riksdagen genom tiderna* (1985)
Scott, Samuel F. & Rothaus, Barry (red.), *Historical dictionary of the French revolution, 1789–1799* (Westport, Conn. 1985)
Seip, Jens Arup, "Teorien om det opinionsstyrte enevelde", (Norsk) *Historisk tidsskrift* 38, 1958
Sellberg, Jan Lionel, *Hur är samhället möjligt? Om den tidigmoderna naturrättens språkfilosofiska grunder. Brännpunkt: Samuel Pufendorf.* Stockholm studies in politics 61 (Sthlm 1998)
Seth, Ivar, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637–1815* (Uppsala 1952)
Shennan, Joseph H., "The rise of patriotism in 18th-century Europe", *History of Europan ideas*, 13:6 (1991)
Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst (Lund 1996)
Sjödell, Ulf, *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI.* Bibliotheca historica Lundensis XVII (Lund 1966)
Sjöstrand, Per Olof, *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater.* Opuscula historica Upsaliensia 16 (Uppsala 1996)
Sjöstrand, Wilhelm, *Freedom and equality as fundamental educational principles in Western democracy from John Locke to Edmund Burke.* Årsböcker i svensk undervisningshistoria 129 (Sthlm 1973)
Smith, Anthony D., "Nationalism. A trend report and bibliography", *Current Sociology*, XXI:3 (Haag & Paris 1973)

– *Theories of nationalism.* Second edition (New York 1983)
– *The ethnic origins of nations* (Oxford & Cambridge, Ma. 1986)
– *National identity* (London 1991)
– *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (London & New York 1998)
Snickare, Mårten, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (Sthlm 1999)
Snyder, Louis L., *Encyclopedia of nationalism* (Chicago & London 1990)
Stavenow, Ludvig, *Historieundervisningens betydelse för vårt folks fostran till äkta svenskhet.* Föredrag vid Folkskolans Vänners möte i Göteborg den 7 augusti 1901 (Göteborg 1901)
Steckzén, Birger, "Adolf Fredrik under kronprinstiden", *Historisk tidskrift* 54, 1934
Steffen, Richard, "Återgången 1645", i *Boken om Gotland.* Andra delen (Visby 1945)
Steinby, Torsten, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors 1970)
Stille, Arthur, *Kriget i Skåne 1709–1710* (Sthlm 1903)
Storsveen, Odd Arvid, m.fl., *Norsk patriotisme før 1814.* Norges forskningsråd. KULTs skriftserie nr 88 (Oslo 1997)
Strindberg, Axel, *Bondenöd och stormaktsdröm* (Sthlm 1988; orig. 1937)
Stringer, Keith, "Social and political communities in European History: Some reflections on recent studies", i Claus Bjørn, Alexander Grant & Keith J. Stringer (red.), *Nations, nationalism and patriotism in the European past* (Köpenhamn 1994)
Stålhane, Henning, "Baltzar-fejden. Anteckningar om krigshändelserna i Jämtland och Härjedalen 1611–1613", *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift* 1903
Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Sthlm 1992)
Svenska folket genom tiderna. Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder. Redigerad av Ewert Wrangel. Sjätte bandet. Frihetstidens kultur (Malmö 1938)
Svenskt biografiskt lexikon, 12, 14, 16, 18, 21, 28 (Sthlm 1949, 1953, 1964–66, 1969–71, 1975–77, 1992–94)
Svensktiden i Lettland, utg. av Lettisk-svenska föreningen i Riga genom V. Tepfers, H. Wallin & A. Tentelis (Riga 1934)
Sverige–Finland under 800 år. Nationalmusei utställningskatalog nr 500 (Sthlm 1987)
Sveriges historia till våra dagar, utgiven av Emil Hildebrand & Ludvig Stavenow. Åttonde delen. Karl XI och Karl XII av Rudolf Fåhræus (Sthlm 1923)
Sylwan, Mathias, *Despotism eller demokrati? Om kontroversen kring Rousseaus politiska tänkande* (Sthlm 1991)
Sylwan, Otto, *Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772* (Lund 1896)
Säve, Teofron, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762* (Sthlm 1915)
Söderberg, Tom, *Den namnlösa medelklassen. Socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet* (Sthlm 1956)
Sörbom, Per, *Läsning för folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Sthlm 1972)
Sörensson, Per, "De karolinska krigsfångarna", i Samuel E. Bring (red.), *Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död* (Sthlm 1918)
Tarkiainen, Kari, "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661", *Historisk tidskrift* 92, 1972
– *Finnarnas historia i Sverige* 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Nordiska museets handlingar 109 (Sthlm 1990)
Tengström, Emin, *Latinet i Sverige. Om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare* (Sthlm 1973)
Tengström, Leif, *"Muschoviten ... Turcken icke olijk". Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova,* I. Jyväskylä studies in the arts 55 (Jyväskylä 1997)

Tham, Wilhelm, *Den svenska utrikespolitikens historia*, I:2. 1560–1648 (Sthlm 1960)
Thanner, Lennart, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrikespolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering* (Uppsala 1953)
Tilly, Charles, "Reflections on the history of European state-making", i dens. (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975)
– *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992* (Cambridge, Ma. & Oxford 1993)
– "Entanglements of European cities and states", i Charles Tilly & Wim P. Blockmans, *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, San Fransisco & Oxford 1994)
Tydén, Mattias & Svanberg, Ingvar, "I nationalismens bakvatten. Hur svensken blev svensk och invandraren främling", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.), *Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån* (Sthlm 1994)
Tägil, Sven (red.), *Ethnicity and nation building in the Nordic world* (London 1995)
Upton, Anthony F., *Charles XI and Swedish Absolutism* (Cambridge 1998)
Urpilainen, Erkki, "Algot Scarin och historievetenskapen i början av 1700-talet", *Historisk tidskrift för Finland* 76, 1991
– *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* [Algot Scarin and the crumbling of the Geatic view of history in Sweden in the early 18th century] (Helsingfors 1993)
Valentin, Hugo, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Sthlm 1915)
Wallén, Holger, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600–1865* (Åbo 1932)
– "De språkliga minoriteternas ställning i Finland i världsligt avseende under perioden 1600–1865", *Historisk tidskrift för Finland* 19, 1934
Weber, Max, *From Max Weber. Essays in sociology*. Edited with an introduction by H. H. Gerth and C. Wright Mills. With a new preface by Bryan S. Turner (London 1991)
Westerlund, Olov, *Karl XII i svensk litteratur från Dahlstierna till Tegnér* (Lund 1951)
Westling, Fredrik, "Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710", *Kyrkohistorisk årsskrift* 2, 1901
Widén, Bill, "Stormaktstidens prästerskap och lapparnas mytologi", *Historisk tidskrift för Finland* 46, 1961
Wieselgren, Greta, "Johann Fischer och kulturpolitiken i Livland under Karl XI", *Karolinska förbundets årsbok* 1986
Wiklund, K. B., "Linné och lapparna", *Svenska Linné-sällskapets årsskrift* VIII (Uppsala 1925)
Wikmark, Gunnar, *Pehr Högström. En storman i Norrlands kulturliv*. Bidrag till Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 15 (Sthlm 1979)
Virrankoski, Pentti, *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid* (Sthlm 1995)
Väänänen, Kyösti, *Herdaminne för Ingermanland. 1. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 538 (Helsingfors 1987)
Åberg, Alf, *Rutger von Ascheberg. Fältmarskalk och generalguvernör* (Malmö 1950)
Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (Sthlm 1986)
Öhlander, Carl, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, 1. 1617–1645 (Uppsala 1898)
Österberg, Eva, "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 58, 1992

Förkortningar

BdP:	*Bondeståndets riksdagsprotkoll*
EEQ:	*East European quarterly*
HT:	*Historisk tidskrift*
HTF:	*Historisk tidskrift för Finland*
KB:	Kungliga biblioteket
KFÅ:	*Karolinska förbundets årsbok*
KHVS:	*Kungl Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala.* Årsbok
KHÅ:	*Kyrkohistorisk årsskrift*
KL:	Kyrkolagen
KVA:	Kungliga Vetenskapsakademien
RA:	Riksarkivet
RF:	Regeringsform
RR:	Riksregistraturet
SAOB:	*Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien*
SBL:	*Svenskt biografiskt lexikon*
SJH:	*Scandinavian journal of history*
SRARP:	*Sveriges ridderskaps- och adels riksdagsprotokoll*
SRP:	*Svenska riksrådets protokoll*
SU:	Sekreta utskottet
UUB:	Uppsala universitetsbibliotek

Personregister

Registret omfattar endast personer upptagna i brödtexten. De titlar som anges fungerar endast som vägledning och är på intet sätt exakta eller uttömmande. Registret upptar ej bibliska eller mytologiska personer, normalt ej heller pseudonymer.

Abrahamsson, Petter, häradshövding, 100, 118, 186
Adam av Bremen, krönikör, 214
Adolf Fredrik, svensk kung, 207, 270, 302, 310, 358, 361, 402, 418
Adolf Johan, pfalzgreve, 95–96
Ahnlund, Nils, historiker, 15, 51, 75, 99
Amnell, Johan, kyrkoherde, 289
Anderson, Benedict, sociolog, 14, 24, 27, 34, 455
Anderson, Perry, historiker, 31–32, 367–368
Antilla, Mats Henriksson, riksdagsman, 293
Antiokus III, syrisk kung, 379
Arckenholtz, Johan, bibliotekarie, 284
Aristoteles, filosof, 36, 168, 246, 346
Armfeldt, Carl Henric, student, 355
Arnell, Israel, borgmästare, 106
Arsenius, Georg, häradshövding, 413–414
Artaxerxes, persisk kung, 379
von Ascheberg, Rutger, generalguvernör, 57–58, 64–65, 102–103
August II, kurfurste av Sachsen, kung av Polen, 161, 163, 165–166, 326
Bachmanson, Andreas, se: Nordencrantz, Anders
Balbus, fältherre, 344–345
Banér, Johan, fältherre, 242
Bark, Nils, diplomat, 306
Bayle, Pierre, rättsfilosof, 185
Beccaria, Cesare Bonesana de, rättsfilosof, 398
Benzelius, Erik d.y., biskop, 234, 277
Berch, Anders, professor, 214
Berch, Carl Reinhold, numismatiker, 218
Bielke, Nils, generalguvernör, 94–95, 123–124, 168
von Bilang, Johan Jakob, ebenist, 284
Bildt, Knut Reinhold, skolboksförfattare, 249
Bilmark, Johan, professor, 340–342
Birger Jarl, riksföreståndare, 223
Blumenbach, Johann Friedrich, naturforskare, 212
Bodin, Jean, rättsfilosof, 168
Boeclerus, Johan Henrik, rikshistoriograf, 217
von Bonsdorff, Lars G., historiker, 321–322
Botin, Anders, historieskrivare, 218, 220, 223–225, 227, 237, 244, 254–256, 396
Bourdieu, Pierre, sociolog, 27
Brahe, Per d.y., riksdrots, 46, 191, 206, 284, 296, 301, 324
Brandenburg, Henrik Albert, borgare, 402–403
Bring, Sven, se: Lagerbring, Sven
Brisman, Harald, student, 340–341
Brodsky, Joseph, författare, 447
Brohed, Ingmar, kyrkohistoriker, 262
Browallius, Johan, biskop, 311, 313
Browne, Henrich, borgare, 107
Brunkman, Carl, präst, 208–209, 220, 376, 412
Brüning, Rainer, historiker, 153–154, 175–177
Bure, Anders, kartograf, 88
Bure, Lars, professor, 216
Burius, Anders, idéhistoriker, 261
Bäck, Baltzar, överste, 11–12, 33, 67, 446
Cartesius, se: Descartes, René
Cederberg, Arno Rafael, historiker, 309, 321

Celsius, Anders, astronom, 219
Celsius, Olof d.y., biskop, 219, 224
von Chemnitz, Bogislaus Philipp, rikshistoriograf, 217
Chierlin, Lars Anders, navigationsinstruktör, 416–417
Christensson, Jakob, idéhistoriker, 254
Chydenius, Anders, präst, 186
Cicero, Marcus Tullius, jurist, 168, 339–340, 344–345, 347, 349, 351, 353, 359, 362, 379
Clemens XI, påve, 165
Coyet, Carl, löjtnant, 417
Dahlbergh, Erik, generalguvernör, 85, 124, 126–127, 173
Dahlgren, Stellan, historiker, 85, 132–135, 141
von Dalin, Olof, skriftställare, 218–221, 225, 227, 232, 256, 340, 396, 400
Danielson-Kalmari, Johan Richard, historiker, 324–325
Delblanc, Sven, litteraturhistoriker, 204
Descartes, René, filosof, 248
Desmarées, Georg, kopparstickare, 285
Dittmer, Herman, borgare, 107
Djurberg, Daniel, geograf, 235
Douglas, Robert, riksråd, 102
Durell, Magnus, landshövding, 64
Durkheim, Émile, sociolog, 33
Dübeck, Inger, rättshistoriker, 52
Edler, Per Jönsson, historiker, 387, 389, 393, 405, 410, 421
Ehrencreutz, Olof Benjamin, hovrättsråd, 263
Ekedahl, Nils, litteraturvetare, 16–17
Ekerman, Petrus, professor, 340–341
Elisabet I, rysk kejsarinna, 304, 309–311
Emund Slemme, svensk kung, 58
Engelbrecht, Martin, kopparstickare, 238–241
Engelbrekt Engelbrektsson, upprorsledare, 383
Epaminondas, fältherre, 379
Ericson, Lars, historiker, 131–132, 141
Erik den helige, svensk kung, 274–275
Erik XIV, svensk kung, 50
Eriksson, Nils, idéhistoriker, 223
Eskelsson, Sven, riksdagsman, 209
Estenberg, Carl, hovrättsråd, 416
Eugen av Savojen, härförare, 166
Euripides, skald, 362
Fabricius, Knud, historiker, 49–51, 54, 64, 66, 72, 122
Fagerström, Carl Johan, student, 340–342
Faggot, Isak, advokatsfiskal, 347
Faggot, Jacob, lantmäteridirektör, 233–234, 299
Feldbæk, Ole, historiker, 112–114, 343, 384
Fischer, Johann, superintendent, 119
Fischerström, Johan, skriftställare, 223, 362–367, 369–373, 395
Fleming, Per, landshövding, 70
Fläncki, Johan, riksdagsman, 293
Fredenstierna, Adam, politiker, 310–312
Fredrik I, svensk kung, 104–105, 113, 115, 207, 224, 238, 284
Fredrik III, dansk kung, 122
Fredrik IV, dansk kung, 163
Fredrik Wilhelm, kurfurste av Brandenburg, 138, 217
Freinshemius, Johannes, rikshistoriograf, 217
Friedrich Ludwig, hertig av Zweibrücken, 95
Frängsmyr, Tore, idéhistoriker, 254
Frölich, Charlotta, författarinna, 353
Funck, Johan, landshövding, 350–353, 382
Fur, Gunlög, historiker, 314
Gadd, Pehr Adrian, professor, 201–211, 234, 237, 244–245, 253, 257, 299, 354–355, 373, 382
Gadebusch, Friederich Konrad, hävdatecknare, 119
Gallén, Jarl, historiker, 327
Gellner, Ernest, sociolog, 14, 18–19, 21, 26, 29–31, 34, 139–140, 451, 455, 469
Georg I (Georg Ludvig), kung av Storbritannien, kurfurste av Hannover, 182
Gerner, Jacob, överstelöjtnant, 354, 382, 424–425
Gezelius, Georg, skriftställare, 102
Gezelius, Johannes, biskop, 77, 267
Gjörwell, Carl Christopher, publicist, 258, 313, 377, 399–400
Gothus, Jonas Petri, biskop, 274

Gripenhielm, Carl, lantmäteridirektör, 88
Grotius, Hugo, rättsfilosof, 168, 248, 345–347, 349, 353, 379
Gustafsson, Harald, historiker, 133, 322, 324
Gustafsson, Lars, litteraturhistoriker, 228
Gustaf Samuel Leopold, pfalzgreve, 96
Gustav I Vasa, svensk kung, 179, 194, 215, 224, 237, 255, 278, 361
Gustav II Adolf, svensk kung, 50, 77–79, 87, 93, 100–101, 112, 134, 154–155, 165, 170, 172, 179, 195, 200, 217, 221, 224, 228–229, 235, 252, 274, 302, 341
Gustav III, svensk kung, 105, 265, 271, 302, 358, 361, 416–418, 423, 426–427, 437, 468
Gustav IV Adolf, svensk kung, 362
Gyllenstolpe, Nils, hovkansler, 48, 64–65, 76, 85
von Görtz, Georg Heinrich, statsman, 354
Hall, Patrik, statsvetare, 16, 227
Hallström, Jonas, aktuarie, 408, 410–411
Halmesvirta, Anssi, historiker, 319
Hammar, Anund, kyrkoherde, 375–376
Hansson, Stina, litteraturvetare, 188, 227
Hastfer, Jakob Johan, generalguvernör, 64, 82, 84–87
Hastings, Adrian, teolog, 17, 169, 330
Hayes, Carlton J. H., historiker, 13, 373
Herder, Johann Gottfried, filosof, 19
Herlitz, Nils, rättshistoriker, 43
Hermelin, Olof, kansliråd, 192
Hettne, Björn, historiker, 16
Hildebrand, Emil, historiker, 397, 405, 421
Hippokrates, läkare, 246
Hjärne, Urban, läkare, 197
Hobbes, Thomas, filosof, 168, 346
Hobsbawm, Eric J., historiker, 14, 455
Holmström, Gustaf, borgmästare, 48
Hutchinson, John, historiker, 442–443, 451
Hübner, Johann, skriftställare, 214, 235, 239, 242–244
Håkansson, Olof, talman, 291
Högberg, Staffan, ekonomhistoriker, 338, 384
Högström, Pehr, kyrkoherde, 315, 320
von Höpken, Anders Johan, kanslipresident, 232, 265, 306–308
Höppener, Johan Pehr, hovrättsassessor, 145
Ihre, Johan, språkforskare, 199
Ingman, Carl Johan, skriftställare, 413
Insulin, Stephan, geograf, 273
Isberg, Alvin, historiker, 73, 77, 82
Isogæus, Simon, hovpredikant, 97, 167–168, 170–175, 178, 208
Ivan IV, rysk tsar, 215
Johan III, svensk kung, 47, 101, 115, 191–192
Juslenius, Daniel, biskop, 272–273, 278, 297, 320, 340
Juva, Einar W., historiker, 300, 321
Jägerskiöld, Olof, historiker, 183
Karl Knutsson Bonde, svensk kung, 215
Karl IX (hertig Karl), svensk kung, 11–12, 50, 67, 278, 296, 446
Karl X Gustav, svensk kung, 38, 42, 51, 53, 56–58, 60, 70, 122, 217, 219
Karl XI, svensk kung, 43–45, 52, 55, 61–63, 66, 68, 76, 78–79, 82–84, 86–87, 92, 95, 102–104, 106, 116–117, 120–124, 133–137, 167, 173, 180, 200, 217, 219, 221, 229–230, 232, 264, 294, 302, 308, 361, 430–431, 447, 455, 457–459
Karl XII, svensk kung, 93, 95–96, 103, 105, 119, 121, 124, 127, 134, 147–149, 151, 154–160, 162–163, 165–166, 175, 177, 179–180, 182, 191–193, 229–230, 232, 252, 260, 267–268, 298, 302, 326, 334, 341, 354, 361, 432, 447–448, 458, 460–461
Karl XIII, svensk kung, 362
Karl IV, tysk-romersk kejsare, 301
Karl Peter Ulrik, hertig av Holstein-Gottorp, 309–310
Karlsson, Åsa, historiker, 177
Kepplerus, Alexander, borgmästare, 394–401, 403–405, 410
Khewenhüller, Paul, riksråd, 102
Kjellin, Gunnar, historiker, 397, 400, 422
Klinge, Matti, historiker, 322–323
Klockhoff, Petrus Magnus, författare, 328–332, 335, 350, 352
Kloot, Claudius, jurist, 98, 100, 111
Kohn, Hans, historiker, 13
Krabbe, Nils, skånsk adelsman, 122
Kraftman, Johan, professor, 266

Kristian II, dansk kung, 224
Kristian V, dansk kung, 55, 62–63
Kristina, svensk drottning, 70–71, 104, 115, 122, 135, 190, 326, 361
Kryger, Johan Fredrik (Krüger, Johann Friedrich), skriftställare, 245–253, 255, 349, 351, 367, 376–383, 399–400, 407–408, 415
Kyriloff, Tyta, riksdagsman, 75
König, Christian, lagman, 355–357
von Königsmarck, Hans Christopher, riksråd, 102
Lagerbring (Bring), Sven, historieskrivare, 218–219, 224, 227
Lagercrantz, Carl Otto, överste, 303, 309
Lagerroth, Fredrik, statsvetare, 112, 387, 425
Lannér, Israel, skriftställare, 413
Laurbechius, Petrus, biskop, 298
Laurel, Lars, språkforskare, 199–201
von Leibniz, Gottfried Wilhelm, filosof, 277
Leijonmarck, Sven, vicepresident i Åbo hovrätt, 267
Leopold, Eric Ludolf, borgmästare, 423
Lewenhaupt, Gustaf Mauritz, överste, 124
Linde-Laursen, Anders, etnolog, 151
von Linné (Linnæus), Carl, naturforskare, 212, 233, 276, 280, 315, 317–318
Lipsius, Justus, rättsfilosof, 173, 260, 346, 351
Locke, John, rättsfilosof, 185
Lovisa Ulrika, svensk drottning, 198, 207
Ludvig XIV, fransk kung, 95
Lunden, Kåre, historiker, 114
Lundius, Carl, jurist, 230
Lundkvist, Sven, historiker, 131, 133–134, 141
Lundstedt, Bernhard, biblioteksman, 416
Lönnroth, Erik, historiker, 15
Machiavelli, Niccoló, rättsfilosof, 168, 173
Magalotti, Lorenzo, diplomat, 301
Magnus Eriksson, svensk kung, 43, 58, 215, 251
Magnus, Johannes, ärkebiskop, 17, 219, 314
Magnus, Olaus, biskop, 219, 314
Malmström, Carl Gustaf, historiker, 303
Manderfeldt, se: Ingman, Carl Johan
Marcks von Würtemberg, Carl Eugenius, friherre, 408
Mathesius, Nicolaus, student, 339–341
Mayer, Johann Friedrich, professor, 94
Meijerfelt, Johan August, generalguvernör, 307
Melkersson, Martin, historiker, 145–146, 334–335
Mellin, Jurgen, generalguvernör, 94
Mennander, Carl Fredrik, biskop, 313
Messenius, Arnold Johan, rikshistoriograf, 217
Messenius, Johannes, hävdatecknare, 277
Molesworth, Robert, diplomat, 180–181
Moller, Arvid, professor, 340–341
Montesquieu, Charles Louis de Secondat de, filosof, 236, 246–247, 263–264, 336, 342–344, 346, 359, 361, 371, 399, 410
Montin, Johan, författare, 381
Munster, Johan Bernhard, professor, 339, 341
von Müllern, Henrik Gustaf, hovkansler, 43, 124
Mårtensson, Ludvig, 75
Mötars, Anders Thomasson, rikdsdagsman, 293
Naber, Jaak, historiker, 73–75, 80, 87, 107, 124, 135–137, 142, 341, 447, 459
Naumann, Christian, rättsvetare, 99
Nehrman, David, jurist, 220
Nesselius, Israel, professor, 93, 186, 226, 296–299, 312
Neuffoe, Åkian, riksdagsman, 75
Nicole, Pierre, filosof, 350
Nikander, Gabriel, historiker, 421
Norberg, Elsa, litteraturhistoriker, 232
Norberg, Jonas Olofsson, riksdagsman, 401, 410
Nordencrantz, Anders Bachmanson, skriftställare, 368–369, 387–389, 398, 415, 422, 428
Nordström, Johan, idéhistoriker, 228
Odel, Anders, skriftställare, 277, 382–384
Oestreich, Gerhard, historiker, 85
Olsson, Bernt, litteraturvetare, 383
Orrelius, Magnus, skriftställare, 373–374
Ovidius, skald, 320
Oxenstierna, Axel, rikskansler, 67, 69, 81, 136, 190–191, 242, 369

Oxenstierna, Bengt, kanslipresident, 83, 85
Oxenstierna, Gabriel Gustafsson, riksråd, 369
Oxenstierna, Johan, universitetskansler, 94
Packari, Hans, riksdagsman, 291
Paikull, Georg, riksråd, 102
Paléen, Abraham, häradshövding, 306
Palmskjöld, Elias, riksarkivarie, 58, 275
Patkul, Johan Reinhold, livländsk adelsman, 118, 152
Peringskiöld, Johan, fornforskare, 218
Peter I, rysk tsar, 151, 162–163, 447
Peters, Jan, historiker, 138
Pilgren, Elias, kapten, 298
Piper, Gustaf Abraham, landshövding, 300
Platon, filosof, 168
Pleijel, Hilding, kyrkohistoriker, 335
Plutarkos, filosof, 168
Polhem, Christopher, kommerseråd, 208
Poniatowski, Stanislaus, guvernör, 96
Pontoppidan, Erik, geograf, 228
Pufendorf, Samuel, rikshistoriograf, 58, 168, 185, 212, 217–219, 229, 237–239, 248, 250, 255, 259, 272, 320, 328, 333, 346–351, 353
Pythagoras, filosof, 375
Quiding, Nils Herman, jurist, 145
Rabenius, Olof, jurist, 258, 406
Reenstierna, Jakob Momma, industriman, 70
Roberts, Michael, historiker, 425
Robinson, John, diplomat, 180–181, 246
Rosén, Gabriel, överhovpredikant, 358–361, 375
Rosén, Jerker, historiker, 49–51, 53, 74, 76, 80, 99, 129–131, 133–135, 142
Rosén, Johan, tidningsman, 375
von Rosen, Gustaf Fredric, riksråd, 105–106
von Rosen, Johan, estländsk adelsman, 105
Roslin, Alexander, målare, 284
Rothe, Tyge, historieskrivare, 363–364, 372
Rothof, Jonas, 186
Rousseau, Jean-Jacques, filosof, 205, 231, 363, 371
Rudbeck, Olof d.ä., polyhistor, 17, 22, 77, 154, 168, 214, 219
Rudbeck, Olof d.y., naturforskare, 278, 282
Ruder, Gustaf, student i Greifswald, 239, 242
Runeberg, Edvard Fredric, skriftställare, 378
Rydelius, Andreas, biskop, 212–213, 256
Ryning, Erik, amiral, 69
Rålamb, Gustaf, bibliofil, 279
Rålamb, Åke, skriftställare, 275
Sahlins, Peter, historiker, 25
Sahlstedt, Abraham, språkforskare, 199, 414
Salvius, Lars, boktryckare, 204, 234–235, 298, 338
Saxo Grammaticus, hävdatecknare, 320
Schefferus, Johannes, professor, 314, 316–320, 374
von Schlippenbach, Christopher Carl, riksråd, 102
Schlyter, Severin, präst, 55
Schybergson, Carl Magnus, historiker, 282
Schäder, Johannes Stephani, sekreterare, 284
Schönberg, Anders, rikshistoriograf, 400, 411, 422–423
Scipio Africanus, Publius Cornelius, fältherre, 379
Serenius, Jakob, politiker, 305, 307
Shennan, Joseph H., historiker, 336
Sigismund, svensk och polsk kung, 251
Sinkin, Simon, riksdagsman, 75
Skogekär Bergbo, skald (pseudonym), 188
Skytte, Johan, statsman, 221
Smith, Anthony D., sociolog, 14, 27, 138–141, 143, 385
Sneedorf, Jens Schelderup, professor, 28
Snorre Sturlason, hävdatecknare, 218
Sokrates, filosof, 168, 362
Sparre, Carl, landshövding, 68
Spegel, Haquin, ärkebiskop, 16, 63, 190
Speitz, Hartvig Henriksson, lagläsare, 284
Sperling, Göran, generalguvernör, 44, 79–80, 294
Stackelberg, Bernt Otto, general, 305
Stadenberg, Simon, lärkonstapel, 416
Stanislaus I (Leszczynski), polsk kung, 96, 163
Stenbock, Brita, grevinna, 105
Stenbock, Gustaf Otto, generalguvernör, 53, 125
Stenbock, Magnus, general, 160, 176

Stiernhielm, Georg, språkforskare, 189, 193, 339
Storsveen, Odd Arvid, historiker, 343
Strindberg, Axel, författare, 227
Struensee, Johann Friedrich, statsman, 111, 114
Strömfelt, Otto Reinhold, hovrättspresident, 377
Strömwall, Sven Gudmund, kyrkoherde, 213–214, 235, 239, 242–246, 250–251, 253, 255, 269, 320, 351
Sundblad, Johan, borgmästare, 402, 422
Sundström, Jonas Erik, student, 340–341
Svebilius, Olof, ärkebiskop, 299
Swedberg, Jesper, biskop, 43, 190, 193–197, 200–201, 204, 208–209, 250, 297, 299, 359, 382
Sörlin, Sverker, idéhistoriker, 16
Tacitus, Cornelius, historieskrivare, 277
Taube, Jakob Johan, generalguvernör, 78
Tersmeden, Carl, amiral, 211
Tessin, Carl Gustaf, riksråd, 198–199, 202, 211, 232–233, 312
Tessin, Nicodemus d.y., riksråd, 182, 305
Tilly, Charles, historiker, 20, 455
von Thurn, Henric, riksråd, 102
Torstenson, Lennart, fältherre, 242
Tuneld, Eric, geograf, 234–235, 268, 276, 316
Ulfeldt, Ebbe, riksråd, 102–103
Ulrika Eleonora d.ä., svensk drottning, 168
Ulrika Eleonora d.y., svensk drottning, 42, 45, 159, 166, 182
Urpilainen, Erkki, historiker, 227, 277
Wachtmeister, Hans, amiral, 43–44, 136
Wahlberg, Peter, artillerikonstapel, 417
Walch, Johann Georg, professor, 246, 251–252
Valdemar Atterdag, dansk kung
Valentin, Hugo, historiker, 392
Wallenstierna, Olof, hovrättsråd, 289
Wallerius, Daniel, biskop, 66
Warmholtz, Carl Gustaf, bibliograf, 201, 227
Weber, Max, sociolog, 20
Wechter, Esaias, borgare, 289–290, 298
Vergilius, skald, 359
Werwing, Jonas, historieskrivare, 217–218
Westerlund, Olov, litteraturhistoriker, 165–166
Widekindi, Johan, rikshistoriograf, 217–218
Wilde, Jacob, rikshistoriograf, 216–217, 229–232
Vinstrup, Peder, biskop, 55, 60
Voltaire, François de, filosof, 232, 350, 410
Voltemat, Henrik Julius, historieskrivare, 258–261
Wrangel, Carl Gustaf, generalguvernör, 94, 121, 242,
Wrede, Fabian, generalmajor, 289
Wrede, Henrik Jakob, politiker, 331–333, 335
Åkerhielm, Samuel, hovrättspresident, 288–289, 295–296, 298, 306, 310
Østergård, Uffe, historiker, 16

Jonas Nordin, född 1968, verksam vid
historiska institutionen, Stockholms universitet.
Ett fattigt men fritt folk är hans doktorsavhandling.

Omslag av Jens Andersson

1600-talets svenska stormaktsvälde var sammansatt av en rad provinser med skiftande historisk, nationell och konstitutionell bakgrund. Hur lyckades svenskarna administrera detta multinationella imperium och hur utformade de styrande en nationell svensk identitet?

I *Ett fattigt men fritt folk* utreds hur det svenska stormaktsväldet var sammansatt, vilket förhållande de olika provinserna hade till centralmakten och vilka av stormaktens undersåtar som betraktades som svenskar. Här undersöks de formella och känslomässiga banden mellan rikets båda huvuddelar, Sverige och Finland. Under 1600-talet kom en bild av svenskarnas karaktär att formuleras och användas för att motivera deltagandet i de kontinentala krigen. Under 1700-talet vidareutvecklades dessa stereotyper i folkuppfostrande syfte, men samtidigt kom de också att användas som motvapen av uppåtsträvande samhällsgrupper som aspirerade på politiskt inflytande. Jonas Nordin blottlägger i denna undersökning rötterna till många föreställningar om svenskarnas nationalkaraktär som fortfarande i dag är igenkännbara.

Brutus Östlings Bokförlag Symposion